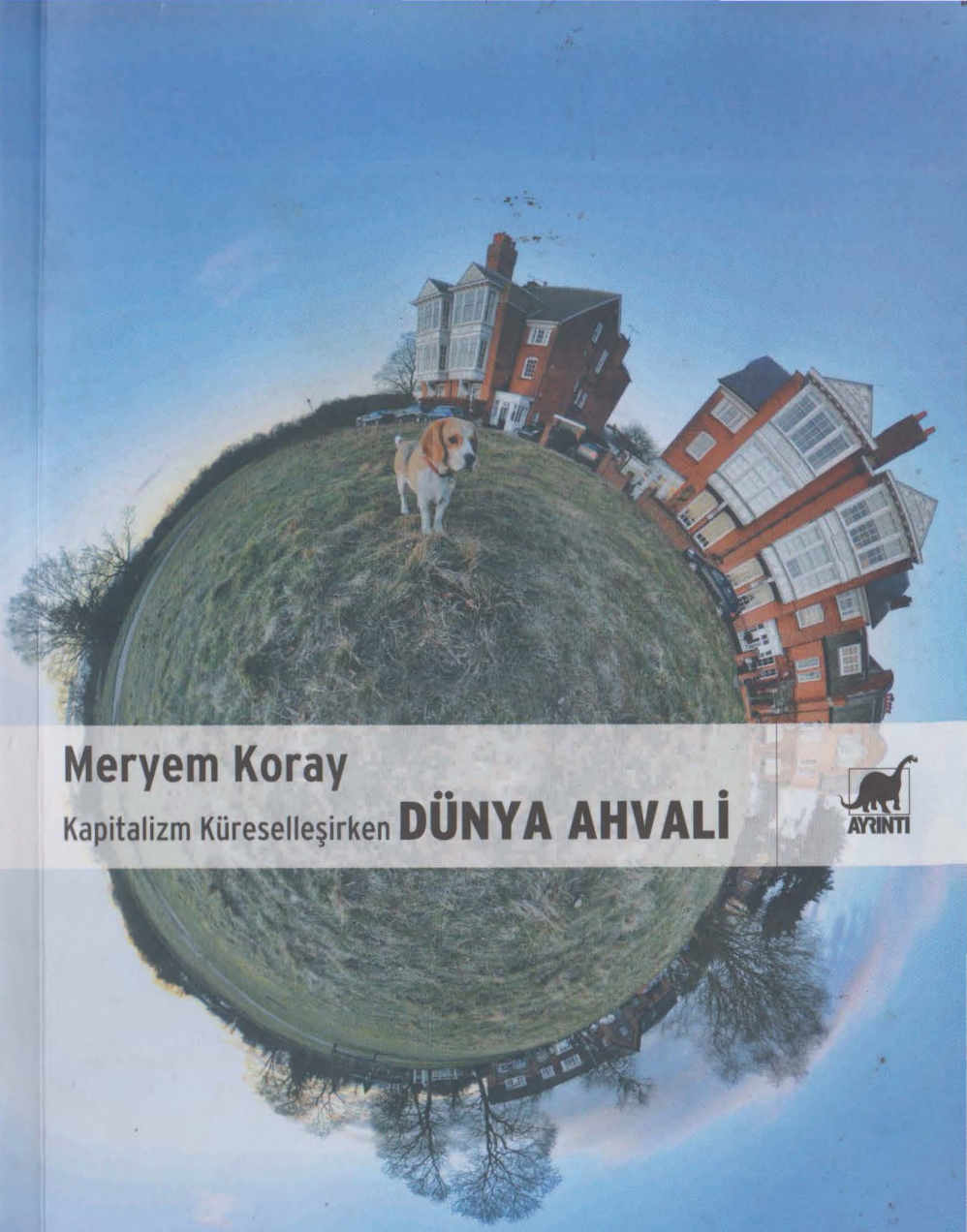
2
Dünya
Sorunları
Dizisi

Kapitalizm Küreselleşirken **DÜNYA AHVALİ** • Meryem Koray

575

Meryem Koray

Kapitalizm Küreselleşirken **DÜNYA AHVALİ**

AYRINTI

Prof. Dr. Meryem KORAY

1974 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, bir süre avukat olarak çalıştıktan sonra Ege Üniversitesi'nde akademik yaşama katılmıştır. Çalışmalarında sosyal politika alanında yoğunlaşan Koray, 1998'e kadar Dokuz Eylül Üniversitesi, bu tarihten sonra da Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yer almış, 2008'de emekli olmuştur; aynı üniversitede ders vermeye devam etmektedir. Sosyal politika alanında istihdam ve çalışma ilişkilerinin yanı sıra Avrupa Toplum Modeli ve küreselleşme üzerinde çalışan Koray'ın, bu alanlarda çok sayıda araştırma ve makalesi bulunmaktadır. Yayımlanmış kitapları şunlardır:

-*Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog*, (Aziz Çelik ile birlikte), Belediye İş Sendikası, Ankara, 2007.

-*Sosyal Politika*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

-*Avrupa Toplum Modeli*, İmge kitabevi, Ankara, 2005.

-*Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, (Der.), Yıldız Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2001.

-*Gıda Sektöründe Çalışan Kadınların Durumu*, (Sevda Tunçbilek ve Tunç Demirbilek ile birlikte) T.C. Başbakanlık KSGM, Ankara, 1999

-*Endüstri İlişkileri*, 3. Baskı, Doğruluk Matbaası, İzmir, 1996

-*Türkiye'de Kadınlar*, Yeni Yüzyıl Yayınları, 1995

-*Değişen Koşullarda Sendikacılık*, TÜSES, İstanbul, 1994

-*Çalışma Yaşamında Kadın Gerçekleri*, Basisen, İstanbul, 1993

-*Devlet-Kadın-Siyaset*, (Şirin Tekeli ile birlikte), TÜSES, İstanbul, 1993.

Ayrıntı: *575*
Dünya Sorunları Dizisi: *2*

Kapitalizm Küreselleşirken
Dünya Ahvali
Meryem Koray

Yayıma Hazırlayan
Ayşegül Devecioğlu

Son Okuma
Gökçe Çiçek Çetin

© Meryem Koray
Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
Image Source Getty Images Turkey

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No: 244
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85

Birinci Basım *2011*
Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-975-539-589-0
SERTİFİKA NO.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Eminönü – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 – 01 – 05 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Kapitalizm Küreselleşirken

Dünya Ahvali

Meryem Koray

İçindekiler

Önsöz 7
Giriş: Krizler Dünyası ve Düşünüler Arasında Bir Gezinti 11

Birinci Bölüm

Küreselleşen Kapitalizmin 21
Küresel-Sosyal Gerçekliği 21
Ekonominin Küreselleşmesi 33
Küreselleşmenin Kültürel Gerçekliği 38
Giriş Dersi (!): "Hegemonik" Dünya, "Hegemonik" Küreselleşme 45
Serbest Piyasa "Efsanesi" 49
Küreselleşen Kapitalizm ve Siyasal Güçler 56
Kapitalizm ve Onun Küresel-Sosyal Sistemi 63
Kapitalizm ve Postmodernizm İlişkisi 68
Sosyoekonomik Gerçeklik: 76
Sürekli Krizler ve Kutuplaşmalar 76
Ulus-Devlete Ne Oluyor? 100
İnsanlar mı, Siyaset mi Yabancılaşıyor? 108
Küreselleşme Karşısında Tepkiler 123
Siyaset, Demokrasi ve İnsan Hakları Çerçevesinde Kozmopolit Tartışmalar 127
Dönüşüm Ajanı ve Küresel Sivil Toplum 138

İkinci Bölüm

Küreselleşme Karşısında Avrupalılaşma: 159
Küçük Kardeş veya Alternatif....159
Ekonomik Bütünleşme ve Ötesi....166
Küreselleşen Dünyada Avrupa'nın Yeri 180
İki Süreç Olarak Küreselleşme ve Avrupalılaşma: 186
Benzerlikler ve Farklılıklar 186
Avrupa Toplum Modeli....195
Avrupa Toplum Modeli'nin Üye Ülkeler Açısından Anlamı....200
Küreselleşen Piyasa İçinde Artan Çelişkiler ve Yeni Eğilimler....209
Refah Devletinde Tıkanıklık ve Reform Tartışmaları....218
Avrupa Toplum Modelinin AB Düzeyindeki Uzantıları 231
AB Düzeyinde Sosyal Politika: Niteliği ve Sınırları....237
Gelecek Senaryoları 252
Alternatif Olma Olasılığı... 257
Emek-Gelir-Bölüşüm-Adalet....273

Üçüncü Bölüm

Emeğin Küresel Halleri: Pratik ve Kuramsal Sorunlar,
Reel ve Radikal Tartışmalar.... 276
Küresel İstihdamda Çok Genel Eğilimler....281
Küresel İstihdamda Göze Çarpan Bazı Tablolar....290
Küresel İşgücü Piyasasında Küresel Oyuncular: Farklı Uçlardan Örnekler....310
Sosyal Şart....318
Birleşmiş Milletler Sosyal Sözleşmesi....321
"Emek Hallerine" İlişkin Tartışmalar 326
Yoksulluk ve Farklı Kriterler 355
Küresel Köyde Yoksulluğa Yaklaşımlar 373
Yoksulluk ve İnsan Hakları İlişkisi: 386
"Umutlar" ve "Fakatlar" 386
Küresel Gelir Bölüşümü ve Ekonomik Adalet Tartışmaları 401
Küresel Bölüşüm Adaletine Farklı Yaklaşımlar 411
Pogge ve Küresel Kaynaklar Kâr Payı....426
Nussbaum ve Kapasite Yaklaşımı....429
Caney ve Küresel Adalet Açısından Önerileri....432

Dördüncü Bölüm

Nereye Doğru veya Dönüşüm Umudu Var mı? 445
Kaynakça....476
Dizin....

Önsöz

Bu kitabın yazılmasında en büyük etken 2008 sonbaharında gündeme gelen finansal-ekonomik krizdir. Yıllardır sosyoekonomik sistem ve sorunlarıyla uğraşan biri olarak dünyanın bugünkü hali ve gelecekle ilgili kaygılarım çok. Biliyorum, dünya düz değil; karmaşık ve çelişik gerçeklikleri var. Tek yönlü açıklamalar yetmez; postmodern dünya ve toplumlara postmodern açıklamalar da gerekir. Yine de küresel ve toplumsal düzeyde milyarları ilgilendiren bunca sorun karşısında bu kadar tevekkül, boş vermişlik veya bu kadar durumsallığın kabul edilebilir olacağını düşünmüyorum. Öte yandan, bitmeyen sorunları kendi başlarına ele almak ne bir şey anlatıyor ne çözüm umudu oluyor; tüm bunları yaşadığımız dünyayı sarıp sarmalayan ekonomik gerçeklikle ilişkilendirmekten başka yol yok.

Bu düşünceleri taşıyan biri olarak, son finansal-ekonomik kriz sonrasında isyan etmemek de mümkün değil. Bu kadar pohpohlanmadan, destekten; bu kadar engelin, müdahalenin aradan çıkarılmasından sonra hâlâ ekonomik krizlerle karşılaşıyorsak, daha ne kadar serbesti tanıyacak ve destek verecek, ne kadar fedakârlık edeceğiz? Üstelik bu ekonomik sistemin Kâbesi Wall Street'te deprem oluyor; yapılan iş bir anlamda "dolandırıcılıkken", zehirli varlıklar gibi açıklamalar yeterli oluyor ve saadet zinciri benzeri bu dolandırıcılığa karşın açlıkla, aşırı yoksullukla mücadele için bulunamayan paralar bankalara, şirketlere akıtılıyordu. Bunları görünce, "Durun, konuşulacak şey bunlar değil; asıl krizler başka yerlerde, yanlışlıklar da yönetimde değil sistemde, sistemin mantığında" demek elzem oldu.

İstedim ki bir yandan kendi dertlerimize gömülmüş yaşarken ve sosyoekonomik sorunlar birer istatistik veya gazete haberi olmaktan öteye

gidemezken; yeryüzünü de insanlığı da bir yana koymuş, toplumdan olduğu gibi düzenden ve denetimden kopmuş, araç olmaktan çıkıp amaç haline gelmiş bu ekonomik sistemi daha fazla konuşalım; hepimizi içine alan bu ekonomik mantığın kazananlar için bile "kayıp" anlamına geldiğini fark edelim: Kısacası, kendimizi ve geleceğimizi biraz daha güvenceye almak istiyorsak, yalnız ekonomik değil sosyokültürel bir sistem haline gelen kapitalizmi biraz daha fazla dert edelim.

Derdim yalnız ekonomik sistem de değil; siyasetten, demokrasiden, hukuktan, insan haklarından, emekten ve insandan yana kaygılarım çok. Ancak bunları ve aralarındaki ilişkiyi anlayabilmek için hemen her yeri ve herkesi kapsayan küresel bir gerçeklik olarak kapitalizmi referans noktası olarak alma gereği duyuyorum. İdeolojilerden tümüyle kopuşu kabul etmiyorum; fakat ideolojiler ile değişen koşullar arasındaki ilişkilerin dikkate alınması gerektiğini ve "postlar" çağına daha uygun, postlar çağının "göreceliliği" ile "çıkışsızlığını" atlatmak için ideolojik bir amalgamın gerekli olduğunu düşünüyorum. Kitapta yer alan tartışmalarda esas olarak böyle bir arayış söz konusu.

Kapitalizmin ekonomi politiğini anlamak ve eleştirmek için Marksist yaklaşımlardan çok şey öğreniyoruz; ancak ortaya çıkan küresel sosyal eşitsizlik ve adaletsizlikler karşısında hümanist bir yaklaşıma da, bu eşitsizlik ve adaletsizlik kısırdöngüsünden çıkmak adına bütünlükçü insan hakları, çoğulcu ve demokratik siyaset gibi liberal değerlerin yeniden tanımlanması ve daha ileriye götürülmesine de, feminizmin öne çıkardığı duyarlılıkların dikkate alınmasına, örneğin küresel düzeyde karşılıklı bağımlılığın ve dayanışmanın öne çıkarılmasına da, yaşam önceliğimiz nedeniyle ekolojik kaygıların göz önünde tutulmasına da ihtiyaç var. Bunun gibi, ne bugünkü ekonomi politikalarının sonuçlarını yalnız emek açısından ele almak mümkün ne emek olgusuna geçmiş tanımlarla yaklaşmak. Bu bakış açısı, yeryüzü ve insanlık, insan ve emek, özgürlük, eşitlik ve adalet, büyüme ve paylaşım gibi birçok kavram ve amacı yeniden tarif etmeye ve buluşturmaya, insanların peşinden gitmesini sağlayacak bir "ideolojik-siyasal" senteze ihtiyaç olduğunu göstermekte; ama öncelikle tüm bunları daha geniş bir çerçevede konuşmaya ihtiyaç var. Bu nedenle, liberalizmden, sosyalizmden, feminizmden, anarşizmden, ekolojik duyarlılıktan, yeşil politikalardan, alternatif düşüncelerden ve daha birçok şeyden yararlanmamız şart.

Hardt ve Negri, bu ihtiyacı iyi ifade ediyorlar (2004, s. 324): "Küresel demokrasinin yeni bilimi, sadece eski siyasal sözdağarcığımızı o yozlaşmadan tamamıyla çekip çıkarmakla kalmayacak, büyük temel modern siyasal kavramları dönüştürmek durumunda kalacaktır. Ulus-

devlet ve serbest piyasa kavramından tutun sosyalizm kavramına, siyasal temsil mefhumundan tutun sovyet ve konsey gibi delegasyon biçimlerine, insan haklarından tutun emek hakları denen olguya, her şeyin günümüz koşulları bağlamında tekrar düşünülmesi şart. Bu da saydığımız bütün tekilliklerin nasıl çoklukta tam bir ifadeye kavuşacağını belirleyecek bir çoğulluklar ve melezlikler bilimi olacaktır."

Bu kitap böyle bir yaklaşımla yazıldı. Kuşkusuz, bu seçim eklektik bulunarak ortodoks yaklaşımları savunanlarca, küresel-toplumsal kaygılarla kapitalizm arasındaki ilişkiler konusunda ısrarı nedeniyle postmodern anlatıları benimseyenlerce eleştirilebilir. Bunlara karşı yalnızca şunu söyleyebilirim: Benim temel derdim, yeryüzü ve insanlıkla ilgili yaşamsal sorunları, arkasındaki nedenleri, ilişkileri anlamaya çalışmak; bunlara ilişkin tartışma ve önerileri gündeme getirmek ve irdelemek oldu. Bunu yaparken de şu veya bu yaklaşımı almak veya reddetmek, bir fikrin doğruluğunu veya yanlışlığını ispat etmeye çalışmaktan çok yeryüzü ve insan gerçekliğiyle ilişkilerini öne çıkarmak bana anlamlı geldi. Bu nedenle görecelilik, durumsallığı kabul etmekten de, durumsallığı aşan etkileri görmekten de, aldatmacaya dönüşmüş insan hakları, demokrasi gibi kavramları eleştirmekten de, insanı ve geleceği kurtarmak adına bunları dönüştürerek kullanmak gerekliliğinden söz etmekten de kaçınmadım. Günümüzde değişen çok şey var; bunlar, bizi şu veya bu düşünce yerine, yeni tanımlara, yeni arayışlara zorluyor ve hem melez hem radikal yaklaşımları gerekli kılıyor diye düşünüyorum.

Melez arayışlar veya melezlikler biliminin en önemli eksiği ise, henüz duyamadığımız milyarlarca sesin, görüşün, yaklaşımın varlığı; bunu unutamayız. Örneğin, bu kitap da dahil olmak üzere, birçok konuda yaptığımız tartışmaların büyük çoğunluğu Batı kaynaklı; Batı'dan gelen gerçekçi veya radikal önerilerden konuşmaktayız. Ne yazık ki bu sistemde, kaybedenlerin çoğu haklarını aramaktan uzak kaldığı gibi, sistemi konuşmaktan bile uzak kalmakta. Nasil ki silahlar Kuzey'de üretilirken savaşlar Güney'de oluyorsa, aynı şekilde, fikirler Kuzey'de üretilirken Güney'de bu fikirlerin peşinden gidilmektedir; bugün için peşinden gidilen fikirler de çoğunlukla kapitalizmi dönüştürmeye değil güçlendirmeye yarayan fikirler olmaktadır. Küresel düzeyde eleştiriler ve muhalefet ise, daha çok Batı'dan gelmektedir. Bunun, bu kitap açısından da önemli bir eksiklik olduğunu söylemem gerek. Küresel boyutta tartışmalara ihtiyaç var ve bunu kışkırtmak gerek; Afrika'da, Asya'da, Güney Amerika'daki sesleri duymak ve gündeme getirmek durumundayız. Ne yazık ki birçok ülkedeki tartışmalara uzağız; en önemlisi de İngilizce (veya Fransızca, Almanca) yazılmadıkça bu kay-

nakları ve tartışmaları bilme şansımız yok. Bu da dünyanın "zalim" bir başka yüzü, değil mi?

Böyle düşünmekle birlikte, Batı'daki eleştirel tartışmalara çok şey borçlu olduğumuzu da söylemem gerek. Bizlerin yapamadığını onlar yapıyor. Bu kitabı yazmaya başlarken bir şeyler bildiğimi sanıyordum; oysa okudukça bilmediğim ne çok fikir, düşünce ve tartışmanın su yüzüne çıktığını gördüm; kuşkusuz hâlâ bilemediklerim çok. Bu nedenle, gerek eleştirel Batı düşünce geleneğine gerek yeni bir şeyler söyleme arayışıyla birbirlerini okuyan, değerlendiren, tartışan Batılı aydınlara çok şey borçlu olduğumu söylemem lazım. Bu okumalar sırasında, radikal fikirleri veya önerileriyle bende hayranlık uyandıran yazarlar da oldu; doğru ve anlamlı bir şeyler söylemeye çalışırken Batı'nın egemenliğini, bu egemenliğin dünya için anlamını görmezlikten gelmeye çalışanlar ve eleştirelliğini sınırlayanlar da. Yine de bu konularda konuşan tartışan yazanların tümüne içtenlikle teşekkür etmek isterim. Öte yandan bu kadar yoğun eleştirel fikir üretimini görünce, insan, kaçınılmaz olarak bu ülkede sınırlı ve kısıtlı kalan tartışmaları, popülerleşmekte çare arayan fikir üretimini, cemaatlere bölünmüş entelektüel dünyayı düşünmeden edemiyor.

Sonuç olarak oldukça hacimli, yine de tamamlanmayan yanları ve birçok eksikliği olan böyle bir kitap ortaya çıktı. Aksaklık ve eksiklikler gibi, yetersizliklerim de çok kuşkusuz. Bu kitapla birlikte çok şey öğrendim, umarım bunları aktarabilmişimdir. Okurken ve yazarken yeniden düşünme fırsatı da buldum; umarım bunlar "birlikte" düşünmemize yararlı olur. Ve umarım okunası bir dille yazmayı az çok becermişimdir.

Son bir şey; kitabın Ayrıntı Yayınları tarafından yayımlanmasının da bir şans olduğunu söylemeliyim. Bu yayınevi tarafından çevrilmiş onca kitabı beğeniyle okurken, bunların arasında bu kitabın da yer alacak olması gerçekten sevindirici. Onlara da teşekkür etmek isterim. Aslında bu vesileyle, bu kitapları dilimize kazandıranlar, yayıma hazırlayanlar, basanlar gibi bu süreçte yer alan ve teşekkür edilecek daha pek çok kişi olduğunu da söylemek doğru olur.

Kasım 2009, İstanbul.

Giriş:
Krizler Dünyası ve
Düşünüler Arasında Bir Gezinti

> Ben karanlık bir ormanın tam ortasında olduğumuza ve ne yöne gitmemiz gerektiği konusunda yeterli netliğe sahip olmadığımıza inanıyorum. Bunu acilen hep birlikte tartışmamız gerektiğine ve bu tartışmaya dünya çapında katılınması gerektiğine inanıyorum. Ayrıca bu tartışmanın; bilgi, ahlak ve siyasetin her birini ayrı köşelere ayırabileceğimiz bir tartışma olmadığına da inanıyorum... Görülmemiş nitelikte çetin bir tartışma içine girmiş durumdayız. Ama meseleleri, onlardan uzak durarak çözemeyeceğimiz de bir gerçek.[1]

Yirminci yüzyılın ilk yarısında yaşanan iki savaş ile binlerce ölüm ve soykırımın arkasından gelen ikinci yarı da Soğuk Savaş, silahlanma yarışı, nükleer tehdidin yayılması gibi bildik nedenlerle hiç de olumlu bir dönem olarak nitelendirilemez; ancak bu dönemde endüstrileşme, modernleşme ve demokratikleşme hamlesine giren toplumlarda, Batı modelini izleyerek kalkınma umudunun epeyce yeşerdiği de bilinmekte. Uluslararası ilişkilerde egemen ve otonom kabul edilen ulus-devletler, gelişmiş ekonomilerde devletin müdahaleci rolünü ve sosyal boyutlarını geliştiren Keynesçi ekonomi politikaları uygularken; gelişmekte olan ekonomilerde de ithal ikameci politikaların desteğinde hem ulusal kalkınma hem sosyal devlet olma vaatlerine yönelebiliyor ve bir yandan endüstrileşme öte yandan kitlelerin temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda bazı adımlar atabiliyordu. Vatandaşlık ve siyaset, haklar ve demokrasi birçok ülkede yeni palazlanmasına karşın, umutlar büyüktü. Kuşkusuz, ne ihtilaflar ve savaşlar eksikti, ne ortaya çıkan

1. Immanuel Wallerstein, "Önsöz", *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul, 2003.

"Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya" gibi ayrımlar önlenebiliyordu. Ancak dünya daha anlaşılabilirdi, umutlar daha çoktu diyebiliriz.

20. yüzyılın son çeyreğinde ise, bir yandan ulusal sınırları açarak küresel piyasaya geçilirken, dünyayı birbirine yakınlaştıracak, savaşları anlamsız ve gereksiz kılacak, herkes için fırsat ve olanaklar getirecek bir küreselleşme sürecine girdiğimiz iddia edildi; öte yandan Doğu Bloku'nun yıkılmasıyla tek kutuplu bir dünyaya geçilirken, bu dünyada artık ideolojilerin, hatta tarihin bittiğine hükmedildi. Bu dünya bireye, özgürlüğe ve serbest piyasaya dayalı bir dünya olacaktı; neoliberalizmin yayılmasıyla bu dünyada ekonomik gelişme ve demokratikleşme birlikte yükselecekti. Teknolojik gelişmeler de bunu doğruluyor ve kolaylaştırıyor, bilgi toplumu, enformasyon toplumu, karşılıklı bağımlılık gibi iddialar ortalıkta dolaşıyordu. Söylem, ticaretin serbestleşmesiyle, gelişmekte olan ülkelerde de hem bireyler için fırsatların artacağı hem de yönetimlerin şeffaf olmaya ve hesap vermeye yönelmeleri gerekeceği yönündeydi. Ekonomik çıkarlar uluslararası çatışmaların ortak çıkarlara yönelmesini ve böylece savaşların azalmasını sağlayacak, serbest piyasa dinamik güçlerini harekete geçirip gelişmenin önündeki tıkanıklıkları azaltacak, ulus-devletin tahakkümü gerileyecekti. Küresel köy geliştikçe, ulus-devlet çökmeye mahkûm olacaktı. Özetle, zenginlik kadar birey ve özgürlük adına da büyük fırsatlar sunan bir sürece girmiştik. Peki öyle mi oldu; bu beklentiler ne kadar gerçekleşti?

Kuşkusuz, dünyanın bin bir yüzü var: Kimileri uzay çağı, bilgi ve enformasyon toplumu, teknolojik devrim çağı, kıtlık sonrası toplum gibi adlandırmalar yaparak; kimileri jeopolitik hesaplamalardan yola çıkarak; kimileri enerji savaşlarını dile getirerek; kimileri medeniyet tartışmalarını en başa sararak; kimileri de ekonomi yeter deyip kimlik, kültür, farklılıklar, çoğulculuk gibi meseleler üzerinde durarak dünya halini anlamak ve anlatmak istiyor. Dünyanın ve insanın halini anlamak adına hepsine ihtiyaç olduğu da kesin.

Ancak dünyanın bin bir hali ve birçok gerçekliğinin berisinde sözü edilmesi gereken daha temel bir gerçeklik yok mu? Evet, ideolojiler bir süredir çaptan düştü; gerçek nedir anlaşılmaz oldu, dünya daha da karmaşıklaştı; biz determinist veya totalleştirici olmaktan korktuk; her neyse. Yine de şu soru gereksiz mi: Hangi meselede ekonomi, ekonomik çıkar yok? Bilgi toplumunda mı, kimlik meselesinde mi? Ya da şöyle soralım: Bugün "büyüme, kâr, zenginlik, başarı" arayışının hemen her şeyin önüne geçtiği bir dünyada yaşadığımız yadsınabilir mi? Bu mantığın hemen herkesi ve her yeri kapsar hale gelmesi veya olağanlaşması söz konusu ise, yalnız "belirleyiciliğinden" değil, egemenliğinden de

söz etmek gerekmez mi? Bu durumda, "hem birçok meseleyi oldukça verili bir düzende konuştuğumuzu kabul etmek hem kapitalizm derken artık ekonomik sistemi aşan bir gerçekliğe dikkat çekmek; yani kültür ve yaşam biçimi haline gelen bir gerçeklikten söz etmek kaçınılmaz olmuyor mu?" gibisinden bir determinizme saplandık. Oysa hemen hepimizin "homo-economicus"laştığı dünyada başka türlü olma olasılığı var mı?

Örneğin, uluslar arasındaki hegemonik ilişkileri; küresel piyasaya entegre olacağım derken, toplumlarına sırtını dönen ulus-devletleri; büyüme-kalkınma derken, yeryüzünü tehlikeye atan ekonomi politikalarını; sürekli açlık, yoksulluk, hastalıkla boğuşan milyarlar varken bunlardan söz etmeyip ekonomik krizlerden dem vurulmasını; işsiz, yoksul milyarlara el uzatılmazken milyar dolarlar verilerek şirketlerin kurtarılmasını; insan ve özgürlükten yola çıkıp insanı boş verir hale gelen liberalizmi; insan haklarını gelişmiş ülke insanlarıyla sınırlayan iddialı hak söylemini ya da insan hakkı ihlalcileri arasında ulus-devletlerle yarışan iş dünyasını; siyasal hakları ve vatandaşlığı kuşa döndüren ekonomik eşitsizlikleri; daha fazla tüketeceğim diye kendi emeğinin derdine düşüp, başka emeklerin derdini bir yana bırakan insanı başka nasıl açıklayabiliriz?

Evet, kapitalist ekonominin hem genişleme hem teknolojik gelişmelerle büyük güç kazanması, kendi kehanetine inanan bireylerle küresel-sosyal-kültürel bir sisteme dönüşmesi gibi bir gerçeklik var. Marx'ın öngördüğü gibi kapitalizm bütün uygarlıkları içine çekiyor; bu çekiliş içinde de yalnız insanın emeği değil, bütün olarak dünya, insan ve yaşam metalaşıyor. İklim değişikliğiyle ilgili toplantının sonucuna bakın!.. Bu durumda ideolojilerden konuşmak kaçınılmaz; yani ille de ideolojik duruştan yola çıkıldığından değil –ki öyle de olabilir– yaşananları anlayabilmek için kapitalist sistem ve kapitalist mantığı referans almak zorundayız; elimizdeki en yaygın temel gerçeklik "O"

ve Krizler...

> Birçok kişi, bankaları kurtarmak için kısa sürede bulunan yüksek miktardaki paraya karşın, dünyanın "en alttaki milyarları"nı kurtarmak için bulunamayan para konusuna dikkat çekmekte. 50 milyar dolara karşın, bankaları kurtarmak için bugüne dek tahminen toplam 8,4 trilyon dolar. Oxfam'ın işaret ettiği gibi, bu para dünyada 50 yıllık süre için mutlak yoksulluğu sona erdirmeye yeter.[2]

2. Wim Naude, "The Global Economic Crisis after One Year: Is a New Pradigm for Recovery in Developing Countries Emerging?", *United Nations University Policy Brief*, (2), 2009.

Krizle baş etmek için Çin 1.162, ABD 627, Japonya 590, Avrupa Birliği 200 milyar euroyu seferber etti.[3]

Yaşadığımız son krizin beraberinde ne gibi tartışmalar ve sonuçlar getirdiğine bir bakalım. Başlangıçta bu durum epeyce merak konusuydu: Bir dolu uluslararası toplantıdan sonra merak, yerini hayal kırıklığına bıraktı. Kuşkusuz, etkiler ve yorumlar bitmiş değil; çünkü ürkütücü şeyler yaşanmakta. Örneğin bir zamanlar tüm başarılı öğrencilerin iş bulmaya can attığı Wall Street'in çöküşünün, Amerika için hiçbir başarısızlıkla kıyaslanamayacak kadar önemli ve hayret verici olduğu açık. ABD ekonomisinin büyük cari açığı ortada; tüm ülkelerde ekonomik gerileme veya durgunluk söz konusu ve en önemlisi işsizlik sorunu daha da baş kaldırmış durumda. Nihayet krizin genel olarak kapitalizmin krizi olarak adlandırıldığını, epeydir tedavülden kalkmış görünen "kapitalizm" kavramının liberal iktisatçıların da söylemine girdiğini görüyoruz. Kriz kapitalizmin krizi de, değerlendirmeler, öneriler aynı; yine piyasanın canlandırılması, bunun için vergi ve faiz indirimi ile sigorta primini dışarıda bırakan veya düşüren istihdam paketleri gibi önerilerden öteye gidilememekte. İnsan, bu kadar dar bakılan bir iktisat anlayışının ne işe yaradığını anlamakta zorlansa, yeridir. Buna karşın başka bir cephede, kapitalizmin sonuna gelindiğini iddia edenler oldu ya da ABD hegemonyasının sona erdiğinden, yeni güç dengelerinden söz edildi ve tabii ki birçok kişi de krizin küresel ve ulusal düzeyde kapitalizmin dönüştürülmesi gibi bir değişikliğe yol açıp açmayacağını konuşmaya başladı. En azından Keynesyen ekonomiye mi dönülecekti?

Bugün, ekonomik krizler arasında sürenin azaldığı, yani krizlerin sıklaştığı yönünde bir gerçek var. Krizler sıklaştıkça da olumsuz etkilerin artması kaçınılmaz. Örneğin son iki yılda (2007 ve 2008) ABD'de 4,4 milyon kişi işini kaybetmiş; ancak bunların 2 milyondan fazlası, yani yarısı da son üç ayda işsiz kalmış. Avrupa'da ve ABD'de ortalama işsizlik % 10 düzeyine çıkmış durumda. Türkiye'de resmi rakamlara göre 2009 yılında işsiz sayısının 3,5 milyonu aştığı görülmekte; gerçek ise bunun da ötesinde. Bir kriz sonrası daha tam toparlanmadan ötekisi gelince en başta işsizlik ve yoksulluk gibi sorunların vahameti de artmakta. Bugün General Motors, General Electric, Toyoto, Honda gibi küresel devler iflas halinde veya tehlikede; bazı işletmelerini kapatmakta, bazı ülkelerden geri çekilmekteler.[4] Büyük umutlarla her derde deva

3. ETUC, Newsletter, Mart, 2009, 1.
4. Amerikan otomotiv üreticisi General Motors, Avrupa'daki fabrikalarından 10 bin işçi çıkarmayı planladığını açıkladı (*Radikal*, 6 Kasım 2009, s. 4).

ilan edilen serbest piyasa, şimdi devreden çıkarılmak istenen devletten yardım ister haldedir. Değişen nedir diye sorarsak, neoliberalizmin kılık değiştirdiğini söyleyebiliriz. Şirketler, bankalar ve piyasa nefes almak için devletin hortumuna bağlanmış, musluklar açılmıştır; daha fazla serbesti, daha fazla şeffaflık, daha fazla denetlenebilirlik gibi yeni bir makyajla hâlâ "güzel, doğru ve iyi" olduklarını anlatmaktadırlar.

Açıkçası, krizin ilk aylarında ekonomik sistemde küresel ve toplumsal eşitsizlik ve adaletsizliklerin azaltılması yönünde ciddi bir dönüşümden söz edilebileceği konusunda biraz umutlanmıştım. Ancak, 2009 sonbaharında[5] yazdıklarımı son kez gözden geçirirken bu umudumun başka bir bahara kaldığını görüyorum. Kuşkusuz, dünyanın bugünkü karmaşıklığı ve zorlukları içinde böyle bir dönüşümün nasıl, ne yönde ve kimler aracılığıyla yapılacağı, önceliklerin ne olacağı gibi kolay kestirilemeyen birçok soru var ve şu veya bu öneriden söz etmek de kolay değil; ancak birçok kuruluş, sivil toplum, hatta Birleşmiş Milletler (BM) tarafından bile dile getirilen ve daha mütevazı, daha az maliyetli birçok öneri olduğu kesin. Örneğin BM'nin, 1944 tarihli Bretton Woods rejiminin günümüz koşullarını karşılayamaması nedeniyle bu alandaki değişiklik önerilerini tartışmak üzere oluşturduğu Parasal ve Finansal Reformlar Meclisi ve bu meclisin atadığı uzmanlar komitesinin 9 Ocak 2009 tarihinde kriz sonrası daha da acil duruma gelen birçok reform önerisini dile getirdiği bir uzmanlar raporu söz konusu (Joseph Stiglitz, UN, 2009). Komitenin başkanlığını yapan Stiglitz'in sunduğu raporda, bir yandan gelişmiş ülkelerdeki bankalar lehine gelişmiş ülkelerin aleyhine işleyen finansal sistemin yanlışları ortaya konulmakta; örneğin finansal kurumların başarısız olmalarına izin verilemeyecek kadar büyümeleri eleştirilmekte ve bu krizin yönetimin olduğu kadar ekonomik sistemin krizi olduğunun anlaşılmasının gereği vurgulanmaktadır. Öte yandan G-8, 9 veya 20 değil, BM üyesi olan 192 ülkenin birlikte ortaya koyacağı, güçlü finans çevrelerinin karşı çıkması beklenen ama yine de sistemde global, uzun vadeli ve derin reformlar yapılması zorunluluğu üzerinde durulmaktadır.

G-20'lerin gerek Washington hazırlık toplantısı gerek Londra zirvesi sonrası yaptıkları açıklamalara bakıldığında ise, finansal sistemin

5. Kitabı bitirdiğimde sonbahar olmuştu. Kimileri krizin dibi göründü derken, kimileri bu kadar iyimser olmamaktan yana. Ancak büyüme ve işsizlik sorunu devam ederken, bu krizin en olumsuz etkilerinin yine çalışanlar ve yoksullar açısından yaşandığı açıklık kazanmakta; örneğin işsizlik artarak sürer ve gelecek açısından tehditler çoğalırken, artan gıda fiyatları karşısında dünyada açlık çeken insan sayısı da 800 binden 1 milyara çıkmış, durumda. Buna karşın, tüketim artışının sağlanmasından başka çare görülememekte; televizyonlardaki "evde durma, pazara çık!" reklamlarından medet umulmaktadır.

küresel düzeyde denetlenmesini amaçlayan, vergi cennetlerine ve bankacılık sırlarına kısıtlama getiren bazı düzenlemeler, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile işbirliği yapacak yeni bir Finansal İstikrar Kurumu (Financial Stability Board) kurulması, uluslararası kuruluşlar ve küresel finans kuruluşlarının daha şeffaf yönetimi ile büyümeyi ve istihdamı canlandırmak üzere 750 milyar doları IMF'ye aktarılacak olan toplam 1,1 trilyon dolarlık bir harcama sözü verilmesi gibi bazı somut adımlar atılmış görünüyor (London Summit, 2009). Ancak bugüne dek verilen sözlerin encamı düşünüldüğünde, IMF için taahhüt edilen artış dışındaki yardım amaçlı harcamaların gerçekleşme olasılığının düşük olduğu da bilinmekte.

Bu nedenle, "herkes için hakça ve sürdürülebilir bir iyileşmeyi garanti altına almak" gibi bir başlığa karşın, altında yer alanlardan umutlu olmak mümkün değil. Bu başlık altında nelerden söz edildiğine bakarsak Birleşmiş Milletler milenyum kalkınma hedeflerine bağlılık, borçların silinmesi, en yoksul ülkelere yardım, BM'nin bu krizin en yoksul ülkelerde yaptığı tahribatı azaltacak biçimde öteki uluslararası kuruluşlarla birlikte çalışması, iş yaratmak ve işgücünün niteliğini geliştirmek, yani aktif işgücü piyasası politikalarını izlemek gibi iyi niyetli dileklerden fazla bir şey bulmak zor. Bu boşluk sosyal koruma adına 50 milyar dolarlık bir bütçe ayrıldığından söz edilerek kapatılmaya çalışılmakta ve böylece zengin ülkelerin yoksul ülkeleri yalnız bırakmadığı gösterilmiş olmakta. Yeniden büyümeyi nasıl sürdürebiliriz derdindeki G-20 ülkelerinin, büyüyelim derken yeryüzüne olanlardan pek endişe duymadığı ortada. Bunun gibi, BM İklim Değişiklikleri Konferansı'nda alınan kararlara bağlılıktan ve ülkelere göre değişen sorumluluklardan söz edilmekle yetinilirken, alınan kararlara nasıl bağlı olduklarını da Aralık 2009'daki Kopenhag Toplantısı'nda gösterdiler.

Kısacası G-20 toplantısı, kriz karşısında zorunlu bir toplantıdır; ancak pek de yeni bir şey getirmemiştir. Üstelik bugüne dek vaatlerin nasıl yerine getirilmediği iyi bilindiğinden, eleştirel bakan iktisatçıların 1,1 trilyon dolarlık harcama sözünün gerçekte 100 milyar dolar gibi bir düzeyde kalacağı (Martin Khor, 2009;1) uyarısını dikkate almak gerekmektedir: Bu toplantıdan en kârlı çıkanın Uluslararası Para Fonu olduğu açık (500 milyar dolarlık ek kaynak); buna karşın bankacılık sistemine çekidüzen vermek, uluslararası para akışını düzenlemek, gelişmekte olan ülkelerin borç sorunu nedeniyle girecekleri krizlere çözüm üretmek gibi konularda hiçbir adım atılmadığı görülmekte. Zaten çoğunlukla düzenleme eksikliği ve yönetim sorunu olarak görülen bu kriz sonrasında, öne çıkan amaç sistemin iyileşmesi için ortak bir fon

yaratmaktır; bunun dışında sistem krizlerini önlemeye yönelik birkaç düzenleme de yeterlidir.

Bunu izleyen ve İstanbul'da yapılan Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Para Fonu yıllık toplantılarında da ne finansal sistemi iyileştirecek ne gelişmekte olan ülkelerin sorunlarına daha etkin yardım sağlayacak adımlar atılabilmiştir. En önemli adım, gelişmekte olan ülkelerin bu kuruluşlardaki karar gücünü artırmak olmuştur; ama dünyanın büyük çoğunluğu paranın, ekonominin yönetiminde hâlâ azınlıktadır. Anlaşılan, bunun ötesindeki adımları ve reformları artık bu iyileşme çabalarının istenilen sonucu vermemesi ve yeni krizler sonrası konuşacağız!

ABD'nin konumu ve hegemonyasında da şimdilik değişen bir şey yok. Başkanlık seçimlerini Obama'nın kazanması gibi, 2008 sonbaharında ortaya çıkan finansal krizin de ABD için yeni bir döneme girmeyi ve politikalarında değişiklik yapmayı gerekli kıldığı bir gerçek; ancak bunun dünya için bir değişim anlamına geleceği kuşkulu. 4 Kasım'da ABD Başkanı seçilen Obama'nın sloganı haline gelen "değişim"in, ABD içinde daha düzenlenmiş bir piyasaya geçilmesi (yani Avrupa modeline yaklaşma anlamında) ya da sağlık, eğitim gibi alanlarda daha kapsayıcı reformlara gidilmesi gibi anlamları olabilir. Örneğin yemin törenindeki konuşmasında Obama şunu vurgulamakta (21 Ocak 2009, *Radikal*, s. 4): "Yoksullara sesleniyoruz; tarlalarınızı geliştirmek, sularınızın temiz akmasını sağlamak, açlıktan kırılan bedenlere bakmak ve aç zihinleri beslemek için birlikte çalışma sözü veriyoruz. Bizim gibi kısmen bolluk içinde yaşayan uluslara diyoruz ki sınırlarımız dışındaki acılara daha fazla ilgisiz kalamayız ya da sonuçlarını dikkate almadan dünyanın kaynaklarını daha fazla tüketemeyiz." Ayrıca başkanlığa geldiğinden bu yana "değişimi" temsil eden bazı politikalar da var; örneğin ABD genel sağlık sigortası yönündeki girişimler, dış politikada daha danışmaya, müzakereye yönelik tutumlar, G-8 yerine G-20 gibi daha genişletilmiş toplantılar gibi. Ancak bunlar, ABD'nin kendi üstünlüğünü korumaktan, hegemonyasını sürdürmekten vazgeçeceği anlamına gelmiyor. Belki hegemonya için kullanılacak araçlar değişir, daha yumuşak üsluplar, daha danışmacı/müzakereci tutumlar söz konusu olabilir. Kaldı ki giderek kutuplaşan dünyanın dertleri, sorunları, çatışmaları ABD'nin gücü ne olursa olsun tek başına altından kalkamayacağı büyüklükte. Bu koşullarda daha akılcı ve daha uzlaşmacı ikna yollarının ve politikaların ABD'ye zarar değil, katkı sağlayacağı da açık.

Chomsky'nin şu saptaması sanırım durumun iyi bir özeti (Noam Chomsky, 2009, s. 6): "Krizin dış politikayı çok fazla etkileyeceğini düşünmüyorum. Açıkçası, daha önce dünya bundan çok daha güçlü

krizlerle de yüzleşti. Açlık sorunu çok daha çarpıcı olmasına rağmen, ortaya çıktığında fakir insanları ele geçirdiğinden çok daha az dikkat çekti. Ekolojik kriz hepsinden çok daha önemli. Daha birçok başka sorun var. Bankaları sübvanse ederek krize yol açanlara dev yardımlar yapıyorlar; oysa bu, dünyanın çoğunluğu için öncelikli mesele değil." Evet, dünya ve insanlar için öncelikli meseleler başka; fakat hegemonik güçler için kendi öncelikleri bu krizden sonra da değişmiş değil.

Özetle bugün neoliberal politikalar biraz kılık değiştirmiş ve devlet müdahalesi aranır hale gelmiştir; ancak bu müdahalenin genel olarak banka ve şirketlerin kurtarılması için istendiği, belki ikinci adımda tüketimi ve tüketicinin desteklenmesi biçimini aldığı ortada.[6] Yani küresel kapitalizmin ekonomi politiğinde daha adil bir işleyişi gündeme getiren bir dönüşüm emaresi henüz yok. 1929 krizi sonrası gündeme gelen Keynesyen politikalar gibi değişikliklerden söz eden olsa da kriz her ülkeyi kendi paçasını kurtarmaya yönelttiğinden IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla gelecek parasal destekler dışında "Garp" cephesinde yeni bir şey yok! Kaldı ki açık ekonomilerde Keynesyen politikaların nasıl uygulanacağı da bilinememekte.[7] Keynesyen politika değişikliklerinin geçmişte de hemen kriz sonrası değil, iki dünya savaşının getirdiği yıkım sonrası hayata geçebildiğini düşünürsek, belki şimdi de küresel düzeyde yapılması gereken radikal değişiklikler için sistemin tamamen çökmesini ya da büyük çaplı bir savaşı beklemeliyiz. Biliyorum acı; ama ütopyalardan değil, reel politikalardan söz etmiyor muyuz?

Bizim gibi ülkelerde ise kuşkusuz sorunlar daha çok; fakat bu ülkelerde, hem dünya liderinin ve başarının yolunu izlemek sisteme eleştirel bakmaktan daha kolay hem de içteki sorun ve tartışmalar öyle yoğun ki dünyanın fertleriyle uğraşanlar çok azınlıkta. Bu ülkelerde zaten çok sayıda kişinin kriz ortamında yaşıyor olması ve krizlere epeyce alışık bulunması gibi gerçekler de var; toplumsal güçlerin şu veya bu nedenle güç ve dinamizmden uzak kaldıkları gibi başka gerçekler de. Tüm bunlar, küresel yaygaranın asıl buralarda kopması beklenirken çoğu zaman

6. G-20 toplantısından küresel krize karşı dünya ticaretinin desteklenmesi biçiminde kullanılması istenilen 1,1 trilyon dolarlık paket gibi, Türkiye'de de 15 Mart-15 Haziran arasında otomobil ve beyaz eşya alımlarında Özel Tüketim Vergisi'nde (ÖTV) indirim yoluna gidildi. Ticaretin gelişmesi ve tüketimin artması yönündeki bu kararlar, uygulanacak politikaların ne olduğu/olacağı konusunda iyi birer örnek.

7. Örneğin Türkiye'de ÖTV indiriminin iç pazarı canlandırmak açısından etkilerinin kuşkulu olduğunu şu rakamlar ortaya koyuyor (Fatih Özatay, *Radikal*, 19 Mart 2009, s. 7): 2008 yılındaki otomotiv sektörünün tüm ürünlerinin % 80'i ihraç edilmekte, buna karşın iç pazardaki satışın tüm araçlarda % 56'sı, otomobilde % 68'i ithal edilen araçlardır. Bu durumda iç talebi canlandırmaya yönelik bu önlemin, gerçekte bu ürünleri üreten dış ülkelere yaradığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla günümüzde içeride talep yaratmaya yönelik Keynesyen politikalar konusunda kuşku duymak kaçınılmazdır.

kabul ve sessizlikle karşılaşılması sonucunu yaratmakta. Sosyoekonomik gerginliklerin, örneğin işsizlik baskısının sosyokültürel çatışmalara kanalize edilmesi de çok zor değil. Örneğin Türkiye'de kriz ortamında yapılan 29 Mart 2009 yerel seçimlerinde, ne ciddi bir ekonomik sistem eleştirisinin ve kriz kaygılarının dile getirildiğini gördük ne de reel sektörün gerilemesi, işsizliğin artması gibi verilere, yani krizin açık sonuçlarına karşın "kriz bize teğet geçti" söyleminin AKP'ye oy kaybettirdiğine tanık olduk. Bu nedenle, Başbakan'ın "kriz bize teğet geçiyor" ifadesinin, bazı çevrelerde ne kadar eleştirilse de ekonomik değil ama sosyopolitik anlamda bir gerçeği ortaya koyduğunu kabul etmek yanlış olmasa gerek. Bunları şu veya bu faktöre bağlamak da artık yoruma kalmış.

Ekonomik krizlerin gelişmekte olan ülkeyi, yoksulu, emeği daha fazla etkilemesi gibi açık gerçeğin ötesinde, bir de sürekli kriz halinde yaşayan milyarlar var; bunlar için yalnız açlık, yoksulluk değil, savaş, şiddet ve geleceksizlik de olağan hale gelmiş durumda. Kendi derdimize düşmüş, bu koşulları görmezlikten geliyor ya da bu koşulları ülkelerin ve insanların beceriksizliklerine bağlayarak vicdanlarımızı rahatlatıyoruz. Oysa bu koşullar değişmedikçe içinde bulunduğumuz çağa uzay çağı, teknolojik çağ gibi isimler vermeye pek hakkımız olamayacağını, yarattığımız dünyaya "uygarlık" demenin de pek yakışık almayacağını düşünmemiz daha doğru olmaz mı?

Bırakınız sosyoekonomik koşulları, dünya "feryat figan" kendisine verdiğimiz zararları hatırlatmakta; iklim bilimciler de durmadan "geri dönülemez" noktaya yaklaştığımızı anlatmaya çalışmakta. Derdimizin asıl kaynağının da, bu gezegenin sınırları olduğunu unutan büyüme ve tüketme sevdamız olduğu ortada. Örneğin son krizi, asıl kriz olan "ekolojik ve sosyal krizi" azaltmak adına değerlendirecek yerde yeterince büyüyemediğimiz derdine düşülmektedir. Yeryüzünün ve çevrenin kendini yenileme olanakları tükenirken gelinen noktadan en çok sorumlu olanların zengin ülkeler olduğu bilinmekte; fakat bu bilgi bir işe yaramamaktadır. Aksine, aynı kör hırs gelişmekte olan ülkeleri de esir almakta, onlar da dünyayı kirletme yarışına katılmakta. İşte 2009 Kopenhag Toplantısı, işte Türkiye'nin bu toplantıdaki konumu.

İçinde bulunduğumuz dönemi belki de en iyi, geçmiş ve geleceği bir araya getiren "post"lar anlatmakta; postmodern, postendüstri, post-Fordizm, post-Marksizm, post-Keynes, hatta post-İslam. Kuşkusuz bu karmaşa, teknolojik gelişmelerle, artan bilgi ve iletişim akışıyla, maddi olanakların artışıyla, bilgi ve etkileşimin sağladığı hayal gücü ve olasılıklarla, kısacası günümüzdeki çok yönlü gelişmelerle ilgili. Ancak

nedenleri bir yana, tüm bunların en gelişmiş dünyada bile güvensizliğin artışına yol açtığı ortada. Evet, beklenti ve olasılıklar büyüyor; ancak bugün ve gelecekle ilgili kaygılarla birlikte. Dünya savaşlar, ölümler, katliamlar ve büyük adaletsizlikler dünyası olmaktan çıkamamışsa, terör yanı başımıza gelmişse, en gelişmiş metropollerin bile yanı başında varoşlar büyüyorsa, dünyanın bir ucundan ötekine bazen ölümlerle biten göçler sürüyorsa, zenginlik ve iyi yaşam adına yeryüzünü tüketiyorsak ve buna karşın açlık ve yoksulluk gibi işsizlik ve dışlanma da her yerde hüküm sürüyorsa, gelecek kaygısı bir yana, aynı zamanda açık veya gizli huzursuzluk, az ya da çok suçluluk duymamamız da mümkün değil. Gençlerin haline bir bakın: Politikadan, ideallerden, hatta gerçeklikten kaçtıkları söyleniyor; oysa yapılan araştırmalar büyük ölçüde umut kaybı yaşadıklarını ortaya koyarken, "rap" müziğini anarşik söylemi de içinde bulundukları durumu anlatıyor olsa gerek.

İşin ironik bir yanı da var: Yeryüzü ve kaynaklarından, piyasa ve küreselleşmeden en çok yararlananlar, yeryüzünün de, insanlığın da feryatlarına kulaklarını en çok tıkayanlar. Belki de nükleer tehlikeye, küresel ısınmaya, iklim değişikliklerine, kuraklığa, artan gıda sorununa karşın kurtuluş senaryoları da hazırdır; kim bilir!

Birinci Bölüm

Küreselleşen Kapitalizmin Küresel-Sosyal Gerçekliği

İleri teknoloji, aşağı kültür yayabilir; buna şüphe yoktur. Buna karşılık yüksek kültür, düşük bir teknoloji düzeyinde varlığını sürdürebilir. Zaten yüksek kültürün büyük kısmı bu şekilde üretilmiştir.[1]

Piyasanın evrensel kilisesi ile farklı kimlik arayışlarının yeniden cemaatleştirdiği politika arasında bir seçime indirgenerek, dünyanın her yerindeki insanlar ortaçağ siyasetine bir dönüş tehdidi altındalar... Cihat kanlı bir kimlik siyaseti, McWorld kansız kâr ekonomisi güdüyor. Yokluklarıyla McWorld dünyasına ait olan herkes tüketici; kimlik için bir mahzen arayan herkes bir cemaate ait. Fakat hiçbiri vatandaş değil. Vatandaş olmadan, demokrasi nasıl olacak?[2]

En büyük 500 Amerikan şirketinin "reengineering" sayesinde vergileri düşürülmemiş, kârları seksenli yıllarda ortalama olarak % 92 oranında artmıştı. 1987 yılında elde edilen kârların % 61'i (1953'teki % 22'lik orana karşı) söz konusu şirketlerin başkanlarının/genel müdürlerinin (Chief executive officers ya da CEO) cebine girmişti ve pek çok örnekte hissedarlara dağıtılan paylar dört kat artmıştı. Amerikan ekonomik büyümesinin üçte ikisi, çalışan nüfusun % 1'inin elinde toplanmıştı. 1994 yılında bir başkan/genel müdür (CEO) bir işçi veya memurdan ortalama olarak 187 kat fazla kazanıyordu.[3]

Biz, şimdi John Maynard Keynes'in "rant ekonomisi" dediği bir şeyi yaşıyoruz; bu, öyle bir şey ki siz sermayeye sahip olduğunuz için uyurken de kazanıyorsunuz... Milyonerlerin ve trilyonerlerin sayısı durmadan büyüyor, şimdi Hindistan'da da dört tane var ve dünyada yaklaşık 700 kişiden biri ya da Merrill Lynch'in yüksek değerde bireyler olarak adlandırdığı toplam dokuz buçuk milyon insan var ki bunlar hep birlikte toplam dokuz buçuk milyon insan veya 37 trilyon dolar tutarında, yani 37 ve 12 sıfırlı likit fona

1. R. Williams, *İkibine Doğru*, Çev. Esen Tarım, Ayrıntı Yay., 1989, s. 124.
2. Benjamin R. Barber, *Jihad vs. McWorld*, Ballantine Books, 1995, s. 7-8.
3. André Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, Çev. Esen Tarım, Ayrıntı Yay., 2001, s. 29.

sahipler. Bu, ABD veya Avrupanın Gayri Safi Milli Hasılası'nın (GSMH) üç katı veya Hindistan'ın GSMH'sinin on iki katı demek. Dolayısıyla küreselleşme bütün toplumlarda tepedekiler için fevkalade iyi bir şey.[4]

İlk bölümde hayli kaygı verici donelere değindik, kaygı verici yorumlar okuduk. Bunların dikkat çeken bir yanı da 1970 ortalarından bu yana süregelen ve adına küreselleşme denilen evrede kaygıların daha da keskinleşmiş olması. Bu evrenin, artan olanaklar ve zenginlikler getirdiği söylenebilir; ancak krizleri, savaşları, terörü, yoksulluğu ve yeryüzü için yarattığı tehlikeleri artırdığı da gerçek. Evet, bu dönemde insan haklarından iletişime, teknoloji kullanımından benzer yaşam biçimlerine kadar küreselleşmenin birçok boyutundan söz edebilir, birbirine yakınlaşan toplumlardan, küresel köye dönen dünyadan konuşabiliriz; fakat bunu yaparken hâlâ açlıkla boğuşan milyonları, tedavisi mümkün hastalıklardan her gün ölen binlerce çocuğu, petrol gibi enerji kaynaklarının üstünde otururken yoksullaşan kitleleri, işsizliğin her ülkeyi, her insanı tehdit eden bir boyuta gelmesini, hayatta kalmak uğruna fuhşa sürüklenen çocukları, canını kurtarmak ya da ekmek parası kazanmak adına göç yollarında konteynerler, gemi ambarları veya TIR kasalarında ölen binlerce genci nereye koymalıyız? "Zavallılar" demekten öte bir sözümüz yok mu?

Böyle bir dünyada bir yandan da endüstri sonrası, teknokratik çağ veya uzay çağından söz etmekte, toplumumuza da bilgi toplumu, iletişim toplumu, kişisel hizmet toplumu, bolluk toplumu, tüketim toplumu gibi kavramsallaştırmaları yakıştırmaktayız. Tabii, kapitalizmin varlığını unutmayanlar için geç-kapitalizm, tekno-kapitalizm veya emperyalizm gibi nitelemeler de geçerli; umutsuzluğa kapılanlar ise ortaçağa dönüşten bile söz edebilmekte. Kısacası "postlar" çağında yaşıyoruz; bu çağın bin bir yüzlü gerçekliği içinde, karmaşıklığı ve belirsizliği artmış bir dünya söz konusu ve bu dünyada olanakların ve risklerin at başı beraber gittiğini söylemek de yanlış olmaz.

Mesele yalnız zenginlik-yoksulluk meselesi de değil; yeryüzü ile ilgili kaygılardan "evrensel" insan hakları gibi iddialara kadar birçok konuda kafa karışıklığı söz konusu ve çok zaman da gerçekler söylemleri yalanlamakta. Örneğin küreselleşme ile birlikte insan hakları ve demokrasinin geliştiğinden söz edenler de var, siyasetin ve demokrasinin işlevini yitirdiğinden de; ekonomik liberalizmin siyasal liberalizmi kolaylaştırdığı da iddia edilmekte, çelişkili oldukları da. Gördüğümüz

4. Susan George, "Globalisation and War", Transnational Institute, 10 Mart 2008, www.globalpolicy.org/globalization/

ise, siyasetten uzaklaşma ve demokrasi krizi. Yine bugün teknolojik olanaklarla bilgiye ulaşmanın inanılmaz ölçüde kolaylaştığı bir gerçek; fakat aynı zamanda kültürel emperyalizmden ve tekelci medyanın dezenformasyonundan da söz edilebilir. Bilgi toplumu derken ve bilginin gücünden söz edilirken, güç veren ve istenilen bilginin piyasanın işine yarayacak bilgi olduğunu görmemek de mümkün değil. Kimlikler, farklılıklar öne çıkmakta, çoğulcu yaklaşımlar yükseltilmekte; ne güzel! Ancak çoğulculuk ve demokrasi âşıkları, hem küresel hem toplumsal düzeyde en temel ihtiyaçlarda ortaya çıkan derin fay hatlarını görmezlikten gelebilmekte. Küreselleşme ile dünyanın hem birbirine yakınlaştığı hem uzaklaştığından söz etmek yanlış olmaz; yalnız dünyada değil, aynı kentte birbirine yabancı ve kutuplaşmış kalabalıklar yaşamakta, gettolar oluşmakta.

Söylenecek çok şey var; niyetim de aşağıdaki bölümlerde bu konuda bazı bilgi ve tartışmaları gözden geçirmek. Bu tartışmaların odak noktasında siyasal ekonomi olduğundan, "küresel kapitalizm" gibi bir gerçek ve kavram da tartışmalarımızın temel ekseni olmakta. Önce küreselleşme kavramına ilişkin farklı yaklaşımları özetlemek, daha sonra piyasa küreselleşmesi veya küreselleşen kapitalizm üzerinde durmak ve bu dönemin sosyoekonomik olduğu kadar siyasal ve kültürel uzantıları konusunda bazı irdelemeler yapmak istiyorum.

KIVRAK KAVRAMLAR, STİLİZE EDİLMİŞ GERÇEKLER VE NE YAZIK Kİ RİSKLER VE KRİZLER

1980 sonrasının en çekici kavramının "küreselleşme" olduğu söylenebilir; dinamik, kışkırtıcı, ne kastedildiğini tam anlatmayan fakat çok şey vaat eden bir kavram. İmaj devrinin belki en "yakışıklı" kavramı dersek, yeridir. Bununla hiçbir gerçeklik içermediğini söylemek istemiyorum. Aksine birçok gerçeklik içeriyor; fakat bir yandan vitrinlik bir kavram yapılarak fetişleştiriliyor, öte yandan her yerde kullanılarak gerçekte ne anlama geldiğinin üstü örtülüyor. Oysa, hem bir anlamı hem de neden-sonuç ilişkisi içinde ortaya koyduğu gerçekler var.

Küreselleşme muğlak bir kavram olarak nereden bakılırsa oradan tarif edilmeye olanak verdiği için, küreselleşenin ne olduğunu kişiye ve yoruma bırakmaktadır. Ne için, nerede isterseniz orada kullanabilirsiniz bu kavramı. Tabii ki yeryüzünde birçok boyutta yaşanan bir yakınlaşma veya benzeşme var: Teknolojik gelişmeler tüm dünyada kullanılıyor, iletişimin boyutları küresel, çok etkin ulus-üstü kurumlar ve şirketler

söz konusu; hepimiz döneriyle, hamburgeriyle, pizzasıyla fast-food kolaylığına kapıldık; aynı filmlere gidiyor, benzer yıldızlara bayılıyor, benzer dizileri seyrediyoruz. Yalnız üretim ve tüketim açısından küresel çapta bir pazar oluşmuş durumda değil; giyim kuşamı, yaşam alışkanlıkları ve kültürüyle de ülkelerin ve insanların birbirine yakınlaştığı ortada. Ancak farklılıklarımız ve uzaklıklarımız da dikkatten kaçacak gibi değil. Birileri uzaya bilimsel değil de gezi amaçlı seyahat tasarlıyor, bir diğeri tezekle ısınıp bir avuç pirinçle besleniyor. Büyük laflar edilse de ülkeler, uluslar arasındaki düşmanlıklar devam etmekte, ulusal kimlikler hâlâ çok önemli ve bunca iletişime, yakınlaşmaya karşın acılar karşısında küresel bir duyarlılık yaratabilmiş değiliz. Bu nedenle bir küreselleşmeden çok, belirli boyutlarda artan bir "uluslararasılaşmadan" söz edenler pek de haksız değil. Ama uluslararasılaşma gibi basit ve açılıma kapalı bir sözcük yerine, küreselleşme gibi cazip bir kavramı kullanmak hepimize daha iyi gelmekte.

Oysa şöyle düşünmek mümkün: Yeryüzünde farklılıkların, eşitsizliklerin azaldığı, ortak bir insan hakları, adalet, hukuk ve demokrasi anlayışının öne çıktığı "küresel bir toplumu" oluşturmaktan çok uzaksak ve bu sistemi küresel düzeyde birbirine bağlayan siyasal, hukuksal, toplumsal bağlar ve kurumlar yaratılamamışsa, "küreselleşme" kavramını kullanmak epeyce yakışıksız, en azından erken olmalı. Belki buradan küresel bir sistem ve toplumu yaratacak bir dünyaya doğru gidilme olasılığı var ve kuşkusuz, böyle bir hayalin kurulması da korunması da önemli. Bu nedenle bugün yaşanan ve adına küreselleşme denilen süreci, bazı yazılarımda "reel küreselleşme" olarak adlandırma ihtiyacı duydum ve böyle kullandığım oldu; bu kitapta da olacak.[5] Ancak içinde bulunduğumuz sürece uluslararasılaşma veya küreselleşme adını yakıştırıyorsak ve bununla küresel sistemi etkileyen bir şeylerden söz edi-

5. Burada iki noktanın altını çizmek istiyorum. Birincisi, birbirleriyle birçok açıdan bütünleşmiş küresel bir dünya ve toplum hayalini korumak adına, böyle bir hayal ile bugün yaşadığımız ve adına küreselleşme denilen gerçekliği ayırt etmek ihtiyacı duyduğumdan, bugünkü süreci birçok yazımda "reel küreselleşme" diye adlandırdım. Bunun gibi, piyasa ve liberalizm kavramları açısından da benzer bir ayrıma gitmenin yararlı olacağını düşünüyorum. Çünkü bugün küreselleşen kapitalizmin hem piyasa kavramını hem liberalizmi kendini perdelemek üzere kullandığı, kendi meşruiyetini sağlamak üzere birer propaganda aracına dönüştürdüğü görüşündeyim. Reel küreselleşmeye veya küreselleşen kapitalizme karşı çıkan ve alternatif arayanların da, birçok post-Marksist yazarın yaptığı gibi, bir bütün olarak liberalizmi mahkûm etmek veya piyasadan, insandan, özgürlükten yana yaklaşımıyla liberalizmden vazgeçmek yerine propaganda aracına dönüşen bu araçları küresel kapitalizmin elinden almaları, anlam ve işlevlerinin yeniden tanımlama ihtiyacı duymaları daha anlamlı görünüyor. Bunu bir yazıda dile getirmeye de çalıştım; bkz. "Farklılaşan dünya: Sorular, sorunlar ve arayışlar" Birikim, 184/185, 2004.

yorsak –ki bu kitapta bu amaçlanmakta– bu kavramların ne olduğunu anlamak ve netleştirmek ihtiyacıyla karşı karşıyayız demektir.

Küreselleşmeye İlişkin Yaklaşımlar

> Küreselleşme sözcüğü, birçok kullanımda kendi başına anlam ifade etmeyen bir sözcük; örneğin enformasyon teknolojisinde gelişme, hava taşımacılığının geniş kullanımı, spekülatif döviz hareketleri, sermaye hareketliliğinin artışı, kültürün Disneyleşmesi, yığın pazarlama, küresel ısınma, genetik mühendisliği, küresel şirketin gücü, ulus-devletlerin gücünün azalması, postmodernizm veya post-Fordizm gibi 1970 sonrasında farklı olan her şey için kullanılan bir katalog.[6]

Küreselleşmenin kaynağını veya çıkış noktasını esas alan yaklaşımlara bakıldığında, küreselleşmeyi, a) teknolojik/ekonomik gelişmelere bağlayanlar; b) kapitalizmin yeni bir evresi olarak görenler; c) liberal-çoğulcu anlayışla modernite krizi ve farklılaşan kültürün bir sonucu olarak değerlendirenler; d) uluslararası ilişkiler sistemindeki değişiklikleri öne çıkaranlar ve e) Marksist yaklaşımlarla açıklayanlar gibi beş gruptan söz etmek mümkün. Bu beş grup içinden de birbirinden farklı yorum ve açıklamaların geldiği bir gerçek. Örneğin bunlar içinde, yaşadığımız süreci eski veya yeni bir olgu olarak görenler olduğu gibi, çok belirleyici bir etken veya ideoloji olarak ele alan "güçlü" küreselleşmeciler ile birçok etken arasında bir dinamik olarak değerlendiren daha yumuşak veya ılımlı küreselleşmeciler de bulunmakta.

Küreselleşme, Uluslararasılaşma, Emperyalizm

Küreselleşmeyi şöyle veya böyle bir gerçeklik olarak kabul eden bu görüşlerin yanı sıra bugünkü sürecin küreselleşme olarak adlandırılması ve özellikle bugünkü ekonomiye küresel ekonomi anlamı verilmesini doğru bulmayanlar da var; küreselleşmenin gerçeği yansıtmayan birçok yanı düşünülürse haklı olduklarını söylemek gerek. Hirst ve Thompson, ekonomik anlamdaki küreselleşme kavramı üzerinde dururken, hem bugünkü sürecin geçmişin bir devamı olduğunu söylemekte hem bugün birçok verinin uluslararası ekonominin devam ettiğini göstermekten başka bir anlamı olmadığını ve küresel bir ekonomiden (*global economy*) söz edilemeyeceğini belirtmektedir (Paul Hirst ve Grahame

6. Peter Marcuse, "The Language of Globalization", *Monthly Review*, 52 (3), Temmuz-Ağustos, 2000.

Thompson, 1996, s. 16). Benzer bir yaklaşımı Marksist yazarlar da paylaşmakta ve bu dönemde ulus-devletlerin de ulusal sermayenin de önemini koruması nedeniyle, bu sürecin küreselleşme değil, uluslararasılaşma olarak adlandırılmasının doğru olacağını savunmaktadır (Ellen Meikins Wood, 2001; Harry Magdoff, 2003; Sungur Savran, 2008). Yukarıda da dedik ya, haksız değiller.

Buna karşın özellikle teknolojik gerçeklikler üzerinde duranlar, dünyanın ve toplumların küreselleşme sürecine girdiğini ve bu sürecin günümüze özgü yeni bir olgu olduğu iddiasını ileri sürüyorlar. Buna göre, endüstrileşmenin veya teknolojinin kendine göre bir mantık ürettiği ve bu mantığın kurumlardan değerler sistemine kadar birçok toplumsal olguyu etkilediği tezi (C. Kerr ve diğerleri, 1973, s. 54) ileri sürülmekte; günümüz dünyasının ulaştığı teknolojik düzeyin ise, hem küresel etkileşimi mümkün ve gerekli kıldığı hem yeryüzündeki toplumlar arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi geliştirerek onları birbirine yakınlaştırdığı görüşü savunulmakta. Teknolojik gerçekçiliği ekonomik gerçekçilikle birleştirenler de bugünkü teknolojinin (post-Fordist üretim sürecinin) hem emek ve sermaye arasındaki güç dengesini değiştirdiğini hem piyasanın artık ulusal sınırları aşmak zorunda olduğunu ve küresel bir piyasanın kaçınılmazlığını ileri sürmekte ve küresel şirketleri küresel piyasanın arkasındaki temel güç olarak görmektedir (Ohmae, 1990, s. 119). Bu yaklaşım içinde, küreselleşme de oldukça yeni, kendiliğinden ve kaçınılmaz bir olgu olarak sunulmaktadır. Bunlar için süreç de kavram da yepyeni ve "ışıl ışıl"

Marksist yaklaşımın çoğunlukla küreselleşme kavramını kabul etmemesi gibi, bu süreci kapitalizmin doğuşuna bağlayarak eski bir olgu olarak değerlendirdiği ve gelişim sürecini de kapitalist mantık ve sisteme içkin krizlerle açıkladığı görülmekte (Paul Sweezy, 1997; Immanuel Wallerstein, 1998; James Petras, 2000). Geçmişte olduğu gibi bugün de kapitalist sermaye birikimi, üretim fazlalığı gibi önemli bir sorununu ancak sermayenin ulusal sınırların dışına doğru genişlemesiyle aşabilmektedir; ortaya çıkan krizlerin de eksik kitle tüketimiyle ilişkisi vardır (Ernest Mandel, 1993, s. 225). Adına küreselleşme denilen bu süreç emperyalizmden başka bir şey değildir; çünkü kapitalizmin tekelci yapısı, hammadde kaynaklarını ve pazarı kontrol etme zorunluluğu, uluslararası işbölümünün devamı ve endüstriyel güçler arasındaki rekabetin varlığı sürmektedir (Magdoff, 2003, s. 167). Benzer biçimde Boratav da günümüzde bazı yenilikler olmakla birlikte emperyalizm olgusunun olduğu gibi devam ettiğini; ancak bir çözümleme aracı olarak sol aydınların söyleminde bile emperyalizm kavramının ortadan kalktığını

söylemektedir (Korkut Boratav, 2004, s. 21). *Kod Adı Küreselleşme* adlı kitabında Savran da, "emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması" olarak tanımladıktan sonra, yaşadığımız dönemi "emperyalist aşamanın bir devamı" veya "21. yüzyılın emperyalizmi" olarak nitelendirmektedir (2008, s. 149).

Küreselleşmeyi kapitalizmle ilişkilendirmekle birlikte, bu süreçte teknolojinin etkisini önemli bir boyut olarak değerlendirenler de var. Buna göre günümüzün teknolojik gelişmelerini, örneğin bilgi veya iletişim toplumu olarak öne çıkan yönlerini yadsımak mümkün değil; dolayısıyla bugün sermaye ve teknolojinin bir sentezi haline gelen "tekno-kapitalizm" (*technocapitalism*) gibi yeni bir form olarak kuramsallaştırılabilir (Douglas Kellner, 1999, s. 4). Tekno-kapitalizm kavramı şöyle açıklanmakta: Teknik ve bilimsel bilgi, emeğin otomasyonu ve bilgisayarlaşması, maharetli teknoloji gibi yenilikler, insanın emek gücü ve iş sürecinin mekânikleşmesinde kapitalizmin önceki dönemlerindeki makinelerin oynadığı fonksiyon gibi üretim sürecini farklılaştıran bir rol oynamakta, emek sürecinde ve sosyal örgütlenmede yeni biçimler, kültür ve günlük yaşamda yeni formlar, yeni çatışma ve kavga modelleri ortaya çıkarak kapitalist toplumun yeni bir biçimi kendini göstermektedir.

Aslında kapitalizmin teknolojiyle beraberliği yalnız bu döneme ilişkin bir olgu olmadığından, tekno-kapitalizm kavramını da sermaye ile teknolojinin daha güçlü bir beraberliği ya da emeği "gerileten", daha doğrusu emeği görünmez kılan yeni bir sentezi olarak düşünmek daha doğru olur. Biliyoruz ki günümüzde üretim sürecinde teknolojinin artan rolü işçi sınıfının ölümü veya emek gücünün gerilemesi gibi tartışmalara yol açmakta; bunlar karşısında herhalde en başta teknolojinin kimin eseri olduğunu sormak gerekiyor. Yani bugünkü üretim yapısından söz ediyorsak, bir yandan teknolojik gelişmelerle ilgili kararları kimin verdiğini sorgulamak, öte yandan ileri teknolojilerin arkasında varolan emeğin payını açığa çıkarmak gerek. Bunu Üçüncü Bölüm'de "toplumsal emek" kavramı altında bir ölçüde tartışma fırsatı bulacağız. Yani küresel kapitalizmin inşasında teknolojinin büyük katkısı ya da ikisinin daha güçlü beraberliği çok önemli; ancak bu süreçte insandan ve emekten kopmuş bir teknoloji anlayışının güç kazanmasında kapitalizmin kültürel hegemonyasının payı da ihmal edilemez nitelikte.

Küreselleşmeyi, hem tümüyle yeni bir olgu olarak görmeyen hem yalnızca teknoloji ve ekonomideki değişikliklere bağlamayan; fakat modern dünyanın yetersizlikleri, artan farklılık ve duyarlılıklar gibi kültürel değişkenleri dikkate alan ve bu nedenle günümüzdeki sürecin ken-

dine özgü özellikleri üzerinde duran yazarlar da bulunmaktadır. Bunlar, küreselleşmeyi tarihsel bir süreç olarak ele almakla birlikte; bu süreci kapitalizmin veya piyasanın bir evresi olarak açıklayan yorumları kültürel gelişmeleri ve farklılıkları göz ardı ettikleri için eleştirmekte ve bugünkü küreselleşme sürecinin, insan haklarının küresel bir nitelik alması, etnik, dinsel ve cinsel farklılıkların öne çıkması, uluslararası kuruluşların önem kazanması ve yeryüzüne, insanlığa ait bir duyarlılığın gelişmesi gibi kültürel bir dönüşümle açıklanabileceğini ileri sürmektedirler (Roland Robertson, 1992, s. 67). Öte yandan bu yaklaşıma göre, küreselleşme yerelin önemini yitirmesi anlamını da taşımamakta, tam aksine küreselleşme ile yerelleşme, merkezileşme ile merkezden uzaklaşma, benzeşme ve ayrışma gibi karşıt etkiler aynı süreç içinde ve aynı zamanda birlikte var olabilmektedir (Robertson, 1992, s. 96 ve devamı).

Kültürel küreselleşme üzerinde duran ve farklı yaklaşımlar getiren birçok yazar var. Örneğin Edward Said, emperyalizmin önemli bir aracı olan Avrupa-merkezli kültürün bugün çok daha hızla küreselleştiğinden söz etmektedir (Said, 1998). Jameson, postmodern kültürü geç-kapitalizmin mantığı olarak nitelendirmektedir (Friedrich Jameson, 1997). Hemen hepsi de teknolojinin küresel bir kültür yaratma konusundaki etkisi üzerinde durmaktadır. Örneğin günümüz toplumlarını değişken, hareketli, şöhret kültürünün teşvik edildiği ve yatay ilişkilerin öne çıktığı "yatay toplum" olarak tanımlayan Friedman, bu toplumsal özelliklerin Batı kaynaklı (daha doğrusu Amerika kökenli) olmakla birlikte tüm toplumlarda görünür hale geldiğini ve teknolojinin dünyayı giderek daha fazla tekil, bağlantılı bir "kültür sistemine" dönüştürdüğünü ifade etmektedir (Lawrence M. Friedman, 2002, s. 30): "Özellikle TV, ortak kültürü dünyanın en uzak köşelerine yayar; bir tür küresel salgın hastalıktır; fakat eski vebalardan ve salgın hastalıklardan çok daha hızlı yayılır."

Küreselleşmeyi uluslararası ilişkilerdeki değişimle açıklayan yazarlar da bir yandan egemenliğin ulus-devlet ve ulus-üstü aktörler arasında bölünmüş olmasını (çok merkezli bir dünya), öte yandan küresel düzeyde riskler ve duyarlılıklar yaratılmasını küreselleşme sürecini tanımlayan temel özellikler olarak görmektedir (David Held, 1991; Giddens, 2000). Gilpin, ekonomik küreselleşmeyi büyük ölçüde uluslararası ilişkilerdeki değişimlere bağlamakta ve küresel kapitalizmin ancak istikrarlı bir politik sisteme dayanarak var olacağını söylemektedir (Robert Gilpin, 2000, s. 13).

Çok Boyutlululuk

Küreselleşmeyi tek bir boyuta indirgemek yerine çok boyutlu bir olgu olarak gören yaklaşımlar da söz konusu ve bunların birçoğu küreselleşmenin olumsuz sonuçları üzerinde dursa da aynı sürecin "aşağıdan küreselleşme"ye (*globalization from below*) de olanak sağladığını, örneğin küresel bir muhalefete yol açtığını ve insan hakları ile demokrasinin küreselleşmesine hizmet ederek bu sürecin dönüştürülebilmesine zemin hazırladığı yolunda görüşler ileri sürmektedir. Bunun da ötesinde, bugünkü küreselleşme sürecini bir "küresel devrim" olarak yorumlamayı tercih eden yaklaşımlar da var. Örneğin Shaw, yaşadığımız çağda küresel bir devrimin başladığını, insan hakları ve demokrasinin küresel anlamda zihinlere kazındığını, devletlerin "global devlet" niteliği kazandığını ve her toplumda demokratikleşme yolundaki çabalarla "yeryüzündeki tüm insan toplumuna ilişkin ortak bir bilincin gelişmesine" yol açılacağı umudunu dile getirmektedir (Martin Shaw, 2000, s. 11).

Bugünü bir karmaşa ve belirsizlik olarak tanımlayan birçok yazar da aslında küresel bir toplum ve bilincin yaratılmasını gerekli ve kaçınılmaz olarak görmekte; ancak bugünkü gelişmeleri böyle bir toplum yaratılması için geçilmesi gereken aşamalar olarak gören iyimser yaklaşımın aksine, onlar bugünkü risklerin iyi değerlendirilmemesi durumunda, bu karmaşadan kurtulma olasılığı kadar, daha büyük bir kaosa gitme olasılığına da dikkat çekmektedir.

Kuşkusuz, her yaklaşım seti içinde farklı yorumlar söz konusu. Örneğin küreselleşmeyi temelde bir ideoloji olarak görenlerle çok değişkenli bir süreç/dinamik olarak değerlendirenler, olumlu veya olumsuz etkilerini genelleştirenlerle bu etkilerin farklılaşabileceğini söyleyenler, bu olguyu 21. yüzyılı tanımlamak için anahtar olarak görenlerle emperyalizmden başka bir şey olmadığını söyleyenler gibi birçok ayrışma olduğu bilinmekte.

Ekonomi ağırlıklı değerlendirme yapanlar içinde, hem sağdan hem soldan gelenler arasında küreselleşmeyi güçlü ve kaçınılmaz bir olgu olarak görenler ve ona ideolojik bir değer atfedenler var. Örneğin Fukuyama, Doğu Bloku'nun yıkılışından sonra tarih bitti teziyle, piyasa ekonomisinin tek sistem olarak zaferini ve yeryüzündeki egemenliğini ilan ederken, yaşadığımız küreselleşme sürecine neoliberal bir ideolojinin damgasını vurmakta. Marksist yaklaşımlar arasında da, bu süreci kapitalizmin mantığına ve gelişimine bağlarken egemen ideoloji olarak neoliberal politikalar üzerinde duran, egemen güç olarak Amerika Birleşik Devletleri'ni işaret edenler epeyce bulunmaktadır (Immanuel

Wallerstein, 1992; James Petras 2003; Harry Shutt, 2003; Samir Amin, 2006).

Buna karşın, yine sağdan ve soldan gelse de küreselleşmeyi bir süreç olarak gören veya birden fazla etkenden söz edenler de söz konusu. Bu süreci kapitalizm ve teknolojinin ya da kapitalizm ve postmodernizmin bir bileşimi olarak gören birçok yazar olduğu gibi, karşılıklı etkileşimler üzerinde duranlar da var. Çok değişkenli yaklaşımları benimseyenlerin çoğu, hem küresel düzeyde zıt eğilimlerin ortaya çıkacağını (Robertson 1992; Sykes ve Patier, 2001) hem sonuçlarının her yerde aynı olmayacağını; değişen yapısal/kurumsal/kültürel etkenlere göre her toplumda farklı sonuçlara yol açacağını söylemekte (Nicola Yeates, 2002, s. 70; Ian Clark, 2001, s. 25).

Ancak bazen açıklıkla söylenip bazen üstü kapalı geçilse de sonuçlardaki farklılığı yaratan en büyük etkenin ilki, ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyidir; ikincisi ise siyasal iktidarların yapısı ve seçimleri olmaktadır. Buna göre ilk olarak, küreselleşen piyasanın gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde yarattığı etkiler farklılaşmakta, sonra da her ülkedeki siyasal iktidarlar ve uyguladıkları politikalar küreselleşen piyasanın yarattığı sonuçları şöyle veya böyle etkileyebilmektedir. Bu nedenle Batı Avrupa ülkelerinde küreselleşmenin olumsuz etkilerini telafi etmeye çalışan refah devleti uygulamalarına bakıp, "her toplumda farklı sonuçlar" gibi bir çıkarsama yapmak mümkün; ancak birçok toplumda ekonomik, siyasal, toplumsal azgelişmişliğin böyle telafi edici bir güce olanak vermediği de ortada. Bu nedenle, "küresel zenginlik yerel fakirliği" dikkate almak (Zygmunt Bauman, 1998, s. 70-72) ve farklılaşan sonuçlar açısından Kuzey-Güney ayrımından hareket etmek, daha anlamlı görünmekte.

Sonuç olarak, buraya kadar özetlenen yaklaşımlardan şu gibi ortak özellikler çıkarabiliriz: a) Arkasında değişik etkenlerin devrede olduğu bir süreçten söz edilmektedir (çok etkenli bir değişim); b) bunların etkileşimiyle birçok alanda ve farklı boyutlarda bir küreselleşme süreci yaşandığı düşünülmektedir (çok boyutlu bir süreç); c) bu sürecin ülkelere, bölgelere, kişilere göre farklılaşan sonuçlar ürettiği ileri sürülmektedir (mutlak değil değişken sonuçlar); d) aynı süreç içinde birbirine karşıt etkiler ve sonuçlar yaşandığı ortaya konmaktadır (karmaşık ve çelişkili karakter).

Yaşadığımız küreselleşme döneminin tüm bu özellikleri gösterdiğini söyleyebiliriz; kavramın kıvraklığı da buradan gelmekte. Küreselleşme bir yanıyla bütünleşme anlamına gelip bazı yönlerden dünyanın birbirine yakınlaşmasını anlatırken, bir başka yanıyla da yerelleşmeyi,

parçalanmayı, kutuplaşmayı ifade etmektedir ya da kimi ülkeler veya kesimler için küresel fırsatlar anlamına gelirken, kimileri için daha fazla işsizlik ve yoksulluk anlamına gelmektedir; bir yanıyla ekonomik liberalizmi arkalarken, öteki yanıyla muhafazakârlığa peşkeş çekmektedir; geleneksel toplumu küresel piyasa ile bütünleştirirken dinsel inançla terörü buluşturabilmektedır. Karşıtlıkları, uyuşmazlıkları, çelişkileri bir araya getirenin dönemin ruhu mu yoksa bu küreselleşme süreci mi olduğunu tam bilemesek de kavramın her yere ve her şeye uyar olduğu kuşku götürmez.

Tabii bu nedenle küreselleşme kavramını sorunlu bir kavram olarak görmek de mümkün. Ancak kendi adıma bu "oyuncaklı" kavramın neden bu kadar geniş kabul gördüğünü anlıyorum. Evet, hem küreselleşme gibi bir kavramlaştırmanın doğru olup olmadığı hem küreselleşme denilen bu sürecin gerçekten ne anlama geldiği tartışmalı bir konu; burada da bunu yapmaktayım. Ancak jenerik bir kavram olarak çok şey ifade ettiği ve geniş bir kullanım sunduğu ortada. Bize düşen, kavrama fazla takılmadan arkasında yer alan bazı gerçeklikleri aralamak ve bu sürecin ya da yaşanılan dönemin ruhuna az çok yakınlaşmak. Bu nedenle Savran'ın küreselleşmenin bir şeylerin "kod adı" olduğu yönündeki düşüncesi bana da doğru geliyor; ancak neyin kod adı olduğu meselesi de yukarıda değinilen görüşlere göre hayli çeşitlilik göstermekte. Birçok kişi bu kodu çözmeye çalışırken biz de bu kervana katılalım bakalım.

Ekonominin Küreselleşmesi

Küreselleşme kavramının çok boyutlu ve karmaşık bir karakter özelliği gösterdiğini ve herkesin bir ucundan tutup tanımlamaya çalıştığını gördük. Yine de gerçekleşme düzeyi ve yol açtığı sonuçlar açısından piyasaların küreselleşmesi başta gelmekte ve küreselleşme kavramının kullanımı da çok zaman bu anlamda olmaktadır. Küreselleşmenin çok yönlülüğü üzerinde duranlar ise, çoklukla piyasa küreselleşmesinin gerçekliğini yadsımaksızın, öteki boyutların varlığına ve ekonomik determinizmden uzak kalınmasına dikkat çekmekte. Kuşkusuz, küreselleşmenin farklı boyutları var; ancak bunları piyasa küreselleşmesinden ayırmak o kadar kolay değil. Örneğin teknolojinin veya iletişimin küreselleşmesi teknolojik gelişmelerle ilgili olduğu kadar piyasayla da ilgili; bir teknolojinin piyasa malı haline gelmedikçe yaygın kullanımı mümkün değil. Şimdi herkesin elinde bir cep telefonu görüyorsak, burada teknolojinin gücü kadar piyasanın da gücünü düşünmek durumundayız.

Piyasa küreselleşmesi bile, henüz ne tüm dünyayı kucaklamış ne de küresel kararlarla kurumsal bir gerçeklik kazanmıştır: Bu konuda Hirst ve Thompson gibi küreselleşmeden değil; fakat uluslararasılaşmadan söz edilmesi gerektiğini vurgulayanların haklılığına yukarıda değindim. Örneğin piyasa küreselleşir veya uluslararasılaşırken, ulus-üstüne çıkan bu piyasaların düzenlenmesini sağlayan ortak kararlardan ve kurumlardan söz etmek mümkün değil; denetimden çıkmış, düzenlenmemiş, kendi arz-talep kanunları çerçevesinde en iyiyi üreteceği beklenen bir işleyiş söz konusu. Bu düzenleme ve denetim eksikliği, özellikle finans piyasası açısından büyük olumsuzluklara yol açmakta ve birçok ülke ekonomik krizlerle büyük bedeller ödemektedir. 2008 sonbaharında ise tüm toplumları etkileyen daha büyük bir kriz kapıyı çalmış ve bu krizle yoksulların sayısına 100 milyon kişi daha eklenmiş, işsizlere de bir o kadar insan katılmıştır.

Açılan Sınırlar, Serbestleşen Piyasa, Neoliberal Politikalar

1970 sonlarında ABD ve Batı Avrupa'nın karşılaştığı ekonomik duraklama ve enflasyonist baskıların, uluslararası ticarete ilişkin temel ilkelerin belirlendiği 1944 tarihli Bretton Woods Anlaşması'nı değişime zorladığı, hem uluslararası ticarette sınırların büyük ölçüde ortadan kalkması ve korumacı politikalardan vazgeçilmesi yönünde hem ulusal devletlerin egemenlik alanına bırakılan ekonomi politikalarının ulusüstü düzeye kayması doğrultusunda bir değişim içine girdiklerini biliyoruz. Küreselleşme de işte bu dönem sonrasının moda kavramı. Küreselleşme yoluna giren piyasanın, duraklama ile karşılaşan gelişmiş ülke ekonomileri için bir doping etkisi yarattığı ortada. Artık mal ticaretini büyük engellerle karşılaşmadan küresel düzeye yaymak, birikmiş sermaye için yeni yatırım olanakları yaratmak, mal üretiminde küresel bir zincir oluşturmak olanakları söz konusudur. Bir yandan direkt yatırımlar artmakta (örneğin özelleştirmeler bu konuda yeni bir yatırım alanı doğurmaktadır), öte yandan gelişmekte olan ülkelerin artan borçlarına bağlı olarak çok kârlı bir mali piyasa büyümektedir. 1989 sonrasında Doğu Bloku'nun çözülmesi ise, yalnız tek merkezli ve tek sistemli bir dünya yaratılması açısından değil, aynı zamanda serbest piyasa ekonomisine coğrafi anlamda genişleme sağlayan bir başka gelişme olarak eteklerin zil çalmasına yol açmıştır dersek, abartmış olmayız.

Piyasanın küreselleşmesine neoliberal politikaların eşlik ettiğini de biliyoruz. Neoliberal politikalar, yalnız piyasanın ve ticaretin serbestleşmesini değil, devletin ekonomik ve sosyal faaliyetlere daha az müdaha-

lesini, işgücü ve finans piyasasının kurallardan kurtulmasını da gerektirmektedir; bu üç boyutun küresel düzeyde ekonomik ve sosyal gelişmenin anahtarı olarak sunulduğu da bilinmektedir (Navarro, 2006, s. 18).

Piyasanın küreselleşmesinin ekonomik boyutlarından çok söz edildi; biliniyor. Yalnızca birkaç örnekle hafızaları tazeleyelim. Örneğin 1985-1994 arasında dünya ticaret hacmi, dünya üretimindeki artışın iki katı büyüdüğü gibi (Dani Rodrik, 2000, s. 19), toplam yurtdışı direkt yatırımların 1985 ve 1990 arasında dünya üretiminin dört katı, dünya ticaretinin üç katı hızla arttığı ve yıllık büyüme oranının % 30 dolayında olduğu görülmektedir (Gilpin, 2000, 169). Bunun önemli bir bölümünün çokuluslu şirketlerin kendi içlerinde gerçekleştirdiği yatırımlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu demektir ki aslında çokuluslu şirketler yayılarak, yeni ortaklıklar kurarak, şirket evliliklerine giderek küreselleşmekte, küresel piyasayı ele geçirmektedirler. Üstelik şimdi dış piyasaya açılan gelişmekte olan ülkeler direkt yatırım kadar dış borç da aramakta ve onların bu ihtiyaçları büyük ve kârlı bir sermaye piyasası yaratmakta ve bu nedenle asıl hızlı büyüme sermaye hareketliliğinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1998'de küresel mal ticaret hacmi yıllık 5,4 trilyon Amerikan doları iken, ortalama günlük sermaye hareketi günlük mal ticaretinin yaklaşık 70 katı olarak 1,5 milyar doları bulmaktadır (Mike Moore, 2003, s. 32). Yine bu dönemde çokuluslu şirketler büyüyüp dünya mal ticaretinin % 70'ini kontrol eder duruma geldikleri gibi, reel sektörde kullanılan her bir dolara karşılık, dünya finans veya türev piyasalarında 25-30 dolarlık bir işlem hacmi gerçekleşmektedir (Erinç Yeldan, 2003, s. 430). Bugünkü ABD'de ortaya çıkan krizin çıkış noktası da aşırı büyüyen bu türev piyasalarıdır. Bu aşırı büyüme bugün zehirli (toksik) varlıkların da kaynağıdır.

Ancak bu sürecin asıl üzerinde durulması gereken gerçekliği, bu dönemde ekonominin toplumsal-siyasal sistemin dışına çıkmasıdır. Birçok ülkede finansal hareketlilik denetim altına alınamamış, büyüme, istihdam ve gelir dağılım politikaları gibi ekonomik alanlar birbiriyle ilişkilendirilmemişken, ekonominin küreselleştiğinden değil, aksine ekonominin tüm sistemlerden bağımsızlaştığından söz etmek daha doğru olmaktadır. Yani içinde bulunduğumuz evre, piyasayı ve ekonomiyi ulusal sınırların dışına çıkarıp siyasal sistemin denetiminden uzaklaştırmakta ve ekonomi küresel-sosyal sistemin üstünde kendi başına bir değer haline gelmektedir. Bu çerçevede devletin vergilendirme ve yeniden-dağıtım olanakları gerilemekte ve hatta Stiglitz'in deyimiyle ulus inşa etme süreci artık görünmeyen değil, "görünür el" durumuna gelen piyasaların himmetine kalmaktadır (Stiglitz, 2003, s. 3).

Artık ekonominin temel konusu ve kaygısı, piyasa hareketleridir. Evet, piyasa büyümekte ve küreselleşmekte, küresel piyasa ile bütünleşmek bir fetiş haline gelmekte ve böylece ekonominin, buna bağlı olarak büyümenin, verimliliğin, rekabetin toplumsal amaçlara hizmet etmekten çok kendi başına bir değer kazandığı döneme girilmiş olmaktadır. Bu dönemde reel ekonomi gerilerken para, faiz ve bonolardan oluşan "sanal ekonomi" çok daha büyük bir gerçekliğe dönüşmektedir. Bu sanal âlemin bir parça kendisine gelmesi ve asıl anlamının insan ihtiyaçlarını karşılamak olduğunun hatırlanması için, duvara toslamak gerekmiştir. Bunun ne ölçüde anlaşıldığını da hâlâ bilmiyoruz.

Bu dönemde, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile, gelişmekte olan ülkeler üzerinde istikrar politikaları adı altında, devletin ekonomideki rolünü azaltmaya yönelik ve kamu harcamalarının daraltılması, kamu sektörünün özelleştirilmesi gibi liberal politikalar uygulanmaktadır. Bu politikaların asıl amacı, bir yandan küresel piyasaya uyum sağlarken, öte yandan borçlarını döndürebilme kapasitelerinin korunması olmaktadır. Böylece, ulusal hükümetlerin ekonomi ve sosyal politika alanında hareket kapasitesi daralırken, ülke hükümetleri de borç döndürme gayreti içinde, ulusal olmaktan çok uluslararası bir ajan konumuna girmektedir. Bu süreçte ulus-devletin konumu gerçekten ilginç: Bir yandan egemenlik alanlarının az çok daralması anlamına gelen küreselleşme veya uluslararasılaşma sürecinin asıl aktörünün ulus-devletler olduğunu görüyoruz. Küresel piyasaya uyum sağlamak amacıyla izlenen politikaların küresel piyasayı güçlendirirken ulusal politikaları, dolayısıyla ulus-devletin alanını daralttığı ortada. Öte yandan ulusal politika alanı daralırken, ulus-devletin uluslararası düzeydeki rolü artmakta ve devlet büyük ölçüde uluslararası politikaları ulusal düzeye aktaran bir moderatör rolü oynamaya başlamaktadır.

Ulus-Üstüne Çıkan Kurallar

En başta mal ticaretinin kuralları artık uluslararası düzeyde belirlenmektedir. 1994 yılında Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurulmasıyla, artık çok daha net bir biçimde uluslararası ticarette kuralların ulus-üstü düzeyde belirlenmeye başlandığı bir döneme girilmiştir. Burada bir hatırlatma yaparak, geçmişte tek bir ticaret rejimine tabi olmak isteyen ticaret ve sanayi burjuvazisinin uluslaşmayı ve ulus-devletleri desteklemesi gibi, şimdi de sermaye küresel düzeyde tek bir ticaret hukuku yaratılmasından yana olmaktadır diyebiliriz. Küresel düzeyde serbesti üzerine kurulu bir ticaret hukuku doğmaktadır; buna karşın küresel bir toplum anlayışına henüz ulaşılamadığından yeryü-

zünü ve toplumları koruyacak küresel bir hukukun yaratılmasından çok uzak kalınmaktadır.

Örneğin insan hakları konusunda BM veya çalışma standartları konusunda Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) bu alanlarda küresel ve bağlayıcı bir hukuk yaratma konusundaki çabalarının ne kadar yetersiz kaldığı iyi bilinmektedir. Kuşkusuz, BM'nin veya ILO'nun ilgili konularda uluslararası bir duyarlılığın yaratılması açısından epeyce hizmet verdiği yadsınamaz. Ancak hem genel olarak güçlerinin ne kadar sınırlı kaldığı bilinmekte hem küreselleşme sonrasında daha da sınırlandıkları ve etkinlik kaybettikleri görülmektedir. Örneğin bu kuruluşların kabul ettiği standartlar, ilk olarak, ulusal devletlerin parlamentoları tarafından kabul edilmek durumundadır; ikinci olarak, bu standartlara uyulmasını denetlemek kolay değildir ve uyulmaması da çok büyük bir yaptırım getirmez.

Buna karşın, WTO'nun kuralları dışına çıkmanın etkileri doğrudan ve kesindir. Lori Wallach ve Michelle Sforza'nın *DTÖ: Kimin Ticaret Örgütü* başlıklı kitabı 1995 yılında kurulan WTO'nun kısa zamanda nasıl etkin bir konuma geldiğini söylerken, aynı zamanda bu örgütün dünya yurttaşlarının değil çokuluslu dev şirketlerin, gelişmekte olan ülkelerin değil bir avuç gelişmiş ülkenin çıkarına hizmet eden kararlarına da dikkat çekmektedir. Verdikleri örnekler de örgütün aslında dünya çapında tüketiciyi ve çevreyi korumaya yönelik tedbirlerin altını oyduğunu ve bu nedenle etkilerinin insan, çevre, sağlık, gelişme açısından yıkıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin genelde WTO nezdinde dava açmaya parası yeten ülkelerin davaları kazandığı, WTO mahkemelerinin çoğunlukla dava açan ülkeden yana tavır aldığı, inceledikleri beş yıl içinde sona eren 22 davadan sadece üçünün davalılar tarafından kazanıldığı gibi sonuçlar dile getirilmektedir (Wallach ve Sforza, 2002, s. 28). Bir WTO mahkemesi bir ülkenin yasalarının WTO'ya göre uygun olmadığını ilan ettiğinde, o ülke ya yasayı değiştirmek ya da ticari yaptırımları göze almak zorunda; WTO'ya alınan kararlar bağlayıcı olduğu gibi, anlaşmazlık halinde WTO jürilerinin hükümleri de otomatikman bağlayıcı oluyor ve bunların benimsenmesi için oybirliği gerekmiyor.

Bunlar ne demeye geliyor? Bir kere, bugünkü evrede küresel düzeyde ekonomik kurumlaşma ve düzenleme yaratılamadığından piyasaların küreselleşmesi, küresel bir ekonomiden çok, hegemonik bir yapılanma, dengesiz bir serbestlik, kuralsız bir işleyiş anlamına gelmektedir; küreselleşme de bu gerçeklerin üstünü örten bir anlatım olmakta. İkinci olarak da, her ne kadar ideoloji, sınıf gibi kavramlara artık itibar edilmiyor olsa da uygulanan neoliberal politikaların egemen ülkelerin

ve her ülkede egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eden politikalar olarak hem ideolojik hem sınıfsal nitelikleri görmezlikten gelinemez. Örneğin küreselleşme sürecinde çalışma yaşamında, finans piyasasında ve ticarette ortaya çıkan kuralsızlaşma ortada. Buna karşın yoksul kesimlerin aleyhine özelleştirilen sosyal hizmetler, azalan sosyal harcamalar, dayanışma kültürünü yok edecek biçimde öne çıkarılan bireycilik ve tüketicilik, artan yoksulluk ve adaletsizlik de sistemin kimden yana, kimin aleyhine işlediğini açık seçik ortaya koymakta. Bunların yanı sıra devletin gerçekte ekonomik yaşamdaki rolü artmışken, müdahaleciliğe karşı bir söylemin tedavüle sokulduğu da bilinmekte. Tüm bunlara baktığımızda, neoliberal politikaların "sınıfsal" niteliğini yadsımak kolay görünmüyor (Navarro, 2006, s. 24).

Küreselleşmenin Kültürel Gerçekliği

> Yapılması gereken bütün değişimlerde en güç öğe ekonomiktir. Yeni akımların hayatın ekonomi dışındaki bütün alanlarında faal olup kendini hissettirmesi anlamlı bir noktadır. Sanki egemenliğin ve kapitalist düzenin uzmanlaşmış alanları dışında kalan her şey ele alınmış ve işlenmiş gibidir: Barış, ekoloji, kadın-erkek ilişkileri, yaratıcı sanatsal ve entelektüel çalışmayla ilgili gerçek çalışma. Bu alanlarda sürekli yeni akımlar ve dolayısıyla yeni tartışma ve eylemler geliştiriliyor. Ama bu arada ekonomik düzenin kalesinde yalnız egemen kurumlar ve onların gölge kuruluşları değil, somut insanların çoğu da yer alıyor.[7]

Kimilerine göre, küreselleşme denilen süreç Batı'da da yaşanıyor olabilir; ancak Batı dışında kalan bölgelerde Batı'nın dünyayı keşfi ve ele geçirmesiyle başlayan tarihsel süreç devam ediyor. Bu süreçte her ne kadar kültürel öğeler, göreceli yaklaşımlar, karşılıklı etkileşim öne çıkarılıyor olsa da Batı'nın üstünlüğünü ve eşitsiz ilişkileri kuran, en başta kapitalizm olmak üzere maddi öğeleri görmezlikten gelmek mümkün değil (Dirlik, 2006, s. 171-177). Benzer bir yaklaşım günümüzde emperyalizmin devam ettiğinden söz eden tüm yazarlarca paylaşılmakta. Batı dışındaki dünyalar açısından, bu süreci modernleşmenin küreselleşmesi olarak nitelendiren yazarlar da var (Anthony Giddens, 2000). Daha doğrudan bir anlatımla, geçmişten bugüne uzanan ve farklı aşamalar gösteren bu süreci Batılılaşmanın küreselleşmesi (Serge Latouche, 1993, s. 30) olarak niteleyenler de bulunmakta. Beck de Batı modernleşmesinin küreselleşmesi paradigmasına işaret etmekle birlikte (2005, s. 4), küreselleşen bu paradigmanın Aydınlanma düşüncesinde değil, bilimsel

7. Raymond Williams, *İkibine Doğru*, Ayrıntı Yay., 1989, s. 241.

ve teknolojik ilerleme ile modern kurumları denetim ve güvence altına alma konusunda yoğunlaştığını söylemektedir. Bu nedenle Batılılaşma, Batı ve ötekiler ayrımını ortadan kaldıracağı beklenirken, her ülke ve bölgede endüstrileşmiş merkezler ile geride kalanlar ayrımını getirerek yeni bir merkez-çevre katmanlaşmasına yol açmaktadır.

Buna karşın, günümüzdeki dünya düzenini anlamak açısından ekonominin tek başına veya en güçlü değişken olarak alınmasının doğru olmadığını söyleyen ve bütünleşmiş bir dünyaya doğru gidiş için kritik bir öneme sahip olan kültürü temel araç olarak görenler (örneğin Robertson) için, bugün hem geçmişten ayrı ve güdüleyici bir fenomen aranacaksa bu öncelik kültüre aittir, hem de bugün kültürel bir çoğulculuk karşımızdadır (1992, s. 65-67). Ancak doğrusu, ne geçmişten kopuk bugün ne zamandan ve zamanımızın yaygın iletişim araçlarından bağımsız bir kültür bulmak mümkün.

Avrupa-Amerikan Merkezli Dünya

Geçmişin birçok tarihi Batısı, zaman zaman evrensel iddialarda bulundu; fakat bunu gerçekleştirmek için kapasitesi yetmedi. Moderniteyle gelen değişiklik, Batı fikirleri, Batı kurumları, Batı pratikleri ve Batı değerlerinin tüm dünyada yayılması ve empoze edilmesi için yeni kapasitelerin gelişmesi oldu. Modern dönemde dünyanın geri kalanıyla Batı'nın karşılaşması çok hırslı biçimde oldu, bu da tutumları dengesiz yaptı. Bir yandan Batı özgürlük, eşitlik, refah ve insan hakları, cinsiyet, sınıf veya ırk ayrımcılığının sona ermesini vaat eden evrensel doktrinlere bağlanmaktaydı. Bir başka yandan da Batı, gücün kullanımıyla, ırk ya da kültürel üstünlük kuramlarını meşrulaştırmasıyla; dolayısıyla imparatorluk, sömürgecilik ve daha birçok müdahale ve hâkimiyet biçimleriyle ortaya çıkmaktaydı. Tüm modern dönem boyunca Batı, dünyanın geri kalanı için çekim merkezi ve tiksinme kaynağı oldu.[8]

Geçmişten bugüne, adına modernleşme, endüstrileşme, demokratikleşme gibi çeşitli adlar koysak da dünyanın büyük ölçüde "Batılılaşma" denilen bir yol izlediğini inkâr etmek zor. Avrupa'nın dünyayı keşfi ve kullanması kadar, kendi içinde sağladığı gelişmelerle Avrupa-merkezli bir dünya kurulmasında başat bir rolü olduğu ortada. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Batılılaşmanın Avrupa-Amerikan merkezli olduğunu söylemek daha doğru olur. Avrupa-Amerikan merkezli dünyanın, kendi üstünlüğüne dayanan ve bu üstünlüğü korumayı amaçlayan hegemonik karakteri olduğu da açık. Küreselleşme de bu hegemonyanın farklı politika ve araçlarla sürdürüldüğü bir evre olarak düşünülebilir.

8. Andrew Gamble, "The Western Ideology", *Government and Opposition*, 2009, 44 (1), s. 1-9.

ABD'nin Irak İşgali ve uygulamaya niyetlendiği Büyük Ortadoğu Projesi de, Avrupa'nın Avrupa Birliği (AB) aracılığıyla bütünleşme çabaları da, genel olarak Batı'nın siyasal veya ekonomik alan gibi kültürel alanda da kurduğu üstünlük de bu hegemonyanın parçaları.

Bu çerçevede, ekonomik ve siyasal gücü birbirinden ayırmak kolay olmadığı gibi, teknolojik gelişmelerle ekonomik güç arasındaki yakın ilişki ve bunun küreselleşen kapitalizmin arkasındaki rolü de görmezlikten gelinemez. Batı'nın endüstrileşmeyle başlayan teknoloji üretimi bugün de devam etmekte ve bu güç Batı hegemonyasının kurulmasında temel bir rol üstlenmektedir. Teknolojik üstünlük, aynı zamanda teknoloji üretimiyle ilgili kararlarda Batı'ya adeta tekelci bir güç ve yetki kazandırdığından, teknolojinin yönü ve hızı, kimin yararına sonuçlar doğuracağı gibi konularda ABD başta olmak üzere Batı'nın çıkar ve tercihlerinin belirleyici olduğu da unutulamaz. Kısacası, küreselleşmeyi teknolojik gelişmelere bağlayanların üstünü örtmeye çalıştığı bir başka gerçeği vurgulamak gerekiyor: Teknoloji tarafsız değil; kendiliğinden gelişmiyor ve ne yönde ya da nasıl gelişirse gelişsin bu gelişmede ekonomik-siyasal gücü elinde tutanların parmağı var. Bu nedenle teknolojinin küreselleşmesiyle gücün küreselleşmesi birlikte ya da bir karışım olarak ortaya çıkmakta.

Kültürel ilişkilere gelince; bilgi, bilim, enformasyon, eğlence, boş zaman değerlendirme ya da doğru, iyi, güzel nerede üretilmektedir diye bakmamız gerekecek. Böyle baktığımızda ise, modernleşme anlamında kamusal hayatın Batı modelini izlemesi bir yana, bu model içinde özel hayat da giderek yerel kültürlerden kopmakta, daha doğrusu yerel özelliklerini Batı'dan aktarılan değerlerle harmanlayarak melez bir kültür yaratmaktadır. Dolayısıyla kültürü bağımsız değil bağımlı bir değişken olarak ele aldığımızda, kültürün belirleyicileri arasına yüzyıllara uzanan Batı etkisini koymak kaçınılmaz. Her şeyden önce eğitim Batı modelidir; bilgi çoklukla Batı'da üretilmekte, buradan aktarılmaktadır; söylem ve kavramlar Batı çıkışlıdır vs. Bir de günümüz dünyasında medyanın oynadığı rolü düşünürsek, kültürün oluşumunda küresel etkilere en az yerellik kadar önem vermek gerektiği ortaya çıkmakta. Kısacası, içinde yaşadığımız ortak kültürün oluşmasında Batı'nın (Avrupa-Amerika merkezli) etkisini yadsımak kolay olmadığı gibi, bugünkü koşullarda hegemonik ilişkilerin kurulmasında kültürün başlı başına bir araç haline geldiğini görmemek de mümkün değil. Bu nedenle günümüzdeki reel dünyanın önemli bir özelliği bu kültürel hegemonyayla ilgili. Said'in dediği gibi: "Sömürgecilik büyük ölçüde sona ermiştir; emperyalizm ise (...) bir tür genel kültür alanında belirli, siyasal, ideo-

lojik, iktisadi ve toplumsal uygulamalarda, başka bir deyişle her zaman olduğu yerde varlığını sürdürmektedir." (1995, s. 45)

Ancak kültürün önemini vurgulayan bu yaklaşımı kültürelci yaklaşımlardan ayırmak gerekli. Kültürelci yaklaşımların aksine bu yaklaşım, kültürün önemli rolü ve etkisini kabul etmekle birlikte, kültürü bağımsız bir değişken olmaktan çok Avrupa-Amerikan merkezli bir dünya kurulmasında oynadığı rolle ve bağımlı bir değişken olarak ele almanın gerektiğini savunmakta. Dirlik'in deyişiyle, "tarihsel bir görüngü olarak Avrupa-merkezcilik, ne son beş yüzyılda Avro-Amerika'nın[9] ürettiği güç yapılarından ne bu yapıların yarattığı Avrupa-merkezciliğin evrenselleştirmiş olduğu tarihsel iddialardan ve küresel alana yaydığı etkilerden bağımsız olarak anlaşılabilir"; ayrıca "kültürü yaşamın diğer yönlerine göre öncelikli bir konuma sahip, ayrıcalıklı bir alana dönüştüren kültürelci bir değerlendirme ancak Avrupa-merkezciliğin tarihsellikten ve toplumsallıktan yoksun" (2006, s. 178) bir kavrayışa dönüşmesi anlamına gelir. Bu uyarının, bugün bazılarınca görmezlikten gelinen ilişkileri yerli yerine oturtması açısından önemli olduğunu düşünüyorum.

Edward Said'in tahakküm ve fiziksel güçten daha etkin biçimde ve ikna yöntemleriyle kullanılan kültürel hegemonyadan söz ettiği kitabındaki bazı saptamalara göz atalım. Avrupa-merkezci kültürün, Avrupalı olmayan ya da çeper dünyada yer alan her şeyi hiç durmadan kodladığını ve gözlediğini, baştan aşağı ve ayrıntılı biçimde kodlanmamış pek az kültür, üstünde iddiada bulunulmayan pek az halk ve toprak parçası bıraktığı yolundaki tespiti gerçek değil mi? (Said, 1995, s. 334-464): "Bence, bu dünyadaki dur durak bilmez metalaştırmadan ve uzmanlaşmadan söz etmek, çözümlemeyi formüle etmeye başlamak anlamına geliyor; özellikle Amerika'nın kültürel söylemde hegemonya kurmuş uzmanlık ve profesyonelcilik putlaştırması ve gerek anlayıştaki gerek iradedeki aşırı büyüme nedeniyle, bugün Amerikan kültürünün dünyanın geri kalan kültürüne olan güç ve fikir müdahalesi kadar yoğun bir müdahale, insanlık tarihinde az görülmüştür." Said'in Anthony Smith'den aktardığı bir alıntıda da şöyle deniyor (1995, s. 428): "Yirminci yüzyılın sonlarında yeni elektroniğin bağımsızlığa yönelttiği tehdit, bizzat sömürgeciliğin oluşturduğu tehditten daha büyük olabilirdi... Bunun verdiği sonuç, dev boyutlu bir yıkım, günümüzün

9. Avrupa-merkezli bir dünyanın oluşmasından söz eden yazarların yanı sıra, Dirlik, günümüzdeki gelişmeleri de dikkate alarak Avro-Amerikan merkezli bir dünyadan söz etmekte. Bazen Avrupa-Amerikan, bazen Avro-Amerikan olarak kullandığım bu kavramsallaştırma Dirlik'ten esinlenmedir. Bkz. Sait Dirlik, *Global Modernite ve Sosyalizm*, Der. Veysel Batmaz, Salyangoz Yay., İstanbul, 2006.

gelişmekte olan toplumlarındaki toplumsal çelişkilerin yoğunlaşması olabilecektir."

Neoliberalizmin Zaferi

Bir ideoloji veya politika yaşamın her alanına hükmediyorsa buna totaliter rejim, bir dinin egemenliği söz konusuysa buna teokrasi derken, piyasanın hükümranlığı karşısında bunu nasıl özgürlük olarak adlandırabileceğiz?[10]

Tarihsellik içinde baktığımızda, bugün Avrupa-Amerikan merkezli kültürün merkezine liberal değerleri koymak yanlış olmaz. Ancak Batı gibi liberalizmin de çok yüzü var veya birçok liberalizmden söz edilebilir. İlk olarak, liberalizmin merkezde bir ideoloji olmakla birlikte kendi sağına (klasik, bireyci liberalizm) ve soluna (çağdaş sosyal-liberalizm) sahip olduğunu ve bunlar arasında bir gerilimin varlığını kabul etmek gerekiyor (Fatmagül Berktay, 208, s. 52). Buna bağlı olarak, felsefi anlamda liberalizme, özellikle ekonomik liberalizm uzak düşebilmekte; Avrupa ve Amerika gibi birçok açıdan benzer gelişme gösteren iki kıtada liberalizm anlayışları çok farklı uygulanabilmekte, hatta siyasal liberalizm ve ekonomik liberalizm arasında paralellik kadar çelişkiler olduğu görülebilmektedir. Örneğin ekonomik liberalizmin öncelikleri gereği "apolitik" olduğu düşünülürken, uygulamada eşitlik gibi bir derdi olamayan piyasa ekonomisinin siyasal haklar ve demokrasi gibi eşitliğe dayalı mekanizmalar üzerinde kısıtlayıcı etkileri olabilmektedir. Bu konulara yine geleceğiz. Burada, günümüzdeki Batılılaşmanın ya da küreselleşmenin liberal karakterini açıklamak için kullanılan neoliberalizm kavramıyla ilgili birkaç şey söylemek gerekiyor. Evet, küreselleşen dünyada neoliberalizmin zaferini ilan ettiği bir gerçek; neoliberalizmle anlatılan da daha çok endüstrileşmenin başlarında devletin düzenleme ve denetiminden uzak, "bırakınız yapsınlarcı" liberalizm.

Neoliberal ekonomi politikaları, Batı'nın pek de olumlu bir yüzü olarak değerlendirilemez; endüstrileşmenin başında, içeride ve dışarıda yaratılan sömürünün arkasında bu ideoloji ve politikalar var; bugün bu anlayış küreselleşen dünyaya pompalanmakta ve yalnız ekonomi politikalarıyla değil, kültürel bir hegemonya içinde varlık kazanmaktadır. Örneğin Hardt-Negri, daha baştan dünyanın fethedilmesiyle Avrupa-merkezli bir dünya yaratılırken ortaya çıkan Avrupa-merkezciliğin yeni kurulan insan eşitliği fikrinin potansiyel tehlikelerine bir tepki hareketi, bir karşıdevrim olduğunu söylemekteler (2000, s. 100);

12. Benjamin Barber, "Can Democracy Survive Globalization?", *Government and Opposition*, Summer, 2000, 35 (3), s. 299.

bugünün geçerli yaklaşımı olan postmodernizmi de farklılık politikası, köktenciliklerin ihyası ile emperyal uzamın genişlemesine, yani küresel ölçekte bir sermaye birikimi ve metalaşma aşaması olarak "tamamen post-Avrupa-merkezcilik" olarak tanımlamaktalar (s. 162). Bir başka yazar şöyle diyor (Bruno Amoroso, 2003): "Batı, oryantalizmi yaratırken aynı zamanda kendisinin yanlış bir yansıması olan 'oksidentalizmi' de yarattı. Temel sorun da Marx'ın dediği gibi kendine yabancılaşma; endüstrileşme ve makinelere atfen söylediği yabancılaşma asıl burada geçerli; yani toplumların ve insanların kendi günlük yaşamları, ihtiyaçları, arzuları, sosyal bağları yerine sistemin ihtiyaçları için çalışmaları. Bu nedenle Batı kültürleri, adına küreselleşme veya imparatorluk ne denirse densin, aynı genin üretimleridir ve değişik yollar ve değişik düşünceler izleseler de aynı amacı, yani toplum ve üretim örgütlenmesinin çeşitli biçimleri içinde küresel bir yönetime ulaşma amacını taşırlar. Küreselleşmeden kurtulmak için de Batılılaşmanın kurduğu tuzaktan kurtulmak ve egemen söylemleri geride bırakmak fakat yerine yenisini kurmak değil, aksine gündelik hayatın pratiğine dayalı bir söylemi, toplumun gelişmesine yönelik yolları öne çıkarmak gerekli."

Küreselleşme ile Batı'nın hangi yüzlerinin öne çıktığını sorgularken, bu sürecin hukuk, insan hakları ve demokrasinin küreselleşmesi gibi siyasal liberalizmin yaygınlaşmasına yol açtığına ilişkin iddialar da bir yana bırakılamaz. Örneğin kapitalizmle demokrasi arasında paralellik kuranlar olduğu gibi, özellikle Doğu Bloku'nun çökmesiyle ortaya çıkan birçok yeni devletin demokrasiye geçmesini küreselleşmeye, piyasaların ve liberalizmin zaferine bağlayan yazarlar da söz konusu (Shaw, 2000; Huntington, 2004); ancak bu iddialara kuşkuyla bakmak için epeyce neden var. Oysa ileride daha ayrıntılı değineceğim gibi, bir yandan ekonomik açıdan gelişme ve siyasal açıdan demokratikleşme yolundaki ülkelerde ulus-devletin sınırlanan karar gücü ve neoliberal politikaların güçsüzleştirdiği kesimler nedeniyle demokrasi ve insan haklarının yetersizliği ortada; öte yandan yıllardır piyasa ekonomisi içinde yaşayıp diktatörlüklerini sürdüren ülkeler var. Bunun ötesinde, piyasa ekonomisine geçen Doğu Bloku ülkelerinde olduğu gibi, serbestleşen piyasanın yarattığı sosyoekonomik çöküntüler büyük. Bunun için, Minc'in kitabına biraz göz atmak (1995), bu yapılmazsa, büyük kentlerimizin ev işleriyle, fuhuş piyasasına bir göz gezdirmek bu konularda biraz bilgi sahibi olmak için yeterli.

Sonuç olarak bir meselemiz var: Neye inanılacak? Batı'nın teknolojik, ekonomik, siyasal, askeri üstünlüğüne ve buna dayalı güç ilişkilerinin kurduğu "reel dünyaya" mı; yoksa Batı'yı farklılaştıran insan

hakları, eşitlik ve özgürlük idealleri ile demokrasinin vazgeçilemezliği gibi söylemlere mi? Ya da ekonomik ve sosyal gelişme açısından geride kalan veya başarısızlık gösteren ülkeler yalnız kendi yetersizliklerine mi yanacak; yoksa uluslararası sistemin çelişkili ve dayatmacı politikalarını mı konuşmaları gerekecek? Bugün birçok ülkede ABD'ye karşı artan kuşkular ve Batı'nın çifte standartlarından yakınmaların başlıca nedeni bu söylem ve gerçek farklılığında değil mi? Batı dışındaki dünyada ortaya çıkan ve büyük ölçüde İslam'a bağlanan terör, aynı zamanda bu inanç ve güven bunalımını işaret etmiyor ya da bundan destek almıyor mu?

Kuşkusuz, Batı'ya eleştirel bakarken, içinde barındırdığı farklı potansiyelleri de göz ardı edemeyiz. Farklı bir dünya ararken, ütopyalar üretirken, Batı yine bize epeyce yol gösterici olacak. En başta da bugün kendi içinden eleştirel bakanların yaptıkları değerlendirmeler, getirdiği yorum ve önerilerden öğrenilecek çok şey var. Dolayısıyla bu kitapta, Batı eleştirisi çok; ancak kategorik olarak Batı ve Batı düşüncesinin reddi yok. Olması da düşünülemez. Ancak Batı'nın, Batı dışından gelen eleştiriler, düşünceler ve katkılarla değiştirilmesi veya tamamlanmasına ihtiyaç olduğu da vurgulanmakta. Özellikle kozmopolit yaklaşımlardan söz edilen günümüzde, kozmopolitizmin gerçekten varlık kazanması için Batı düşüncesi ile onun dışında kalan dünya arasında sıkı bir etkileşime ve bu etkileşimin doğuracağı sonuçlara ihtiyaç olduğunu yadsımak mümkün değil.

Günümüzdeki küreselleşmenin siyasal-ekonomik gerçekliğini yorumlayabilmek açısından, bu sürece ve getirdiklerine daha yakından bakmak gerektiği de açık.

KÜRESELLEŞMENİN EKONOMİ POLİTİĞİ

İlk olarak, yeni güç oyunu teritoryal alana bağlı politik aktörlerle (devlet gibi) teritoryal alan dışı ekonomik güçler (sermaye temsilcileri gibi) arasında oynanmaktadır. Politik ekonominin belirsizliğinin ve risklerinin merkezi de buradadır. İkinci olarak, devletlerin, artık ya yüksek işsizlik pahasına artan yoksullarını korumayı sürdürmek (birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi) ya da düşük işsizlik adına apaçık yoksulluğu kabullenmek (ABD'de olduğu gibi) dışında bir seçenekleri kalmamış görünmektedir. Üçüncüsü, çalışma toplumunun (*work society*) sona ermesine bağlı olarak insanların yerini artık entelektüel teknolojiler almaktadır. Dolayısıyla işsizlik, artık konjonktürel dalgalanmalara değil, teknolojik açıdan ilerlemiş kapitalizmin başarısına bağlanabilir. Dördüncü olarak, politik ekonominin belirsizliği birinde uygulanan bir politikanın veya sorunun etkisinin diğerlerinde de hissedilmesi anlamında "domino etkisini" de içermektedir. Beşinci olarak

da ortodoks savunma mekanizmalarının gündeme gelmesidir. Örneğin bugünkü haliyle güvencenin ortadan kalkması anlamına gelen esneklik her yerde istenir durumdadır.[11]

Sanırım, adına ne dersek diyelim, içinde bulunduğumuz küreselleşmenin tarihsel açıdan sürüp giden bir sürecin yeni bir evresi olduğunu yadsımak kolay değil. Bu tarihsel süreç içinde belli özellikler kazanmış uluslararası ilişkiler, belli farklılıklarla birbirinden ayrılmış veya birbirine yakınlaşmış bölgeler ve ülkelerden oluşan bir "reel" dünyadan söz ettiğimiz de ortada. Küreselleşme, hem bu dünyanın biçimlenmesine katkıda bulunan bir süreç hem onun bir yansıması olmaktadır.

Giriş Dersi (!):
"Hegemonik" Dünya, "Hegemonik" Küreselleşme

Doğru, Çin BRIC'lerden yalnızca C ve BRIC'ler de yeni yükselen ekonomilerin tamamı değil. Doğru, AB'nin iç ve dış ticareti de küresel mal ticaretinin üçte birini temsil etmekte. Fakat yine de ABD ve Çin'in küreselleşmemizin iki direği olduğu konusunda pek kuşku yok. GSMH'nin, ticaretin ve finansal akışın büyümesini düşünün. Ve şimdi bu direkler sallanıyor. Hayret verici tarihsel bir gelişme de, özellikle 1980'ler sonrası her ikisinde de görülen fevkalade artışlardan sonra her iki ulusun da gelir eşitsizliği açısından neredeyse aynı düzeye gelmesi: Gini katsayısı ile (0= tam eşitlik, 1= tam eşitsizlik) ölçüldüğünde Çin 2004'te 0.472 (Asya Kalkınma Bankası'na göre), ABD ise 2005'te 0.469'a (ABD İstatistik Bürosu'na göre) ulaşmış durumda.[12]

Herhalde "reel" dünyamızın ilk realitesi, bu dünyadaki güç dengesizliği ve eşitsiz ilişkilerin varlığı olsa gerek. Her ne kadar küreselleşme sonrası "karşılıklı bağımlılık" gibi şık bir kavram tedavüle sokulmuş olsa da herkesin bildiği ve kabul ettiği gerçek, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeler, bir başka deyişle Kuzey ve Güney arasındaki güçlerin dengesizliği. Küreselleşme ise, ABD'nin baskın rolünü artıran bir dönem. Şimdi yükselen bir ekonomiden ve geleceğin güçlü ülkesinden söz ediliyor: Çin. Oraya bakıldığında ise içte büyüyen bir eşitsizlik ve adaletsizlikle bastırılan insanlar görüyoruz. Hani, yükselmesi dünya için hiç de umut verici değil. Bu "realitelerin" çoğunlukla olağan kabul edildiğini de görüyoruz. Olağan sayanlar açısından, kuşkusuz, teslimiyet kadar bu sistemin pompaladığı değerler sistemine göre başarıyı alkışlamak ve peşinden gitmek gibi et-

11. Ulrich Beck, World .... Society 1999, s. 11.
12. Eloi Laurent, "Globalization: End of the Beginning-Or Beginning of the End?", *Globalist*, 11 Eylül, 2007, www.globalpolicy.org/globalization/

kenler de devrede. Buna karşın, başarının nelere rağmen kazanıldığını gözden kaçırmayanlar da az değil.

Örneğin Samir Amin, Kissenger'ın, "Küreselleşme Birleşik Devletler'in baskın rolünün bir başka adıdır" deyişine yer verdiği bir yazısında, ABD'nin küresel stratejisinin dünyayı kendi ekonomik, siyasal ve askeri çıkarları çerçevesinde örgütleyerek hegemonyasını yeniden kurmak olduğu yolundaki kaygısını dile getirirken (2000, s. 14,15),[13] Richard Falk, yaşadığımız küreselleşmeyi "ırk ayrımı-apartheid" rejimi olarak niteleyip ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki temel politikasının sahip olduğu üstünlüğü korumak olduğunu; zaten üzerinde yaşayan insanların beşte birinin zengin, beşte dördünün de fakir olduğu dünyada zenginler için temel hedefin, maddi koşullardan askeri üstünlüğe kadar her konuda sahip olunan üstünlüğün korunmasından başka bir şey olamayacağını söylerken (2001, s. 16-19); Chomsky, Beck, Said, Barbash ve daha birçok yazar, bu dengesiz dünyaya dikkat çekerken, sürüden ayrı düşme pahasına bu başarının görünmeyen yüzlerini açığa çıkarmaya çalışıyor.

Bu kitabın ana konusu, ne uluslararası ilişkilerin hali ne ABD'nin hegemonik konumu; bu nedenle ancak dünyanın sosyoekonomik ahvali ve siyasal ekonomisi açısından gerektiği yerde ve ölçüde bu konulara değinmekle yetinmek istiyorum. ABD'nin konumu ise, küreselleşme denilen bu sürecin arkasındaki baskın güç olarak bir dereceye kadar bu çalışmayı ilgilendiriyor. Bilinmeyen şeyler değil; yine de bu noktada Susan Strange'e kulak vermekte yarar var (1994, s. 24-30): Strange, devletlerin sahip olduğu yapısal gücü, öteki devletleri, onların siyasal kurumlarını, ekonomik girişimlerini bilim insanları ve profesyonel meslek sahiplerini içine alacak biçimde küresel politik ekonomiyi biçimlendirme, belirleme gücü olarak tanımlamakta ve yapısal gücün kaynakları olarak da güvenlik, üretim, finans ve bilgi olarak dört güç kaynağından söz etmektedir. Bu güç kaynaklarının ne anlama geldiği ve kimin elinde toplandığına ilişkin ayrıntılı bilgiler verdikten sonra da bunlara sahip olmak açısından ABD'nin baskın konumuna değinmekte

13. Samir Amin'in de belirttiği gibi (2000), ABD'nin küresel hegemonyasını sürdürmek adına NATO üzerinde askeri bir kontrol sağlamak, Ortadoğu ve Orta Asya'nın özellikle petrol kaynakları üzerinde tartışmasız bir nüfuz uygulamak, Çin'i, Hindistan ve Brezilya gibi büyük ülkelerin gerisinde kalmasını sağlamak için zayıflatmak, parçalamak, küreselleşmenin kurallarını müzakere etme noktasına gelecek bölgesel blokları önlemek, Güney'deki ülkeleri stratejik bir çıkarı savunamayacak biçimde marjinalize etmek gibi birçok stratejiden söz edilebilir. Bunları daha ayrıntılı biçimde Richard Falk da *Dünya Düzeni Nereye*? adlı kitabında ele almakta. Ancak konumuzun odak noktası bu olmadığından, ABD'nin hegemonyasından çok, uygulanan ekonomi politiği ve sonuçlarını tartışmayı yeğliyorum.

ve çok anlamlı bir noktaya parmak basmaktadır. Dediği şu: Birleşik Devletler ile herhangi bir rakip devlet arasında öyle büyük bir fark var ki ne uluslararası ilişkilerde ABD'nin karşı koyacağı herhangi temel bir girişimin hayat şansı olabilir ne herhangi bir endüstri dalında Amerikan varlığının azalması bu büyük gücün konumunu değiştirebilir (s. 137, 240). Yazarın da işaret ettiği gibi, günümüzde çok daha önemli bir güç kaynağı olan bilgi teknolojileri konusunda ABD'nin açık ara önde olduğu ortada ve bu ülkenin anadili olan İngilizce'nin en yaygın kullanılan dil haline geldiği bilinmekte; bu durumun bu ülkedeki üniversitelere, bu dille yazılmış literatüre, bu dili konuşan bilim insanlarına sağladığı ayrıcalık ortadayken ABD'nin çok yönlü hegemonyasının kırılmasını beklemek zor. Strange, kitabının sonlarında beşinci güç kaynağı olarak belirttiği enerji konusunda, öteki dört güç kaynağının dağılımına göre yapılanan bir dünyada, enerjinin bir güç kaynağı olarak kullanılmasının da buna göre biçimlendiği gibi bir sonuca varmaktadır (s. 209). Eh, yanlış da değil; Güney Amerika'daki ABD müdahalelerine, Irak İşgali'ne, Kafkaslar'daki güç savaşlarına baktığımızda hegemonik gücün müdahale önceliklerinin enerji kaynaklarının dağılımına göre belirlendiği açık seçik önümüzde.

Özetle, ABD'nin hegemonik gücünü korumak ve artırmak üzere Orta ve Güney Amerika, Ortadoğu ve Asya'da birçok ülkede gerçekleştirdiği askeri ve siyasal müdahaleler hakkında fazla söze hacet yok. ABD'nin Ortadoğu'ya demokrasi götürme iddialarına karşın Irak'ta yaşanan dram, Filistin sorununun çözülmesi şöyle dursun çözümsüzlüğe itilmesi, birçok bölgede köktendinci ve etnik akımların ihya edilmesi gibi birkaç olay bile dünyanın dramatik ahvalini göstermeye yeter. Kimileri bu evrede Batı'nın askeri-siyasal ilişkilerden çok ekonomik ilişkileri öne çıkardığını söyleyebilir; ancak ne siyasal ve askeri gücün ne buna dayalı asimetrik ilişkilerin devreden çıktığını gösteren işaretler söz konusu. Aksine şimdi gelişmekte olan bölgelere sürülen anlaşmazlık ve çatışmaların ardında, eşitsiz ekonomik ilişkilerin işlediği küresel piyasanın berisinde başat aktör olarak yine başta ABD olmak üzere Batı'yı görmek mümkün. Ne askeri ve siyasal açıdan baskın rolleri ne sermaye birikimleri, teknolojik üstünlükleri ve uluslararası kuruluşlardaki egemen konumları değişmiş durumda. Bu "reel dünya"dır diyenlere karşı, reel dünyayı "pandoranın kutusuna" benzetmek çok mu haksızlık olur?

Örneğin bugün bölgesel ve iç savaşlar olarak süren çatışmalarda, Batı'nın hem silah üreticisi olarak hem de taraflara verdiği finans ve eğitim desteğiyle oynadığı kışkırtıcı ve güçlü rol görmezlikten gelinemeyecek nitelikte. Falk, "Bu yüzyıldaki Kuzey-Güney askeri müdaha-

lelerinin bile –ki bunlardan önemli olanların sayısı 100'ü aşar– Kuzey tarafından Güney'de yapılması elbette çarpıcıdır" derken (2001, s. 17), işte dünya düzeninin bu dengesizliğine işaret etmektedir. Batı ile iyi ilişkiler kurmuş (!) Güney ülkelerinde diktatörlükler sorun yaratmazken, Kuzey'i tehdit edenler için demokratik müdahaleler eksik olmaz. ABD'nin Üçüncü Dünya'nın en büyük silah tedarikçisi olduğu bilindiği gibi, anlaşma ya da müdahale ile çıkarlarını korumak adına her yolu denediği de bilinmektedir. Örneğin Suudi Arabistan'la 1993 yılında bu süper zengin ülkenin ekonomisini çökerten 30 milyar dolarlık bir anlaşma yapar ve böylece petrolden gelen geliri bölge halkına değil ABD'ye aktarırken (Chomsky, 2000, s. 157), böylesi bir anlaşmayı yapamayacağı Irak'ta bu sorunu Saddam'ı devirerek ve askeri işgalle çözmeye yönelir; sahte gerekçeler uydurmaktan da kaçınmaz. Bu durumun birçok ülke halkında ve Türkiye'de, bir yandan Batı'nın ikiyüzlülüğü olarak nitelendirilmesini ve olumsuz tepkilerin artmasını, öte yandan bu ülkelerin Batı'nın gelişmiş ülkelerinden umudu kesip kendi içine kapanma sürecine girmelerini de anlaşılır tepkiler olarak yorumlamak gerek.[14]

Dolayısıyla geçmişte olduğu gibi bugün de reel dünyadan söz edecek olursak, her ne kadar özgürlükler, farklılıklar, çoğulcu kültürler, karşılıklı bağımlılık gibi kavramlar öne çıkarılsa da dünya düzeni içinde eşit ve demokratik ilişkilerden değil, baskın bir gücün ve buna dayalı hegemonik ilişkilerin varlığından söz etmek kaçınılmaz görünmektedir. Batılılaşma da bu hegemonyanın gölgesinde yaşanır ve bu hegemonya küreselleşme, küresel köy gibi perdelemelerin arkasına saklanır. Günümüzde hegemonya gibi adlandırmalardan kaçınanlar ve küreselleşme gibi muğlak deyimleri tercih edenler çoğunlukta olabilir ya da dünyanın büyük bölümü, reel dünya ne kadar acı olsa da sessiz kalabilir. Ama emperyal kontrolün üç önemli aracı olan askeri gücün, paranın ve iletişimin merkezinde ABD'nin yer aldığını bildiğimiz halde (Hardt ve Negri, 2000, s. 353), Stiglitz gibi hem piyasa hem küreselleşmeden yana olan iktisatçılar bile küreselleşen dünyada Amerika'nın "muzaffer kapitalizminden" (*triumphant capitalism*) söz ederken (2003, s. 5), kar-

14. Burada bir noktaya değinmek de gerekli: ABD veya zengin ülkeler denilince, bu ülke halklarından değil, bu ülkelerdeki hükümetler ve politikalarından söz edildiği açık ve küreselleşme sürecinde gelişmiş ekonomilerde de geniş kitleleri etkileyen sosyoekonomik sorunlar olduğu unutulamaz. Dolayısıyla izlenen politikaların genellikle zengin ülkelere hizmet ettiği ve hegemonik ilişkilerin varlığı bir gerçekse kapitalist ilişkilerin doğası gereği bu ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerdeki egemen sınıfların çıkarlarının ön planda geldiği, devletin de büyük ölçüde bu çıkarları temsil ettiği unutulamaz; bu nedenle Dirlik, Navarro, Amin, Falk gibi birçok yazar küreselleşmenin sınıfsal niteliğine dikkat çekerken çok haklı. Zaten her iki tarafta da Birinci ve Üçüncü Dünyaların bir arada bulunması bu ilişkilerin bir sonucu ve göstergesi değil mi?

şılıklı bağımlılıktan, çoğulcu kültürlerden söz edilmesinin çelişkisini değilse de yetersizliğini ortaya koyanlara da kulak vermek gerekiyor. Ne iyi ki bu dengesizlikleri sorgulayanlar hep oldu ve olacak. Ne iyi ki ortaya çıkan aşırı yoksulluk gibi gerçeklerin "olağan ya da kader" diye karşılanmasının veya insan hakları gibi güya "evrensel" iddiaların Batı ile sınırlanmasının garipliğini araştıranlar hep bulundu/bulunacak.

Bu noktada, ABD'nin üstünlüğünü yalnız kapitalizmin ve liberalizmin başarısının verdiği rehavete değil; yanı sıra, devletlere, toplumlara ve bireylere bu modeli izlemenin "aklın tek yolu" olarak sunulmasına bağlamak doğru olur. Bu bağlamda kapitalizm ya da sosyalizm gibi kavramlar fazla ideolojik bulunmakta ve reel dünyanın söyleminden çıkarılmakta, ideolojilerden söz edenlere "dinozor" yakıştırması yapılmakta, "büyük anlatılar" işe yaramaz bulunarak terk edilmekte ve bu "reel dünya" benimsediği yolu ideolojiler-üstü, hatta "biricik" olarak sunma becerisini gösterebilmektedir. Öyleyse küreselleşme, Batılılaşma, Batı ve ABD hegemonyası derken, bir de kültürel ilişkilere bakma noktasına geliyoruz. Bu ilişkiler, çok muhtemeldir ki, reel dünya nasıl kurulmakta, nasıl korunmakta, nasıl kabul edilmektedir sorularının yanıtlarının bulunmasını da kolaylaştıracaktır.

Serbest Piyasa "Efsanesi"

> 1980'de 17.000 dolayında ulus-üstü şirket olduğu tahmin ediliyor; bu rakam 2000'de 63.000'e, 2004'te 70.000'e çıkmış bulunmakta. Ulus-üstü şirketlere bağlı ortaklıkların sayısı da 2004'te yaklaşık 640.000'i bulmakta. Sonuç olarak çokuluslu şirketlerin sayısı ve gücünün son yıllardaki satın alma ve birleşmelerle durmadan büyüdüğü de ortada; 1990-1999 arasında küresel düzeyde birleşmelerin sayısı 9.000'den yaklaşık olarak 25.000'e yükseldi. Ulus-üstü şirketler arasındaki birleşmelerin sayısı da 2.500'den 1999'da 7.000'in, 2000'de 8.000'in üzerine çıktı.[15]

Evet, buraya kadar piyasa küreselleşmesinin başı çektiğini söylemeye çalıştık; ama ekonomik işleyişe baktığımızda buna piyasa ekonomisi denilip denilemeyeceğini de tartışmak gerektiği anlaşılmakta. Bu piyasada taraflar arasında ne kadar güç dengesi, ne kadar serbesti, ne kadar açıklık var?

Tekelci - Oligopol Piyasaların "Serbestliği"

İlk olarak, açıktır ki çokuluslu, ulus-üstü, küresel şirket gibi kavramlarla anlatılan egemen şirketler çağındayız. Birkaç büyük şirketin,

15. ETUC, Overview of Restructuring in Europe, ETUC, 2007, s. 15, www.etuc.org/.

birçok küçük ülkenin GSMH'sinden daha büyük varlık veya ciroya sahip olduğu bilinmekte. Küresel şirketler/küresel imparatorluklar yakıştırması boşuna değil. İkinci olarak, bugün üretim küresel düzeyde yapılmakta, buna karşın sermaye birikiminin % 90'ı gelişmiş ekonomilerde yaratılmaktadır. Nedeni de açık: Üretimi yeryüzüne yayan ve böylece üretim hacmini inanılmaz derecede artıran küresel şirketler, bu üretim zincirlerinde yaratılan katma değerin önemli bölümünü sermaye, teknoloji ve girdi bağımlılığı nedeniyle ana şirkete ve ülkeye aktarabilmektedirler. Üçüncü olarak da, her ne kadar bugünkü büyük şirketler ulus-üstü ve küresel şirketler gibi kavramlarla anlatılıyor ve böylece bu şirketlerin herhangi bir ülkeyle bağlantılı olmadığı izlenimi veriliyorsa da gerçekte şirketlerin çokulusluluğu merkezde bir ana sermaye grubunun olmadığı anlamına gelmemektedir.

Örneğin *Fortune* dergisinin en büyük şirketler sıralamasında hâlâ uluslar baz alınmaktadır. 2008 yılındaki sıralamaya göre en büyük 10 şirketin beşi ABD, dördü Avrupa, biri de Japonya kökenli olurken; 50 en büyük şirketin 17'sinin Amerikan, 23'ünün Avrupa, geriye kalan 10'unun da Japonya (4), Çin (3), Rusya (1), Güney Kore (1) ve Meksika (1) şirketleri olduğu belirtilmektedir (*Fortune*, 2008). En büyük 500 çokuluslu şirketin 179'u ABD, 159'u AB, 107'si Japonya kökenli (Rasmussen, 2003, s. 29). Bunun gibi, örneğin 2000 yılında toplam doğrudan yabancı yatırımın % 51,7'sini 15 üyeli AB, % 21,3'ünü ABD yapmış (Robert Went, 2003, s. 7). Kısacası, küresel piyasada küreselleşen şirketleri aracılığıyla ABD ve AB'nin ekonomik üstünlüğü azalmayıp artmakta.

Dördüncü olarak, küresel şirketlerin yalnız ekonomik ve teknolojik güçleri nedeniyle değil, yeni iş alanları, yeni birleşmeler ve ortaklıklarla durmadan faaliyet alanlarını genişlettiklerini ve tekelleştiklerini de unutmamak gerekir. Dünyanın otomotiv, havacılık, elektronik, petrol, bilgisayar, medya ve telekomünikasyon dahil olmak üzere en önemli 12 işkolunun % 40'ı sadece beş firma tarafından paylaşılmaktadır; örneğin 1990'lı yıllarda telekomda 176, hizmet sektöründe 149, bankacılıkta 209, petrolde 153 ve yayımcılıkta 116 şirket birleşmesi (sektörel evlilik) yaşanmıştır (*Finansal Forum*, 04.10.1999). Rekabet gücünü yükseltmek de birleşme kararlarının temel etmeni.

Küresel şirketler ve faaliyetler açısından oldukça önemli bilgiler veren *Küresel Düşler, İmparator Şirketler ve Yeni Dünya Düzeni* kitabından bazı örnekler vermek ilginç olabilir (Richard J. Barnet ve John Cavanagh, 1995, s. 181-182): Yazarlar, aslında geleneksel politik sistemi kartel ve birleşmelere karşı olan Amerika'nın, Reagan döneminde

"serbest vergi yasalarından, Washington'da 'bırakınız yapsınlar' felsefesini heyecanla savunan iktidardan ve Beyaz Saray'ın desteklediği açgözlülük kültüründen güç alarak" bir tekelleşme dönemine girdiğini ve 1985'in şirket birleşmelerinin, bir önceki en parlak yıl olan 1965'e oranla hemen hemen iki misli endüstriyel değerin ele geçirilmesini sağlayan yıl olduğunu söylemekte. Bu dönemde yalnız teknoloji ve sermaye ağırlıklı sektörler değil, emek-yoğun küçük ölçekli gıda sektörü bile yapısal değişiklik geçirdi ve giderek tekelci firmaların ağırlık kazandığı bir sektör konumuna girdi. Örneğin ABD perakende gıda sektöründe, 1982 ile 1988 yılları arasında 387 şirket evliliği gerçekleşti; Avrupa yiyecek ve içecek endüstrisinde ise, 1989 ile 1991 yılları arasındaki şirket birleşmesi 450. Bu yoğunlaşmanın ABD'de fiyatları % 6 ila % 10 artırdığı da tahmin edilmekte. Gıda sektörünün dünyadaki tüm ekonomik faaliyetlerin % 10'unu oluşturduğunu da unutmamak gerekir. Bu nedenle tütün sektöründe lider konumundaki Philip Morris'in buradan gelen yüksek kârlarla gıda sektörüne uzanması çok anlamlıdır. Philip Morris 170 ülkede 160'tan fazla marka altında sigara üretmektedir; fakat sigara karşıtlığının artmasına da bağlı olarak faaliyet alanını yiyecek sektörüne kaydırmış ve dünya devi Nestle'nin bir numaralı rakibi konumuna gelmiştir. Nestle ise, satışlarının % 98'ini kendi ülkesinin dışında yapan, dünya çapında 420'yi aşkın fabrikanın sahibi bir küresel şirkettir. Bunlar gibi, küresel tahıl piyasası da tekelleşmiştir. Örneğin bu alanda en büyük özel şirket olan Cargill ile diğer beş şirketin son yıllarda ABD'de buğday ve mısır ihracatının % 95'ini, AB düzeyindeki buğday ihracatının % 90'ını, Arjantin'in ise % 80'ini elinde tuttuğu belirtilmekte ve dünyanın her yerinde tüketilen meyve ve sebzelerin gittikçe daha büyük bir oranının birkaç küresel holdingin ve perakende zincirinin kontrolüne girdiği söylenmektedir.

Daha böyle yüzlerce bilgi vermek mümkün. Peki, sonuç ne? Birkaç küresel devin elinde biriken büyük mali güç ve aynı zamanda birçok azgelişmiş ülkeyi geçen zenginliklerinin yarattığı kural koyma gücü, ki bu güç, ortaya çıkan "oligopol-tekelci piyasaya" karşın serbest piyasayı küreselleşmenin bir "efsanesi" haline getirebilmekte. Zaten çağımız efsaneler çağı değil mi? Küresel efsaneler, toplumsal efsaneler, kent efsaneleri, ne arasanız var. Ancak küresel efsaneleri aralayıp bakarsak kapitalizmin hâkimiyetini, bunun da "tekelci" özelliğini görmemek mümkün değil. Marksist yazarlar değil, sayılar bunu söylemekte. Burada tekelci kârlarla biriken kapitalizm ile serbest piyasa arasında ayrım yapan Fernand Braudel'i anımsamadan geçebilir miyiz?

> Hâkim bölgeler gelişmeyi sürdürürken bağımlı bölgeler küresel iktidar yapısı içinde birbirini destekleyen kutuplar olarak azgelişmeyi sürdürecektir. Bağımlı ekonomilerin gelişmediğini söylemek değişmedikleri ya da büyümedikleri anlamına gelmez; daha çok, küresel sistem içinde bağımlı konumda kaldıkları ve böylece hiçbir zaman vaat edilen hâkim, gelişmiş bir ekonomi yaratamadıkları anlamına gelir.[16]

Şimdi kısaca da olsa temel özelliklerini böyle sıralayabileceğimiz bu küresel piyasada, gelişmekte olan ülkelerin bitmek bilmeyen borçlarını, yabancı sermayeye bağımlılıklarını, piyasada pek para etmeyen ihraç ürünlerini ve bu ürünler konusunda kendi aralarındaki rekabeti düşünürsek, bu ülkeler açısından piyasa serbestliğinin ne anlama geldiğini az çok çıkarabiliriz, sanırım. Bu piyasaya serbestlik kılıfı altında, "zorunluluklar piyasası" dersek ya da gelişmekte olan ülkelere karşı sürdürülen politikaları "dayatmalar" ve sonra da kendi koşulları ve sorunlarıyla "baş başa bırakma"lar olarak nitelendirirsek abartmış mı oluruz, dersiniz? Gerçi bu ülkelere durmadan serbest ticaretin ve onların kıyaslamalı üstünlüklerini kullanacak bir politika izlemelerinin yararları anlatılıyor; ancak gerçekler pek bunları doğrulayan nitelikte değil. Örneğin tüm bu yıllar içinde gelişmekte olan ülkelerde belirli bir ekonomik büyüme gerçekleşse de ne zengin ülkelerle aralarındaki fark ne bu ülkelere olan bağımlılıkları azalmakta.

İlk olarak, tıpkı küçük üreticiler ile büyük üreticilerde olduğu gibi, azgelişmiş ülkelerin ürettikleri mallar ile gelişmiş ekonomilerin üretimleri arasında büyük farklar var. Bir yandan katma değeri düşük emekyoğun mallar üreten ve ihraç eden, öte yandan katma değeri yüksek malların üretiminde teknoloji ve girdi bağımlılığı nedeniyle üretilen katma değerin ancak küçük bir kısmını kendisine alıkoyabilen gelişmekte olan ülkeler açısından ticaretin serbestleşmesi ancak küçük bir katkı sağlamaktadır. Bu nedenle yabancı sermaye yatırımlarının artışı ve ihracatlarında endüstri mallarının yer alması gibi sevindirici gelişmeler karşısında ihtiyatlı olmakta yarar var.

Örneğin 1981-1996 yılları arasında Hong Kong, Malezya, Meksika, Kore Cumhuriyeti, Tayvan ve Türkiye gibi endüstri malları ihracatındaki artış açısından başarılı sayılan ülkelerin hepsinde GSMH içinde ihracatın payı artarken, tüm grupta imalat endüstrisinin katma değerinin GSMH içindeki payı değişmeden kalmaktadır (Martin Hart-Landsberg, 2006): Meksika'nın durumu bu ilişkiyi daha net ortaya koymaktadır;

16. Hardt ve Negri, *İmparatorluk*, 2001, s. 296.

1980-1997 yılları arasında dünyadaki endüstri malları ihracatı içinde Meksika'nın payı on kat artmış, buna karşın dünyadaki imalat endüstrisi katma değeri içindeki payı üçte bir oranında, dünya geliri içindeki payı da % 13 azalmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, birçok gelişmekte olan ülkede ihracat değerinin ancak % 23-30'unun katma değer olarak bu ülkelerde kaldığı ve bu nedenle küresel düzeye yayılmış üretim zincirlerinden aslan payının ana şirkete döndüğü söylenebilir (Glenn, 2008, s. 100). Ülkeler arasındaki ticaretin önemli bir bölümünün şirketlerin kendi ortaklıkları arasında gerçekleşen ticaret olması da bunu göstermektedir. Örneğin ABD ve Meksika arasında ticaret artışı, büyük ölçüde ABD şirketlerinin üretimlerini Meksika'ya yöneltmesiyle ilgilidir; AB içindeki ticaretin artışı da lider durumundaki endüstriler arası ticaretin artmasına bağlı olduğu gibi, üretimin İrlanda, Doğu Avrupa gibi yeni yerleşimlere yönelmesiyle de ilgilidir (Glenn, 2008, s. 108-109).

Chossudovsky şöyle bir örnek vermektedir (1998, s. 105): Bangladeş'te fabrika düzeyinde toplanan verilere göre, bir düzine gömleğin fiyatı 36 ile 40 ABD doları arasında. Tüm teçhizat ve hammaddeler ithal ediliyor. Bir gömleğin ABD'deki perakende fiyatı yaklaşık 22 dolar, bir düzine gömleğinki ise 266 dolar. Bangladeş'te kadın ve çocuklara ödenen aylık yaklaşık 20 dolar. Kuzey Amerika'daki tekstil işçilerine ödenen ücretlerden an az 50 kat düşük... Fabrika fiyatı ile perakende satış fiyatı arasındaki brüt fark (266-38) 228 dolar; ancak perakende satış fiyatının fabrika fiyatının yedi katı olması, kârın gelişmiş ülkedeki perakendecinin eline geçtiği anlamına gelmez. Vergiler ve ulaşım masraflarının ötesinde, toptan ve perakende ticaretin farklı aşamalarında üretilen artıdeğerin büyük bölümü kira ve faiz ödemeleri aracılığıyla ticaret, gayrimenkul ve bankacılık gruplarının eline geçer.

İkinci olarak, bu ülkelerin çoğunda ihracatta mamul mallar ve hizmet sektörü öne geçmiş değildir; hatta gelişmekte olan ülkelerin çoğunda ticari malların ihracattaki payı ciddi biçimde azalmış, örneğin Güney Amerika'da yarıya düşmüştür (Glenn, 2008, s. 89). Bu ülkelerin ihraç ettikleri mallar açısından rekabet yoğundur, fiyatlar da durmadan düşmektedir. Örneğin Afrika'nın 2001 yılındaki ihracatında imalat sanayiinin payı % 30'da kalmaktadır. Öte yandan bazıları kahve gibi tek bir ürüne bağımlı bulunmaktadır; oysa 1980'e göre 2000 yılında bu ülkelerin 18 temel ihracat malının fiyatlarının % 25 düştüğü, bunların sekizinde düşüş % 50'lerdeyken, şeker (% 76), kakao (% 71) gibi mallarda daha da yüksek olduğu görülmektedir (Glenn, 2008, s. 102). WTO'nun faaliyete geçtiği 1995 yılından 2000 yılına kadar geçen beş

yıllık sürede azgelişmiş ülkelerin temel ihraç kalemi olan temel tarım ürünleri fiyatının % 25 düştüğü gibi bir gerçek de karşımızdadır (Wallach ve Sforza, 2002, s. 66).

Üçüncü olarak, bu ülkelerin sınırlı ihraç kalemleri bir de gelişmiş ekonomilerde korumacı önlemlerin tehdidi altındadır. Gelişmiş ekonomiler tarımı destekleme politikalarına her yıl 350 milyar dolar harcamakta ve en başta şeker ve tekstil gibi tarıma dayalı sanayi ürünlerine karşı korumacı politikalar uygulamaktadır (UNDP, 2005, s. 127-129): BM Kalkınma Raporu bu nedenle düşük gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkelere gerçekleştirdiği ihracatın, zengin ülkelerin birbiriyle olan ticaretine göre üç veya dört kat daha fazla engelleyici önlem ve vergiyle karşılaştığını ifade etmektedir; örneğin AB, Hindistan'dan gelen konfeksiyon ürünlerine % 10 vergi uygulamaktadır (UNDP, 2005, s. 127). Bunun sonucunda gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerin ithalatındaki payları üçte birden az olmasına karşın, gelişmiş ülkelerin gümrük vergilerinden topladıkları gelirin üçte ikisi gelişmekte olan ülkelerden ithal edilen mallar için ödenen vergilerden oluşmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler bu konuları WTO'nun gündemine getirmeye çalışmakla birlikte, WTO gelişmekte olan ülkelerdeki korumacı politikalar kaldırılmadan tarım ürünleri ticaretinin serbestleşmesini reddetmektedir.

Sonuç olarak, kırılgan ve sığ ekonomileriyle küresel piyasada tutunmakta zorlanan gelişmekte olan ülkeler için, bu dönemde iç ve dış borçlanmanın artışı kaçınılmaz görünmektedir; sıcak sermaye girişlerinin artışıyla, hem ekonominin kırılganlığı artmakta hem bu ülkeler finansal sermayenin at oynattığı ülkeler haline gelmektedir. Sıcak paranın yarattığı belirsizlik ve kuralsızlık bir yandan, offshore hesaplar öte yandan bu ülkelerin ekonomisi "kumarhane kapitalizmine" dönüşmekte, ulus-devletlerin ekonomik politikası da büyük ölçüde rantiyelerin çıkarlarına hizmet eder hale gelmektedir (Heikki Patomaki, 2001, s. 86). Geçmişte yaşanan krizlerin, siyasal istikrarsızlık bir yana, Türkiye'ye 50 milyar dolar gibi büyük mali yükler getirdiğini unutmak mümkün mü? Bu son finansal kriz sonrasında ise, artık tekelci kapitalizm gibi kumarhane kapitalizmi tanımlamasının da ne kadar doğru olduğu ortaya çıktı. Anlaşıldı ki banka krizleri yalnız gelişmekte olan ülkelerin zaaflarıyla ilgili olmayıp, ABD gibi en gelişmiş ekonomilerde bile geçerlidir; çünkü sistemin işleyişi denetim dışına çıkabilmekte ve aşırı şişirilen balonların önüne geçilemediği gibi, yozlaşmanın da önüne geçilememektedir. Anlaşılan ikinci nokta da "kötü ve yetersiz yönetimin" yalnız gelişmekte olan ülkelerin günahı olmadığıdır. 1990'larda ve 2000 başlarında Türkiye'de ve daha birçok ülkede yaşanan ekonomik

krizler genellikle bu ülkelerdeki kötü yönetimlere bağlanmıştır; bugün yine birçoklarına göre ABD'deki iflasların da nedeni esasında "kötü yönetim ve denetimsizliktir" Kuşkusuz, kötü yönetim var; ancak bu "bedellerin" yönetim zaafından çok "sisteme içkin" olduğunu düşünmek daha doğru görünmekte.

Örneğin şu saptamalara ne demeli? 1997-1998 Doğu Asya krizinde bankaları, kredi kurumlarını kurtarmak için IMF 150 milyar dolarlık destek sağlarken; bu krizin asıl vurduğu, işlerini yitiren, aç kalan insanlar için 1 milyar dolar bile sağlanamaması acayip değil midir (Stiglitz, 2003, s. 10). Oysa 1997 finansal kriziyle yoksulluk içindeki insan sayısının 22 milyonu bulduğu, Güney Kore'de yalnızca bir yıl içinde yoksulların 4 milyon arttığı bildirilmektedir (Eichengreen'den aktaran Simon Caney, 2006, s. 126). Aynı şekilde, ABD'deki banka krizlerinden sonra birkaç gün içinde bankaları kurtarmak için Acil Ekonomik İstikrar Yasası çıkarıldığını ve bunun için 700 milyar dolar tahsis edildiğini görüyoruz. Oysa doğrudan yoksulluğun ve işsizliğin önlenmesi için böyle bir para ayrıldığını veya çok yoksul ülkelere katkı için böyle bir paketin gündeme geldiğini söyleyebilme şansımız olmamakta.

Kuşkusuz, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik açıdan azgelişmişlikleri yanında, toplumsal ve siyasal dinamiklerinin de daha güçsüz olması gibi sorunları var ve bu ülkelerde kötü yönetimler, açgözlülükler ve yozlaşmalarla daha sık karşılaşılmakta. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin çoğunda, çok daha fazla rüşvet ve vergi kaçırma yaşandığı gibi, çok daha büyük bir gelir adaletsizliği de ortaya çıkmaktadır. Ancak küresel sistemin, kötü yönetimleri kollayan ve hatta gerektiren yanları da bir yana bırakılamaz. İhaleler şeffaf değilse, toplumsal dinamikler siyasal denetimi sağlayamıyorsa küresel piyasaların bu dengesizlikleri azalttığından mı yoksa güçlendirdiğinden mi söz etmeliyiz? Örneğin hangi ülkede küreselleşme sonrası toplumun en önemli örgütlü kesimi olması gereken ücretliler ve sendikaları güçlenmiş ya da siyasal etkinliklerini artırmışlardır?

Bu gerçeklerden bir sonuç çıkarmak istersek, Fernand Braudel'in, kapitalizmin gerisinde piyasanın değil büyük ve tekelci kârların varlığı ve gerekliliği (1996, s. 97) yolundaki tezini hatırlamakta yarar var. Küresel sermaye yüksek kârı, bir yandan finansal sermaye hareketleri, öte yandan küresel boyuttaki oligopolleşmeyle bulmaktadır. Mali piyasadaki kârını azamileştirmek için, hem gelişmekte olan ülkelerin sermaye ihtiyaçlarından yararlanmakta hem gelişmiş ülkelerdeki varlıklarını şişirerek bunlar üzerinden yeniden para kazanma yoluna gitmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde yaşananlar ise, bu ülkelerdeki sermaye ve

şirketler küresel piyasa denilen cangılda varlık kazanma mücadelesi verirken, içeride gelirin üretimi ve bölüşümü açısından bir vahşet ve yozluğun hüküm sürdüğünü göstermekte; yani reel dünyanın ekonomik varlığı buralarda büyük ölçüde "vahşi kapitalizm" olarak hayat bulmaktadır. Yaratılan katma değer düşük, buna karşın nüfus, ihtiyaçlar ve bölüşüm mücadelesi büyüktür; eh bu bölüşümü denetleyecek ve dengeleyecek toplumsal-siyasal güçler de yetersiz olursa, bölüşümün kıran kırana ve adaletsiz olmasını anlamak zor olmaz.

Sonuç olarak, serbest piyasa efsanesine bir son vermek gerek. Evet, küreselleşen mal ve hizmet ticaretini anlatmak üzere piyasa küreselleşmesini kullanmak mümkün; ancak bu kullanımdan serbest piyasa anlamı çıkarmak epeyce yanlış. Sürecin adını doğru koymak istersek, içinde bulunduğumuz evreyi kapitalizmin küreselleşmesi olarak nitelendirmek daha doğru görünmekte, hatta bunun ötesinde yine Braudel'i anımsayarak, kapitalizmle ortaya çıkan işleyişi "anti-piyasa" olarak adlandırmak (Braudel, 1996, s. 133) daha anlamlı olmaktadır. Kapitalizm küreselleşirken "piyasa karşıtlığı" da büyümekte, bir başka deyişle kapitalizmin güçlenmesi piyasanın giderek ortadan kalkması anlamına gelmektedir.

Yarattığı bunca eşitsizlik ve yol açtığı sorunlara karşın, sistem tartışmasından bu kadar uzak kalınmasını da kurulan hegemonyaya bağlamaktan başka yol yok. Piyasa ve serbestlik gibi söylemlerin sistemin kabulünü sağlamada payları büyük; postmodern dünya ise bu söylemin gücünü artıracak araçlarla dolu.

Küreselleşen Kapitalizm ve Siyasal Güçler

> Emperyalizmden imparatorluğa geçişi analiz ederken kavramın önce Avrupalı, sonra da Avro-Amerikalı soykütüğünü izleyeceğiz; bunun nedeni bu bölgelerin yeni fikirlerin ve tarihsel yeniliklerin ayrıcalıklı ya da tek kaynağı olduğuna inanmamız değildir; neden sadece günümüz imparatorluğuna can veren kavramların ve pratiklerin, daha sonra tartışacağımız gibi, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle paralellik içinde bu coğrafi yolu izlemesidir.[17]

Kapitalizmin küreselleşme sürecine girmesi, ne kendiliğinden ne yalnızca teknolojik/ekonomik bir olgu; bu nedenle arkasındaki güçlere bakmak gerek. 1980 sonrası belirginleşen bu sürecin gerisinde kuşkusuz, teknolojik olanak ve gelişmeler var; ama teknolojik gelişmenin yönü ve hızını kapitalizmin ihtiyaçlarından ayırt edemeyeceğimiz gibi,

17. Hardt ve Negri, *İmparatorluk*, 2001, s. 21.

neoliberalleşme doğrultusundaki siyasal kararları, bu kararların gerisindeki mantık ve beklentileri de bir yana bırakamayız. Bu nedenle küreselleşen kapitalizmin arkasında, kendi mantığı ve ihtiyaçlarının yanı sıra teknolojinin gücü ve ulusal hükümetlerin politikaları gibi üçlü bir dayanak görmek mümkün (Vic George ve Paul Wilding, 2002, s. 18-21). Küresel kültürün yayılışı ve ortaya çıkan postmodern yaklaşımlar da hem kapitalizmin küreselleşmesine bağlanabilir hem bu sürecin önemli aracı konumundadır.

Günümüzün "ekonomi politiği"ni oluşturan ve inşa eden küresel kapitalizmin arkasında ekonomik ve siyasal güçler bir aradadır. Aslında bu düzeydeki iktidar oluşumlarında, hem "kapitalizmin ancak devletle özdeşleştiğinde topluma dönüştüğünü" ve siyasal iktidarı kullanmadan büyümesinin mümkün olmadığını (Marx, 1979; Braudel, 1996) düşünmek hem Marksizmin siyasal ve ekonomik iktidarın ortaklığı yönündeki uyarısını gözden kaçırmamak gerekiyor. Ortaya çıkan yapıya ister hegemonya ister imparatorluk ya da emperyalizm densin, küresel kapitalizmin yaratılmasında ve sürdürülmesinde siyasetin merkezi rolü ortadadır. Birçok ülkede ekonomik ve siyasal iktidar arasındaki ideolojik-siyasal ortaklıklar gözden kaçırılamayacak düzeydedir. Bugünkü sürecin arkasındaki siyasal güçler ve temel aktörler olarak da en başta ABD ve liderliği bu ülkeye kaptırmış olsalar da Avrupa Birliği'ne (AB) üye ülkelerin geldiği açıktır (Wivel 2004; Anthony McGrew, 2002).

Kuşkusuz, ulus-devletlerin yanı sıra uluslararası ilişkilerin belirlenmesinde yeni aktörlerin varlığından, örneğin küresel şirketler gibi siyasal güçlerden bağımsız ve farklı güçlerden söz etmek de gerekli. Yukarıda bazı örneklerine değindiğim gibi, siyasal iktidarların ötesinde bir güce ulaşan küresel şirketlerin ve mali sermayenin, küresel sermaye birikimi gibi ideolojik bir programın gerçekleşmesindeki önemli konumları yadsınamaz (Erinç Yeldan, 2003, s. 449). Bunların ulus-devletlerin ötesinde bir güç ve bağımsızlık kazanması, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından, gücün ve denetimin elden gitmesi gibi bir sonuç da yaratmakta. Ya da Amerika'nın küresel güce ulaşan bu gruplarla kurduğu ittifakın dünya sistemi üzerindeki siyasal tahakkümünü kolaylaştırdığı da söylenmektedir (A. H. Köse ve A. Öncü, 2003, s. 137).

Kısacası, ne küresel ne ulusal düzeyde ekonomiyi siyasetten, ekonomik iktidarı siyasal iktidardan ayırmak kolay. Küresel şirketler için, yalnız en büyük destek ulusal devletlerden gelmemekte, aynı zamanda kuralların/düzenlemelerin getirilmesi ve çıkar çatışmalarının çözümlenmesi, istikrar ve meşruiyetin sağlanması açısından da siyasal iktidarın desteğine ihtiyaç duyulmaktadır (Clark, 1997, s. 26, 188; Yeates,

2002, s. 73).[18] Bu açıdan birçok yazar küreselleşen kapitalizm ve devlet ilişkilerini konu aldıkları yazılarında, devletin gerilemesinden çok işlevlerinin farklılaştığından ve küresel piyasalara entegre olmakta devletin oynadığı önemli rolden söz etmekte (Geoffrey Garret, 1998, s. 788; Paul Hirst, 2002, s. 3). Kısacası ulus-devletler, şimdi küreselleşmenin ya da küresel kapitalizmin baş ajanı konumundadır.

Ancak kapitalizmin hegemonya alanı genişlerken, ortaya çıkan önemli bir nitelik iktidarın görünür ve görünmeyen, siyasal ve ekonomik kurumlar ve kültür gibi çok başlı bir nitelik kazanması olmaktadır. Bu nedenle merkezsiz ve yansız, kendiliğinden ve desteksiz işleyen bir olgu gibi söz edilebilmektedir küreselleşmeden. Ya da küreselleşme gibi muğlak bir kavram kullanılarak çok başlı iktidar odaklarını örtmek mümkün olmaktadır. Falk'ın deyişiyle, küreselleşme devlet merkezli bir dünya tasavvurunu zayıflattığı gibi, küresel ekonomi politikasını biçimlendiren gerçek iktidar odağının da gizlenmesine yardımcı olmaktadır (Falk, 2001, s. 29).

Öte yandan, her ülkede küreselleşme ve liberalleşme doğrultusundaki kararlarda siyasal iktidarların payı büyük olsa da daha önce söz ettiğimiz hegemonik yapı içinde piyasaların uluslararasılaşmasında egemen ülkelerin rolünü vurgulamak kaçınılmaz. Başka bir deyişle, küreselleşme yolundaki kararlar ne ortaklaşa alınmakta ne demokratik olmaktadır. Uluslararası siyasal ilişkilerde olduğu gibi ekonomik ilişkilerde de asıl olan güç ilişkileridir; genel olarak güçlü olanın kuralları belirlemesi kabul edilmektedir (Wivel, 2004). Bu nedenle, küreselleşmede siyasal kararlarla oluşan ve demokratik nitelikler taşıyan bir yan bulmak zor.[19] Kararların alınmasında gösterdikleri farklılık nedeniyle

18. Kapitalizmin varlığı ve gelişmesi açısından siyasal iktidarın vazgeçilemezliğini, günümüzde yaşanan finansal kriz bir kez daha ortaya çıkardı. Devletle ilişkilerinde "gölge etme, başka ihsan istemem" havalarındaki finans sektörü iflasla karşılaşınca, onları kurtaran serbest piyasa değil devlet oldu; üstelik serbest piyasa şampiyonu olduğu bilinen ABD hükümeti bu kurtarmayı üstlendi. Sağlık sisteminin reformu için Obama'nın bütçesinden ancak 87 milyar dolar ayrılırken, bu şirketleri kurtarmak için ilk elde 700 milyar dolar gibi bir para ayırmakta tereddüt edilmedi. Şimdi adına liberal denilen bu sistemin ne kadar liberal olduğu sorulabileceği gibi, siyasal destek olmadan ne kadar yaşayabileceklerini sormak da mümkün.

19. Örneğin Ekim 2009'da İstanbul'da yapılan IMF ve WB yıllık toplantısında gelişmekte olan ülkelerin bu kuruluşlara yaptığı katkı paylarının artması (IMF için % 5, WB için % 3 oranında bir artış kararı alındı) ve buna göre oy oranlarının da değişmesi yönünde kararlar alındığını görüyoruz. Yine de her iki kuruluşun yönetiminde gelişmiş ülkelerin % 52 oranında ağırlıklarının devam edeceği kabul edilmiş durumda. Süleyman Yaşar'ın yazdığına göre (Yaşar: "İstanbul'da '11 Eylül'ün bedelini ödeyin' kararları çıktı." *Taraf*, 8 Ekim 2009, s. 7), IMF yönetiminde olası krizlere karşı bir sigorta fonu oluşturulması da alınan kararlar arasında; bu fonun kaynakları ülkelerin ellerinde tuttukları döviz rezervleri olacak. Döviz rezervleri ise, daha çok olası spekülatif hareketlere karşı gelişmekte olan ülkelerde bulunmakta; bugüne dek bu ülkelerin döviz

küreselleşme ile Avrupalılaşma gibi ekonomik hedefleri açısından benzerlik taşıyan iki süreç birbirinden epeyce ayrılmaktadır. Avrupa Bütünleşmesi de bu kitap açısından ilginç. Bir sonraki bölümde bu konuya ayrıntılı olarak döneceğim.

Uluslararası ilişkiler açısından dengesiz ve eşitsiz biçimde gelişen piyasaların uluslararasılaşması, ulus-devletlerin egemenlik alanlarını da ciddi biçimde etkileyen bir süreçtir. Geçmişte ulus-devlete bırakılan egemenlik alanı aynı zamanda sermaye birikim alanıdır; bu birikimin kuralları da daha çok ulusal sınırlar içinde belirlenmektedir. Şimdi sermaye için küresel düzeyde birikim olanakları artar ve ekonomik kararları küresel düzeye çeken bir gidişat ortaya çıkarken, ulusal egemenliğin alanı da, anlamı da değişmektedir. Bunun en önemli etkisi de gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ekonomiler küreselleşmenin kurallarını büyük ölçüde belirledikleri gibi, güçlü konumları ve küresel şirketleri aracılığıyla küresel piyasanın kendi yararlarına işlemesini sağlamakta, uluslararası hukuk oluşturulurken de kendi çıkarlarını kollamanın yolunu bulmaktadırlar.

Öte yandan, en güçlü konumda olanın yolunu izlemek hem zorunluluktan hem benzer bir başarıyı yakalamak nedeniyle gerekli de olmaktadır (Wivel, 2004). Yani ABD, gücü ve başarısıyla küreselleşmenin ideolojisini ve yolunu belirlemektedir. Hatta gelişmiş ve düzenlenmiş bir kapitalizmi ve sosyal refah devletini temsil eden AB ülkeleri bile bir dereceye kadar bu yolu izlemeye zorlanmakta, AB'nin de giderek küreselleşmeye uyum doğrultusunda daha liberal politikalara yöneldiği gözlenmektedir. Avrupa'nın küreselleşme karşısındaki konumunun bazı çelişkiler doğurduğu bilinmektedir. Bir yandan, Avrupa'nın küreselleşmenin arkasındaki temel güçler arasında olduğu görülmekte ve ABD liderliğindeki finans kapitalin hegemonyasını büyük ölçüde kabul ettiği ve küreselleşmenin kurallarını belirleyen Washington Uzlaşması'na katıldığı düşünülmektedir (Jan Nederven Pieterse, 1999); öte yandan, Avrupa Toplum Modeli gibi piyasa ve ekonomi anlayışını farklılaştıran bir model ve sosyal refah devleti korunmak istenmekte ve dolayısıyla oldukça çelişkili bir konum ortaya çıkmaktadır. Bu konuyu ve ilgili tartışmaları İkinci Bölüm'de yeniden ele alacağım.

Sonuç olarak küreselleşen kapitalizm içinde öne çıkan eşitsiz ilişkiler ve sonuçlarından ileride yine söz edeceğim; burada yalnızca çıkarıl-

---

rezervlerini kullanmalarına izin verilmezken, şimdi bu rezervler IMF tarafından kullanılacak: Böylece gelişmiş ülkeler IMF'nin artan mali yükünden kurtulurken, krizlerin faturasını daha çok yoksul ülkeler ödemiş olacak. Şimdi, bu kararların eşit ve demokratik bir uluslararası ortamın kararları olduğu söylenebilir mi ya da bu kararlardan, gelişmekte olan ülkelerin de hayrına işleyecek veya bu ülkelerdeki sosyal sorunları azaltacak bir küreselleşmeye doğru gidildiği sonucu çıkarılabilir mi?

ması gereken iki sonuca dikkat çekmek istiyorum: İlk olarak, küreselleşme sözcüğünün yanıltıcı ve yersiz olduğundan söz etmiştim; burada kendiliğinden ve ideolojisiz gibi gösterilen bu sürecin, aksine arkasındaki güçler ve işleyiş biçimiyle hem bir ideolojiyi barındırdığı hem arkasındaki güçleri saklamaya yarayan bir "örtü" gibi kullanıldığını düşünmenin daha anlamlı olduğunu söylemek istiyorum. İkinci olarak, bu süreçte liberalizmin de bir propaganda aracı olarak kullanıldığını düşünebiliriz. İnsan hakları ve liberal değerlerden söz edilse de gerçekte "hiyerarşik ve dengesiz bir uluslararası toplumun" yaratıldığını, çok yerde "vahşi kapitalizmin" at koşturduğu bir dünyanın ortaya çıktığını görmemek mümkün değil. Ortaya çıkan düzeni ne liberalizm ne serbest piyasayla tanımlamak kolay. Hatta kapitalist mantığı merkeze alan bu anlayış ve sistemin; küreselleştikçe, "karşı-piyasa" işleyişi içinde serbest piyasanın da, insanların eşitlik ve özgürlüğüne dayalı bir dünyanın kurulmasını sabote ettiği bile düşünülebilir.

Bu durumda, küresel sistem daha baştan kendi liberal iddiaları ve değerleriyle çelişmektedir. Yani tıpkı Hardt ve Negri'nin işaret ettiği dünyanın fethedilmesiyle Avrupa-merkezciliğin insanların eşitliği fikrinin potansiyel tehlikelerine karşı bir tepki hareketi, bir karşıdevrim olarak kurumsallaşmasına benzer biçimde, *bugün de Avrupa-Amerikan merkezli kapitalizm kendi iddiaları olan insan hakları ve eşitliğe karşıt işlemektedir; hatta onu geriletmektedir.* Bu karşıtlık sistemin meşruiyeti ya da kabul edilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Parçalanmış da olsa uluslararası topluma ait bir düzenden/sistemden/değerlerden söz ediyorsak, bu değerlerin her toplumda hayata geçirilmesi önem taşıyorsa, sistemin de bunları var edecek özellik ve destekler içermesi gerekmektedir. Bu nedenle, küresel toplum düzeyindeki ilişkiler daha eşitlikçi ve karşılıklı rızaya dayalı olarak işlemedikçe, küreselleşme denilen bu süreç, küresel toplumun iyiliğini sağlayacak biçimde düzenlenmedikçe Batı merkezli dünyanın insan haklarının, demokrasinin, hukukun üstünlüğünün şampiyonluğunu yapmasının pek bir anlamı yoktur.

ÇOK YÜZLÜ KÜRESELLEŞME GERÇEKLİĞİ NEREDE? GEÇ-KAPİTALİZM, İMPARATORLUK, POSTMODERNİZM

Bir İngiliz vardı, Amerika kökenli çokuluslu bir şirketin Londra bürosunda çalışıyordu. Bir akşam Japon malı arabasına binerek eve döndü. Alman mutfak malzemesi ithal eden bir firmada çalışan karısı ondan önce gelmişti. Karısının küçük İtalyan arabası genellikle trafikte daha çabuk hareket edebiliyordu. Yeni Zelanda kuzusu, Kaliforniya havuçları, Meksika balı,

Fransız peyniri ve İspanyol şarabından oluşan akşam yemeklerini yedikten sonra, Finlandiya'da yapılmış olan televizyonlarını seyretmeye koyuldular. Program Falkland Adaları'nı ele geçirmek için başlatılan savaşla ilgiliydi. Bu programı seyrederken yurtseverliklerini hissettiler ve İngiliz olmaktan gurur duydular.[20]

Ipsos'un Reuters için yaptığı küresel araştırması Haziran 2009 sonuçlarına göre, "En çok endişe duyduğunuz konular nelerdir?" sorusuna 23 ülkenin vatandaşları % 53 gibi yüksek bir oranda "işsizlik ve işsiz kalma korkusu" dedi... "Son 6 ayda işsiz kaldınız mı ya da tanıdıklarınızdan işsiz kalan oldu mu?" sorusuna tüm dünya geneli % 71 gibi yüksek bir oranda "evet" yanıtı verdi. İspanya'nın % 91 ile başı çektiği listede Türkiye % 81'lik bir oranla Meksika ve Çin'in ardından dördüncü sırada yer alıyor.[21]

Küreselleşen piyasanın serbestliğinin gönüllü ve karşılıklı bir alışverişe dayalı mı yoksa zorunluluktan doğan bir kabul mü olduğunu yukarıdaki açıklamalar yeterince ortaya koydu, sanırım. Dolayısıyla yansız ve bağlantısız görünen "küreselleşme" söyleminin, aslında ne kadar "ideolojik" olduğu da epeyce açıklık kazandı diye düşünüyorum.

Geçmişin bazı özelliklerinin devam ettiğine bakarak bugünkü süreci "sömürgesiz emperyalizm" olarak adlandıranlar var (Harry Magdoff, 2005, s. 167): Buna göre, bugünkü sistemde de metropollerde büyük iş çevrelerinin tekelci yapısı, pazarları kontrol etme gücü, merkezin ihtiyaçlarına hizmet eden uluslararası işbölümü, uluslararası rekabet gibi emperyalizmin temel belirleyicileri devam etmekte, bir anlamda metropol-sömürge ilişkisinin sosyoekonomik temelinin devamlılığı sağlanabilmektedir. Böyle düşünen daha pek çok yazardan söz edilebilir (Samir Amin; James Petras, 2003; Korkut Boratav, 2000). Buna karşın, Hardt ve Negri gibi düzenin adını "İmparatorluk" koyanlar (Hardt ve Negri, 2000), Amerikan İmparatorluğu'ndan söz edenler (Joxe, 2003; Falk, 2005) veya günümüze "postkolonyalizm" (Dirlik, 2005) nitelemesi getirenler de bulunmakta. Özetle, günümüzdeki dünya düzenine eleştirel yaklaşanların çoğunun, geç, tekelci, tekno veya küresel kapitalizm gibi farklı adlandırmalarla olsa da günümüz dünyasını küresel-sosyal sisteme dönüşen kapitalizm yaklaşımıyla anlamaya ve analiz etmeye yöneldikleri ortada. Doğrusu, tüm bu adlandırmaları büyük ölçüde doğru ve anlamlı bulmaktayım ve dönüşümlü olarak hepsini kullanmayı da tercih ediyorum. Ortaya çıkan sonuçları analiz etmek de hayli ilginç görünüyor.

Kuşkusuz, bu süreç tek boyutlu olmadığı gibi, içinde farklı renkler ve özellikler barındırmakta, aynı zamanda değişken ve çelişkili

20. R. Williams, *İkibine Doğru*, 1989, s. 169.
21. *Cumhuriyet*, "*İşsiz kalma korkusu*", 7 Haziran 2009, s. 13.

yanlarıyla da öne çıkmaktadır. Örneğin artan küresel ticaretin, düşman tarafları birbirine yakınlaştırmasından bahsedilebileceği gibi, toplumda büyüyen düşmanlıklar ve artan iç savaşlardan da söz etmek mümkün. Kısacası bugünkü küresel-sosyal sistemin, aynı sürecin birbirine zıt eğilimlerini içinde barındırdığını söyleyen Robertson'a hak verdiren özellikleri az değil. Bu dünyada zenginlik kadar yoksulluk da üretilmekte; metropolleşen kentlerde gettoların oluşmasının önüne geçilememekte; sınıflar, kuşaklar, kimlikler arasındaki çözülmelerin yanı sıra, çoğulcu kültürler büyürken, dışlama ve yabancı düşmanlığı artmaktadır; tıpkı milliyetçiliğin artması gibi. Kuşkusuz, tüm bu çelişkiler yalnızca küreselleşen kapitalizme bağlanamaz; birçok sosyal veya kültürel etmeni de dikkate almak gerekir. Ancak yukarıda birçok kez değindiğim gibi, kültürel, sosyal, siyasal çevre koşullarının önemli ölçüde bizi kuşatan bu hegemonya içinde belirlenen yanları hem sayıca çok hem önemli. Örneğin Afrika'da artan kabile savaşlarını, bu bölgedeki kaynakların rahatça kullanımı için, silah satımını artırmak amacıyla kışkırtıcı rol oynayan Batı sermayesinden ayrı düşünmek mümkün mü?

Biliyorum, yaşadığımız dönemde kapitalizm sözcüğü "ufalanmış" ya da Marksist söylemin dışına çıkmakta zorlanır olmuştur; liberalizm gibi çok anlamlı bir söylem varken, niye ille de kaba saba sözcüklerde ısrarlı olalım ki? Artık ekonomik ilişkilerden çok kültürel temelli yaklaşım ve tartışmalar gündemi meşgul etmekte; kimliklerimiz, farklılıklarımız kültürel benliğimizde aranmaktadır. Sınıfların, sınıf ayrımlarının olmadığı efsanesi de bugünlerde epeyce maya tutmuştur. Ne demeli, bilmem ki? Evet, birçok farklı kültür var, bunlar karşılıklı etkileşim içinde ve ekonomizmin dar alanına sıkışarak bunları da ihmal etmeyelim. Peki kabul de, bunlar arasında kapitalizmi ne yapalım? Kapitalist büyüme modeli ve bunun arkasındaki mantığın Batı'nın zenginleşmesinde ve güçlenmesinde olduğu gibi, egemenlik kurmasında da en büyük etken olduğu bilinirken (Wallerstein, 1992, s. 40 ve devamı), günümüzde bu sistemin bir toplum, bir kültür, bir yaşam biçimi yarattığını izlerken buharlaştığına mı inanalım? Aksine, bu mantığın liberal düşünceyle kurduğu "kardeşlik" çerçevesinde, hem güçlenmenin ve meşruiyet kazanmanın yolunu bulduğunu hem üretim ilişkilerini aşan bir toplum ve yaşam biçimi kurduğunu vurgulamak durumunda değil miyiz?

Kapitalist ekonominin geliştiği her toplumda, bu doğrultuda temel aktörlerin davranışı da daha ekonomik, hesapçı bir karakter kazanmakta, "homo-economicus" yanı güçlenen bir insan tipi yaygınlaşmaktadır. Wallerstein, tarihsel kapitalizmin gerçekten bir *homo-economicus* (vur-

gu yazarın) yetiştirdiğini kabul etmekte ve ortaya sürüldüğü dönemde aslında insan gerçeğini yansıtmayan bu varsayımın, kapitalizmin gelişmesiyle kendini doğrulayan bir kehanete dönüşmesinden söz etmektedir (Wallerstein, 1992, s. 15). Şöyle de söyleyebiliriz: Kapitalizmin gelişmesi içinde ekonomik davranış tüm sosyal davranışların giderek büyüyen bir ortak paydası durumuna gelmekte ve modern toplumun çok daha fazla öğesi ekonomik sistemin mantığına göre biçimlenmektedir (Gunnar Olofsson, 1999, s. 54). Birçok ihtiyacın metalaştığı bu süreçte, sadece ihtiyaçlar değil, insan aklı ve duyguları da metalaşmakta, çalışma para kazanmaya yarayan bir araç, başarı maddi olanakların yükselmesi, sosyal ilişkiler bunları sağlamaya yönelik çıkar ilişkileri, hayat durmadan yenilenen ve değişen bir "sandalye kapma" yarışı haline gelmektedir; sandalyelerin iyice kıt olduğu toplumlarda da insanlar birbirine düşmektedir. Böyle bir insanın toplum ve dünyaya tümüyle umutsuz değilse de kaygı duymadan bakması mümkün mü?

Kapitalizm ve Onun Küresel-Sosyal Sistemi

> Tüketici-seyirci-yurttaşın nasıl ilerici siyasetten uzaklaşıp bu daha edilgin duruma yöneldiğini ele alacağım. Beş maddeden oluşan bu liste hiç de geniş kapsamlı değil; ama her unsurun kaynağı, doğrudan doğruya, bu sayfalarda betimlenen yeni kapitalizm kültüründe yatıyor... Beş maddeyi sırayalım: tüketici-seyirci-yurttaşa, (1) ürün platformlarına benzer siyaset platformları ve (2) altınla kaplanmış farklar sunulur, ondan (3) "insanın eğri büğrü bir odundan yapılmış olduğunu" (Immanuel Kant bizi böyle adlandırır) hesaba katmaması ve (4) daha kullanıcı dostu politikalara itibar etmesi, (5) satışa sunulan yeni siyasi ürünleri sürekli kabul etmesi istenir.[22]

Hiç kuşkusuz bu yaklaşımı da, *homo-economicus*ların çoğaldığı iddiasını da içi boş saptamalar olarak görenler var; varsın öyle görsünler. Etrafımıza baktığımızda ne görüyoruz? Alev Alatlı'nın kitaplarını ilgiyle okurum; örneğin Alatlı, insana *homo-economicus* yakıştırmasını abartılı bulmakta ve özellikle kadın ve anne davranışının bu kategoriye sokulamayacağını söylemektedir. Tabii ki yerinde bir itiraz. Tüm dünyada kadınların aileleri ve özellikle çocukları söz konusu olduğunda, bencilliklerinden çok fedakârlıklarından söz ederiz. Yine de iddiayı kadınlar üzerinden sürdürürsek, hem kadının yaptığı seçimlerin tümüyle ekonomik kaygılardan uzak olduğunu söylemek hem ücretli çalışma yaşamına katılıp daha nitelikli işlere yönelen kadının ekonomik yanı-

22. Richard Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Çev. Aylin Onocak, Ayrıntı Yay., 2009, s. 113-114.

nın güçlendiğini inkâr etmek zor. Kaldı ki insanın ekonomik bir varlık olduğu iddiası, ne insanın başka nitelikleri ve öncelikleri olabileceği ne insanlar arasında farklılıklar bulunduğu düşüncesini ortadan kaldırıyor. Yalnızca, kapitalist sistemin asıl dayanağını bulduğu insanın ekonomik/çıkarcı doğası olduğuna ve kapitalizmin yayılmasının insanın bu yanını güçlendirdiğine dikkat çekmekte.

Burada sanırım, Darwinizmi izleyerek sosyal-seçicilikten söz etmek de yanlış olmaz; yani hayatta kalmak için hangi niteliklerimiz işe yarıyorsa onları geliştirmek gibi bir seçme/eleme işlemi yapıyorsak, *homo-economicus*ların artmasına da şaşmamak gerekir. Uyandığımız andan yatana kadar evde, sokakta, okulda, işte; okuduğumuz gazete, izlediğimiz film, dinlediğimiz müzikle bizi reklam bombardımanına tutan bu tüketim dünyasında, alışveriş merkezlerinin en çok paylaşılan yaşama alanı haline geldiği bu dünyada *homo-economicus* olmayacağız da ne yapacağız diye düşünülebilir. Velhasıl miadını doldurmuş bir söylemden değil, "acımtırak" gerçeklerden söz ediyoruz

Çoğalan "Homo-Economicus"lar

Bu ekonomik mantık bugün üretimin değil tüketimin, niteliğin değil niceliğin öne çıktığı bir hal almıştır ve her ne kadar birey ve özgürlük üzerine inşa edildiği iddia edilse de birey daha çok tüketici kimliğiyle ele alınmakta, özgürlük de herkese iştah kabartan bir tüketim olanağı sunulması biçiminde anlaşılmaktadır. Piyasa toplumunda tutunabilmek için "iş bitirici ve köşe dönücü" olmaya zorlanan insan, giderek bu mantığı kabul ederken; tüketim olanağı da statü, saygı, güven ve hatta mutluluk gibi insan ihtiyaçlarını karşılayan temel bir hal almaktadır. Oysa sistem bunu sağlarken güç ve bağımlılık ilişkileri daha haşmetli hale gelmekte, tüketime bağımlılık tüm öteki bağımlılıkların da kabulünü kolaylaştırmaktadır. Para ve başarı, hem bir güç hem bir kontrol aracı olarak kullanılırken; sistem kendini efendisiz, tabiiyetsiz, özgür bir sistem olarak sunmayı da başarmaktadır. Oysa kim için, hangi insan için, ne kadar özgürlük söz konusu gibi sorular bir yana, özgürleştiğini düşünen insanın aslında kendini araçlaştıran sisteme sımsıkı bağlandığını görmemek mümkün mü?

Tüm bunları kapitalist mantığa bağlamak ne kadar doğru olur, diye sormak da mümkün. Bu soruya yanıt olarak, Marx'ın, "burjuvazinin, üstünlüğü ele geçirdiği her yerde, insan ile insan arasında çıplak öz çıkardan, katı nakit ödemeden başka bir bağ bırakmadığı" (K. Marx, 1976, s. 134-135) yolundaki görüşünü hatırlatmak, bazılarını tatmin etmeyebilir. Ancak sistemin hemen herkesi geçinmek için piyasaya yönelttiği,

çocuk pornosu ve organ ticaretinin gösterdiği üzere her türlü değerin piyasa metaı haline geldiği, daha yukarılara tırmanmak için, hani iftiharla söylenir ya, "tırnakların kullanıldığı" en tepelerde piyasanın kirli oyunlarının oynandığı günümüz dünyasında, insanla insan arasındaki temel ilişkinin çıkarla belirlendiğini söylemek hiç de abartılı değil.

Çocukların bile çok küçük yaşta tüketiciye dönüştüğü, ne kadar aksi söylense de iyi bir anne baba olmanın çocuğuna durmadan bir şeyler almaktan geçtiğinin düşünüldüğü bir çağda yaşıyoruz ve bu kısırdöngüden uzak kalmak da zor. Şu saptamaya ne dersiniz? "Çocuklar, bu şekilde ekonomiye çok küçük yaşta giriyor. Ekonomiye tüketici olarak giriyorlar; anne babalarının fazla mesai yapmasına, daha fazla çalışmasına, daha acımasız bir yarışma ortamı içinde birbirlerini dirseklemesine, birbirlerinin ayağına çelme takınasına aracılık yapmış oluyorlar. Bu çocukluk, hem insanın hem anne babanın içindeki doğal, zengin, insani boyutları, sistemin istediği kalıba döküyor" (Ünsal Oskay, 2004, s.167). Bu nedenle küreselleşme ile özelleştirmenin yanı sıra ticarileşmenin hız kazandığı, her alana el atan bu sömürgeci ticarileştirme anlayışının ise tüketicilerin "çocuklaştırılmasını" (*infantilization*) gerektirdiği söylenmekte; yani yalnız çocukların iyi birer tüketici olmalarının değil, çocuk yanlarına hitap eden global reklam stratejileriyle yetişkinlerin de çocuklaştırıldığı bir piyasa ortaya çıkmaktadır (Benjamin R. Barber, 2001, s. 293): Yazar, piyasanın totalleştirici etkisi nedeniyle, Herbert Marcuse'un korktuğu "tek boyutlu insan" yerine şimdi "boyutsuz insan" gibi bir tehlikenin varlığından da söz etmektedir.

Çıkara dayalı bağ, hem kapitalizmin mantığını harekete geçiren temel dürtü hem onu var eden ve güçlendiren temel etmen ve bugün, hatırlanmak istenmese veya inkâr edilse de, "maddi hayatın üretiminin, ekonomik olduğu kadar toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırdığı" yolundaki Marksist görüşün doğrulandığı ortada. Evet, üretim teknolojisi bugün büyük bir değişim içine girmiştir; fabrika üretiminin yerini hizmet üretimi almaktadır ve bilgi daha önemli güç haline gelmektedir. Buna göre işler, koşullar, değerler de değişim geçirmektedir; endüstri toplumundan endüstri sonrası topluma ya da modern toplumdan postmodern topluma geçişten söz edilmektedir. Bu değişimler üretim-tüketim ilişkilerinin arkasındaki temel mantığın da değiştiğini mi gösteriyor; yoksa duygu dünyasını bile metalaştıran örneklerle çıkar mantığının nasıl akıllıca kullanıldığını mı? Tüketimi döndürmek için bulunan araçlar, icat edilen vesileler, tüketimden daha büyük pay kapmak adına yapılan reklamlar, tekelleşmeyi ve dolayısıyla kârı artırmak için şirket evliliklerinden siyasal manevralara kadar uza-

nan strateji ve taktiklerin hepsi kapitalizmin akılcı/hesapçı mantığının işleyişinin nerelere kadar uzandığının örnekleri değil mi?

Kuşkusuz, kültürel farklılıklar nedeniyle farklı kapitalist kültürler yaratılmakta; Avrupa'da düzenlenmiş kapitalizm, Japonya'da kısmen devlet kapitalizmi, ABD'de daha liberal kapitalizm, azgelişmiş ülkelerde vahşi kapitalizm gibi modeller ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz, yaşam biçimi, beklentiler, alışkanlıklar gibi kültürel farklılıklar modellerin işleyişinde önemli olan motivasyonları değiştirmekte; örneğin Japonya'da çalışan için şirkete bağlılık ve ömür boyu aynı şirkette çalışıyor olmak önemliyken, Amerika'da hızla yükselmek ve bunun için iş değiştirmek tercih edilebilmektedir. Ya da Amerika'da, kendi işletmesinde, kendi üyesi için sıkı pazarlık yapan sendika için, İsveç'te sendikaların kabul ettiği dayanışmacı ücret politikası hiç anlaşılır bir şey olmayabilmektedir. Veya toplumsal değerler ve güçler arasında farklı değerlerin ve gücün öne çıktığı toplumlarda, farklı kamu politikaları türeyebilmektedir. Fakat soralım; hangi model içinde verimlilik, maliyet, rekabet mantığı değişmekte; hangi modelde sosyal ve siyasal yaşam piyasalaşmaktan kurtulmakta; hangi modelde kariyer, başarı, tüketim gibi piyasa araçları statü, saygı, güvenlik ve kendini gerçekleştirme gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında en temel rolü oynamaktan uzaklaşmaktadır? Bu konularda, yalnızca uzun süredir sosyal eşitlikçi politikaların uygulandığı İskandinav ülkelerinin az çok farklılık gösterdiğinden ve buralarda piyasaya karşı eşitlikçi ve dayanışmacı değerlerin varlığını bir ölçüde koruduğundan söz edilebilir.

"Dışarısı Kalmayan İmparatorluk?"

1995'te merkezi hükümet (Çin-MK) KİT (Kamu İktisadi Teşekkülü) reform programının yeni bir "kritik" aşamaya girdiğini ve kâr getirmeyen büyük KİT'lerin yeniden yapılanması ve yeniden örgütlenmesine yönelik üç yıllık yoğun kampanyaya olan ihtiyacı açıkladı. Devlet Konseyi KİT'lerin sorununu çözmek için, "personel azaltılması, etkinlik artışı, tasfiye ve birleşmelerle ilgili standart prosedürleri" gibi bir strateji gerekliydi. İyi belgelenen bu "şok terapinin" sonuçları 30 milyon KİT çalışanının işten çıkarılması oldu; işletme yöneticilerine de devlet malları üzerinde yasaları ihlal etme, işçileri yasal haklarından yoksun bırakma gibi yasadışı bir serbestlik verildi.[23]

Sonuç olarak sanırım, bugün üretim ilişkilerinin öteki toplumsal sistemler üzerindeki belirleyici etkisinin geçersizliğinden çok, kapitalist

23. China Labour Bulletin, *Protecting Workers' Rights or Serving the Party Research Report*; Mart 2009, s. 13-14.

ekonominin nasıl küresel-sosyal sisteme dönüşen bir cesamet kazandığından söz etmek daha doğru olacaktır. Bugünkü küresel düzeni merkezi olmayan, dağınık ve muğlak; fakat kendi hak nosyonunu yaratan bir imparatorluğa benzeten Hardt ve Negri de aslında bunu anlatmakta. Her ne kadar kapitalizmin küreselleşmesi gibi bir tanımlamanın kurulan hegemonyanın tüm boyutlarını açıklamakta sınırlı kaldığını söyleseler de tanımladıkları imparatorluk büyük ölçüde kapitalizmin imparatorluğu olmaktadır (M. Hardt ve A. Negri, 2000): Yazarlar, bir yandan kapitalizmin başından bu yana bir dünya ekonomisi biçiminde işlediği yolundaki Braudel'in görüşünü paylaşırken, öte yandan bugün gelinen noktanın tek bir güce bağlanacak bir emperyalizm veya emperyalizmin mükemmelleşmesi olarak nitelendirilemeyeceğini, bugün bireyler düzeyinde de kendini kabul ettiren küresel bir egemenlikten söz edilebileceğini, bu egemenliğin kendine ait bir etik-politik anlayışı olduğu ve kendini güç temelinde değil, hakkın ve barışın hizmetinde olarak göstermeyi başardığını söylemekte ve bu nedenle bunu "imparatorluk" tanımlaması içinde kavramsallaştırmayı tercih etmekte. Bu imparatorluğun merkezi ve sınırları olmadığı gibi dışsallığı da bulunmamakta; içinde yaşadığı dünyayı yöneten ve nesnesi toplumsal hayat olan bir biyopolitik iktidar olarak her yanı kuşatmaktadır (Hardt ve Negri, 2001, s. 19-47).

Hardt ve Negri'nin merkezsiz ve kapitalizme vurgu yapmayan imparatorluk yaklaşımı Marksist yaklaşımlarca çok yönden eleştirilmektedir. Örneğin Petras, endüstri, bankacılık, ticarete hâkim olan en büyük şirketlerin neredeyse % 90'ının Birleşik Devletler, Avrupa ve Japonya'da olduğu bir dünyada ekonomik gücün de "emperyalizmsiz imparatorluk" veya "vatansızlaştırılmış" çokuluslu şirketler gibi anlamsız kavramlarda değil, "bu üç coğrafik birimde" olduğunu söyler (James Petras, 2003, s. 49). Benzer eleştirilerle Savran da imparatorluk fikrini ve anlatımını eleştirmekte, yazarların ortaya çıkan olguları dikkate almayan yaklaşımlarını "ulus ötesi bir solculuk", bu tutumu da sorumsuzluk olarak nitelendirmektedir. (Savran, 2008, s.170).

Kendi adıma, ister emperyalizmden, ister imparatorluktan isterse kapitalizm çeşitlemelerinden söz edilsin, bugün küresel çapta kurulan, tüm toplumsal sistemler üzerinde etkili olan ve insanı birçok yönden kuşatan/biçimlendiren *kapitalist mantığı* hegemonyasından söz etmeyi anlamlı buluyorum. Bana göre Hardt ve Negri'nin tüm kitabı, aslında yaşam alanı, iktidar anlayışı ve araçları açısından geniş bir kuşatma anlamını alan kapitalist imparatorluğun ve kurduğu hegemonyanın analizini yapmaktadır. Kurulan ekonomik-etik-politik iktidarın, hem eko-

nomi dışına taşan yanları ve derinliği hem bireylere ve kültüre uzanan kapsamıyla küresel-sosyal sisteme dönüşen kapitalizmin anlaşılması açısından ufuk açıcı olduğu da söylenebilir. Bugün içinde bulunduğumuz dönemi bilgi toplumu, endüstri sonrası toplum, teknokratik çağ, kişisel hizmet toplumu, tüketim toplumu gibi adlarla nitelendirmeyi sevsek de bir parça abartılı bir söylemle "kapitalizmin imparatorluğu", hatta "kapitalist uygarlık" diye adlandırmak, varsın biraz abartı olsun, hiç yanlış değil.

Huntington'ın birbirinden ayrıldığını iddia ettiği medeniyetleri düşünelim. Evet, iddia edildiği gibi birey, toplum, yaşam gibi çok temel konularda aralarında bazı farklılıklar olabilir; ancak ekonomik ilişkilerde hangi medeniyet kapitalizmden uzak kalmıştır? Kapitalizm, medeniyet duvarlarını aşan sosyal, siyasal, kültürel tüm normların ötesinde tüm medeniyetleri kuşatan ve birleştiren tek global niteliktir. Böyle olunca da uygarlık tanımlaması fazla abartılı olmayabilir. Kapitalizm, artık üretim araçları, mülkiyet biçimi, sömürü ilişkisi veya emek-sermaye çatışmasının çok ötesinde bir ortak nitelik; bir başka deyişle, sosyokültürel değerler üreten veya bunları pekiştiren, insanın ve günlük yaşamın biçimlenmesinde birçok araç vasıtasıyla önemli rol oynayan, üretim ve tüketim ilişkileri dışında tüm yaşam alanını ele geçiren, bu çerçevede kendine özgü bir hak, doğru, iyi, güzel kavrayışı ve ahlak anlayışı kuran ve kendini bu temelde meşrulaştıran bir "imparatorluk"tur da.

Bu imparatorluğun kültürel tezahürüne de sanırım, postmodernizm diyebiliriz.

Kapitalizm ve Postmodernizm İlişkisi

> Daha önce işaret ettiğim gibi, postendüstri tartışmalarına Mandel'in müdahalesi, geç çokuluslu veya tüketim kapitalizminin Marx'ın 19. yüzyılla ilgili analizleriyle uyuşmadığı, aksine kapitalizmin en saf (*purest*) formunun ortaya çıktığı, kapitalizmin şimdiye kadar metalaşmamış alanlara şaşılacak biçimde yayıldığıyla ilgili bir önerme. Zamanımızın bu saf kapitalizmi, prekapitalist örgütlenmenin şimdiye kadar hoş gördüğü ve tabi kılarak sömürdüğü kalıntıları da ayıklamakta. Bu bağlantıda yeni ve tarihsel açıdan orijinal olan şey, doğa ve bilinçaltının ele geçirilmesi ve sömürgeleştirilmesidir: Yani Yeşil Devrim ve medya ve reklam endüstrisinin yükselmesi aracılığıyla Üçüncü Dünya'nın prekapitalist tarımının çökertilmesidir. Her neyse, açıklamalıyım ki benim kapitalizmi kültürel açıdan realizm, modernizm ve postmodernizm olarak dönemleştirmem, Mandel'in üçlü şemasından esinlenmiş ve onunla uyumludur.[24]

24. Jameson, 1997, s. 36.

Küreselleşen kapitalizm, imparatorluk veya geç-kapitalizmden söz edildiğinde, ekonomik ilişkilerden çok sosyokültürel sistem olarak anlamı ve etkileri öne çıkmakta ve postmodern bir kültür ve toplumdan söz edilmektedir. Bu kitap çerçevesinde postmodernizm konusunda kapsamlı bir analiz ve tartışma yapmak gibi amacım olmasa da hem günümüzün çelişki ve karmaşasını anlamak hem bu özelliklerin küreselleşen kapitalizmle ilişkilerini irdelemek adına postmodern yaklaşımlara değinmek kaçınılmaz görünüyor. Ancak herkesin görebildiği gibi, bireycilik, farklılık, kimlik siyasetiyle öne çıkan; parçalanmış toplumlar, gerileyen vatandaşlık ve siyasetle umutsuzluk doğuran; etrafımızdaki dünyayı görecelilik, belirsizlik ve karmaşıklığıyla tanımamızı zorlaştıran bir kültürel ortamla kuşatılmış durumdayız. Ortamın karmaşıklığı açık: Ancak tanımlanamaz mı?

Postmodernizm: Modernizmden Kopuş, Devam, Geri Çekilme

Postmodernizmle ilgili çok anlatı var; modernizmden bir kopuş olduğu da, modernizmin devamı olarak görüldüğü de söylenebilir. Modern zamanların bilimde, siyasette, endüstride ve kültürde ortaya çıkan birbiriyle ilintili dört devrimle doğduğunu ve kısaca, pozitivizm, rasyonallik, bilime ve ilerlemeye duyulan inançla karakterize edildiğini biliyoruz. Ancak birçok alanda ortaya çıkan krizler sonrasında, toplumsal çeşitliliğe, pozitif bilimlerin kesinliklerinden uzaklaşmaya ve inanca açılan bir döneme girildiği görülmekte. Bazılarına göre, bu dönem geçmişten bir kopuş ve yeni bir döneme açılıştır. Örneğin Lyotard gibi postmodern kuramcılar, modernitenin büyük umutlarının sona erdiğinden ve geçmişin totalleştirici toplumsal teorilerini ya da devrimci siyasetini sürdürmenin olanaksızlığından söz eder ve hatta "biz demeye dilleri varmaz" (aktaran Richard Rorty, 1993, s. 165). Bazılarına göre ise günümüz, sadece modernist kültürün yörüngesini belirleyen daimi yükseliş ve iflas, tükeniş ve yenilenme döngüsü içindeki başka bir krizi değil, "daha ziyade, modernist kültürün yeni tipte bir krizini temsil" etmektedir (Andreas Huyssen, 1993, s. 126); bu yaklaşım içinde modernizmin bir devamı olarak da nitelendirilmektedir. Şöyle bir etrafımıza baktığımızda, gerçekten modern kurumlar ve söylemin krizde olduğunu, bireycilikle "koyverin gitsin" (*as it goes*) anlayışının gündeme oturduğunu söylemek mümkün. Öte yandan görüşlerde çeşitlilik artsa da hesaplı bir akılcılık, verimlilik ve denetlenebilirlik gibi modern zamanlara ait anlayışların gözden düştüğünü söylemek de mümkün görünmüyor.

Bu nedenle Laclau gibi, "postmodernitenin, Aydınlanma modernitesinin değerlerinde bir değişme değil; bu değerlerin mutlakçı karakterinde belirli zayıflama anlamına" geldiğini (Ernest Laclau, 1995, s. 85) düşünmek ya da Mouffe'nin, "rasyonalizme ve modernizme meydan okuyuş modernitenin reddini değil, yalnızca modernite içinde tikel bir projenin, Aydınlanma'nın öztemel projesinin krizini ima eder... Modernitenin herkes için eşitlik ve özgürlük sağlama başarısı olan siyasal projesini ilga etmek zorunda olduğumuzu ima etmez" görüşlerini dikkate almakta yarar var (Chantal Mouffe, 1993, s. 185-186): Bu durumda, yine Mouffe'nin, "Demokratik devrimin bu boyutunu izlemek ve derinleştirmek için demokratik projenin, bizim çağımızın demokratik mücadelelerini tüm genişliği ve özgüllüğüyle hesaba katmasını güvence altına almalıyız. İşte burada postmodern denen eleştiri kendi gerçek yerini bulur" diyen yaklaşımını esas alarak, postmodernizmin kuşkuculuğa değil çözüme ilişkin bir yaklaşım olduğu da düşünülebilir.

Dünyamızla ilgili tablo, postmodern görüntü ve eğilimlerin yanı sıra modernizmin varlığını koruduğunu da göstermekte; bir anlamda postmodernliği yaratan da bu çoklu varoluş, bu karmaşıklıktır, diyebiliriz. Örneğin bugün, yeme içme kültüründen (fast food, hazır ve dondurulmuş yiyecekler gibi) montaj bandına, eğitimdeki test uygulamalarından televizyon reytinglerine, sağlıktan spora kadar uzanan ve aşırı bir akılcılık, hesaplılık, verimlilik ve öngörülebilirlik (denetim) öne çıkmaktadır; hatta bu nedenle McDonaldlaştırılmış toplumlardan söz edilmektedir (George Ritzer, 1998). Yukarıda sıralanan bu özelliklerin, farklı ölçülerde de olsa küresel düzeye ve her alana uzanan özellikler olduğu ortada. Bu aşırı akılcılık ve öngörülebilirliğin, modern toplumdan bir kopuşu temsil eden postmodern yaklaşımlara ters düşmesi beklenirken; hiç de öyle olmadığını, postmodern toplumda hemen her alanın çok daha kolay biçimde ölçülebilir, hesaplanabilir, denetlenebilir, öngörülebilir hale getirildiğini görüyoruz. Uzay araçlarından televizyon haberlerine, faktoring işletmeciliğinden personel alımına, seyahat programlarından tohum ıslahına kadar her konu önceden görme, hesaplama ve kolay denetime dayalı.

Bu nedenle daha az radikal olan ve modernite ile postmodernite arasında birçok süreklilik olduğunu benimseyen postmodern yaklaşımlar açısından, "McDonalds postmodernizmin amblemidir, çağımızın tabelası işlevini gören manevi bir simgesidir" (Allen Shelton'dan aktaran Ritzer, 1998, s. 224). Bir başka deyişle, kapitalizmin dinamiğinin merkezinde yer alan, zaman içinde uzamın yok olması ya da uzam sıkışmasına McDonaldlaştırılma çok iyi bir örnek; yalnız farklı mutfaklar,

yemekler, içecekler tüm dünyaya yayılmakla, yemek pişirme işi otomatikleşmekle kalmamakta yazarın birçok örnekle ortaya koyduğu gibi, McDonaldlaştırma diye tanımlanan kriterlerin tüm üretim ilişkilerinde önemi artmaktadır. Günümüzde her üretim alanında zaman ve mekân sıkışırken, büyük bir akılcılık, hesaplılık, denetlenebilirlik içermeden bunu yapmak da zaten mümkün değildir.

Postmodernizmle ilgili söylenecek daha çok şey var; ancak bunların ayrıntısına girmemize olanak da gerek de yok. Bauman'ın, *Bireyselleşmiş Toplum* adlı kitabı; "geç modernite", "düşünümsel modernite" "üstmodernite", ya da "postmodernite" gibi birçok terimle anılan bu dönemin hem ortak özelliklerini hem kaygılarını anlamak açısından önemli (Bauman, 2005, s. 155-163). Kitapta evrensel bir kuralsızlaşma, belirsizlik ve istikrarsızlığın egemen olduğu; geçmişten miras alınmış kurumların ve felsefenin, en başta üniversiteler olmak üzere eğitim kurumlarının kriz yaşadığı, felsefi düşünceler gibi akademik çalışmaların da değer kaybettiği, birey açısından parçalanmışlık, yerinden edilmişlik ve güvensizlikler dünyasının ortaya çıktığı gibi özelliklerden epeyce söz edilmekte. Bauman'ın üniversitelerle ilgili saptaması da vurgulanmaya değer: "Toplumsal ve bireysel zamanın süreksizlik ve parçalılıkla nitelendiği bu dünyada, bir tarih ve çizgisel zaman duygusu yükü taşıyan üniversiteler hastalıklı hale gelmekte ve bunun yükünü taşımaktadırlar... Bu kurumlar yapısal işsizliğin musallat olduğu bir toplumda geçici bir sığınak, emek piyasasının gerçekleriyle yüz yüze gelecekleri hakikat anını ertelemeye yarayan bir araç haline gelmişlerdir." Bu saptama, ne kadar da kendi toplumumuzdaki durumu açıklıyor. Bauman devam ediyor (2005, s. 181-187 ve 198): Bu dünyada "yerinden edilmişliğin" insanları kovaladığı, "varma"nın herhangi bir tatmin duygusu vermediği, kişinin endişeden kurtulabileceği bir "menzile ulaşma rahatlığına" kavuşamadığı; yaşamın hem "çeşitli büyüklüklerde ve tarzlarda hem değişen sayılarda ve hareketli konumlarda icra edilen bir müzik eşliğinde sandalye kapma oyununu andırdığı", "giysi değiştirir gibi benimsenebilen ve çıkarılıp atılabilen" kimliklerin öne çıktığı bir dünya... "Topluluk çöktükçe kimlik icat edilir!" Bu toplumda "bireylere görülmemiş oranlarda özgürlük sunulmuştur (ya da daha doğrusu onlar özgürlüğün içine fırlatılmışlardır)"; ancak onlar bunun bedelini "aynı ölçüde görülmemiş güvensizlik"le öderler.

Geç-Kapitalizm ve Postmodernizm

...bu kez kol gücüyle çalışan emekçilerle değil, ileri teknoloji endüstrisi, finans hizmetleri ve medyada yaşanan küresel ve hızlı yükselişin merkezinde

yer alan daha orta sınıf işçilerle görüştüm (...) Böylelikle, yeni kapitalizmin kültürel idealini en gürbüz haliyle görme şansım oldu. Bu yeni insana, kısa vadeli düşünerek, potansiyelini geliştirerek ve hiçbir şeyden pişmanlık duymayarak zengin olacağı fikrini aşılayan bir patlama söz konusuydu sanki. Oysa ben, akıntıya kapılmış sürüklendiğini hisseden koca bir orta sınıf bireyler grubu buldum karşımda.[25]

Öte yandan bugünkü postmodern yapılanma ile postkapitalizm ve bunun temel mantığı arasında da ilişki kurulmakta, ki burası daha ilginç. Örneğin Jameson postmodernizmi "geç-kapitalizmin" mantığı olarak yorumlamaktadır. Jameson'a göre geç-kapitalizmin postmodern dünyası, yüzeysel kültürel ürünler, duygu ve etkinin azalması, tarihselliğin önemini yitirmesi, üretim yerine "yeniden-üretime" (*reproduction*) hizmet eden teknolojilerin (televizyon, bilgisayar gibi) öne çıkması gibi özellikler gösterirken; aynı zamanda parçalanmışlığın ve başıboşluğun arttığı, insanların kendilerini konumlandırma zorlukları çektiği bir dünyadır (1997, s. 6-44). Tarihselciliğin krizi, bir anlamda kültürün biçimlenmesinde mekânın ve mekân mantığının baskın hale gelmesini dayatır; bu da bir geri dönüş anlamı taşır (1997, s. 25). Tüm bunların, yani yaratılan değer ve araçların, bunlarla varlığını iyiden iyiye hissettiren kültürelci yaklaşımların kapitalizmin yeniden-üretimine hizmet ettikleri de ortadadır.

Bugün kültürün yeniden-üretim teknolojisi ve süreçleri içinde sürekli olarak yeniden yaratılması nedeniyle, bu teknolojilerin hızı gibi, postmodern kültürün yayılma ve tutunma gücü de çok yüksek. Bir yandan bu kültürün estetik olarak vücut buluşu rahatlıkla söylem ve içeriğe karışmalarını sağlamakta, öte yandan film kameraları, video ve teyp kayıt cihazları gibi tüm teknolojiler durmadan bu kültürün kopyalarının üretimine hizmet etmektedir (Jameson, 1997, s. 37). Kurmaca ile gerçeğin iç içe geçtiği bu dünyada, "en üstün sanat *business*" olmuştur (aktaran Ahmet Oktay, 2002, s. 299). Medya ise, *business* ve sanatın iç içe geçtiği en temel mekândır. Bu mekânda, bir yandan tüketim kamçılanmakta, öte yandan "iyi, güzel, doğru" üretilmektedir. Öyle ki bu dünyada reklamın, üretimin önünde yer aldığını söylemek yanlış olmaz. Barber'ın verdiği rakamlarla söylersek (Benjamin R. Barber, 1995, s. 62), küresel reklam harcamaları 1950'den 1990'a gelinceye kadar yedi kez artmış, 39 milyar dolar gibi mütevazı bir harcamadan 256 milyar dolara çıkmıştır; kişi başına düşen harcama da 15 dolardan 50 dolara yükselmiştir. ABD kişi başına yaklaşık 500 dolarla kervana liderlik ederken, Güney Kore ve Hindistan gibi yoksul ükelerin de reklam har-

25. Richard Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, s. 13.

camalarını yükseltme yarışına girdikleri görülmektedir. Bunca harcamanın, tüketimi artırmanın yanında bir dil, beğeni ve beklenti yarattığı da ortada. Ahmet Oktay, kapitalizmi aklayan ve tüketim ideolojisini yayan dergilerden örnekler vermekte ve bunların, "açık bir seçkinlik (elitizm) yansıtmalarının yanı sıra felsefi spekülasyonlar, aforizmalar, özdeyişler ve paradokslarla örülü bir söylem" geliştirdiklerini söyleyerek, şöyle bir alıntıyla kullanılan dili ortaya koymaktadır (Oktay, 2002): "Belki, başarı ve bunun verdiği kendinden eminlik; kendinden hoşnutluk duygusu, aynı zamanda 'güzellik' katıyor kişinin yüzüne ya da belki, tersine, zaten 'güzel', dolayısıyla kendi kendisiyle barışık kişiler, aynı zamanda başarılı oluyorlar... Belki, ikisi de doğru."

Evet, başarı ve güzellik, para ve güç el eledir; bu birlikteliğin kendi doğrusunu yaratmakta epeyce mahirleşmesi de kaçınılmaz. Böylece üretim artık yalnızca fabrikada değil günlük yaşamda yapılmakta; yaşamı üretmektedir. Yeni ekonomi, popüler kültüre ve genişlemekte olan imge piyasasına büyük ölçüde bağlıdır. Bu piyasa bir yandan büyürken bir yandan da yeniden yapılanmaktadır... Memnun olalım olmayalım, gösteri sanatlarıyla politika arasındaki, işle dinlence arasındaki, haber ve komedi arasındaki eski sınırlar çatışmakta, bizler kendimizi genellikle parçalı ve kaleydoskopik bir imgeler kasırgasıyla karşı karşıya bulmaktayız (Alvin Toffler, 1992, s. 349).

İmgelerin karışması yalnız olgusal değil; kavramlar açısından da geçerli. Kavram kargaşası, anlam kayması, söylemin araçsallığı günümüzün en temel dertlerinden biri değil mi? Jameson postmodern kültürün bu yanını, kavramların tarihlerinden ve ilişkilerden koparılmış olmalarına bağlıyor. Örneğin ona göre, birçok grubun ideolojisi haline gelen çoğulcu demokrasi, medya, piyasa gibi üç temel kavram da yalan-kavramlardır (*pseudoconcept*), hayal ürünüdür; çünkü herhangi bir grubun gerçekliği, çağdaş yaşamın kurumsal kolektivitesiyle, yani Marx'ın temel kehanetlerinin gösterdiği gibi en başta bireysel mülkiyet ilişkileri içinde anlaşılabilir (1997, s. 320). Oysa bugün, işçinin de evi, arabası, televizyonu olduğuna göre, ne mülkiyeti ne kapitalizmi konuşmaya gerek vardır! Aynı televizyon dizilerini seyreden, aynı blucinleri giyen, aynı cep telefonlarını kullanan insanlar arasında hâlâ sınıfsal eşitsizliklerden söz etmenin bir anlamı olabilir mi? Kısaca kaleydoskopik imgelerle karıştırılan bir olgu da kapitalizmin gerçekliği.

Gerçek ve sanalın birbirine karıştığı ya da gerçeklerin "fotoshop"tan geçirilerek stilize edildiği ve istenilen kılığa sokulabildiği bir dünyada yaşıyoruz. Bu nedenle bilgi çağı ve postmodern toplum, üst üste binmiş, flulaşmış gerçeklerle belirsizliklerin egemen olduğu bir çağdır.

Örneğin bilgi güçtür; ancak bunu söyleyenler, nedense, bilgiyi ve bu bilgiyi yayan araç ve teknolojileri kimin ürettiği konusunu unuturlar. Öte yandan, güç sağlayan bilgi de daha çok piyasanın değer verdiği bilgi olarak kabul edilir; örneğin felsefi bilgi güç getirmek şöyle dursun, eğitimden bile dışlanır hale gelmiştir. Bunun gibi, enformasyon tekelleştikçe, bilgilere de güven azalmakta ya da belirsizlik ve karmaşıklık gibi tehlikeler artmaktadır. Toffler, bir tek dev küresel özel tekelin tüm enformasyonu kontrol edip etmemesinin ötesinde, asıl sorunun süpersembolik ekonominin sinir sistemi içinden geçerken o enformasyonu ekstra-zekâ sayesinde sonu gelmez şekilde değiştirme ve yeniden değiştirme işini kimin kontrol edeceği meselesi olduğunu söylerken (Alvin Toffler, 1992, s. 142), sanırım, içinde bulunduğumuz enformasyon çağının "kara deliğine" işaret etmektedir.

Kuşkusuz, postmodernizme geç-kapitalizmin kültürü olarak bakış, eleştiri de almaktadır; özellikle kültürelci yaklaşımlar açısından hiç makbul olamadığı ortada. Örneğin Robertson, tikel ile evrensel arasındaki etkileşim sorunsalının yalnızca kapitalizme has olduğu görüşüne de, kültürel üretimin "geç" kapitalizmin "mantığı" tarafından yönlendirildiği yolundaki Jameson'ın yaklaşımına da katılmadığını söylemektedir (aktaran Iain Chambers, 2005, s. 102). Ancak aynı paragrafta, "Yaşadığımız dönemin tüketimci küresel kapitalizmi, küresel-evrensel arz ile yerel-tikelci talep arasındaki bağlantı çerçevesinde gittikçe tematikleştirilen tikel-evrensel ilişkiyle sarmalanmaktadır. Böylelikle çağdaş piyasa, kültür ile ekonominin gittikçe iç içe geçmesini gerektirmektedir" diye devam etmesine bakarak, aslında benzer bir ilişkiyi ortaya koyup koymadığı da sorulabilir.

Jameson'ın yaklaşımını kapitalizmi öne alması nedeniyle totalleştirici bir yaklaşım olarak değerlendirmekle birlikte (Douglas Kellner, 1993, s. 250; Michael Ryan, 1993, s. 300), anlamlı bulanlar da var: Örneğin Kellner, "parçalı bir dünyada yaşamanın ve sadece kalıntılarla oynamanın zayıflatıcı etkisiyle, günümüz postmodern durumunu bir bağlama yerleştirmek ve eleştirmek için bilişsel bir harita yapma girişimlerine ihtiyaç duyulmasını" kabul etmekte; ancak ana anlatı olarak Marksizmin alıkonulmasını doğru bulmamakta ve zamanımızın bazı temel eğilimlerini analiz etmek için daha önceki toplumsal teorilerden vazgeçilmese de bunların gözden geçirilmesi ve güncelleştirilmesini gerekli görmektedir (Kellner, 1993, s. 256). Kellner, "kapitalizm ve teknolojinin yeni şekillenimlerinin analizi, enformasyonun yeni rolü, medya, tüketimcilik, estetiğin içe dönük infilakla yıkılması ve postmodernistlerin vurguladığı diğer temaların altını çizmeye izin verirken; bu

gelişmeleri daha geniş bir sosyotarihsel çerçeveye oturtmak" gerektiğinden söz etmekte ve kendi adlandırmasıyla, tekno-kapitalizm teorilerinin, "hem antikapitalist hem yeni teknolojiler, toplumsal hareketler ve siyasal meydan okumalardan haberli bir radikal siyasetin tarif edilmesine" elverişli olduğunu ileri sürmektedir.

Buraya kadar anlatılanlardan bir özet çıkaracak olursak, ilk olarak, adına emperyal bir egemenlik diyelim veya demeyelim, kapitalist uygarlık kavramını benimseyelim veya benimsemeyelim, büyük ölçüde Batı tarafından kodlanmış, tanımlanmış, Batı'nın geçmişten bugüne uzanan üstünlüğü içinde belirlenen, bugün de büyük ölçüde Batı merkezli bir bilgi ve haberleşme ağı içinde yaşanan bir dünyada olduğumuzu kabul etmemiz gerekiyor. Bu dünyanın eşitsizlikler ve dengesizlikler üzerine kurulduğu da ortada. İkinci olarak, şimdiki süreçte toplumsal-kültürel parçalanma ve çelişkilerin arttığı, geleneksel kurum ve aidiyetler gibi modern kurumların zayıfladığı, popüler kültürün küresel kültür haline geldiği bir postmodernleşme dönemi yaşandığını kabul etsek de büyük anlatıları reddetmesine karşın bu postmodern dünya ve kültür, ne Batı'dan kopma anlamına gelmekte ne Avro-Amerikan merkezli olmaktan çıkmakta ne de kapitalizmden ayrılmaktadır. Şimdi kültürel kodlar öne çıkmış ve bilgi-enformasyon merkezli bir süreç ağırlık kazanmış olabilir; bunlar, hegemonyanın kuruluşunda ve yaygınlaşmasında kullanılan teknoloji ve araçların değiştiğini gösterebilir; ancak bunlar hegemonyanın niteliği ve mantığı açısından büyük bir değişim anlamına gelmez. Dünya ahvali de bunu göstermekte.

Şöyle de söyleyebilirim diye düşünüyorum: Günümüzün sistem eliyle üretilmiş riskleri gibi postmodern dünyanın birçok özelliğini de önemli ölçüde, "kapitalizmin icat ettiği" değerler ve özellikler olarak görmek hiç yanlış olmaz. Ya da örneğin günümüzde yayılan savaşları, artan yoksulluğu, yeryüzündeki yaşam için tehdit haline gelen çevre kirliliğini ne kadar kapitalist büyüme ve kâr mantığından ayırt edebilirsek, postmodern toplumu da o kadar küreselleşen kapitalizmden ayırt edebiliriz, diye düşünebiliriz. Bu nedenle, Jameson'ın postmodernizmi geç-kapitalizmin mantığı olarak nitelemesini ufuk açıcı nitelikte bulduğumu söylemem gerek. Öte yandan, ekonominin tek ve en belirleyici güç olduğunu kabul etmesek ve kültürün önemini vurgulasak da küreselleşen kapitalizmin ve bugünkü teknolojilerin bu kültürün yaratılmasındaki önemli rolü küçümsenemeyeceğine göre, kapitalizm ile toplum ve kültür arasındaki ilişkilerin bu kadar görmezlikten gelinmesinin ancak yaratılan hegemonyanın gücüyle açıklanabileceğini düşünebiliriz. Yani "küreselleşme" diye adlandırılan bu süreç, temel mantığı ve geliş-

miş teknolojisiyle kapitalizmin "küresel-sosyal-kültürel" sistem haline gelmesinin hem aracı hem yansıması.

Kuşkusuz, günümüz dünyasının artan karmaşıklığını, çelişkisini, belirsizliklerini öne çıkarmak açısından postmodern anlatı önemli; ancak bu dönemi ne tarihselliğinden, ne üretim ilişkileri veya küreselleşen kapitalizmden ne de modernliteden ayrı düşünmek mümkün. Böyle olunca da dile gelmeyen/getirilemeyen birçok konuyla ilgili postmodern yaklaşım ve tartışmalar gerçeğin bir kısmını aydınlatmakta ya da bunların bir yorumu olmaktadır. Dünyanın ve insanlığın ortak bir gelecek kurma ihtiyacına bu yaklaşımla uygun yanıtlar bulmak da mümkün değil. Büyük anlatıların vaatlerini gerçekleştiremediği, iddialarının gerisine düştüğü düşmesi veya bugünü açıklamakta yetersiz kaldığı yönündeki ifadelere tümüyle karşı koyamayız; ancak atomlaşmış bireyler, farklılaşmış kimlikler, kültürel görecelilik, çoğulcu hukuk ve gücünü yitirmiş siyasal yaşam içinde daha iyi bir dünya hayaline de yer yok. Bu durumda postmodern bir yaklaşımla "koyverin gitsin" mi dememiz gerekiyor? Yoksa yeryüzü ve insanlık adına, içinde eşitlik, özgürlük, dayanışma gibi "eski ve büyük" ideallerin yer aldığı bir dünya hayalini, ütopyasını nasıl hayata geçireceğimizi, bunun için nerelerde ve nasıl ortaklıklar inşa edeceğimizi mi düşünmeliyiz? Kendimizi ışınlanmış olarak 21. yüzyıla girerken bulmadığımız gibi, daha iyi bir gelecek açısından da postmodernizmin bağsızlığı ve belirsizliğine değil, aramızdaki bağları güçlendirecek anlatılara ve yaklaşımlara yönelmek durumundayız.

Sosyoekonomik Gerçeklik: Sürekli Krizler ve Kutuplaşmalar

> Hâkim bölgeler gelişmeyi sürdürürken bağımlı bölgeler küresel iktidar yapısı içinde birbirini destekleyen kutuplar olarak azgelişmeyi sürdürecektir. Bağımlı ekonomilerin gelişmediğini söylemek değişmedikleri ya da büyümedikleri anlamına gelmez; daha çok, küresel sistem içinde bağımlı konumda kaldıkları ve böylece hiçbir zaman vaat edilen hâkim, gelişmiş bir ekonomi yaratamadıkları anlamına gelir.[26]

> Türkiye'de en az bir milyon dolara sahip aile sayısının 22 bine yakın olduğu ve bu ailelerin toplam servetinin 100 milyar doların üzerinde bulunduğu ifade ediliyor. Özel bankacılık yönetimi altında bireysel müşteriler için 15 milyar dolarlık bireysel varlık yönetildiği tahmin ediliyor. 71 milyonu aşan nüfusun 15 milyon ailede yaşadığı dikkate alınırsa, hizmetten yararlanan aile oranı binde 1.4'te kalıyor. Yani her 1000 kişiden 1.4'ü söz konusu servete sahip.[27]

26. Hardt ve Negri, *İmparatorluk*, 2001, s. 296.
27. *Taraf*, "*22 bin ailenin 'özel bankası' var*", 10 Haziran 2009, s. 9.

Sanırım, dünya düzenine baktığımızda, Said gibi, Avrupa-merkezli bir dünyanın kuruluşunu ya da Dirlik gibi, kapitalist kültür şekillenirken Avrupa-merkezli anlatısını içinde barındırdığını düşünmek (Dirlik, 2005, s. 114); Jameson gibi, kapitalizmin bu geç döneminde "saf kapitalizm" haline dönüşerek postmodern diye nitelenen bir kültür yarattığı noktasına gelmek (Jameson, 1997); Falk gibi, "enformasyon/popüler kültürün küreselleşmesi ile Soğuk Savaş sonrasında dünya düzenine şekil verme mücadelesi arasında pekiştirici bağlar bulmak (Falk, 2001, s. 40); Hardt ve Negri gibi, kapitalizmin küresel-sosyal sisteme dönüşerek dışarısını büyük ölçüde yok eden bir imparatorluk haline geldiğinden söz etmek epeyce anlamlı olsa gerek. Ancak bu entelektüel tanımlarla anlatılmak istenen ve insan için artan tehdit, yoksulluk, adaletsizlik anlamına gelen bir dünya var. Bu dünyanın sosyoekonomik açıdan adaletsizliğine üçüncü bölümde epeyce yer vereceğim; burada yalnızca küresel kapitalizmin temel çelişkilerine değinmekle yetinmek istiyorum.

Çelişkiler Gerekli, Kutuplaşmalar Kaçınılmaz

Dünya Bankası Başkanı Robert Zoellick, bu yıl 59 milyondan fazla insanın işini kaybedeceğini, Sahra Altı Afrika'sının altındaki azgelişmiş bölgelerinde 30 bin ila 50 bin bebeğin ölebileceğini kaydetti. Küresel ekonomik kriz nedeniyle, insanların işsiz kaldığını, hayatlarının mahvolduğunu, kız çocukların okula gidemediğini, ev kadınlarının hangi öğünü kessek diye düşünür hale geldiğini ifade eden Zoellick, "İnsan ilerlemesi denen şey, artık geri dönüşü olmayacak bir şekilde geriye gitmeye başladı" dedi.[28]

Bugün, dünyamızda yüzyıllar öncesinde başlayan küreselleşme ve parçalanma eğilimlerinin artarak devam ettiğinden, bölgesel bloklar kadar ulusçuluk akımının da güçlendiğinden, sosyoekonomik açıdan Kuzey-Güney ayrımı gibi etnik ve dinsel ayrımlardan ya da cihat ve McWorld gibi iki farklı dünyanın ortaya çıktığından söz edenlerin sayısı epeyce fazla. Yukarıda sözlerine yer verdiğim Dünya Bankası Başkanı bile, karşısındaki gerçekler nedeniyle, insan ilerlemesi denilen şeyin, telafisi olmayacak biçimde geriye gittiğini söylemekte. Küreselleştiği söylenen dünyada, geçmişe rahmet okutacak bölünmeler, dağılmalar yaşanmakta; inanılmaz zenginliğe ulaşan dünyada, açlıktan ölenler artmaktadır. Ekonomik, siyasal, askeri anlamda merkez ve çevre katmanlaşması derinleşmekte; dünya merkez, yarı çevre ve çevre gibi veya eski ve yeni ekonomik güçler gibi daha katmanlı yeni biçimler almakta; bir

28. Radikal, "*Dünya Bankası: 59 milyon insan işsiz kalacak, 30 bin bebek ölecek*", 7 Ekim 2009.

yanda yeni ekonomik bloklar oluşurken, öte yanda din, mezhep, dil, cinsiyet gibi kimlik çatışmaları, cemaatleşme gibi bölünmeler her gün daha da yayılmaktadır.

Küreselleşme, serbestleşme kadar sınırlama getirmesi açısından da çelişkili sonuçlar doğurmaktadır. Bazı boyut ve ilişkilerde ulusal sınırlar ortadan kalkar veya bu yolda eğilimler güç kazanırken (sermayenin ve küresel şirketlerin dolaşım serbestisi ile sivil toplum örgütleri arasındaki bağların güçlenmesi gibi), bazı alanlarda sınırların ortadan kalkması şöyle dursun yükseldiği görülmektedir. Örneğin bugün bırakınız küresel düzeydeki durumunu, serbest dolaşım mantığı üzerine kurulan AB düzeyinde bile kişilerin ve emeğin serbest dolaşımının önünde engeller devam etmektedir. Küresel ölçekte üretim yapan firmalar üretim ve emek süreci açısından bütünleşmekte, koşullar açısından ise inanılmaz derecede ayrışmaktadır. Emeğin ülkeler arasındaki hareketliliğinin önünde büyük engeller bulunurken; farklı işgücü piyasası içindeki emeğin kullanımı açısından sermayenin önünde engel bulunmamakta, aksine kolaylık sağlanmaktadır. İki üretim faktörünün arasındaki güç ilişkilerini daha da dengesizleştiren ve emeği yoksullaştıran bu koşulların, büyüme ve yoksulluktan kurtulma adına kullanılması da işin bir başka cephesini oluşturmaktadır.

Peki küreselleşen piyasa, artan ticaret, hızlanan sermaye dolaşımıyla, her şeyden önce bölgeler ve ülkeler açısından zenginliğin artışına hizmet edileceği söylendiğine göre, bu süreç içinde ülkeler ve bölgeler arasında farklılıkların azaldığını veya sosyal koşulların az da olsa iyileşme gösterdiğini söyleyebilir miyiz? Rakamlar, ülkelerin zenginliği artsa da bu gelişmenin yurtiçi gelir dağılımlarındaki adaletsizliği azaltmak bir yana artırdığını göstermekte.

Görünen o ki bir yandan bölgeler arasında ve ülke içinde gelir uçurumu büyümekte; işsizlik, yoksulluk gibi sorunlar azalmayıp artmakta; birçok ülkede ekonomik krizlerle toplumsal krizler birbirini izlemekte; öte yandan gelişmiş ekonomilerde bile işsizlik, kuralsızlık, enformelleşme gibi sorunlar boy atmaktadır. Küresel-sosyal gerçeklerle ilgili birçok veriye bundan önceki bölümde yer verdim; bazıları da ilerideki bölümlerde ayrıca ele alınacak. Bunları burada tekrar etmek istemiyorum. Ancak G-7 ülkelerinde bile işsizlik artarken bundan en fazla düşük nitelikli emeğin etkilendiği ve 1970 ile 1993 yılları arasında düşük nitelikli emeğe dayalı endüstrilerde altı milyona yakın işin kaybedilmesi gibi (Yılmaz Akyüz ve diğerleri, 2003, s. 487), son dört yıl içinde ABD'de 4,2 milyon kişinin işini kaybettiği ve bunun yarısının da 2008 yılı içinde gerçekleştiğini anımsatmakla yetineyim. Kriz sonrası

üretimlerini durduran ve azaltan sanayi ile birlikte bu kaybın daha da yükselmesi beklenmekte.

İstihdam ve işsizlik gerçekleriyle ilgili bölümde ayrıntılarıyla tartışınak istediğimden, burada büyümeden kopan istihdamdan kısaca söz etmekle yetineceğim. Günümüzde büyümenin yeterli istihdam yaratamadığı, bu nedenle istihdam artışının ancak daha niteliksiz ve güvencesiz işlerle sağlandığı gibi acı bir gerçek var. Acı diyorum; çünkü zaten milyarlarca insan için çalışma koşulları acınası durumda. ILO verilerine göre, 2006 yılında tüm dünyada çalışanların % 47,4'ü (yaklaşık 1 milyar 400 milyon kişi) günde iki doların altında bir ücret almaktadır (ILO, 2007, s. 11); bunların çoğu güvencesiz işler olurken, iş arayanlara da gizli ya da açık, bu koşullar hatırlatılmaktadır. Gelişmiş ekonomilerde bile bu durumun yol açtığı tehditle, yaratılan yeni işlerin büyük çoğunluğu düşük ücretli, düşük statülü ve korunaksız işler olmaktadır. Örneğin Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) gibi gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri barındıran bir coğrafyada, 2005 yılında 36 milyon 300 bin işsiz bulunmakta ve yaratılan yeni işlerin yarısından fazlası atipik çalışma denilen sınıftan olmaktadır (OECD, 2006, s. 79). Bunca işsizliğin arkasında teknolojinin değişen yüzü var kuşkusuz; ancak teknoloji verimliliği artırır ve daha az istihdamı mümkün kılarken, bundan daha az süreyle çalışmayı sağlayacak biçimde emeğin yararlanması düşünülmemekte; aksine küresel hareketlilik içindeki sermayenin çalışma koşullarını daha da kuralsızlaştırmasına izin verilmektedir. Bunlara bir de ekonomik krizler eklenince işsizlik katlanmakta; fakat istihdam yaratmak için çalışma sürelerini azaltmak gibi aslında sorunun çözümü açısından gerçekçi olan bir çözümden bahsetmek bile mümkün olmamaktadır. Nasıl olsun ki: Çin'de, Hindistan'da saat başı 1 dolar değil, 0.50 sente çalışan milyonlar var ve bu milyonlar, bu parayla geçimlerini zar zor sağlamakta. Buna karşın küresel sermaye bundan çok kazançlı çıkarken, asıl kaybeden de genel olarak emek olmaktadır.

Öte yandan, Batı ile Doğu arasında 500 yıl önce bozulan güçler dengesi bugün daha da bozulmakta, ülkeler arasındaki ayrımlar büyümekte. Örneğin 1960-70'lerde kişi başına gelir ortalaması zengin ülkelerde 10 bin dolar civarındayken, 1990'larda bu ortalamanın 24 bin dolar, 2000'lerde 30 bin dolar civarına çıkması, küreselleşme sürecinde azgelişmiş ekonomilerden çok gelişmiş ekonomilere doğru seyreden gelir aktarımının iyi bir göstergesidir. Bu nedenle 1960 ile 1990 yılları arasında dünyanın en fakir % 20'sinin geliri % 4'ten % 1'e düşerken, 358 dolar milyarderi dünya nüfusunun yarısının toplam kazancından daha fazlasına sahiptir (Beck, 2000, 153). Dünya Bankası da, artan dünya ticaretine

karşın gelişmiş ve gelişmekte olan bölgeler arasında varolan eşitsizliğin kapanmak şöyle dursun durmadan arttığını ve en fakir ile en zengin ülkeler arasında kişi başına düşen gelir açısından mevcut farkın, 1970'lerde 30 katken 1990'larda 70 katın üstüne çıktığını söylemekte (World Bank, 2000, s. 14); BM, insanların en zengin ve en yoksul % 20'si arasında bu oranın 140:1 olduğunu açıklamaktadır. Bu yoksulluk nedeniyle de tüm dünyada her gün on binlerce çocuk; iki günde Vietnam Savaşı'nda ölen tüm Amerikalılardan (58 bin) daha fazla çocuk kızamık, çiçek, kuş gribi gibi tedavi edilebilir hastalıklar nedeniyle ölmektedir (Beck, 2000, s. 153).

Yeryüzünün Kuzey-Güney ayrımı, basit bir anlatımla, barış ve savaş, refah ve yoksulluk, sağlık ve hastalık, nitelik ve niteliksizlik, varlık ve yoksunluk arasında bir bölünme anlamını taşımaktadır. Savaşlar daha çok Güney'dedir, silahlarsa Kuzey'den gelmektedir; doğal kaynaklar daha çok Güney'dedir fakat Kuzey'de kullanılmaktadır. Emek Güney'de yoğunlaşmıştır; sermaye ve teknolojiyse Kuzey'de üretilmektedir. Niteliksizlik ve köktencilik daha çok Güney'i kavurmaktayken, Kuzey'e ise bilgi ve beyin gücü akmaktadır. Bu karşıtlıklarla anlatılan dünyanın karşılıklı korku ve nefret üretmesine de şaşmamak gerek. Evet, zenginliği, bilgiyi, niteliği Güney'de de bulmak mümkündür; Kuzey'de de gettoların, dışlanmışların, çetelerin, mafyanın bulunması gibi. Yani Birinci ve Üçüncü dünyalar her yerdedir; ama ana çizgiler ve temel görünümler bu ayrım üzerinde belirlenmektedir.

Küreselleşme sonrası Güney'de sosyal gelişmenin çok daha tehdit altında olduğunu da söyleyebiliriz. Bu ülkelerde ciddi borçluluk sorunu var ve bu sorun öncelikle sosyal nitelikli harcamaları ve hizmetleri tehdit ediyor. Bu nedenle birçok ülkede sosyal hizmet ve yardımların sivil toplum kuruluşları ve alt düzeydeki sivil inisiyatiflere bırakıldığını görüyoruz; bu nedenle bir hayırseverlik furyasıdır gidiyor. Bu ülkelerde ucuz emek kullanımının dışında ülke kaynakları da tehdit altındadır; öte yandan sosyal tabakalar arasındaki ayrım büyüdüğü ve ulus-devletin sosyal bütünleşmeyi sağlamak açısından oynadığı rol gerilediğinden toplumsal çözülme de yaşanmaktadır. Bu çizgi içinde Doğu'dan Batı'ya, Güney'den Kuzey'e göçler durmamakta, gerek göç yolunda gerek gittiği ülkede birçok insanın yoksulluk, yabancılaşma ve dışlanma yüzünden hayatı mahvolmaktadır.

Bu durumun Batı'da hiçbir sarsıntı yaratmadığı söylenemez. Sürüp giden göçler, ortaya çıkardıkları yaygın kültürel ve tarihsel çeşitlilikle yereli de şu veya bu biçimde etkilemektedir. "Batı dünyasının kendisi tarafından açılan son gedikler, artık başka yerleri uzam tutmayan bir va-

roluşçuluğun inatçı sorgulamasıyla büyümektedir: 'Üçüncü Dünya'nın müziklerinde, edebiyatlarında, yoksulluklarında ve nüfuslarında bastırılmış, madun kılınmış ve unutulmuş olanlar, Birinci Dünya'nın şehirlerini, kurumlarını, medyasını ve eğlence dünyasını işgal ederek geri dönmektedirler" (Chambers, 2005, s. 12). Ancak yaratılan kültürel çeşitlilik ve çoğulcu kültürlerin söylemde kabulü gibi olumlu gelişmelere karşın, bu melezliğin içinde sırıtan "öteki" imgesini de, mahvolan hayatları da unutmak mümkün değil.

Öte yandan, hem küreselleşmeye hem yeni teknolojilere uyum nedeniyle Batı'da da bir yeniden yapılanma çabası söz konusu; bu yeniden yapılanmanın en büyük faturası da ücretli çalışanlara çıkmakta. Üstelik bu fatura, zannedildiği gibi endüstri sektörünün daralmasından ibaret de değil; hizmet sektöründe çalışanları da kapsamakta. Örneğin finansal şirketler birleşerek büyürken, bu büyümenin karşılığı azalan istihdam olmaktadır. Öte yandan, gelişen teknolojiler nedeniyle, bazı işler yurtdışına çıkarılmakta ve bu nedenle de istihdam daralmasına gidilmektedir. Avrupa Sendikaları Konfederasyonu'nun (ETUC) 2007 tarihli Avrupa'da Yeniden Yapılanma başlıklı yayını, AB üyelerinde son yıllarda hizmet sektörü de dahil birçok sektörde küçülme, yer değiştirme, faaliyetlerinin bir bölümünü sınır ötesine taşıma gibi yollara yaygın biçimde başvurulduğunu gösteren örneklerle dolu. Bir örnek verelim: 115 üyeli AB'de 2000-2006 arasında imalat sanayiinde 2 milyon dolayında iş (bunun yarısı da İngiltere'de) yok oldu; buna karşın hizmet sektöründe toplam 10 milyonun üzerinde iş yaratıldı (ETUC, 2007b, s. 20). Bu nedenle işsizlik baskısı da az oldu. Ancak net rakamlar olmamakla birlikte hizmet sektöründe de faaliyetlerin bir bölümünü sınır dışına taşıma eğiliminin güçlendiğini gösteren bulgular var. Örneğin İngiltere'de hizmet sektöründe örgütlü sendika (Amicus) 2004'te yayımladığı bir raporda, 2008'de finans sektöründe 2 milyon dolayında işin Batı Avrupa'dan Hindistan'a kayacağı gibi bir tahminde bulunmakta, İngiltere'deki Sendikalar Konfederasyonu (TUC) ise, 2015'te AB hizmet sektörü istihdamının % 2-3'ünün AB sınırları dışına çıkarılacağına ilişkin tahminini dile getirmektedir (ETUC, 2007b, s. 25).

Dirlik'in deyişiyle, "Birinci Dünya'da Üçüncü Dünyaların ve Üçüncü Dünya'da Birinci Dünyaların orta çıkışıyla; Ben'i bir tarafta, Öteki'yi diğer tarafta konuşlandıran 'halk diyasporaları' oluştuğunu" düşünmek de mümkün (Dirlik, 2005, s. 118). Bu diyasporalar kentlere farklı kültürler, diller, müzikler, yemekler getirerek yaşamı çeşitlendirmektedir kuşkusuz; ama kendi içlerindeki yoksulluk ve dışlanmışlık da artmakta. Aynı kentte birbirine tamamen kapalı mekânlar ve benlikler

yaratılmakta, nefret ve öfke büyümekte, en azından duygular nasırlaşmakta. Birçok yazarın işaret ettiği gibi, artık kutuplaşma yalnız ülkeler arasında değil aynı ülke içinde, aynı kentte, aynı sokakta ortaya çıkmaktadır. Bu bölümün başında gazetelerden yaptığım alıntılar, sanırım Türkiye'deki Birinci ve Üçüncü Dünya hakkında bir fikir vermekte.

Bugün ve gelecek açısından hemen her ülkede geniş kitleleri sarıp sarmalayan kaygılar da yoğundur. Gelişmekte olan ülkelerde geçmişte kalkınma politikalarına bağlanan umutların yerini bugün borçların döndürülme kaygısı almakta, yeni istihdam yaratılması yerine varolan istihdamın korunması derdine düşülmekte, kamudan hizmet beklemek yerine kamu açıklarının azaltılmasının yolları aranmakta, çalışanları korumak yerine durmadan sermayeye yeni tavizler verilerek sosyal sorunların çözümü geleceğe bırakılmaktadır. Gelişmiş ülkeler de 20-30 yıldır altından kalkamadıkları bir işsizlikle uğraşırken; örgütlülüğün azalması, sosyal dışlanmanın artması, yabancı düşmanlığı ve milliyetçiliğin yükselişi, demokrasiye inancın gerilemesi, sosyal dayanışmanın gerilemesi gibi sistemdeki çözülmeyi gösteren birçok sorunla mücadele etmektedir. Bu ülkelerdeki koşullar gelişmekte olan ülkelerdeki kadar vahim olmasa da İkinci Bölüm'de ele alacağımız gibi gelecek açısından kaygılar burada da büyümektedir.

Örneğin işsizlik konusunda, çokça tartışılsa da anlamlı bir politika üretilememektedir. Bu konuda ülkeler arasında farklar var: Örneğin ABD'de işsizlik AB üyelerine göre daha düşük kalmakta; fakat burada geçici ve kısmen çalışma gibi eksik istihdamın daha fazla olduğu, yoksulluk oranlarının da Avrupa'nın çok üstüne çıktığı görülmektedir. Buna ilaveten ABD'de sosyoekonomik eşitsizlikler ve sorunlar zenciler ve Latin kökenliler arasında daha yüksek düzeyde seyretmekte, ırk ayrımının devam ettiği anlaşılmaktadır. AB'nin merkezdeki üyeleri gibi refah toplumları olarak anılan toplumlarda ise, çalışanları koruyucu standartlardan pek vazgeçilememekle birlikte, işsizlik ve göreceli yoksulluk sorunu önlenemediği gibi, burada da istihdamda daha az koruma, daha esnek çalışma koşulları dayatılmaktadır. Örneğin bu dayatmalar karşısında esneklik ve güvenceyi bir araya getirmeye çalışan AB'ye üye ülkelerde, son zamanlarda güvenceyi işten işgücü piyasasına aktarmayı amaçlayan, adına da "esne-güvence" (*flexicurity*) denilen politikaların uygulamaya konduğunu görüyoruz.

Jihad vs McWorld adlı kitabında Barber, dünyayı, bir tarafta ulusların değil, kabilelerin, farklı etnik ve dinsel kimliklerin birbiriyle savaştığı ve bir tür feodal ilişkilerin yönettiği bir dünya (cihat dünyası); öte tarafta yayılmacı ticaret tarafından güdülenen popüler kültürün yarat-

tığı McWorld dünya olmak üzere ikiye ayırmakta ve her iki dünyanın varolan düzensizlikteki payını masaya sermektedir (Benjamin Barber 1995, s. 215, 219): Her ikisinin kendi içindeki olumsuzlukları kadar, birinin diğerini ötekileştiren ve uzlaşmayı zorlaştıran bir nefret dili de yarattığı, yine her ikisinin demokrasiyi tıkadığı veya demokratik gelecek vaatleri açısından umutsuzluğu temsil ettikleri gibi acı gerçekler de karşımızdadır.

Düzenlenmiş ve Vahşi Kapitalizm Çatışması

> Her şeye rağmen Çin halkı pes etmiyor. Yılda 87 bin işyeri eylemi oluyor. Geçen yıl bir dizi işçinin 50 saatlik vardiyalarda çalışırken organ yetmezliği yüzünden ölmesinin ardından Çin fabrikalarında büyük bir patırtı koptu. Panikleyen Çin hükümeti büyük bir ödün vermeye hazırlandı: Fabrikalarda seçilmiş sendikaların kurulmasına izin vereceklerdi... Bu şaşırtıcıydı: Bağımsız siyasi örgütler? Seçilmiş? Çin'de? Ama bu, zengin dünya yatırımcılarından yükselen panik nedeniyle gerçekleşmedi. Örgütlü işçiler daha fazla güvenlik önlemi ve daha iyi ücret talep edebilirlerdi. Microsoft, Nike, Ford, Dell ve diğerleri (Amerikan Ticaret Odası aracılığıyla harekete geçerek) süratle yasaların "altından kalkılamaz" ve "tehlikeli" olduğunu duyurdular ve başka yerlere yönelebileceklerini fısıldadılar. Avrupa ve Amerikan hükümetleri şirketlerin sözlerini papağan gibi tekrarladı. Özgürlük için lobi oluşturmak şöyle dursun, büyük bir hevesle özgürlüğe karşı lobi yaptılar. Çin diktatörlüğü kanun tekliflerini sulandırdı...[29]

Politik ekonomi açısından baktığımızda, ilk olarak küreselleşen kapitalizmin az çok düzenlenmiş kapitalizmden daha liberal ve vahşi kapitalizme uzanan çeşitlemeler içinde varlık kazandığını görüyoruz; ikinci olarak da liberal kapitalizmin artan gücünün düzenlenmiş kapitalizmi tehdit eden, gerileten özellikler taşıdığı anlaşılmakta. Yatırım kararları ülkelerarası kıyaslamalarla verilirken; bu kıyaslamada, hammadde kaynakları, ülkedeki alım gücü, vergi kolaylıkları, siyasal istikrar gibi birçok etmen rol oynasa da özellikle emek-yoğun sektörler açısından düşük ücretler ve standart dışı çalışma olanakları dikkate alınan faktörlerin başında gelmektedir. Bu durum emek açısından küresel bir işgücü piyasası ve küresel rekabet anlamına gelirken; artan rekabetin her yerde ücretler ve çalışma koşullarında emek aleyhine değişimler yarattığı gözlenmektedir.

Kısacası, düzenlenmiş kapitalizm ile düzenlenmemiş kapitalizm arasındaki rekabet, çalışan her kesim üzerinde baskılayıcı bir etkiye ve genel olarak her ülkede ulusal/sosyal politikaların az çok gerilemesine neden olmaktadır (R. Petrella, 1996, s. 68). Kuşkusuz, sonuçlar her yer-

29. Johann Hart, "*Çinli işçilerin katline herkes ortak*", *Radikal*, 9 Ağustos 2008.

de aynı değildir; ekonomik ve siyasal faktörler sonuçların şu veya bu yönde esnemesinde rol oynamaktadır. Örneğin Batı Avrupa'da gerçekleşmiş bulunan "düzenlenmiş" (*regulated*) ve bir ölçüde "sosyalleşmiş" kapitalizmin varlığı ve bu ülkelerdeki refah devletinin yaygın biçimde kabulü, koruyucu kurallardan vazgeçilmesini zorlaştırmakta ve koruyucu standartlarda geriye gidiş göreceli olarak sınırlı kalmaktadır. Buna karşın gelişmekte olan ülkelerde, kuralsızlığı, esnekliği, enformelliği genişleterek "düzenlenmemiş" (*disorganized*), buna "dizginlenmemiş" de diyebiliriz, kapitalizmin güçlenmesine yol açılmaktadır. Yine de günümüzde çalışma koşulları için temel eğilimlerden söz edilecek olduğunda, kuralların kuralsızlık, formel sektörün enformel, güvencenin esneklik yönünde bir değişime uğradığını söylemek gerekir.

Farklı kapitalizmler ve bunlar arasındaki rekabet, küresel sermayenin hem yararlandığı hem yakındığı bir konu olmaktadır. Bir yandan üretimini parçalayarak ucuz işgücünün ve esnek kuralların geçerli olduğu ülkelere kaydırmakta ve bunun getirdiği avantajlardan yararlanmaktadır, öte yandan bu ucuz işgücüne dayalı ülkelerden gelen mal ticaretine karşı, sosyal şart gibi koşullar getirerek durmanın yollarını aramakta, haksız rekabetten veya sosyal dampingden söz etmektedir. Bunun gibi, üretimin yeryüzü ölçeğinde dağıtılabilmesi emek piyasasındaki küreselleşmeyi sermaye için avantaja dönüştürürken emeğin uluslararası dolaşımını yasaklamış görünse de en gelişmiş ekonomiler bile göçmen veya kaçak işçilerin emeğinden yararlanmanın yolunu bulmaktadır. Böylece geçmişte kuralları ve standartları nedeniyle kapitalist sömürüyü dizginleyen ve gelişmiş bir kapitalizmi temsil eden ülkelerde bile bugün gelişmiş kapitalizm ile vahşi kapitalizm birlikte yaşanmaktadır; tıpkı, Birinci Dünya ile Üçüncü Dünya'nın birlikte yaşaması gibi.

Dolayısıyla küresel ve bölgesel düzeyde ülkeler arasında oluşmuş bulunan katmanlaşma, şimdi bir yandan derinleşmekte, öte yandan aynı ülke içinde de çeşitlenerek artmaktadır. Küreselleşen emek piyasasının, gelişmiş ülkelerdeki emek açısından işsizlik, atipik çalışma, kuralsızlaşma, esnek çalışma koşulları gibi standart kazanımlardan ve refah devletinin koruyucu politikalarından uzaklaşmaya yol açtığı ortadadır. Beck'in dediği gibi, "küreselleşmenin solan güneşi altında gelişmiş ülkelerde refah devletinin ve sosyal güvenliğin birçok öncülü erimekte" (Beck, 2000, s. 1); bu politikalara uyum zorunluluğu nedeniyle refah devletleri "yarı egemen" devlet haline gelmekte ve AB'ye üye zengin refah devletleri açısından bile sosyal standartların aşağıya kayması veya "negatif bütünleşme" gibi bir tehlikenin ortaya çıktığından söz edilmektedir (Liebfried ve Pierson, 1996, 2000).

Gelişmekte olan ülkeler açısından durum daha da vahimdir. Bu ülkelerde piyasanın kurumsallaşması da işgücünün korunması da tamamlanmamıştır; buna bir de yabancı sermaye beklentisi eklenince, bu ülkelerde kuralların değil kuralsızlığın esas olmasına şaşmamak gerekir. Kötü paranın iyi parayı kovması gibi, kötü kapitalizm de "iyi kapitalizmi!" kovmakta demek ne kadar anlamlı olur, bilemiyorum; ancak yukarıda da değindim, en büyük işletmelerde bile işlerin parçalanarak bir bölümünün taşerona devredilmesi gibi uygulamaları başka nasıl yorumlayabiliriz ki?

Meksika ve Çin gibi ABD piyasalarında yoğun olarak varlık gösteren iki ülkeye bakıldığında, en önemli avantajlarının ucuz emek olduğu ortadadır. Bu iki ülkeyi kıyaslayan bir çalışmada, 2006 yılında Çin'in 25, Meksika'nın 12 kalemde ABD ithalatının % 20'sini karşıladığı, % 40 oranına çıkıldığında ise Çin'in 13 kalemde bu oranı bulduğu ifade edilmektedir; örneğin ABD'ye dışarıdan ithal edilen ayakkabıların dörtte üçü, televizyon ve müzik-çalarların % 64'ü, giysi ve büro makinelerinin ise % 50'si Çin'den gelmektedir (Gary Gereffi, 2009, s. 43-49): İşçi ücretlerine bakıldığında bu sonuçlara şaşmamak gerekir. Meksika'da imalat işçisinin ortalama saat ücreti 2,48 dolarken, Çin'deki işçinin ücreti 0,64 sentte kalmaktadır. Çin'de 30 milyon kentli imalat işçisinin ortalama olarak saat başı 1,06 dolar ücret aldığı, 71 milyon küçük kasaba ve kırsal kesim imalat işçisinin ise saatte 45 sent kazandığı, giydirilmiş ücretle bu rakamın 64 sente çıktığı belirtilmektedir. Bu ücretler ve küresel şirketlere sağlanan kolaylıklarla, Çin'in yabancı sermaye yatırımları açısından neden cazip olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Böyle bir istihdam yapısının tüm ülkelerde ücretli çalışanlar üzerinde yarattığı baskı da herhalde anlaşılır. Hart'ın dediği gibi, "dünyanın her yerinde ücretler yapay olarak düşürülüyor; çünkü bir polis devleti tarafından (Çin kastediliyor) daha fazlasını istemesi engellenen bir emek gücüyle rekabet ediyorsunuz" (Johann Hart, 2008). Hatta yalnız Çin gibi insan haklarının söz konusu olmadığı antidemokratik devletlerde değil, işsizliğin yoğun olduğu birçok gelişmekte olan ülkede çalışma yaşamıyla ilgili haklar yasalarda olsa da uygulamaya geçememekte. Bu nedenle geçmişte ILO sözleşmeleri aracılığıyla çalışma standartlarının, gelişmiş ülkelerdeki standartlara doğru yükselme göstermesi beklenirken, bugün gelişmiş ülkelerde bile azgelişmiş ülkelerdeki koşullara doğru inişe geçtiği gözlenmekte; bu nedenle ve haklı olarak küreselleşen piyasada aşağıya doğru bir yarıştan söz edilmektedir.

Hemen her ülkede azgelişmiş bölgeler, kırsal kesimler ve tarım sektöründe yer alanlar, geleneksel endüstri sektöründe çalışanlar ve genel

olarak niteliksiz veya az nitelikliler kaybetmeye mahkûm görünmektedir. Nitelikli olanların bu badireleri atlatmaları da göreceli; onlar da daha genç, daha nitelikli veya daha hırslı olanların tehdidi altında. Özellikle teknolojinin yenilenmesi hızlandıkça, hem daha az insana ihtiyaç duyulmakta hem önceden alınmış eğitim geçersizleşebilmektedir. Örneğin Kuzey Amerika, Asya, Pasifik ve Avrupa kıtasından, içinde Türkiye'nin de bulunduğu 34 ülkede 100 bin kişiyle yapılan görüşmelere dayanan bir araştırmaya göre, önümüzdeki beş yıl içinde işte ilerleyebilmek için yeteneklerini geliştirmesi gerektiğine inananların oranı Türkiye'de % 86'yı bulmaktadır; ancak Türkiye'nin Rusya, Endonezya ve Çin'in de aralarında bulunduğu ülkelerden sonra 11. sırada yer aldığı belirtilmektedir (*Radikal*, 26 Mayıs 2009). Yani işgücünün önemli kısmı sürekli bir yeniden eğitim ihtiyacıyla karşı karşıyadır; işletmelerin de bunu karşılamaya yönelmek yerine, yeni işgücü istihdamına gideceği açıktır.

Bunun karşısında "*homo-economicus*"ları tatmin eden sonuçlar da var, kuşkusuz. Onlar böylece Çin'de, Hindistan'da, Tayland'da insanlık dışı çalışma koşullarında üretilen malları ucuza alma olanağı bulmakta ve böylece yalnız zengin dünyanın değil, yoksul dünyanın az gelirli tüketicileri için de daha fazla alışveriş olanağı ortaya çıkmakta, tüketim açlığı az çok doyurulmaktadır. Tüketici bilincinin oldukça gelişmiş bulunduğu zengin ülkelerde, bu malların hangi koşullarda üretildiği pek dert değildir; yeter ki ucuz olsun. Bu alanda yalnızca çocuk çalıştırmaya karşı bir duyarlılığın ortaya çıktığından söz edilebilir. Oysa, bu duyarsızlık hem insan haklarının görmezlikten gelinmesi hem tüm ülkelerde emek üzerindeki tehditlerin artması anlamına gelmektedir; ama şimdilik tüketim toplumunun da, bu toplumdaki *homo-economicus*ların da buna aldırdığı yok gibi. Mevcut durum, milyarlarca insan için yoksul fakat köyünde, toprağında, bildik koşullarda yaşamaktan öte, tıkış tıkış gecekondular, çamur ve pislik içinde varoşlar, havasız, sıcak, pis çalışma yerleri ve ağır, tehlikeli çalışma koşullarıyla tükenen hayatlar anlamına geliyor. Oysa gelişmiş ülkeler için bunlar, gelişmemişlik ile insanların yetersizliği ya da kadersizliğinden öte bir şey değildir. Büyüme ve zenginlik hırsındaki ülkeler, kâr peşindeki şirketler, alışveriş tutkusuyla yanıp tutuşan insanların büyüsüne kapıldıkları çıkarlar, emeğe, insana, çevreye, doğaya kıyan bir mantık karşısında olduğumuzu görmezlikten gelmemize yol açmakta. Bundan kurtuluş yolu olacak mı? Bilemiyoruz. Belki krizlerle bu ekonomi iflas edene, yeryüzü yeter diyene veya mağdurlar isyan edene kadar bekleyeceğiz; belki böyle bir sona varmadan tüm insanlığın ve yeryüzünün paradan, kazançtan, tüketmekten daha önemli olduğunu anlayabileceğiz. Kim bilir?

Bugün için reel dünyada, umut verici görünmeyen gelişmeler bir hayli fazla. Yukarıda Çin'deki işçi ücretlerinden söz ettik; önümüzdeki yıllarda Rusya, Çin, Hindistan gibi güçlerin küresel piyasalarda etkisinin daha da artması beklendiğine göre, bu gelişmelerden örgütlenmiş kapitalizmin vahşi kapitalizm karşısında daha da geri adım atmasını gerektirecek tehlikeli sonuçlar beklenebilir. Bu nedenle birçok yazar ortaçağa dönmekten söz etmekte. Barber, postmodern kapitalizmin küreselleşme ile kendisini disipline eden bağlardan, yasal çerçeveden uzaklaşmasının yalnız demokratik güçleri değil, rekabetçi ekonomiyi de aşındırdığını söylemekte ve asıl korkusunun global ekonomiye Washington, Londra, Cenevre ve Strasbourg'un değil, anarşisini düzenleyecek, tecavüzünü rekabete döndürecek merkezileşmiş demokratik kurumların yokluğu nedeniyle, Moskova'nın modellik yapmaya yönelmesi olduğunu dile getirmektedir (Benjamin G. Barber, 2001, s. 279). Benzer bir kaygıyı, finans kapitalin en başta gelen isimlerinden Soros'un da dile getirdiğini görmekteyiz. Özetle ABD'nin hegemonyası gerilerken ya da ekonomik krizler nedeniyle daha fazla düzenlenmiş piyasalara geçiş ihtiyacı dile getirilirken; ortaya çıkan yeni güçler ve yeni dengeler, emeğin ve çevrenin korunması, küresel adaletin geliştirilmesi gibi, bu sistemin büyük açıklarının kapanması açısından pek umut verici görünmüyor.

Dolayısıyla krizler, en azından talep yönlü ve emekten yana politika tartışmalarını gündeme getirip küresel sorunlara kozmopolit çözümlerden, küresel adaletten söz edilmesine yol açarken; bir yandan da yeni ekonomik güçlerin yükselişinin bu düşüncelerin hayata geçme olasılığını tehlikeye atmasından korkulmaktadır. Finansal piyasalar zaten dünyanın her yerinde vahşi ve dizginlenmemiş biçimde at oynatmaktayken, vahşi kapitalizmin düzenlenmiş kapitalizmi kovma ya da geriletme olasılığı küçümsenmeyecek kadar büyük; işaretler de ortada. Bugün, ABD gibi güçlü bir ekonomideki çöküşü de bir anlamda düzenlenmiş değilse de liberal olarak nitelendirilen kapitalizminin kendi içindeki daha kuralsız kapitalizmle karşılaşması olarak yorumlamak mümkün. Ancak bankalarla birlikte kapitalizm yine kurtarılırken, faturayı ödeyen en başta, bu krizle birlikte işini kaybedenler, sonra da bu nedenle yaşam koşullarında gerileme ve güvensizliği yaşayan orta ve az gelirli insanlar olmaktadır. Buna karşın, hâlâ istihdam artışını sağlamak üzere işgücü talebi yönünde gerçekçi değişikliklerden söz edilememekte; ancak işgücü arzına yönelik politikalarla bu büyük derde "deva" bulunmaya çalışılmaktadır. Çözülemeyeceğini bile bile oyalama taktiği geliştirilmektedir dersek, daha doğru bir şey söylemiş oluruz. Ülkemizdeki büyük işsizliğe karşın ortaya sürülen istihdam paketleri de bunlardan biri.

Tabii bu ilgisizlikte, dağılan, parçalanan, birbiriyle rekabet içinde hep daha aza razı olan emeğin de payı var. Biliyoruz ki parçalanan meslekler, alt kategorilere ayrılan işler, farklı çalışma koşulları gibi çok çeşitlenen bir çalışma yaşamından söz etmek; fabrikadaki operatörün yerini bilgisayar programcısının aldığını söylemek; ATM'leri, bilgisayar destekli tasarımı, üretimi konu ederek emeğin değişen konumundan söz etmek ve buralardan sınıf temelli çözümlerin yetersizliğine gelmek mümkün. Buna karşın, maddi ve maddi olmayan emek türleri farklılaşsa da her üretimin ve üretimin her aşamasının bir emek içerdiğini, her teknolojide farklılaşmış birçok emeğin yer aldığını düşünmek ve "toplumsallaşmış emek" kavramıyla bugün kapitalizm karşısında çok daha geniş bir kesimin mağdur oluşundan söz etmek de mümkün. Örneğin üretim durmadan artarken bunca insanın iş arıyor olması kimin günahıdır; niye emeğin iş bulması için daha düşük ücrete, daha güvencesiz koşullara razı olması istenir; emek verimliliğini artıran teknolojiler niye daha kısa süreli çalışma gibi emeğin de yararına sonuçlara yol açmaz gibi soruların anlamı yok mudur? Zaten bu gibi sonuçları nedeniyle istenilen küreselleşmenin ve artan rekabetin bu konularda mazeret olarak kullanılması niye kabul edilir? Bu soruları, kuşkusuz en başta geniş çaplı insan-emek ya da toplumsallaşmış emek kitlesinin sormasına ihtiyaç olduğu da ortada.

Bu soruları sorarken, bunlara karşı korunma arayan emeğin ve insanın bir zamanlar az da olsa sırtını dayadığı siyaset, devlet ve demokrasiyi de sorgulamak kaçınılmaz. Bugün için siyaset gözden düşmekte, demokrasi krizi yaşanmakta, ortak politikalar bulmak güçleşmekte, elimizde kala kala bireysel varoluş arayışı kalmaktadır. Bunun da kapitalizm ve küresel piyasa karşısında ne dünyaya ve topluma ne de insana yararı var. Dolayısıyla yine yukarıda sayılan araçlara başvurmak durumundayız; ancak bunların yeniden kurgulanması ve inşa edilmesi de gerekiyor. Jameson'ın dediği gibi, bunları gerçekleştirecek araçlar yalana veya içi boşalmış mekanizmalara dönüşmüşse ne yapacağız? Boşlayacak mıyız, yeniden işletmenin yollarını mı arayacağız?

Yetersiz de Olsa, Gerekli Bir Dokunma: Yeryüzünün Tahribatı

Ayağını yorganına (yeryüzüne) göre uzat."[30]

"Endüstri kaptanları" bugün sorunun çözümü önündeki en büyük engeldir; ancak onlar aynı zamanda çözüm için de büyük umuttur. Kaptanlar, temiz enerji için teknolojik yenilikler ve gelişmeleri destekleyen kuralları ve teşvikleri belirlemekte politik liderlerle işbirliği yapmalıdır. Bana göre, özel-

30. Anadolu'dan bir atasözü.

likle kötü aktörler olan bu kaptanlar bütün dikkatleri üzerlerine çekecektir. Sorun şu: Onlar iklim konusundaki stratejilerini yeniden gözden geçirecekler mi; yoksa hiçbir şekilde iflah olmazlar mı?[31]

Aslında, günümüzdeki kaygılar arasına doymak bilmez büyüme ve zenginleşme tutkusuyla yarattığımız dünya halini, yeryüzünün karşılaştığı tehlikeleri koymanın, hatta bunu ilk sıraya yükseltmenin daha doğru olacağını biliyorum. Bu nedenle küresel sorunların en başına ekolojik dengesizliğin artışını veya yeryüzündeki yaşamın tehlikeye girişini koymaktan yanayım. Yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi, endüstrileşme sonrası sürekli yükselen bir grafik, yani insan eliyle yaratılan küresel ısınma söz konusu. Yeryüzünün en temel kaynaklarının yoz kullanımını ise, endüstrileşme sonrası güç kazanan büyüme ve zenginlik hırsı ile bunun arkasındaki kapitalist mantığa bağlamak yanlış mı olur? Hiç sanmam. Kısacası, çevre sorunu dediğimiz, yeryüzüne ve doğaya yaptığımız kötülükleri, bu kitabın odak noktasına aldığı ekonomi politik çerçevesinde anlamak ve değerlendirmek gerek; sisteme ilişkin kaygılar arasında bu konu da merkezi bir önemde. Yine de bu kitapta çevre sorunları ve tartışmalarına ayrıntılı bir şekilde yer vermekten kaçındım. Bu çalışmanın sosyoekonomik sorunları ve bu sorunlar çerçevesinde bölüşüm adaletini merkeze alması, bu kitabın durmadan büyüyen hacmi ve benim bu konuda kendimi "ehil" hissetmemem nedeniyle, iklim değişikliği gibi çok temel bir soruna şöyle bir değinmekle yetineceğim.

Bugün iklim değişikliği merkezi bir önem kazanıyor gibi; biraz geç kalmış olsak da buna sevinmek gerek. Ancak bu konuda bana göre kaygı uyandıran temel bir konu var; o da, ilginin karbon salınımına odaklanması ve bu haliyle sorunun daha dar bir çerçevede ele alınması.Kuşkusuz, karbon salınımı ve sera gazları meselesi çok daha acil sorunlar olarak karşımızda; ancak böyle bir sonuçla karşılaşmamızın arkasında Batı'da başlayan ve dünyaya pompalanan üretme ve tüketme ilişkisi yok mu? Yukarıda kısa bir alıntısına yer verdiğim, dünyanın önde gelen iklim bilimcilerinden olan ve küresel ısınma tehlikesine karşı karbon salınımının azaltılması için mücadele edenlerin başında gelen James Hansen, yaşadığımız sorun ve anbean yaklaşmakta olan felaket karşısında "kötü aktörler" dediği "endüstri" kaptanlarından medet umuyor; ama çok da umutlu değil. Oysa kitabında verdiği tüm bilgiler, fosil yakıt tüketiminden müreffeh yaşamın getirdiği tüketim olanaklarına kadar

31. James E. Hansen, *Küresel Isınmanın Kırılma Noktası*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2009, s. 223.

birçok konuda zengin ülkeleri ve endüstri sonrası "başardıkları", dünyayı tüketen büyümeyi işaret etmekte; dolayısıyla kötü aktörlerin kim olduğu ortada. Onlardan ne kadar medet umulacağı ise yoruma açık.

Bu yalnız, enerji kullanımıyla sınırlanamayacak ve uluslararası ilişkiler, gelirin küresel dağılımı, sosyokültürel değerlendirmeler gibi çok boyutlu tartışmalar ve bu ilişkiler nedeniyle ortaya çıkan daha temel değişikliklerle birlikte ele alınması geren bir sorun. Bence sorunun asıl çözümü de hastalığın teşhisi ve tedavisi gibi gerideki nedenleri iyi anlamaya bağlı. Kendi düşüncemi kestirmeden söyleyeyim: Burada ele alınan birçok sorun gibi, küresel ısınma ve çevre katliamı da en başta bencil çıkarları ateşleyen kâr mantığıyla ilgili. Bu hayati sorunun çözümü de ne karbon salınımının azaltılması ne "yeşil ürünler" veya "yeşil ekonomi" gibi piyasacı çözümlerle mümkün. Asıl çözüm, büyüme-zenginleşme-refah-verimlilik anlayışımızdaki temel değişikliklerle ilgili. Evet, artık üstü örtülemeyen gerçekler nedeniyle çevre sorunu görmezlikten gelinemiyor; ancak tehlikeyi yaratan politika ve anlayışlarda değişiklikten söz edildiği söylenemez. Oysa "yavaş yaşam" veya "ekolojik yaşam" veya "kendi ürününü tüket" gibi şimdilik marjinal görünen küçük ve yerel inisiyatifler, gerçekte ne yönde bir değişime gitmemiz gerektiğini daha iyi göstermekte. Bu büyük değişim için, yalnız ekonomide değil, daha önemlisi yaşam anlayışı ve alışkanlıklarımızda temel değişikliklere ihtiyaç olduğu da ortada. Örneğin "ayağını yorganına göre uzat" özdeyişini, bu gezegenin sınırlarını ve olanaklarını düşünerek dünyadaki yaşamın devamı için yeniden değerlendirmekte yarar var gibi geliyor bana.

Özetle, yeryüzünün çaldığı tehlike çanları ortadayken, sonu görünmeyen üretim ve tüketim hırsı beni çok tedirgin ediyor. Bir yandan "inkâr" politikası hâlâ sürdürülmekte, öte yandan Çin ve Hindistan gibi ülkelerin hızlı kalkınmaları kıskanılmakta ve yeryüzüne inat, hep beraber nasıl daha fazla büyüyelim derdine düşülmektedir. Arabaların üretilmesi ve satılması gerek; benzin daha fazla kullanılmalı; insanlar "evde oturmayıp pazara çıkmalı"; krediler, taksitler alışverişin emrine girmeli ve... Örneğin Hindistan'da Tata şirketince piyasaya sürülmesi beklenen 3 bin dolarlık arabaların üretimi söz konusu olmaktadır; yüz milyonlar bu arabaları kullandığında, dünyaya ne olacağının sorulmasına özel çıkarların izin vermediği de ortada (Ömer Madra, 2007, s. 345). Piyasa âşıklarının, teknolojinin üretim gücünü ve tüketimin insanları nasıl "eşitlediğini" konuşmaktan yana olacakları da açık. Marka giysilerin taklit üretimleriyle, cep telefonlarıyla eşitlendik! Anlaşılan şimdi sıra "otomobil" gibi daha sıra dışı malların tüketiminde eşitlenmekte.

Ne demeli? Otomobil sahibi olma ayrıcalığını zenginlere bırakarak (!) çevrenin korunmasını mı yeğlemeliyiz; araba kullanımını engellemiyorsak, azgelişmiş ülkelerde daha çok insanın araba sahibi olmasına mı sevinmeliyiz; battı balık yan gider misali ne olacaksa olsun mu demeliyiz? Yoksa, her biri bir biçimde "yıkıcı" olan bu seçenekler yerine, tüketim olanakları ve yeryüzü gerçeklerini "yaşam ve adalet" gibi yeni bir tartışma çerçevesine yerleştirmeyi mi düşünmeliyiz?

Sanırım çevre sorununu, ortaya çıkan olumsuz sonuçlara değil, bu sonuçları doğuran anlayışlara, teknolojilere, araçlara kaydırmak ve bu sorunu daha geniş kapsamlı bir küresel adaletle ilişkilendirmek gibi bir ihtiyaç var. Yani herkesin daha fazla tüketmesini değil, yeryüzünün kaynakları ve olanakları ile üretim ve tüketimin sonuçlarını dikkate alan, daha mütevazı bir tüketim düzeyi gibi, üretimden tüketime, kaynak kullanımından iş yaratmaya kadar uzanan birçok alanda "daha adil bir bölüşüm", geniş çaplı bir "küresel adalet" düşüncesi gerekli. Bu da siyasal ve ekonomik olduğu kadar sosyal-kültürel-ahlaki bir dönüşümle gerçekleşebilir.

Örneğin tarımın yoz kullanımıyla bugün yiyecek fiyatlarının artışı ve bu nedenle öncelikle yoksul ülkelerde olmak üzere beslenme sorununun çok daha geniş kitleleri ilgilendirir hale gelmesi söz konusu. Öte yandan her geçen gün, sağlığa zararlı yiyeceklerin bombardımanı altına girmekteyiz. WB'nin 2009 yılındaki raporu, yiyecek fiyatlarındaki artışla, mutlak yoksulların 130-150 milyon artacağını belirtirken; hem gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliğinden çok daha fazla etkileneceğini hem de gelişmiş ülkelerin yaptığı gibi tarım sektöründeki teknolojik yeniliklere ve yeni tohum çeşitlemelerine uyamadıkları takdirde gıda açısından kendi kendine yeten bir ülke olma şanslarının hiç kalmayacağını söylemekte (WB, 2009, s. 8). İyi de, aslında gelişmiş ülkelerin teknolojileri değil midir bunca felaketi ve korkuyu yaratan?

Bu nedenle yıllar öncesinden ortaya konulan, sonra beğenilmeyip bir kenara atılan alternatif büyüme yaklaşımlarına kulak vermek gerek. Kapitalizmin "kullanım değerini değil, artıdeğeri azamiye çıkarmak zorunda" olduğundan söz ederek, kapitalizmin kendini yok etmeden önümüzdeki krizi atlayamayacağından söz edenler (Robert Havemann, 1990), teknolojinin insanı ve yeryüzünü dikkate almayan gelişme doğrultusuna dikkat çekerek "küçük güzeldir" diyenler (E. F. Schumacher, 1989), eko-sosyalizmi formüle etmeye çalışanlar (Rudolf Bahro, 1996), yaşadığımız felaketle yeni bir yaşam ve çalışma anlayışına olan ihtiyacımızı vurgulayanlar (André Gorz) ve daha niceleri bugünkü tehlikeli gidişe çoktan dikkat çektiler. Dolayısıyla çevre sorunları denilince de

karbon salınımı tartışmalarından önce yaşamı, insanı, barışı merkeze alan bu deyişlerden öğrenilecek çok şey var.

Bu anlamda, uzunca bir süredir gündemde olan ve iş dünyası dahil herkesçe kabul gören "sürdürülebilir kalkınma" söylemlerine de kuşkuyla bakmak gerekmekte. Sürdürülebilir kalkınma, bugünkü ve gelecek kuşakların ihtiyaçları arasında bir denge kurulması ve bu nedenle çevre ve kaynak korunmasına yönelik bir anlayışı temsil etse de geldiğimiz noktaya bakılırsa en az 20 yıllık geçmişi içinde gerçekten bir değişim yarattığı söylenemez. Bu nedenle Batı'da, hem sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının kendisine hem bu yaklaşımın üzerinde durduğu yerel düzeyde katılımcı ve müzakereci karar mekanizmaları anlayışına da kuşkuyla bakılmakta (Stephen Morse, 2008, s. 342-342): Örneğin bazıları sürdürülebilir kalkınmayı (SK), varolan kalkınma anlayışının bir devamı olarak görmekte ve Batı kapitalizminin hegemonyasını sürdüren, büyümeye sonu gelmeyen bir süreç olarak bakan, kimin gelişmiş kimin gelişmemiş olduğu konusunda Batı anlayışının devamına izin veren bir yaklaşım olarak eleştirerek, postkalkınmacı (*post-development*) bir yaklaşımı benimsemekte. Post-kalkınmacılar, Batı'nın zengin ülkelerin yararına işleyen bu kalkınma anlayışının bir yandan yeni sorunlar doğururken, öte yandan varolan sorunları çözmekte yetersiz kalmasını, amaca giden araçların yetersizliğinde değil, Batı'da yaratılan "kalkınma" amacının yanlışlığında görmekteler (Escobar, 1996, s. 329): Sürdürülebilir kalkınma, hoş fikirler ve söylemler içerse de gerçekte tüketimcilik, endüstrileşme ve çevre kirliliğiyle eşitlenen "ilerleme" fikrine dayanmaktan başka bir şey ifade etmiyor, hatta "doğanın kapitalistleşmesi" anlamını taşır hale geliyor. Postkalkınmacı söylem ise, kalkınma fikrinden vazgeçmese de en azından kalkınma fikrinin ve bu yolda ortaya çıkan gelişmelerin Batı hegemonyası içinde yapılandığına ve daha çok onun işine yaradığına dikkat çekmek açısından yararlı.

Öte yandan, gelişmiş ekonomilerin çevre kirliliği yaratan eski teknolojileri ya da bazı atıkları azgelişmiş ülkelere göndermeleri gibi, "kendilerince" tedbirleri de var; çevre konusunda daha duyarlı olup bazı önlemler aldıkları da ortada. Örneğin Avrupa'da bir yandan toprağın, denizlerin, doğanın ve doğal kaynakların piyasalaşmasının herkes için tehlikeli sonuçlar yaratmasıyla, geçmişte emeğin piyasalaşmasının getirdiği tehlikelere karşı refah devletinin yükselmesi gibi, şimdi de çevreci devlet veya "eko-devlet" tartışılmakta (Ian Gough, 2008, s. 327; James Meadowcroft, 2008, s. 331). Öte yandan Marshall'ın üç boyutlu hak (sivil, siyasal ve sosyal boyut) anlayışına ek olarak şimdi "yeşil vatandaşlık" anlayışının gerekliliğinden söz edilmektedir (Hartley

Dean, 2001). İklim değişikliği gibi sorunlardan en çok etkilenenlerin, ABD'deki Katrina kasırgasında olduğu gibi, kendilerini sellere veya ısınmaya karşı koruyamayan toplumun yoksul kesimleri olduğu bilindiğinden, sosyal politika ve sosyal adalet anlayışının çevre sorunlarını da kapsayacak biçimde genişletilmesi gündeme gelmektedir (John S. Dryzek, 2008, s. 335). Kısacası, iklim değişikliğinin Avrupa'da Hollanda dışındaki ülkelerde doğrudan değil de dolaylı etkilerinden söz edilse de duyarlılık bir hayli fazla ve özellikle Kuzey Avrupa ülkelerinin çevrenin korunması açısından daha olumlu politikalar izledikleri ortaya çıkmakta. Oysa günümüzdeki tahribata bakıldığında, sorun çoktan mütevazı bir "çevre sorunu" olmaktan çıkmış, yeryüzü tahribatı ve ekolojik dengenin bozulması daha vahim bir hal almış durumda; bu nedenle de daha radikal önlemlere ihtiyaç var. Bu konuda da özellikle gelişmekte olan ülkelerin ve küresel sivil toplumların sürekli ve kararlı eylemleri bir değişim yaratabilir.

Oysa yapılan araştırmalar çevre duyarlılığının azgelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelere göre oldukça az olduğunu göstermekte. Örneğin Avrupa Birliği bünyesinde adayları da kapsayacak biçimde (29 ülke) yapılan bir araştırmada, çevreyi korumak için ekonomik büyümenin sınırlandırılabileceğini kabul edenler Hollanda, Finlandiya ve Danimarka'da oldukça yüksek (Hollanda'da % 83 dolayında); 15 üyeli AB ortalaması % 60, son 10 üye ortalaması ise % 44 düzeyinde. Türkiye'de ise yalnızca % 20,7 oranında (Jürgen Gerhards; Holger Lengfeld, 2008, s. 339-340): Araştırmacılar, verilen yanıtlardaki farklılığı anlamak için kişisel değişkenlerle de karşılaştırma yapmışlar ve özet olarak ortaya çıkan sonuç şu: Daha genç, eğitimli ve sol eğilime sahip olanlar, ekonominin ekolojik ihtiyaçlar üzerindeki üstünlüğüne daha fazla itiraz ediyor.

Kuşkusuz, büyüme tüketim olanaklarını ve yaşam düzeyini yükseltmekte ve bu nedenle azgelişmiş ülkelerde büyümeye daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Buna karşın üretim gibi tüketim de arttıkça, ormanlar, su kaynakları gibi enerji kaynakları da tüketilmekte, sonuç olarak ekolojik denge daha da bozulmaktadır. Örneğin Doğal Hayatı Koruma Vakfı'nın bir raporu, insanların 1998'den bu yana doğal yaşamın % 30'unu tahrip ettiğini ortaya koymakta; fakat aynı zamanda ABD'deki tüketimin Bangladeş'e göre 10 kat daha fazla olduğunu da belirtmeden geçememektedir (WWF, 1998, s. 1). Bugün çalış-kazan-harca anlayışının doruğa çıktığı tüketim toplumu küreselleşirken, belki ABD ile Bangladeş ya da Hindistan arasındaki fark kapanmamakta; ancak buralarda da her geçen gün tüketim kültürü gelişmektedir. Dolayısıyla büyüme-üretme-tüketme kültüründe ciddi bir kırılmaya ihtiyaç var.

Aslında ekonomik büyümenin, iklim değişikliği gibi bir sorunun arkasındaki en temel neden olduğu iyi bilinmektedir; fakat ekonomik refah ve toplumsal gelişme açısından vazgeçilmez görüldüğünden, bu yolda temel bir değişikliğe gitmek çok zor bir hedef. Örneğin 1970-2004 arasındaki dönemde iklim değişikliğinin en büyük nedeni olarak görülen sera gazı salınımının (*green house gases*) % 70 arttığı söylenmekte ve aynı dönemde sera gazı salınımında en büyük payı (% 65) olan küresel ekonomik büyümenin % 77 oranında gerçekleştiği belirtilmektedir; öte yandan endüstrileşmeyle başlayan küresel ısınmadan öncelikle gelişmiş ekonomilerin (örneğin 1850-2000 dönemdeki gaz salınımlarından gelişmiş ekonomiler % 77, gelişmekte olanlar % 22; 1990-2000 arasındaki dönemde ise sırasıyla % 62 ve % 38 oranında) sorumlu oldukları da bilinmektedir (Jon Rosales, 2008, s. 1411,1413). Bu durumda, öncelikle büyümeden vazgeçmesi gerekenlerin de zengin ülkeler olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerek. Hiç bu noktada değiller ve durmadan daha fazla büyümenin peşinde koşmaktalar; iklim değişikliği gibi bir felaket karşısında bile yan çizmekte veya her ülkenin gaz salınımından kişi başına sorumlu olması gibi bir ilkeyi gündeme getirmekteler. Oysa böyle bir uygulamanın, kirliliği yaratanlar göz önüne alındığında, çok adaletsiz olacağı ortada; buna karşın, Rosales'in de dikkat çektiği gibi, iklim değişikliğiyle ilgili tartışmalarda bu adaletsizlik en az göze batan konu olmakta.

Tabii, Çin gibi hızla gelişen büyük nüfuslu ülkelerin küresel ısınmaya katkısı artarken, bir yandan da bu ülkede milyonları ilgilendiren tüketim gücündeki artışın getireceği tehlikeler konuşulmaktadır. Örneğin 1990'lı yıllarda her 30 ayda Çin'deki binek araba sayısının ikiye katlandığı ve 2020'de bu sayının 140 milyona çıkmasının beklendiği görülmekte ve Çin'in doğusunda yaşayan 450 milyon nüfusun yıllık 7 bin dolarlık gelire ulaştığı düşünülerek araba sahibi olma oranının yükselişe geçeceği tahmin edilmektedir (Paul G. Harris, 2008, s. 484-485): Bir başka tahmine göre, Çin'de yılda 10 bin dolar kazanan hane halkı 2003'te 3,8 milyonken, 2013'te 151 milyona yükselecek, temel ihtiyaçları dışında tüketim gücüne sahip olacak insan sayısı da 31 milyondan 212 milyona çıkacaktır. Bu alım gücü ve tüketimle, en başta Çin olmak üzere, gelişmekte olan ülkeler de küresel ısınma ve çevre kirliliği açısından gelişmiş ekonomiler kadar zararlı hale geldiğinde, dünyanın alacağı hali bugünden tahmin etmek mümkün; birçok bilimsel çalışma bu konuda oldukça net sonuçlar ortaya koymakta.

Bu noktada ortaya çıkan ve tartışılan bir başka sonuç da, gelişmiş ülke ile gelişmekte olan ülkenin küresel ısınma karşısındaki sorumlu-

luklarını ayırt ederken, gelişmekte olan ülkelerde yüksek refaha sahip kitlelerin varlığı nedeniyle, ülkeler yerine kişisel sorumlulukların konu edilmesi olmaktadır. Örneğin bireyci yaklaşımı benimseyen kozmopolit yaklaşımlardan yola çıkan bazıları, iklim değişikliği konusunda kişisel sorumluluk ve telafiden söz etmekte ve zengin olan herkesin, nerede yaşarsa yaşasın iklim değişikliği açısından sorumlu olması gerektiği görüşünü dile gelmekte (Harris, 2008, s. 492). Bu yaklaşım, iklim değişikliğinden zengin ülkeleri sorumlu tutan gelişmekte olan ülkelerin, öncelikle kendi ülkelerindeki zenginlerin çevre kirliliğini azaltma yönünde ahlaki ve pratik sorumluluğu üstlenmelerini, bunu yapmadıkları takdirde zengin ülkelerden ve uluslararası girişimlerden bir şeyler isteme hakkına sahip olamayacaklarını ileri sürmektedir.

Özetle, söylenecek epeyce şey var: Birincisi, küresel ısınmanın endüstrileşme sonrası artan bir hızla büyüyen bir olgu olduğu ve geçmişten bu yana sürüp giden birikim dikkate alındığında, bugün gelinen noktadan öncelikle gelişmiş ekonomileri sorumlu tutmanın haksızlık sayılmayacağı söylenebilir. İkinci olarak, bu ülkelerin yüzyıllardır öteki ülkelere kendi büyüme modelinden yaşam anlayışına kadar birçok konuda modellik ettikleri düşünülürse, gelişmekte olan ülkelerin küresel ısınmada artan paylarından bile, etik anlamda bu ülkeleri sorumlu tutmak mümkün. Üçüncü olarak, gelişmekte olan ülkelerdeki yatırım ve üretimdeki yabancı sermayeden teknolojiye ve girdilere kadar birçok kalem dikkate alındığında, bu ülkelerdeki artan kirlilikte gelişmiş ülkelerin doğrudan payının az olmadığı görülebilir. Dolayısıyla, ABD'nin kişi başına karbon salınımından öteki ülkelerin çok ötesinde sorumlu olduğunu söylerken, yoksul ülkelerdeki zenginlerin lüks tüketimleriyle neden oldukları karbon salınımından söz etmemenin haksızlık olduğu iddiası pek "adil" görünmüyor.

Kaldı ki iklim değişikliğiyle ilgili sorumluluğu bireysel zenginlik ve tüketimle ilişkilendirirken, Batı'dan kaynaklanan tüketim kültürü ve yaşam biçimini masaya yatırmak da kaçınılmaz. Bu konudaki anlayış ve standartlarımızda değişiklik yapmamız ve bunu büyüme modelimizle ilişkilendirdikten sonra, kolektif rolleri açısından zengin ülkelerden, bireysel rolleri açısından da zenginlerden daha fazla sorumluluk istenebilir. Örneğin sorumluluğu bireyle ve zenginlikle ilişkilendirenlerin, öncelikle uluslararası uçuşlar başta olmak üzere lüks tüketimden çevre koruma adına vergi alınmasını önerdiklerini görüyoruz. İlkesel anlamda her tür tüketimden çevre vergisi alınması ve bu vergilerden oluşacak fonlarla hem çevrenin korunması hem en azgelişmiş ülkelere yardım yapılması gibi önerilere karşı olmak düşünülemez. Örneğin Brezilya

ve Fransa uluslararası uçuşlarda düşük oranlı bir karbon salınımı vergisi uygulamasına geçmiş durumda. Ancak bunların zengin olanların tüketim düzeylerini ne kadar düşüreceği kuşkulu; aksine, orta tabakalar için kısıtlama anlamına gelmesi çok muhtemel. Yani daha sorumlu olan zenginler bir fedakârlık yapmazken, asıl fedakârlık orta gelirlilere düşecektir. Kısacası, her ülke ve herkes için daha az üretme, daha az tüketme gibi bir anlayış ve kültürü öncelemek gerekiyor. Bu anlayışa büyümenin, atmosfer de dahil yeryüzündeki tüm kaynakların daha adil paylaşımı gibi bir ilke ve etiğin eşlik etmesi gerektiği de açık. Bu noktaya, iklim değişikliğinin baskısı çok daha doğrudan ve tehlikeli biçimde hissedilmeden varılacağını beklemek zor; o döneme kadar da hem daha adil olanın ne olduğu tartışmalarının süreceğini hem küresel vergiler gibi uygulamalarla varolan tehlikenin ertelenmeye çalışılacağını bekleyebiliriz.

Ne zengin ülkeler ne zengin kişiler büyüme ve zenginliğe bir "son" belirlemekten yana. Onları izleyerek kendileri için de refah isteyen gelişmekte olan ülkeler ise, ne zengin ülkelerdeki büyüme ve refah artışına bir çizgi çekilmesini isteyebilmekte ne kendileri daha adil bir büyüme gerçekleştirebilmekte. Bireylerin de büyümeden ve getirdiği nimetlerden vazgeçmelerini bekleyemiyoruz; ne daha aza ne paylaşmaya razı olacak bir kültür yarattık; oysa şimdi insanlar değilse de dünya, sınırları olduğunu haykırmakta. Bu haykırış, kolay olmasa da hem insanlıkla hem yeryüzüyle dayanışma içinde bir büyüme anlayışına ihtiyacımız olduğunu bize hatırlatmakta.

Örneğin toplutaşıma yerine araba ile ulaşım sürdükçe ve araba üretimi bu hızla devam ettikçe çevreyi korumak mümkün değil. Buna karşı başta fosil yakıt kullanımının azaltılması olmak üzere çeşitli önerilerin gündeme geldiğini biliyoruz; fakat alternatif teknolojiler gibi önerilerin hayata geçme sürecini de, doğuracağı alternatif tehlikeleri de bilmiyoruz. Dolayısıyla gerçekçi olmak gerekirse, işyerinden eve, ulaşımdan boş zamana kadar uzanacak yeni bir toplumsal örgütlenmeye ve bunu destekleyecek "sürdürülebilir tüketim" gibi anlayışlara ihtiyacımız var (Michael Cahill, 2001, s. 637): Şöyle söylemek de mümkün; çevresel sınırlarımızın olduğuna ilişkin bir bilgiye göre yaşayacaksak, sorumluluk, özen ve bakım, tasarruf ve sevgiyi hedonizm, özgürlük, harcama ve açgözlülüğün üzerine çıkarmamız gerek.

Kısacası günümüz dünyası, yukarıda saydığım daha radikal yazarların ileri sürdüğü gibi, kalkınmanın, büyümenin, verimliliğin, çalışmanın anlamlarının yeniden kurgulanmasına ihtiyaç duyulan bir aşamada ve çok daha radikal değişikliklere ihtiyaç var. Bu noktada, örneğin bü-

yüme ve teknolojinin insan ihtiyaçlarının çok ötesinde ve yeryüzüne zarar verecek bir boyut almasının düşünülmesi kadar, yeryüzünün ortak kaynaklarının birileri tarafından ve kendi çıkarları için kullanılmasının da sorgulanması gerek. Bu kaynakların tahribatının (hava, su, toprak) veya tükenmesinin (en başta petrol ve diğer değerli madenler) sonuçlarını tüm insanlık yaşıyor ve yaşayacaksa, hava, su, toprak ve yeraltı zenginlikleri gibi yeniden üretilemeyen kaynakların piyasalaşmasını önlemek ve bunları yeryüzünün tüm insanlara ait ortak malları olarak kabul edip, kullanımıyla ilgili kararları birilerinin tekelinden almak gerek. Bunun da ötesinde, bugüne dek bu kaynakların kullanımıyla elde edilen gelişmenin daha adil paylaşımdan da bahsetmeliyiz.

Örneğin yeryüzündeki kaynakların kullanımından alınacak vergiler ve bu yolla oluşan fonun yoksulluğun ve küresel gelir adaletsizliğinin azaltılması için kullanılması gibi öneriler var (Pogge Thomas W.); Üçüncü Bölüm'de buna değineceğim. Bunun da ötesinde, yalnız bugün değil geçmişten bugüne özellikle Batı'nın, sağladığı gelişme için kullandığı ve hatta tükettiği kaynaklar söz konusu. Kaynaklarını kullandığı ülkelere niçin borçlu olduğu düşünülmesin? Örneğin, "ekolojik alan" gibi bir kavram kullanılarak, herkesin bu yeryüzünde eşit bir ekolojik alana hakkı olduğu ve insan faaliyetlerinin tümünün doğal dünya ile etkileşim içinde gerçekleştiği göz önüne alındığında –yani tüm faaliyetlerde kaynak kullanılmakta ve bunların çevresel etkileri olmakta– zengin ülkelerin gerek üretim gerek tüketim yoluyla "ekolojik alanı" yoksul ülkelerin çok ötesinde kullandığı vurgulanmaktadır; buna bağlı olarak, küresel kaynakların sınırlılığı da bilindiğinden, sistematik bir sömürü ve ekolojik adaletsizlik söz konusu olmakta ve bu ülkelerin "ekolojik borçluluğu"ndan söz edilmektedir (Tim Hayward 359, 2005, s. 368).

Ömer Madra, Richard Falk'ın bir yazısından esinlenerek şöyle diyor (Madra, 2007, s. 342): "Aslında, biz bu kitabın birçok yerinde küresel iklim değişikliğinin zalimliğine değindik. Dünya ısındıkça yoksul ülkelerin büsbütün okkanın altına gittiğini, iklim değişikliğine ölçüsüzce katkıda bulunan zengin ülkelerin milyarlarca dolar harcayıp kendilerini kuraklık ya da deniz yükselmesi gibi risklere karşı garantiye almaya çalışırlarken, küresel iklim değişikliğinin en ağır sillesini yiyen ülkelere neredeyse zırnık koklatmadıkları gibi zalimliklerini gene de yeterince vurgulayamadım. 'Adalet Gezegenin Temelidir' başlığıyla bir bölüm ayırmalıydık belki. Ya da 'Adaletin Bu mu Dünya' diye..." Madra çok doğru bir saptama yapıyor; bu kitabın yeryüzüne ve doğaya yapılan kötülüklere uzanması gibi, çevre sorunlarından söz eden yazı ve kitapların da "küresel adalet" gibi konu ve tartışmalarla ilişki kurması çok

önemli. Buna bağlı olarak, çevreci hareketin bazı kopukluklarından da söz eden Madra, yeryüzünün korunması doğrultusundaki zorlu mücadelede çevre adaletinin bu mücadelenin en önemli parçası olması gereğine işaret etmekte ve sözü Falk'tan bir alıntıyla bitirmektedir (2007, s. 347): "Çevre adaleti çağrısı demokratik toplumların 'ethos'unun, yani etik değerlerinin bir parçası olmak zorunda. Bunlar böyle olmadıkça , haksızlık ve adaletsizlik örneklerinin çoğalarak artacağı kesin olarak söylenebilir. Dahası, iklim krizinden doğacak kıtlık şartları o kadar katı olacaktır ki temel kaynakların kameye bağlanması gibi çok ağır tedbirleri yürürlüğe sokmak zorunlu olacağından, haksızlık örneklerinin katbekat artacağından da emin olabiliriz." Falk'a katılmamak mümkün değil. Evet, çevre adaleti gerekli; ancak bu adalet anlayışının daha genel bir dayanışma ve bölüşüm adaleti yaratılmadan oluşması da mümkün değil. Adalet gerektiren tüm bu alanlar hem birbirine bağlı hem de hepsi büyüme, tüketim, yaşam anlayışının değişmesiyle ilgili.

Çevre sorunu konusunda daha ayrıntılı bir tartışmaya girmeyeceğim. Bunu, bu konuları çok daha yetkin biçimde ele alan kalemlere ve kitaplara bırakıyorum. Ancak bu kitabın bir bütün olarak yalnız bölüşüm meselesi açısından değil, yarattığı tüketim kültürü ve yol açtığı ekolojik dengesizlikler açısından da kapitalist büyüme anlayışına kaygı ve kuşkuyla baktığını söylemek isterim; bu nedenle küresel adalet ve küresel dayanışma ahlakına olan ihtiyacı da vurgulamak ihtiyacı hissetmekte.

NİTELİK DEĞİŞTİREN ULUS-DEVLET, GERİLEYEN DEMOKRASİ, GÜÇ YİTİREN VATANDAŞ

> Demokrasiler piyasayı tercih ederler fakat piyasalar demokrasiyi tercih etmezler. Piyasayı mümkün kılan koşulları yaratan demokrasiler, aynı zamanda piyasanın ne yapıp ne yapmayacağını da belirlemek durumundadır. Vatandaşları piyasayı akıllıca kullanmak ve suiistimalleri önlemek konusunda eğitmek zorundadır; piyasanın ilgi duymadığı ve ödüllendirmediği değerleri ve ortak kültürü desteklemek zorundadır; piyasanın anarşi veya tekel yoluyla kendini yeniden yapılandırmasını önleyecek mekanizmalar oluşturmak zorundadır; bireysel seçimlerin istenmeyen sosyal sonuçlarına çare olacak biçimde kamusal bir seçimi mümkün kılacak alternatif bir seçim formunu güvence altına almak zorundadır.[32]

Devlet, yalnız dışa karşı güvenlik sağlamak, içte asayişi temin etmekle görevli değildir; aynı zamanda toplumsal güçler arasındaki dengesizliği azaltmak, bir anlamda daha eşitlikçi ilişkiler oluşturmakla da

32. Benjamin R. Barber, 1995, s. 243.

yükümlüdür; en azından siyasal demokrasinin böyle bir savı vardır. Bunun için, en başta piyasaya ve piyasa güçlerine karşı vatandaşlarını korumak zorundadadır. Bunu da yalnız yasalarla yapmaz, yapamaz; vergi sisteminden tekelleşmeye, sosyal hizmetlerden eğitime kadar uzanan birçok alanda vatandaşın özgürlük alanını ve denetim olanaklarını artıracak çeşitli düzenlemelerle yapar. Bunlar kuşkusuz, kapitalist sistemi ortadan kaldırmaz; ancak kapitalizmin karşısına etkin bir kontrol aracı olarak siyaseti koyar. Bugün en çok şikâyet konusu olan da devletin ve siyasetin bu gücü ellerinden kaçırmaları meselesidir.

Ulus-devlete yönelik eleştiri ve kaygılar epeydir gündemde ve bunlar yalnızca küreselleşmeyle bağlantılı da değil. Daha önce söz edilen risk toplumu, postmodern toplum, bireyselleşmiş toplum gibi tanımlamaların hemen hepsinin, ulus-devlet ve siyaset açısından ortaya çıkan sorunsalı konu ettiği ortada. Ancak, küreselleşen kapitalizmin ulus-devlet üzerinde etkileri bir hayli fazla; ayrıca yukarıda epeyce değindiğimiz sosyokültürel değişimler de siyasal sonuçlarıyla bu süreç üzerinde etkili. Piyasanın siyaseti yuttuğunu söylemeyeceğim kuşkusuz; fakat siyasetin piyasa üzerindeki etkileri toplumsal kaygıları yansıtmayınca toplumun geniş kesimleri açısından siyasetin inanılırlığını epeyce yitirdiğini söylemek gerek.

Ancak kapitalist kültürün bunca egemenliğine karşın, sosyoekonomik sonuçları gibi siyasal etkileri de görmezlikten geliniyor diyebiliriz. 20. yüzyıl biterken, üretim ilişkilerindeki dengesizliğin bir yana bırakıldığını, buna karşın bolca kültürden, özneden, bireyden, özgürlükten söz edildiğini ve kapitalizmden, sınıftan söz etmenin totalleştirici bulunarak reddedildiğini biliyoruz. Oysa yukarıda değinilen tartışmalar, farklı kültürler olabileceğini ya da kültürün de önemli bir faktör olarak devreye girdiğini yadsımadan, tüm bu kültürleri ama ince ama kalın bir tabaka olarak örten üretim ilişkilerinin varlığına ve küreselleşen dünyada bunun bir yaşam biçimi olarak belirleyiciliğine dikkat çekmektedir. Yalnızca ücretliler toplumu haline gelen toplumlara bakıp, bu toplumlarda ev ve çalışma hayatı arasında geçen yaşam, statü ve başarı arayışları, yeme ve içme veya boş zaman ve eğlence alışkanlıkları, reklam, moda ve tüketim kalıpları arasında ne kadar fark ne kadar benzerlik olduğunu izlemek bile, kültürler arası farklar kadar benzerliklerin de varlığını ortaya koymaya yeter. Bu toplumlara hizmet toplumu, tüketim toplumu, postmodern toplum, kısacası ne dersek diyelim; ancak geride bu tanımlamaları belirleyen sosyoekonomik bir sistem olduğunu unutmak mümkün değil.

Bununla bağlantılı olarak, kimlik siyasetinin öne çıkarılması bireyin farklılık ve özgürlüklerinin güçlenmesi açısından olumlu görülse de bu kimlik bireyin içinde bulunduğu sosyoekonomik koşul ve ilişkilerden bağımsız ele alındığında tartışmaların büyük bir boşluk içermesinin kaçınılmazlığını da vurgulamak gerekiyor. Sınıf ve emek meselesini ayrı bir bölümde ele almak istediğimden, burada bu tartışmalara girmeyeceğim; şimdilik yalnızca bir iki noktaya işaret etmekle yetineyim. Sosyokültürel açıdan olduğu gibi sosyoekonomik açıdan da birey toplumsal bir varlık ve kimlik de tüm bunlara bağlı bir değişken; bu nedenle birey ve kimlik temelli tartışmalar da, bunun üzerine oturtulan siyaset de ancak bireyi çevreleyen koşullar bir bütün içinde ele alındığında anlam taşır. Örneğin cinsler arası eşitsizlikler, etnik ve dinsel farklılıklar, ülke halkı ile göçmenler arasındaki sorunlar, bütünleşenler ve dışlananlar gibi çok parçalı toplum yapısından her yerde söz etmek mümkün; buna dayalı kültürel temelli tartışmalar da yapılabilir. Ancak farklı kimlikler ya da ayrımcılık içeren politikaların her toplumda sosyoekonomik eşitsizliklerle yakın ilişkisi var ve kültürel eşitsizliklere sosyoekonomik koşullardaki eşitsizliğin eşlik ettiği ve bunlardan beslendiği de ortada; kültürel istemlerin sosyoekonomik hak talepleriyle bir bütünlük kazandığı da görmezlikten gelinemez. Öte yandan, sınıf ilişkileri değişmiş olsa da küreselleşen kapitalist sistemde genel olarak güç ilişkilerinde insan ve emekten yana dengesizliğin varlığı ortada. Öyleyse, toplumsal-siyasal ilişkilerdeki bu dengesizliğin demokrasiyi aksattığını yadsıyabilir miyiz? Hemen her toplumda artan işsizler, çalışan yoksullar, parçalanmış ve esnek istihdam, gelir dağılımında eşitsizlik söz konusu ise, sosyoekonomik eşitsizlikleri bir yana koyarak anlamlı bir demokrasi tartışması yapabilir miyiz? Dolayısıyla sosyoekonomik eşitsizlik ve adaletsizlikler, sınıf yapısının değiştiği ya da sınıfların kalmadığı iddialarıyla örtülecek meseleler değildir; aksine bu meseleleri odak noktasına almadan ne insan hakları ne demokrasi tartışması yapmanın anlamlı olabileceğini düşünmekte yarar var. Günümüzde küresel düzeyde bile, "bölüşüm adaleti" yolunda tartışmalar hız kazanırken, gelişmekte olan ülkelerdeki demokrasi tartışmalarının böyle bir meselesi olmaması ise ibret verici olsa gerek.

Ulus-Devlete Ne Oluyor?

İktidar giderek siyasetten kopmaktadır. İktidar Manuel Castells'in belirttiği gibi akış halindedir; bu arada demokrasinin iki yüzyıllık tarihi içinde icat edilen ve güçlendirilen bütün siyasal kurumlar eskiden olduğu gibi toprağa

bağlı durmaktadır. İktidar, bu günlerde, küresel ve ülkeler-üstüdür; siyaset ise ülke çapında ve yereldir. İktidar serbestçe ve uzamın sınırlarını hiçe sayarak elektronik sinyallerin hızıyla hareket eder... Ne var ki siyasetin devletten başka faili yoktur; onun egemenliği de eskiden olduğu gibi uzamsal terimlerle tanımlanır (ve sınırlanır).[33]

Bugün ulus-devletin kendisinde bir parçalanma olduğu, yani ulus-üstü ve ulus-altı birleşmelerin, farklılaşan ilişkiler/kurumlar ağının ortaya çıktığı açık. Bunun sonucunda gerek ulusal gerek uluslararası sistemde çoklu aktör ve ilişkilerden söz edilmekte ve bu farklılaşan ilişkiler içinde ulusal devletin egemenlik alanı da, bu egemenliğin kullanımı da değişime uğramaktadır. Bu gelişmeler karşısında yorumlar da çeşitli: Devletin temel aktör olarak rolünde bir değişiklik olmadığını söyleyenler de var, daha da güçlenerek yoluna devam ettiğini iddia edenler de, ulus-devletlerin defterinin dürüldüğünü ilan edenler de.

Gerileme mi, Devam mı?

David Held, küreselleşmenin ulus-devlet merkezli yaklaşımları epeyce zayıflattığını söyleyenler arasında önemli bir isim (Held, 1995, s. 95-144): Ona göre, dünya ekonomisi küreselleşmekte, yeni egemen güçler ve bölgesel bloklar ortaya çıkmakta, uluslararası örgütlerin gücü artmakta, uluslararası hukuk ulus-devletin üstünde bir güç ve yaptırım kazanmakta ve tüm bunların iç ve dış politika arasındaki ayrımı azaltarak ulusal politika alanını sınırlaması gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Yani ulus-devlet açısından egemenlik alanı sınırlanmakta ve egemenlik kullanımı çoğullaşmaktadır. Held, küresel sistemi, devletin egemenliği ortadan kalkmasa da, "hegemonik devletler devrine" karşı bir meydan okuma olarak nitelemektedir. Her ne kadar bu meydan okuma henüz tamamlanmamışsa da devlet egemenliği ve buna bağlı olarak temsili demokrasinin geleceği belirsizleştiğinden daha üst düzeyde yapılanmaya ve ilişkilerin kurumsallaşmasına ve kozmopolit demokrasi gibi farklı demokrasi anlayışlarına ihtiyaç vardır (s. 138-139).

Liberal-küreselleşmeci yaklaşımlar ise, küreselleşme kadar, değişen toplum ve birey üzerinde de durmaktadır. Buna göre, devletin hem insanın değişen ihtiyaçlarına hem dünyanın istemlerine yanıt verme kabiliyetinin kalmadığı ve özellikle ekonomik aktiviteler için artık sınırsız bir dünyanın gerektiği söylenmektedir (Ohmae, 1990, s. 24). Günümüz dünyasında karmaşık ve çoğulcu ilişkiler ve aktörler söz konusudur; global dünyada süreklilikten çok süreksizlikten söz etmek gerekir. Yal-

33. Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 2005, s. 247.

nız kurumlar, ilişkiler değil insanların düşünüş biçimi de değişmektedir ve tüm bunlar vatandaşların önemli kesiminde devlete ait sadakatin geri çekilmesi ve küresel bir politikanın kavramsallaştırılması gibi bir ihtiyacı gündeme getirmektedir (Michael Smith, 1992, s. 262).

Oysa gerçekçi veya geleneksel yaklaşımlar ekonominin küreselleşmesi yerine uluslararasılaşmasından söz ettiği gibi, uluslararası düzeyde ve ulusal açıdan devletin öneminin kalmadığı veya işlevini yitirdiği görüşünü reddetmekte ve her iki alanda da asıl aktör olarak devleti kabul etmektedir (Paul Hirst, 2002, s. 4; Wivel, 2004, s. 20): Uluslararası ilişkilerde hâlâ eskisi gibi asıl olan, güç ve çıkar ilişkileridir; bugün ise sistemin değişiminden çok, güç ilişkileri gibi, sistem içinde bazı değişiklikler olduğunu kabul etmek daha doğru olmaktadır. Örneğin Hirst, devletlerin dünya ekonomisinin uluslararası yönetimi için asıl aktörler olmaya devam ettikleri gibi, ulusal bazlı çokuluslu şirketlerin, finansal ticaret gibi ulusu aşan ekonomik çıkarların dışarıdan destekleri (*externel champions*) haline geldiğini söylemekte, öte yandan sınırların ve devletin egemenlik alanının hâlâ geçerli ve istenilir olduğunu, ulusal güvenlik ve düzenin sağlanmasının yalnız vatandaşlar için değil, piyasanın işleyebilmesi için de gerekli olduğunu vurgulamaktadır (2002, s. 4-6).

Kısacası gerçekçi görüşe göre devlet, hem içeride otoritenin, egemenlik alanının, meşruiyetin ve düzenin kaynağıdır hem dış ilişkilerde ancak öteki devletlerle eşitlenen bir güç odağıdır. Küresel düzeyde bunların yerini alacak bir yapılanma ise, henüz çok uzaktadır. Birçok realist, günümüzün değişen dünyası içinde devletin aynı kalamayacağını ve değişime zorlandığını kabul etse de, ulus-devletin bu değişikliklere uyum kapasitesinin de büyük olduğunu söylemektedir. Örneğin Gilpin, küreselleşen piyasa karşısında ulusal egemenliğin kaybolduğunu söyleyenlere karşı, devlet ve piyasa arasındaki ilişkilerin ne devrimci ne dönüştürücü bir değişim geçirdiğini söylemekte ve devletin hâlâ ekonomik meselelerde en önemli aktör olduğunu vurgulamaktadır (Robert Gilpin, 2000, s. 317-319).

Marksist yaklaşımlar küreselleşmeyi değil, uluslararası bir ekonominin varlığını kabul ettikleri gibi, ulus-devletlerin temel rolünün de devam ettiği görüşünde. Örneğin Wood, kapitalizmin uluslararasılaşmasının ulus-devletin bastırılması yönünde olduğuna ilişkin görüşün geniş bir kabul görmesine karşın, kapitalizmi zaten "ulusal olarak örgütlenmiş küresel bir sistem" olarak nitelemekte ve küreselleşme sürecinde sermayenin ulus-devlete olan ihtiyacını vurgulayarak, yeni çokuluslu kurumların ulus-devletin yerini almaktan çok ona yeni roller yükledi-

ğini söylemektedir (Ellen Meiksins Wood, 2001, s. 118 ve devamı). Bu yaklaşım açısından genellikle ulus-devletin ulusal ekonomiyi kontrol etme gücünde bir azalma olmadığı kabul edilmekle birlikte, rolünde bir değişim olduğu düşünülmektedir. Bu yaklaşım açısından özetle, devletin uluslararasılaştığı (*internationalisation of the state*), bu doğrultuda küresel ekonominin ihtiyaç duyduğu politika ve uygulamaları yerine getiren bir aktör (*agency*) konumuna geldiği görüşü ortaya konmaktadır (Leo Panitch, 2000, s. 8). Bu süreçte başlıca rolü emperyal devletlerin oynadığı düşünülürken, Üçüncü Dünya ülkelerindeki devletlerin de ekonomide yeniden yapılanma, ücretleri düşürme, sosyal harcamaları kısma, emeklilik programlarını özelleştirme gibi politikalarla emperyal devletleri güçlendiren, toplumu zayıflatan bir rol oynadıkları vurgulanmaktadır (James Petras, 2000, s. 3).

Bu yaklaşımın bir başka uzantısını, küreselleşme sonrası Keynesyen refah devletindeki (KRD) gerilemeyi gündeme getiren tartışmalarda da görüyoruz. İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletin kapitalizmle sınıflar ve demokrasi arasında uzlaşma sağlamak üzere gelişmiş bulunan sosyal boyutlarını ve refah dağıtıcı rolünü, büyük ölçüde kapitalizmin varlığını sürdürmesine yarayan bir çözüm olarak değerlendiren Marksist yaklaşım, küreselleşen kapitalizm nedeniyle artık devletin bu uzlaşmaya pek ihtiyacı kalmadığını ya da bunu sürdürecek gücü olmadığını söyleyerek, bu çerçevede Keynesyen refah devletinin sonunu ilan etmekten yanadır (Bob Jessop, 2002).

Bu saptamalar hiç de haksız ve yanlış değil. Geçmişte ve özellikle gelişmiş ekonomilerde sosyal devlet veya refah kapitalizmi anlayışıyla, hem ekonomik büyümeyi hem sınıflar arası uzlaşmayı sağlamayı başaran sosyal devletin, bir süredir sosyal refah anlayışının en kurumsallaştığı ülkelerde bile, az ya da çok sosyal kaygı ve iddialarından geri çekilmekte olduğu bir gerçek. Öte yandan, gelişmekte olan ülkelerde devletin küresel piyasaya uyumun bir ajanı olarak çalıştığı ve küresel piyasalar, uluslararası kuruluşlar tarafından cezalandırılma korkusuyla sosyal hizmetleri piyasalaştırmak, sosyal politikaları en aza indirmek çabasına girdiği ortada.

Öte yandan, asıl aktör olarak devletin devamlılığından söz edenleri de bütünüyle reddetmek mümkün değil. Örneğin siyasal, askeri, ekonomik veya hukuksal olmak üzere hangi açıdan bakılırsa bakılsın, uluslararası ilişkilerde asıl aktörün hâlâ ulus-devlet olduğunu yadsımak kolay değil. Sermaye birikiminin, siyasal ve ekonomik istikrarın sağlanması, uluslararası anlaşmaların yapılması, kuralların belirlenmesi açısından ulus-devlet hâlâ en temel aktör. Ancak ulus-devletin sorumluluk ve ka-

pasitesinde bir şeylerin değiştiği de ortada ve bu değişimin özellikle ulusal politikalar ve demokratik haklar açısından anlamı büyük. Kısaca söylersek, piyasalaşmanın ve serbestleşmenin arkasındaki temel güçlerden biri devlet; böyle olunca da ulus-devletin ortaya çıkışından bu yana kabul edilen birçok değer ve anlayış açısından paradoksal bir durum ortaya çıkmakta. Devletler, kendilerinin altını oyan bir kuruma mı dönüşmektedir?

Ulus-Devlet "Uluslararasılaşırken..."

En realist görüşler bile, devletin geri çekilmediğinden söz etse de rolündeki değişimi kabul etmekte. Bu değişen rolün aynı zamanda bir paradoksu da ortaya çıkardığını söyledik. Yani ulus-devlet artan uluslararası bağlantılar nedeniyle güç kazanırken, bu bağlantılar içeride doğan ihtiyaçlara yanıt verme gücünün azalması anlamına da gelmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde geri çekilme daha da belirgin. Bu ülkeler yalnız küresel piyasaya uyum gerekliliğiyle değil, yurtdışından gelecek doğrudan yatırımları çekme açısından da çokuluslu şirketlerin ve sermayenin güdümüne girmekte (Gilpin, 2000, s. 173), borçların döndürülmesi açısından IMF gibi uluslararası kuruluşların getirdiği sınırlamalara uymak zorunda kalmakta ve toplumsal ihtiyaçlardan çok küresel piyasanın gereklerine uyum sağlayan bir "ajan" konumuna gelmektedirler (Clark, 1997; Panitch, 2000; Yeldan, 2003; İzzettin Önder, 2003). Bu durumda, küresel liberal modelin başarıyla uygulanması sonucunda, her biri büyüme ve istihdamlarını korumaya çalışan ve bu nedenle yabancı sermaye çekme peşinde olan onlarca ulus-devletin birbiriyle rekabet eden şirketler durumuna düştüklerini söylemek (Samuel Bowles ve Herbert Gintis, 1996, s. 292), abartı mı olur dersiniz?

Günümüzde, hem küresel piyasaya ve rekabete uyum hem yabancı sermaye çekme çabaları nedeniyle devleti tanımlamak üzere "destekçi devlet" (*promoter state*) kavramı ortaya atılmaktadır (Cerny'den aktaran Francis Jegede, 2001, s. 6). Ancak destekçi devletin durumu oldukça ironik; çünkü ihracatı ve yabancı sermayeyi destekleyerek küreselleşmeyi güçlendirirken aslında kendi alanını ve gücünü azaltan bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla devletin sermaye ve piyasalar açısından destekçi rolü yeni bir şey de değil; ancak bugün ulus-devletin destekçi rolü, hem içerideki ekonomiyi "uluslararasılaştırma" hem kamusal alanı daraltma ve piyasayı destekleme yönünde olduğundan kendisine karşı ve bu nedenle de ilginç!

Kapitalizmin küreselleşmesinde ana aktörlerden biri olan ve ulusal ya da uluslararası rolünden vazgeçilemeyen ulus-devletin, büyük ölçü-

de kamusal alandan ve sosyal politikalardan geri çekilişinin yarattığı sorunların nasıl karşılanacağı da bilinememektedir. Cerny'nin işaret ettiği gibi, devletin ve ulusal egemenliğin gücü azalmamakta, aksine artmaktadır; fakat ekonomik işleyişin yarattığı yan ödemeleri (*side-payments*) karşılama gücü aşınmakta, ortak iyilik ve kamu hizmetlerini sağlama kapasitesi daralmaktadır (Philip G. Cerny, 1999, s. 12-18): Devletin ekonomiye makro ve mikro müdahalesi, dahildeki refah amaçlarından çok uluslararası rekabetin öncelikleri tarafından belirlenmekte ve bu müdahale şimdi piyasanın serbestleşmesi ve güçlenmesi adına yapılmaktadır. Sonuç olarak, küreselleşmeyle "devletin mali ve parasal kontrol gücünün azalması, ekonomik düzenlemelerin ulus-üstüne çıkması ve özel ile kamu aktörleri arasında kararları etkilemeye yönelik dengenin özel yararına değişmiş olması" gibi üç temel alanda ulus-devlet geri çekilmekte ve bunun yerini Cerny'nin "özel çıkar hükümetleri" olarak adlandırdığı özel ve güçlü yeni çıkar kümeleri almaktadır. Bir başka deyişle, küreselleşme sonrası büyük tröstler ve karteller haline gelen uluslararası şirketler bazı alanlarda (örneğin çevre) "*de facto*" olarak bu gücü ellerine geçirmekte ve artık ulus-üstü özel çıkar hükümetleri (*transnational private interest governments*) ağı giderek kristalleşmektedir. Böylece ulusal kurumlar demokrasiyi karşılama kapasiteleri açısından sınırlanmakla kalmayıp, kamudan çok özel çıkarları temsil eder hale gelmektedir. Bu karmaşık ve düzensiz güç yapısının, ulus-devletin sağladığı fiziksel güvenliği tehdit ettiği de ortadadır. Yalnız uluslararası kartelleri değil, özel orduları, mafyanın gücünü, özel güvenlik şirketlerini, uyuşturucu baronlarını düşündüğümüzde, Cerny'nin "özel çıkar hükümetleri" diye bir kavramsallaşmaya gitmesindeki nedeni ve bunların hepimizin güvenliği üzerinde yarattığı tehditleri anlamamak mümkün değil.

Tüm bunların hem demokrasi hem uluslararası güvenlik açısından anlamları da sorgulanabilir. Bu konuda üç farklı senaryodan söz edilmekte (Cerny, 1999, s. 20): Bunlardan birincisi, hiyerarşik bir sistemin kurulması olabilir. Bu hiyerarşik sistemde, çekirdek güç olarak devletin yerini ulus-üstü şirketlerin veya global finansal piyasanın aldığı sektörel hegemonya da kurulabilir; bu durumda demokrasiye yer olmayacağı açıktır. İkinci senaryo, devletlerin çok yönlü fonksiyonlarını yerine getirememesiyle birlikte kendini gösteren kaotik ve anarşik bir durumun ortaya çıkmasıdır. Bunun anlamı "yeni-ortaçağa" (*neomedievalism*) gidiş olacaktır. Birçok yazarın korkulu rüyası olan yeni-ortaçağın karakteristikleri ise şunlardır: a) Kuralları belirleme gücü açısından birbiriyle yarışan kurumlar; b) daha akışkan sınırlar; c) mülkiyet haklarıyla ya-

sal sınırlamaların çatışması; d) yaratıcılık, iletişim ve kaynaklara sahip olan merkezlerle (global kentler) parçalanmış çevre arasında büyüyen yabancılaşma; e) artan eşitsizlikler ve altsınıfların izolasyonu; f) çoklu ve bölünmüş bağlılıklar; g) Alain Minc'in dediği gibi, yasaların geçmediği gri alanların çoğalması.

Bu iki uç arasında üçüncü bir olasılık da ümit verici bir senaryo; bu Held, Beck, Falk, Bohman'ınki gibi, aşağıda söz edeceğim kozmopolit yaklaşımların önerileri doğrultusunda sistemde demokrasiden bölüşüme uzanan ciddi değişiklikler yapıldığında gerçekleşecek bir senaryo Ancak bir çok yazar açısından bu senaryonun gerçekleşme olasılığı az.

Cerny, eğer yetkili kurumları, çoğulcu görevlerini yeniden işletmek, örneğin yanödemeleri yerine getirebilmek, sistem/kural dışına çıkışları kontrol edebilmek ve dışlanan ya da yabancılaşan grupları sistem içine çekmek açısından gereken kapasiteleri gözden geçirip artırma yoluna gidilebilirse demokrasiyi de, uluslararası güvenliği de sağlama umudu bulunabileceğini fakat bu olasılığı pek mümkün görmediğini dile getirmekte. Onun için ortaçağa dönüş en büyük olasılık (1999, s. 21): Belki ortaçağda bazı şehirlerde olduğu gibi, yeni-ortaçağda da "demokratik nişler" olabilir; fakat parçalanmış bu dünyada gerçek bir demokrasi olamaz.

Cihat ve McWorld dünyasından söz ederken kışkırtıcı bir dil kullanmaktan çekinmeyen Benjamin Barber da son yıllardaki uygulamaların ne cihat ne McWorld dünyasından demokrasi beklenebileceğini gösterdiğinden söz ederek, her yerde kamu alanının ve demokrasinin gerilemesinden kaygı duymakta. seçeneklerimiz hakkında da oldukça karamsar görünmektedir (Barber, 1995, s. 284): Bize McWorld dünyası ile tiranlıktan başka bir seçenek kalmadığı söylenirken, gerçekte, 'ulus-devletlerin egemenliklerini yitirdiği ölçüde, tiranlık ile McWorld arasında bir seçimden çok, McWorld'ın kendi tiranlığından söz etmek doğru olur.' Sonuç olarak demokrasi birilerinin diğerine verdiği bir armağan değildir; demokrasinin gelişmesi için küresel düzeyde yeni bir sivil toplum anlayışının inşa edilmesine gerek vardır; ancak tamahkâr 'ben'lerin anarşik kümelerinden çıkarılabilecek ulus-üstü 'biz' piyasanın işleyişini değiştirebilir."

Bu karamsar yaklaşımlara karşın, demokratikleşme yönündeki gelişmelere, küresel düzeyde insan hakları ve demokrasi konusunda artan duyarlılığa bakarak daha iyimser olanlar da var. Örneğin bugünkü sistemi küresel (global) bir sistem olarak kabul eden Shaw, global sistem içinde ulus-devletlerin de aslında global bir karakter kazandıklarını veya farklı devlet formları olsa da küresel devlet halinin oluşmakta olduğunu söylemekte ve ulus-devlet düzeyinde demokratikleşme çaba-

larının önemine dikkat çekmektedir. Global sistem içinde temelde üç tür devlet vardır: Birincisi merkezinde ABD'nin olduğu küreselleşmiş Batı devletidir (*global-Western state*); ikincisi Asya, Ortadoğu, Güney Amerika'da birçok örneği bulunan yarı emperyal ulus-devletlerdir (*quasi-imperial nation-states*); üçüncüsü de Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan yeni ilkel ve yarı devletlerdir (*proto-and quasi-states*) (Martin Shaw, 2000, s. 192-223): Farklı güç merkezleri arasında hem yoğunlaşmanın hem parçalanmanın ortaya çıktığı ve devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin değiştiği bu global dünyada devletlerin geriye çekildiği fikri de ancak kısmen geçerli bulunmaktadır. İlk olarak, ulusal devlet aygıtı hâlâ içeride önemli ekonomik fonksiyon ve kapasiteye sahiptir; ikinci olarak, bloklaşmış devletler sisteminde uluslararası kurumlar liberal dünya ekonomisini sürdürmek için ekonomik ve sosyal düzenlemeyi ulusal kurumlarla birlikte gerçekleştirirler. Küresel devrimi tamamlamak için de gerçekçi bir yaklaşımla, önce milyonların zihninde yaşar duruma gelmiş olan liberal demokrasi fikrini her ulusal devlet içinde güçlendirmek, sonra da bunu merkezinde kaçınılmaz olarak Batı'nın yer aldığı uluslararası güç ağlarına yerleştirmek gerekli (s. 265-267).

Kuşkusuz, daha uzun süre ulus-devletin ortadan kalkacağını düşünmek mümkün değil; ancak uluslararasılaştığı ve toplumsal işlevinin gerilediği açık. Küresel düzeyde oluşan karar ve politikalar gibi, bunları karşılamak üzere ekonomik bloklaşmaların, ulus-üstü yapılanmaların da gündeme geldiği görülmekte. Bugün için yalnız Avrupa'da, ulus-devletin varlığını korumakla birlikte birçok alanda paylaşılmış bir egemenliğin söz konusu olduğu, ekonomik ortaklığın "Avrupalılaşma" gibi bir iddiaya dönüştüğü söylenebilir. Ancak fonksiyonel bir yaklaşımla bakıldığında, küresel rekabetin getirdiği öteki ekonomik blokların da zaman içinde daha fazla alanda ortak politikalara ihtiyaç göstereceği ve paylaşılmış egemenlik anlayışının ya da ulus-üstü devletlere (*transnational states*) doğru gidişin yayılabileceği beklenebilir. Ulus-devletin bugünkü tıkanıklığı karşısında, ulus-devletin yanı sıra ulus-üstü devletlerin ortaya çıkışı oldukça muhtemel görünüyor; buradan küresel devlete gidiş ise, hem zor hem tehlikeli.

Gelecek bir yana, bugün için küresel kapitalizmin güdümüne giren devlette siyasal ve demokratik haklara ne olduğunu sorgulamak ve "devleti tedricen ve değişen ölçülerde küresel piyasa güçlerine tabi kılan küreselleşme dinamikleri, onu ustaca insan mutluluğunun vasıtası olmaktan çıkarıyor" (Falk, 2001, s. 65) diyen yazara kulak asmak gerekli görünüyor. Bu nedenle siyasal demokrasi ve demokratikleşme, bu dünyayla ilgili kaygı duyan herkesin ortak gündemi; varolan sorun-

ların ve adaletsizliklerin giderilmesi için gerek küresel bölgesel, gerek ulusal düzeyde demokratikleşmeden medet umulduğu da açık. Ancak demokrasi aynı zamanda yetersizlikleriyle de kaygı kaynağı; işe yaraması için birçok yazarın üzerinde durduğu gibi yenilenme ve derinleşme ihtiyacında. Bu nedenle birçok yazar, küresel çözümler için küresel manifestolar hazırlamakta, kozmopolit öneriler üzerinde durmaktadır; hemen hepsi de bu önemli bir değişim olmadan uzun süreli bir istikrarsızlık yaşanmasını daha büyük ihtimal olduğunu görmekte. Yani iyimser olanların bile, çekinceleri çok, iyimserlikleri ihtiyatlıdır.

Kısacası ulus-devlet ekonominin küreselleşmesine (veya uluslararasılaşmasına) hizmet ederken, bunun sosyoekonomik sonuçları olduğu gibi, siyasal anlamda vatandaşlığa, demokratik haklara, toplumsal bütünleşmeye, insanlığa da bir şeyler olmaktadır. Her şeyden önce, uluslararası düzeyde hegemonik yapı ve ilişkilerin, devlet ve piyasa ile ulusal ve uluslararası karar organları arasında bölünmüş ve denetimden uzaklaşmış yetkilerin herkes için yaşamı daha kontrol edilemez hale getirdiği ve tehlikeleri çoğalttığı görülmektedir. Bu durumun demokrasi anlayışıyla uyuşmadığı ve genel olarak sistemin güvenilirliğini ortadan kaldırdığı ortada; yalnız demokrasi açığından söz edilmemekte, gri alanlar veya yeni-ortaçağa gidiş kaygıları da buralardan doğmakta.

İnsanlar mı, Siyaset mi Yabancılaşıyor?

> Bu, demokrasinin geleceğinin elini ve ayağını bağlayan Gordiyon düğümüdür: Kamu kurumlarının artan pratik güçsüzlüğü ortak sorunlara ve bu sorunlar karşısında alınacak ortak tutumlara duyulan ilgiyi ortadan kaldırırken, özel acıları kamusal sorunlara çevirme yeteneğinin azalması ve bu yöndeki iradenin ortadan kalkması, güçsüzlüğün sonuçlarından beslendikçe güçsüzlüğe yol açan küresel güçlerin işini kolaylaştırır. Bu düğümü kesmek, bir Makedonyalı İskender'in içgörü ve cesaretini gerektirecektir.[34]

Ulusal siyasetin ve demokrasinin çaptan düşüşünün tek nedeni küresel kapitalizm değil; yukarıda kısaca değindiğim toplumsal ve bireysel dönüşümlerin de bu konuda payı büyük. Örneğin postmodern topluma özgü toplumsal-kültürel-bireysel gelişmeler sonucunda siyasetin gerilemesi, genel bir eğilim. Öte yandan, bilinen kurumları ve işleyişi içinde siyasetin artan ve çeşitlenen ihtiyaçlar, parçalanan ve çoğalan kimlikler ve birbiriyle çelişik taleplere yanıt verme potansiyelinin sınırlı olduğu da ortada. Örneğin kültürel çoğulculuk hoş bir söylemdir; ama ulus-devletlerin bu çoğulculuk anlayışına ters düşen milliyetçilik, din,

34. Zygmunt Bauman, 2005, s. 250.

dil gibi birçok damarı vardır. Örneğin birçok gelişmiş ülkede açık veya gizli işgücü olarak göçmene ihtiyaç duyulur; ama gelen göçmenler insandır, genişleyen aileleri, farklılaşan kültürleriyle göç edilen ülke için birçok kabul sorunu yaratır. Bu nedenle Avrupa'da göçmenlerin durumu birçok tartışma, çatışma ve dışlanmaya yol açar, Birleşik Devletler gibi çokkültürlülüğe dayanan bir ülkede ırk ayrımının görünürlüğü artar, kültürel farklılıklar nedeniyle bırakınız kabile savaşlarını, ABD'de ve Avrupa'da bile çatışma ve dışlamalar yaşanır (Friedman, 2002, s. 30, 184,170). Buna benzer şekilde, eminist talepler çok yerindedir; ancak eril değerlerle oluşmuş devlet, piyasa, aile gibi kurumların bu taleplerle çatışmalı ilişkiler kurması önlenemez. Kısacası çeşitlenen ihtiyaç ve talepler karşısında geleneksel anlayışlar gibi siyasetin de tıkanıklık ve çözümsüzlüğünün artması anlaşılır bir şey.

Günümüzde bir yazarın dediği gibi, "çoğul eşitlik, ...sadece bir eğilimdir... aslında hemen her cephede sert biçimde tartışılır" (Friedman, 2002, s. 162). Gerçekte yaşanan ise, geniş çaplı bir ayrımcılıktır; bunlar karşısında yine siyasetten medet umulur ama çoklu isteklerin çatıştığı ortamlarda siyaset, henüz çoğunlukçu demokrasiden öte ve farklı bir şey üretememektedir.

Kültürel çeşitlilik ve bunun getirdiği sorunların yanı sıra günümüzde işsizlik, yoksulluk, dışlanma gibi sosyoekonomik sorunların artışı ve devletin bu alanlardaki aktif rolünden geri çekilmesi veya böyle bir rol üstlenmeye yanaşmaması gibi sorunlar da var; yani bu cephede de artan bir eşitsizlik söz konusu. Bunların küreselleşen ve kuralsızlaşan kapitalizmle, dönemin neoliberal politikalarıyla doğrudan ilgili olduğu da ortada. Ne yazık ki kültürel konuları çokça ele alan siyasal tartışmalarda bu konular bir yana bırakılmakta. Sanki sosyoekonomik eşitsizliklerin siyaset ve demokrasi sorunlarıyla ilgisi yokmuş gibi, sosyal politikanın, çokça da yardımseverlik ahlakının işiymiş gibi, siyasal tartışmaların "üvey konusu" olmakta. Önemsizleştirilen bu konularla birlikte "sosyal politika" anlayışı da etkisizleşmekte, sosyal politika devletin ana niteliği ve politikasını belirleyen; yani siyasal-sosyal ekonomi olarak görülmesi gereken bir alan olmaktan çıkarak "mağdurlara" "dışlanmışlara" başka deyişle "artıklara" ait marjinal bir politika haline gelmektedir. Oysa bu durumun, siyaseti de marjinalleştiren yanı görmezlikten gelinebilir mi?

Kısacası birey, özne, kimlik, farklılıklar siyasetinin barındırdığı boşluk, kendi iddiaları açısından da önemli. Alain Touraine'in, toplumsal rol, norm ve değerlerin ortadan kalkmasına verdiği deyimle "toplumdışılaşma" ve "siyasadışılaşma" ortamında; yine onun önerdiği gibi

kişisel özgürlükleri ve fırsatları artırmaya yönelik "özne siyasası"yla bir çözüm bulunabileceğini (Touraine, 2000, s. 50, 335) düşünmek o kadar ikna edici görünmüyor. Üretimden tüketim toplumuna ve durmadan daha fazlaya yönelen toplumlarda "özne siyasası" piyasa açısından çok işe yarıyor olabilir; ancak bu yaklaşım siyasal açıdan kimlerin özne olabildiğiyle pek ilgilenmiyor; kimin demokratik araçları kullanabildiği, kimin bu süreçlere katılabildiği meselesini pek önemsemiyor ya da "kim" deyince etnik, dinsel farklılıklardan söz etmeyi tercih ediyor; ancak bu farklılıklarını bedelinin en çok sosyoekonomik eşitsizliklerle ödendiğini görmezden gelebiliyor. Öte yandan, kimlik siyaseti özgürlük ve özerklik istemini içinde barındırırken, bu istemlerin eğitim, sağlık, gelir gibi en temel ihtiyaçlarla ilgisi de görmezlikten gelinemez.

Liberal Ekonomi ve Siyasal Liberalizm: Çelişkili Birliktelik mi?

> Günümüzde anaakım medyada hep hazır ve nazır olan bu argümanlar genel olarak, ABD hegemonyası ve sermayenin hâkimiyetinin yayılmasının demokrasinin de yayılması anlamına geldiği gerekçesiyle küreselleşmenin demokrasiyi güçlendirdiğini savunurlar. Bazıları sermaye hâkimiyetinin, tabiatı itibarıyla demokratik olduğunu, dolayısıyla da sermayenin küreselleşmesinin demokrasinin küreselleşmesi demek olduğunu savunur. (...) Günümüzün liberal aristokrat konumu, önce hürriyete sonra demokrasiye vurgu yapmaktır. Kabaca ifade edersek, önce hürriyet sonra demokrasi ilkesi genelde özel mülkiyetin mutlak hâkimiyetine dönüşür ve herkesin iradesini baltalar.[35]

Siyaset ve demokrasinin yaşadığı tıkanıklık ve krizler karşısında veya yaşanan politika karşıtı çağda iki temel eğilimin ortaya çıktığından söz edilmektedir (Andreas Schedler 1997; Introduction, 1-19): Birinci eğilime göre, toplumların ve bireylerin kamu politikaları karşısında bireysel düzenlemeler, tekörneklik karşısında çoğulculuk, gereklilik karşısında durumsallık, otorite karşısında her şey uyar (*anyting goes*) yönünde bir devinim içine girmeleri politikanın sosyal eşgüdümü sağlama işlevini yerine getirememesine yol açtığından, politika gereksizleşmekte ve ortadan kalkması gerekmektedir. İkinci eğilim ise, teknik bir enstrümana dönüşen (*instrumental apolitics*), ahlaki açıdan zayıflık gösteren (*amoral antipolitics*), bir süreçsel oyun haline gelen (*moral antipolitics*) siyasetin ve demokrasi anlayışının değişmesi gerektiğini ileri sürmektedir; bu eğilim içinde demokrasi anlayışı ve uygulamasını değiştirmek üzere müzakereci demokrasi yönünde talepler gündeme

35. M. Hardt ve A. Negri, *Çokluk*, Çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yay., 2004, s. 250, 253.

getirilmektedir. Bu eğilimlere eleştirel bakan Schedler, dili ve müzakereyi demokratik karar vermenin ayarı, damgası haline getirdiğimizde; yani müzakerenin politikada oynadığı rol yerine politikayı müzakere haline getirdiğimizde, aslında ancak politik alanın karşı-politika tarafından işgalinden veya sömürgeleştirilmesinden söz edilebileceğini söylemektedir.

Müzakereci demokrasiyle ilgili tartışmayı bir yana koyarak, aşırı bireyci liberal yaklaşımların siyasetin gerilemesindeki rolünden söz etmek anlamlı olacak; böyle düşünen yalnız Schedler de değil. Örneğin kimileri, liberal söylemin her zaman bireysel özgürlüğün artırılmasını, bireyin devlete karşı korunmasının yanında olduğu ve bu özgürlüğün mümkün kıldığı politik faaliyetlerin bozucu etkisinden korunmak üzere hükümet icraatlarının sınırlanmasıyla ilgilendiği düşünülecek olursa, "bu açıdan, liberalizm(in) modern zamanların en etkili antipolitik doktrini olarak" tanımlanabileceğini söylemektedir (Barry Hinders, 1997, s. 31). Politik olan ve olmayan arasında çok net ayrımlar yapmak kolay olmadığından, liberal anlayış bireysel otonomiyi korumak adına, politikayı kötü alışkanlıklardan korumaya öncelik vermekte ve sonuç olarak antipolitik bir tutum almaktadır. Schedler de klasik liberalizmin içinde politika karşıtı bir çekirdek (*antipolitical core*) taşıdığını söylerken, "antipolitik çağda" politikaya bakışı şu iğneleyici dille yansıtır (Andreas Schedler, 1997, s. 5): Politika gereksizdir çünkü toplum, kamu malı ve iyiliği diye bir şey yoktur; politika gereksizdir çünkü bireyler yoktur, bir araya da gelemezler; politika imkânsızdır çünkü zaten politikanın yapabileceği bir şey yoktur; politika istenmeyen bir şeydir çünkü toplum herhangi bir üyesinden herhangi bir şeyi almak veya onun üzerinde bir sınırlama getirmek hakkına sahip değildir.

Kapitalizmin veya neoliberal yaklaşımların siyaset karşıtlığını Pauly, Citibank'ın başkanı Walter Wriston'un sözlerine yer vererek şöyle vurgulamaktadır: "Öteki standartların aksine, bugün enformasyon standardı, hiçbir zaman kaybolmayacak ve dünyayı değiştiren bir standart geçerlidir... Para nereye isterse oraya gider; ancak iyi muamele edildiğinde orada kalır ve dünyayı bir kez telekomünikasyon ve enformasyonla birbirine bağladığınızda, top oyunu geçersiz olur. Bu yeni bir dünyadır ve gerçek şu ki enformasyon standardı herhangi bir altın standardından daha zalimdir... Tarihte ilk kez politikacılar bunu durduramaz. O artık politik kontrolün ötesindedir, bu da iyi haberdir" (aktaran Louis Pauly, 1997, s. 157). Bu sözler, herhalde enformasyonu değil; fakat 1980 sonrası her türlü sınırı aşan sermayenin kuralları koyduğunu anlatmakta. Birçok ülkedeki büyük borçlar ve yüksek faizlerle

gelen, sonra giden yabancı sermayenin yarattığı krizleri, ekonomik ve siyasal istikrarsızlıkların birbirini izlemesini enformasyon teknolojisine bağlamak, olsa olsa günümüzün stilize edilmiş gerçekleri açısından iyi bir örnek olur.

Ekonomik liberalizmin siyasal liberalizme ilkesel karşıtlığı bir yana, küreselleşmenin böyle bir sonuç yarattığı pek yadsınacak gibi değil. Bauman meseleyi şöyle ortaya koyuyor (2000, s. 83): "Mevcut siyasi kurumlar açıktan açığa ya da üstü kapalı olarak, gündem ve kod belirlemede oynadıkları rolü terk etme ya da budama süreci içindeler bugün. Gelgelelim bu, negatif özgürlük alanının genişletildiği ya da bireylerin seçme özgürlüklerinin genişlemekte olduğu anlamına gelmez; en azından gelmeyebilir... 'Deregülasyon' ille de *regülasyonun/düzenlemenin* çöküşü, hatta ölümü değil, devletin *düzenleyici/regüle edici rolünü dizginlemek demektir*... Günümüz koşullarında en önemli seçimlerin gündemini siyasi olarak inşa etmek pek mümkün değildir. Zamanımızın belirgin özelliği, süregiden bir kopuş, *iktidarın siyasetten kopuşudur* (vurgular yazarın)."

Ekonomi küreselleşirken siyasetin ulusal düzeyde kalmasının ve iki temel sistemin birbirinden ayrılmasının yarattığı iki düzeyli siyasal boşluktan söz edilebilir. İlk olarak, piyasanın küreselleşmesi ve serbestleşmesi yönünde alınan kararlarda, ülkeler, toplumlar ve çıkar grupları arasında karşılıklı dengeleri gözetecek bir küresel-siyasal otorite henüz söz konusu değildir; kısa bir dönemde gündeme gelmesi bile düşünülemez. Bu nedenle uluslararası düzeyde alınan ekonomik kararlar, örneğin uluslararası kuruluşların politikalarının demokrasi açısından malul olduklarını düşünmek yanlış olmaz. Bu durum bir süredir bu kuruluşların demokratikleşmesi yolundaki tartışmalara yol açsa da demokratikleşme yolundaki isteklerin uluslararası düzeydeki güç dengesizliğini aşması da şimdilik mümkün görünmemektedir. Siyasal hakların başlangıçta yoksullardan, işçilerden esirgenmesi gibi, şimdi de küresel düzeyde oy hakkı zenginliğe bağlı olarak belirlenmektedir; paran yoksa yeryüzüyle, insanlıkla, gelecekle ilgili söz hakkın olmamaktadır ya da zenginin 50 oyuna karşılık sana tek oy düşmektedir.

Belki finansal kriz sonrası G-8 toplantılarının genişleyerek G-20'ye dönüşmesi veya WB-IMF İstanbul 2009 toplantısında gelecek dönem için gelişmekte olan ülkelerin oy oranının % 47'ye çıkarılması yolundaki karar demokratikleşme yönünde adımlar olarak düşünülebilir; ancak bu kararların gelişmekte olan ülkelere gerçekten bir etkinlik kazandırmak için yeterli olacağına inanmak güç. Çünkü gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomiyle ilgili kararlarda etkinlik kazanma-

sı, buralarda zengin ülkelerin fedakârlık etmesini gerektiren kararlar alınması, politikalar uygulanması anlamına gelecektir; bunun kendiliğinden gerçekleşeceğini beklemek de pek kolay olmasa gerek. Bu nedenle WB Başkanı'nın, "Gelişmekte olan ülkelerin "oy oranını % 50'ye çıkarmalıyız" şeklindeki açıklamasına karşın (Zoellick, 2009); piyasa ve küresel ekonomi politikle ilgili kararların daha demokratik biçimde alınması ya da zengin ülkelerin sağladığı parasal katkılar daha yüksekken, bu paranın dağıtımında görece eşitlikçi karar süreçleri ve adil yeniden-dağıtım mekanizmalarının devreye girebilmesi; hegemonya karşıtı güçler, küresel muhalefet ve küresel mücadele güçlenmeden gerçekleşecek bir şey değil.

Belki buraya doğru geçiş için önce bölgesel-ekonomik-siyasal blokların güçlenmesi gerekecektir; böylece bloklar arasında daha eşitlikçi ilişkiler kurulması ve daha demokratik kararlara doğru gidilmesi gibi bir olasılık ortaya çıkabilecektir. Tabii o zaman da bu blokları oluşturan ülkelerin kendi aralarında ve içlerindeki demokrasi anlayışı ve uygulamasının nasıl olduğu gibi bir soru varlığını koruyacak ve buna bağlı olarak bu "eşitlikçi, demokratik" ilişkilerin kimin yararına işlediği meselesi ortaya çıkacaktır.

Kısacası küresel dünyada daha demokratik çözümlere duyulan ihtiyaç büyük; ancak bunun gerçekleşmesi ulusal düzeyden çok daha karmaşık ve zor bir konu. Kozmopolit tartışmaların ana konularından biri olan küresel demokrasi konusunda çok şey yazılıp söylendiğini de biliyoruz; ileride bunlara biraz değineceğim. Burada, yalnızca, küreselleşme sürecinin küresel düzeyde demokrasinin yokluğunda gerçekleşen bir süreç olduğunu vurgulamak istiyorum. Bu nedenle, demokrasi diyorsak, tüm dünya vatandaşlarının bu dönemin, uygulanan anlaşma ve politikaların meşruiyetini tartışmak gibi bir hakları olduğunu da kabul etmemiz gerekiyor. Küresel muhalefet hareketi de bunu yapmakta; küresel demokrasi, küresel adalet tartışmaları yapanlar da buradan başlamakta.

İkinci boşluk, küresel düzeydeki dengesizliğin yanı sıra ulusal düzeyde de siyasetin işlev kaybına uğramasıyla ilgili. Yani küreselleşme ile ulusal egemenlik, demokratik-siyasal haklar, siyaset ve vatandaşlığa ne olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bir yerde bunların öne çıkarılmasıyla kendi seçkinliğini ilan eden bir Batı var ve Batı, şimdi bunları küreselleştirme iddiasında; öte yandan Batı'da bile aşınan bir siyaset sahnelenmekte. Siyasal partiler ve politikaları birbirine benzer hale gelmekte, devlet küresel ekonomi ve kararlarla sarmalanmakta, siyaset neoliberalizm ile postmodernizm arasında sıkışmakta; kısacası siyaset

seçenekleri çok daralan bir oyuna dönüşmektedir. Bu koşullarda liberalizmin "apolitik" olduğunu söylemesek de ekonomik anlayışı ve uygulamasıyla siyasal vaatlerini öteleyen, uzaklaştıran bir gerçeklik halini aldığını, küreselleşmenin ekonomi-siyaset ilişkilerinde siyaset aleyhine yarattığı tahribatı konuşmak durumundayız.

Dolayısıyla küresel sermaye hareketinin, ulusal düzeyde de yaşamın uzun süreli kalıplarını yerinden etmesini, birçok ülkede ekonomik ve siyasal krizler yaratmasını bir meşruiyet sorunu olarak görmek ve bu süreci yalnız yaşanan istikrarsızlıklar açısından değil siyasetin işlev kaybı açısından da sorgulamak gerekmekte. Belki büyük ekonomik güçlerde bazı otomatik ekonomik süreçler aracılığıyla parasal otonominin tamamen devre dışı kalmadığı ve buralarda meşruiyet sorunu açısından (en azından bugüne dek) çok tehlikeli bir durum olmadığı düşünülebilir (Pauly, 1997, s. 160-161); ancak bugün son krizin de gösterdiği gibi onları da böyle bir tehlikenin beklediğini düşünmek yanlış olmaz. Kuşkusuz gelişmiş ülkeler ekonomik ve siyasal açıdan sahip oldukları güç kadar kurumsallaşmış ilişkiler ve politikaları nedeniyle de siyasetin işlev kaybı açısından daha sınırlı bir kayıpla karşı karşıyadır. Ancak bu ülkelerde de sosyal bütünleşmenin yara alması ve sosyal dışlanmanın artması gibi sorunlar söz konusu ve buralarda da ekonomiye pek dokunamayan siyaset, bu konularda geçerli çözümler üretebilmiş değil. Bunların sistem değilse de hükümet/yönetim krizleri doğurduğu ortada, özellikle refah devletine ne olduğu/olacağı tartışmalarının da bitmediği görülmekte.

Küreselleşme ve Demokrasi

"Demokrasi" kavramı Batılı yatırımcıları yeğlediği piyasa disiplinin kabul edilmesi anlamında kavranmaktadır; eğer insanlar alamayacakları malları sergileyen vitrinleriyle, Batılı yatırımcılara ve yeni kapitalist nomenklatura'ya giden kârlarıyla birlikte salt "ekonomik realite"yle değil de eğitim, sağlık, iş ve çocukları için gıda gibi "temel insani ihtiyaçlar"la ilgili kaygılar taşıyorlarsa, o zaman "demokrasi" tehdit altında demektir.[36]

Kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişki çok tartışılan bir konu. Liberal yaklaşımlara göre, gerek piyasa kapitalizmi gerek demokrasi bireycilik, akılcı seçimler ve özgürlüğe dayalı; öte yandan hem demokrasi hem kapitalizm bireysel seçimlerin, bireysel kapasitenin ve katılımın gerçekleşmesini önemsemekte. Bu nedenle ikisi birlikte var olur

36. Noam Chomsky, *Dünya Düzeni: Eskisi Yenisi*, Çev. Tuncay Birkan, Ali Çakıroğlu, Metis Yay., İstanbul, 2000, s. 227.

ve gelişir; Hayek, demokrasinin ancak kapitalist sistemde var olacağını söyler (1999, s. 94); Friedman, her ikisindeki seçme özgürlüğünü; fakat bu açıdan piyasanın üstünlüğünü vurgular (1980). Buna karşın Dahl, tüm kapitalist ülkelerin demokratik, tüm demokratik ülkelerin de kapitalist ekonomiye sahip olduklarını söylese ve piyasanın çoklu yapısının kapitalist sistemi demokrasiyle uyumlu hale getirdiğini ileri sürse de piyasanın olumsuz çıktılarını düzeltmek üzere hükümet müdahalesine gerek olduğunu düşünür (1992, s. 82). Küreselleşen piyasayla birlikte, kapitalist ekonominin yalnız serbest piyasanın değil; özgürlük veya demokrasi gibi kavramların da yerine geçer bir hale geldiği söylenebilir. Özellikle Doğu Bloku'nun yıkılması sonrası kapitalistleşme ve demokratikleşme sürecine giren ülkeler, bu iddiayı doğrulayan örnekler olarak sunulmaktadır.

Oysa, burada Chomsky'nin dediği gibi, demokrasi kavramının, Batılı yatırımcıların yeğlediği piyasa disiplininin kabul edilmesi anlamında kavranmasının tercih edildiği söylenebilir (Chomsky, 2000, s. 227). Evet, kapitalizm çeşitlenen ve durmadan artan üretim olanakları, ucuz işgücünün sağladığı maliyet düşüklüğü, hatta pahalı malların taklitleriyle çok daha fazla insan için alışveriş yapma ve mal edinme olanağı sunmaktadır; ancak insandan beklentilerini artırırken, eğitim, sağlık, iş, güvence gibi en temel ihtiyaçların karşılanmasında insanı yalnız bırakmakta, hatta bir cangılın ortasına atmaktadır. Neoliberalizm devletin bu alanlardan çekilmesini isterken; bunun düşük gelirli insanların çocuklarını okutmak, iş bulmak, sağlık sorununa çare aramak için yaban hayatta verilen mücadele benzeri bir mücadele vermeleri anlamına geldiği yadsınabilir mi? Bu nedenle demokrasinin yalnızca süreçsel düzenlemeler olup olmadığı sorusu gayet yerinde bir sorudur. Öte yandan vatandaşın demokratik karar verme süreçlerine katılımı için de eğitim, bilgi, para, zaman gibi çeşitli açılardan katılım kapasitesinin varlığı önemli ve bu kapasitedeki aşırı farklılıkların demokrasinin gerçekleşmesini engellediği kuşkusuz.

Ya da Barber gibi, bugün düzenlenmiş kapitalizmle vahşi kapitalizm arasında bir çatışma olsa da esasta vahşi kapitalizmle demokrasinin karşı karşıya geldiğini düşünenler de var. Bugün ekonomik üretkenlik ve zenginlik yaratmak üzere iyi kurulmuş ve düzenlenmiş piyasaların işe yarayacağı iddiasıyla insanların önem verdiği dayanıklı tüketim mallarından manevi değerlere, sermaye yatırımından sosyal güvenliğe, kârlılıktan sürdürülebilir çevreye, kişisel zenginlikten sosyal refaha kadar her şeyin kuralsız piyasalarca üretilmesini isteyen iddianın getirdiği bir kafa karışıklığı yaratıldığını söyleyen Barber, piyasaların ancak ya-

saların disipline edici gücüyle özgürlükleri güvenceye alabileceği, sivil altyapı ve düzenleyici kurumların "kutusundan" dışarı kaçmayı başaran piyasanın ise hiper-uzaya fırlayacağı, anarşiye benzeyen bir "vahşi kapitalizm" yaratacağı, yalnız dayandığı demokrasiyi değil işlemesi için gereken rekabet temelli ekonomik sistemi de çürüteceği görüşündedir (Barber, 1995, s. 236-245). Bugün iletişim ve enformasyon teknolojisiyle küreselleşen postmodern kapitalizm ise, yalnız "kutudan" kaçınakla kalmayıp "kutuyu" kuran sınırları aşındırmaktadır. (Barber, 2001, s. 276)

Marksist bir yazar olarak Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı* adlı kitabında, kapitalizmi meydana getirenin "sınıf sömürüsü" olduğunu, böyle bir sistem içinde demokrasinin anlamı ve etkileri konusunda hayale kapılmamak gerektiğini söylemektedir; yurttaşlık hakları ve eşitlik anlayışı varolan eşitsizliği değiştiremez, bu eşitsizlik de kapitalizmdeki demokrasiyi sınırlar (Wood, 2003, s. 252). Wood, liberal demokrasinin günlük hayatımızda önemli yer tutan işyeri, özel mülkiyet, kaynakların dağılımı gibi demokratik hesap verme sorumluluğu olmayan alanlara dokunamadığını, buna karşın piyasanın zararlı etkilerini düzeltmenin bir kısıtlama olarak görüldüğünü ve liberal demokrasinin kavramsal çatısı altında "piyasadan özgürleşmeyi" konuşamadığımız gibi, bu özgürleşmeyi bir çeşit kazanım, zorunluluklardan, baskıdan ve egemenlik altında olmaktan kurtuluş olarak düşünemediğimizi de söylemekte (2003, s. 276-277): Piyasa, onun düzenlenmesini gerekli görenlerce bile bir seçme ve özgürlük alanı olarak görülüyor; bu özgürlüğün zararlı etkilerini düzeltmek için gerekli olan herhangi bir sınırlama da özgürlüklerin kısıtlanması anlamına geliyor.

Marksist kökenden gelmekle ve kapitalizmle liberalizme yoğun eleştiriler yöneltmekle birlikte Wallerstein, gerek *Liberalizmden Sonra* (1998) gerek *Bildiğimiz Dünyanın Sonu* (2003) adlı kitaplarında, hem liberalizmle demokrasiyi birbirinden ayırır hem her yerde daha fazla demokrasiye vurgu yapar. Ona göre, modern dünya sistemi kapitalist bir dünya ekonomisidir, kesintisiz bir sermaye birikimi üzerinde duran bu sistem, zorunlu olarak hem ekonomik hem toplumsal açıdan eşitliksizci, hatta kutuplaştırıcıdır; liberalizm ise yalnız özgürlüğe önem vermez, aynı zamanda eşitliğe karşıdır; demokratların istediği ise ikisi arasında bir ayrım yapılmasıdır; sonuç olarak demokrasiyle kastedilen şey liberalizmle kastedilenin zıddıdır. (2003, s. 100-109).

Samuel Bowles ve Herbert Gintis de liberal yaklaşımın bireysel özgürlükler açısından kamusal alanın büyümesini tehlikeli görürken, özel alanın büyümesini ve özel alana ait sayılan piyasa ve sermayenin

serbestliğini istemesi nedeniyle, liberal politik felsefenin liberal ekonomik kuramla tuhaf bir uzlaşmazlık içinde olduğunu düşünmeyi anlamlı bulmaktadırlar (1996, s. 153): Aslında kişi hakları ile mülkiyet haklarının süregiden bir çatışma içinde olduğunu söyleyen yazarlar, kapitalizm ile demokrasinin yeni bir kavşağa geldiğini; küresel pazarın mantığı ve sermaye hareketliliğinin, artık devletin egemenliğini yalnızca ismi kalacak biçimde daraltma olasılıklarının bulunduğunu söylemekte ve küresel liberal dünyada hakları engellenmemiş olsa bile, vatandaşların kendi ülkelerindeki olayların gidişini etkileme yeteneklerinin kesinlikle engellendiği, bu nedenle demokratik devlet yapısının içi boş hale geldiği gibi bir sonuca varmakta ve "postliberal demokrasi" olarak adlandırdıkları farklı bir demokrasi anlayışını çözüm olarak önermektedirler. (1996, s. 289-295).

Bir makalesinde kapitalizm ve demokrasi konusunda birbirinden farklı görüşleri irdeleyen Lewis, liberal anlayışın ve modernleşme sürecinin öğeleri olarak görünen kapitalizm ve demokrasinin temelde birbirine zıt olduklarını kabul etmekten yana bir sonuca varmaktadır (Sarah Lewis, 2003, s. 45-47): Yazar, kamusal iktidar üzerindeki etkisi dikkate alınırsa, serbestçe hareket etmenin sermayenin iktidarı anlamına gelmesinin çok muhtemel olduğunu söyleyerek, kapitalist ekonomilerde ekonomik kapitalin kendisini politik kapital olarak yeniden-üretme olanağı bulduğu ve kapitalizmin esası olan ayrıcalık kuralının demokrasi ile güçlü bir uyuşmazlık içinde olduğu düşünülecek olursa, ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin yaygın olduğu çağdaş kapitalizm içinde vatandaşlık fikrinin de bir kuruntuya (*chimera*) dönüştüğünü söylemektedir.

Görülüyor ki ekonomik liberalizmin apolitik kimliği açısından değilse de liberal ekonomi ve kapitalizmin demokrasi ile ilişkisi konusuna eleştirel bakanlar veya kaygılı olanlar epeyce. Bu kaygıların temelde kapitalizmin eşitsizliğe dayanması ve onu üretmesi ile demokrasinin eşitliğe dayanıp onu genişletme amacı gütmesi gibi ilkesel bir farklılığa dayandığı da söylenebilir. Ya da süreçsel açıdan kapitalizm ile demokratik kurumlar arasında bir çelişki olmasa da amaçlar ve çıktılar açısından temel bir çelişki bulunmaktadır. Bu nedenle demokrasi ve özgürlüklerden en çok söz edilen bir dönemdeyiz; fakat bu dönem aynı zamanda demokrasinin boşaldığı veya "çürüdüğünden" söz edilen bir dönem ve Bauman, Beck, Barber gibi, demokratik özgürlüklerin atomize olmuş bireyleri, cemaatçi veya tüketici kimlikleri kışkırtarak demokrasinin altını oyduğunu düşünenler de var.

Küreselleşmenin uygulamada demokratik hakları sınırlayan yanları gerçekten az değil. Yukarıda da değindim; ulus-devletin egemenlik ala-

nı daralır ve başlıca işlevi küresel ekonomiye entegre olmaya dönüşürken vatandaşlar için seçim olanağının pek anlamı kalmamaktadır. Örneğin ülke içindeki siyasal yelpazenin varlığı sürdürülse de bu çeşitlilik gerçekte çok bir şey ifade etmemektedir. İkinci bölümde yer vereceğim gibi, refah devletinin kurumsallaştığı bazı Avrupa ülkelerinde sol parti iktidarlarının, ülkelere göre değişen ölçülerde de olsa küreselleşme karşısındaki politikaları farklılaşabilmekte ve bu açıdan hâlâ sol siyasetin bir farklılık taşıdığı ifade edilebilmektedir. Ancak bu coğrafyada bile siyasal partilerin politikaları arasında farklar azalır ve bu nedenle, örneğin demokratik solun gerilediği bilinirken, gelişmekte olan ülkelerde zaten cılız olan sol partilerin merkeze kaydığı ve topluma farklı bir seçenek sunamadıkları görülmektedir. Böylece ulusal politikalar, toplumun sosyal koruma ve güvenceye ihtiyaç duyan ve % 80'i bulan mağdur kesimine bir şey vaat etmekten çok devletin sosyal hizmetlerdeki zaten zayıf varlığını gözden çıkarması anlamını taşımakta; gerileyen vatandaşlık hakları parti-yandaş ilişkileri içinde telafi edilmeye çalışılmaktadır. Bu durumun demokrasiye olan güveni sarsarak aşırı uçların büyümesine yol açtığı da küresel politikalardan yarar sağlayan toplumun % 20'lik kesimi ile geride kalanlar arasındaki ayrışmanın arttığı da söylenebilir (Falk, 2000,10).

Kuşkusuz demokrasinin doğurduğu kaygılar yalnız liberal ekonomiyle ilişkisinden kaynaklanmamakta; hem süreçsel hem ilkesel anlamda demokrasinin yetersizliğiyle ilgili epeyce tartışma yapılmaktadır. Öte yandan yalnız ulusal değil, küresel/bölgesel düzeyde de demokratikleşmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Tartışmalar süreçsel alandan ilkesel alana geldiğinde ise, demokrasinin iyi bir yaşam için gereken asgari koşulları sağlama potansiyeli gibi politik ekonomiyle ilgili sonuçlarının öne çıktığı görülmekte. Bu çerçevede ortaya çıkan müzakereci demokrasi tartışmalarında süreçsel ilkeler olarak karşılıklılık (*reciprocity*), şeffaflık (*publicity*) ve hesap verilebilirlik (*accountability*) gerekli görülürken; bu süreçlerin gerçekten demokratik sonuçlar üretmesi için eşitlik, özgürlük ve fırsat eşitliği gibi bazı "temel ilkelere" (*substantive principles*) ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır (Gutman ve Thompson, 2002, s. 153). Öte yandan liberal bir yaklaşımla bile fırsat eşitliği düşünüldüğünde eğitim, sağlık, güvence, iş, gelir gibi temel fırsatların iyi bir yaşam (*decent life*) için olduğu gibi, iyi yaşamlar arasında bir seçim yapabilmek açısından da gerekli olduğu vurgulanmakta ve "eşit fırsatlar" gibi temel bir ilke demokratik süreçler açısından vazgeçilmez bulunmaktadır (Gutman ve Thompson, 2002, s. 162-164).

Bu tartışmalar içinde öne çıkan temel ilke veya kuralların, özgürlük,

eşitlik, dayanışma ve adaletle ilgili olduğu söylenebilir. Özetle müzakereci demokrasi tartışmalarında ilkesel arayışlar üzerinde duranlar, temelde demokrasi ile adalet arasında ilişki kurmaya yönelmekte, bunun için de yukarıda özgürlük ve eşitliği yeniden tanımlama veya ikisi arasındaki ilişkileri yeniden oluşturma arayışına girmektedirler. Normatif özgürlüklerin ve anayasal/yasal eşitliğin, gerçek yaşamda ne özgürlük ne eşitlik anlamına gelmediği de iyi bilindiğinden, özgürlüğü ve eşitliği kullanım kapasitesi veya sonuçlar açısından tanımlamak gibi bir kaygı duyulmakta ve esasında bireyin otonomisi ile bu otonomiyi kullanma kapasitesinin geliştirilmesi istenmektedir.

Eşitlik ve özgürlük anlayışındaki gelişmelerde kuşkusuz Rawls'ın görüşlerinin etkisinin büyük olduğu ortada; Rawls'ın adalet kuramı, günümüzde kendinden sonra gelenleri en çok etkileyen yaklaşımların başında gelmekte. Rawls ve görüşlerine, küresel adalet konusunu tartıştığım bölümde biraz daha yer vereceğim; burada kısa bir değinmeyle yetinmek istiyorum. Rawls, kişi ve grupların kendi amaçlarına ulaşmak açısından sahip oldukları kapasite ile bu kapasite açısından eşit değerde özgürlük anlayışını demokrasi açısından önemli bulmakta; eşitlikçi politikalar da toplumun en dezavantajsız konumundaki kişilerinin yararına olacak politikalara işaret etmektedir (John Rawls, 2001, 203). Sen'in kapasite yaklaşımıyla da benzerlik gösteren bu anlayışa göre, kişiler arasındaki farklılıklar herkes için değişebilecek bir kapasite/yapabilirlik anlayışını gündeme getirmekte, eşit değerde özgürlük de her insanın kendi kapasitesinin gelişmesine katkı sağlayacak bir anlayış ve uygulamayı gerektirmektedir. Yani demokratik müzakerelerden eşitlikçi sonuçlar beklemek için yalnız liberal hakların tanınması yeterli görülmemekte, bireylerin özgürce veya otonom karar verebilmeleri için haklar sisteminin eşit özgürlükleri (*equal liberties*) hayata geçirmesi gerekli bulunmaktadır (Joshu Cohen, 1999, s. 394).

Bu tartışmalar açısından da kapitalist sistemin yarattığı eşitsizliklerin önemli bir sorun olduğu ve bu sorunların giderilmesi için demokrasinin daha geniş kitleler tarafından kullanılabilecek biçimde araçsallığının geliştirilmesinin istendiği açıktır. Örneğin Forst, müzakereci demokrasinin karşılıklılık ve genellik gibi süreçsel özelliklerinin yanı sıra hoşgörü ve doğruluk, diyalog kurmaya açıklık gibi liberal değerler ile dayanışma ve sorumluluk gibi toplumcu değerleri bir araya getirmesi gereğini dile getirmekte ve vatandaşların birbirlerine karşı borçlu oldukları bir "toplumsal sorumluluk ahlakının" gelişmesi gereğinden söz etmektedir (Reiner Forst 2001, s. 366). Bunun gibi, karşılıklılık anlayışı ile sorumluluk ahlakının gelişmesi için kapitalist sistemdeki eşitsiz ola-

nakların ve gücün yarattığı dengesiz koşulların giderilmesini, bireylerin kapasitelerinin etkin bir sosyal özgürlük ve "kapsamlı vatandaşlık" (*inclusive citizenship*) anlayışı içinde geliştirilmesini önemli bulunmaktadır (Forst, 2001, 371).

Bu noktada hem demokrasinin etkinleştirilmesi hem uluslararasılaşmasıyla ilgilenen Held, Bohman, Beck gibi kozmopolit yaklaşımlardan da söz etmek gerekir. Bunlara ve getirdikleri önerilere esas olarak küreselleşmenin dönüştürülmesiyle ilgili bölümde yer vereceğimden, burada çok kısaca değinmekle yetiniyorum. Örneğin Held, günümüzde demokrasiye sağdan ve soldan gelen ve içinde birçok haklılık içeren eleştirileri dikkate almakta, bunlara yanıt olarak da hem devlet gücünün reformu hem sivil toplumun yeniden yapılanması biçiminde "ikili bir demokratikleşmeye" (*double democratization*) ihtiyaç olduğunu dile getirmektedir (David Held, 1990, s. 16-17): Demokrasi iki taraflı bir süreçtir; devletin demokratikleşmesi açısından öncelikle hakların ilkesel değil, pratikte hayata geçirilmesi önem taşır; sivil toplumun ve vatandaşlarınn aktif hale gelmeleri için ise, güçlenmeleri gerekir; bu açıdan "haklar paketi" (*bundle of rights*) önemlidir. Held, yeniden-dağıtımcı refah önlemleri ile demokrasi arasında da ilişki kurarak, bu yöndeki politikaların eşitsizlikleri tamamen ortadan kaldırdığı düşünülemese de demokrasinin bunu icap ettirdiğini, bunları demokrasinin kendisine ait bir fikir olarak düşünmenin doğru olduğunu; çünkü etkin bir demokrasinin ortaya çıkmasının belirli sosyoekonomik koşulları sağlamaktan geçtiğini söyler. Bu nedenle küresel düzeyde de "küresel sosyal demokrasi"den yanadır; aşağıda bu konuya döneceğim.

Sonuç olarak, günümüzde ne ulus-devlet ne küresel sistem insana koruma ve güven sağlayan ya da liberalizmin övgü düzdüğü bireyin katılımına ve denetimine olanak veren bir düzen sunabilmekte. Kuşkusuz her ülkede ulusal politikaya konu olan malzeme çok; ne uluslararası ne ulusal ihtilaflar eksik; fakat siyasetin piyasa ve ekonomiyi düzenleme rolü son derece sınırlı, gelirin yeniden bölüşümü açısından oynadığı rol ise adaletsizliği ve eşitsizliği düzeltecek yerde artıracak yönde. Üstelik, siyasetin ve demokrasinin toplumsal eşitlik ve adalet sağlamak gibi bir işlevi olabileceği konusunu tamamen unutturmaya yönelik bir yol tutturulmuş durumda. Bu nedenle, hemen her ülkede çeşitli biçimlerde yaşanan dışlanmışlığın, yoksulluğun, gelir adaletsizliğinin artışı, sosyoekonomik hakların devreden çıkışı karşısında siyaset ve demokrasinin eli kolu bağlı kalışı, bunun yanı sıra yeryüzünde iki uçta büyüyen kutuplaşma veya milyarların yoksulluğu, hatta açlığı karşısında siyaset ve demokrasinin sesini çıkaramaz oluşu karşısında şaşırmıyor, isyan etmiyoruz. Bu

nasıl demokrasi diyenler az; sesleri de kısık. İnsanların birlikte yaşamak adına oluşturduğu en etkili araç olarak siyasetten söz edilmekte; fakat bu siyaset ve demokrasi içinde bile eşitlik istersek oy vermekle yetinmek, adalet dersek iktidar odaklarının tercih ettiği adalet anlayışıyla avunmak, özgürlük ararsak piyasaya yönelmek zorunda kalmaktayız.

Böyle mi olmalı? Yoksa maddesel koşullarda güvenlik olmadan, siyasal özgürlüğün de demokrasinin de gerçekleşmesi mümkün değildir. Neoliberalizmin zafer kazanması ve siyaseti erozyona uğratması dünya ve toplumlar için birçok kâbusu gerçek kılacak bir çöküş anlamını taşımaktadır (Beck, 2000, s. 62, 161) diyen yazarlara kulak mı vermeliyiz? Bu sorunun bu kitabın yazılmasında payı büyük; bu çöküşün içinde sorgulama, tartışma yapanlara da teşekkürüm çok. Kendi derdine düşmüş Türkiye'de pek yankı uyandırmasa da birçok insan yeryüzünün ve insanlığın, küresel toplumun ve birlikteliğin derdinde; bana da onları izlemek düşüyor.

KÜRESELLEŞME VE DÖNÜŞÜM TARTIŞMALARI

> Aksine ben, zamanımızı anlamak için yeni ve iyimser bir model üzerinde çalışıyorum. Benim argümanım, diğerlerinin postmodern düzen, radikalleşmiş (ikinci aşama) modernliğin bir merhalesi olarak adlandırdığı bireyselleşme, küreselleşme ve riskin birlikte endüstriyel ulus-devlet fikrinin ve kurumlarının altını oyduğu bir merhale olarak da yorumlanabilir. Moderniteye "mütefekkir" (*reflexive*) hale gelmekte, yarattığı niyetlenmemiş sonuçlar, riskler ve onların kendi dayanakları açısından sonuçlarıyla ilgilenmektedir. Postmodern teorilerin büyük söylemlere, genel teori ve insanlığa eleştirel bakmasına karşın, ben onların hepsine bağlıyım; ancak yeni bir anlayışla. Bana göre, "Aydınlanma" (*Enlightment*) tarihi bir nosyon ve fikirler seti değildir; fakat eleştirinin, kendine yönelik eleştirinin, ironi ve insanlığın merkezi rol oynadığı bir süreç ve dinamizmdir. Birçok filozof ve sosyolog için "akılcılık", "tartışma" ve "kültürel göreselilik" anlamına gelse de benim "ikinci mütefekkir modernlik" yaklaşımım, üretilmiş belirsizliklerin küresel çağında (*Global Age*) postmodern anlamda yaşamak ve eylemenin yeterli olmadığını düşündürmekte.[37]

Anladık ki hangi adla adlandırılırsa adlandırılsın, adaletsiz ve huzursuz bir dünyada yaşıyoruz; kullanabileceğimiz araçlar da pek sağlam ve yeterli değil. Ay'a, Mars'a gitmeyi gerçekleştirmeye yakınız ama küresel bir barışı ve iyiliği henüz hayal etmekten bile uzağız. Bu huzursuz dünyanın arkasında çok neden var kuşkusuz; ancak savaşları

37. Ulrich Beck, *World Risk Society*, 1999, s. 152.

kışkırtan, kaynakları yoz kullanan, meta ilişkilerini merkeze koyan, her düzeyde eşitsizlikleri esas alan kapitalizmin günahlarını da görmezlikten gelemeyiz. Gelişmiş ülkeler ve oralarda yaşayanlar da bu huzursuzluktan kaçamıyor. Evet bu ülkeler hızla zenginleşiyor ama orada da insanların ne canları ne malları ne de işleri güvende; küresel terör her yerde; çevresel tehditler artmakta; ekonomik istikrarsızlık her daim beklemede; insani ilişkiler, toplumsal bağlar kaybolmaktadır. Özetle, Güney Kuzey'e, Kuzey Güney'e karışırken her iki tarafta çelişkiler gibi anlaşmazlıklar da, tehlikeler de büyümekte ve hepimizin önünde çıkar ilişkileri, rekabet cangılı, güç arayışı, riskleri ve belirsizlikleriyle öne çıkan bir yaşam uzanmaktadır.

Neye yanmalı? Bunca hızla büyüyen bir ekonominin insanına iş yaratamaması ayrı dert, büyümenin yarattığı çevre kirliliği, hatta yaşam için tehlikeli hale gelmesi bir bela; bir yanıyla farklılaşmış ve bölünmüş, öte yanıyla atomize olmuş ve doyumsuz bireylerle ne yapılacağı bir başka soru. Üstelik, dünya vatandaşlığı gibi deyimler sevilse ve küresel ısınma gibi felaketlerden korkulsa bile, büyük anlatılardan kaçan, birey için bağımsızlık yerine karşılıklı bağımlılık, tüketme yerine paylaşma, rekabet yerine dayanışma diyen geleneksel değerleri küçümseyen postmodern zamanlardayız.

Özellikle süreklilik kazanmış bir kriz durumunda yaşayan kitleler var ki asıl onlardan konuşmak gerekiyor. Örneğin neden 800 bin dolayında insan açlıkla boğuşurken, 1 milyardan fazla insan en temel ihtiyaçların bile karşılanamadığı mutlak yoksulluk içinde yaşarken, beslenme yetersizliği ve en basit hastalıklardan günde 30 bin bebek ölürken, binlerce çocuk ve genç iç savaşlarda askere alınırken kriz lafı etmiyoruz? Neden insana ait bu kitlesel ve akut sorunlar kriz alarmı vermiyor da finans, ekonomi yalpalayınca etekler tutuşuyor? Oysa asıl kriz, dünyanın "hal-i pürmelali"nde."

Öte yandan refahı bulanların gelecekleri de pek parlak değil; bir tarafta ve öteki taraf pahasına ulaşılan refahı hoş görmek mümkün olmadığı gibi, adaletsizlikle ulaşılan bu refahını ne güvence ne huzur getirmesi mümkün. Birçok düşünür ve yazarın ısrarla söylediği, daha insani değerlere sahip, daha demokratik, daha adil bir dünya arayışına girmenin zorunluluğu. Bize de onlara kulak vermek, onları ve düşüncelerini konuşmak, tartışmak ve mümkünse geliştirmek kalıyor. Kuşkusuz dönüşüm ne kolay ne çabuk, ne de mücadelesiz olacaktır; çelişkileri ve çekişmeleri, farklılık ve bölünmeleri ile birçok zaaf da içerecektir. Ama çok daha kaotik ve insafsız bir dünyaya gitmek yerine, tüm güçlük, çelişki ve zaaflara karşın insanlığın yeryüzü ve kendi adına bu mücade-

leye girmesi gerekli görünüyor. Bunun oluru var mıdır? Niye olmasın? Günümüzün acı gerçekleri de, bunları değiştirmenin zorluğu da çok; ama birçok düşünür yine de kendi "gerçekçi ütopyalarını" üretmekten geri durmamakta.

Düşünürler gibi, her toplumda ve küresel düzeyde karşıtlıklar ve yeni direniş biçimleri de yok değil. Hele küresel ekonominin tökezlediği durumlar arttıkça meşruiyeti ve dokunulmazlığı daha fazla tartışılmakta. Örneğin bir süredir en başta çevre konusunda olmak üzere bir küresel muhalefetin biçimlendiğini ve birçok eylemle kendini ortaya koyduğunu biliyoruz. Bunun yanı sıra ABD hegemonyasına, örneğin Irak'ın işgaline karşı oldukça güçlü bir küresel muhalefetin ortaya konduğu da ortada. Dünya Ticaret Örgütü'ne muhalefetle başlayan ve ekonomik liberalizm ile küresel-toplumsal eşitsizliklere karşıtlık temelinde oluşan küresel muhalefet "sosyal forum" adı altında sürekli bir oluşuma dönüşmüş durumda ve artık küresel sivil toplumdan söz edilen bir döneme girmiş bulunmaktayız Bu nedenle küreselleşmenin, "alternatif-küreselleşme" hareketi yarattığından söz edilmekte. Şimdilik farklı ihtiyaçlar ve önceliklerle oluşan ve oldukça dağınık bir küresel muhalefet söz konusu ve bu muhalefetin bir ortak paydada güçlenmesinin önünde birçok engel var. Ancak küresel çeşitlilik içinde bu dağılma aynı zamanda bir gereklilik ve bu dağılmanın saçılma etkisiyle daha geniş küresel bir muhalefet dönüşme olasılığı da az değil. Sistemin yaşadığı krizlerin, sabrı azalan kitlelerin, güvencesi kaybolan orta sınıfların giderek bu muhalefetin güçlenmesine katkı sağlayacağını beklemek hayal olmasa gerek.

Küreselleşme Karşısında Tepkiler

Küreselleşme karşısında tepkileri birkaç başlıkta toplamak gerekirse, yaşanılan riskler karşısındaki sorumluluğunun sosyal olmaktan çıkıp bireyselleşmesi gerektiğini söyleyen neoliberal yaklaşımlar, dış ticarette korumacı politikalara dönmek isteyen anti-küreselleşmeciler, birçok konuda olduğu gibi sosyal standartlar açısından da farklılaşmış bir dünya görüşünü benimseyen liberal-çoğulcular, küreselleşmeyi küresel ve ulusal düzeyde ekonomik/siyasal/sosyal reformlarla dönüştürmek isteyenler ve sosyalist bir dünya özlemini dile getirenler olmak üzere beş farklı grupta toplamak mümkün (Deacon, 1999). Aslında ulusal düzeydeki korumacı ve sınırlayıcı politikalara bütünüyle dönmenin pek mümkün olmaması bir yana, küreselleşmenin çok yönlü ve çok boyutlu karakteri düşünüldüğünde, bu geri dönüşün gerçekten istendiğini söylemek de zor.

Liberal-çoğulcu yaklaşıma göre, bugün hükümet dışı kuruluşların

(NGO) önem kazanması, bunlar arasındaki işbirliğinin gelişmesi, küresel, ulusal ve yerel düzeydeki muhalefetin örgütlenmesi gibi birçok olumlu gelişme söz konusudur ve dünyada artık yalnız devletler arasında değil, daha birçok aktör arasında gelişen çoğulcu ilişkilerden söz etmek gerekir (Yeates, 2002, 77). Farklı düzeyler ve aktörler arasındaki ilişkilerin gelişmesi ise, hem bilgi akışının güçlenmesi hem hakların ve özgürlüklerin korunması açısından çok olumlu işlev görmekte. Bu anlamda ortaya küresel bir sivil toplumun ve muhalefetin çıkması da küreselleşmenin sağladığı olanaklara bağlanabilir. 1999-2002 yıllarında Dünya Ticaret Örgütü Başkanlığı yapmış bulunan Mike Moore da bu gruba dahil edilebilir. Moore, bir yandan demokrasi ve özgürlüğün, anlaşmalar değil, küreselleşmeyle artacağına inandığını belirtirken, öte yandan sorunların çözümüne yardımcı olması açısından, uluslararası kuruluşlarda şeffaflığın artırılmasından, daha demokratik bir küresel yönetimin sağlanması gereğinden söz etmektedir (Moore, 2003, s. 234 ve devamı). Dolayısıyla liberal-çoğulcu görüş yanlılarına göre, bu sürecin sürdürülmesi ve derinleşmesi gelecek açısından olumlu sonuç yaratabilir.

Küreselleşmeyi ekonomik-siyasal reformlarla dönüştürmek isteyenlerin çoğu, sistem içinden gelmekle birlikte sistemi çok fazla değiştirmeden küçük düzeltmeler yapmakla yetinenler ve daha kökten değişikliklere ihtiyaç duyanlar olarak ikiye ayrılabilir. Örneğin Dünya Bankası Başkan Yardımcılığı yapmış olan Stiglitz, temelde devletlerin ulusal çıkarlarını dikkate alacak ve farklı ihtiyaçlara göre biçimlenecek biçimde politika üretmeleri gerektiğini söylemekte, uluslararası kuruluşların da bu yoldaki ihtiyaçlara daha uygun hale getirilmesi için daha demokratik ve şeffaf çalışmasını sağlayacak politika değişikliklerini gündeme getirmektedir (Joseph Stiglitz, 2002, 241). Kısacası daha "insani ve demokratik" bir küreselleşme istemektedir. Bir başka yazısında, yine küreselleşmenin vergi ve yeniden-dağıtım gibi devletin temel işlevlerinde gerileme getirdiği ve "küresel yönetim" olmayan bir küresel yönetimin söz konusu olduğundan söz etmekte ve bunu Amerika'nın "muzaffer kapitalizmi" olarak nitelendirmektedir; buna karşı, "bırakınız yapsınlarcı" anlayış ile sosyalizm arasında yer alacak "üçüncü yol" olarak adlandırdığı bir yol önermektedir (Stiglitz, 2003, s. 9-12). Üçüncü yol, hükümet ve piyasanın ortaklığı ve birbirini tamamlayıcılığı, sosyal adalet ile demokrasinin bir arada bulunması, kamu sektörünün geliştirilmesi gibi öğelere dayanmaktadır ve Stiglitz'e göre, gerek ABD'de gerek Avrupa'da sağ ve solun bunlar üzerinde uzlaştığı söylenebilir. Ulus-devletlere dayanan, küresel düzeyde uluslararası kuru-

luşların daha şeffaf ve demokratik olması üzerinde duran bu görüşler, yalnız Stiglitz'e ait değildir; üçüncü bölümde söz edeceğim gibi küresel adaletsizlik karşısında öncelikle ulus-devletlerin sorumluluğundan söz eden çok sayıda iktisatçı ve siyasetbilimci de bu görüştedir.

Sol kökenli veya sosyalist tahayyüllere gelince, yukarıda verdiğim örneklerin gösterdiği gibi bu cenahın küreselleşen kapitalizm çevresinde yaptığı tartışmaların çeşitlenerek devam ettiği ortada. Bu kanattan kapitalist sisteme yönelik ve çoğu haklı eleştirilerin bu çalışma açısından da önemi büyük. Ancak bu yaklaşım, bir yandan da değişen koşulları değerlendirme, farklı duyarlılık ve önceliklere yönelme açısından bugün kendi içinde oldukça büyük bir değişim geçirmektedir. Sosyalist blokun politikaları ve başarısızlığının da rol oynadığı bu dönüşüm sonrasında, kabaca iki temel çizgiden söz edebiliriz: Bir tarafta, çok net olarak devrimden söz edilmese de sınıf ve sınıfsal mücadele üzerinde duranlar yer almakta; öte tarafta da emekten yana kaygıları korumakla birlikte emek, sınıf, demokrasi gibi konularda yeni yorumlar ortaya koyan ve günümüzdeki küresel ve toplumsal değişiklikleri gündeme alan post-Marksist veya neo-Marksistler bulunmaktadır. Birinciler kapitalist sistem içinde demokrasiye kuşkuyla bakarken, ikincilerin küreselleşen kapitalizmin dönüşümü açısından çoğunluklu demokratik yolları ve çokluğu kapsayacak bir küresel mücadeleyi benimsedikleri söylenebilir.

Örneğin kapitalist toplumda demokrasiye ve sivil topluma kuşkuyla bakan Wood, farklılıkları ve çoğulculuğu vurgulayan "post-Marksist" veya "postmodern" kuramlar gibi yeni toplumsal hareketleri de "yeni revizyonizmler" olarak değerlendirmekte ve "çıkar grupları"nın yerine geçen "kimlik" kavramlarını kapitalist sistemde sınıfın önemini yadsıyan veya onu kimlik çokluğunda boğan bir gelişme olarak nitelemektedir (Wood, 302, 307, 331): "Kapitalizm, sınıfı yalnızca iktisadi bir kategori olarak gösterir ve 'ekonomi'nin ötesinde, sınıfın yer almadığı koskoca bir dünya yaratır". Böyle bir dünyada "kapitalizm kendini iktisat dışı eşitsizliklerden ve baskılardan kurtulmuş bir toplum yaratabilecek bir sistemmiş gibi" sunarken, ne iktisat ne iktisat dışı kimlikler için baskıdan kurtulma garantisi vardır. Sonuç olarak Wood, "Sosyalizmin önerdiği demokrasi, 'ekonominin' topluluğun siyasi yaşamıyla tekrar bütünleştiği bir demokrasidir; çünkü bu demokrasi üretenin kendi adına karar verme hakkına saygı noktasından yola çıkar" diyerek, küreselleşen kapitalizmin karşısında sosyalizm seçeneğini vurgulamaktadır. Birçok Marksist yazarın Wood benzeri görüşleri savunduğu da bilinmekte.

Değişen dünyada sosyalist bir demokrasinin nasıl kurulacağı meselesinde ise, sınıf temelli mücadelenin sürdürülmesinin ötesinde bir

şeyler söylendiğini düşünmek zor. Birçokları için ABD'de cisimleşen kapitalist imparatorluğun veya emperyalizmin zayıflaması kaçınılmazdır; bu süreç içinde sınıf iktidarı için ulusal düzeyde mücadele esastır (Petras, 2003, s. 100; Magdoff, 2005, s. 161, 198). Enternasyonalizmin korunması istenmekle birlikte, gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeler arasındaki büyük eşitsizlikler görmezlikten gelinemeyeceğinden, uluslararası sistemin bu yönde değiştirilmesi için uluslararası demokrasi yönünde değişiklikler yapılması ve ulusların kurtuluşu için bu düzeyde program ve mücadeleler verilmesi gerektiğinin savunulduğu da söylenebilir (Savran, 2008, s. 347 ve devamı).

Oysa, bir yanda Doğu Bloku'nun yıkılması, Çin'in kapitalist sistemin gereklerine uyması gibi küresel eğilimler, öte yanda sınıfsal dağılım gibi küresel emek açısından işbirliği ve dayanışmanın değil rekabetin belirleyici olması dikkate alındığında, kapitalizmle sınıfsal temelli bir mücadele pek umut verici görünmüyor. Kaldı ki günümüzde kapitalizmin, emeğin ötesinde tüm insanlık ve yeryüzü açısından sorunlar yarattığı ortada. Bu çerçevede, hem emek anlayışını genişletmek ve daha sonra değineceğim gibi işsizlerden ev içindeki kadın emeğine, teknokrat ve profesyonellerden niteliksiz işçiye kadar uzanan yeni bir "toplumsal emek" kavramına ihtiyaç var; hem kapitalizme karşı olmanın çok daha geniş insani, çevresel, toplumsal dayanaklarını oluşturmak gerekiyor. Bugünkü koşullarda, dağınık da olsa içinde emeğin de yer aldığı bir küresel muhalefet var, emek ve sınıf örgütleri için bu küresel hareketlenmeyi önemsemek, bu muhalefet içinde daha etkin yer almak ve onu güçlendirmek çok daha anlamlı ve yapıcı görünmekte. Üçüncü bölümde emeğin yaşadığı sorun ve değişimleri daha yakından irdeleyerek, hem emeğin "toplumsal-küresel emeğe" dönüşümü hem bu yolda bir anlayışa duyulan ihtiyaçtan söz edeceğim. Bunun dar anlamlı ve sınıf temelli emek anlayışının sınırlarını zorlayacağı açık; ancak bu yaklaşımın, emeğin gerçek anlamı ve gücünü ortaya koyarak kapitalizm karşısında çok daha geniş bir cephe oluşturulmasına katkı sağlayacağı da ortada.

Son olarak, kapitalist sistem gerçeğinden hareket etmekle birlikte, küresel sistemin hem siyasal ve yasal düzenlenmesinde hem ekonomi-politiğinde daha esaslı dönüşümlerden söz edenler var. Bunların çoğu insandan ve her insanın eşit değerde olduğundan hareket eden kozmopolit yaklaşımı benimsemekte, aynı zamanda insan hakları, demokrasi ve daha adil bir gelir bölüşümünü mesele yapmakta. Yine aynı çevre kapitalist sistem ve piyasa konusunda doğrudan bir değişiklik önermemekle birlikte, siyasetin ekonomik sistemin önüne geçmesini istemek-

te ve her düzeyde karar organlarının hiyerarşik olmaktan çıkarılarak daha eşitlikçi ve daha demokratik biçimde yapılanmasını önemsemekte; bazıları küresel sistemin demokratikleşmesi konusuna daha ağırlık vermekte, bazıları ise, doğrudan küresel düzeyde yeniden bölüşüm konusunu gündeme getirmektedir. Bu yaklaşımların ulusal düzeydeki sosyal demokrasi anlayışıyla paralellik gösterdiği ve bunu küresel-sosyal demokrasiye dönüştürmek istediği söylenebilir. Held gibi, küresel sosyal demokrasi diyerek bunu açıkça ortaya koyanlar da var. Yine bu tartışmalar açısından, Avrupa Toplum Modeli ve Avrupa Bütünleşmesi küreselleşme karşısında hem az çok farklılıklar taşıyan bir model hem alternatif olma potansiyeli taşıyan bir süreç olarak ilgi çekici olmakta ve kozmopolit yaklaşımların birçoğu için referans noktası olmaktadır. Küreselleşme karşısında Avrupalılaşmayı tartışmak, gerçekten ilgi çekici ve öğretici olabilir; bu nedenle ikinci bölümde küreselleşme içinde ve karşısında Avrupa'yı konu etmek gerekiyor.

Aşağıda, ilk olarak siyaset, demokrasi ve insan haklarından yola çıkarak, küresel siyasal-yasal sistemin kozmopolit doğrultuda yeniden yapılanmasını konu edenlerden söz edeceğim. Konu, temelde siyasal yapılanma çevresinde tartışılıyor olsa da bu tartışmaların ekonomik sistemin dönüştürülmesi amacı taşıdığı ortada ve hemen hepsinde küresel düzeyde vergi getirilmesi ile yeniden-dağıtım mekanizmalarının oluşturulması gibi önerilere yer verilmekte. Daha sonra, dönüştürücü güç olarak görülen küresel sivil toplumun gelişmesi ve bugün kazandığı boyutlarla ilgili bilgi vermek istiyorum. Küresel düzeydeki ekonomik adaletsizliği doğrudan ele alıp bunun giderilmesi için küresel bölüşüm adaletinden söz eden ve bu konuda öneriler getirenler de var. Bu tartışmalara emek, yoksulluk, sosyoekonomik haklar, gelir bölüşümü gibi konuların yer aldığı üçüncü bölümde ve küresel bölüşüm adaleti başlığı altında yer vermenin daha doğru olacağını düşünüyorum.

Siyaset, Demokrasi ve İnsan Hakları Çerçevesinde Kozmopolit Tartışmalar

Küresel kapitalizmin dönüşümü için, küresel sistemi demokratikleştirmek tartışma konularının başında gelmekte. Tartışmalar içinde felsefi ve kavramsal tartışmalar kadar, pratik öneriler de gündeme gelmekte ve bilim dünyasında en çok yankı uyandıran ve izlenenler de bu kavramların peşinde gerçekçi ütopyalarını formüle etmeye çalışanlar olmaktadır. Örneğin siyaset ve demokrasi anlayışındaki dönüşümle Held, Beck ve Falk, adalet konusundaki yaklaşımıyla Rawls, bunların

en önünde gelmektedir. Burada daha çok Held, Beck ve Falk'ın görüşlerine değinirken; Rawls'ın görüşleri ve doğurduğu tartışmaları küresel ekonomik adaleti tartışan Pogge, Beitz, Caney gibi yazarlarla birlikte üçüncü bölümde ele alacağım. Kuşkusuz küreselleşmenin dönüştürülmesinde siyasetin etkin kullanımı ve demokratik hakların gelişmesini öne alan siyasetbilimciler bu isimlerden ibaret değil, görüşleriyle etki yaratan daha başka isimler de var; ancak bunların hepsinden söz etme şansımız yok: Bu nedenle kozmopolit demokrasi, kozmopolit yurttaşlık, küresel dönüşüm gibi konularda öne çıkan bazı yazarların görüşlerini gündeme getirerek bu konularda neler düşünüldüğünü ortaya koymak istiyorum.

Demokrasinin araçsallığının geliştirilmesinden söz eden pek çok yazar var. Örneğin Giddens, sağ ve sol görüşlerin gözden düştüğü günümüzde hem temsili demokrasinin hem buna karşı ileri sürülen müzakereci demokrasinin bazı yetersizliklerine değinerek; kişisel yaşamdan toplumsal örgütlenme ve hareketlere, oradan küresel örgütlenmeler ve küresel düzene uzanan çok katlı, çok düzeyli ve "diyalojik demokrasi" diye adlandırdığı bir demokrasi fikrini ileri sürmektedir (Giddens, 1994, s. 107-129): Diyalojik demokrasi ile, hem demokrasinin demokratikleşmesi hem diyalog mekanizmalarının yayılması amaçlanmaktadır. Öte yandan toplumsal ve küresel parçalanmanın, karşılıklı güvensizliğin yaygın olduğu dünya gerçeği karşısında, diyalojik demokrasinin de çelişkilerden kaçmasının mümkün olmadığı düşünüldüğünden, kozmopolit iletişimin ve birlikteliğin zaman içinde güçlendirilebileceği gibi bir sonuca varılmaktadır.

Wallerstein'ın da çökmekte olduğunu söylediği liberalizme karşı demokrasiyi öne çıkardığını biliyoruz. Kapitalizm içinde tek çatışmanın emek-sermaye arasındaki çatışma olduğu fikrinin artık itibar kaybettiğini kabul ettiği gibi, demokrasinin devrimi engelleyen burjuva bir kavram olduğu fikrinin de yerini demokrasinin derin bir biçimde kapitalizm karşıtı ve devrimci bir düşünce olduğu fikrine bıraktığını söyleyen Wallerstein, tam bir strateji anlamına gelmese de devrim stratejisine alternatif olarak birkaç faaliyet çizgisini özetler (1998, s. 201-206): Her işyerinde daha fazlası için mücadele; her düzeydeki siyasal yapıda, her yerde daha fazla demokrasi, katılım ve açık karar alma mekanizmaları, tikelcilik ve evrenselcilik açmazını aşacak biçimde sayısız yerel düzeyin öne çıkarılmasıyla oluşacak yeni bir evrenselcilik inşası, son olarak da devlet iktidarının, onu güçlendirmeden, ona yatırım yapmadan bir taktik olarak kullanılması. Bunun sistemi dönüştürüp dönüştürmeyeceğini bilmediğini de söyleyen yazar, bu stratejinin "liberalizmin slogan-

larını ciddi biçimde benimsemek suretiyle –liberaller tarafından hiçbir zaman kalkışılmamış bir şeydir bu– sisteme 'fazla yüklenme' stratejisi olduğu gibi, seçeneklerimizi muhafaza etme, daha iyi şeylere yönelme, mevcut dünya sisteminin idaresinin tüm sorumluluğunu ondan yararlananlara bırakma, yerel düzeyde ve dünya düzeyinde yeni bir toplumsallık yaratılmasına yoğunlaşma stratejisi" olduğunu söylemektedir.

Kozmopolit yaklaşımlarla ilgili genel bir özet yapacak olursak şunlar söylenebilir: Dayandıkları bazı temeller var; örneğin bugünkü küresel düzende artan dengesizlik ve bitmeyen ihtilaflar ortada; uluslararası kuruluşların artan gücü ve etkileri karşısında kararları verenlerle bu kararlardan etkilenenler arasında büyüyen bir boşluk söz konusu; ulus-devletin işlevi geriler veya değişirken, ulusal sınırlar içinde kalan vatandaşlık hakları ve demokrasinin kadükleştiğini yadsımak kolay değildir. Bu nedenle daha yatay kararverme süreçleri ile bu süreçlerde katılım ve müzakereyi öngören bir demokrasi anlayışına ihtiyaç büyüktür; insan hakları, eşitlik ve özgürlükler, vatandaşlık anlayışı, politik alan, ulus-devlet ve egemenlik anlayışı gibi birçok konuda anlayış ve kurumsal değişiklikler gereklidir. Her düzeyde ve herkes için otonominin artması istenirken taşıyacağı büyük tehlike nedeniyle tek bir dünya devleti istenmemekte; bunun yerine küresel düzeyden bölgesel, ulusal, yerel düzeye uzanan çok ayaklı bir demokratik yapılanma üzerinde durulmaktadır. Bazıları bu çerçevede federatif yapılanmadan söz etse de kozmopolit yaklaşımlar, bu düzenin adını koymaktansa dikkate alınacak temel ilkeler üzerinde durmayı tercih etmekteler diyebiliriz.

Örneğin Held, ulusal devletin tümüyle geçersiz olduğunu düşünmemekle birlikte; küresel sistemin büyük bir değişim geçirdiğini, bu değişimin hegemonik devletlere karşıtlığın yükselmesine yol açtığından söz etmekte ve bugün için "bütünleşmiş bir dünya toplumundan" (*integrated world society*) söz etmek mümkün olmasa da bu gelişmelerin yeni bir demokrasi anlayışı konusunda düşünmeyi gerektirdiğini söylemektedir. Held'in kozmopolit demokrasi için gerekli gördüğü temel özellikleri, satır başlarıyla şöyle özetleyebiliriz (David Held, 1995, s. 279):

1. Kozmopolit demokrasiyi, yeni bir haklar ve ödevler sözleşmesiyle güçlendirmek;
2. Bölgelere, uluslara bağlanan küresel parlamento oluşturmak;
3. Ekonomik ve politik çıkarların ayrıştırılmasını ve temsil görevi üstlenen tüm kurumların finansmanını kamuca sağlamak;
4. Birbirine bağlanmış bir küresel yasama ve yargı sistemi kurmak;
5. Uluslararası ve ulus-üstü kurumları, bölgesel ve küresel düzeyde-

ki parlamentolara hesap verir hale getirmek;

6. Ulus-devletin zorlayıcı gücünü, sonuçta savaşların ve silahlı kuvvetlerin ortadan kalkması amacıyla bölgesel ve küresel kurumlara doğru aktarmak

Bugün için ulus-devletin varlığını sürdürmesi ve küresel düzeyde bir siyasal demokrasi alanının yaratılmasındaki güçlükler, kozmopolit yaklaşımları bir yandan ulus-devleti bir realite olarak kabul etmeye, öte yandan ahlaki ve hukuki bir kozmopolitizmin gerçekleşmesi yönünde çaba harcamaya yöneltmektedir. Örneğin küresel hukuk açısından Held, terörle mücadeleden Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne, insan haklarından WTO'nun uygulamalarına kadar birçok alanda, artık klasik ulusal devletin egemenliğini sınırlayan bir uluslararası hukuk oluştuğundan söz etmekte ve ortaya çıkan ihtiyaç konusunda şunları vurgulamaktadır (Held, 2005, s. 13-14): Şimdi etkin güçlere dayalı uluslararası hukuktan, kendi kaderini tayinden söz eden hukukun üstünlüğü, demokrasi ve insan hakları ilkelerine dayalı bir uluslararası hukuka geçme yolunda hükümetleri ve uluslararası kuruluşları zorlamak gerekir. Özellikle de hukukun üstünlüğünü savaş için değil, barış için kabul etmek; yeni bir küresel politik meşruiyet yaratmak ve çağımızın ekonomik ve sosyal eşitsizliklerinin piyasaya bırakılamayacağını öngören bir ahlak ve adalet anlayışına ulaşmak çok önem taşımaktadır.

Held, küreselleşmenin getirdiği olumsuz etkilere karşı yeni bir küresel sözleşmenin gerekliliğinden söz ederken bugün en büyük tehdidin büyük ölçüde politikanın ve ekonominin küresel düzeyde ayrışması olduğunu; bu nedenle sosyal demokrasinin artık ulus-devlet düzeyinde değil, bölgesel ve küresel düzeylerde savunulabileceğini dile getirmektedir (Held, 2003, s. 9-10): Sosyal demokrasinin değerleri başından bu yana hukukun üstünlüğü, siyasal eşitlik, demokratik politika, sosyal adalet, sosyal dayanışma, ekonomik etkinlik yönünde olmuştur. Küresel sosyal demokrasi projesiyse; hukukun üstünlüğü, küresel yönetimde daha fazla şeffaflık, hesap verirlik ve demokrasi, yaşam şanslarının dağılımında daha fazla eşitlik sağlamak üzere sosyal adalete daha fazla bağlılık, toplulukların yerelden küresele kadar korunması ve bunlara yeniden yatırım yapılması, küresel finans ve ticaretin kamusal yönetimi yoluyla küresel ekonominin düzenlenmesi, küresel kamu mallarının tedariki ve şirket yönetiminde önde gelen paydaşların katılımının sağlanması gibi ilkeler olacaktır. Öncelikle de Kuzey, Güney, Doğu, Batı nerede olursa olsun yoksulluğu azaltacak ve yoksul kitlelere acilen yardım edecek ilerici bir ekonomik gündem oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Eğer küreselleşme yalnız piyasa bütünleşmesi değil, aynı zamanda sos-

yal bir bütünleşme anlamına gelecekse; sosyal demokratik gündem yukarıdaki ana değer ve ilkeleri yükseltmek durumundadır. Özetle Held, bölüşüm adaleti üzerinde ayrıca durmasa da sosyal demokrat ve sosyal adaletten yana yaklaşımıyla küresel düzeyde gelirin daha adil dağılımı ve siyasal yoldan yeniden-dağıtımını öngördüğü açıktır.

Buna karşın Bohman adalet ile demokrasi arasında ilişki kurmakta ve bu ikisinin birbirini üreten bir daire gibi düşünülmesi gerektiğini, bu dairenin kırılmaması; yani demokrasinin adalet üretmesi için kendisinin de adil olmasından söz etmekle birlikte, adalet için en başta haklar, eşitlik ve özgürlüklerden oluşan "asgari demokrasi"nin (*democratic minimum*) gerekliliğinden söz etmektedir; (James Bohman, 2005, s. 101; 2007, s. 271): Eşitsiz ve birinin diğeri üzerinde üstünlük kurduğu, uluslararası kuruluşların ve sistemin demokratik minimumu karşılamaktan uzak olduğu bir dünyada küresel adaleti gerçekleştirmek için, tüm ülkelere, toplumlara, halklara, gruplara kendi seslerini duyuracakları; hak, eşitlik ve özgürlük sağlayacakları yani asgari demokrasiyi esas alan bir demokratik yapılanma tek yoldur: Küresel adalet açısından "fark" ilkesi, hiçbir biçimde hâkimiyet kurulmaması olabilir (2005a, s. 105). Örneğin, ne kaynakların dağılımı ne tanınma veya dışlanma hâkimiyet altına alınmayı engelleyebilir; hâkimiyet bir özgürlük meselesidir, Sen'in öngördüğü gibi, temel kapasite ve fonksiyonlar da temel özgürlüklerin gerçekleşmesiyle ilgilidir; bunlar ise, öncelikle siyasal adalet üzerinde durulması ihtiyacını ortaya koyarlar (Bahman, 2007, s. 271).

"Normatif demokrasi" fikrini ortaya atan Falk da aynen Held gibi küresel kapitalizmin ve neoliberal politikaların dönüşümünü kozmopolit tartışmaların ana eksenine yerleştirir. Temel bakış açısı, küresel kapitalizmden kaynaklanan muhtelif tehditlere karşı güçlü bir reformculuktan yanadır. Şöyle diyor: "Küresel kapitalizmin yarattığı tehditlere karşı aşağıdan küreselleşmeyle ilişkili toplumsal güçler için ortak bir teorik çerçeveye ihtiyaç var ve yukarıdan küreselleşmenin, bir yandan bugünkü biçimiyle kapitalizmden elde edilen ekonomik yararları korurken diğer yandan yoksulluk, toplumsal marjinalleşme ve çevrenin bozulmasıyla ilişkili güçlüklere yanıt vermeye çalışan bir eleştirisi de gerekli." (Falk, 2005, s. 144-145) Kendi adlandırmasıyla "sorumlu küresel kapitalizme" ulaşmak için de şu andaki küresel demokrasi açıklarının kapatılması önemli. Bu nedenle Held'in "kozmopolit demokrasi" formülasyonundan etkilenerek bazı ilkelerini belirlediği normatif demokrasi fikrini ortaya sürmektedir. Normatif demokrasi fikrini, küresel sivil toplumu oluşturan farklı güçleri hem bir araya getirebilecek hem harekete geçirebilecek ve küresel piyasa faaliyetlerinin ahlaki uyumu-

nu artırma arayışında yol alabilmeyi sağlayacak birleştirici bir ideoloji olarak nitelendirmektedir.

Aşağıdan küreselleşme yönünde bir siyasal reformun ortaya çıkması için gereken mutabakatın temel unsurları şunlardır (Falk, 2005, s. 147-151):

1. Yurttaşların rızası; yalnız seçimlerle değil, halk oylaması, dilekçe ve azil haklarını içeren bir demokrasi anlayışı; örneğin doğrudan demokrasi;

2. Hukukun egemenliği; bunu sağlayacak bağımsız yargı;

3. İnsan hakları; sosyoekonomik ve kültürel hakları da kapsayacak biçimde;

4. Katılım; toplumun siyasal yaşama etkin katılımını sağlayacak önlem ve yöntemlerin hayata geçmesi;

5. Hesap sorulabilirlik; hem devlet organları hem piyasa güçleri açısından geçerli olacak biçimde uygun mekanizmalar;

6. Kamu menfaati; özel çıkarlarla kamu çıkarları arasındaki dengesizliğin giderilmesi;

7. Şeffaflık; yönetimle yurttaşlar arasındaki güvensizliğin giderilmesi için bilgi ve enformasyon akışının sağlanması;

8. Şiddet kullanmama; aşağıdan küreselleşmenin desteklenmesi ve demokrasinin gelişmesi için şiddet kullanılmamasının taahhüt edilmesi gereklidir.

Falk, normatif demokrasinin tek tek ülkeler bazında başarılı olamayacağını, mutlaka küresel çerçevede sürdürülmesi gerektiğini de söylemekte ve bunu küresel sivil toplum için teorik ve pratik anlamda tutarlı bir program olarak nitelendirmektedir. Küresel sivil toplumun ortak bir programda uzlaşması ve mücadelesiyle daha önce 19. ve 20. yüzyılda "sosyal demokrasi" ve "refah devleti"ni üreten uzlaşmalar benzeri sonuçlar alınabileceği gibi iyimser bir beklentisi olduğu da görülmektedir (2005, s. 154-155): Örneğin BM'nin iş dünyasıyla yaptığı 2000 tarihli küresel sözleşmeyi, küresel kapitalizmin ruhundan ve varlığından bir uzaklaşma olarak yorumlamakta ve bunların bir jest olmaktan öteye gitmesini küresel sivil toplumun sergileyeceği mücadelenin belirleyeceğini düşünmektedir.

Kozmopolit demokrasi konusunu tartışanlar, özetle demokrasinin derinleşmesini isterken politik alanın nerelerde ve nasıl kurulacağı, vatandaşlık anlayışının nasıl bir değişim geçireceği gibi konuları da tartışmak durumunda kalmaktalar. Bu açıdan ne ulus-devletten ne bu düzeyde kullanılacak haklar ve demokratikleşme çabalarından vazgeçebilmekteler. Bu nedenle çok düzeyli ve iç içe geçmiş politik alanlar

ile bu alanlarda işlev görecek demokratik yapılanmalar, çoklu vatandaşlık gibi ihtiyaçlar üzerinde durmak gereğini de duymaktalar. Örneğin vatandaşlıktan gelen hakların kullanıldığı alanın hâlâ ulus-devletin egemenlik (*teritoryal*) alanı olduğundan hareketle, küresel güçlerin yarattığı bugünkü tehditler karşısında demokrasinin korunması açısından vatandaşlığın içerdiği potansiyelin hâlâ önemli bir umut kaynağı olduğu düşünülmektedir (Falk, 2000, s. 14-16). Yanlış da sayılmaz, bugün için tüm yetersiz halleriyle birlikte insan hakları da, demokrasi de ancak ulusal düzeyde geçerli. Bu nedenle, ulusal vatandaşlığın küreselleşmeye karşı koruma sağlamak açısından da gelişmesi ve kullanılması önemli. Öte yandan ulus-devletler uluslararasılaşınca vatandaşlığın tıkandığı yerler ve alanlar olduğu ortaya çıkmakta. Bu durumda da hem küresel yurttaşlığın hem küresel yurtseverliğin gelişmesinin önem taşıdığı noktasına gelinmektedir (Falk, 2005, s. 255, 308): Küresel yurttaşlık, dünya devleti veya federasyonu isteyenlerin ya da dünya ekonomisi işletenlerin veya "nettaşlık" olarak isimlendirilebilecek internet bağlarının yarattığı bir vatandaşlık anlayışı değildir; insan hakları, çevre hareketleri gibi küresel meseleleri gündeme getirenler arasında görüldüğü gibi daha pozitif nitelikte bir yurttaşlık biçimidir. Bugünkü dünya düzeni de daha karmaşık ve farklılaştırılmış bir yurttaşlık modeline ihtiyaç duymaktadır.

Kozmopolit yaklaşımların, Avrupa Bütünleşmesi'nden bir model olarak etkilendiği açık. Avrupa vatandaşlığı anlayışı sosyal şart gibi gelişmelerle kozmopolit arayışlar açısından yol gösterici nitelikte. Ancak AB'nin oluşturduğu modelin kendi bütünleşme projesi açısından bile sınırları ve tıkanıklıkları olduğu anlaşılırken; küresel düzeyde devamı yönündeki kuşkular daha da büyük. Örneğin ne küresel demokrasi ne de küresel vatandaşlık istemi şimdilik küresel ağlar açısından bir haberleşme ve diyalog, küresel eylemler açısından da ortak bir duyarlılıktan öteye gitmiş durumda. Kaldı ki Avrupa vatandaşlığı yolundaki kabule karşın, bunun bir iddia olmaktan öteye gitmesinin sınırları ortada. Örneğin bütünlükçü bir insan hakları kabul edilmiş olsa da Avrupa düzeyinde etkileri çok sınırlı kalan yapısal-sosyal fonlar dışında bir yeniden-dağıtım sistemi kurulabilmiş değildir ve bu nedenle sosyoekonomik hakların hayata geçmesi ya da refah devletinin varlığı ve boyutları yine ulusal politikalara bırakılmıştır.

Ulusal bağlar devam ettiğine göre bu bağları dikkate alacak; fakat birçok ülkeye yayılmış göçmenlerin durumuna da yanıt verecek bir vatandaşlık anlayışı için, ulus-üstü vatandaşlık anlayışı gibi bir öneri de getirilmektedir (Wagner, 2004, s. 284). AB düzeyinde benimsenen

böyle bir vatandaşlık anlayışıdır; küresel düzeyde ise ulus-üstü vatandaşlık anlayışını gündeme getirmek açısından en uygun organ BM olmaktadır.

Avrupa Birliği'nin benimsediği "fonksiyonalist yaklaşım" da bazı görüşler açısından küresel gelişmelere örnek oluşturmakta ve ekonominin küreselleşmesinin kaçınılmaz olarak insan haklarının küreselleşmesini getireceğini; yani Avrupa Birliği'nin kuruluşunda etken olduğunu bildiğimiz "fonksiyonalist yaklaşımın" küresel düzeyde de işe yarayacağını söyleyen görüşler ortaya atılmaktadır (Petersmann, 2003). Bu yaklaşımı benimseyen Petersmann'a göre, insan haklarının korunması ve ekonomik bütünleşme birbirini olumlu etkileyen gelişmelerdir. Bugün küresel düzeyde başlayan ekonomik bütünleşme kaçınılmaz olarak hukukun üstünlüğünü ve insan haklarının dikkate alınmasını gerektirecektir. Bu görüş, ekonomik küreselleşmeyle başlayan bir bütünleşme hukukunu öngörmekte ve bu açıdan Avrupa Birliği'nin izlediği yolu örnek göstererek; AB içinde tek pazar yaratılmasının Avrupa'da insan hakları konusunda da bir bütünleşme getirmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin uygulamaları ile AB'nin bir anayasa arayışına girmesi gibi gelişmelerden yola çıkarak hem küresel düzeyde bağlayıcı bir "küresel anayasanın" ortaya çıkabileceği hem bu hukukun uygulanmasında görev yapacak bir uluslararası mahkemenin kurulmasının düşünülebileceğini söylemektedir (Petersmann, 2003).

Kozmopolit demokrasiyi, en başta insan haklarının garantörü olarak ulus-devleti gören bir dünyada gerçekleşmektan uzak bulan; ama neoliberal küreselleşmeye karşı bazı yanıtlar bulunması gerektiğini düşünen Beck için "ulus-üstü devlet" (*transnational state*) gibi ara formüller daha gerçekçi görünmektedir. Günümüz dünyasına bakıldığında, birbirine zıt veya birbirini tamamlayan altı perspektif ortaya çıkmaktadır (Ulrich Beck, 2000, s. 88): 1- Üçüncü dünya kültürleri ve küresel sivil toplum; 2- Kozmopolit demokrasi; 3- Kapitalist dünya toplumu; 4- Dünya risk toplumu; 5- Demokratik polikası olmayan küresel toplum; 6- Ulus-üstü devlet olasılıkları. Ulus-üstü devlet melez bir yapılanma, ulus-devlet gibi teritoryal bir egemenlikle tanımlanmıyor; ulus-devletin zıddı fakat devlet kavramına yabancı değil; uluslararası veya süprenasyonal karakteri yok, buna karşın "global" denilebilecek nitelikte; günümüz koşulları kozmopolit demokrasiyi gerçekleştirmeye elverişli değilse de kozmopolit niyetin yaşatılmasını gerekli kılmakta; Bunun için ulus-üstü işbirliği de şart (2000, s. 111).

Küreselleşmeye yanıt bulmak için küreselleşmenin neoliberal ideolojisine radikal bir eleştiriyle bakmak gerekir. Böyle bakıldığında bu

sürecin on büyük hatasına karşı on karşılık üretilebileceği söylenebilir (Beck, 2000, s. 12 ve devamı): 1- Uluslararası işbirliği 2- Ulus-üstü devlet ve "kapsamlı egemenlik" 3- Sermayenin ortak mülkiyeti 4- Eğitim politikalarının yeniden düzenlenmesi 5- Şirketlerin demokrasiye karşı mı yoksa antidemokratik mi oldukları meselesi 6- Sivil emek için ittifak 7- Yeni kültürel, siyasal ve ekonomik amaçlar 8- Deneyimsel kültür, küçük piyasalar ve kendini yenileyen toplum 9- Sosyal girişimcilik ve kendileri için çalışan insanlar 10- Dışlanmaya karşı sosyal sözleşme.

Beck'in sıraladığı bu on madde, küreselleşmeye karşı ulus-üstü devlet gibi bir yapılanma önerirken, bu yapılanmanın ekonomik ve siyasal olduğu kadar, kültürel değişim açısından da radikal öneriler getirdiği ortada. Yalnız ortak mülkiyet meselesi de değil; deneyimsel kültür gibi hegemonik kültüre karşı alanlar açılması, küçük piyasa, kendi için çalışan insanlar, sosyal girişimcilik gibi konulardan söz edilmesi bambaşka bir sosyokültürel yapılanmanın esas alındığını göstermekte.

Beck, kendisinin "Yeni Anlaşma" olarak nitelendirdiği bu anlaşmanın hayata geçememesi durumunda, zaten iyi bilinen kâbus senaryolarının kapıda beklediğini söyleyerek; bir fikir vermek üzere "Avrupa'nın Brezilyalaşması" başlığı altında, bazı ipuçlarını, şimdiden görülmeye başlayan ve gelecekte ortaya çıkacak manzaralardan örnekler vermektedir (2000, s. 161 ve devamı): Kısacası devletin geri çekildiği, sosyal devletin kalıntı haline geldiği, yasal otoritelerin yerini birbiriyle çatışma içinde kuralların, birimlerin aldığı ortaçağ toplumu.

Tüm bu tartışmalar, küresel düzeyde yeni bir anlaşmaya ve hukuka olan ihtiyacı vurgulamaktadır. Yükselen muhalefet ve artan yoksulluklar karşısında "küresel aristokrasinin" barış ve istikrar ihtiyacı nedeniyle, küresel düzeyde "Magna Carta" benzeri bir anlaşmaya gidilmesi olasılığından da söz edilmektedir (Hardt ve Negri, 2004, s. 334); bir anlamda küresel imparatorlukta yönetilenlerin haklarını dikkate alan temel bir anlaşmayla, söz konusu anlaşma üzerinde çokluğun üretim gücüne bağlanan bir siyasal gücün hayata geçirilmesi istenmektedir. Ancak söylenenlerin bugün için birçok boşluk taşıdığı yadsınamayacak bir gerçek.

Örneğin, bunca eşitsiz bir dünyada küresel anlaşmaların hükmü nedir sorusu, yanlış mıdır? Küresel aristokrasinin, sosyal şart ya da küresel ticarette bazı koşulların aranması gibi girişimleri zaten epeydir var; örneğin haksız rekabeti önlemek iddiasıyla çalışma yaşamını ilgilendiren kuralların uygulanması istenmekte, bu konuda küresel şirketlerle "küresel sözleşme" yapılmakta fakat sonuç bir kandırmacaya dönüşmektedir. Çünkü gerek gelişmiş veya gelişmekte olan ülke devletlerinin

gerek küresel şirketlerin derdi emeği korumak değil, kendi üretimlerinin karşısına çıkan engelleri savuşturmak olmaktadır. Bir yandan, kurallara uymak adına mücadele verilirken; öte yandan bundan kaçmanın yolları keşfedilmektedir. Bu nedenle insan haklarının herkesi kapsadığı, her insanın eşit değerde olduğundan hareketle bu hakları küresel düzeyde ve yalnız siyasal değil, ekonomik güçlere karşı da koruyacak yeni bir insan hakları sözleşmesine ihtiyaç olduğundan söz edilmektedir. (Caney, 2006). İyi, güzel; fakat bu sözleşmelerin kabulünün hayata geçme anlamı taşımadığını nasıl unuturuz?

Kuşkusuz, kozmopolit yaklaşımların, yumuşak bir geçiş öngörseler de esasında farklı bir dünya, farklı bir siyaset ve farklı bir ekonomik yapılanmayı istedikleri düşünülebilir. Özellikle siyasal alanda, siyasetin yalnız kurumsal değil dayanaklarının da değişmesi anlamında düşünce ve tartışmalar gündeme gelmekte; ama istenen değişimin yeryüzünün binbir yüzü içinde tartışmalı yanı çok. Örneğin gerek liberal kozmopolit gerek post-yapısalcı ve eleştirel yaklaşımlar tarafından insan hakları konusunda işlev görecek küresel bir kurumsallaşma istenirken; asıl etkin olacak bireyler –bunların güçsüzlüğü de bilindiğinden– siyasal özne olarak düşünülmemekte, hak rejiminin öznesiz veya özneyi önceleyen bir biçimde kurulacağı varsayılmaktadır (Chandler, 2009, s. 61-62): Kimilerince bunun bir eksiklik olarak görülmesine karşın Chandler, siyasal toplumun sınır ötesi (*post-territorial*) yapılanmasına doğru gidebilmek için, kozmopolit yaklaşımların liberal modernite anlayışının hak sahibi birey anlayışından uzaklaşmalarının kritik bir önem taşıdığını söylemekte ve buna bağlı olarak birbiriyle iletişim içinde bağımsız küresel aktörlerden oluşan bir sivil toplum ile geleneksel sivil toplum-devlet ekseninin dışında her günkü yaşamda ortaya çıkan sosyal hareketliliğin öneminin vurgulanmasına dikkat çekmektedir; böylece devlet-vatandaş ekseninden çıkıldığında siyasal toplumun tümüyle soyut bir hal aldığını da dile getirerek, sınır ötesi politika hakkında çok az tartışma yapılmasının gerekçesini ortaya koymaya çalışmaktadır. Aynı zamanda birey açısından bağımsızlık ve farklılıkları yücelten bu yaklaşımın, dünya gerçeğinin bir yüzünü yansıttığı düşünülse bile; siyasete, vatandaşlık haklarına, eşitlik ve adalete son derece ihtiyaç duyan kitleler açısından da, küresel dünya ve artan ilişkiler içinde karşılıklı bağımlılık gibi karşılıklı dayanışmaya ihtiyaç duyan yeryüzü ve insan gerçekleri açısından da ulus-devletten uzaklaşan, ulus-üstüne ulaşamayan politik alanın kaybı büyük bir tehdit anlamını taşımakta.

Bu yaklaşım ve eleştiriler açısından söylenecek çok şey var; ama bir

sonuç cümlesi bulunabilir mi? Sanırım, eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele etmek adına ileri sürülen kozmopolit yaklaşımlar da bir dereceye kadar bugünkü reel dünyayı yansıtmaktadır; sessiz milyarlar varken başka türlü olması da mümkün değil. O nedenle şu soruyu sorabiliriz: Siyasal demokrasinin ve liberal ekonominin sorunları karşısında, bazı öneriler getirenler benimsedikleri ideolojik paradigmaların ve Batı dünyasının gerçekleri dışına ne kadar çıkabiliyor? Ya da kozmopolit olma iddiası, ne kadar farklı dünyalar ve farklı yaşamları dikkate alacak bir biçimde gerçekten "kozmopolit" olma niteliği taşıyor? Örneğin, bugünkü koşullarda küresel bir devlet fikri gerçekten tiranlığı düşündürüyor; bu doğru fakat anlaşmalara bağlı sorumlulukların bugüne dek nasıl işlediği de iyi bilinmekte. Öte yandan küresel sivil toplum ve sosyal hareketler Batı'da yoğunlaşırken; küresel sivil toplumun güçlenmesine dayalı küresel değişimler veya kozmopolit yapılanmalar, ne kadar adil çözümler getirebilir? Kısacası küresel vatandaşlığı alıp uygulayacak gelişmiş bir birey ve sivil toplumu belki Batı'da bulmak mümkünken – kuşkusuz orada da her yerde değil– dünyanın öteki bölgelerinin çoğundaysa, vatandaşlık, siyasal haklar ve demokrasi gibi gelişmelerin çok yetersiz kalması gibi gerçekler var. Bu durumda kozmopolit öneriler, buralarda da siyasal alan, siyasal özne, demokratik ilişkiler gibi gelişmeleri mi önceleyecekler; yoksa bugünkü dünyanın eşitsiz ve adaletsiz ilişkilerinin kozmopolit yapılanmalar içinde de devamını göze alarak bu yolda mı ilerleyecekler? Bilemiyoruz...

Bu çerçevede daha birçok tartışma yapılabilir; bunların bir kısmını üçüncü bölümde ele alacağım. Şimdi, küreselleşmenin dönüştürülmesi, insan hakları ve demokratikleşme yolundaki gelişmelerin sağlanması açısından temel aktörün kim olacağı sorusuna gelmek ve birçok yazarın özne/fail rolü verdiği küresel sivil toplumdan söz etmek istiyorum. Yalnız kozmopolit demokrasiyi öne sürenlerin değil, Hardt ve Negri gibi çokluktan söz edenlerin, Samir Amin gibi en başta çalışan sınıflar olmak üzere küreselleşen kapitalizmden mağdur olmuş kitleleri dikkate alanların da ulusal ve küresel düzeyde ve çoğulcu karakterde sosyal hareketlerin önemini vurguladıkları görülmektedir. Örneğin Amin, küresel düzeydeki eylemin ihmal edilemeyeceğini belirtirken; bu düzeyde kendine özgü bir strateji geliştirmenin önemine ve bu mücadeleyi uluslararası düzeyde sürdürmeyi mümkün kılacak popüler bir enternasyonalizm anlayışına olan ihtiyaca işaret etmekte (Amin, 2001, s. 61-62); örneğin bu alanda çalışan demokratik güçlerin BM'nin rolünü ve işlevlerini yeniden canlandırmaları gibi bir gereklilikten de söz etmektedir.

Bu nedenle dönüşümün ajanı, faili kim sorusuna büyük ölçüde "kü-

resel sivil toplum" yanıtının verildiğini görüyoruz. Oluşum da kavram da yeni; üstelik küresel muhalefet ve sivil toplum çok parçalı ve küreselleşmeyi reddedenlerden dönüşümünü isteyenlere kadar uzanan bir tutum sergilemekteler. Kuşkusuz birçok eylemle kendini duyuran bir küresel muhalefetten söz etmek mümkün. Hatta 2000 yıllarında başta BM olmak üzere birçok uluslararası kuruluşta ortaya çıkan bazı politika değişikliklerinin; örneğin yoksulluğun dikkat çekmesi ve 2015 için milenyum hedefleri olarak öncelikli bazı sorunların azaltılması yolunda birtakım somut hedeflerin benimsenmesi gibi gelişmelerin, küresel muhalefetin gelişmesiyle ilgisi olduğu da görmezlikten gelinemez. Ancak oluşum halinde ve çok parçalı küresel sivil toplumun güçlenmesi, ulusal-toplumsal hareketlerle bağlarının sağlanması, tüm bunlar arasında ortak bir dil ve ideoloji, ortak program ve hedefler üzerinde uzlaşmaya varılması ya da önceliklerin belirlenmesi gibi gelişmelere de ihtiyaç var; bunların nasıl sağlanacağıysa bilinememekte.

Dönüşüm Ajanı ve Küresel Sivil Toplum

> Dünya, Batı solunun bilmediği birçok dönüştürücü deneyim ve aktörle dolu. Bunun da ötesinde Batı solu içinde her zaman kesinlikle birincil önem taşıyan bilimsel bilgi, Dünya Sosyal Forumu'nda yer alan birçok bilgiden yalnızca biridir. Bazı hareketler ve birliktelikler için; popüler, kent, köylü, yerli, kadın bilgisi diye adlandırabileceğimiz bilgiler daha önemlidir ve birçok durumda bunlara başvurulur.[38]

Son yıllarda çok kullanılsa da küresel sivil toplumun ne olduğu konusu karmaşık; bununla küreselleşme karşıtı hareketlerden tüketici örgütlenmesine, Seattle'da WTO toplantısına karşı toplanan kalabalıklardan dünyanın her yerinde Irak Savaşı'na karşı ortaya çıkan protestolara, Afrika'da AIDS'le savaşan doktorlardan Greenpeace eylemlerine, depreme, tsunamiye karşı koşan kurtarma ekiplerinden Dünya Sosyal Forumu'na kadar uzanan, kurumsal örgütlenme dışında internet ağları biçiminde de faaliyet gösteren; yani amacıyla, örgütlenmesiyle, faaliyetleriyle çok çeşitlilik içeren bir alandan söz edilmektedir. Bunca çeşitlilik içinde bir tanımlama getirmek, bir sınırlama yapmak zor; ancak küresel sivil toplum geliştikçe bu konuda çalışmaların, arttığı ve çok daha sistematik bilgiler toplandığı görülmekte. Örneğin 2001 yılından bu yana London School of Economics tarafından yayımlanan *Küresel Sivil Toplum* yıllıkları, bu konudaki akademik tartışmaların yanı sıra

38. Santos, 2008, s. 258.

birçok kanaldan bilgi toplayarak küresel sivil toplumun örgütlenme, gelişme ve eylemleri hakkında toplu bir kaynak sağlamaktadır. Geniş bir perspektiften bakan, buna göre geniş anlamlı bir küresel sivil toplum tanımlamasına giden bu çalışmalar, küresel sivil toplum deyince salt küresel muhalefet hareketlerini anlamamız gerektiğini de göstermekte.

Küresel Sivil Toplum Kavramı

Sivil toplum kavramı eski bir kavram ancak 1970-1980 sonrası Güney Amerika ve Doğu Bloku ülkelerinde otoriter rejimlere karşı yükselen muhalefetle birlikte daha yaygın bir kullanıma girdiğini görüyoruz. Kavramı çok geniş anlamda kullananlar da var; daha dar bir tanım getirenler de. 1990 ise, genellikle ulus-devlet bağlamında düşünülen, onunla bağlantılı olarak tanımlanan sivil toplumun çok daha geniş bir alanda karşımıza çıktığı, artık küresel bir sivil toplumdan söz edildiği görülmekte. Küresel sivil toplumu da içine alacak bir tanımlama olarak Kaldor'un tanımlamasından söz edebiliriz (Mary Kaldor, 2003, s. 590): "Sivil toplum, bireylerin, bu yolla kendi aralarında muvafakat sağladıkları bir süreç, ekonomik ve siyasal otoritelerle görüşme ve pazarlık yaptıkları bir tartışma alanı veya onlara karşı mücadele yürüttükleri bir arenadır." Bu yaklaşımın oldukça geniş bir tanım getirdiğini kabul edebiliriz. Oysa Kaldor, aynı yazıda sivil toplumun bireyin özgürleşmesinin bir aracı ve devlete karşı özerk olması gibi özellikleri üzerinde durmakta ve bu nedenle devletten yardım alarak faaliyet gösteren STK'leri, bireyin otonomisini sınırlayan cemaatçi toplulukları sivil toplum olarak görmenin pek doğru olmadığını söylemektedir: Öyle anlaşılıyor ki özellikle küresel sivil toplum gibi geniş bir alanda bu ayrımları belirlemek ve sınırlamalar getirmek kolay olmadığından, küresel sivil toplum açısından geniş bir tanıma ihtiyaç duyulmaktadır.

2001 yılında yayımlanmaya başlayan *Küresel Sivil Toplum Yıllığı*'nın giriş yazısında, küresel sivil toplum kavramının piyasa, devlet, küreselleşme gibi çok boyutlu ve çokanlamlı bu nedenle "kavramsal adalar" (*conceptuali slands*) sınıfından olduğu belirtilerek sınırları belli olmayan ve tartışmalı bir kavram olarak nitelendirilmektedir; buna karşın kavramı kullanılır hale getirmek için bir tanım yapmak ihtiyacı duyulduğundan, şöyle bir tanım getirilmektedir (Helmut Anheier; Marlies Glasius; Mary Kaldor, 2001, s. 17): "Küresel sivil toplum, aile, devlet ve piyasa arasında konumlanan ve ulusal toplumlar, politikalar ve ekonomilerin sınırları ötesinde iş gören fikirlerin, değerlerin, kurumların, örgütlerin, internet ağlarının ve bireylerin oluşturduğu bir sahadır." Bu tanımın, iyice geniş bir bakış açısını yansıttığı ortada. Buna karşın küre-

sel sivil toplumun bir hayal değil gerçek olduğunu ifade eden yazarlar, özellikle son 10 yılda uluslararası sivil toplum kuruluşlarının (USTK) hızla arttığı gibi aralarındaki iletişim ve işbirliğinin derinleştiğini de söylemekte ve küresel sivil toplumun küreselleşmeden hem beslendiği hem yaşanan küreselleşmeye karşı mücadele verdiği gibi ikili bir nitelik ortaya çıktığını belirtmektedir.

Kaldor'un getirdiği bir başka tanım da yine geniş ve açık uçludur (Kaldor, 2003, s. 590): Küresel sivil toplum, küresel gelişmelerin biçimlenmesini tartışan, onlar için veya onlara karşı kampanyalar düzenleyen, görüşme-müzakere veya lobicilik yapan aktivistler, STK'ler ve neoliberallerin olduğu gibi ulusal ve dinsel grupların da katıldığı bir platformdur. Bu nedenle tek bir küresel sivil toplum da yoktur; daha çok ilgilendikleri temel alan veya konuya göre çeşitlenmiş birçok küresel sivil toplum bulunmaktadır. Kaldor, küresel sivil toplumu; küreselleşmenin ve neoliberal politikaların tetiklediği insan haklarından çevre kirliliğine kadar uzanan "yeni sosyal hareketler", küreselleşme sürecinde piyasa ve parlamenter demokrasiyi yaygınlaştırmak isteyen Batı'nın bunu kolaylaştırmak için kullandığı mekanizmaları içeren "neoliberal çeşitleme" ile dini ve etnik grupları içeren "postmodern çeşitleme" olarak üçe ayırmaktadır (2003, s. 588-589).

Küresel sivil toplum kavramına karşı, bazılarının ulus-üstü (*transnational*) sivil toplum gibi bir kullanımı tercih etmesi doğru bulunmamakta ve şu itirazlar ileri sürülmektedir (Anheier ve diğerleri, 2001, s. 16-17): Küresel sivil toplum, ilk olarak, yalnız ulusal sınırların aşılması anlamında değil, gerçekten küresel bir sahanın, platformun oluştuğu anlamında kullanılmakta ve ulus-üstü kavramı gibi bu oluşumu küçümseyen değil, önemseyen bir ifade olmaktadır; ikinci olarak, bir süreç olarak küreselleşme karşısında aynı ağırlıkta bir başka süreci ifade etmek üzere küresel sivil toplumu kullanmak daha yerindedir; üçüncü olarak, küresel sivil toplum ulus-üstü sivil toplumun sahip olmadığı normatif bir nitelik taşımaktadır. Nasıl insan hakları sivil hakların sahip olmadığı evrensel bir içeriğe sahipse, küresel sivil toplum da her yerdeki vatandaşlara ulaşma ve onları kapsama, onları küresel vatandaş olarak düşünmek ve hareket eder hale getirebilme arzusu olarak görülebilir.

Buna karşın, küresel sivil toplum gibi bir kavramlaştırmayı, yalnız fazla iddialı değil, tehlikeli bulanlar da var. Örneğin 2004 yıllığında yer alan bir yazıda şöyle bir eleştiri getirilmektedir (Andersen ve Rieff, 2004, s. 29): "Küresel düzeyde temsil niteliğini taşıyan kurumlar yokken küresel sivil toplum kavramını kullanmak tehlikeli bir yanlış. Bu kavramı kullanan birçok kurum dünyaya ait bir fikri temsil etmek ve

ulusal düzeydeki temsili demokrasinin oynadığı işlevin yerine geçmek iddiasında ve bu iddia tamamen antidemokratik. Bunlar küresel sivil toplumun kozmopolitizm, çevrecilik, feminizm, insan hakları, ekonomik düzenleme, sürdürülebilir kalkınmanın standart taşıyacıları gibi belirli gruplarla eşanlama geldiğini sanıyor." Bu tür bir misyon üstlenenlerin dünya çapında ne temsil ne konuşma hakkına sahip olamayacağını ileri süren bu görüşün haklı yanları yok değil; özellikle Kuzey ülkelerinde yoğunlaşan USTK'ler gibi. Araştırmalar ve tartışmalar da daha çok burada yoğunlaşmakta; buna karşın küreseli kapsayan iddialar ortaya atılmaktadır; bunda tehlikeli ve antidemokratik bir yan olduğu kuşkusuz.

Üçüncü bölümde ele alacağımız gibi, örneğin insan hakları, demokrasi, küresel adalet gibi konularda kozmopolit iddia ve çözümlerden söz edenlere karşı ileri sürülen eleştirilerden biri de bu yaklaşımların Batı çıkışlı olması ve yeryüzündeki toplumları, halkları, toplulukları içine alacak bir diyalog içine girilmedikçe kozmopolit olma iddialarının da bir anlam taşımayacağı yönünde. Yukarıda kültürel emperyalizm ve tehlikeleri üzerinde duran biri olarak bu eleştiriye katılmamam mümkün değil. Öte yandan, Batı'nın insan hakları, demokrasi, toplumsal refah, sosyal adalet gibi kavramlarını önemseyen biri olarak, bu iddialarla ortaya çıkan bir küresel muhalefete ihtiyaç olduğunu düşünmeden edemiyorum; özetle küresel sivil toplum gibi bir kavramsallaştırmaya sempatiyle baktığımı söylemeliyim. Kuşkusuz bu kavramın birçok tanıma açık olması gibi, temsil niteliği ve demokrasi açısından da birçok eksiği var ve tamamlanması gerekiyor. Bu nedenle bugün ortaya çıkan oluşumu, küresel sivil toplumun "cenin" hali olarak da düşünmek mümkün; ancak taşıdığı iddia nedeniyle kavramdan vazgeçmemek daha doğru olsa gerek. Öte yandan küresel sivil topluma, politikanın ulusal düzeyin ötesine geçmeyi sağlayan bir yol olarak bakan ve USTK'leri farklı konularda politik pozisyonlarına göre sınıflandıran yaklaşımı düşünürsek (Mary Kaldor, Helmut Anheier; Marlies Glasius, 2004, s. 3); aşağıda değineceğim gibi, küreselleşmeyi ve neoliberal politikaları destekleyen bir küresel sivil toplumun varlığı da ortaya çıkmakta, bu durumda küresel sisteme muhalefeti oluşturan küresel sivil toplumu ötekilerden ayırt edecek bir tanımlamaya ihtiyaç olduğu da anlaşılmaktadır. Alternatif ad olarak da, "alternatif veya kısaca alter-küreselleşme" kavramının ortaya çıktığını görüyoruz.

USTK'lerin on 10 yılda hızla artışı ve daha çok Kuzey ülkelerinde yoğunlaşmaları küreselleşmeyle ilişkilendirilirken, küreselleşme karşısındaki konumlarına göre de destekleyenler, reddedenler, reformistler, alternatif arayanlar olarak dört gruptan söz edilmektedir (Anheier ve diğerleri. 2001, s. 10). Her grubun küreselleşme karşısındaki konumunu özetleyen aşağıdaki tablo, küresel sivil toplum deyince Seattle, Global Sivil Forum, Amnesty International, Social Watch gibi küresel muhalefeti oluşturan örgütlerin anlaşılmaması gerektiğini de ortaya koymakta.

Tablo 1: Küreselleşmeyle İlgili Olarak Küresel Sivil Toplumun Konumu

	Aktörler	Küreselleşmeyle ilgili pozisyon	Küresel finansla ilgili pozisyon	İnsani müdahaleyle ilgili pozisyon
Destekleyenler	Ulus-üstü iş dünyası ve ortaklıkları	Küresel kapitalizm ve küresel hukukun yayılmasından yana	Kuralsızlaşma, serbest ticaret ve sermaye akışından yana	İnsan hakları için "haklı savaşlar"dan yana
Reddedenler	Anti-kapitalist sosyal hareketler; otoriter devletler; ulusalcı ve fundamentalist hareketler	Küresel kapitalizme karşı sol, ulusal egemenliği korumak isteyen sol ve sağ	Sermaye akımını kontrol ve ulusal korumacılıktan yana, radikaller kapitalizmin ortadan kalkmasını ister	Öteki ülkelere her tür askeri müdahaleye karşı, bizim işimiz değil görüşünde
Reformistler	Birçok USTK, birçok sosyal hareket	Küreselleşmeyi "insanileştirmeyi" amaçlıyorlar	Daha fazla sosyal adalet ve istikrar istiyor. Uluslararası kuruluşlarda reform ve bazı önlemler ister.	Sivil toplum müdahalesi ve insan hakları için zorlayıcı önlemler düşünür

Alternatifler	Taban örgütleri, sosyal hareketler ve ağlar	Küreselleşmeden kurtulmak istiyorlar	Kendi yaşam biçimlerini kurmak, örneğin konvansiyonel tarımdan kurtulmaktan yanalar	Çatışmalarda sivil toplum müdahalesinden yana fakat askeri müdahaleye karşılar

Kaynak: Helmut Anheier; Marlies Glasius; Mary Kaldor, *Global Civil Society Year Book*, 2001, s. 10.

Küreselleşmeyi destekleyenler, teknolojik gelişmelerden, küresel piyasadan yana olan, genellikle iş çevreleriyle ilişkisi bulunan ve özetle küreselleşmeyi "iyi" bir şey olarak gören uluslararası örgütlenmeler, topluluklar, fikirlerdir. Reddedenler, hem muhafazakâr sağ hem sosyalist sol çevrelerden gelmekte ve dayandıkları ideolojiye göre küreselleşmeyi reddediş noktaları farklılaşmaktadır. Sol, küreselleşmeyi yeni bir emperyalizm olarak görür ve kapitalizm gibi küreselleşmeye de karşı çıkarken; sağ için ulusal, geleneksel, dini farklılıkların korunması öne çıkmaktadır. Küreselleşmenin iyileştirilmesini isteyenler, yukarıda küreselleşmenin dönüştürülmesi gereğinden söz edenler olarak değindiğimiz grubu da içine alan ve akademisyenden aktivistlere kadar uzanan geniş bir grubu oluşturmaktadır. Bu grup içinde, küresel ticarette, finans sisteminde bazı değişiklikler yapılmasını isteyenler olduğu gibi, insani yardımların artması, insan haklarını küresel düzeyde var edecek adımların atılması, küresel vergilemeye gidilmesi gibi daha ileri adımlardan söz edenler de yer almakta. Hepsi için geçerli olmak üzere küreselleşmenin "insanileştirilmesi" gibi bir niteleme veya "alter-küreselleşmeciler" gibi bir tanımlama yapılabilir. Dördüncü grup ise, daha küçük ekonomiler ve yerel topluluklara dayanan yaşam biçimini tercih edenler, kısacası bütünüyle bugünkü sistem ve yaşam biçimine karşı seçenekler arayanlardan oluşmaktadır.

Daha sonraki yıllıklarda bu gruplandırmada bazı değişiklikler yapıldığını görüyoruz. Örneğin, uygulamaya bakınca tümüyle destekleyen veya tümüyle karşı çıkan grupların yanı sıra küreselleşmeye karmaşık tepki gösteren kuruluşlar da var; bu nedenle destekleyenler ve reddedenler arasına "çekinceleri olanlar" (*regressives*) gibi yeni bir grup eklenmiş; bununla, temelde ulus-devleti desteklemekle birlikte, örneğin serbest ticareti isterken serbest göçe karşı olanlar gibi küreselleşmeyi bazı açılardan destekleyen, bazı açılardan karşı çıkan örgütlenmeler

kastedilmiştir. Reformistler ise, küreselleşmeyi daha çok insana yarar sağlayacak biçimde dönüştürmek isteyenlerden oluşmaktadır; ilgi odaklarına göre değişen bu grubun, gerçekte, küresel sivil toplumu oluşturan ana halka olduğu da ifade edilmektedir.

2003 yıllığında, küresel sivil toplum örgütleri nitelikleri veya faaliyet biçimlerine göre de sınıflandırılmıştır (Kaldor, Anheier, Glasius, 2003, s. 8-10): Bunlar içinde, a) "Yeni kamu yönetimi" anlayışını temsil edenler, refah devletinin boşalttığı alanlarda hizmet sunan STK'ler olarak tanımlanmaktadır; bunlar ya hükümetlerin ya da WB, BM gibi uluslararası kuruluşların alt-üstlenicisi olarak çalışmaktadırlar. b) "Şirketleşen STK"ler de, –şirketlerin sosyal sorumluluk projelerine yönelmesiyle– iş dünyasıyla ulusal ve küresel düzeyde yakın ilişkiler geliştiren STK'ler olmaktadır. c) Sosyal sermaye ve sivil toplum örgütlenmesinden yana olanlar, daha çok küreselleşmeyi destekleyenler arasından çıkmakta ve bunlar sivil toplumun gelişmesinin topluma da ekonomik gelişmeye de katkısı olacağını düşünerek sosyal sermayeye katkı ile bunlar arasında küresel bir yakınlık kurmaktan yana bir tavır almaktadır. d) Aktivistler ise, sosyal hareketler, ulus-üstü sivil ağlar ve örgütler, sosyal forum gibi aktörler olmaktadır. Küreselleşmeye karşı muhalefeti oluşturan grup da budur. Yazarlar tarafından, bu dört grup "yukarıdan aşağıya ve profesyonel" (ilk iki grup) ile "aşağıdan yukarıya" örgütlenenler (son iki grup) olarak iki temel gruba ayrılmaktadır.

Küresel sivil toplum, yukarıdan aşağıya uzanan bir eksende küreselleşmeyi destekleyenlerden reddedenlere, soldan sağa uzanan bir eksende sol ve sağ yaklaşımları toplayarak da düşünülebilir (Kaldor, Anheier, Glasius, 2004, s. 3-4): Solun gelirin siyasal yoldan yeniden-dağılımını isteyenleri, sağın ise serbest piyasayı destekleyenleri temsil ettiği düşünülürse, eksenin sağ üst köşesinde neoliberal küreselleşmeden, sağ alt köşesinde ulusal çözümlerden yana olan (dini cemaatler gibi) örgütlenmelerin yer aldığı düşünülebilir; sol alt köşede ulusal düzeyde gelirin yeniden-dağılımını destekleyenler (geleneksel işçi sendikaları gibi), sol üst köşedeyse küresel düzeyde yeniden bölüşümden yana yaklaşımları benimseyen örgütlenmeler bulunmaktadır. Çoğu zaman küresel sivil toplumla özdeşleştirilen de bu grup olmaktadır. Oysa yukarıda belirttiğim gibi, bu grubu "alter-küreselleşmeciler" olarak adlandırmak doğru olur.

Bugün ortaya çıkan küresel muhalefet, Polanyi'nin "büyük dönüşümle" kastettiği hareketlenmeye de benzetilmektedir. (Karl Polanyi, 2000) Serbest düzenlemeye bırakılan ve toplumu tehdit eden sonuçlar doğuran piyasanın, kendiliğinden buna karşı bir toplumsal hareketlenme doğuracağı yaklaşımının bu kez küresel düzeydeki hareketlenmeyle

doğrulandığını düşünenler, bugün endüstri sonrası ortaya çıkan sosyal hareketlilikle kıyaslanan bir "hegemoni-karşıtı küreselleşme" veya "alternatif-küreselleşme" karşısında olduğumuzu söylemekteler (Evans, 2008, s. 273): Küresel sivil toplumun bugünkü çeşitliliği endüstri sonrası ortaya çıkan ve amorf bir yığışma olabilecek sosyal hareketliliğe benzetilmektedir; geçmişle bugün arasındaki en büyük fark da geçmişte neoliberal piyasanın yarattığı tehditlere karşı kendini korumak durumunda olan toplulukların ulusal devlet halinde örgütlenme olanağı bulmuşken, bugün küresel tehditler daha fazla olmasına karşın ulus-üstünde etkili kurumlara gidilememesi olarak görülmektedir.

Küresel muhalefeti veya alter-küreselleşme yanlılarının, küresel piyasaya karşı bir dönüşüm hareketi olduğu açık; endüstrileşme sonrası ortaya çıkan hareketle de benzerlikleri var. Ancak farklı yanları da söz konusu: Örneğin alter-küreselleşme içinde emek ve örgütleri var; ama bunlar sosyal hareketlenmenin bir parçası konumundalar; öte yandan sistemin zararları bugün emeğin ötesinde yeryüzü ve çevre, insanlık ve birlikte yaşama, eşitsizlik ve adaletsizlik gibi çok daha geniş bir çerçevede ortaya çıktığından dayanaklarının daha geniş tabanlı olması da kaçınılmaz. Dolayısıyla bugünün "sosyal hareketi"nin geçmişin "işçi hareketi"ne benzerliği kadar farklılığı da ortada. Daha önemlisi, endüstrileşmenin başlangıcında kaybedenler olarak harekete geçen işçiler ve yoksulların bugünkü karşılığı yine emek ve yoksullar olsa da bunun ötesinde kaybeden bölgeler ve ülkeler var ya da daha çok mağdur olan kesimler azgelişmiş ülkelerde toplanmış bulunmakta. Buna karşın, "ayaklananlar" çoğunlukla Batı'dan. Kısacası gerçekten mağdur olanlardan çok, "mağduriyeti" fark eden, algılayan ve düşünenler küresel muhalefetin başını çekmekte. Bunun, alter-küreselleşmeye önemli bir zaaf verdiğini yadsımak da kolay değil; bu yolda eleştirilerin ortaya çıktığı da görülmekte. Örneğin Dünya Sosyal Forumu'nun Nairobi toplantısında Afrika'dan farklı seslerin yükseldiğini görüyoruz. Öte yandan alter-küreselleşmenin gerçekten küresel bir temsil niteliğini taşıyabilmesi için, Batı merkezli yapılanma ve söylemin ötesine geçmesi de gerekli.

Küresel sivil muhalefetin eylem alanına baktığımızda, genellikle kendini kabul ettirdiği olayın 1999 yılındaki Seattle olayı olduğunu görüyoruz. WTO toplantısının yarım kalmasıyla sonuçlanan bu gösteriler sonrası küresel muhalefetin güç kazandığı, etkisinin hissedildiği bir dönem başlamıştır diyebiliriz. Bunu izleyen yıllarda, en başta Irak İşgali'ne karşı olmak üzere dünyanın birçok yerinde büyük protesto gösterileri yapılmış, çevre kirliliğine karşı veya açlıkla ve yoksullukla

mücadele için gösteriler, konserler düzenlenmiş ve çarpıcı eylemler ortaya konmuştur. Yükselen küresel muhalefetin, 2000 sonrası WB, IMF, WTO gibi uluslararası kuruluşların neoliberal politikalarında, örneğin yoksulluk konusuna eskisinden daha fazla önem verilmesi gibi bazı değişikliklerde etkisi olduğu da düşünülebilir. Bunun da ötesinde, bu dönem sonrası küresel sivil muhalefetin Dünya Sosyal Forumu gibi Davos ekonomik toplantılarına karşı alternatif buluşmalar düzenlediğini, bir anlamda "alternatif-küreselleşme" hareketinin daha somut bir nitelik kazandığını görüyoruz.

Küresel sivil muhalefetin düzenlediği, içinde yer aldığı yüzlerce eylemden söz edemeyiz; bu çok da anlamlı olmaz. Bunun yerine, alternatif-küreselleşme içinde önemli yeri bulunan bir örgütlenme (ATTAC) ile alternatif-küreselleşmecilerin buluştuğu bir platform, olarak Dünya Sosyal Forumu'ndan söz etmek istiyorum.

Alternatif-Küreselleşmeciler: ATTAC ve Sosyal Forum

Alternatif-küreseleşmecilerin küresel piyasaya ilişkin eleştirileri ve bunun yerine hedefledikleri politikalar açısından, aşağıdaki tablo iyi bir özet sunmaktadır (Marcos Ancelovici, 2002, s. 433): Tablodan da görüldüğü gibi, küresel piyasa hem içinde barındırdığı özellikler hem bireysel ve toplumsal açıdan ortaya koyduğu olumsuzluklarla eleştirilmekte ve bunun karşısına siyasal yolu, politikaları öne alan bir alternatif sunulmaktadır. Bu alternatifin ajanları devlet, siyasal parti, sosyal hareketler, STK'ler ve vatandaşlar olarak geniş bir kesimdir; gerçekleştirecekleri amaçlar ortak iyilik, eşitlik ve dayanışmadır; bu açıdan gelirin yeniden-dağılımı meselesi ile kültürel farkların korunması ve demokrasinin gerçekleştirilmesi başlı başına önemlidir.

Tablo 2: Küresel Piyasalara Karşı Politikalar

Alan	Politika	Küresel Piyasalar
Normatif idealler	Ortak iyilik, eşitlik, dayanışma	Bireycilik, kâr, etkinlik, performans
Örgütlenme ilkeleri	Vatandaşlık, haklar, katılım temsil, hesap verilirlik, egemenlik,	Rekabet, esneklik, akışkanlık Anarşi
Uygulamalar	Güçlenme, sosyal yeniden-dağıtım kültürel farklılık, demokrasi	Güçsüzlük, eşitsizlik (ülkeler arasında ve içinde), atomizm, köksüzlük, piyasalaşma, kültürel homojenleştirme, tiranlık
Ajanlar	Devletler, partiler, sivil toplum, sosyal hareketler, USTK'ler vatandaşlık	Küresel şirketler, küresel finans kuruluşları, hükümetler ve küreselleşme ile kuşatılmış tüketiciler hisse senedi sahipleri gibi elitler

Kaynak: Marcos Ancelovici, "Organizing Against Globalization. The Case of ATTAC in France", 2002, s. 433.

Özetle, alter-küreselleşme için hedef doğrudan kapitalizm değildir; neoliberal küreselleşmedir; denetimsiz finans ve ulus-üstü şirketlerdir. Ancak bunların dolaylı yoldan da olsa sisteme ilişkin eleştiriler ve değişiklikler olduğu açıktır; sistemi ortadan kaldırmak değil fakat toplum ve insan yararına düzenlemek, bir anlamda dizginlemek istemektedirler. Bu istemlere bakınca, Avrupa-merkezli STK'ler ve küresel muhalefetin Avrupa'daki sosyal demokrat hareketten, 1950 sonrası hayata geçen refah devletinden esinlendikleri de açıkça görülmekte.

Alternatif-küreselleşmeciler içinde de ilgi alanları, örgütlenme biçimleri, etki ve güçleri açısından büyük bir çeşitlilik var. Yani hepsi için neoliberal kapitalizmin dönüşümü, küresel demokratik siyasetin güç kazanması, ulusal ve küresel düzeyde sosyal korumacı politikaların geçerli olması gibi ortaklıkları olsa da odak noktasına küresel kapitalizmi ve neoliberal politikaları alanlardan, ekolojik dengesizlik ve çevre kirliliği üzerinde duranlara, insan hakları ihlallerini konu edenlerden ırkçı ve cinsiyetçi ayrımcılıklara karşı olanlara kadar uzanan bir çeşitlilik olduğu görülmekte.

Bunlar içinde önemli ve güçlü bir yeri "Vatandaşlara Yardım İçin Sermaye Hareketlerinin Vergilenmesi" (Association for the Taxation of Financial Transaction for the Aid of Citizens) olan ATTAC, 1998 yılında kurulmuş bulunan ve başlıca uğraşı küreselleşen kapitalizmin ve neoliberal politikaların dönüştürülmesi olarak belirlenen Fransa merkezli bir kuruluştur. Web sitesinde 40 ülkede ve 1000 lokal grup olarak örgütlendiği söylenmekte, başlıca amacının "neoliberal küreselleşmeye karşı ve küreselleşmenin sosyal, çevresel, demokratik alternatifleri ola-

rak çalışmak" olduğu belirtilmekte ve ATTAC için, "kârdan önce insanlar ve doğa" sloganının önemli olduğu dile getirilmektedir.

1995 yılında kamuoyunun geniş desteğini alan grevlerin de gösterdiği gibi, Fransa'da küresel piyasalara karşı geniş bir kamuoyunun oluştuğu ve bunun ATTAC'ın kurulmasında rol oynadığı söylenebilir. Örneğin ATTAC'ı inceleyen bir yazıda, bu kuruluşun 2000 başlarında yaklaşık 30 bin üyesi ve 40 kardeş kuruluşu olduğu belirtilmekte ve ATTAC'ın Tobin Vergisi* yolundaki düşüncelerinin, sağ siyasal partiler tarafından değilse de geniş bir kamuoyu tarafından paylaşıldığı, örneğin 2001 Eylül'ünde Fransızların % 71'inin bu tür bir vergiden yana olduğu gibi bir bulgudan söz edilmektedir (Ancelovici, 2002, s. 429).

ATTAC'ın başlıca amaçları olarak sıralanan maddelere bakıldığında, bu yaklaşım açıkça görülmektedir. İstenenler şunlar www.attac.org/en/what-attac.

1. Finansal piyasanın demokratikleştirilmesi ve Tobin Vergisi'nin uygulanması.
2. Vergi cennetlerinin sona erdirilmesi.
3. Ulus-üstü şirketlerin demokratik kontrolü.
4. Gelişmekte olan ülkelerin borçlarının ertelenmesi.
5. Finansal gelir ve büyük mülkiyetin daha etkin vergilendirilmesi.
6. Dünya ticaretinin, sosyal açıdan dışlanan gruplar ve gelişmekte olan ülkeler yararına düzenlenmesi.
7. Demokratik ve sosyal Avrupa'nın kurulması.
8. Sağlık, eğitim, konut, bakım gibi alanlardaki kamu hizmetlerinin demokratik reformu.
9. Sosyal yapıyı ve çevreyi destekleyen tarıma geçilmesi.
10. Çatışmaların sivil ve barışçı yoldan çözümü.

Bu istek ve önerilerin bir kısmı, genel olarak sosyal koruma ve sosyal adalete yönelik istekleri olan alter-küreselleşmeciler tarafından paylaşılan istekler. Kozmopolit demokrasiden yana olan bazı yazarlar ya da üçüncü bölümde değineceğimiz gibi, küresel ekonomik adalet üzerinde duran ve kozmopolit yaklaşımı benimseyen birçok siyasetbilimci için de borçların ertelenmesi, kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi ve özellikle sosyal amaçlarla küresel vergi uygulamasına geçilmesi gibi öneriler önem taşımaktadır. ATTAC'ı farklı kılansa, sosyal amaçlı isteklerin ötesinde finansal sistem, mülkiyete ilişkin vergi, dünya ticaretinin sosyal amaçlar yönünde değişimi, tarımsal reform, küresel şirketlerin kontrolü gibi doğrudan kapitalist sistemin ve neoliberal politikaların

* Tobin Vergisi: Küresel düzeyde finans hareketlerinden düşük oranda bir vergi alınmasına ilişkin bir öneridir. Öneriyi ilk getiren James Tobin'in adıyla anılmaktadır.

dönüşümüne yönelik önerileri olmaktadır. Söyleminde sınıfa dair bir referansa yer verilmemekle birlikte, ATTAC açısından geleneksel sol söylem ile yeni sol söylem arasında bir köprü kurmak isteği ve liberalizme post-Marksist bir alternatif oluşturma arayışından söz edilebilir (Ancelovici, 2002, s. 431).

ATTAC Başkan Yardımcısı Susan George'un 2004 yılında yaptığı bir konuşmada söyledikleri, sanırım istenenlerin iyi bir özeti olmaktadır (George, 2004, s. 4-7): "Bizim hedefimiz, bir tür evrensel refah modeli olarak adlandırılabilir. Bunun için araç da vergileme ve yeniden-dağıtımdır." Hedeflerinin ütopik bulunmasına karşın George, "20. yüzyıl başında ABD'de gelir vergisi de bir ütopyaydı" diyerek yanıt vermekte ve bu hedef için küresel GSMH'nin % 1'i oranında bir verginin yeterli olacağını söyleyerek istenilenin gerçekte pek de büyük bir şey olmadığını vurgulamaktadır. George'a göre, durum acildir; tarihe bakılırsa dünya her zaman hiyerarşi ve pastanın paylaşımına ilişkin politik kavgalara tanık olmuştur ama bugünkü kavgayı tanımlayacak ilke ne hiyerarşinin ne pastanın paylaşımıdır; insanlar artık, kimin hayatta kalacağı kimin kalmayacağı, kimin içerileceği kimin dışlanacağı meselesi gibi çok daha hayati bir meseleyle karşı karşıyadır. Milyarlarca yoksul insanı görmezlikten gelen bu tür bir küreselleşmeye de karşı durmak gerekir: "Başka bir dünya mümkündür!"

Dünya Sosyal Forumu'na (DSF) gelince, 1999'da Seattle'da WTO toplantısına karşı toplanan inanılmaz kalabalık, başka bir yolun da başlangıcı olmuştur. Kuşkusuz birçok konuda küresel duyarlılıklar ve örgütlenmeler ondan çok önce başlamış ve epeyce yol alınmıştı; ancak bunların Seattle'da bir araya gelmesi ve ortaya koydukları güç, küresel düzeyde bir örgütlenme olmasa da bir buluşma ve tartışma platformunun çok yararlı ve gerekli olduğunu ortaya çıkardı. Ortaya çıkan Dünya Sosyal Forumu bu nedenle hiyerarşik bir örgütlenme değil, örgütler arasında yatay bir bağlantı anlamını taşımakta ve forum düzenleyicileri de kendilerini koordinatör değil, "kolaylaştırıcı" olarak adlandırmakta.

İlk DSF toplantısı 2001 yılında Porto Alegre'de (Brezilya) gerçekleşti; 2002 ve 2003 forumları yine aynı yerde yapıldı; diğer yıllardaysa toplantılar Güney'in farklı kentlerine doğru yayılma eğilimine girdi. 2004'te Mumbai'de (Hindistan), 2006'da çok merkezli toplantı yapmak düşüncesiyle Caracas (Venezüela), Bamako (Mali) ve Karaçi'de (Pakistan) toplanıldı: 2007'de Nairobi'de (Kenya) buluşuldu, 2008'de toplanılmadı, Şubat 2009'da Belem'de (Brezilya) yine bir araya gelindi.

DSF'nin web sitesinden alınan bilgilere göre, bu toplantılara ilgi yıllar içinde artmış olmakla birlikte, 2005'teki Porto Alegre Forumu

birçok açıdan önemli görünüyor. Örneğin 2002'deki toplantıya 12 bini resmi delege olan 60 bin katılan olmuş, Mumbai toplantısına 75 bin kişi, 2005 Sosyal Forumu'na ise kayıtlı olarak 155 bin kişi katılmıştır. Yalnız katılım açısından değil; 2005 Sosyal Forumu, aşağıda yer vereceğim bazı sonuçları açısından da önemli. Nairobi toplantısıysa, kayıtlı 66 bin kişinin fakat 110 ülkenin yer aldığı ve bu nedenle küresel temsil açısından daha olumlu bir temsilin yakalandığı bir toplantı olarak öne çıkmıştır. Bu yıllar içinde DSF'nin yanı sıra bölgesel sosyal forumlar da oluşmuş ve böylece DSF öncesi bölgesel tartışma platformları yapılanmaya başlamıştır.

DSF yapılanması güçlü ve güçsüz nitelikleriyle epeyce ilginç özellikler taşımaktadır. 2001'deki ilk forumdan sonra düzenleyiciler bazı ilkeleri kaleme aldılar; daha sonraki toplantıda bunlar tartışıldı. Ortaya çıkan Forum Şartı, en başta yatay ilişkilerin korunması olmak üzere bazı yol gösterici ilkeleri ortaya koyuyordu (Chico Whitaker, 2005/2006, s. 31) Bunlar, daha çok, son bildirge gibi bir belgenin hazırlanmaması, tüm katılımcıların kendi eylemlerini düzenlemede özgür olmaları, forum sözcüleri veya temsilcilerinin olmaması gibi uygulamaya ilişkin konulardı. Forumun temel kavramı, katılımcılar arasında karşılıklı deneyimlerin aktarılmasını, bağlantıların sürdürülmesini kolaylaştıran açık bir mekân olabilmesi olduğu da ısrarla belirtilmektedir. İnternet aracılığıyla yatay iletişimin sağlanması, farklılıklara saygı gösterilmesi gibi kurallar içi boş kurallar olarak değil, gerçekten hayata geçirilmesine özenilen kurallar olarak kabul edilmektedir.

DSF'nin alternatif ve hegemonya-karşıtı bir küreselleşme arayan tüm örgüt ve hareketlerin buluşma alanı olması, bu alanın çoğulculuğun, farklılıkların, yatay ilişkilerin korunduğu bir alan olarak kalması konusunda geniş bir uzlaşının bulunduğundan söz edilebilirse de DSF'nin niteliği ve geleceği konusunda farklılıklar da var. Örneğin birçok sosyal hareket içinde ortaya çıkan reform veya devrim, sosyalizm veya sosyal özgürleşme, devlete düşman veya dost yaklaşım (en azından potansiyel olarak), ulusal mücadelelerin veya küresel stratejilerin önceliği gibi konulardaki tartışmalar DSF içinde de ortaya çıkmaktadır. Fakat bunlar arasında DSF'yle doğrudan ilgili iki konu daha önemlidir: Birincisi DSF bir hareket mi yoksa bir alan mı olacak, ikincisi de bir manifesto ortaya konacak mı konmayacak mı (Bonaventura de Sousa Santos, 2005/2006, s. 38-40)? DSF'nin bir hareket olmasını savunanlar, güçlü toplu eylemler ortaya konmadıkça bu forumun boş konuşmalar yapılan bir platform olmaktan öteye gidemeyeceği düşüncesiyle kendi adına bir politik aktör olmasını istemekte; karşı görüşte olanlar, DSF'nin tarafsız

bir alan olmakla birlikte neoliberalizme karşı olabildiğince çok insanı, grubu, hareketi içermesi ve bunların birbirine müdahale etmeden aralarındaki bağların ve etkileşimin arttığı bir alan olarak kalmasından yana olmaktadır.

Bu görüşte olan Whitaker, mekân ve hareketin birbirine zıt değil, birbirini tamamlayan kavramlar olsalar da bütünüyle farklı oldukları ve DSF'nin yeryüzünün yüzeyi gibi yatay bir mekân olarak düşünülmesinin doğru olacağını düşünmekte ve bu forumun bir alan, bir platform olarak kalmasından yana olmaktadır (Whitaker, 2005/06, s. 32-36). Bu yaklaşım açısından DSF değil, sosyal hareketler dünyayı değiştireceklerdir; bunun için gereken paradigma değişikliği her kültürel değişim gibi yavaş ilerleyecektir ve sayısız deneyim, kavram ve değerin gözden geçirilmesi gerekli olacaktır. Hiyerarşik ilişkilere alışmış bir dünyada aşağıdan yukarıya doğru gelişecek tutum ve anlayış değişikliğinin DSF içinde de gerilimlere neden olduğu açıktır. Bunun bir örneği de 2005 Forumu'nda bazı aydınların yayımladıkları bildiri olmaktadır. 150 bin kişinin katıldığı bir toplantıda, katılanlar tarafından bilinmeyen, tartışılmayan, onaylanmayan bir bildirinin küçük bir aydın grubu tarafından kamuoyuna açıklanması, hiyerarşik dünyanın eski alışkanlıkların bir tezahürü olarak eleştirilmelidir. Bunun gibi siyasal partiler ve politikacıların sosyal forumları kendi propaganda alanları gibi kullanma yönündeki girişimlerinin de engellenmesi gerektiğini söyleyen Whitaker, herkese açık bir alan olarak DSF'yi bekleyen tehlikeler olduğunu oysa bu açık alanın üst-alt hegemonyasını sürdüren "eski dünyaya" karşı "yeni bir dünyayı" temsil ettiğini ve bunun hem korunması hem yayılması gerektiğini, eski dünya tarafından yenilgiye uğratılırsa da kaybolacağını vurgulamaktadır.

İkinci ayrılık noktası da DSF toplantılarında üzerinde anlaşılan temel noktaların bir sonuç bildirgesinde toplanmasını isteyenler ile DSF Şartı'nın öngördüğü gibi herhangi bir sonuç bildirgesinin yayımlanmamasını düşünenler arasında. İlk görüş sahipleri, DSF'nin kendini Washington Uzlaşması'na ve hegemonya karşıtı küreselleşmeye karşı en büyük muhalefet ve alternatif-küresel uzlaşmanın taşıyıcısı olarak sunması gerektiğini düşünmekteler. Aykırı görüşte olanlar farklılıkların budanacağı, hegemonik yaklaşımların güç kazanacağı görüşüyle bu yaklaşımdan uzak durmaktadır. 2005 yılındaki Porto-Alegre Toplantısı sonrasında kamuoyunda bilinen 19 ismin sunduğu bildirge, ilk arayışın sonucu olarak ortaya çıkmıştır; ama hem ortaya konuş yöntemi hem içeriği açısından epeyce eleştiri de almıştır.

Üzerinde geniş kabul görmüş bir bildirge olmasa da 19 aydının "Porto Alegre Uzlaşması" olarak sunduğu bu 12 maddelik manifesto, alternatif-küreselleşme hareketinin öncelikleri ve istemleri konusunda fikir vermek açısından önemli.[39] Bu maddeler özetle şöyle (*Global Civil Society Year Book*; 2005/2006, s. 48):

A. Farklı ve ulaşılabilir bir dünya; yeni ekonomik kurallar sayesinde her insanın yaşama hakkına saygı duymak zorundadır. Bu nedenle şunlar gereklidir:

1. Üçüncü Dünya'nın borçlarının ertelenmesi.

2. Finansal hareketler içim Tobin Vergisi'nin uygulanması.

3. Her türlü vergi, yasa ve finans cennetlerinin ortadan kaldırılması.

4. Kamu hizmetleri için, cinsiyet eşitliğini de dikkate alacak biçimde, yeryüzündeki herkese iş, sosyal güvenlik ve emeklilik hakkını tanıma zorunluluğunun getirilmesi.

5. WTO'nun serbest ticaret kurallarının reddedilerek adil ticaret biçimlerinin geliştirilmesi.

6. Her ülkeye ve ülkelerdeki gruplara, küçük ölçekli tarımın geliştirilmesiyle gıda güvencesi ve özgürlük sağlanması.

7. Bilgi ve yaşamın her biçiminin patent konusu olmasının ve su gibi doğal kaynakların özelleştirilmesinin yasaklanması.

B. Farklı ve başarılabilir dünya, herkes için barış ve adalet içinde "birlikte yaşamayı" geliştirmek zorundadır. O halde şunlar gereklidir:

8. Irkçılık, cinsiyetçilik, antisemitizm, yabancı düşmanlığı gibi her tür ayrımcılığın kamu politikaları aracılığıyla önlenmesi.

9. Çevrenin bozulmasını önlemek üzere acil önlemler alınması.

10. Yabancı askeri üslerin ve yabancı birliklerin geri çekilmesinin istenmesi.

C. Farklı ve başarılabilir dünya yerel ve küresel demokrasiyi geliştirmek zorundadır. O halde şunlar gereklidir:

11. Bilgi edinme hakkının güvence altına alınması.

-Medya devlerine son verilmesi.

-Gazetecilerin hisse sahipleri karşısında bağımsızlıklarının garanti edilmesi.

39. Tarık Ali (Pakistan), Samir Amin (Mısır), Walden Bello (Filipinler), Frei Betto (Brezilya), Atilio Boron (Arjantin), Bernard Cassen (Fransa), Eduardo Galeano (Uruguay), François Houtart (Belçika), Armand Mattelart (Belçika), Adolfo Pérez Esquivel (Arjantin), Riccardo Petrella (İtalya), Ignacio Ramonet (İspanya), Samuel Ruiz Garcia (Meksika), Emir Sader (Brezilya), José Saramago (Portekiz), Roberto Savio (İtalya), Boaventura de Sousa Santos (Portekiz), Aminata Traoré (Mali), Immanuel Wallerstein (ABD).

-Kâr amaçlı olmayan basın ve alternatif medyadan yana olunması.

12. İnsanın ekonomik sosyal ve kültürel haklarına öncelik vererek uluslararası kuruluşların reforme edilmesi ve demokratikleştirilmesi.

Bu 12 madde, hem alter-küreselleşmecilerin eylem dünyası hem kozmopolit tartışmaların entelektüel dünyası için bilinmeyen şeyler değil. Ancak DSF içinde bu konuda bir mutabakat oluşmadığı gibi, böyle bir mutabakatın arkasından gelmesi gereken eylemlerin ne olacağı gibi konular da hiç konuşulmuş değil. Oysa böyle bir bildirgeden sonra, küresel sivil muhalefeti asıl güçlendirecek olan bu yolda eylemlerin gündeme gelmesi olabilir; aksi halde DSF de birçok aydın grup gibi, bir manifesto kaleme almış olmakla kalır. Bu açıdan DSF'nin bir bildirge yayımlaması zor; ancak daha zoru böyle bir bildirgeden sonra hiçbir şey yapılamaması. Bu amaçlarla küresel düzeyde ortak eylemler düzenlenmesi yetmez; bunların kararlılıkla sürdürülmesi de gerekir; küresel sivil muhalefetin ne güç ne dayanışma açısından bu noktada olmadığı ise açık.

Bu nedenle DSF'nin yerel, ulusal ve küresel hareketleri ve bu hareketler içinde benimsenen tüm konuları kapsıyor olması, ona ölçek ve tema açısından farklı ve yeni bir yer kazandırmakta bu nedenle bazılarınca "hareketlerin hareketi" (*movement of movements*) olarak adlandırıldığı görülmektedir (Santos, 2008, s. 250). Bu anlamda DSF'yi güçlü yapan iki noktadan söz edilmektedir. Birincisi, insanlık meselesine, Batı anlayışı gibi insan hakları diye cevap vermek yerine, insanın huzuru ve güvenliği ile adil bir toplum konusunda farklı yanıtlar verilebileceğini kabul eden ve bunun özgürce ortaya konmasını sağlayan bir alan açmakta oluşu; ikinci nokta, uzun süredir solun temsil edemediği neoliberal ve hegemonik küreselleşmeye karşı alternatiflerin var olduğunu göstermesi ve bunun konuşulduğu bir alan yaratmasıdır. Öte yandan günümüzde hem iklim değişikliği gibi acil sorunlar var, hem derin bir kültürel değişim ihtiyacı söz konusu; DSF her iki kanatta yer alan hareketleri bir araya getirerek bunlar arasında etkileşim ve işbirliği sağlanması, yeni ortaklıklar kurulması açısından da başarılı olmakta. Santos, DSF'de, Kuzey'in dışındaki görüş ve yaklaşımların konuşulması, örneğin Kuzey'de birkaç ülkede başarılı olan solun Güney'in gerçeklerine karşı gözü kapalılığının ortaya çıkması ve Güney'in farklı sorunlarının aktarılmasında sol söylemin merkezinde yer alan kavramların dışında bir dil kullanılmasına dikkat çekerek; forum içinde kuramsal ve pratik anlamda ortaya çıkan çeşitliliğin, düşünme alternatiflerinin ve epistemolojinin yeniden inşa edilmesini gerektirdiğini söylemektedir (San-

tos, 2008, s. 259). Önerdiği çözüm yolu dikkate değer. Örneğin Batı'nın hegemonik sol ve hegemonik eleştirel geleneği, Kuzey-merkezli olmanın yanı sıra, sömürgeci, ırkçı ve cinsiyetçidir. Bu epistemolojik koşulları ortadan kaldırmak için Güney'e gitmek ve emperyal olmayan Güney'den (yani Kuzey mantığını yeniden öğretmeye yönelmiş Güney değil) öğrenmek şart. Böyle bir epistemoloji Kuzey-merkezli düşünceyi tarihin tozlu sayfalarına bırakarak kültürler arası diyaloğa ve farklı eleştirel bilgi ve pratiğin tercümesine başlamak zorunda; yani Güney ve Kuzey-merkezli, popüler ve bilimsel, dinsel ve laik, kadın ve erkek, kent ve kır ve daha birçok farklılığın bir araya gelmesi şart.

Kuşkusuz bunlara karşın, hegemonya karşıtı küreselleşme konusunda ortaya çıkan bu yeni yapılanmanın gelecekte ne kadar korunacağı ya da bu yapı içinde eylem açısından nasıl etkinlik kazanılacağı gibi sorular da gündeme gelmekte. Ya da DSF'nin politik mücadeleler dışında kalması nedeniyle "sınırlı sosyal etkisi olan yıllık festivallere döndüğü" yolundaki eleştiriler ortaya çıkmaktadır (Waldos Bello'dan aktaran Santos, 2008, 264). Bunlar, bu forumun "açık alan" olması yolundaki liberal anlayışı eleştirmekte ve eylemden uzak tartışmaların sivil toplum ağlarının kendi politik eylemlerinden sağladıkları enerjiyi de kuruttuğu, bu nedenle bir tür tarafsız foruma dönen DSF'nin tarihi misyonunu tamamladığı ve artık yerini farklı örgütlenme ve mücadelelere bırakması gerektiğini dile getirmektedir.

Kısacası DSF'nin, etkinlik sağlamak için farklılıkların görmezlikten gelinmesine razı olmayarak teori ve pratik arasında daha sağlıklı ilişki kurulmasına yardımcı bir alan yarattığını düşünmek mümkün. Bölgesel-kültürel farklılıklar, yaklaşım ve dil çeşitliliği, farklı sorun ve öncelikler DSF'de ortak bir zemin yaratılması, buradan güçlü bir zemine doğru yol alınmasını engelliyor olabilir; ama yeryüzünü temsilen bu çeşitlilik ve farklılıkların korunmasının gerektiği yadsınamaz. Ancak çözülemeyen sorunlar karşısında DSF'nin, en başta katılımcılar açısından yalnızca bir tartışma platformu olarak kalmasının taşıdığı zaaflar da az değil. Bu nedenle gelecek konusunda kaygılara hak vermemek mümkün değil. Yeryüzünün çeşitliliği içinde bunu yansıtacak böyle geniş çaplı platformlara ihtiyaç var, etkinlik kazanmak üzere bunlar arasında uzlaşma ve eylemlere de. Geleceğin ne getireceğini bilemiyoruz; ama belki her iki ihtiyacı da karşılamak üzere DSF içinde, hem geniş çaplı buluşma ve tartışmaların sürdürülmesi, hem birbirine benzeyen örgütler ve hareketler arasında irili ufaklı veya kalıcı geçici koalisyonlara gidilmesi gibi ikili bir yapılanma da düşünülebilir.

Gelecekteki gelişmeler açısından küresel muhalefetin ne kadar güç-

leneceği de önemli. Bugün küresel sivil toplumun 40 bin dolayında örgütle oldukça güçlü bir konuma geldiği söylenmekle birlikte, bunların tümü alter-küreselleşmeci değil. Kaldı ki küresel muhalefetin tabanda geniş kesimlere dayanma ihtiyacı büyük; oysa bugün için yeryüzü vatandaşlarının daha çok ulusal çözümlerden yana oldukları bilinmekte. Artan sorunların bunu kolaylaştıracağı söylenebilirse de; bir o kadar da bugünkü hegemonik yapının dirençleri kıran söylem ve politikalarının devreye girdiği bilinmekte. Öte yandan, küresel sorunlar küresel çözümler beklerken; milliyetçi duygular kadar, vatandaşlık bağları ve demokratik hakların kullanılma alanı olarak ulusal devlete bağlılık öne çıkmakta. Örneğin aynı ülke vatandaşı için yoksulluğun azaltılması, adaletsizliklerin giderilmesinde devletin yeniden-dağıtım işlevinin olumlu bulunması daha muhtemelken, küresel bir yeniden-dağıtım sistemine olumlu bakılmasını beklemek çok zor. Bunun için küresel sivil muhalefetin çabaları gibi, ulusal düzeyden bölgesel ve küresel düzeye uzanacak sol parti ve politikalarına, bunun arkasında güçlü bir destek olarak yer alacak uluslararası emek hareketine ihtiyaç olduğu ortada. Özetle, karşılıklı bağımlılık anlayışının gelişmesine ihtiyaç var; ancak bundan sonra karşılıklı dayanışmanın gelişmesini bekleyebileceğiz; bu açıdan emek ve emek örgütlerinin alter-küreselleşmeciler içinde yer alması çok önemli.

Küresel yurttaşlık anlayışının bugünkü durumu bize bir şeyler anlatabilir mi? Aşağıda yer alan tablo, kimlikler savaşının hız kazandığı dünyamızda insanların kendisini ne kadar dünya vatandaşı saydığını göstermekte.

Tablo 3: Küresel Vatandaşlıkla Özdeşleşme

Ülkeler	Evet	Hayır
Arjantin	21	79
Brezilya	13	87
Kanada	34	66
Şili	15	85
Fransa	23	77
Almanya	36	64
Hindistan	28	72
Endonezya	11	89
İtalya	41	59
Japonya	25	75
Kore Cumhuriyeti	30	70
Meksika	27	73
Nijerya	23	77
Rusya	31	69
İspanya	19	81
İsveç	30	70
Türkiye	18	82
İngiltere	31	69
ABD	28	72

NOT: Sayılar, kendilerini küresel vatandaş olarak gören ve görmeyenlerin oranını göstermektedir.
Kaynak: Kaldor, Anheier, Glasius, *Global Civil Society Year Book*, 2004, s. 11.

Genel olarak küresel etkileşimin artmasının, küresel yurttaşlık gibi bir anlayışı her ülkede var ettiğini söyleyebiliriz; ama ulusal bağlılıkların öne çıktığı da ortada. Sonuçta, örneklem içinde yer alanların yaklaşık dörtte üçü için küresel vatandaşlık söz konusu değil; sosyal sorunların daha ciddi boyutta olduğu ülkelerde ulusal bağlılığın daha yüksek olması da dikkat çekici. Buna karşın gelişmiş ekonomilerde küresel yurttaşlık anlayışının daha geliştiği görülmekle birlikte, küresel vatandaşlık anlayışının İtalya, Almanya ve Kanada'nın yanı sıra Kore Cumhuriyeti ve Rusya gibi ülkelerde daha fazla benimseniyor olması, ekonomik gelişmenin ötesinde başka etkenler olduğunu gösteriyor.

Kuşkusuz kendini küresel yurttaş olarak görenlerin küreselleşmeye nasıl baktıkları bilinemediğinden, bu oranlardan, küreselleşmeyi dönüştürme yanlısı veya alter-küreselleşmecilerden yana veya karşı olan-

lar gibi bir anlam da çıkaramayız. Bugün için ancak ortaya konulan eylemler ve DSF toplantılarına katılım bu konuda az çok fikir verebilmekte; bunlar da küresel muhalefetin büyüme umudu olan bir hareket olarak var olduğunu; fakat henüz "çokluğa" ulaşmaktan uzak olduğunu göstermekte. Oysa küreselleşmenin dönüştürülmesi, bugünkü hegemonya karşısındaki hareketin güç dengesini değiştirilmesine yani çokluğun muhalefetine bağlı. Bu nedenle gerek küreselleşmeden zarar gören çokluğun en büyük bölümünü oluşturmaları, gerek örgütsel güçleri ve mücadele gelenekleriyle emek örgütleri ve sol partiler, değişen yapıları ve gerileyen güçlerine karşın hâlâ belirleyici rolde.

Daha önce ekolojik sorun ve ekonomik büyüme arasındaki seçimleri açısından Avrupa'da yapılan bir araştırmadan söz ettik; buna göre gelişmiş Avrupa ülkelerinde ekonomik büyümeye karşı ekolojik sorunlara öncelik verenlerin oranının ortalama % 60'ı bulduğuna, Doğu Avrupa'ya doğru gidildiğinde bunun azaldığına değindik. Dolayısıyla küresel vatandaşlık en başta çevrenin korunması konusunda küresel duyarlılığın artmasını ve bu konuda yeryüzünde yaşayanların hepsine düşen sorumlulukların varlığının kabul edilmesini gerektirmekteyken, bu konuda azgelişmiş ve gelişmekte olan ülke vatandaşlarından yeterli bir destek ve bu yolda mücadele geleceğini beklemek zor. Zengin ülkeler tarafından hor kullanılan yeryüzünün karşılaştığı felaketten, ekolojik dengenin bozulmasındaki küçük payları düşünülürse, azgelişmiş ülkelerin sorumlu olmamaları gerekir; ama iklim değişikliği zengin-fakir ayırt etmiyor, aksine yoksul ülkeler ve kesimleri daha çok vuruyor. Dolayısıyla küresel vatandaşlık gibi anlayışlara ihtiyaç olsa da bu yaklaşım zengin ülkelerin ciddi anlayış ve politika değişikliğine gitmelerini gerektirmektedir. Küresel vatandaşlık, küresel dayanışmaya ihtiyaç duymakta, kıt kaynakların adil dağılımı ile bağımsızlık değil, karşılıklı bağımlılığın vurgulanmasına dayanmaktadır (Hartley Dean, 2001). Burada, üçüncü bölüme konu olan bölüşüm adaleti tartışmalarının da devreye girdiğini görüyoruz; hatta yalnız bugünkü kaynakların dağılımının değil, her ülkenin sahip olduğu "ekolojik alan" ve bu alanın kullanımıyla elde edilen gelişmeyi de hesaba katacak bir bölüşüm adaletinden söz edilmekte.

Sonuç olarak, sorun ve kaygılar gibi, tartışma ve öneriler de çok; küreselleşmenin kendi karşıtı bir hareket, "alternatif-küreselleşme" yarattığı da görülmekte. Buradan nereye ve nasıl gidilecek; birleşme ve güçlenme mi, yoksa dağılma mı yaşanacak; bugünden bilemiyoruz. Ancak alternatif-küreselleşme yolunda –ki acil sorunlar ve bunlarla ilgili öneriler konusunda oldukça benzer önerilerin gündeme getirildi-

ğini görüyoruz– adımlar atılmadıkça; bizi şiddetiyle, adaletsizliğiyle, huzursuzluğuyla daha kaotik ve acımasız bir dünyanın, ekolojik sorunları da dikkate alırsak, yaşanılamaz bir dünyanın beklediğini düşünmek abartılı olmaz. Umutlu olabilir miyiz sorusu ise, başka çare yok diye yanıtlanabilir diye düşünüyorum.

İkinci Bölüm

Küreselleşme Karşısında Avrupalılaşma: Küçük Kardeş veya Alternatif

> Avrupa sürekli bir kendini Avrupalılaştırma hareketinden başka bir şey değildir. Avrupalılaşma, Avrupa'ya ilişkin bir harekettir; hatta bu, Avrupa'yı Avrupa olarak kuran harekettir. Avrupa, Avrupalılaşmadan önce yoktur. Avrupa, Avrupalılaşmanın sonucudur, onun nedeni değildir.[1]

İlk bölüm küreselleşen dünya, bu dünyanın sosyoekonomik sorunları ve siyasal tıkanıklıkları hakkında epeyce bilgi verdi. Yine de yaşanan eşitsizlik ve adaletsizliklere karşı mücadelenin siyasetten ve demokrasiden beklendiğini biliyoruz. Küresel kapitalizmin dönüştürülmesinde siyaset ve demokrasinin kullanılması için; bunların yalnız ulusal değil, küresel düzeyde de işler ve geçerli hale gelmesi gerekir ki bugün bunu sağlayacak bir kurumsallaşma ve işleyişten oldukça uzağız; ulusal düzeyde bile sınırlar ve tıkanıklıklarla çevrili olduğumuzu biliyoruz. Oysa dünyanın içinde bulunduğu adaletsizlik, bu sınırların aşılmasını ve sistemde ciddi bir dönüşümü gerektirmekte. Bu nedenle, bir yanda ulusüstü ve çok düzeyli parlamentolar gibi önerilerden varolan uluslararası kuruluşların demokratikleşmesi ve şeffaflaşmasına, öte yandan yoksul ülkelerin borçlarının ertelenmesinden sosyoekonomik sorunları azaltmak üzere küresel düzeyde vergilendirmeye kadar uzanan bir dolu fikir ortaya çıkmakta; ama reel veya hegemonik küreselleşme içinde bunlar henüz yankı bulmamaktadır. Örneğin Ekim 2009'da yapılan İstanbul toplantısında, finansal piyasaların değil vergilenmesi düzenlenmesi ko-

1. Rémi Brague, *Avrupa: Roma Yolu*, Çev. Betül Çotuksöken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 145.

nusunda bile önemli bir karar alınmadı; yalnızca WB'nin yönetiminde gelişmekte olan ülkelerin oy oranını artırma yolunda alınan bir kararla, bu ülkelerin oy oranı % 47'ye yükseldi; eşitlenmedi bile. Bunun gibi, yıllardır BM'nin bir parça güçlenerek gelişmekte olan ülkelerin sorun ve ihtiyaçları doğrultusunda daha etkin bir işlev üstlenmesi istenirken; bu kuruma kaynak sağlayan zengin ülkelerden istenen katkılarda bile dikkate değer bir atış sağlanmadığı gibi, verdikleri küçük artış sözlerinin (gayri safi milli hasılanın % 0.7'si gibi) bile gerçekleşmekten uzak kaldığı görülmekte. Bu konulara, üçüncü bölümde daha ayrıntılı değineceğim. Burada ise, hem neoliberal küreselleşme sürecini izleyen hem bu süreç içinde toplumsal ve bölgesel politikalarıyla az ya da çok farklılığını korumaya çalışan Avrupa Bütünleşmesi'nden söz etmek istiyorum.

Avrupa'daki ekonomik bütünleşme birçok açıdan dikkat çekmekte. Her şeyden önce, bu coğrafyada giderek ulus-üstüne çıkan ve hükümetler arası bir iktidar paylaşımı söz konusu ve bu oluşum küresel-kozmopolit yaklaşım ve öneriler için önemli bir model haline gelmekte. Çünkü bu ulus-üstü oluşum, hem önemli ekonomik güçlerden biri hem gerçekleştirdiği ekonomik bütünleşmenin ötesinde, Avrupa düzeyinde vatandaşlık ve demokrasi tartışmaları ya da Avrupa Toplum Modeli, sosyal refah anlayışı ve uygulamalarıyla dikkat çekmekte. Öte yandan, Avrupa'nın yaşadığı tarihsel ve toplumsal koşullar içinde; bu coğrafyada siyaseti ve demokrasiyi sosyal eşitlik, sosyal adalet, sosyal demokrasi açısından daha etkin kullanabilmiş ülkeler ve modeller var ve AB bu modeli Avrupa'daki ekonomik bütünleşme içinde var etmek niyetinde: En azından söylemi bu yönde. Böylece Avrupa'nın küreselleşen ekonomi içindeki rolü ve yeri başlı başına önemliyken; Avrupa Bütünleşmesi de gerek küreselleşmenin "küçük kardeşi" (Robert R. Geyer, 2003, s. 568) olarak taşıdığı benzerlik ve farklılıklarla, gerek bu bütünleşmeye sosyal hedefleri katmak isteyen bir bölgeselleşme projesi olarak dikkat çekici. Örneğin, küresel düzeydeki karar ve kurumlar demokratikleştirilmek istendiğinde veya kapitalizmin dönüştürülmesi konuşulduğunda Avrupa'daki modelin ve Avrupa Bütünleşmesi'nin neler sağlayabildiği merak edilmekte. Ya da ulus-üstü (*transnational*) yapılanmalar veya küresel düzeyde siyasal ve demokratik dönüşümler düşünüldüğünde Avrupa Bütünleşmesi bir örnek olarak ortaya konmaktadır. Özetle Avrupa bütünleşme projesi, siyasetin ulus-üstünde önemli ölçüde etkin olduğu bir kurumsallaşma olarak ulus-üstü siyaset, demokrasi ve sağlayabildikleri konusunda bir "laboratuvar" niteliğinde; bu açıdan da önemli.

Tüm bunlar birbiriyle ilişkili özellikler ve gelişmeler olduğu gibi; birbiriyle uyuşan ve çelişen yanları da var. Örneğin, Avrupa'nın kü-

reselleşme süreci içindeki yeri ve gücü belli; ancak küreselleşmenin Avrupa'yı farklı kılan özellikler üzerinde tehditler yarattığı ve Avrupa Bütünleşmesi'nin bunlara karşı hem uyum sağlama hem savunma aracı olmak gibi ikili bir karakteri olduğu görülmekte. Öte yandan siyasal ve sosyal nitelikleriyle Avrupa Toplum Modeli, bu bütünleşmeyi farklı ve başarılı kılan temel etmenlerden biri; oysa neoliberal küreselleşme karşısında en çok bu model sorunlar yaşamaktadır; buna karşın son kriz sonrasında ABD'nin de bu modele doğru bir değişim içine gireceği gibi beklentiler ortaya çıkabilmektedir.

Bu bölümde ilk olarak Avrupa'daki bütünleşme sürecine kısaca bakmak ve ulus-üstü yapılanma olarak öne çıkan özelliklerine değinmek istiyorum. Buna bağlı olarak Avrupa'nın küreselleşen piyasa içindeki konumu ve gücü ile küreselleşmeye bakışını da tartışmak gerekiyor. Yüzyıllar içinde kurulan Avrupa-merkezli dünyada, şimdi merkez Amerika'ya kaymış olsa da Avrupa'nın ekonomik bütünleşme süreciyle siyasal değilse de ekonomik gücünü sürdürdüğü, hatta artırdığı bir gerçek. İkinci olarak, Avrupa Bütünleşmesi'nin ekonomik boyutun ötesinde kalan iddialarını ve bu yolda sağlanan bazı gelişmelere değineceğim. Böylece neoliberal küreselleşmeye göre Avrupalılaşmanın sahip olduğu farklı boyutları ortaya koymak mümkün olacak. Bu nedenle Avrupa Toplum Modeli ve bu model çerçevesinde ortaya çıkan ekonomi politiği de ele almak gerekiyor; yani devletin ekonomiye müdahalesi, yeniden-dağıtımcı rolü, vatandaşlık anlayışı ve sosyoekonomik hedefleri, bu modelin arkasındaki güçler ve bugün artan meydan okumalarıyla Avrupa modelinin irdelenmesi gerekli olmakta. Avrupa Bütünleşmesi'ne farklılığını kazandıran özellikler ve ekonomi karşısında siyaset, piyasa karşısında refah devleti gibi küreselleşmenin dönüştürülmesi konusunda düşünülen ilişkiler açısından da tartışmalar buralarda yapılmakta. Son olarak, buradan yola çıkarak Avrupalılaşmanın neoliberal ve hegemonik küreselleşme karşısında bir alternatif olma potansiyelini de tartışmak gerekecek.

Kuşkusuz, ulus-devletin uluslararasılaştığı, siyasetin gerilediği, demokratik hakların işlevselliklerinin azaldığı bir dünyada, birçok ülkede ulus-devletin refah devleti yolunda gelişmesi zor; yani gelişmiş kapitalizmi temsil eden Avrupa'nın uyguladığı bu modelin, ne ekonomik gelişme ne toplumsal dinamikler açısından gelişmekte olan ülkelerde uygulanma şansı bulunuyor. Bu noktadan gelecek itirazların haklı yanları da var; ancak siyasetin ekonomiyi dönüştürme ve daha eşitlikçi bir yeniden-dağıtım mekanizması olarak işlev görmesi açısından bu modelden öğrenilecek bazı şeyler olduğunu da düşünmek gerek. Öte yan-

dan, şimdi küresel düzeyden bölgesel, ulusal ve yerel düzeye uzanacak demokratik bir siyasal alanın açılması gerekiyorsa; ulus-üstü karar alma mekanizma ve süreçleriyle söz konusu model, bu konuda da bize gözlem fırsatı sunmakta.

Bir başka itiraz, küreselleşen kapitalizm karşısında Avrupa'daki refah devleti anlayışının "solduğu" ve Avrupa'nın artık modellik yapacak halinin kalmadığı yönünde olabilir. Marksist yaklaşım başından bu yana sosyal refah devletine kuşkuyla baktığı gibi, bu modelin zaten tarihsel-durumsal bir çıktı olduğunu ve değişen koşullarda kapitalizmin buna artık pek ihtiyacı olmadığından yaşama şansının kalmadığını söylemekte. Bu itiraz ne refah devletinin ortaya çıkış nedenleri ne bugün karşılaştığı tıkanıklıklar konusunda bütünüyle yadsınabilir. Ancak yukarıda söylediğim gibi, kapitalizme siyasal-demokratik yoldan müdahale öngörüldüğünde ya da siyaset ve demokrasi aracılığıyla küresel ve toplumsal ekonomiyi ortak yararlara hizmet eder hale getirmek gibi bir yoldan söz edildiğinde, sonuçlarının mükemmel olduğunu düşünmesek bile bu araçları dönüştürmüş ve kullanmış bir model karşısında ilgisiz kalmak düşünülemez. Bu modelin yetersizlikleri olduğu açık; gerilediği iddiaları tartışılabilir veya yalnızca AB'yi kuran merkezdeki ülkelerle sınırlı "küçük bir refah adacığı" olarak kalması olasılığından da söz edilebilir; ama bunları da dikkate alarak Avrupa Toplum Modeli ve sosyal refah anlayışının varoluş koşulları ve gerileme nedenleri irdelenmeye değer. Kaldı ki bu anlayış ve model, bir anlamda demokratik sol yaklaşımın varoluş alanı olarak da görülebilir ve bu açıdan da alternatif olabilme gücünü sorgulamak ilginç olabilir. Kısacası bu model, demokratik sol siyaset konusunda olasılıkların ve engellerin anlaşılması açısından bize önemli bir tartışma alanı sunmakta.[2]

Son bir noktaya daha açıklık getirmek istiyorum. Avrupa'nın ekonomik-sosyal-siyasal konumunu tartışırken, ABD, AB ve Japonya gibi

2. Bu itirazlar çerçevesinde son bir nokta olarak şunu söylemek isterim: Avrupa Toplum Modeli ve içerdiği potansiyel üzerinde durmam, bu gelişmeyi büyük ölçüde demokratik sol siyasete bağlamam, ne şimdilik büyük ölçüde "kendiyle sınırlı" Avrupa'daki demokratik solla, ne bir türlü varolamayan Türkiye'deki "statükocu ve tıknefes" sosyal demokrat hareketi alternatif olarak görmekle ilgili. Ya da Avrupa örneğinden söz edişim, bir methiye ve bir savunma değil. Özetle söyleyecek olursam, değişen koşulları dikkate alarak demokratik solda gerek siyaset düzeyi ve demokrasi anlayışı gerek hedef ve amaçlar açısından oldukça radikal bir dönüşümün ihtiyaç olduğunu düşünmekteyim. Fakat hem gelişmekte olan ülkelere uzanabilecek hem ulusal sınırların ötesine geçebilecek demokratik bir sola ihtiyaç duyulduğunda ya da siyasetin ve demokrasinin daha eşitlikçi ve daha adil çıktılar üretecek bir işlev kazanması düşünülüyorsa, bu coğrafyadaki deneyimden bazı dersler çıkarılabileceği gibi bir düşüncem de var. Hem kestirmeden etiketlere pek meraklı hem entelektüel anlamda (da) cemaatleşmeye eğilimli bu toplumda, böyle bir açıklamaya ihtiyaç duymamın da hoş görüleceğini umarım.

üç büyük gücün birbirlerine karşı konumları ya da Çin ve Hindistan'ın dünya sahnesine çıkmalarıyla bu güç tablosunun değişme olasılığı gibi tartışmaların gündeme gelmesi kaçınılmaz. Hegemonik güç merkezinin nerede olacağı konusundaki bu tartışmalar, yalnız uluslararası ilişkilerin geleceği açısından değil, küreselleşmenin karakteri ve ekonomi-politiği açısından da önemli. Örneğin, önümüzdeki yıllarda ekonominin biraz daha "Asyalaşması" beklenirken; bu gelişmelerin yalnız siyasal güç dengesi, küresel piyasalar ve rekabet değil, emek, çalışma koşulları ve sosyal politikalar açısından da anlamı büyük olacak. Bu durumun, küreselleşmenin olduğu gibi Avrupalılaşmanın da ne anlam taşıyacağı, nereye doğru yol alacağı konusunda etkileri olacağı açık. Özetle gelecek açısından çok bilinmeyenli bir denklemle karşı karşıyayız. Ancak konumuz dünya güçleri arasındaki ilişkileri ve olasılıkları tartışmaktan çok, küreselleşen kapitalizmin eşitsizlik ve adaletsizlikleri azaltacak yönde dönüştürülmesi. Bu açıdan Avrupa'nın küresel ekonomi içinde varlığına ve küreselleşmenin arkasındaki temel güçlerden biri olarak konumuna açıklık getirmek ve Avrupa Bütünleşmesi ile küreselleşme arasındaki benzerliklerle farklılıkları az çok ortaya çıkarmak durumundayız. Asıl soru şu: Bu gücün geleceği belirleme gücü var mı; varsa ne kadar ve ne yönde?

SÜRÜP GİDEN PROJE: EKONOMİK BÜTÜNLEŞME VEYA AVRUPA'NIN KURULMASI

> Değişen dünyada Avrupa'nın rolü nedir? Henüz birleşmesini tamamlamayan Avrupa, bu dünyada, birçok ülke ve insan için istikrar sağlayıcı bir rol oynayabilir mi? Avrupa, insani değerlerin, Magna Carta, Fransız Devrimi, İnsan Hakları Bildirisi ve Berlin Duvarı'nın yıkılışının yaşandığı kıta; özgürlük, dayanışma, her şeyin üstünde de dil, kültür ve geleneklere saygı anlamında farklılıkların kıtası. Avrupa Birliği'nin sınırlarından biri, demokrasi ve insan haklarıdır... Birlik ancak serbest seçimler ve hukukun üstünlüğü gibi temel değerlere saygılı ülkelere açık.[3]

1950'lerden bu yana Avrupa'da ortak bir gelecek üzerine konuşuluyor ve o tarihten beri, birçok somut adımın atıldığı da gerçek. Yine de gelecekte Avrupa'yı bütünleşmenin mi, ayrışmanın mı beklediğini tam bilemiyoruz. Kendi içinde yüzyıllar boyunca süregelen çatışmaları ve savaşları bitmeyen Avrupa'da, aslında onları birleştiren ortaklıklar ve bu ortaklıklar üzerine bir gelecek kurmak isteyenler de az değil; kate-

3. EC, Laeken Declaration, 2001, http://www.euconvention.be/static/LaekenDeclaration.asp,10.10.2002.

gorik olarak ortak bir Avrupa tarihinden, Avrupa hukukundan ve Avrupa kültüründen söz etmek mümkün. Geçmişi Roma'ya dayanan bu ortak mirası önemseyen birçok kişinin Avrupa Birleşik Devletleri gibi bir hayali sürdürdüğü de bilinmekte. Bu hayalin mütevazı ve pragmatik adımlarla Avrupa Birliği gibi kendine özgü bir projeyi yaratması da şaşırtıcı görünmüyor. Kuşkusuz, Avrupa Birliği'nin (AB) bunca başarısından sonra bile bu hayallerin ileriye mi gideceği, son mu bulacağını kestirmek zor; ama yalpalayarak da olsa yoluna devam eden bir projeden umut kesmek kolay değil. Yine de her tür olasılığın beklenebileceği düşüncesi bir kenara atılamaz.

Ekonomik Bütünleşme ve Ötesi

1950'lerden sonra başlayan ve kendine özgü yol ve yöntemleriyle ilerleyen bu süreci, henüz tamamlanmamış bulunan "Avrupa'nın kurulma projesi" olarak görmek mümkün. Bu nedenle AB sürecinin "sürüp giden" bir proje (*on going project*) olarak değerlendirildiği ve sonrasının tam bilinemediği bir gerçek (James Bohman, 2003, s. 315). Muhtemeldir ki bu sürecin sonunda klasik bir devlet yapısına, bu anlamda bir siyasal birliğe ulaşmak mümkün olmayacak; ama Avrupa Demir ve Çelik Birliği'ndeı Avrupa Ekonomik Topluluğu'na, oradan Avrupa Birliği'ne uzanan, ortak bir anayasa olmasa da AB'ye verilen yeni yetkilerle yoluna devam etmekte olan bu süreç, ne kolayca vazgeçilecek ne geri dönülecek bir proje olarak görünüyor. Bu sürecin toplumsal açıdan bütünleşmiş bir sosyal Avrupa'ya ulaşması da çok zor; fakat "Avrupa Toplum Modeli" diye bir söylemi ve bu modeli "Avrupalılaştırma" gibi bir iddiası olduğu da bilinmekte.

Sürüp giden bu projenin iddiaları gibi gerçekleşme ve gelişme aşamaları da ilginç. Benim burada yapmak istediğim, gerçekleşen ekonomik-parasal birlik ve getirdiklerinden çok, bu projenin çok telaffuz edilen ama çok da engeli olan sosyal bütünleşme iddiaları üzerinde durmak. Küreselleşme karşısındaki konumu da bu yönüyle irdelenmeye değer. Bu yolda bir gelişmenin, yukarıda anlatılan refah devleti anlayışı ve toplum modelinin Avrupalılaşması anlamına geleceği ortada; bu durumda farklı bir Avrupalılaşma veya bölgeselleşmeden ve küreselleşme karşısında bir alternatiften söz etmek olası olacaktır. Şimdi merkezdeki üye ülkeler açısından bile refah politikalarında tıkanıklıklar ve değişimlerden söz edilirken küreselleşme gibi AB'nin etkileri de paradoksal.

Avrupa'nın birleşme, bütünleşme yolunda aldığı kararlar akıllı ve basiretli kararlar olmakla birlikte, tarihsel zorunluluk olarak da görünüyorlar. 20. yüzyılın ortasında, barış, uygarlık, insan hakları, demokrasi gibi temsil ettiğine inandığı değerler konusunda onca hayal kırıklığı yaşadıktan sonra; hem kendine eleştirel bakması hem yeniden şekillenen dünyada, büyük ölçüde kendi toplumuna ve kendi gücüne dayalı bir politika izlemesi gerektiğini anlamış bir Avrupa'yla karşılaşıyoruz. Hem ekonomik büyümeyi sağlamak hem savaşın yaralarını sarmak gerektiği gibi, bölgesel ve toplumsal düzeyde uzlaşma ve barışın koşullarını yaratmak da gerekli. Öte yandan, ülkeler düzeyinde yüzyıllar içinde oluşmuş toplumsal dinamikleri ve güçlenmiş kamuoyunu tatmin etmek, örgütlü sınıflar ve siyasal partiler nedeniyle insan hakları ve demokrasiyi yükseltmek, toplumsal gelişme ve dayanışmayı sağlamak da acil ihtiyaçları arasında. Bunun için toplumsal düzeyde iç dinamiklerini iyi değerlendirdiğini, bölgesel düzeyde de büyük hedeflerden çok küçük adımlarla çıkar ortaklıkları kurmak gibi gerçekçi arayışlara yöneldiğini söyleyebiliriz. Örneğin hem AET'nin kurucusu ve AT/AB politikalarında etkili olan fonksiyonalist yaklaşımın başlıca mimarlarından biri olan Jean Monet'nin anılarında, bir Avrupa Federasyonu hayalinin olduğunu; "siyasal Avrupa'nın" öyle bir günde yapılan büyük bir politik değişimle değil yavaş yavaş gelişen bir sürecin toplamı olarak yaratılabileceğini yazdığını görüyoruz (Michael Burgess, 2000, s. 35). Bu nedenle Monet bugün de "hayal gücü ile gerçekçiliği" birleştiren bir lider olarak anılmakta ve hâlâ sürüp giden bu projede imzası bulunan liderlerin başında gelmektedir.

Burada AB'yi kuran antlaşmaların (*treaty*) ayrıntısına girecek değilim; ama bu süreç içinde ortaya çıkan temel değişiklikleri izlemek açısından birkaç noktaya işaret etmek istiyorum. AET'yi kuran Roma Anlaşması, en başta, sermayenin, malların, hizmetlerin ve insanların serbestçe dolaşacağı bir Avrupa yaratılması yolundaki iradeyi ortaya koyan bir anlaşmadır; serbest ticaret, gümrük birliği ve serbest dolaşım, istenen bunlardı. Topluluğu oluşturan her üye, bu ortaklıktan ve serbestleşme yolundaki Avrupa pazarından kendi büyümesi ve ticaret artışı açısından olumlu bir şeyler beklemekte: Almanya, siyasal itibarını yeniden kazanacak ve sanayi malları ihracatını artıracak; Fransa sanayileşmeyle birlikte tarımsal ürünlerinin pazarını genişletecek; Hollanda yük taşımacılığındaki gelişmişliğiyle artan ticaretten yararlanacak; İtalya ve Belçika sanayileşmelerini hızlandıracak biçimde destek alacaklardı vs. Öyle de oldu. Öte yandan Roma Antlaşması'nı, yalnızca

ekonomik bir işbirliği anlaşması olmaktan çıkaran bazı özellikler de vardı. Örneğin "Giriş" bölümünde bazı temel ilkeler yer almakta ve bunlar, ekonomik işbirliğine daha başlangıçtan itibaren farklı bir nitelik kazandırmaktadır. Bu temel ilkeler şunlar:

-Avrupa halkları arasında daha sıkı bir işbirliğinin temellerini atmak.

-Avrupa'yı bölen engelleri ortadan kaldırarak ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmelerine katkıda bulunmak.

-Halkların, yaşam ve istihdam koşullarının sürekli olarak iyileşmesine çalışmak.

-Ekonomik gelişmede istikrarı, dengeyi, rekabette dürüstlüğü güvence altına almak için mevcut engellerin kaldırılmasında ortak bir görüş ve eylem birliğinin gerekli olduğuna inanmak.

-Değişik bölgeler arasındaki ekonomik gelişme farklılığını azaltarak daha azgelişmiş bölgelerin kalkınmalarındaki gecikmeyi gidermek ve tüm ekonomilerin uyumlu biçimde kalkınmalarını sağlamaya önem vermek.

-Uluslararası ticarette engellerin aşamalı olarak kaldırılmasına ortak bir ticaret politikasıyla yardımcı olmak.

-Denizaşırı ülkelerde Avrupa'nın dayanışmasını güçlendirmek ve Birleşmiş Milletler Anlaşması ilkelerine uygun biçimde bu ülkelerin refahının artmasına katkıda bulunmak.

-Kaynakların bir araya getirilmesi yoluyla barış ve özgürlüğü korumak ve güçlendirmek.

Bu ilkelerin gösterdiği gibi, ekonomik işbirliği ve ticaretin gelişmesi başlıca amaç; ama bu temel amacın yanı sıra yan ürünler olarak da olsa sosyal gelişme ve bölgeler arası farklılıkların azaltılması gibi hedeflere de yer verilmekte. Bu yan hedefleri pek küçümsememek gerekli; bunlar, hem daha sonraki gelişmelerin ilk adımları olarak hem bu bütünleşmenin niteliğini belirlemek açısından önemli.

Avrupa Bütünleşmesi'nin, başlangıçtan bu yana düz değil, oldukça zikzaklı bir çizgi izlediği de bir gerçek. Örneğin 1960'tan 1980 ortalarına dek ilerleme açısından oldukça durağan bir dönem yaşanmış, 1990 sonrasında atılımlar hız kazanır ve gerçekten hem derinleşme hem gelişme yönünde büyük adımlar atılırken 2000 ortalarında Anayasal Sözleşme'nin reddiyle yeniden bir duraklama dönemine girilmiştir. Bugünkü durum da budur.

1990 başlarında daha derin bir bütünleşme doğrultusundaki fikirlerin yaygınlık ve güç kazandığını söylemek mümkün. Bu dönemde

toplanan iki hükümetler arası konferansın ilkinde, ekonomik ve parasal birliğin oluşturulması için gereken adımlar belirlendi, ikincisinde de siyasal birliğin oluşturulması yönündeki engeller ele alındı. Sonuç olarak da 7 Şubat 1992'de imzalanan, 1 Kasım 1993'te yürürlüğe giren ve Avrupa Topluluğu'ndan Avrupa Birliği'ne geçme kararı alan Maastricht Antlaşması ortaya çıktı. O günden sonra da Avrupa Birliği, artık kendine ekonomik ortaklığın ötesinde bir kimlik arayışına girdi. Antlaşma, ekonomik alanda üç temel ilkenin üzerine oturtulmuştur: Rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisi, kamu maliyesinin sağlıklı biçimde idare edilmesi ve Birlik ile üye ülkeler arasındaki ilişkilerde "yetki ikamesi" (*subsidiarity*) ilkesine uyulması. Ekonomik konularda oldukça geniş bir karar alma yasa çıkarma yetkisi kazanan AB'de, AB kurumları ile üye ülkeler arasında yetki bölüşümünün bir ilkeye oturtulmasına ihtiyaç vardı, bunun içinde "yetki ikamesi" denilen bir temel ilke kabul ediliyordu. Bu ilkeyle, kökeni Avrupa'da Ortaçağ'a kadar uzanan, yetkinin en etkin biçimde kullanılabildiği yer neresiyse orada kullanılması, kararın en elverişli veya en uygun düzey neresiyse o düzeyde alınması yolundaki bir anlayış ifade edilmektedir.

Maastricht Antlaşması, kademeli olarak gerçekleştirilmesi planlanmış dört temel yenilik içermektedir (TİSK, 1992):

1. Ekonomik ve parasal birlik; bu birlik, ekonomi politikalarının yakınlaştırılmasını ve 1999 yılında Avrupa-merkez Bankası ile tek paranın oluşturulmasını öngören kesin bir takvim getirmektedir.

2. Avrupa vatandaşlığı; bu kavram çerçevesinde, AB vatandaşlarına Avrupa Parlamentosu ve Bölgesel Komitesi için yapılacak seçimlerde seçme ve seçilme hakkı verilmektedir.

3. Ortak güvenlik ve dış politika; bu çerçevede, topluluğun gerek kendi içinde gerek üçüncü ülkeler karşısında işbirliğini geliştirmesi, adalet mekanizması ve polisiye olaylarda ortak hareket edilmesi öngörülmektedir.

4. 1993'te Tek Pazar'ın kurulmasından sonra, teknolojiden araştırma-geliştirmeye, haberleşmeden enerji politikalarına, tüketicilerin korunmasından mesleki eğitime kadar birçok konuda, topluluğa gerekli önlemlerin alınması konusunda yetki vermekte ve AB'nin bu alanlardaki faaliyetlerine yasal çerçeve kazandırmaktadır.

Görüldüğü gibi, antlaşmadaki ekonomik parasal birlik açısından kesin bir kararlılık ile bunların ötesinde bir işbirliğinin ilk adımları yer almaktadır. Örneğin, Avrupa Parlamentosu danışma organı olmaktan çıkarılıp Konsey ile birlikte ortak karar verme organına dönüştürülmek-

tedir; sosyal tarafların Avrupa düzeyinde görüşme yapmaları ve anlaşmaya varmalarını kolaylaştırıcı prosedürler getirilmekte ve AB düzeyindeki sosyal diyalog güçlendirilmektedir; birçok alanda üye devletler karşısında AB yasaları ve kurumları yetkili kılınmakta ve hükümetler arası karar alma sürecinde nitelikli oy çokluğunun kapsamı genişletilmektedir. Dolayısıyla Maastricht Antlaşması'yla ekonomik ve parasal birlik yönünde çok net adımlar atılmakta ve aslında ulus-üstü bir kurum olarak AB güçlendirilmektedir. Bu nedenle Avrupa açısından Maastricht Antlaşması'nı, bütünleşme projesi içinde Roma Antlaşması'ndan sonra ilk önemli dönüm noktası olarak değerlendirmek yanlış olmaz. 90'lı yılların başında yaşanan bu dönüm noktası, 2000'li yılların başında karşılaşılan yeni yol kavşaklarının da habercisi oldu.

Maastricht Antlaşması'ndaki eksik kalan yanları gidermek için Haziran 1997'de toplanan Amsterdam Zirvesi'nde temel antlaşmada önemli değişiklikler yapıldı. Bu anlaşmayla yine, hem AB'nin yetki alanları ve kurumları güçlendiriliyor, hem ortak dışişleri, güvenlik veya adalet gibi konulardaki işbirliğinin artırılması yolunda öneriler getiriliyor hem ekonomik bütünleşmenin yanı sıra sosyal bütünleşmeye daha fazla önem veren bir tutum benimseniyordu. Örneğin Maastricht'de antlaşmanın eki durumuna getirilen Sosyal Şart hükümleri bu kez anlaşmanın parçası durumuna getirildiği gibi, anlaşmaya istihdam konulu yeni bir başlık eklenmekte, Avrupa vatandaşlığı konusunda daha net bir yaklaşım benimsenmektedir. 17. maddede, "Bu antlaşmayla Birlik vatandaşlığı tesis edilmiştir. Bir üye devletin uyruğunda olan herkes Birlik vatandaşıdır. Birlik vatandaşlığı ulusal vatandaşlığın yerini almayıp onu tamamlar" ifadesi yer almakta ve Birlik vatandaşlarının bu anlaşmayla öngörülen hak ve yükümlülüklere tabi olacağından söz edilmektedir (İKV; 2000;7).

Öte yandan altı çekirdek üyeyle başlayan, önce dokuz, sonra Akdeniz genişlemesiyle 12 üyeye ulaşan AB, bu dönem içinde yalnız büyümek ve ekonomik açıdan güçlenmekle kalmamış, bölgesel bir güç olmaya ve ortak kimlik, ortak değerler oluşturmaya doğru yol almıştır. 1995 yılında Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in katılımıyla 15 üyeye ulaştığını, 2004'te 10 yeni üyeyle 25, daha sonra 27 üyelik bir birlik durumuna geldiğini görüyoruz. Genişlemenin sürdürülmesi, AB için hem gereklilik hem zorunluluk olarak görünmektedir. Böylece ekonomik açıdan güçlenmeyi sürdürmekte ve küresel çapta bir güç olma yoluna girmektedir. Ancak genişlemeyle karar alma ve yönetim sorunları arttığı gibi, sosyoekonomik eşitsizliklerin getirdiği sıkıntılar da artmaktadır. Bu nedenle 1990 sonları ve 2000 başlarında toplanan

birçok zirvede önemli kararlar alındığını görüyoruz. Örneğin 2000 yılındaki Nice Antlaşması'nda, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı kabul edilirken, genişleme süreciyle ilgili takvim ortaya kondu ve bu genişleme sonrası AB kurumlarının nasıl oluşacağı belirlendi. Ancak Nice Antlaşması'ndan sonra AB içinde, yönetim sorunları gibi, demokrasi ve meşruiyet konusundaki kaygıların daha da arttığı ve bu nedenle söz konusu antlaşmayı uygulamaya koymadan, başka bir adım atma gereği duyulduğu görülmekte. Aralık 2001'deki Laeken Zirvesi'nde, bu konuları Konsey'de ve hükümetler arası bir kararla sonuca bağlamak yerine, çok daha geniş bir tartışma platformuna açma gereği duyuldu ve Gelecek Konvansiyonu adını alan bir kurultayda, bu konuların tartışılması ve karara bağlanması yolunda karar verildi. İki yıla yakın süre bilgi ve görüş toplayan konvansiyon, çalışmalarını bütün anlaşmaların yerini alacak bir Avrupa Anayasası Taslağı'nı hazırlayarak bitirdi.

Avrupa Anayasası fikri, lehinde ve aleyhinde çok tartışma yapılan bir fikir; arkasında "halk" (*demos*) olmadan ortaya çıkan ilk örnek ve Avrupa'da siyasal birliğe doğru gidilmesi açısından çok önemli bir adımdı. Hazırlanan Avrupa Anayasası, toplanan zirvede Anayasal Sözleşme olarak kabul edildi; fakat Fransa ve Hollanda tarafından reddedilince rafa kaldırıldı ve Kurucu Anlaşma'da daha mütevazı değişiklikler getiren Lizbon Anlaşması'yla (2007) yola devam kararı alındı. Ancak bu antlaşma da İrlanda'da yapılan referandumda reddedilince hemen uygulamaya konulamadı; daha sonra İrlanda'nın ikna edilmesi sağlandı ve 2009 Aralık ayından itibaren uygulamaya girdi. Özetle, AB içinde hem coğrafik genişleme hem bütünleşmenin derinleşmesi gibi niyet sahipleri olduğu gibi buna karşı koyanlar da var. Bunlar arasında denge sağlamak açısından zaman zaman durma ve adımları zamana yayma gibi bir politika izlendiği görülmekte.

Bugüne dek derinleşme ve genişlemenin birbiri üzerinde olumlu etkileri olmuş; yani bütünleşmenin yoğunlaşması genişlemeyi getirmiş ya da genişlemenin yaygınlaşması bütünleşmeyi derinleştirmiştir. Oysa bugün Doğu Genişlemesi'yle, hem coğrafik sınırlara varıldığı hem oldukça farklı nitelikte üyeler alındığı düşünülmekte; kurumsal yapının yetersizliği, demokratik mekanizmaların eksikliği gibi yapısal nedenlerin de genişleme ve bütünleşme arasındaki diyalektik ilişkiyi sınırladığı sonucuna varılmaktadır (Georg Vobruba, 2003, s. 41). Haklı yanları yok değil; Avrupa, bir yandan küresel rekabet artışı karşısında ekonomik açıdan daha liberal politikalara yönelirken Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Batı Avrupalı üyelere yakınlaşmasını sağlamak için fazla bir bedel ödemek istememekte, dolayısıyla yükleri artıracak adımlardan uzak

durulmaktadır. Ekonomik sıkıntılar artarken, özellikle küçük üyelerin Avrupa Birliği politikalarına ilişkin kuşkuları da artmakta, buna bağlı olarak genişleme ya da derinleşme yanlısı eğilimler zayıflamaktadır. Bunun da ötesinde üye ülkeler arttıkça uzlaşma sağlamak ve karar almak zorlaşmakta, farklı nedenlerle de olsa üye ülkelerde AB'nin yetkilerinin artırılmasına ilişkin kaygılar büyümektedir. Bugün için AB'yi temsil etmek üzere Konsey Başkanı'nın atanması, sosyal konularda AB'nin eşgüdüm rolünün güçlendirilmesi gibi bazı değişiklikler getiren; fakat üye ülkelerin egemenlik alanı ve yükümlülükleri konusunda önemli bir değişimlerden kaçınan Lizbon Anlaşması'yla yola devam edilmekte, bir anlamda içinde bulunulan pozisyonu korumak gibi bir politika izlenmektedir.

Ancak bu haliyle de Avrupa Birliği'nin kendine has özellikleriyle farklı bir yer işgal ettiği ve içinde gelecek açısından bazı potansiyeller barındırdığı düşünülmekte.

Kendine Özgü ve Karmaşık "Ulus-Üstü" Yapılanma

Ekonomik birleşmeden giderek daha ileri hedeflere yönelen ve Avrupa Birliği'ne dönüşen, siyasal bütünleşme doğrultusunda bazı adımlar atan ve bu yolda daha gelişmesi beklenen bu sürecin nasıl adlandırılacağı konusunun oldukça tartışmalı olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda *neo-fonksiyonel* bir yapılanma ve işleyiş, *ulus-üstü* bir örgütlenme, *hükümetler arası* yönetim veya *çok düzeyli hükümet* gibi birçok farklı yaklaşımın ortaya atıldığını görüyoruz. Avrupa'nın bütünleşme projesinde başından bu yana, temel olarak, hem *fonksiyonel* hem federalist yaklaşımların rol oynadığını söylemek doğru olur. Örneğin, fonksiyonel yaklaşımın, 1950'lerden bu yana Avrupa düzeyindeki gelişmeleri anlama konusunda oldukça mantıklı bir açıklama getirdiği kabul edilebilir. Ekonomik bütünleşmenin saçılma (*spill-over*) etkisiyle bir alandan ötekine doğru genişleyeceği gerçeği, geçmişten bugüne AB'nin genişleyen yetki alanları ve artan yasal düzenlemelerle açıkça görülmektedir; bugün, ekonomik ve parasal birliğin ilerlemesiyle, bütünleşme açısından en zor görünen sosyal politika alanında bile uygulamaların birbirine yakınlaştığı görülmekte ve Adalet Divanı'nın bu yoldaki kararlarının da üye ülkelerde benzer kuralların geçerli olmasını zorladığı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle sosyal bütünleşmenin gerçekleşmesinde de önemli ölçüde, saçılma etkisinin geçerli olacağı düşünülmektedir (Stephen Liebfried; Paul Pierson, 2000, s. 270-229). Ancak gerçekçi bir bakışla, fonksiyonalist yaklaşımı önemsemekle birlikte, Avrupa'daki federalist düşünce ve umutları da bir yana koyamayız.

Burada, AB'yi Avrupa'nın kurulması fikrinin bir ürünü olarak gören Burgess'e değinmek gerekiyor. Burgess, Avrupa'nın kuruluş sürecini hem Avrupa'daki federalist geleneğe bağlamakta hem bu süreci, 21. yüzyılın yeni "ulus-üstü" (*transnational*) formunu (federal veya konfederal) yaratacak bir süreç olarak nitelendirmektedir (Burgess, 2000, s. 27-28). Burgess, federalizm kavramıyla bir siyasal yapı olarak federasyonu birbirinden ayırmakta, federasyon olmasa da federalizmin var olabileceğini söylemekte ve federalizmi, siyasal otoritenin sosyoekonomik farklılıkları mümkün olduğunca yansıtacak biçimde örgütlendiği; yani otoritenin toplumdaki farklı gruplar ve örgütler arasında dağılıp yaygınlaştığı bir yönetim anlayışı olarak tanımlamaktadır. AB'yi oluşturan üye devletlere ve AB'ye bakıldığında, çok düzeyli karar alma mekanizmaları, sosyal tarafların karar almadaki etkinlikleri, sosyal diyalog ve uzlaşmanın önemi gibi bazı özelliklerin Avrupa'daki siyasal yapılanmayı epeyce farklılaştırdığını; karar alma süreçlerinde hem federalist hem korporatist etkilerin ortaya çıktığını görmemek mümkün değil. Burgess'e göre, Avrupa Bütünleşmesi içinde federalizm, azar azar büyüyerek bir toplama ulaşan küçük adımlar olarak nitelendirilebilir. Bugün ortaya çıkan süreç de içinde ulus-üstü, federal ve hükümetler arası özelliklerin birlikte var olduğu karmaşık ve henüz tamamlanmamış bir süreçtir, (2000, s. 39). AB'nin taşıdığı karmaşık karakter bu nedenle "entelektüel bir bulmacaya" dönüşmekte ve farklı değerlendirmelere yol açmaktadır.

Bazıları AB düzeyinde artan etkinlik alanları ve ortaya çıkan yasa koyma gücünü kabul etmekle birlikte bu süreçte "hükümetler arası" (*intergovernmentalism*) görüşmelerin belirleyici olduğunu ileri sürmekte, bazıları artan etkinlik alanlarına bakarak yarı-devlet (*quasi-state*) veya federasyon gibi ulus-üstü bir kurumlaşmadan söz etmektedir. Örneğin AB içinde önemli kararların üye ülke hükümetlerinden oluşan Bakanlar Konseyi'nde alındığı düşünülecek olursa, AB'ye hükümetler arası bir nitelik vermek yanlış değil. Ancak birçok alanda AB'ye delege edilmiş yetki veya örneğin Avrupa Komisyonu'nun alınan kararlar öncesindeki rolü, kullandığı inisiyatif ve uygulamadaki etkinliği dikkate alınacak olursa, AB sürecini ulus-üstü bir yönetim olarak görmek de mümkün. Öte yandan Avrupa Parlamentosu gibi bir organın varlığı ve onun Konsey'le birlikte karar alma yetkisi düşünülecek olursa, bu yapılanmayla hükümetler arası yönetim gibi bir tanımlamanın yetmeyeceği ortada. Bunun gibi AB kurumları güçlendikçe Avrupa'nın bütünleşmesinde, siyasal liderlerin yanı sıra kurumlar ve bürokratlar gibi yeni etkenler de rol oynamaya başladı; bu nedenle AB'nin gelişimi sürecin-

de, kurumsal yaklaşımın belirttiği gibi, kurumların gücü ve kurumlar arası etkileşimin önemini de dikkate almak gerekmekte. Örneğin yasa çıkarma ve uygulama açısından ulus-üstü kurumlar giderek önem kazanmakta ve böylece AB kurumları hükümetler arası konferanslarda belirlenen politikalar üzerinde epeyce etken bir konuma gelmektedir. Lizbon Anlaşması'yla bir adım daha atılarak, üye ülkeler tarafından dönemsel olarak üstlenilen Konsey Başkanlığı yerine, artık 2,5 yıl süreyle, Bakanlar Konseyi'nce ağırlıklı oyla seçilecek bir Konsey Başkanı (*Mr(s). Europe*) ile uluslararası ilişkilerde AB'yi temsil edecek Dışişleri ve Güvenlik'ten sorumlu bir "Bakan" atanması noktasına gelinmiştir. Bu değişimin, yetkiler arasında yeni karmaşalar doğuracağı açık olmakla birlikte siyasal birliğe doğru bir adım niteliği taşıdığı da ortada.

Bu bütünleşmenin karmaşıklığı karar verme süreçleri konusunda da geçerli. AB içindeki karar süreçleri, bir yandan ülke düzeyi ile ulus-üstü düzey arasında gidip gelen bir sarkaca benzetilmekte; öte yandan çok düzeyli karar verme mekanizmalarının, Avrupa'daki federalist geleneğin belirgin özelliklerinden biri olan sosyal taraflar arasında işbirliğinin sağlanması yolundaki eğilimi devam ettirdiği söylenmektedir (Helene Wallace, 2000, s. 40-41). Gerçekten karar alma süreçlerinde, hem iki düzeyli bir yapı ile bunlar arasında iç içe geçiniş ilişkiler olduğunu, hem iki düzeyli olmanın ötesine geçerek yatay ve dikey olarak çok daha yaygınlaştığını söylemek mümkün. Örneğin hem AB düzeyinde hem ulusal düzeydeki karar alma süreçlerinin birçoğuna farklı kesimlerin temsilcileri katılmakta veya bu kesimlerden bilgi veya görüş alınmaktadır; dolayısıyla hem çok katmanlı hem çok taraflı ve yaygınlaşmış karar alma süreçleriyle karşılaşmaktayız. Bir başka deyişle, geniş bir iletişim ağı ve yaygın bir katılımının söz konusu olduğu "çoğulcu" bir karar alma sürecinden söz edilebilir; çıkar gruplarının ve sosyal tarafların etkisi ve katılımının oldukça büyük olduğu "korporatist" bir yapılanmaya da değinilebilir. Örneğin Falkner, AB düzeyindeki kararlarda dördüncü kuşak olarak "korporatist politika toplulukları" (*corporatist policy communities*) diye adlandırdığı, dağılmış ve çok katmanlı yeni bir korporatist yapılanmanın etkin olduğunu söylemektedir (Gerd Falkner, 1999, s. 38). Bir başka deyişle, karar alma süreçlerinde sivil toplumun, baskı gruplarının, politika oluşturma ağlarının oynadıkları rolle, hem çoğulcu hem korporatist bir yapılanma bulmak mümkün. Bu karmaşık fakat yatay ve dikey olarak çeşitlenmiş, farklılaşmış karar süreçlerinin kozmopolit demokrasi önerileri ve müzakereci demokrasi anlayışları açısından son derece ilginç olduğu ortada.

Kısacası AB'nin bir entelektüel bulmaca olduğu doğru; birçok yazarın AB için, farklı özelliklere sahip karmaşık bir karakter tanımlaması yapması da kaçınılmaz (Falkner, 1998; Wallace 2000; Tanja A. Börzel ve Thomas Risse, 2000). Ancak sürüp giden bir proje olarak ya da yeni bir ulus-üstü siyasal yapılanma ve ulus-üstü demokrasi olarak karmaşıklık olağandır da. Artık ekonomik ve parasal birliğin ötesinde, iç ve dış güvenlikten, çevre ve sosyal politika alanına kadar uzayan birçok alanda önemli bir düzenleme yetkisi bulunan ve aldığı kararların üye devletler üzerinde doğrudan bağlayıcı olduğu bir AB söz konusu. İnsan hakları, vatandaşlık anlayışı ve demokrasi arayışları açısından bu düzeyde ilk ve tek örnek olduğu ortada. Bu konudaki kararlar da hükümetler arası yönetim anlayışıyla alınmakta; hükümetler, bir yandan kendi egemenlik alanlarını sınırlarken, birçok dengeyi de hesaba katmak durumundadır. Bu nedenle ulus-üstü kurumsallaşması ve hedefleri büyürken, karmaşası da artmaktadır diyebiliriz. Gelişme sürecinde yapılan antlaşmalar ile Kurucu Anlaşma'ya durmadan yeni ekler ve nitelikler katılmakta; binlerce yasası olan çok karmaşık bir hukuki yapı ortaya çıkmakta; üye ülkeler ve AB arasında veya AB kurumları arasındaki yetki paylaşımında birçok iç içe geçiş ve yetki karmaşası kendini göstermektedir. Öte yandan bütünleşme sürdükçe daha ileri hedeflere doğru ilerlemekte ama en temel konularda bile görüş ayrılıkları sürmektedir. Bunun gibi, ikame ilkesi herkes için önem taşımakta fakat uygulamada bu ilkenin ne anlama geldiği konusu birçok sorun doğurmaktadır.

Sonuç olarak, değişerek sürüp giderken; kendine özgülüğü kadar karmaşıklığını da artıran bir bütünleşme, bölgeselleşme, ulus-üstü yapılanma projesi karşısındayız. Bu nedenle günümüzün ihtiyaçları doğrultusunda gündeme gelen ulus-üstü arayışlar için bir laboratuvar niteliği taşıması da gayet olağan.

Belki bu süreç Avrupa Birleşik Devletleri gibi gücün merkezde toplandığı, hiyerarşik ilişkilerin kurulduğu klasik bir devlet yapılanmasına gitmeyecektir; fakat bugünkü yapısıyla bile hem konfederatif hem federatif özellikler taşıdığı göz önüne alınarak, AB'yi "doğmakta olan bir federasyon" olarak nitelendirenler de haksız sayılmaz (Börze ve Risse, 2000; Burgess 2000; Bohman, 2003). Ancak gelinen bu noktanın Avrupa'da kuramsal ve pratik anlamda birçok sorun doğurduğu ve hem yandaşları hem karşı olanlar açısından yoğun bir gelecek kaygısına yol açtığı da görülmekte. Bu nedenle 21. yüzyıla girerken AB'nin kimliği ve geleceği konusunda daha yoğun tartışmalar yaşanmakta, gelecek açısından da çoklu senaryolar gündeme gelmektedir.

Avrupa Bütünleşmesi veya Avrupalılaşma Nereye Kadar

Avrupa'nın küreselleşmenin itici gücü ve küresel bir oyuncu olduğu ortada; ekonomik bütünleşmesinin bu oyunculuğu güçlendirdiği de açık. Ancak bunun ötesinde hem Avrupa'yı hem Avrupa Bütünleşmesi'ni farklı kılan tarihsel ve sosyal gelişmeler var ki bunlar da bu bütünleşmenin ne anlama geldiği/geleceği meselesi açısından dikkate alınmalı. Genişleme ve derinleşme devam ettikçe, Avrupa Bütünleşmesi "Avrupalılaşma" gibi daha iddialı bir kavramla anılmaya başlanmakta, aynı zamanda küreselleşme karşısında farklı bir sürecin varlığı vurgulanmaktadır. Özetle, Batı Avrupa 1945 sonrasında benimsediği toplum modeli, refah devleti anlayışı ve uyguladığı siyasal ekonomi açısından kendine özgü bir yol/model yaratmıştır; şimdi, yine kendine özgü özellikler taşıyan bölgesel bütünleşme projesiyle bu farklılıklarını Avrupalılaştırmak gibi bir iddiayı gündeme koymaktadır. Bir başka deyişle, 1945 sonrası toplumsal düzeyde kapitalizmi dizginlemek ve az çok "sosyalleştirmek" açısından kazandığı başarıyı, bu toplum modeli ve sosyal refah anlayışını "Avrupalılaştırarak" sürdürmek istediği söylenebilir. Ancak bu nedenle hem bir cazibe merkezi haline gelmekte hem birçok çelişki ve zorlukla karşılaşmaktadır. Örneğin küreselleşmeden ekonomik anlamda büyük yarar sağlamakta ve bundan vazgeçememekte; fakat küreselleşen piyasa ve neoliberal politikaların karşısında sosyal politika ve refah anlayışı tehlikeye girmektedir. Bu nedenle, bir yandan küreselleşen kapitalizmin arkasında ekonomik anlamda gücünü sürdürme arayışında olan, öte yandan küreselleşen kapitalizm karşısında toplumsal ve bölgesel bir savunma hattı kurmak isteyen bir Avrupa'dan söz edilebilir. Bunların Avrupa refah devleti ve Avrupalılaşma iddiası açısından çelişkili konumlar yarattığı da açık.

Avrupalılaşma, Avrupa Birliği'nin kurumsal derinleşmesi ve bölgesel genişlemesiyle ortaya atılan yeni bir kavram. Bu kavram Avrupa Bütünleşmesi ve bu yolda başardıkları kadar iddialarını da içerecek biçimde kullanılmakta. Küreselleşmenin ne olduğu konusunu ayrıntılı bir biçimde ele aldık, Avrupalılaşma kavramını da açıklamak gerekir. Avrupalılaşma, formel bir tanımla, "Avrupa düzeyinde farklı bir politik sistemin, aktörler arasında etkileşimi formüle eden ve rutine sokan siyasal kurumların ve yetkili kuralların yaratılmasında uzman politik ağların ortaya çıkışı ve gelişimi" olarak tanımlanmakta (Risse ve diğerlerinden aktaran Paolo Graziani, 2003, s. 176). Bu karmaşık tanım çok tatmin edici bulunmadığından, daha çok Avrupalılaşma boyutlarının konuşulması tercih edilmekte ve bu nedenle bir yanıyla ulus-üstü po-

litik ve kurumsal oluşumunu, öte yanıyla bunların ülke politikalarının önemli bir parçası haline gelmesini anlatmak üzere, temelde Avrupa kurum ve politikalarının inşası ve yayılması gibi iki boyuttan söz edilmektedir (Graziani, 2003, s. 177).

İnşa ve yayılma gibi iki boyut Avrupalılaşma sürecini tarif ederken neyin inşa edildiği meselesi de önemli olmakta. Bu anlamda Avrupa Bütünleşmesi'ni biri büyük ölçüde gerçekleşmiş, diğer ikisi çok net olmayan üçboyutlu bir bütünleşme olarak düşünebiliriz. İlk boyut, zaten kuruluşundan bu yana hedeflenen, üzerinde pek bir anlaşmazlık olmayan ekonomik bütünleşme; 1990 sonlarında tek pazar ve tek paraya geçilmesiyle bu hedef büyük ölçüde gerçekleşmiş durumda.

İkinci hedef, Maastricht sonrası güçlenen Avrupa kimliği ve değerleri ile Avrupa vatandaşlığının inşası olarak belirtilebilir. Bunlar etrafında farklı görüşler ve anlaşmazlıklar olsa da bu kavramların esnek bir tanımlama içinde oldukça kabul gördükleri söylenebilir. Örneğin, kimileri bir Avrupa kimliği var mıdır; varsa nedir gibi sorularla bu konuda kuşkulu davranmaktadır; kimileri Avrupalı kimliği ve Avrupa kültürünün kökeninin Antik Yunan ve Latin Roma'ya kadar uzandığı ve Hıristiyanlık'tan da büyük ölçüde etkilendiğini iddia etmektedir; kimileriyse, Avrupa kimliğini, ortak kültürel miras ve tarih temeline dayalı olarak tanımlamanın zor ve tehlikeli olduğundan söz etmektedir (Ingmar Karlsson, 1999, s. 63-71). Buna karşın Avrupa'ya ve bu bütünleşmeye ait ortak değerlerden sürekli söz edildiğini biliyoruz; özellikle AB elitleri ve bürokratları açısından, Avrupalı kimliği ile değerler Avrupası'ndan söz etmek oldukça yaygın bir davranış olmaktadır. Bu doğrultuda Avrupalılık kimliğinin sürekli bir entelektüel çaba sonucunda yaratılabileceğinin ileri sürenlerin (Heinrich Schneider, 1999, s. 19) dikkat çektiği gibi, bu yolda çaba harcandığını söylemek mümkün. Avrupa vatandaşlığıysa, temelde siyasal bütünleşmeye bağlı olarak gelişeceği bilinmekle birlikte, bir çekirdek olarak da olsa AB'yi kuran anlaşmalarda telaffuz edilen ve hem haklar bazında hem AB'yi benimseme ve onunla yakınlaşma anlamında inşa edilmek istenilen bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üçüncü boyutsa, sosyal bütünleşme olarak belirlenebilir. Sosyal bütünleşme hedefinin en başından bu yana göz önüne alındığını ve bu yolda bazı politikalar uygulandığını biliyoruz. Bazıları bu hedefleri ekonomik bütünleşmenin yan ürünleri olarak değerlendirmekte, bazıları sosyal bütünleşmeyi getireceği beklentisiyle ekonomik bütünleşmeyi desteklemektedir. Ancak sosyal bütünleşme konusunda tam bir kabul sağlandığından söz edilemeyeceği gibi, birbirinden farklı modelleri içe-

ren AB içinde sosyal bütünleşmenin ne yönde olacağı da belirlenmiş değildir. Bu nedenle bütünleşme projesinde hep varolan fakat içeriği ve geleceği büyük bir belirsizlik taşıyan bir boyut olarak düşünmek daha doğru görünmektedir. Bu boyutta ortaya çıkmış bazı özellikler var; ama merkezden çevreye doğru gidildikçe sosyoekonomik farklılıkların arttığı açık ve asıl mesele sosyal bütünleşmenin buralara uzanıp uzanmayacağıyla ilgili.

Avrupa Bütünleşmesi'nde hem sosyal bütünleşmeyle bağlantılı hem başlı başına önemli olan siyasal bütünleşme gibi bir dördüncü boyuttan da söz etmek doğru olur. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuranların gerçekçi bir yaklaşımla ekonomik çıkarlara dayanan bir ortaklık kurma yoluna gitmiş olmalarına karşın, siyasal bir birliğe ulaşma hayalleri olduğu ve ekonomik ortaklığın adım adım bu hayale doğru ilerleyeceğini umdukları bilinmekte; bu nedenle ekonomik bütünleşmeye "fonksiyonalist" bir yaklaşımla baktıkları düşünülmektedir. Kuşkusuz siyasal bütünleşme yolunda atılan/atılacak adımlar bu projeye çok daha farklı bir kimlik kazandıracaktır; ancak sosyal bütünleşmenin de siyasal bütünleşme olmadan gerçekleşmesi zor. Dolayısıyla sosyal ve siyasal boyutun gerçekleşmesi birbiriyle yakından ilişkili. Örneğin Avrupa düzeyinde etkili bir yeniden-dağıtım mekanizması yaratılmadan, özellikle yeni üyelerin kendi çabalarıyla veya AB'den gelecek kısıtlı fonlarla sosyal bütünleşmeyi gerçekleştirebileceklerini düşünmek de, siyasal bütünleşme olmadan bu yolda daha ileri adımların atılmasını beklemek de mümkün değil. Avrupa Bütünleşmesi'nin bugün ve gelecek açısından en netameli ve çözümü zor konusu da burada; bu konuda alınacak kararların Avrupa Bütünleşmesi'nin niteliği ve geleceğini belirleyeceği de bilinmekte. Dolayısıyla AB'nin önemli paradoksu, bu bütünleşmenin siyasal ve sosyal bütünleşmeye doğru gitmesini gerektiren koşullarla bunun önünde dikilen engellerden doğmakta. Bu nedenle bu bekleyiş, bazen mümkün bazen olanaksız görünmekte, kimi zaman canlanırken kimi zaman sönmektedir. Örneğin bu yoldaki istemlerin 2000 başlarında canlandığı veya ivme kazandığından söz edilebilirken; bugün bundan oldukça uzaklaşıldığı ortadadır.

Sosyal bütünleşmeyi isteyen ve destekleyenler arasında sendikalar başta gelmektedir. Sendikaların, hem küreselleşmeye karşı Avrupa düzeyinde bir alternatif yaratmak hem genişleme sürecinde sosyal standartların yukarı ve merkeze doğru bütünleşmesini sağlamak üzere Avrupalılaşmanın sosyal boyutları üzerinde durdukları ve sosyal Avrupa çağrıları yaptıkları bilinmektedir (ETUC, 2005). Ancak AB düzeyinde ekonomik politikaların liberalleşmesi yönündeki çabalar arttıkça bu

konudaki kuşkuların da arttığı, örneğin istihdam politikasındaki değişikliklerin sendikalar ve ücretli kesim için olumsuz şeyler ifade ettiği görülmektedir (Richard Hyman, 2005, s. 15). Hyman, "rekabet edebilirlik" amacının AB'nin mantrası haline gelmesinden söz etmektedir ki haklıdır. Örneğin 2000 yılında benimsenen temel istihdam hedefleri ile uygulamaya konulan Avrupa istihdam stratejisine bakıldığında, istihdam artışının büyük ölçüde fiyat ve bütçe istikrarı gibi makroekonomik hedeflere bağlandığı, bunun yanı sıra işgücü piyasasında "çalıştırılabilirlik" (*employability*) özelliklerinin artırılması gibi aktif politikaların önemsendiği ve yeterince iş yaratılamamasının esnek istihdam biçimleriyle telafi edilmesi yoluna gidildiğini görüyoruz. Tüm bunlar istihdam politikasını doğrudan değil, dolaylı yoldan ve ikincil konumda ele alan bir anlayışın işaretleri; öte yandan esneklik anlayışıyla koruma ve güvence içinde kalanlarla bunun dışında kalanlar arasındaki eşitsizliklerin artması kaçınılmaz; bunun da sendikal politikaları zayıflatacağı ortada. Bu gelişmeler karşısında sendikaların uyarıcı bir pozisyon aldıkları da görülmekte.

Avrupa sendikaları, tek pazarı yaratan anlaşma gereği olarak ekonomik ve sosyal meselelerin el ele gitmesi, ikisi arasında bir denge yaratılması gereğinden söz etmekte ve sosyal Avrupa kavramının AB'nin gelişmesinin merkezinde yer aldığını, sendikaların bu nedenle AB'yi desteklediğini ifade etmekte; öte yandan bugün karşılaşılan işsizlik gibi başarısızlıkları da siyasal cesaretsizlik ve Avrupa Bütünleşmesi'yle ilgili vizyon eksikliğine bağlamaktadır (ETUC, 2005, s. 3-4): Küreselleşme karşısında olumsuz bir yaklaşım sergilemekten uzak olan Avrupa sendikaları, Avrupa Bütünleşmesi'nin amacının da bu sürecin yararlarını maksimize ederken zararlarını en aza indirmek olması gerektiğine dikkat çekmekte. Sendikalar için Avrupa'nın ortak değerleri dayanışma, eşitlik, sosyal adalet, enternasyonalizm, sosyal ve ekonomik hayatın insan ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde yapılanması olarak belirlenmektedir.

Kuşkusuz, bütünleşme açısından en başarılmış görünen ekonomik ve mali konularda bile ülkelerarası farklar var ve insanların ve hizmetlerin serbest dolaşımında sorunlar olduğu bilinmekte. Ancak asıl sorun, tek pazar olmanın ötesine geçilip geçilemeyeceği. 2000 başlarında bu konuda daha atılım içinde görünen AB'nin bugün geriye çekildiği görülmektedir. Bu dönemde, hem Orta ve Doğu Avrupa'ya doğru çok önemli bir genişleme sağlanmış hem Avrupa Anayasası'na ilişkin tartışmalara girişilmiş ve bu yolda adımlar atılmıştır. Oysa bugün bu tartışmalardan eser yok ve tek pazar olmanın ötesindeki iddialar büyük

ölçüde kenara bırakılmış durumda. Üye ülkeler düzeyinde sermayenin güçlenen konumu ve merkezdeki ülkelerde bile kapitalizmi "sosyalleştiren" özelliklerin aşınınaya uğraması söz konusuyken, AB düzeyinde hem küreselleşmeye ve enformasyon çağına uyum öne çıkmakta hem genişleme nedeniyle kendi içindeki farklılıklar artmaktadır; bu durumda sosyal hedeflerden vazgeçilemese de çelişkilerin büyüdüğü bir sürece girilmektedir. Dolayısıyla kadim soruyu hatırlayarak şöyle sormakta yarar var: Avrupalılaşma bugün hangi Avrupa'yı temsil ediyor; yarın nereye yönelecek, neyi ifade edecek?

Bu soruları sorduğumuzda, Avrupalılaşmayı farklı kılan ve hem üye ülkeler hem AB düzeyinde Avrupa Toplum Modeli çerçevesinde özetlenebilecek gelişmelere bakmamız gerekiyor. Bu çerçevede Avrupa'da refah devleti kapsamında sağlanan gelişmelerle, bugün yaşanan değişiklikleri de gündeme getirmek kaçınılmaz. Ancak önce küreselleşme ve Avrupalılaşma arasındaki ilişkileri irdeleyelim.

Küreselleşen Dünyada Avrupa'nın Yeri

> Batı'nın bir coğrafi zatiyetle, yani Avrupa'yla; bir dinle, yani Hıristiyanlıkla; bir felsefeyle, yani Aydınlanma'yla; bir ırkla, yani beyaz ırkla; bir ekonomik sistemle, yani kapitalizmle ilgili olduğunu düşünmek doğru olacaktır.[4]

Küreselleşmeye geçmişten bu yana sürüp giden bir süreç olarak bakıldığında, bu sürecin 1500'lü yıllarda Avrupa'nın deniz yollarını kullanmasıyla başladığı söylenebilir. Bu sürecin geçirdiği tüm evrelerde Avrupa ülkeleri, siyasal, ekonomik ve askeri güçleriyle üstünlüklerini korumuş Batılılaşmanın/modernleşmenin/kapitalistleşmenin yayılmasını da kendi hegemonyaları çerçevesinde belirlemişlerdir. Bu nedenle, yalnız küresel politik ekonominin, çıkarları ve riskleri G-7 ülkelerinin yararına dağıtacak biçimde yapılandığı görüşünü savunanlar değil "bağımlılık" okulunun bu tür düşüncelerine katılmayanlar açısından da Avrupa'nın yüzyıllara uzanan küreselleşme sürecinin hem başlıca mimarı hem en çok kazananı konumunda olduğunu yadsımak kolay görünmüyor (Anthony McGrew, 2002, s. 348). Bugünkü evrede liderliği ABD'ye kaptırmış görünseler de siyasal ve ekonomik güçleriyle yine bu sürecin arkasındalar. Ekonomik göstergeler, "yaşlı kıta"nın hem gücünün devamını hem bu süreçten kazandıklarını açıkça ortaya koymakta.

4. Serge Latuoche, *Dünyanın Batılılaşması*, Çev. Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yay., 1993, s. 40).

Öte yandan 1950'ler sonrasında iki blok arasında sıkışmış, kendi içinde kavgalı Avrupa'nın çıkış yolu arayışıyla ekonomik işbirliği yolunda kararlar aldığı ve bu yolda attığı başarılı adımlarla Avrupa Birliği çevresinde bölgesel bir güçlenme içine girdiği de bilinmekte. Ekonomik işbirliği tek pazar, tek para gibi ciddi bir ekonomik bütünleşmeye dönüşürken, buna bağlı olarak Avrupa da küreselleşmenin arkasındaki başlıca güçlerden biri olarak, bu süreçten en çok yararlananlar arasında yer almaktadır. Buna karşın, ekonomik bütünleşme karşısında cüce kalan bir siyasal ve sosyal bütünleşme var; bu da Avrupa'nın küresel oyunculuğu ve gücünü epeyce sınırlamakta.

Ekonomik Açıdan Küresel Oyuncu

Dünya üzerindeki hegemonya açısından bakıldığında, ABD'nin siyasal, askeri, ekonomik, teknolojik ve bilgi-iletişim alanlarındaki üstünlüğü ortada; bunun kısa sürede değişmesi de beklenemez. Avrupa'nın ekonomik bütünleşme yoluyla ABD karşısında görece bir güç dengelemesi aradığı da açık. Bunda başarılı ve başarısız olduğu alanlar var; ancak bunlar güç merkezini etkileyecek çapta değil. Örneğin uluslararasılaşan piyasa içinde Avrupa'nın rekabet gücü, GSMH ve istihdamdaki artış, teknoloji ve bilgi yoğun sektörlerin gelişmesi açısından ABD ve Japonya'dan geri kaldığını gösteren bazı verilerden de söz edilebilir; dünya ticaretinde, doğrudan yatırımlarda, sermaye dolaşımında ABD'nin önde olduğu da söylenebilir. Öte yandan 1973-2000 gibi uzun bir zaman dilimi alındığında, AB'nin gerek kişi başına, gerek saat başına düşen verimlilik açısından ABD'nin önünde geldiği yolunda bilgiler de bulunmaktadır (Robert Went, 2004, s. 13). Sahip olduğu güçle, Avrupa'nın küreselleşmeden kazanç sağlayanlar arasında yer aldığı da ortada.

25 üyeli Avrupa'da dünya nüfusunun yaklaşık % 7'si yaşarken, Avrupa'nın dünya ihracat ve ithalatındaki payı % 40'ı geçmektedir. Öte yandan en büyük 500 çokuluslu şirketin % 90'ı ABD, Avrupa ve Japonya gibi dünyanın üç büyük ekonomisine ait olurken, bu şirketlerin 179'unun ABD, 159'unun AB, 107'sinin Japonya kökenli olduğu görülmektedir (Rasmussen, 2003, s. 29).

AB ve ABD'nin dünya ekonomisindeki yerini kıyaslayan bazı rakamlar, AB'nin gücünü daha açıkça ortaya koymakta. Bunlardan birkaç örnek verelim (Went, 2003, s. 7-11): 2001 yılında ticari eşya ihracatında AB'nin payı % 37,2, ABD'nin payı %11,9; ticari hizmet ihracatında AB'nin payı % 41,9, ABD'nin % 20,5; 2000 yılındaki toplam dışa yönelik doğrudan yatırımlar stokunda (*foreign direct investment*) AB'nin

payı % 51,7, ABD'nin payı % 21,3. Doğrudan yatırımların ihracattan daha önemli olduğu da ortada. Örneğin ABD'de AB kökenli yatırımların 2000 yılında ABD'de satışları, bu ülkeye AB'den yapılan ihracatın dört katı tutarında. 2002 yılının rakamlarına göre küresel şirketler içinde 35.096 ana şirket ile 61.685 yabancı ortaklığın AB kökenli olduğu, bunların 3.263 ve 15.699'unun da Amerika'da yer aldığı, finans dışında ve varlıklarına göre sıralanan en büyük 100 küresel şirketin 48'inin AB üyeleri, 24'ünün ABD kökenli şirketler olduğu ortaya konulmaktadır (2003, s. 9). Dünyadaki toplam gayri menkul piyasasında da AB'nin payı % 33, ABD'nin payı da %36 dolayında; bu konuda da AB'nin, ABD'den geri durumda olmadığı ortada. Tüm bu veriler AB'nin küresel piyasadaki güçlü konumunu da, küreselleşen kapitalizmin arkasındaki temel güçlerden biri olarak yerini de ortaya koymakta. Aslında Went de yazısında, küreselleşen kapitalizme karşı AB'nin farklı bir politika izleyememesini, küresel ekonomi içindeki ikincil konumuna bağlayanların argümanlarının geçersizliğini ortaya koymaya çalışmakta ve bu verilerden hareketle AB'nin uluslararası ekonomi içinde, "küresel oyuncu" (*global player*) rolünü açığa çıkarmaktadır.

Avrupa'nın ekonomik açıdan güçlenmesinin, en başta kendi içindeki ekonomik bütünleşmeyle ilgisi var. Örneğin tek pazar geliştikçe, her AB üyesinin öteki üyelerle yaptığı mal ticaretini artırdığı görülmekte ve Avrupa'daki ticaretin yaklaşık % 70'inin kendi içinde gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu nedenle Avrupa'da tek pazar yaratmaya yönelik projenin başarılı olduğu ve Avrupa firmalarının bu fırsata Avrupa'daki ticareti genişleterek yanıt verdikleri düşünülmektedir (Neil Fligstein ve Frederic Merand, 2002, s. 14). Yıllar boyunca dünya ticaretindeki payı istikrarlı bir çizgi izleyerek gelişen Avrupa'da, AB sonrası asıl değişim kendi içindeki piyasa bütünleşmesinin giderek daha önem kazanması olmaktadır. Bu dönemde Avrupa kökenli büyük şirketlerin kendi ülkeleri dışında fakat Avrupa çapında daha fazla yatırım yaptıkları, örneğin Avrupa'daki yabancı sermaye yatırımlarının % 60'ının Avrupa'da yatırıma yöneldiği, bunun yanı sıra Avrupa kökenli olmayan çokuluslu şirketlerin de Avrupa'da daha fazla yatırım yapar hale geldiği görülmektedir; bu durumun, Avrupalılaşma ile küreselleşme arasında oynanan "dansı" gösterdiği ortadadır (Fligstein ve Merand, 2002, s. 16).

1990'lı yıllarda şirket satın alma açısından da Avrupa'nın en büyük alıcı ve satıcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde AB, ABD ve Japonya üçlüsü şirket satımlarının % 70-90, alımlarının ise % 68-90 gibi oranlarla neredeyse tamamına sahipken, bu alım satım işlerinin daha çok kendi aralarında olduğu, Avrupa kökenli şirketlerin Avrupa ve

Amerika'da şirket satın almaya ağırlık verdikleri görülmektedir. Örneğin 1990 yılında satılan şirketlerin % 41,2'si, satın alan şirketlerin de % 57,4'ü AB şirketleri 1999'da ise bu oranlar % 47,8 ve % 69,1. Buna karşın aynı dönemde Amerikan şirketlerinin satımdaki payları % 30'lar düzeyinde seyrederken; satın almadaki payları (% 15-% 30 arasında) daha düşük kalmaktadır (Fligstein ve Merand, 2002, s. 20-21). Avrupa'daki ekonomik bütünleşmenin başarısını gösteren bu rakamlardan iki büyük sonuç çıkarılmaktadır. İlk olarak, AB'nin tek piyasa inşa etmeye yönelik projesinin, yalnız kendi içindeki ticaretin artışının değil, dünya ticaretindeki artışı ve piyasa küreselleşmesini sağlayan ana dinamiklerden biri olduğu ve bu iki süreç arasındaki ilişkilerin karşılıklı işlediği görülmektedir. İkinci olarak, Avrupa'daki ekonomik bütünleşmede sağlanan bu başarının, piyasadan çok politika ile piyasa arasında sağlanan bağla, piyasaların düzenlenmesi ve işlemesi için getirilen kurallarla ilişkisi bulunmaktadır. Yani kurallar çerçevesinde gelişen Avrupa Bütünleşmesi'nin, örneğin çalışma ve çevre konusundaki standartları düşürmeden, sosyal güvenliği tehlikeye sokmadan başarıldığı ve hükümetlerin vatandaşları için sosyal güvence sağlamalarının serbest ticaretten gelen kazançları azaltmadığının kanıtlandığı söylenmektedir. Yazarlar bu sonuçları çıkarmakta haklı; ama bunlara karşı bazı argümanlar da akla gelmiyor değil. Örneğin şirket alım satımlarının şirket birleşmeleri anlamını taşıdığı düşünülecek olursa, bu rakamlar küresel düzeyde tekelci veya oligopol bir piyasanın ortaya çıkmasında AB'nin payının büyüklüğünün de bir ifadesi olmaktadır. Ya da çalışma ve çevre standartlarının korunması meselesinde, bir yandan AB üyesi olmayan ülkelerdeki bozulan standartları, öte yandan AB üyelerinde de değişimi zorlayan koşulları düşünmemek mümkün değil. Sonuç olarak, bunların küreselleşmeye karşı farklı politikalar uygulanabileceğinin bir göstergesi olduğu konusunda yorumlar farklılaşsa da bu göstergelerin küreselleşmenin itici güçlerinden birinin Avrupa olduğunu gösterdiği ve Avrupa'nın farklı bir küreselleşme anlayışını izlememesinin, AB'nin seçimiyle ilgili olduğu konusunda bir tereddüt olmasa gerek.

Ekonomik Bütünleşme ve Küreselleşme İçinde Güçlenen "Oyunculuk"

Yukarıda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yıkılan ve üstünlüğü ABD'ye kaptıran Avrupa'nın 20. yüzyılın ikinci yarısında kendini toparlayıp üç büyük ekonomiden biri haline geldiğini gördük. Bu gelişmede Avrupa'daki ekonomik bütünleşme en önemli rolü oynamakta ve kuşkusuz küreselleşen piyasa ve artan ticaret de büyük katkı sağlamak-

tadır. Bu nedenle bir bütün olarak Avrupa'nın, kendisi için nimetleri sorunlarından daha fazla olan küreselleşmeye olumlu baktığı açıktır. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı raporlar da küreselleşmenin herkes için pastayı büyüttüğü görüşünü dile getirmektedir ki yukarıdaki veriler de bunu göstermektedir (EC, 2005, s. 9). Öte yandan son dönemde ABD ve Japonya'dan sonra Çin ve Hindistan gibi yeni ekonomik güçlerin rekabeti karşısında kalan Avrupa'nın, bunlar karşısında daha fazla küreselleşme, serbest piyasa ve teknoloji yenilenmesinden medet umduğu, küreselleşmenin yarattığı bazı endişelerin ise sosyal politika alanındaki bazı reformlarla giderilmesinin düşündüğü anlaşılmaktadır.

Örneğin, Avrupa Komisyonu için hazırlanan yakın tarihli bir raporda, küreselleşmenin AB için olumlu sonuçları vurgulanırken; firmaların başka ülkelerde üretime yönelmesinin, düşük nitelikli işgücü için hem iş kaybına hem ücretlerin düşmesine yol açtığı gibi bazı kaygılara da değinilmekte ve bu kaygıları doğrulayan bulgulara yer verilmektedir (Iain Begg; Juraj Draxle; Jorgen Mortensen, 2008); Ancak rapor, küreselleşmenin sağladığı yararların, sosyal açıdan yol açtığı bazı kayıplardan çok fazla olduğunu defalarca vurgulamakta ve sonuçların her ülke, bölge ve kişi açısından aynı olmasının beklenemeyeceğini, kayıpların telafisinin sosyal politikalara düştüğünü belirterek bu anlamda "refah devletine yeniden yatırım yapılması" yolunda tavsiyelere yer verme yoluna gitmektedir. Bunun gibi daha birçok rapor veya akademik çalışma ya ortaya çıkan sorunları doğrudan küreselleşmeye bağlamayarak ya da küreselleşme karşısında siyasal iktidarlara ve uygulanan politikalara bağlı olarak farklı sonuçlar alınabileceğini söyleyerek, Avrupa için küreselleşmenin vazgeçilemezliğini ve uyumun gerekliliğini vurgulamaktadır. Yine, ileride yer vereceğim gibi, küreselleşmeye uyum nedeniyle uygulanacak politikaların, örneğin refah devletinde reform gereğinin ya da çalışma yaşamında esneklik yönündeki değişikliklerin, bunlarla güvence arasında bağlar korunduğu sürece, bazılarının iddia ettiği gibi, ABD modelinin taklidi olarak değerlendirilemeyeceği görüşünün dile getirildiğini de görüyoruz.

Sonuç olarak AB'nin birincil seçimi, Avrupa'daki ekonomik bütünleşmeyi güçlendirerek küreselleşmeden olabildiğince yararlanmak ve en başta bilgi teknolojisi olmak üzere yeni ekonomilere geçişi kolaylaştırmak ve yalnız ABD ve Japonya değil, yeni yükselen ekonomiler karşısında da rekabet gücünü korumak olmaktadır. Bu koşullarda işsizlik, ücretlerde ve gelir dağılımında eşitsizliğin artışı ya da çalışma standartlarının esnekleşmesi gibi sorunlar çıksa bile; bunları kendi anlayış ve modelini esnekleştirerek, bu çerçevede korumaya çalışmak

da ikincil seçimi olarak görülebilir. Dolayısıyla Avrupa da ABD veya Japonya gibi, bu dizginsiz ve düzensiz işleyen finans sektöründen, çokuluslu şirketlerinin yarattığı üretim zincirlerinin sağladığı gelir aktarımından, dünya piyasasındaki güçlü konumundan yararlanmakta ve küreselleşmeyle büyüyen ve küreselleşmeyi büyüten, genişleten güç konumunu korumaktadır. Savaş sonrası benimsediği siyasal ekonomi ve refah devleti anlayışı ile küreselleşen kapitalizmin neoliberalizmi zaman zaman çatışsa bile, gerek güçlü ekonomisi ve kurumsallaşmış refah devleti gerek sosyal tarafları devreye sokan demokratik korporatizm gibi bir yapılanma içinde ortaya çıkan çelişkileri yumuşatabilme ve kendi modelini bir dereceye kadar sürdürme olanağı bulmaktadır. Sonuç olarak, yaptığı ikili seçimler nedeniyle, hem ABD'nin yolunu izlediği hem kendi yolunu bulmaya çalıştığı yolundaki değerlendirmeler mümkün olabilmektedir.

Bunlardan bazı sonuçlar çıkarmak mümkün. İlk olarak, Avrupa'nın küresel oyuncu olarak konumunu ortaya koyan ve bazılarına yukarıda aktardığım verilere dayanan Went'in haklı olduğunu düşünebiliriz (Went, 2003, s. 7, 14). AB, ABD'nin yolunu izlemek zorunda olmadığına göre, neoliberal politikalar politikalar izliyorsa, bunun bir zorunluluk değil, seçim olduğunu düşünmek gerekir. Küreselleşme ve Avrupalılaşma arasında sürüp giden karşılıklı dans veya alışveriş sürdükçe, bu seçimin devam edeceğini düşünmek de yanlış olmaz. Yeni AB ve üye ülkeler yararları açısından küreselleşmeye uyumu, benimsenen refah devleti ve toplum modelinin sağladığı pragmatik katkılar nedeniyle de kendi modellerini izlemek gibi ikili seçimlerini sürdürecekler demektir. Küresel yatırımların ve ticaretin getirdiği dış fırsatlar, içeride yarattığı çelişkilerden çok fazla. AB'nin, bu çelişki ve sorunları tümüyle gideremese de yumuşatacak politikalar uygulayabildiği ölçüde çıkarlarını da, modelini de devam ettirebilmekten yana olduğu/olacağı ortada. Biraz sonra değineceğim politikalar da bunu göstermekte.

İkinci olarak, Avrupa ekonomik açıdan ne kadar güçlü olsa da, siyasal açıdan bütünleşmiş olmadığını dikkate alarak, her biri farklı çıkarlar ve politikalar güden üye ülkelerin bir araya geldiği AB'den de tek ve güçlü bir politika çıkmasının beklenemeyeceği söylenebilir. Bu nedenle Avrupa'nın ABD'nin gölgesinden çıkarak küresel düzeyde daha demokratik, sürdürülebilir ve sosyal küresel adaletten yana bir küreselleşme için farklı bir gündem oluşturmasının mümkün ve gerekli olduğu düşünülse de, bunu sağlama konusundaki güçsüzlüğü ortada. Kısacası, böyle bir küreselleşme modelinin kendisi açısından daha az yarar sağlayacağını bilmesi nedeniyle olduğu gibi, bunu yapacak güçte

de olmaması nedeniyle böylesi girişimleri Avrupa'dan beklemek mümkün olmasa gerek.

Küresel düzeyde kapitalizmi dönüştürme yönünde bir gündemi izleyecek ve kotaracak konumu olmayan Avrupa'nın, kendi içinde farklı bir Avrupalılaşma-bölgeselleşme-küreselleşmeyi başarmasıysa biraz daha olasılık dahilinde; bunun da önemsiz olduğunu düşünemeyiz. Çünkü Avrupa bunu başardığı ölçüde liberal kapitalizme karşı kendi düzenlenmiş kapitalizmini, ekonomi karşısında siyasetin önemini ve piyasa karşısında refah devletinin rolünü de korumuş olacak ki bu da dizginsiz kapitalizm karşısında alternatif bir modelin olması demektir. Bu nedenle farklılıklarını da, yaşadığı çelişki ve bulduğu yolları da tartışalım diyorum.

İki Süreç Olarak Küreselleşme ve Avrupalılaşma: Benzerlikler ve Farklılıklar

Avrupa'da ekonomik bütünleşme yolunda atılan adımların arkasındaki temel mantığı ve gerçekçi yaklaşımları biliyoruz. Savaş sonrasında yıkılmış ve bölünmüş, kendi içinde kavgalı ve iki süper güç arasında sıkışmış Batı Avrupa için, gerçekçi ve akılcı yol, hem düşmanlıkları giderecek hem tek başlarına başaramayacakları güçlenmeyi sağlamak üzere ekonomik çıkarlara dayalı bir ortaklık kurmaktı. Ekonomik ortaklıkların öteki alanlarda da yakınlaşma ve birleşmeyi getireceği yolundaki fonksiyonalist yaklaşımlarının haklı olduğu zaman içinde anlaşıldı. Yukarıda ekonomik bütünleşmenin üye devletlere ve genel olarak Avrupa'nın güçlenmesine nasıl katkı sağladığına ilişkin epeyce bilgi verdik. Kısacası, Avrupa'daki ekonomik bütünleşme ile küreselleşme arasında da yakın ilişkiler olduğunu biliyoruz; ama iki süreci farklılaştıran özellikler de epeyce.

İki Süreç Arasındaki İlişkiler

Güç ilişkilerini esas alan realist yaklaşım açısından Avrupa Bütünleşmesi ile küreselleşme arasındaki ilişki üç farklı çerçeve içinde açıklanmakta (Wivel, 2004, s. 14-19): İlk olarak küreselleşme tek kutuplu (unipolar) sistem içinde gelişen bağımlı bir değişken olarak alındığında, sistem içi sosyalizasyon gereği, dünyanın geri kalan en etkin ve güçlü konumda olan ABD'yi izlemesi kaçınılmaz görülmektedir. AB de aynı yolu izlediğinden, Avrupa ekonomik bütünleşmesi de küreselleşmenin bir öğesi, parçası anlamını taşımakta ve izlediği politikalar da bu yolda olmaktadır. Dolayısıyla, rekabet gücünü artırmaya öncelik

veren AB'nin bu düzeyde benimsediği neoliberal uygulamalar, giderek geleneksel Avrupa Toplum Modeli'nin yerini almakta, Avrupalılaşma küreselleşmenin bir yansıması olmaktadır.

İkinci olarak, realist yaklaşımı benimsemekle birlikte küreselleşmeyi uluslararası sistemin yapısını ve rekabet ilişkilerini değiştiren bağımsız bir değişken olarak ele alanlar açısından, Avrupa Bütünleşmesi, Avrupa'nın yeni bir süper güç olma yolunda gösterdiği çaba olarak yorumlanmaktadır.

Bu mantığa göre, Avrupa Bütünleşmesi küreselleşmenin bir ürünü fakat aynı zamanda Amerika'nın egemenliğinde belirlenen dünya düzenine karşı bir meydan okumadır; Avrupa ve AB kurumlarının benimsedikleri ekonomik politikalar ve politika oluşturma konusunda paylaştığı normlar, Amerika vaya Asya'daki modellerden epeyce farklılık taşımakta ve bu bütünleşme projesinin farklı gelişmesini sağlayacak nitelikte görünmektedir. Böyle olduğunda, AB'nin bütünleşmeyi sağlayan bir model olarak gelecekte küreselleşmeye meydan okuyan farklı bir süper güç olarak ortaya çıkması da muhtemel.

Üçüncü yaklaşım ise, küreselleşen dünyada güçleri azalan ulus-devletlerin, bu boşluğu doldurmak üzere ulus-üstü birleşmelere gitmelerinin; yani uluslararası ekonominin bölgesel bütünleşmelere yol açmasının bekleneceği yönünde. Bu durumda küreselleşme ve Avrupa Bütünleşmesi, ne sistem içi ne sistemi dönüştüren bir gelişme olarak görülebilir; her ikisini de uluslararası ilişkileri değiştiren sistem dışı değişiklikler olarak değerlendirmek doğru olur. Bu bakış açısıyla, Amerika'nın imparatorluk olarak da anılan hegemonyası, paradoksal olarak yeni güçlenme ihtiyacına yol açtığından ulus-devletler bölgesel güçlenme yoluna gitmektedir. NAFTA, ASEAN, AB gibi zaten ortaya çıkmış bölgesel projeler, zaman içinde "bütünleşme sarmalları" (integration spirals) yaratarak çok başlı bir uluslararası sistem ortaya çıkaracaklardır. Bu durumda Avrupa Bütünleşmesi de Amerika'nın hegemonya stratejisinin bir uzantısı olabileceği gibi, aynı zamanda Amerika'nın küreselleşme stratejisine karşı stratejik bir tepki olarak da biçimlenebilir.

Küreselleşme ve Avrupalılaşma ilişkisini irdeleyen birçok yazarın, yukarıdaki değerlendirmelerin ortaya koyduğu ikili konumu dile getirdiğini görüyoruz. Örneğin, küreselleşme karşısında AB'nin hem bir kanal hem bir kalkan olduğu da söylenmekte (Graziani, 2003, s. 176); küreselleşmenin arkasında bir güç olduğu kadar küreselleşmeye karşı bir savunma ve bir yanıt olduğu da düşünülmektedir (Bob Deacon, 2001, s. 69; John Clarke, 2001, s. 34). Ya da, Avrupa Bütünleşmesi'nin

küreselleşmeye yanıt vererek nasıl hızla büyüdüğü dile getirilirken; 1980 ve 90'larda Avrupa Bütünleşmesi'nin derinlik kazanması yolundaki girişimlerin de büyük ölçüde Batı Avrupa'nın küreselleşmeyi kontrol etme çabaları olarak değerlendirildiği görülmektedir (Wallace, 2000, s. 16). Bu farklı değerlendirmelerin hepsinin doğruluk payı taşıdığını da söylemek durumundayız. Nedeni de nereden bakıldığı kadar, Avrupa Bütünleşmesi'nin hep anlatmaya çalıştığımız karmaşık karakteriyle ilgili.

Küreselleşme ve Avrupa Bütünleşmesi arasındaki bu çelişkili ilişkiyi açıklamak için küreselleşmenin Avrupa refah devleti üzerinde yarattığı bazı sorun ve gerilemelerden söz etmek ve gerek üye ülkeler gerek AB'nin bu süreç karşısında savunma anlamında ne gibi politikalar izlediklerine bakmak gerekiyor; bunlara aşağıda yer vereceğim. Kısaca söylemek istersek, birçok üye açısından hem sahip olunan farklılıklar bütünüyle gözden çıkarılmak istenmediğinden hem demokratik kaygılar ve kurumsallaşmış haklar nedeniyle böyle bir risk göze alınamadığından, radikal değişikliklerden sakınılmakta; fakat reform tartışmaları ve değişiklik istemleri gündemden düşmemektedir. AB açısından karmaşıklık daha da yoğun; bir yandan Avrupa Toplum Modeli gibi benimsenen bazı değerlerden söz edilmekte, öte yandan hem küreselleşmeye uyum hem bütünleşmeyi sürdürmek gibi çelişkili yanları da olan politikalar izlenmeye çalışılmaktadır. Bunun yanı sıra zaman içinde güçler ve politikalar da değişebilmektedir. Bu nedenle, nereden ve neye bakıldığına göre, küreselleşme ile Avrupa bütünleşme projesi arasında farklı ya da benzer özellikler bulmak mümkün.

20. yüzyılda giderek uluslararası güç dengesinde üstünlüğü ABD'ye kaptıran Avrupa'nın, ekonomik bütünleşmeyle ilgili projesinin arkasında ortaya çıkan güç dengesizliğini telafi etmek arayışının olduğu ortada. Bunu piyasaların serbestleşmesi ve bütünleşmesiyle yapacağını düşünerek ilk adımlarını bu yolda atmış, 1990 sonlarında da tek pazara ve paraya geçebilmiştir. Bu anlamda Avrupalılaşma ile küreselleşme benzer özellikler taşımakta. İkisi de ekonomik yakınlaşma bütünleşme, tek bir piyasanın ortaya çıkması, sermaye, mal ve hizmet dolaşımının serbestliği gibi konularda benzer amaçlar gütmekte. Öte yandan, Avrupalılaşmanın arkasında siyasal kararlardan söz edilerek küreselleşmeden farklılığı düşünülse de, bu süreçte de güçlü ülkelerin merkezi bir rol oynadığı yadsınamaz. Bunun gibi, Avrupalılaşmanın küreselleşme gibi açık uçlu bir süreç olduğu ve daha tamamlanmadığı belli; bundan sonra nasıl bir yola gireceği de bilinememekle birlikte ama siyasal müdahalelerle değişimlere açık olduğu görülmektedir.

AB'nin küreselleşmeye yaklaşımı ve bu sürece uyum açısından izlediği ekonomik politikalara, bu süreçten yararlanmak açısından küresel oyuncu rolüne bakıldığında, ekonomik bütünleşmenin küreselleşmeye katkı sağlayan ve ondan yararlanan bir uzantı olduğuna kuşku yok. Üstelik, Çin ve Hindistan gibi hızla büyüyen yeni ekonomik güçler karşısında üstünlüğünü ve rekabet gücünü koruma derdi, Avrupa'nın sosyal kaygı ve standartlarının gerilemesine de yol açacak güçte. Bu durumda küreselleşmeden sağladığı yararları sürdürmek adına, Avrupa'daki ekonomik bütünleşmenin kurallardan, standartlardan ve sosyal kaygılardan uzak küreselleşmeye daha fazla benzeme olasılığı da yok değil.

Bu olasılığa karşın, ekonomik bütünleşmenin başından beri taşıdığı sosyal kaygılar, üye ülkeler gibi AB düzeyinde de önemsenen koruyucu standartlar, Avrupa Toplum Modeli ve sosyal bütünleşmenin hedeflenmesi ve bunların korunması adına bazı maliyetlerin göğüslenmesi, bu süreci küreselleşen kapitalizmin önceliklerinden farklılaştırırken; Avrupa Bütünleşmesi'nin siyasal niteliği de bu farklılıkların korunması olasılığını yükseltmekte. OECD içinde en yüksek ücret maliyeti merkezdeki AB üyelerinde ortaya çıkmakta ve üye ülkeler ücret maliyetini düşürmekten çok verimlilik artışını savunmaktadır (EC, 2005, s. 8); ya da yüksek işsizliğe karşın istihdamda koruyucu politikalardan vazgeçilmemektedir. Bu durumda da iki süreç arasında farklılıklardan söz etmek gerekmekte.

Küreselleşme ve Avrupalılaşma arasındaki farklılıkları, oluşma ve gelişme sürecinin arkasındaki güçler ve kararlarla benimsenen hedef ve politikalar olarak iki boyutta irdelemek anlamlı olacak.

Avrupa Bütünleşmesi'nin Arkasındaki Güç ve Kararlar

Küreselleşmeyi irdelediğimiz ilk bölümde, küreselleşmenin birçok açıdan özelliklerini ve sonuçlarını ele aldığımız gibi arkasındaki güçlere de değindik. Uluslararası ilişkiler ve ekonomide ABD'nin hegemonyası ortada, küresel şirketlerin demokrasiyle ilgisi yok, çok ortaklı görünse de uluslararası kuruluşlarda alınan kararlarda demokrasiden söz etmek zor. Aksine buralarda alınan kararların en başta ABD olmak üzere zengin ülkelerin güdümünde olduğu, gelişmekte olan ülkelerin bağımlı ve güçsüz konumlarının ise onlara pek itiraz alanı bırakmadığı gibi gerçekleri biliyoruz. Kısacası, ne 1980 sonrasında ortaya çıkan ve küreselleşme veya piyasanın uluslararasılaşması olarak adlandırılan bu sürecin ortaya çıkmasında ne bu çerçevede piyasanın biçimlenmesi ve işleyişinde ortak ve demokratik biçimde alınmış kararlardan söz

edebiliyoruz. Bu konuyu yeterince irdelediğimizden artık Avrupa'daki ekonomik bütünleşmenin arkasındaki siyasal nitelik üzerinde durmak istiyorum.

Küreselleşmenin aksine, Avrupa'da ülkeler arasında ortak bir hedef ve program olarak ortaya çıkan ve bir anlaşmayla hayat bulan siyasal bir proje karşısındayız. Bu proje, küreselleşmeden farklı olarak, teknolojik gelişme, piyasa güçleri gibi ne olduğu belirsiz etmenlere değil siyasal kararlara dayanmakta ve siyasal kararlarla işlemektedir. Tüm süreç boyunca da hükümetler arası müzakere ve anlaşmalar, sürecin işleyişini ve ne yönde gelişeceğini belirleyen temel kaynak/dayanak konumundadır. Küreselleşme ile Avrupalılaşma arasındaki asıl fark buradadır (Michelle Beyeler, 2003, s. 161).

Buna bağlı ikinci farklılık, siyasal kararlarla başlayan ve gelişen Avrupalılaşma sürecinin demokratik niteliğidir. Bu projede bir dereceye kadar güçlü devletlerden ve bunların çıkarları doğrultusunda belirlenen kararlardan söz etmek mümkün olsa da bir yandan nitelikli oy çokluğu (başlangıçta oy birliği) ile alınan kararlar, öte yandan doğrudan seçimle gelinen Avrupa Parlamentosu'nun karar verme, politika-oluşturma sürecinde Konsey'in yanı sıra etkin konumu, bunun da ötesinde yine Avrupa düzeyinde oluşmuş güçlü sosyal tarafların varlığı ve kararların farklı katmanlarda tartışılıp görüşülmesi gibi yöntemlerin benimsenmiş olması, önemli adımların üye ülke parlamentoları veya kamuoyu tarafından onaylanması gereği, Avrupa Bütünleşmesi'ne oldukça önemli bir demokratik boyut kazandırmakta. Küreselleşme dayatmacı politikalarla gelişirken; Avrupalılaşma önemli ölçüde demokratik süreçler ve kararlar çerçevesinde varlık kazanmaktadır. Bu nedenle, yalnız üye ülke hükümetleri tarafından değil, daha geniş bir çevrede atılan adımlar izlenebilmekte ve tartışılmakta; sürece demokratik müdahaleler mümkün olmaktadır.

Tüm söz konusu özellikleri nedeniyle bu süreçte, taraflar arasında görece eşitsiz ilişkilerin varlığını tümüyle bir yana bırakamasak da, egemenliğin paylaşıldığı (*shared sovereignity*) ve en azından hükümetler arasında demokratik kalmaya özen gösterildiği yadsınamaz (Tanja ve Börzel, 2000, s. 3). Bu projeye katılmak ülkelerin isteğine bağlı olmakta, katılım süreci müzakereyle işlemekte ve onaylanması için yine karşılıklı irade gerekmektedir. Üye olunduktan sonra da bütünleşmenin geleceği konusunda her ülke söz sahibi konuma gelmektedir. Küreselleşmenin arkasında egemen güç olarak ABD ve finansal sermayeden söz edilebilirken; Avrupalılaşma başından bu yana yapılanmış, projelendirilmiş ve paylaşılmış bir bütünleşme projesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Demokrasinin oldukça başarılı olduğu koşullarda bile en geçersiz kaldığı alanın, sosyal eşitlik ve sosyal adalet olduğu, vatandaşlığın sosyal boyutlarını kurmak ve geliştirmek yönünde ciddi sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Bu alanda daha gelişmiş koşulların geçerli olduğu Avrupa refah devletlerinde, demokrasinin işleyişi ve işlevselliği açısından daha olumlu koşullardan söz etmek doğru olur. Bunun gibi, müzakereci demokrasi tartışmaları çerçevesinde demokrasinin etkinliğini artırmak için yalnız siyasal değil ekonomik kararlara da katılım öngörüldüğü ve bu alanda da demokratik araçların geliştirilmesi istendiğinden, işletme düzeyinden ulusal düzeye, oradan da bölgesel ve küresel düzeye uzanan çok farklı bir yönetim anlayışının gündeme gelmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda Batı Avrupa ve AB düzeyinde önem kazanan "sosyal ortaklık" ve "sosyal diyalog" anlayışının, çok taraflı ve müzakereci bir demokrasi anlayışını yansıttığı (Bohman, 2003) bilindiği gibi, Avrupa Toplum Modeli'nin önemli bir özelliği/parçası olarak demokrasi ile kapitalizmi ya da sosyal devlet ile kapitalizmi uyumlandırmak açısından önemli bir işlev gördüğü de iyi bilinmektedir (Koray ve Çelik, 2007).

Üçüncü olarak, Avrupa Bütünleşmesi, bu süreçte hem inisiyatif alan ve proje oluşturan hem bunların uygulanmasında koordinasyon sağlayan Avrupa kurumları oluşturmuş durumda. Bu yanıyla yalnız ekonomik bütünleşme olmaktan çıkıp kendine özgü bir nitelik kazanırken, merkezsiz, yönetimsiz, denetimsiz küreselleşmeden de farklılaşmaktadır. Karar almada yılda birkaç kez gerçekleşen hükümetler arası buluşmalar (başbakan veya bakanların oluşturduğu Avrupa konseyleri) etkin olsa bile, bu kararların hazırlanmasında, farklı düzeylerde taraflarla görüşülüp fikir alınmasında, karar ve politikaların olgunlaştırılmasında Avrupa Komisyonu'nun rolü de çok önemli. Buna benzer bir hazırlıkla Konsey kararlarını görüşen ve karar verme yetkisini Konsey'le paylaşan bir Avrupa Parlamentosu söz konusu; alınan kararların uygulanmasındaki ihtilafların çözüm yeri olarak bir Avrupa Adalet Divanı oluşturulmuş durumda. Sosyal tarafların doğrudan AB düzeyinde kendileriyle ilgili kararlara katılımını sağlamak üzere Ekonomik ve Sosyal Konsey gibi bir kurumlaşmaya ihtiyaç duyulmuş, daha sonra da Bölgeler Arası Konsey kurulmuş bulunmakta. Avrupa Parlamentosu, Avrupa Komisyonu ve Avrupa Adalet Divanı'nın, hem güç dengesizliğini gidermek hem ulus-üstü düzeydeki çıkarları temsil etmek açısından işlev gördükleri ve Adalet Divanı gibi bir yargı organının devrede bulunmasının üyelerin üzerinde anlaşmaya varılmış kuralların dışına çıkmasını önlediği düşünülmektedir (Beyeler, 2003, s. 160). Sonuç olarak, Avrupa Bütünleş-

mesi bu kurumlar/mekanizmalar aracılığıyla yürütülmekte ve denetlenmektedir. Bu nedenle, yarı devletten, federatif nitelikten veya ulus-üstü nitelik kazanan bir yapılanmadan söz edilmektedir. Küreselleşen piyasa karşısında, küresel düzeyde bir siyasal kurumsallaşma, siyasal kararlar ve denetim mekanizmalarının çok uzağında olduğumuzsa ortada.

Dördüncü olarak, Avrupa'daki ekonomik bütünleşme başından bu yana sosyal hedefleri, bölgesel farklılıkların azaltılmasını ve üyeler arasında dayanışmayı esas almakta. Yukarıda bu süreçte Avrupa için benimsenen bir toplum modelinden, bu modelin Avrupa düzeyinde ortaya çıkan uzantılarından ve Avrupalılaşmanın siyasal ve sosyal bütünleşme iradesini çok daha ciddiye alan bir proje olarak varlık kazandığından söz ettik. Bu irade ve amaçlar henüz gerçekleşmekten uzaksa da AB'nin bu yolda bir niyeti ve söylemi var; kısıtlı da olsa oynadığı bir rol ve bu amaç için ayrılan fonlar söz konusu. Avrupalılaşmayı, henüz bu konuların konuşulmaya bile yanaşılmadığı küreselleşmeden ayıran bir başka önemli nitelik de burada.

Küreselleşme ile Avrupalılaşmanın, piyasaya uyum, yönetim modelleri ve karar verme gibi üç boyutta İtalya örneğinde karşılaştırmasını yapan Graziano, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü politikaları ile hükümetlerin küresel piyasaya uyma yönünde değişime zorlandıklarını, buna karşın AB'nin yalnız bir "negatif bütünleşme" ve "piyasa oluşumu" değil, baştan beri sosyal boyutları önemsediğini ve sosyoekonomik gelişmeye önem verdiğini söylemekte; öte yandan, küreselleşme sürecinde hükümetler arası ilişkilerin nadiren kurumsallaşmasına karşın, Avrupa Bütünleşmesi'nde Avrupa düzeyinde kurumlar ile bir Avrupa politikasının (Europolity) oluşturulduğunu, yalnız iki düzeyli değil çok düzeyli ilişkilerin kurumsallaştığını ifade etmektedir (Graziano, 2003, s. 179). İki süreç arasında büyük farklar olduğunu söyleyen yazar, sosyal nitelikler açısından da Avrupa için, ya "küreselleşmenin Avrupalılaşması" ya da "Avrupa modelinin korunması" gibi iki seçenek olduğundan söz etmekte.

Tüm bu farklılıklar, Avrupalılaşmanın küreselleşmeye karşı "*düzenlenmiş bölgeselleşme*" gibi bir anlam taşımasını sağlasa ve arkasında siyasal iradenin varlığı kabul edilse de, bölgesel bütünleşmenin küreselleşmeden farklı bir anlam taşıyıp taşımayacağı bu siyasal iradeye bağlı olarak değişebilecektir. Bu anlamda 2000 başlarında, örneğin Fransız Başbakanı, Avrupa'nın perspektifinin küreselleşmeyle sulanmış ve bozulmuş bir piyasadan ibaret olmadığını, bir toplum modeli olduğunu söylerken (aktaran Jurgen Habermas, 2001), Komisyon Başkanı Prodi, Avrupa'nın kendi modelini dünyaya açma hedefinden

söz ederken, sosyal farklılıklarını korumaktan yana bir siyasal iradenin varlığından da bahsedilebilirdi. 2000 sonlarına gelindiğindeyse, neoliberal politikalara uymak, "küresel oyuncu" olarak güçlenmek gerektiği yolundaki söylemler baş tacı edilmektedir. Dolayısıyla bu bütünleşme projesinin arkasındaki siyasal iradenin varlığı sosyal modelin Avrupalılaşacağı yolunda bir garanti olmak yerine, politik iradenin biçimlenmesine göre Avrupalılaşmanın anlamının değişebileceğinin göstergesi oluyor.

İkinci olarak, Avrupa Bütünleşmesi'nde demokrasinin rolü tartışılmaya değer. Ulus-üstü kurumsallaşmanın giderek güç kazanması ve ulus-üstü hukukun etki alanının yayılması bu düzeyde demokrasinin önemini artırırken, AB düzeyindeki demokrasiyi güçlendirmenin Avrupalılaşmanın geleceğini belirleyici niteliğini de dikkate almak gerekmekte. Avrupa'da, küreselleşme ve bölgeselleşme gibi iki sürecin üye ülkelerin hükümranlıklarını daraltmasına karşı çok taraflı ve çok düzeyli müzakerelerle kurumsal bir yanıt bulunmaya çalışılmakta, bu yollarla AB düzeyindeki karar alma süreçlerinin demokratik anlamda gelişmesi için uğraşıldığı bilinmektedir. Yine de AB düzeyinde işleyen müzakerelerin üye ülkelerin halklarının kontrolünden uzaklaştığı, kimin kime karşı çoğunluk gücünü kazandığının bilinemediği ve ulus-devlet düzeyinde olduğu gibi AB düzeyinde de hesap verilirlik ilkesinin geçerliliğinin olmadığı ve bu nedenlerle, karar alma süreçlerinde demokrasinin temel ilkelerinden uzaklaşıldığı kaygısı yaşanmaktadır (McGrew, 2002, s. 352-54). Karar alma sürecinde seçimle gelmiş hükümetlerin bulunması ve doğrudan seçimle gelinen Avrupa Parlamentosu'nun varlığı da yeterli bulunmamakta ve halklardan, bölgelerden, farklı gruplardan uzak kalan Brüksel'de bir "demokrasi açığından" (*democracy deficit*) söz edilmektedir. Öte yandan genişleme veya antlaşmaların yenilenmesi gibi tarihi kararların, parlamentolarda onaylanması yerine, halkoyuna sunulması gibi demokrasi açığını giderme yolunda atılan adımlar da –bir tahmine göre Avrupa'daki düzenlemelerin % 70'inden fazlası ulus-üstü düzenlemelerle belirlendiğinden (McGrew, 2002, s. 353)– gündelik yaşamı belirleyen birçok karar açısından demokratik açığı ortadan kaldırmaya yetmemektedir. Bu açığın, Avrupa'da temel ilkeleri bir araya getirmeye, bir dereceye kadar demokratik kontrol ve güvence sağlamaya yönelik Avrupa Anayasası arayışları ve oluşumuna yol açan temel nedenlerden biri olduğu da bilinmektedir. Bu oluşum uygulanma şansı bulamadan rafa kalktığı ve bütünleşmenin derinleşmesi yönündeki adımlardan vazgeçildiği için, demokrasi açığı yönündeki tartışmalar da şimdilik duraklamış görünmektedir.

Gerek genişleme gerek derinleşme gibi çok temel adımlar konusunda üye ülkelerden yükselen demokratik tepkilerin, sosyal bütünleşme açısından ne anlama geleceğini kestirmek de zor. Örneğin son genişleme sonrası artan ihtiyaçlara karşın, merkez ülkelerin daha fazla fedakârlık yapmaya yanaşmadığı bilinmektedir. Bu nedenle, merkezdeki ülkelerde kamuoyunun refah devletini koruma konusundaki talepleri kendi modellerini korumayı sağlasa da modelin değer ve politikalarının çevre ülkelere ulaşmasını sağlamaya yetmez. Yani AB düzeyinde ülkeler ve bölgeler arasındaki büyük eşitsizliklerin giderilmesi ilkesel bazda kabul edilse bile bunu gerçekleştirecek güçte bir yeniden-dağıtım mekanizmasına ihtiyaç olduğu düşünüldüğünde, merkez ülkelerdeki kamuoyunun bu yolda rızasını sağlamak hiç kolay görünmüyor. Bu durumda AB'nin etkisi, yeni üyelerde sosyal refah yönündeki talepleri ve toplumsal dinamikleri güçlendirerek benimsediği vizyon doğrultusunda bazı küçük katkılarla bu yoldaki motivasyonu ve adımları cesaretlendirmek gibi ancak dolaylı yoldan olabilir.

Aşağıda, bu bütünleşme sürecini az çok farklılaştıran toplum modeline ve bunun sağladığı sosyoekonomik gelişmelere değinmek istiyorum. Kuşkusuz her ülkede anlayış ve gelişme aynı değil; öte yandan günümüzde değişen koşullar var; yine de Avrupalılaşma derken bazı farklılıkların kastedildiği bir gerçek.

AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİ'NDE YOL GÖSTERİCİ FİKİR: AVRUPA TOPLUM MODELİ

> İlk olarak, ulusal ekonomik ve sosyal politikalar dayanışma ve yakınlaşma, eşit fırsatlar ve ayrımcılığın her türlüsüne karşı mücadele, işyerinde yeterli sağlık ve güvenlik, eğitime ve sağlığa yaygın (evrensel) bir erişim, sürdürülebilir kalkınma ve sivil toplumun katılımı gibi ortak değerler üzerinde inşa edilmektedir. Bu değerler sosyal piyasa ekonomisinden yana Avrupa'nın seçimidir. Bunlar, aynı zamanda, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Temel Haklar Şartı'nı olduğu kadar, Avrupa antlaşmalarını, onun eylem ve yasalarını yansıtırlar.[5]

Küresel düzeydeki ekonomik gücü, buna karşın bölgesel düzeyde henüz tamamlanmamış ulus-üstü kurumsallaşması, küreselleşmeye benzerliği kadar farklılıkları, iddiaları kadar çelişkileriyle "sürüp giden" sürüp giderken de değişen, evrilen bir bütünleşme projesi karşısındayız; bu bütünleşmenin ne anlam taşıyacağı konusunda belirsizlik

5. EC, "European Values in the Globalised World" Communication from the European Commission, 2005, s. 4, http://www.wc.europe.eu/

ve karmaşa çok. Örneğin, üyeler arasında AB'ye ilişkin beklentiler farklılaştığı gibi, sendikaların ve soldaki partilerin istemleri de değişmekte; liberalleşme eğilimlerine destek verenler gibi karşı çıkanlarda de bulunmakta, ekonomik bütünleşmeden öteye geçmek istemeyenler kadar sosyal Avrupa'dan söz edenler bulunmaktadır. Dolayısıyla uluüstü kurumsallaşmasının nereye kadar ve ne yönde ilerleyeceğini, bu kurumsallaşmanın kendi içinde ve neoliberal küreselleşme karşısında neyi temsil edeceği, ne anlama geleceği bilinememektedir. Sendikaların ve solun ekonomik bütünleşmeyle sınırlanan Avrupalılaşmaya karşı çıkmaları ve bu yolda Avrupa düzeyinde bir hareketlenmeyi başarmaları durumunda sosyal Avrupa'yı yaratma olasılığından söz edilebilir, şimdiki haliyle kalma olasılığından da. Eğer geçmişten gelen miras ve üzerinde uzlaşma sağlanan değerlere bağlılık yönünde bir Avrupalılaşma gerçekleşirse, hem Avrupa düzeyinde benimsenen modele bağlılıktan (*path dependency*) söz edilebilecek hem küreselleşme karşısında bir alternatif olma olasılığı korunacaktır. Buna karşın küreselleşmeye uyum adına; liberalleşme doğrultusundaki politikalar sürdürüldüğünde ve üye ülkeler düzeyinde anlayış farklılıkları giderilemediğinde, Avrupa Bütünleşmesi ekonomiyle sınırlı kalacağı gibi, dünyanın geri kalanı açısından da ekonomik bir güç olmanın ötesinde bir şey ifade etmeyeceği söylenebilir.

Bu açıdan geçmişten gelen miras veya "Avrupa Toplum Modeli" diye formüle edilen geleneği ve beklentileri irdelemek gerekli; bunun için özellikle merkezdeki üye ülkelere dönerek bu düzeydeki gelişmeleri özetlemeye çalışacağım.

Avrupa Toplum Modeli

Avrupa Komisyonu'nun 1994 yılında yayımladığı "Avrupa Sosyal Politikası: Birleşmeye Doğru Bir Yol" başlıklı Beyaz Kitap'ta, Avrupa sosyal modelinden ne anlaşıldığı konusunda bazı değerlerin ortaya konduğunu görüyoruz: Buna göre, demokrasi ve insan hakları, piyasa ekonomisi, serbest toplu pazarlık ve sendikal haklar, fırsat eşitliği, sosyal refah ve dayanışma Avrupa Toplum Modeli'nin ortak değerleridir ve bu değerler, bir maliyet değil, rekabetin sürdürülmesi açısından da önemli özelliklerdir (EC, 1994). Aralık 2000'deki Nice Toplantısı'nın sonuç bildirgesinin ekindeyse Avrupa Toplum Modeli, "Sosyal diyalog ve genel çıkara yönelik ve sosyal bağlılık için hayati önem taşıyan faaliyetleri kapsayan hizmetler yoluyla yüksek koruma sağlayan ve üye ülkelerin farklılıklarının ötesinde ortak değerlere dayanan bir sistem"

olarak ifade edilmektedir (EC, 2000). Bu ifadede sosyal diyalog, sosyal bağlılık, sosyal koruma gibi ortak değerlerden söz edildiği gibi, AB'yi kuran Antlaşmaların ilk maddelerinde de çoğulculuk, hoşgörü, eşitlik, dayanışma gibi toplumsal değerlere yer verildiğini ve bunun yanı sıra yüksek istihdam, sürdürülebilir kalkınma, rekabet edebilirlik, yaşam kalitesi ve çevre korunması gibi ekonomik politikaları ilgilendiren değerlerin zikredildiğini görüyoruz.

AB düzeyinde dolaşıma giren daha birçok açıklama ve doküman, AB'nin "Avrupa Toplum Modeli" diye bir kabulü olduğunu, özgürlükçü olduğu kadar dayanışmacı bir siyasal/toplumsal örgütlenmeyi benimsediğini, toplumsal ve bölgesel düzeyde daha eşitlikçi ve daha dengeli bir toplumsal yapı öngördüğünü bu nedenle büyüme ile verimlilik, dayanışma ile güvence arasında uzlaşma sağlayıcı mekanizmaların işlemesini istediğini göstermektedir (EC, 2001). Yine de Avrupa Toplum Modeli'yle ne kastedildiği net değil ve bu tanımlama birçok anlama gelmekte.

Avrupa Toplum Modeli'nin (ATM) üç farklı teze dayanarak kullanıldığı söylenmektedir (Maria Jepsen ve Amparo Serrano Pascual, 2005, s. 232-233): İlk olarak, Amerikan ve Avrupa ekonomileri arasındaki farklılığa ve Avrupa'nın ötekine göre olumlu özellikleri olduğu varsayımına dayanan bir söylem olarak kullanılmaktadır. İkinci tez, bu modelde ekonomik ve sosyal boyutların birbiriyle bağları üzerinde durmakta ve AB kurumlarının da ekonomik başarı ile sosyal nitelikleri birlikte sürdürmek gibi amaçları olduğunu varsaymaktadır. Üçüncü varsayımsa, Avrupa Toplum Modeli'ni, siyasal bir proje veya Avrupa kurumlarının meşruiyetini sağlayan anahtar faktör olarak değerlendirmektedir. Ancak her tür kullanımı içinde, Avrupa Toplum Modeli'yle ne anlatılmak istendiğine ilişkin net bir açıklama getirmek mümkün değil. Örneğin aşağıda yer vereceğim Vaughan-Whitehead gibi, ATM'yle çok boyutlu bir model tanımlamasına da gidilmekte, daha basitçe ana özellikleri tüm vatandaşlar temel sosyal-güvenlik sağlayan, çıkarlar arasında koordine edilmiş pazarlıklar ve eşit ücretleri güvence altına alan bir model (Ferrera, Hemerijck, Rhodes, 2001, s. 174) ya da refah devletinin desteklediği emek-gelir bağlantısının (*labour-income nexus*) toplu kararlarla biçimlendiği bir model olarak da tanımlanmaktadır (Iain Begg ve Jos Berghman, 2002, s. 182). Buna karşın Avrupa'da birçok model olduğunu söyleyip, ideal model arayışında olanlar ve bu çerçevede İskandinav ülkelerindeki uygulamadan hareket edenler de var. Bunların dışında, Avrupa Toplum Modeli'ne Avrupa projesi olarak bakanlar ve modeller arasında benzerlikler ya da farklılıklar üzerinde durmak ye-

rine, ulus-üstü bir model olarak yapılanmasını dikkate alanlar da var.

Netlik taşımayan bir fikir veya deyim olarak ATM üzerinde bunca durulmasını neye bağlayabiliriz? Herhalde bu arayışları, ilk olarak, yukarıda belirtilen sorun ve tıkanıklıklara AB düzeyinde yanıt aranmasıyla ilişkilendirmek gerek. Öte yandan bu tür değerlerin benimsenmesi, Avrupa kamuoyunun bütünleşmeye ve AB politikalarına olumlu yaklaşımının sağlanması açısından da önemli olabilir. Batı Avrupa ülkelerinde kamuoyunun refah devletine ilişkin yaygın desteği bilindiği gibi, her ne kadar sosyal politikalar üye ülkelere bırakılmış olsa da ekonomik bütünleşmenin üye ülkelerdeki sosyal politikaları etkilediği anlaşılmaktadır. Avrupa Birliği'nin varlığı ve devamı, kamuoyunun ilk olarak ulusal politikalara ve ülke elitlerine; ikinci olarak, Avrupa Bütünleşmesi'ne olmak üzere çifte bağlılığa (*double allegiance*) dayalıdır. Üye ülkelerdeki vatandaşların Avrupa Bütünleşmesi'ne ilişkin destekleri de, bu bütünleşmenin onlara sağladığı ulusal düzeydeki çıkarlara ve kazanımlar göre değişir (Kees van Kersbergen, 2000, s. 9-12). Örneğin bu bütünleşme refah devleti ve bu yoldaki sosyal politikaların devamını sağladığı ölçüde bütünleşme projesine bağlılık devam edecektir ve bu nedenle bir ihtiyari uzlaşmadan (*permissive consensus*) söz edilebilir. Dolayısıyla AB düzeyinde uygulanan politikalar gibi, modele bağlılık yolundaki söylem de, AB ve siyasal elitler için bu projeye bağlılığın sürmesi açısından önemlidir. Sendikaların, AB'yi sosyal bütünleşme gibi değerleri gerçekleştirdiği ölçüde destekleyeceklerini ifade eden sözleri de bunu açıkça ortaya koymakta.

Ülkeler arasındaki bu değerler ve uygulamalar açısından oldukça büyük farklılıkları dikkate alarak; bunların tüm ülkelerde gerçekleşmiş değerler olmaktan çok, yol gösterici bir fikir, bir rehber (*idée directrice*) olarak görülmesinin daha doğru olacağı da düşünülmektedir (Jens Alber, 2006, s. 1). Bu düşüncenin büyük haklılık taşıdığı yadsınamaz. Kısacası refah devletini anımsatan bir modelden ve buna ilişkin değerlerden söz edilmesi, hem bütünleşmenin niyeti ve hedeflerinin ortaya konması açısından oldukça anlamlı olmakta hem bu ortak değerler, kurumlar, politikalar net olmadığından oldukça da belirsizlik taşımaktadır. Küreselleşen piyasa ve artan rekabet, buna uyum için ekonomik ve parasal birliğin getirdiği sınırlamalar ve genişleme sürecinde üye ülkeler arasında artan farklılıklar gibi hep söz ettiğimiz sorunlar nedeniyle, merkezdeki üye ülkelerde bile değişim istenirken; AB düzeyindeki hedef ve politikaların ne olacağının daha da belirsizleştiği söylenebilir. Bu nedenle Avrupa Bütünleşmesi'nin giderek ne ifade edeceğini bilemeyeceğimiz gibi, AB düzeyinde, ulus-üstü bir anlayış ve uygulama

olarak ATM'nin de ne anlama geleceğini bilmiyoruz; yine de bu konudaki tartışmalardan bir şeyler çıkarmaya çalışalım.

Bir yol gösterici olarak AB'nin benimsediği Avrupa Toplum Modeli'nin bileşenleri açısından ayrıntılı bir liste olarak şunlar sıralanmaktadır (Vaughan-Whitehead, 2003, s. 6 ve devamı):

a) Sosyal meselelere çok boyutlu yaklaşım söz konusudur; bu yaklaşım, önemli sosyal konuların ve olabildiğince geniş kesimlerin kapsanmasını amaçlar.

b) Çalışma yaşamında artan asgari haklar geçerlidir; kapsanan konular ve kesimler sürekli olarak genişlediğinden asgari haklar ve güvenceler de genişler.

c) Sürekli ve geneli kapsayan sosyal koruma amaçlanır; yani sosyal dayanışma anlayışına dayalı sosyal koruma, bu modelin kurucu bileşenlerinden biridir.

d) Güçlü ve iyi işleyen sosyal diyalog; AB ve üye ülkelerde yönetim anlayışının bir özelliği olarak görülür ve teşvik edilir.

e) İşyerinde demokrasi ve yönetime katılmaya inanma; bu, Avrupa'daki girişimlerin önemli özelliklerinden biridir ve AB tarafından da gelişmesi desteklenmektedir.

f) Tüm vatandaşların ilgili kararlara katılımının sağlanması hedeflerden biridir; bu nedenle, sivil toplumun çeşitli biçimlerde karar verme süreçlerine dahil olması istenir ve sağlanır.

g) Kapsayıcı toplum anlayışı; dayanışma gibi temel bir ilkenin yol göstericiliğinde, Avrupa organlarının ve üye ülkelerin hiçbir vatandaş grubunu Avrupa'nın inşası süreci dışında bırakmamasını önemser.

h) Hakça ücretler ve çalışma koşulları ve sosyal adalet birçok Avrupa dokümanında yer alan önemli bir ilkedir.

i) İstihdamın öncelikli bir yeri vardır; gerek AB gerek üye ülkeler açısından istihdam artışı sosyal politika alanında öncelikli konudur.

j) Genel çıkara yönelik konularda kamu hizmetleri esastır; bu nedenle, sosyal ve bölgesel dayanışma açısından önemli görülen kamu hizmetlerinin devamlılığı sağlanır.

k) Ayrımcılığa karşı eşit fırsatlar; özellikle kadın ve erkek arasındaki ayrımcılığın önlenmesi ve kadınlara da eşit fırsatlar tanınması politikalarını önemser.

Bu ayrıntlı tanımlama içinde yer alan özelliklerden bazılarının AB düzeyinde bugünden az çok biçimlendiği veya politika konusu olduğunu söyleyebiliriz; ama çoğunun niyet, hedef, değer olarak ifade edilme noktasında kaldığı bir gerçek.

Avrupa sendikalarının ise, ATM'nin temel özelliklerini kendilerine ilişkin hak ve uygulamalar çerçevesinde çizdikleri görülmektedir (ETUC, 2005, s. 6):

- Tam istihdam açısından devletin sorumluluğunun kabulü (sosyal piyasa ekonomisi)
- Örgütlenme özgürlüğü, grev hakkı, toplu pazarlık, işçilerin bilgi edinme hakkı, haksız işten çıkarmalara karşı korunma, adil ve hakça çalışma koşulları, eşitlik ve ayrımcılığın önlenmesi gibi temel sosyal haklar;
- Sosyal koruma açısından evrensel bir sistem, asgari gelir için yeniden-dağıtımcı önlemler ve artan oranlı vergiler
- Sosyal diyalog
- Sosyal ve istihdamla ilgili düzenlemeler (işyeri ve iş güvenliği, günlük-haftalık çalışma süresinin sınırlanması, izinler ve iş güvencesi, fırsat eşitliği).

ETUC, Avrupa Toplum Modeli'nin yalnız Avrupa için adil bir seçim olmayacağını, bu modelin Avrupa'nın ticari ilişkileri ve sürdürülebilir kalkınma arayışları ile Avrupa işletmelerinin dışarıdaki yatırımları açısından da izlenecek bir model olduğunu vurgulamaktadır (ETUC, 2005, s. 11).

Son olarak, 2005 yılında Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı "Küresel Dünyada Avrupa Değerleri" başlıklı rapora bakarsak, burada Avrupa toplum modelleri gibi çoklu bir ifade kullanıldığını; fakat bazı ortak değer ve uygulamalara yer verildiğini görüyoruz (EC, 2005, s. 4-5): İlk olarak, ekonomik ve sosyal politikaların biçimlenmesi açısından tüm modellerin paylaştığı ortak değerlerden söz edilmektedir Buna göre ulusal ekonomik ve sosyal politikalar, dayanışma ve yakınlaşma, fırsat eşitliği, ayrımcılıkla savaş, işyerinde yeterli sağlık ve güvenlik ile yaşam ve çalışmada nitelik, sürdürülebilir kalkınma ve sivil toplumun katılımı gibi paylaşılmış değerler üzerine inşa edilir. İkinci olarak, Avrupa vatandaşlarının devletten beklentilerinin öteki ülke halklarından daha fazla olduğu ifade edilmekte; bu nedenle ulusal sistemin finansmanında ve örgütlenmesinde getirdiği düzenlemeler ve kamu harcamaları yoluyla kamu sektörünün büyük rol oynadığı belirtilmektedir. Örneğin 25 üyeli AB'de kamu harcamaları ve sosyal koruma için GSMH'nin % 27'si ayrılırken, bu oranın ABD'de % 15, Japonya'da % 17 olduğuna işaret edilmektedir. Üçüncü olarak, güçlü bir Avrupa boyutunun ulusal hükümetleri bu yolda takviye ettiğine değinilmektedir. Dördüncü olarak, üyelere göre değişse de hükümet, endüstri ve sendikalar arasındaki

sosyal diyalog ve sosyal ortaklık geleneğinin varlığından ve bu geleneğin AB antlaşmalarına da yansıdığından söz edilmektedir; üç taraflı sosyal zirveler de buna örnektir.

Bu ortak değerler çerçevesinde, Avrupa projesi olarak nasıl bir ATM inşa edilecektir? Ortak değerler, hangi politikalarla ve nasıl hayata geçirilecektir? ATM'yle ilgili tanımlamalar gibi bu konudaki beklentiler de farklı.

Avrupa Toplum Modeli'nin Üye Ülkeler Açısından Anlamı

Avrupa Toplum Modeli ve refah devletini farklı kılan nelerdir? Bu alanda sağlanan gelişme ve sonuçlara, ülkelerarası farklılıkları ve zaman içindeki değişimleri de gözden kaçırmadan bakmak gerekiyor. Avrupa Toplum Modeli'yle ilgili olduğu gibi refah devletiyle ilgili tartışmalar da çok; ancak ben, bu tartışmalara girmeden konumuz gereği daha çok çıktılar üzerinde durmak istiyorum. Bu toplum modeli içinde, devletin gelirin yeniden-dağılımındaki rolü ve bunun sosyoekonomik sonuçlarıyla, bu modelin siyasal yapılanma üzerindeki etkileri gibi iki önemli farklılık göze çarpmaktadır. Aşağıda bunlara değinirken her iki açıdan da üyeler arasında azımsanmayacak farklar olduğunu baştan söylemek gerek. Örneğin bu dönemde Kuzey Avrupa ülkelerinde daha cömert bir refah devleti ve bunun gerçekleşmesinde payı bulunan uzun süreli sosyal demokrat partilerin iktidarı ile Güney Avrupa'da daha azgelişmiş sosyal devlet ve sağ partilerin iktidarı, hatta 1970 ortalarına kadar dikta rejimleri gibi farklılıklar söz konusu. Yine de zaman içinde siyasetin, demokrasinin ve sosyal devletin bu coğrafyada kazandığı anlam ve işlevler nedeniyle Avrupa Toplum Modeli diye formüle edilen bazı ortak özelliklerden söz edilmekte; bu konularda farklılık gösteren üye ülkelerden de benzer gelişmeler beklendiği görülmektedir.

Devletin Yeniden-Dağıtımdaki Rolü ve Sosyoekonomik Sonuçları

Her modern devletin az çok sosyal refahı gözeten bir niteliği var; dar anlamda bir refah örgütlenmesi veya devletin muhtaç olanlara gelir transferi yapması ve kamu hizmetleri aracılığıyla sosyal iyileştirme sağlamaya çalışması da demokrasinin kaçınılmaz getirisi olarak görülmekte. Ancak modern zamanların bu sosyal refah anlayışının ötesinde herhangi bir devletin "sosyal refah devleti" olarak tanımlanabilmesi için yasal/anayasal haklardan çok, uygulanan siyasal ekonomiye

bakmak daha elverişli görünmektedir (Esping-Andersen, 1990, s. 2). Avrupa'daki uygulaması içinde sosyal refah devleti, temelde "pazarın etkilerini düzeltip tazmin ederek toplumsal alana ekonomik öğenin yeniden sokulmasının bir yolu" (Pierre Rosanvallon, 1993, s. 228); yani pazarın olumsuz etkilerini telafi edecek bir "yeniden-dağıtım" aracı olarak kurumsallaşmaktadır. Bu nedenle sosyal harcamalar önemli bir göstergedir.

Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) ve kamu bütçesi içinde sosyal harcamaların payına baktığımızda, modeller arasında farklılıklar olsa da genellikle harcamaların yüksek olduğu ve geçmişten bu yana hep artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin yüzyıl başına göre 1960'a kadar olan dönemde kamu bütçesi içinde sosyal harcamaların payının Almanya'da % 30'dan % 62'ye, İngiltere'de % 20'den % 47'ye, İsveç'te % 30'dan % 53'e çıktığını görüyoruz (Flora ve Alber, 1990, s. 49). Bu durum sonraki dönemlerde de devam etmiş ve genellikle GSMH'nin yaklaşık yarısı kamu harcamalarına ayrılırken; yaklaşık üçte biri ile dörtte biri arasındaki pay da sosyal harcamalara gitmiştir. Yine yüzyılın ilk yarısında refah harcamaları açısından ülkeler arasındaki ayrımlar daha büyükken, 1950'den sonra farklılığın azalmaya başladığı ve bu konuda bir yakınlaşmanın ortaya çıktığı görülmektedir (Bela Tomka, 2003, s. 257). Bu dönem Avrupa refah devletinin gelişme gösterdiği dönem; bunun sonuçları da en başta refah harcamalarının artışına yansımakta. Refah devletiyle ilgili eleştiri ve sorgulamanın başladığı 1980 sonrasında bile, sosyal harcamaların GSMH içindeki payının hâlâ dörtte birin üzerinde seyrettiğini görüyoruz.

2005 yılında GSMH içinde sosyal harcamalara ayrılan pay, 15 üyeli AB içinde % 27,8; 25 üyeli AB'de % 27,4'tür (Eurostat, 2008, s. 3). Bu oranın İsveç'te % 32; Fransa'da % 31,5; Almanya'da % 29,4 gibi daha yüksek düzeye çıktığı görülmekte, buna karşın İtalya'da % 26,4; İngiltere'de % 26,8 gibi rakamlarla ortalamanın altına düşmektedir. Yakın zamanda AB üyesi olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ise, GSMH içinde sosyal harcamalara ayrılan payın % 20 ve altına düştüğü (Polonya'da % 19,6; Çek Cumhuriyeti'nde % 19,1; Litvanya'da % 13) görülmektedir. Oranlara bakarak Avrupa'da yüksek (İskandinav ülkeleri), orta (Kıta Avrupası) ve düşük sosyal harcama (Akdeniz ülkeleri gibi) yapanlar olarak üç grup ülkenin bulunduğu, şimdi yeni üyelerle bunlara, sosyal harcamalara daha düşük pay ayıran yeni bir grubun eklendiğini söylemek mümkün.

Refah devletini yalnız yapılan sosyal harcamalara bakarak tanımlamak açıklayıcı olmayabilir; toplumsal eşitlik ve dayanışma gibi kav-

ramların daha ayırt edici kriter olduğu açıktır. Eşitlik anlayışı, hiç kuşkusuz mutlak anlamda bir eşitlik değildir; ilk olarak, fırsat eşitliği anlamında düşünülebilir ve liberal yaklaşımlar açısından bu anlamda kabul gördüğü de bilinmektedir. Refah devleti açısındansa bu eşitlik, daha çok, haklar ve güvenceler için minimum bir düzey sağlanması anlamındadır; yani devletin, eğitim, sağlık, gelir, sosyal güvence gibi temel konularda herkese asgari bir standart sağlaması yükümlülüğü olduğu düşünülmektedir. Bu alanlardaki asgari güvence ve standartlar, herkes için en alt düzeyde de olsa bir eşitlik yaratılması ve daha ileri standartlara ulaşmak için başlangıç noktası oluşturulması açısından önemlidir. Bu anlamda refah devleti ve politikaları, sosyal eşitlik açısından bir "uzatma merdiveni" (*extension ladder*) niteliğindedir (Martin Hewitt, 1992, s. 27); yani hem genel bir standart getirmekte hem daha ileri standartları yakalamak isteyen bireyler için bir geçiş/uzanma potansiyeli barındırmaktadır. Bu yaklaşım piyasa ve devleti, bireyci ve toplumcu çözümleri bir arada tutmak isteyen pragmatik refah devleti anlayışına da uygundur.

Bu açıdan bakıldığında, refah devletinin hem başarılarından hem başarısızlıklarından söz etmek mümkün. Örneğin Avrupa refah devletinin sosyal eşitliğin gelişmesi ve gelir dağılımındaki adaletsizliğin azalması açısından önemli iyileşmeler sağladığı yadsınamaz. 15 üyeli AB düzeyinden bakarsak; en alttaki % 20'lik gelir grubunun toplam gelirin % 7,6'sını, en zengin grubun ise % 39,3'ünü aldığı görülmekte, en zengin grubun payının, en alttaki gruba göre 5,2 kat fazla olduğu anlaşılmaktadır (EC, 2001, s. 94). Kuzey Avrupa ülkelerindeyse iki gelir grubu arasındaki fark daha da azalmaktadır.

15 üyeli AB ile son olarak katılan 10 yeni üyenin, gelir dağılımı, kişi başına düşen gelir ve yoksulluk oranları açısından durumlarına dayalı olarak yapılan bir değerlendirmede, altı ayrı ülke grubu ve gösterdikleri performans aşağıdaki tabloda özetlenmektedir:

Tablo 1: 25 Üyeli AB'de Gelir Eşitsizliği ve Kişi Başına Düşen Gelire Dayalı Olarak Ülke Grupları, 2001 (grup ortalamaları)

		Kişi başına satın alma par. Ort. AB % olarak		%80 / % 20	Yoksulluk oranı (medyan gelirin %60'ından az)
Eşitsiz AB-10	Litvanya, Estonya, Slovakya	42	33	5.7	18
Ilımlı eşitsiz AB-10	Kıbrıs, Macaristan, Malta, Polonya, Letonya	60	29	4.5	15
Eşit AB-10	Çek Cumhuriyeti, Slovenya	68	24	3.3	10
Eşitsiz AB-15	Yunanistan, Portekiz, İspanya, İngiltere	89	35	5.8	20
Ilımlı eşitsiz AB-15	İtalya, Belçika, İrlanda, Hollanda	117	28	4.3	16
Eşit AB-15	Avusturya, Danimarka, Fransa, Finlandiya, Lüksemburg, İsveç	136	25	3.6	11

NOT: Eşitsizlik düzeyi, nüfusun % 80'inin geliri % 20'ye göre 5 kat ve daha fazlaysa eşitsiz, 4 ile 4,9 arasındaysa ılımlı eşitsiz, 3,9 kattan daha azsa eşit grup olarak tanımlanmaktadır.

Altı ülke grubu aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:
– AB-15 ülkeleri arasında, gelirin görece eşit dağıldığı ülkeler, Avusturya, Danimarka, Fransa, Finlandiya, Lüksemburg ve İsveç'tir.
– AB-15 ülkeleri arasında, eşitsizliğin daha ılımlı olduğu ülkeler, Belçika, İrlanda İtalya ve Hollanda'dır.
– AB-15 ülkeleri arasında, gelir dağılımına görece eşitsiz olduğu ülkeler, Yunanistan, Portekiz, İspanya ve İngiltere'dir.
– AB-10 ülkeleri içinde, göreceli olarak gelirin eşit dağıldığı ülkeler Çek Cumhuriyeti ve Slovenya'dır.
– AB-10 ülkeleri içinde, eşitsizliğin daha ılımlı olduğu ülkeler Kıbrıs, Macaristan, Malta, Polonya ve Letonya'dır.
– AB-10 ülkeleri içinde, gelir dağılımında eşitsizliğin daha yüksek olduğu ülkeler Litvanya, Estonya ve Slovakya'dır.

Kaynak: Begg, 2008, s. 118.

Gelir dağılımında büyük adaletsizliklerin önlenmesi açısından belirli bir başarı gösteren AB üyelerinin, buna karşın yoksulluğu tamamen ortadan kaldıramadığı fakat ülkelere göre değişen oranlarda azaltabildiği anlaşılmaktadır. 2004 rakamlarına göre, medyan gelirin % 60'ından daha az gelire sahip olanlar 25 üyeli AB içinde nüfusun %16'sını (yaklaşık 72 milyon) bulmaktadır (EC, 2005, s. 76). Bu oran İsveç ve Finlandiya'da % 11'e düşerken; Almanya'da % 16, Fransa'da % 14, İngiltere'de % 18, İtalya'da % 19, İspanya'da % 24 olmaktadır. Ancak yoksulluk oranlarının bu ülkelerde yoksullara yönelik transferler öncesinde % 38 ile % 44 arasında seyrettiği gibi bir gerçek de var. Yani yardımlar ve gelir transferlerinin etkisiyle yoksulluk üçte iki veya yarısı kadar azalmakta. Yaş gruplarına göre yoksulluğun dağılımına bakıldığında, her ülkede en riskli grubun 16-24 yaş arası gençler olduğu, gençler arasındaki yoksulluk riskinin ortalamanın 7-8 puan üstünde seyretti-

ği görülmekte. Bu nedenle Esping-Andersen, ileride değineceğim refah devletine ilişkin reform ihtiyacını dile getirirken; geleneksel refah devletinin gençlerden çok yaşlılar üzerinde durduğu eleştirisini yapmakta ve gençlere daha fazla yatırımın gerekliliğini vurgulamaktadır.

Avrupa'daki sosyal refah devletinin en önemli başarısızlığı işsizliği ortadan kaldıramamış olmasıdır dersek, yanlış olmaz. 1970 ortalarına dek yüksek istihdamı gerçekleştiren Avrupa, bu dönemden sonra işsizlikle karşılaşmış ve 30 yıldır bu soruna verdiği büyük öneme karşın işsizlik sorunuyla baş edememiştir. 2005 yılında 20 milyona yakın işsiz var; AB'de işsizlik ortalaması % 8,8 iken, kadınlarda bu oran, % 9,9'a çıkmakta. Ancak daha büyük işsizlik sorunu gençler arasında yaşanmaktadır. Genç işsizliği erkeklerde % 18,3, kadınlarda % 19 olmaktadır. Ülkelere göre yine farklılıklar var; genç işsizliği Polonya'da % 29,8, Yunanistan'da % 25, İtalya'da % 21, Fransa'da % 23, İsveç'te % 22 (euro-stat, 2008, s. 75).

Yoksullukla işsizlik arasında karşılaştırma yapıldığında, 0-59 yaş grubundaki insanların % 10'unun, hiç kimsenin çalışmadığı hanelerde yaşadığı ve kimsenin çalışmadığı hanelerin üyelerinin, çalışan hane halkına göre dört kat daha fazla yoksulluk riski altında olduğu ortaya çıkmaktadır (Eurostat, 2005, s. 81). Kısacası işsizlik, yoksulluk açısından en önemli etken durumunda, onu standart dışı çalışma biçiminde çalışanlar izlemektedir; tek ebeveynli aileler gibi hane biçimleri de bir başka etken olarak karşımıza çıkmaktadır. AB genelinde işsizliğin ABD'ye göre daha fazla olmasına karşın, yoksulluk oranının daha düşük kalmasıysa uygulanan gelir transferi politikalarıyla ilgilidir. Transferler öncesi yoksulluk oranları açısından AB ile ABD arasında önemli bir fark yokken, yaşanan yoksulluk açısından fark oldukça dikkat çekicidir.[6]

Siyasal ve Ekonomik Yapılanma Açısından Etkisi

Avrupa Toplum Modeli'nin refah politikaları, yalnız ürettikleri maddi refah açısından değil; ekonomi, siyaset ve demokrasinin işleyişi açısından da Avrupa örneğinde bazı önemli çıktılar sağlamaktadır. Ekonomik alanda piyasayı ve kapitalizmi az çok dönüştüren yanları, siyasal alandaysa, sosyal vatandaşlık ve demokratik yönetim anlayışının bazı boyutları buna örnek verilebilir.

Sosyal vatandaşlık anlayışı, vatandaşların maddi anlamda bir takım standart ve güvencelere sahip olması anlamına gelir. Bu toplumsal bü-

6. İşsizlik, yoksulluk gibi sorunları ayrı bir bölümde ayrıntılı olarak ele almak istediğimden; burada fazla istatistiki bilgi vermekten kaçınıyor, sadece refah devleti açısından sonuç çıkarılacak nitelikte özet bilgilerle yetiniyorum.

tünleşme ile uzlaşmanın sürmesine hizmet ederken; maddi koşullardaki iyileşmenin de siyasal vatandaşlığın ve siyasal demokrasinin gelişmesine katkı sağlaması beklenmektedir. Vatandaşlık anlayışı ile demokrasi arasındaki ilişki ya da büyük eşitsizlikler ile yoksulluğun demokrasinin işlemesi açısından tehlikeli olduğu düşüncesi Avrupa'da Aristoteles'ten Arendt'e uzanan ve birçok düşünür tarafından dile getirilmiş bir konudur; bu nedenle Marshall'ın, sosyal vatandaşlık ve sosyal eşitlik anlayışının siyasal eşitliği geliştirmek ve demokrasinin işlevselliğini artırmak açısından da gerekli olduğu yolundaki yaklaşımı, geçmişte olduğu gibi, bugün de geniş kabul görmektedir (Desmond S. King ve Jeremy Waldron, 1988, s. 424-428).[7] Marshall'ın deyişiyle, refah devletinin amacı yalnızca gelir dağılımı veya sağlık sorunları gibi sosyal sorunları çözmek değildir; bundan daha ileride bir ideali vardır. Maddesel koşulların iyileşmesi, sivil toplumun güçlenmesi ve uygarlığın zenginleşmesi için atılmış adımlar olarak önemlidir (T. H. Marshall, 1965; Hewitt, 1992, 22). Bir anlamda bu amaçlar ve iyileşmeler, siyasete ve demokrasiye prosedürel-kurumsal niteliklerin ötesinde anlamlar ve işlevler kazandırır.

Özetle, sosyal devlet, çalışma barışı, işgücü niteliğinin ve verimliliğin artışı, ekonomik etkinliğin sağlanması ve toplumsal uzlaşmanın devamı açısından kapitalist ekonomiye hizmet etmekle birlikte, maddi refahın yükselmesi ve sosyal dayanışmanın kurulması da topluma ve siyasal etkinliğe hizmet eder. Sosyal haklar ve politikalar, siyasal demokrasiden sosyal demokrasiye; yani her vatandaşın karar verme sürecine daha etkin biçimde katıldığı bir demokrasi anlayışına geçilmesi açısından büyük önem taşır. Beck'in dediği gibi, "çok basit bir gerçek var, maddi güvenlik olmadan siyasal özgürlük ve demokrasi olmaz" (Beck, 2000, s. 62). Bu açıdan siyaset ve demokrasinin sosyal refahı ve adaleti sağlamak açısından etkinleşmesini öngören demokratik sol yaklaşım için, refah devleti gibi Marshall'ın sosyal vatandaşlık anlayışı da kendini var etmek açısından vazgeçilmez nitelikte.

Öte yandan, birçok Avrupa ülkesinde hükümet anlayışının büyük ölçüde sosyal taraflarla diyalog ve anlaşma ağırlıklı yapılanması nedeniyle, işçi ve işveren örgütlerinin sosyal taraf rolü de önem kazanmaktadır. Bir yandan hükümet veya kamu kuruluşları ile emek ve sermaye temsilcileri arasında gerçekleşen "üç taraflı" (*tripartite*) yapılar ve an-

7. Burada yazarların politik istikrar açısından önemli kavramları tartışırken; eşitlik ve dayanışma üzerinde durdukları ve buradan ekonomik bağımsızlık konusuna geldikleri görülmekte; bu çerçevede Rousseau'nın, "Hiç kimsenin başkasının kendisine bağımlılığını satın alacak kadar zengin, hiç kimsenin de bunu satacak kadar yoksul olmaması!" deyişine yer verdiklerini görüyoruz.

laşmalar, öte yandan emek ve sermaye temsilcilerinin kendi aralarında yaptıkları "iki taraflı" (*bipartite*) müzakere, danışma ve pazarlık süreçleri bulunmakta ve bu çerçevede hükümet, işçi ve işveren örgütleri arasında çok yönlü, kurumsallaşmış ve süreklilik kazanmış ilişkiler söz konusu olmaktadır (Koray ve Çelik, 2007, s. 22). Böylelikle AB ve üye ülkelerde sosyal taraflar arasında sosyal diyalog, kurumsallaşmış ilişkiler, korporatizm, sosyal ortaklık, çıkarların ve politikaların uyumlandırılması, bütünleşmiş sistemler gibi çeşitli biçimlerde adlandırılan bir yapılanma ve işleyiş ortaya çıkmaktadır. Bazen politikaların uyumlandırılması (*policy concertation*) bazen ortaklık yoluyla yönetim (*governance through social partnership*) veya çıkarlar arasında arabuluculuk/hakemlik yapmak (*interest intermediation*) gibi amaç ve işlevlerle anılan bu sistem içinde emek ve emek örgütleri, yalnız toplu pazarlıkların değil, sosyal ekonomik sorunların görüşüldüğü, danışıldığı ve kararlara, politikalara katılımının istendiği bir taraf olmakta ve ortaya "müzakereci demokrasi" veya "ortaklık yönetimi" denilen bir model çıkmaktadır (James Bohman, 1998). Üç taraflı ilişkiler ve müzakereci karar süreçleri, AB'nin Avrupa Bütünleşmesi'nde yol gösterici olmak amacıyla benimsediği Avrupa Toplum Modeli'nin önemli bir bileşenidir. AB, birlikte yönetimi, hem AB düzeyinde geliştirmeye çalışmakta hem yeni üyelerde gelişmesini desteklemektedir.

Avrupa demokrasilerinin istikrarı, sivil inisiyatiflerin gücü, ekonomik sorunlara ve liberal hükümetlere karşın (İngiltere dışında) refah devletinde radikal bir gerilemenin söz konusu olmaması, bir yandan toplumun demokratik açıdan gelişmesine bağlanırken; sosyal tarafları karar süreçlerine katan anlayış da değişimlere uyum göstermeye çalışan hükümetlere kolaylık sağlamaktadır. Bugün de çalışma yaşamında esneklik yönünde değişikliklere giden Avrupa'da bunun toplumsal rahatsızlıkları önleyecek biçimde uygulanabilmesi için en büyük güvence, sosyal tarafları devreye sokan müzakereci karar süreçleridir. AB'nin bu anlamda sosyal diyalog üzerinde ısrarla durması da anlaşılır bir şeydir. Bunun gibi ekonomik ve parasal birliğe uyum sorunlarının arttığı son dönemde, korporatist geleneği olmayan ülkelerde bile üç taraflı anlaşmalara gidilmesiyle "korporatizmin rönesansı"ndan söz edildiğini görüyoruz (J. R. Grote ve P. C. Schmitter, 1999). Birçok düzeyde ve alanda yaşanan dinamik tartışma ortamı, bu ülkelerde siyaset ve demokrasinin gelişmesine katkı sağladığı gibi, sisteme ilişkin uzlaşmanın sürdürülmesine de hizmet etmektedir. Kuşkusuz emek adına verilen tavizler arttıkça, sosyal korporatizm de, sosyal anlaşmalar da sorgulanmaya başlamaktadır (Koray ve Çelik, 2007).

Refah devletinin mülkiyet yapısıyla bir sorunu olmayıp, bölüşüm politikaları üzerinde durduğu, dolayısıyla kapitalist ilişkileri değiştirmediği bilinmekte; ama kapitalizmi az çok dönüşme zorlayan yanlarından da söz edilebilir. Birçok yazar, Kıta Avrupası'ndaki düzenlenmiş kapitalizm (*organized capitalism*) veya koordine edilmiş piyasa ekonomisi (*coordinated market economy*) ile ABD, Kanada, İngiltere ve İrlanda gibi Anglosakson ülkelerde geçerlilik kazanan "liberal piyasa ekonomisi" (*liberal market economies*) arasında sosyal kurumsallaşma ve kurumsal dengeleme açısından önemli farklar olduğunu belirtmektedir (P. A. Hall ve D. Soskice, 2001; Claus Offe, 2003; Jurgen Hoffman, 2004). Bu farklar, sosyal tarafların gücünden aralarındaki kurumsal ilişkilere, devletin konumundan uzun vadeli hedeflerin varlığına kadar uzanan bir dizi konuda karşımıza çıkmakta. Örneğin Offe, Avrupa'da her ülkenin sosyal düzenin çelişkilerini ve çatışmalarını siyasal ekonomiye oldukça keskin bir profil kazandırarak yansıtabildiğini söylerken; ortaya çıkan kapitalizme de "örgütlenmiş" (*organized*), toplumsal sisteme içkin (*embedded*) ve "düzenlenmiş" (*regulated*) kapitalizm gibi tanımlamalar getirmektedir (Offe, 2003, s. 447 ve devamı). Bu yapılanma, kimilerince sosyal piyasa ekonomisi olarak da adlandırılmaktadır (Thomas Jansen, 1999, s. 33). Sosyal piyasa ekonomisi gibi bir ifade AB'nin söylemi ve belgeleri içinde yer aldığından, en azından ilkesel olarak AB'nin de bu tür bir piyasa anlayışını benimsediği düşünülebilir; ama küreselleşmeye uyum sürecinde liberal anlayışı öne çıkaran kararların varlığı da yadsınamaz. Bu durum çelişkilerin kaynağını oluşturmaktadır.

Siyasetin Sosyal İşlevi Konusunda Yüksek Beklentiler

Refah devleti anlayışı içinde devlet, gelirin yeniden-dağılımında sosyal refah yanlısı bir rol oynarken; yaptığı gelir transferleri ve üstlendiği sosyal hizmetlerle kapitalizmin metalaştırma sürecini az çok tersine döndürmekte ve temel ihtiyaçları metalaşmaktan uzaklaştırdığı ölçüde (*de-commodification*) sosyal refah gelişmektedir. Bu tersine rol mülkiyet ilişkilerini değiştirmese de işleyiş ve sonuçlarını farklılaştırmakta, özelllikle vergiler yoluyla sağlanan hizmetler genişledikçe yeniden-dağıtım işlevi de genişlemektedir. Bu nedenle vergi politikası da refah devletinin önemli bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bunlar siyasetten ve devletten beklentileri de belirlediğinden, kapitalist ekonomi ile siyasal demokrasi arasındaki uzlaşma bu çerçevede yapılanmaktadır. Örneğin Avrupa'da yapılan bütün araştırmalar, kamuoyunun devletten sosyal refahın sağlanması ve eşitsizliklerin azaltılması yolunda beklentilerin yaygınlığını gösterirken; demokrasiden vazge-

çilmedikçe hükümetlerin üzerinde uzlaşma sağlanan refah devletinden geri adımlar atması da pek mümkün görünmemektedir.

Lüksemburg Gelir Araştırması sonuçlarını değerlendiren Taylor-Gooby, "Devletin gelir eşitsizliğini azaltma sorumluluğu var mıdır; yüksek geliri olanlar geliri daha düşük olanlara kıyasla daha fazla vergi (artan oranlı vergi) ödemeli midir?" gibi iki soruya verilen olumlu yanıtları modellere ve bu model gruplarında yer alan ülkelere göre karşılaştırmış (Peter Taylor-Gooby, 2004, s. 38).

Tablo 2: Refah Devleti ve Piyasa İlkelerine Bakış – %

Kabul	Avstr.	İng.	B.Alm.	Fransa	İsv.	Nor.	Çek. C.	Pol.	İsp.	Port.
Devlet gelir eşitsizliğini azaltmalı	*50*	*69*	*53*	*68*	*60*	*62*	*72*	*85*	*79*	*90*
Artan oranlı vergi olmalı	*78*	*79*	*79*	*73*	*76*	*76*	*78*	*85*	*85*	*88*
Gelir Eşitsizliği Gerekli	*20*	*18*	*30*	*16*	*21*	*17*	*19*	*28*	*28*	*27*

Kaynak: Peter Taylor-Gooby, 2004, s. 38.

Tablonun ortaya koyduğu verilere göre, nüfusun yarısından fazlasının devletin gelirin yeniden-dağılımında eşitsizliği azaltıcı bir rol oynamasını istediği, bu isteğin sosyal eşitsizliklerin daha büyük olduğu eski Doğu Bloku ülkeleri ile Akdeniz ülkelerinde (% 72-% 90 gibi) yüksek bir düzeye çıktığı görülmektedir. Refah devletinin önemli araçlarından biri olan artan oranlı vergi uygulamasıysa, tüm ülkelerde büyük bir kabul görmektedir.

İster mavi, ister beyaz yakalı olsun, ücretliler arasında yapılan araştırmalarda devletin refah sağlayıcı rolüne ilişkin beklentilerin yüksek olduğunu göstermekte. Örneğin sendikalı olsun olmasın, mavi yakalı ücretlilerin 1970'de yaklaşık % 90'ı, 1990'da ise yaklaşık % 80'i devletin gelir ve zenginlik dağılımındaki eşitsizlikleri giderme konusunda bir sorumluluğu olduğu görüşünde birleşmektedir (Klaus Armingeon, 1997, s. 590). 1970'lerde bu konuda ücretliler arasında da, ülkeler arasında da hemen hemen hiç fark görülmezken; 1990'larda devletin böyle bir sorumluluğu olduğunu kabul edenler ücretlilere göre de, ülkelere göre de değişmektedir; ama gösterilen destek yine de az değildir. Örneğin bu destek İngiltere'de mavi yakalılar arasında % 70, beyaz ya-

kalılar arasında % 61 olmakta, İtalya'daysa mavi yakalılar arasında % 93, beyaz yakalılar arasında % 80 gibi yüksek bir orana çıkmaktadır (Armingeon, 1997, s. 590).

Tüm bu verilerin, Avrupa'daki refah devletinin tamamen değilse de belirli ölçüde başarılı olduğu yollu bir iddiayı mümkün kıldığını düşünüyorum. Kuşkusuz ideal duruma göre başarısız bulunabilecek yanlar da var; ama gelişmiş kapitalizmi temsil eden öteki ülkelerle kıyaslandığında, işsizlik sorunu dışında, bu modelin dikkate değer gelişmeler sağladığını yadsımak kolay değil. Kuşkusuz ülkeler arasında önemli farklılıklar var ve küreselleşme gibi dış etkenlerin yanı sıra nüfusun yaşlanması, işgücü piyasası ve aile yapısındaki değişimler gibi iç etkenler nedeniyle de refah devletinde tıkanıklıkların arttığı bir gerçek. Örneğin küreselleşme sonrası genel olarak tüm modellerin hedeflerinde bir gerileme söz konusu, işsizlik üstesinden gelinemeyen bir sorun olarak devam etmekte, sosyal bütünleşme birçok yerde yara almış durumda; bu nedenle neoliberal politikaların Avrupa refah devletini tehdit ettiğini düşünenler de az değil.

Şimdi, hem küreselleşen kapitalizm içinde Avrupa'nın yerine hem bu dönemin özellikle refah devleti açısından getirdiği tartışmalara bakalım.

Küreselleşen Piyasa İçinde Artan Çelişkiler ve Yeni Eğilimler

Küreselleşmenin Avrupa refah devleti üzerindeki etkileri konusunda oldukça farklı düşüncelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Örneğin, küreselleşmeyi refah devleti üzerinde çok olumsuz etkilerde bulunan bir süreç olarak görenler (James Mishra, 1998; Fritz W. Scharp, 2000), refah politikalarındaki gerilemeyi küreselleşmeden çok demografi ve teknolojik değişikliklere veya yeni risk ve taleplere bağlayanlar (Paul Pierson, 1996, Gosta Esping-Andersen 2000), küreselleşmenin etkilerinin abartıldığını söyleyenler (Clark, 2001; Neil Fligstein, 1998) veya her toplumda farklı etkilere yol açtığını ileri sürenler (Torben Stevenson, 2002; Brune Palier ve Robert Sykes, 2001; Esping-Andersen, 1997) gibi birçok yorum ortaya çıkmakta. Bazı yazarlar da refah devletinin, tüm zayıflık ve yetersizliklerine karşın, büyük bir ekonomik dönüşümün yaşandığı bu dönemde sosyal ve siyasal acıları yumuşattığı, varlığını sürdürmek için farklı stratejiler öğrendiği ve bu yılların, refah devletinin değişen koşullara uyum kapasitesini artırdığını ileri sürmektedir (Rudolf Klein, 1993, s. 12; Palier ve Sykes 2001). Özetle, küre-

selleşen kapitalizmin refah devletini kökten değişime zorladığı, refah devleti üzerinde önemli bir etki yaratmadığı, refah devletinin özellikle içerideki etmenler nedeniyle bir reforma gitmesinin gerekli olduğunu söyleyenler gibi üç farklı gruptan söz edilebilir.

Küreselleşmenin farklı bileşenlerini ayırarak bunların modeller üzerindeki etkilerini irdeleyen Deacon, genel olarak küreselleşmenin Avrupa refah devleti üzerindeki etkileri olduğunu kabul etmekte; ama birçok yazar gibi modellere göre farklılıkların da altını çizmektedir (Bob Deacon, 2000): Buna göre, işyeri-temelli refah devletine sahip eski sosyalist, yeni AB üyesi ülkeler ile Kıta Avrupası'nda Bismark Modeli'ni (korporatist model) temsil eden, yani ücretlilerden alınan yüksek vergilere dayalı sosyal güvenlik sistemine sahip ülkelerin küresel rekabet karşısında dayanıksız kaldığı ortaya çıkmaktadır. Buna karşın vatandaşlık temelli refah devleti anlayışını temsil eden, evrensel anlayışa sahip ve tüketimden alınan vergilere dayalı modelin sürpriz şekilde küreselleşmeye karşı daha dayanıklı politikaları sürdürebildiği görülmektedir.

Küreselleşme ve Refah Devleti

Avrupa'da politikacılar gibi birçok aydının görüşü de küreselleşmenin olumsuz sonuçlar getirmediği yönünde. Örneğin ücretler veya istihdam üzerindeki baskıları gibi doğrudan etkileri konusunda, çoğunlukla küreselleşmenin önemli bir değişim getirmediği görüşü kabul görmekte. Küresel rekabetin birçok ülkede ücretler üzerinde yarattığı baskıdan söz edilse bile, Avrupa'da tek rekabet unsurunun düşük ücretler olmadığı, hele Avrupa gibi hem kendi içinde hem gelişmiş ülkelerle yaptığı ticaretin büyük yer tuttuğu bir bölge için bunun söz konusu olmayacağını ileri sürenler oldukça fazla (Pierson, 1996, s. 5; Mads Maier Jaeger ve Jon Kvist, 2003, s. 561). Buna karşın, gelişmiş ülkelerle değilse de ucuz işgücünün yoğun olduğu ülkelerle yapılan ticaretin ücretler üzerinde baskı yarattığını gösteren bulgulara işaret edenler de var (Brian Burgoon, 2001, s. 518, 547).

İstihdam üzerindeki etkileri konusundaki görüşler de bu yönde. Çoğunluk, Avrupa'daki işsizliğin küreselleşmeden çok bilgi-yoğun teknolojiye veya postendüstriyel topluma geçişle ilgisi olduğunu söylemekte (Pierson, 1996, 2001; Esping-Andersen, 2000; Maier ve Kvist, 2003). Bazılarıysa, dışa açık (*exposed*) sektörlerde küreselleşmenin istihdam üzerinde etkisi varken, içedönük (*sheltered*) sektörlere etki etmediğini ileri sürmektedir (Scharpf, 2000): Buna göre, inşaat, enerji, ulaşım, haberleşme, finans ve ticaret gibi dış etkiye açık sektörlerde istihdam 1977 ile 1997 arasında OECD genelinde % 8 azaldı; çünkü yatırımcılar

ya daha düşük ücretli ülkelere kaydılar ya da istihdam daraltmasına gittiler. Perakende ticaret, otel ve restoranlar, toplum ve kişisel hizmetler, eğitim ve sağlık gibi sektörlerdeyse, aynı dönemde istihdam % 8 dolayında arttı.

Avrupa'da emek-yoğun imalat sanayisindeki istihdamın daraldığı gibi bir gerçek var ve bu, teknolojik gelişmelerden çok, üretimin ve istihdamın yer değiştirmesiyle açıklanabilmekte. Öte yandan, hizmet sektörünün ve yeni teknolojilerin yeteri kadar iş yaratamadığı, 30 yıldır sürüp giden işsizlik sorunuyla da, yaratılan işlerin büyük çoğunluğunun standart dışı işler olmasıyla da ortada. Ayrıca bugün etkisi pek hissedilmese de hizmet sektöründeki bazı kalemlerin (bilgisayar, muhasebe, hatta sağlık gibi) ülke dışından karşılanması eğilimi arttıkça, korunaklı sektörlerde de benzer bir daralmayla karşılaşılması çok muhtemel. Yani küreselleşmenin Avrupa'daki istihdam üzerinde, işsizlik ve standart dışı işlerin artışı gibi iki temel sorun yarattığı yadsınamaz. Bu sorunları postendüstriyel topluma geçiş ve değişen teknolojilerle açıklama eğilimi karşısında da şunları düşünebiliriz: Bu sorunların değişen teknolojiyle ilgisi olduğunu kabul etsek bile, söz konusu sorunlarla baş etmek açısından talep değil de arz yanlısı politikalar üzerinde durulması yine dışa açık ekonomiyle, yani küreselleşmeyle bağlantılı.

Öte yandan küreselleşen piyasanın ve yer değiştiren sermayenin, refah devleti üzerinde her şeyden önce hükümetlerin rekabet güçlerini olumsuz etkileyecek politikaları izlemekten kaçınmaları yönünde bir baskı yarattığını söylemek de kaçınılmaz. Kısacası 1980 sonrası Avrupa'daki refah devletinde, modellere göre farklılıklar olsa da gelir eşitsizliği büyüyor, dışa açık (*exposed*) endüstri sektöründe istihdam daralırken; içe yönelik korunaklı (*sheltered*) sektörde istihdam artıyor. Ancak korunaklı sektördeki istihdam artışının, birçok ülkede endüstrideki daralmayı tam karşılamadığı ortada ve yaratılan işlerin büyük çoğunluğu da eğreti işler.

2000 yılında AB Başkanlığı için hazırlanan ve hem refah devleti hem Avrupa Toplum Modeli'yle ilgili değerlendirmeler ve öneriler içeren bir raporda, küreselleşmenin refah devleti üzerinde doğrudan olmasa da dolaylı etkileri üzerinde durulmaktadır. Dikkat çekilen noktalardan biri, özellikle büyük firmalarca kullanılan yer değiştirme tehdidinin sendikaların gücünü ve toplu pazarlıkları zayıflattığı yönündedir; ikincisi de güçlü çıkar çevrelerinin sermaye piyasası ve ticaretin liberalleşmesinin sağladığı fırsatları, aynı zamanda, sosyal koruma ve istihdam konusunda cömert sistemlere karşı ideolojik muhalefeti –ki küreselleşmenin mantığı da bu yönde– güçlendirmek üzere kullanma-

larına ilişkindir (Mauruzio Ferrera; Anton Hemerijck; Martin Rhodes, 2000, s. 169).

Gelişmiş ekonomiler içinde Avrupa'nın en yüksek işsizlik oranını göstermesini koruyucu standartlara bağlayanlar da var, bu durumu farklı değerlendirenler de. Örneğin Amerika'da erkekler arasında yarı zamanlı çalışanların oranının % 12 olduğu ve yarısının mümkün olsa, tam zamanlı işlerde çalışmak istiyor olduklarını göz önüne alarak (yarı zamanlı çalışanlar Almanya'da % 2,9, Fransa'da % 4,1), yarı zamanlı çalışanlara % 6'yı bulan işsizlik eklendiğinde ABD ile AB arasındaki işsizlik farkının kalmayacağı söylenmekte (Fligstein, 1998, s. 44). Ancak o günden bu yana Avrupa'da da kısmen çalışanların arttığı ve esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştığı unutulamaz. Bunlardan sonraki bölümde söz edeceğim. Bu değerlendirmenin bütünüyle yersiz olduğu da düşünülemez; özellikle AB üyelerinde işsizlik sigortasının kapsamı ve telafi gücü oldukça yüksekken, ABD'de böyle bir güvencenin olmaması, kişiyi ne iş bulursa bulsun çalışmaya zorlamakta ve ABD'de yaşanan açık işsizliğin (aynen Türkiye'de olduğu gibi) daha düşük görünmesi gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak küreselleşmenin istihdam, işsizlik, ücretler gibi konularda doğrudan olumsuz etkileri olduğu görüşüne genellikle kuşkuyla bakılırken, küreselleşen piyasanın Avrupa'da hükümetlerin manevra alanlarını veya politik ekonomiyi kontrol güçlerini daralttığı yani dolaylı yoldan refah devleti üzerindeki baskıları artırdığı görüşünün genellikle kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Bu durumda ülkelere göre farklı politikalar izlenebildiği konusu da öne çıkmakta.

Yalnız küreselleşmeye bağlanamayacak olsa bile, 1980 sonrası öne çıkan bir eğilim de sendikal örgütlenmenin birçok ülkede daralma eğilimine girmesi. Endüstri sektöründe istihdamın daralması, buna karşın hizmet sektörünün büyümesi, beyaz-yakalı işgücünün artışı, çok daha fazla kadının istihdama katılması ve ortaya çıkan standart dışı veya eğreti işlerin varlığı gibi etkenler sendikal örgütlenme üzerinde olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Yine, ülkelere göre oldukça büyük farklar var ve birçok ülkede örgütsel daralmaya karşın toplu pazarlık kapsamı nedeniyle sendikaların gücünün önemli ölçüde devam ettiği düşünülmekte. Bu durum, bir yandan yukarıda söz ettiğimiz gibi güç ilişkilerinde değişime yol açmakta; öte yandan sendikaların politika ve fonksiyonlarını değişime zorlamaktadır. Örneğin kuruluşlarından bu yana ücretli çalışanları temsil etme iddiası taşıyan bu nedenle "sınıf" yaklaşımıyla hareket eden ve tüm ücretliler arasında dayanışmacı yaklaşımları esas alan Avrupa'daki sendikacılık açısından da artık, hem öncelikle üye-

lerini korumak hem ulusal çıkarları öne almak gibi kaygılar öne çıkmaktadır. Özetle, geçmişte sendikaların toplumsal ve siyasal açıdan güçlenmelerini sağlayan dayanışmacı yaklaşımlar gibi geleneksel politikaların, bugünün koşulları karşısında yavaş yavaş terk edilme eğilimi içine girdiği gözlenmektedir.

Örneğin sendikaların ancak ekonomik verimliliğe ve ekonominin yönetimine faydalı olacak bir konum ve politikayı benimsemeleri halinde "ulusal ekonomik kalkınmaya" katkı yaptıkları ve ancak böyle bir katkıları olduğunda güçlendikleri söylenirken (Mario Regini, 2003, s. 178), gerek üye sayısı gerek dış rekabetle zorlanan sendikaların hem ulusal hem büyüme odaklı bir politika izlememeleri kolay değil. Özetle sendikaların geleneksel bölüştürücü rollerinden uzaklaşmaları istenmekte ve "verimlilik" ile işgücünün işbirliği ve becerisinin gelişimi üzerinde durarak bazı roller oynayabilecekleri ileri sürülmektedir (Regini, 2003, s. 179). Bunun ABD gibi ülkelerde uygulama alanı bulan "işletme" (*business*) sendikacılığının bir versiyonu olduğu açık; o zaman da Avrupa sendikacılığının bugüne dek üstlendiği iddia ve misyona veda edilmiş olmakta.

Dolayısıyla, küreselleşmenin refah devleti üzerinde bir etkisi olmadığını söylemek, oldukça eksik bir değerlendirme olarak düşünülebilir. Bu konuda, sosyal refah anlayışının sürdürülmesi kadar değişen koşulları da konuşmak ve modeller arasındaki farklılıkları irdelemek önemli görünüyor.

Değişen Güç İlişkileri ve Öne Çıkan Kamuoyu Desteği

Pierson'a göre (2000 ve 2001), günümüz koşullarında çalışma ilişkilerinde sorunlar arttığı gibi, farklı çıkar grupları da ortaya çıkmıştır. Bu durumu sınıf ilişkileri içinde açıklamak ve sınıfın gücünün devam ettiğini söylemek de mümkün değildir. Bu nedenle refah devletinin anlamına ve farklılıklarına güç ilişkileri açısından yaklaşmak artık pek açıklayıcı değildir; Giddens da bu görüştedir. Öte yandan, artan sermaye hareketliliği ve serbestlik gibi, tam istihdamın ortadan kalkması ve işgücü yapısının farklılaşması nedeniyle de siyasal partilerin politikalarını destekleyen anahtar güç tükenmekte ve değişen koşullar karşısında sosyal demokrat partilerin öteki partilerden farklı bir politika gütmeleri olanaksızlaşmaktadır. Bu koşullarda refah politikalarının ve sosyal demokrat refah modelinin değişime uğramaması mümkün görünmemektedir. Giddens'ın dayandığı en önemli gerekçe ise, emek örgütlerinin

gerilemesine karşın refah devletinin büyük bir gerileme olmadan yaşamaya devam etmesidir.

Ancak bu argümanlar güç ilişkileri yaklaşımının geçersizliğini göstermek açısından yeterli değil. Yapılan araştırmalar modellere göre farklılıklar ortaya koymakta ve emeğin ekonomik, siyasal gücünde gerileme olsa da hâlâ hem işyeri düzeyinde hem siyasal düzeyde sosyal taraf olarak varlığı önemli. Kaldı ki kamuoyu desteği nedeniyle, büyük gerilemelere gidilememesi de siyasal-toplumsal güç ilişkilerinin buna izin vermediğini göstermekte. Aslında güç ilişkilerinden söz etmeyen, hatta ona karşı çıkan veya kurumlaşma gibi özellikler üzerinde duranlar bir anlamda güç ilişkileri yaklaşımını doğruluyor. Örneğin Palier ve Sykes, "Sosyal refah sistemi yalnızca piyasanın başarısızlıklarını karşılamak için gelişmedi, her ülkede varolan belirli sosyal yapının zorlaması ve yansıması olarak çıktı" derken (Palier ve Sykes, 2001, s. 12), toplumsal yapıyı zorlayan güçlerden söz etmiyorlar mı? Pierson, günümüz koşullarında güç ilişkilerinin geçersizliğini ilan ederken, bir yandan da Avrupa'daki refah devletinin arkasındaki büyük politik desteğe vurgu yapmakta. Bu politik destek –nereden geldiği ayrı konu– bir güç ilişkisinin varlığını açıklamıyor mu?

Refah anlayışındaki bazı farklılaşmalar da toplumsal güç dengesindeki değişimlerle açıklanabilir. Örneğin refah devletindeki sıkıntılara karşın, sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim gibi sosyal haklarda önemli bir gerileme olmazken; 1950 sonrasında uygulamaya giren tam istihdam politikasından vazgeçilmiş, işsizlik ve giderek yaygınlaşan esneklik uygulamalarının kabulü noktasına gelinmiştir. Sendikaların gerek gerileyen güçleri gerek küresel rekabet baskısıyla bu durumu kabul etmek durumunda kaldıkları görülürken, bu sonucu emek aleyhine bozulan güç dengesizliği ötesinde açıklamak mümkün olabilir mi?

Bu nedenle Korpi, Avrupa refah devletinde 1980 sonrasında gerileme veya radikal bir değişiklik olmadığı iddialarına karşın, yoğun işsizliğin Batı Avrupa refah devletindeki gerilemeyi gösteren önemli bir mihenk taşı olduğunu söylerken (Walter Korpi, 2003, s. 593), anlamlı bir saptamada bulunmaktadır. Çünkü istihdam meselesi yalnız ekonomik ve toplumsal bir sorun değil, aynı zamanda emek-sermaye ilişkisindeki tavra dair çok temel bir göstergedir.

Bu genel manzara içinde, kuşkusuz, hem sosyal refah devleti hem istihdam ve çalışma koşulları açısından daha az ya da daha çok gerileme gösteren ülkeler bulunmaktadır. Korpi ve Palme yaptıkları araştırmalarla, refah devletinin gerilediği dönemde de güç ilişkilerinin açıklayıcı özellikler sunduğunu gösteren bulgular ortaya koymaktadır. 18 ülkede

çok değişkenli bir analizle, 1975-1995 yılları arasında refah devleti uygulamalarındaki kesintileri inceleyen iki araştırmacı, hem farklı modellerde farklı sonuçlar ortaya çıktığını hem hükümetteki parti yapısıyla kesintiler arasında bağlar olduğunu söylüyor (Korpi ve Joaklim Palme, 2003). Araştırma kapsamında sağlık sigortası, iş kazası sigortası ve işsizlik sigortası gibi üç temel sigorta dalını ele alan ve söz konusu dönem içinde bu sigorta dallarında ortaya çıkan kesintileri, ekonomik hem politik değişkenlerle ilişkilendiren yazarlar, çok yönlü ve ilginç bulgular ortaya koymaktadır. Konumuz açısından ilginç olan birkaç bulguya değinirsek şunları söyleyebiliriz: Örneğin 1975'teki başlangıç noktasında en düşük ödemeyi yapan ülkelerde kesintiler daha yüksek olmuştur; tüm sigorta dallarında en yüksek kesinti liberal modele doğru bir dönüşüm geçiren İngiltere'de ortaya çıkmaktadır. Buna karşın cömert ödemeleriyle bilinen sosyal demokrat modelde (başta İsveç olmak üzere, Finlandiya ve Norveç) en düşük kesinti ortaya çıktığı gibi, sol hükümetler büyük kesintiler açısından düşük bir riski, merkez-sağ hükümetlerse büyük kesintiler açısından en yüksek riski temsil etmektedir. Yani hangi model içinde olurlarsa olsunlar sol hükümetler en düşük riski temsil ederken; korporatist model, ilginç bir biçimde her parti grubu açısından daha düşük riske sahip görünmektedir (Korpi ve Palme, 2003, s. 436).

Benzer bir sonuç, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin giderilmesi açısından farklı partilerin etkisini inceleyen çalışmada ortaya konmaktadır (Bradley; Huber; Moller; Nielsen ve Stephens, 2003). On dört ülkede belirli bir zaman süresi içinde aktif nüfusu kapsayan ve haneler üzerinden vergi ve transfer öncesi gelir ile vergi ve transfer sonrası gelir arasındaki değişimi inceleyen araştırmacılar, işsizlikten ücret pazarlıklarına, sendika yoğunluğundan, farklı parti iktidarlarına kadar uzanan birçok değişkenin gelir dağılımı üzerindeki etkisini ölçmeye çalışmışlar. Bu araştırmadan kesin bir sonuç çıkarılmak istendiğinde, tüm refah devletlerinin (liberal refah devleti de olmak üzere) gelir dağılımı üzerinde olumlu etkisi bulunduğu ve gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azaltılması açısından en etken değişkenin sol parti iktidarları olduğu söylenmektedir. Araştırmacılar, kendi bulgularının da güç ilişkileri yaklaşımını desteklediği sonucuna varmaktadır.

Birçok araştırmacının sosyal harcamalardan yola çıkarak, refah devletinde önemli bir gerileme olmadığı yolundaki iddialarına karşın, bu yaklaşımın refah devletindeki değişimi izlemek açısından yeterli olmadığını söyleyenler de bulunmakta. Örneğin OECD'nin sosyal harcamaları 13 farklı bileşene ayıran yaklaşımını dikkate alarak, bu bileşen açısından harcamalarda kesinti olup olmadığına bakıldığında, 1984-

1997 arasında harcama bileşenlerinde kesinti olduğu ve bu kesintilerin refah modellerine göre değiştiği yönünde bulgular ortaya çıkmaktadır (Francis Castles, 2002, s. 626): Sosyal politika programları, gelir kaybını telafi, yoksulluğun azaltılması ve sağlık, devletin sosyal hizmetleri olarak üç gruba ayrıldığında, modeller arasında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. İlk grupta, sosyal harcamaların % 50'sini gelir kaybını telafi harcamalarına, % 40'ını yoksullukla mücadele ve sağlık harcamalarına ayıran Batı Avrupa "sosyal güvenlik devletleri" yer almakta; İngilizce konuşan ülkelerde ise "yoksulluğu azaltmaya yönelik devlet" niteliği öne çıkmakta ve bu ülkelerde durumsal koşullara bağlı olarak ödenen yardımlara tüm harcamaların % 50 ve daha fazlası ayrılmakta ve devletin sosyal hizmetleri çok sınırlı kalmaktadır. İskandinav ülkeleri "hizmet devleti"dir ve burada durumsal koşullara bağlı harcamalar (% 25-33 arası) telafi harcamalarının altında kalırken devlet hizmetlerine de toplam harcamaların % 10 ile 20'si ayrılmaktadır (2002, s. 632).

Bu farklılıkların gerisindeki en önemli etmeninse siyasal iktidarlar olduğu ortaya çıkmaktadır.

Siyasal İktidarlar ve Refah Modelleri İlişkisi

Yukarıda güç ilişkileri yaklaşımının hâlâ geçerliğini koruduğunu gösteren araştırmalar, sol parti iktidarlarının refah devletinde gelişme açısından olumlu bir faktör, kısıtlamalar açısındansa düşük risk anlamına geldiğini gösterdiği gibi, siyasal parti iktidarlarını temel alan bir araştırma, bu durumu daha net ortaya koymakta. 1980 öncesi ve sonrasını kıyaslayarak küreselleşmenin OECD çerçevesindeki farklı modeller üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmada, sosyal devletin gelişen niteliği ile emekten yana partilerin iktidarı arasındaki ilişkiler irdelenmiş ve bu konuda oldukça net bir ilişkiden söz edilebileceği noktasına gelinmiştir (Vincent Navarro; John Schmitt; Javier Astudillo, 2004, s. 133-152).

1945-1980 arasında İsveç'te 34, Norveç'te 30, Danimarka'da 29, Finlandiya'da 18 ve Avusturya'da 22 yıl (Avusturya'da Hıristiyan Demokratlar ile koalisyonlar ağırlıkta) sosyal demokrat partilerin egemenliği söz konusu. 1980-2000 arasını alan küreselleşme sonrasında bu ülkelerdeki sosyal demokrat partilerin, oy oranlarında azalma olsa da ağırlıklı konumları devam etmekte. Kuzey Avrupa ülkelerinde sendikalaşma düzeyi ortalama % 70'in üzerinde, toplu pazarlık kapsamı da % 85; bu ülkelerde, bilindiği gibi sosyal demokrat model (SDM) olarak adlandırılan bir refah modeli ortaya çıkmaktadır

Belçika, Hollanda ve Almanya'da 1945-1980 arası Hıristiyan Demokrat veya muhafazakâr geleneğin iktidarı ağırlıkta (Belçika'da 22,

Hollanda'da 20, Almanya'da 18 yıl). Ancak bu ülkelerde güçlü sosyal demokrat partiler de var ve bu partiler bazen tek başına, bazen koalisyonlar içinde muhafazakârlarla iktidarı paylaşmış durumda. Bu grupta yer alan Fransa ve İtalya'da durum biraz farklı; bu ülkelerde de küreselleşme öncesi muhafazakâr partilerin iktidarı ağırlıklı konumda; ama her iki ülkede de sosyal demokratların zayıf konumuna karşılık, güçlü sosyalist partiler var. Bu ülkelerin (Fransa dışında) hemen hepsinde küreselleşme sonrasında Hıristiyan Demokratların dominant konumları devam ediyor. Fransa'nın ise çoğunlukla (12 yıl) sosyal demokrat hükümetlerle yönetildiği görülmekte. Bu ülkelerde sendikalaşma oranı ortalama % 31, toplu pazarlık kapsamı % 82 ve genellikle korporatist refah rejimi (KM) ya da Furniss'in sosyal güvenlik devleti diye adlandırdığı model kurumsallaşmış durumda.

ABD, İngiltere, İrlanda ve Kanada'ysa, liberal geleneğin güçlü olduğu ülkeler; 1946-2000 yılları arasındaki 16 yıllık İşçi Partisi iktidarına karşın, güçlü liberal geleneği nedeniyle İngiltere de bu gruba konulmakta. Bu ülkelerde sendikalaşma oranı çok düşük kalırken (%28), toplu pazarlık kapsamı da dar (% 31). Refah devleti açısından ortaya çıkan model de liberal model (LM) olmaktadır. Küreselleşme sonrasında liberal geleneğin daha da güçlendiği izlenmektedir.

İspanya, Portekiz ve Yunanistan, eski diktatörlük ülkeleri. Bu ülkeler küreselleşme öncesinde çoğunlukla otoriter rejimlerle yönetildiler; emek hep güçsüz oldu, sendikalar da ya yasaklı ya zayıf kaldılar. Küreselleşme sonrası en önemli değişim bu ülkelerde görülüyor; demokratikleşme süreci içinde bu ülkelerde hem sosyal demokrat partiler güçlendi ve iktidara geldi hem sendikalaşma arttı (ortalama % 26) ve toplu sözleşme kapsamı genişledi (%75). Refah harcamalarında en büyük artış da bu ülkelerde ortaya çıktı.

Siyasal iktidarlar ve sosyal devletin niteliği arasındaki bağı, en başta bu ülkelerin sosyal harcamaları göstermekte; örneğin yukarıda İskandinav ülkelerinde sosyal harcamaların GSMH içinde % 30 ve daha fazla olduğuna değinmiştim. Harcamalar gibi sosyal hizmetlerin kapsamı ve artan kamu personeli de sosyal devletin başka bir göstergesi olmaktadır. Sosyal demokrat modelde bu dönemde kamu personel sayısında ciddi bir artış görülmekte (toplam istihdamın 1974'te % 13,5'i, 1997'de % 20'si), muhafazakâr modelde küçük bir artışa karşın, liberal modelde kamu personelinin zaten düşük kalan oranının daha da azaldığı (toplam istihdamın 1974'te % 9,8, 1997'de % 8,8'i gibi) gözlenmektedir. Akdeniz ülkelerinde de kamu personelinin toplam istihdamdaki payı küçük

olmakta (ortalama olarak % 5,9); ancak AB üyeliği sonrası bu payın ortalama olarak % 9,4'e çıktığı görülmektedir.

Kamu personelinin yüksek olması gibi, sosyal hizmet sektörünün büyümesi ve kadınların istihdama katılımı, yıllık çalışma süresi, vergi gelirleri gibi daha birçok gösterge, modeller arasındaki farklılıkları açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin SDM'de GSMH içinde vergi geliri 1969 yılında 35,7'yken, bu oran 1998'de % 47'ye çıkmış; aynı dönemde bu artış KM'de % 31'den % 43'e, LM'de % 28'den % 32'ye ulaşmıştır (Navarro ve diğerleri, 2004, s. 143).

Tüm bu veriler, gerek geçmişte gerek küreselleşme sonrasında siyasal iktidar yapısının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Özetle, iktidardaki partinin kimliği her dönemde refah devleti ve işgücü piyasasıyla ilgili koşulların tanımlanmasında en önemli değişken olmaya devam etmektedir. Bu nedenle yazarlar, küreselleşme bazı ülkelerde önemli bir iz bırakmazken bazılarında önemli değişiklikler söz konusuysa, bu durumun küreselleşmeden çok, iktidardaki parti değişimleriyle ilgili olduğu sonucuna varmaktadır (Navarro ve diğerleri, 2004, s. 151). Bu araştırmaya göre, partinin rengi, devletin değişen koşullara nasıl yanıt vereceğini belirleyen en temel etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu sonuç, küreselleşme karşısındaki konumun belirlenmesinde siyasal iktidarların önemini ortaya koyduğu gibi, küreselleşmenin dönüşümü konusunda siyasetin oynayabileceği rolü de bir kez daha düşünmemizi gerektirmektedir. Evet, siyaset ve siyasal iktidarlar belirleyici olabilir; ancak bunun için, daha önce de tartıştığımız gibi, demokrasiyi ve siyasal iktidarları bu yolda dönüştürmek gerekiyor. Öte yandan, küreselleşen dünyadaki eşitsizlik ve adaletsizlik açısından olumsuz örneklerin, olumlu gelişme sağlamış modeller üzerindeki tehditleri sürdükçe, bu modelleri korumak da zorlaştığından; yine küreselleşmenin, küresel kapitalizmin dönüşümü konusuna gelmek gerekiyor.

Refah Devletinde Tıkanıklık ve Reform Tartışmaları

Avrupa refah devletini sıkıştıran koşullar yalnızca küreselleşmeyle ilgili değil; teknolojik, toplumsal, bireysel değişimlerle ilgili birçok değişimden söz etmek gerekmekte. Örneğin, bilgi-yoğun teknolojiler ve onlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni ekonomiler istihdam yapısı ve istihdam politikalarını değişime zorlamaktadır; önlenemeyen işsizlik, yoksulluk ve nüfusun yaşlanması bu alanlarda politika değişikliklerini gerektirmektedir; kadının işgücüne katılımının artması ve feminist ta-

leplerin yükselmesiyle sosyal devlet anlayış ve uygulamalarının değişimi istenmektedir. Tüm bu değişimleri karşılamak için politika ve uygulamalarda bazı değişiklikler yapılırken, refah devletinin sürüp giden sorunları, daha kökten reform önerilerini de gündeme getirmektedir.

Yaşlanan nüfus ve değişen aile yapısı,[8] sağlık ve emeklilikle ilgili sosyal güvenlik harcamalarının nasıl karşılanacağı; çocuk, yaşlı, hasta bakımının nasıl sağlanacağı gibi sorunlar doğurmaktadır (Jaeger ve Kvist, 2003, s. 564). İşsizlik, hem işsizliğin telafisine yönelik harcamaların artışı hem işsizliğin getirdiği sosyolojik ve psikolojik sorunlar nedeniyle büyük önem kazanmakta. Aile yapısının değişmesi, boşanmaların artışı, yalnız yaşayanların çoğalması yeni ve artan sosyal hizmet ihtiyacı anlamına gelmekte. Kadının daha fazla işgücüne katılımı istenir ve gerekli görülürken, kadınların işgücüne katılımının desteklenmesi için, iş ve aile yaşamları arasında uyum sağlamaya yönelik hizmet ve katkılara gerek duyulmakta.

Refah Devletinde Değişim

Gerek iç gerek dış faktörlerin etkisiyle her refah modelinde az çok bir değişim var. Hangi açıdan bakıldığına göre, refah devletinin sürdürüldüğünü de, gerilediğini de söylemek mümkün. Örneğin OECD ülkelerinde küreselleşme sonrasındaki makroekonomik politika ve çıktıları irdeleyen bir çalışmada, ülkelere göre değişen bulguların, kimi yerde küreselleşmeye kuşkuyla bakanları, kimi yerde küreselleşmenin önemli bir etkisi olmadığını düşünenleri haklı çıkaracak sonuçlar ortaya koyduğu söylenmekte. Bu nedenle küreselleşmenin refah devleti üzerinde

8. Birkaç rakam vermek gerekirse, 461 milyonu bulan AB nüfusu (25 üyeli AB) içinde 60-79 yaş arası nüfus % 16,9; 80 yaş üstü nüfus ise % 4 oranında. Yine 25 üyeli AB'de sekiz kişiden biri yalnız yaşıyor (% 12); bu oranlar Almanya'da % 17, Avusturya'da % 15, Hollanda'da % 14 gibi daha da yükselmekte; çocuklu tek ebeveynlerin oranı ise % 4 dolayında. 2000-2004 arasındaki nüfus artışı % 4,1; fakat bunun büyük bir kısmı (% 3,4'ü) göçmen nüfustan kaynaklanmakta. Toplam 26 milyon göçmen yaşıyor, bunun yaklaşık 19 milyonu AB üyesi olmayan ülkelerden gelmiş (Eurostat, 2008).
AB ortalaması olarak işgücüne katılım oranı, 15-64 yaş arasında erkeklerde % 71,3, kadınlarda % 56,3; ortalama olarak % 63,8. Buna karşın 45-64 yaş arası işgücüne katılım ortalama % 42,5. İstihdam içinde ücretli çalışanların oranı çok yüksek, % 83,5; bu nedenle AB bir ücretliler toplumu, sosyal politikalarının işgücü piyasası, istihdam ağırlıklı olması da kaçınılmaz. İstihdam artışı AB politikaları açısından da temel; 2010 yılı için AB bazında genel işgücüne katılımın % 70, kadının işgücüne katılımının % 60, 55-65 yaş arasındakilerin katılımının da % 50'ye çıkması hedeflenmektedir.
Oysa değişen teknoloji ve küreselleşmeye bağlı olarak istihdam yaratmak o kadar kolay görünmediğinden, özellikle kadın işgücü için önemli bir çalışma alanı haline dönüşen kısmi zamanlı işlerin artışıyla karşılaşılmaktadır. Kısmen çalışma erkeklerde yalnızca % 7,4 olurken, kadınlarda % 32,4'e çıkmaktadır. AB genelinde, % 2,3'ü işgücü piyasasına yönelik politikalara harcanmakta; bu oran Kuzey ülkelerinde % 4'ler düzeyine çıkmaktadır.

etkisi olmadığını söylemekten çok, ortaya çıkan karmaşık bulgulara bakarak küreselleşmenin tek yol değil; çoklu bir çıkış sağladığını ve ülkelerin ya da politikacıların küreselleşmenin etkileri karşısında seçim şansları olduğunu düşünmek daha mantıklı görünmekte (Philipp Genschel, 2004, s. 630). Yukarıda bu yoldaki örneklerden de söz ettik.

Farklı yaklaşımlar ve bulgular, kuşkucu ve iyimser olmak üzere iki temel yaklaşımı ortaya çıkarmakta. Kuşkucu yaklaşıma göre, Avrupa'da genel olarak sosyal vatandaşlık anlayışının erimekte olduğu, ekonomi politikalarıyla sosyal politikalar arasında kurulması gereken bağın ve bu yoldaki müdahalelerin artık istenmediği tüm bunların sonucunda eşitlik, adalet ve dayanışma anlayışının gelişmesiyle oluşması beklenen "gelişmiş bir toplum ve demokrasi" umudunun artık anlamını yitirdiği söylenebilmektedir (Robert Henry Cox, 1998; Beck, 2000). Buna karşın, refah devletinin karşılaştığı birçok tıkanıklık ve engele rağmen bunlara uyma esnekliği gösterecek denli sağlam bir kurum olduğu da ileri sürülebilmekte (Esping-Andersen, 1997; Palier ve Sykes, 2001; Taylor-Gooby, 2001). Her iki görüş yanlısının ortaya sürdüğü argüman ve verilerin haklılık taşıyan yanları olduğunu düşünmek mümkün. Ancak refah devleti anlayış ve uygulamalarının devam ettiğini söyleyenler de bazı değişikliklerin olduğunu ve refah devletinin değişime uyum için daha temel bir reforma gitmesi gerektiğini kabul ediyorlar. Öte yandan küreselleşmenin etkileri tartışmalara neden olsa bile, ekonomik bütünleşme sürecinde her ülkenin daha fazla rekabet edebilir duruma gelmesi gerektiği de söylenmekte, dolayısıyla değişimin doğrultusu ortaya konmaktadır. Buna bağlı olarak, bugün için net bir eğilim ortaya çıkmamasına karşın, dış etkenler nedeniyle refah modellerinde bir yakınlaşmanın bekleneceği ifade edilmektedir.

Avrupa'da refah devletinin, en başta refah harcamaları olmak üzere devam eden bir dolu özelliği olduğu yadsınamaz. Bunları refah devletinin kurumsallaşma düzeyi ile kamuoyunun ya da orta sınıfın desteğine bağlayanlar olduğunu da biliyoruz (Pierson, 1966). Bugünkü bulguların güç ilişkileri yaklaşımını desteklediği görüşünü (Korpi ve Palme, 2003, Navarro ve diğerleri, 2004) savunanlar bulunduğunu da gördük. Öte yandan her modelde az ya da çok bir değişimin ortaya çıkması ve hep daha köklü reform ihtiyacından söz edilmesi, sonuçta gelecekle ilgili kaygıları da, belirsizlikleri de artırıyor. Bu noktada, refah harcamaları değişmese de, sosyal güvenlik sisteminde kısıtlamalar ve piyasalaşma, işgücü piyasasında esneklik yönündeki değişimler, çalışma-gelir ilişkisinin güçlendirilmesi yönündeki politikalar epeyce anlam taşımakta. Son dönem uygulamalarının ücretler ve gelirler arasındaki eşitsizliği

artıracağı –ki bu durum sosyal refah anlayışına aykırı– korkusu duyulurken, bulgular da bunu doğrulamaktadır.

Hem farklı refah modelleri hem farklı dönemler açısından Lüksemburg Gelir Araştırması'nın (LIS) sonuçlarını inceleyen Taylor-Gooby, gelir eşitliği açısından en iyi durumda olan Kuzey ülkelerinde bile açık ekonomilere geçişin olumsuz etkileri olduğunu, en olumsuz etkinin de liberal modelde ortaya çıktığını söylemektedir (Taylor-Gooby, 2004). Modellere ve dönemlere göre farklılığı görmek üzere, nüfusun en alttaki (yoksul) % 10 ile en tepedeki (zengin) % 10'u arasındaki gelir farkını gösteren tabloya yer verelim.

Tablo 3: Eşitsizlik: 1980 Başları ve 1990 Ortaları (LIS)

90./10.	Liberal		Muhafazakâr		Demokrat		Eski-Sovyet		Akdeniz
Nüfus dilimi oranı	Avust.	İng.	Alm.	Fransa	İsveç	Norveç	Çek. C.	Polon.	İsp.
1980 başı	3,93a	3,53c	2,89a	3,40a	2,43a	2,76c	2,37f	3,51e	4,47h
1990 ortası	4,33b	4,57d	3,18b	3,54b	2,61d	2,83d	3,01g	4,04d	3,96i
Gini Katsayısı									
1980 başı	0,28a	0,27c	0,24a	0,29a	0,20a	0,22c	0,21f	0,27e	0,32h
1990 ortası	0,31b	0,34d	0,26b	0,29b	0,22d	0,24d	0,26g	0,32d	0,30i

(a) 1981; (b) 1994; (c) 1979; (d) 1995; (e) 1986; (f) 1992; (g) 1996; (h) 1980; (i) 1990

Kaynak: Peter Taylor-Gooby, 2004, s. 34.

Yukarıdaki sayılar, 1980 sonrasındaki açık ekonomi politikalarının gelir dağılımını değiştiren etkilerinin az ya da çok her modelde kendini hissettirdiğini ortaya koyarken aynı dönemde yalnız AB üyesi olan İspanya'da olumlu yönde değişimin olduğunu göstermektedir. Eski Sovyet Bloku ülkelerinde gelir dağılımı daha adaletliyken, bu durumun 1990 sonrasında kapitalist ekonomiye geçişle bozulma gösterdiği anlaşılmaktadır.

Jessop, günümüz koşullarının Keynesyen refah devletini dört yönde değişime zorladığını, sonuç olarak bugün ortaya farklı bir model çıktığını söylemektedir (Bob Jessop, 2002): En başta küreselleşme refah devletinin yönetimini değiştirmektedir; küreselleşen ekonomide devletin ekonomi yönetimi sorunlarla karşılaşmakta ve devletler kapalı ekonomilerdeki gibi davranamaz olmaktalar. İkincisi, işgücünün yeniden-üretimine dayalı refah modelinden refahın sağlanmasında çalışmayı esas alan (workfare) modele doğru gidilmektedir. Üçüncüsü, ekonomi

politikalarında ulusal ölçekten ulus-üstüne yöneliş önem kazanmaktadır. Dördüncüsü, piyasanın başarısızlıklarının karşılanmasında devlete öncelik veren anlayıştan, bunların giderilmesi için ortaklık temelli politikaların öne çıkması gibi bir değişim yaşanmaktadır. Tüm bunlar nedeniyle, her ne kadar uygulamada ülkeler arasında farklar olsa da genel olarak her ülkede Keynesyen Refah Devleti'nden (KRD) Schumpeteryan çalışma odaklı devlete (SÇOD) doğru ortak bir kayış var ve bu anlayış, kapitalizm için işlevsel özelliklere sahip. Örneğin KRD tam istihdama önem verirken, SÇOD yapısal ve sistematik rekabet gücünün artmasından yana; KRD eşitlik ve güvenceyi öne alırken, SÇOD için yaratıcılık ve esneklik önem taşımakta. Sosyal yapının yeniden-üretiminde ekonominin esneklik ve rekabet ihtiyacı öncelik taşıdığından sosyal politika ikinci planda kalmaktadır. Bu nedenle KRD sosyal hakları genişletmeyi amaçlarken, SÇOD iş dünyasının çıkarlarına hizmet edecek refah politikalarından yanadır. Bu da sosyal ücretin baskılanması anlamına gelir. Sonuç olarak Jessop, küreselleşen kapitalizmin Keynesyen Refah Modeli çerçevesinde bir ekonomi yönetimini olanaksız hale getirdiğini, bu nedenle Avrupa'da farklı bir refah modelinin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Bu model Reagan veya Thatcher'ın neoliberal modeli değildir; başlangıç noktasını Üçüncü Yol'un emek anlayışından alan ve Schumpeteryan çalışma-odaklı devlet (*The Schumpeterian Workfare Postnational Regime*) olarak adlandırılabilecek yeni bir modeldir.

Refah devletinde ortaya çıkan ve daha da çıkması muhtemel değişiklikleri dikkate alarak, Jessop'a hak vermek doğru olur. Evet, Avrupa refah devleti modellerine göre küreselleşmeye verilen tepkiler farklılaşmakta; ama her modelde değişimi hissettiren dört temel nokta karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak, her ülkede refah harcamalarında değilse de refah anlayışı ve politikalarında bir değişim ve daralma söz konusu (sosyal hak anlayışında, işsizliğe yaklaşımda, gelir adaletsizliğinin değil de yoksulluğun üzerinde durulmasında olduğu gibi). İkinci olarak, aile, piyasa ve devlet gibi üç temel refah kaynağı arasındaki bileşim değişmekte; örneğin devletten uzaklaşma yönünde eğilim artmakta (piyasalaşma yönündeki eğilimler, sivil toplum kuruluşlarına ağırlık verilmesi gibi) ve kamu hizmeti yerine bir "refah piyasası" yaratılması yoluna gidilmektedir. Üçüncü olarak, tam istihdam, iş güvencesi, sosyal eşitlik gibi Avrupa refah devletini ayrıştıran amaçların söylemdeki önemleri korunsa da artık eski anlamlarını yitirdikleri görülmektedir. Bu nedenle refah devletinde radikal bir değişiklik olmadığını söyleyenlere karşı, tam istihdam amacından vazgeçilmesinin yeterince radikal

olduğunu söyleyen Korpi'ye hak vermemek kolay değil. Dördüncü olarak, gelecek açısından daha radikal değişimleri çağrıştıran öneri ve tartışmalar gündemdedir. Ancak radikal değişiklik anlamına gelecek önerilerin kimi kısıtlamadan söz etmemekte, kimi ise daha geniş ve esnek bir refah anlayışı gerekliliği üzerinde durmaktadır. Tüm bu değişimleri dikkate alarak, küreselleşmenin ve teknolojik değişikliklerin doğrudan ve dolaylı etkileriyle Avrupa refah devleti anlayış ve politikalarını değişime zorladığını söylemek kaçınılmaz. Yine de Jessop'ın belirttiği gibi ortaya çıkan yeni model de eskisinden bazı izler taşıyacak gibi. Bakalım, reform tartışmaları neleri önermekte?

Artan Reform Tartışmaları ve Gündeme Gelen Değişiklikler

Reform tartışmaları ve yapılan değişiklikler, en başta işsizlik sorunu ve bu nedenle tıkanan sosyal güvenlik sistemi çerçevesinde; önerilenler de özetle, istihdama katılımı artırmak ve çalışma koşullarını esnekleştirmek yönünde.

Refah devletinde reform gereğini ileri sürenlerin arasında Giddens, Esping-Andersen, Ferrera, Rhodes gibi birçok isim var. Giddens dışındakilerin ortak yaklaşımı, refah devletinin bazı önceliklerini değiştirerek sürdürülmesi yönünde. Giddens, meseleye daha geniş bakarak, görüşlerini "kıtlık sonrası toplum" anlayışı içinde tartışmakta ve hem günümüz meselelerine hem geleceğe dair daha kapsamlı düşünceler öne sürerken, diğerleri daha çok refah devletine ilişkin değişiklik önerileri üzerinde durmaktadırlar.

Giddens'a göre, geleneksel refah devleti anlayışı yetersizdir, eskimiştir (Anthony Giddens, 2002, s. 78-81). Örneğin Marshall'ın sosyal vatandaşlık anlayışı bugün fazla pasif ve himayeci kalmaktadır. Çok yoğunlaşmış bulunan küresel rekabet farklı bir verimlilik anlayışına merkezi bir önem kazandırmaktadır; bu da refah devletinin yeniden-dağıtım mekanizması olarak kullanılmasını zorlaştırmaktadır. Refah devleti yoksulluğa karşı koymakta etkili olamamakta ve toplumsal hizmet amacıyla yapılan kamu harcamaları yoksuldan çok iyi durumda olana yaramaktadır. Refah devleti açık veya örtük olarak geleneksel aile modelini esas almaktadır oysa ekmek parasını erkeğin kazandığı aile modeli büyük ölçüde geride kalmıştır. Bireylere yapılan sosyal yardımlar onları toplumla kaynaştırmamakta, yabancılaşmalarına neden olmaktadır. Refah devletine kaynak sağlayacak fonlar sınırlanmakta, bu da çatışmaları artırmaktadır. Refah devleti bürokrasisi katı ve insandan uzak kalmaktadır. Tam istihdam kavramıyla kastedilen erkek işgücüydü, şimdi daha

fazla kadın işgücünün istihdama katılımıyla tam istihdam sorunlu bir hal almıştır. Sosyal ödemelerin biçiminin demografik değişmelerle ilgili olarak (yaşlılık, aile yapısının değişmesi, boşanmaların artışı gibi) yeniden biçimlenmesi gerekir. Son olarak, refah devleti kendini büyük ölçüde ekonomik konularla sınırlıyor ve örneğin duygusal, ahlaki, kültürel konuları bir kenara bırakıyor. Öte yandan sınıf meselesinde, refah devletinin temel kaynağı olarak yalnız işçi sınıfını görmemek, aksine refah devletinin kaynaklarının hem çok eskiye dayandığını hem de tek değil birçok kaynağının olduğunu kabul etmek gerekir. Ayrıca bugün sınıf analizleri sınıf ayrımının azaldığını gösterirken, bu yoldaki iddiaları sürdürmenin anlamı yoktur (139-144).

Giddens, değişen bu koşullar karşısında ve "kıtlık sonrası toplum"[9] diye adlandırdığı toplum için "pozitif refah" kavramını ortaya atmaktadır. Böyle bir toplumda refah anlayışı da, refah devleti de değişmek durumundadır (180-197): Örneğin, işin anlamı ve verimlilik anlayışının tüm yaşamı ve ekonomi dışındaki ilişkileri kapsayacak biçimde değişmesi yalnız maddi katkı sağlama veya yerleştirme anlamında değil, her alanda "ikinci şanslar" politikasını esas alan bir anlayışın uygulanması; yalnız sınıf ayrımlarının değil genç-yaşlı, kadın-erkek arasındaki ayrımları ortadan kaldırmaya yönelik ve yalnız ekonomik değil, çok daha geniş anlamda bir uzlaşma sağlanmasını amaçlayan politikaların gündeme gelmesi gereklidir. Bu doğrultuda yoksul ile zengin arasında yapıcı, onların da bu mücadeleye katılma çabalarını gerektiren bir eşitlik modelinin hayata geçirilmesi gibi temel anlayış değişikliklerini düşünmek de kaçınılmazdır. Özetle, sosyal refahtan yararlanmak için vatandaşlar açısından haklar ve yükümlülükler arasında yeni dengeler kurulmasına ihtiyaç vardır.[10]

---

9. Kıtlık sonrası toplum kavramı değişen koşulların ötesinde bir kavramsallaştırma ve kuşkusuz tartışmaya açık. Bu kavramla yazar kıtlığın olmadığı bir durumu değil fakat ekonomik büyümenin her şeyin üstünde bir öneme sahip olmadığı bir durumu veya birikim süreçlerinin yaşam tarzlarını tehdit, hatta imha ettiği aşırı gelişme durumunu tanımlamakta (104-105); bu durumda refah ve mutluluk anlayışının yeniden düşünülmesini gerektiren bir tartışma yapmaktadır. Böyle bir tartışmanın gerekliliğinden, gerçekten kuşku duyulamaz. Yazara göre, bütün bunlar "ütopyacı gerçekçilik"tir ve uluslararası düzeyde de zenginler ve yoksullar arasındaki uzlaşmanın sağlanması açısından dikkate alınabilir. Gerçi önerilen hayat tarzının Kuzey ve Güney arasında uygulandığında işe yarayacağı konusunda ampirik olarak bir şey söylenemez; ancak büyük çapta refah aktarımları hem olası görünmediği hem işe yarayacağı kuşkulu olduğundan, "küresel tüketici sınıf açısından da kıtlık sonrası bir sisteme doğru pozitif bir ilerleme ile dünyanın yoksulları için 'alternatif bir gelişme'nin birlikte yürütülmesi, daha eşit bir dünya yaratmanın tek mantıklı yolu" olabilir (2002, s. 197).

10. Günümüzde birçok açıdan değişen koşullar olduğu bir gerçek; bunun önemli bir ayağı da sonsuz bir birikim ve refah anlayışının geçerli hale gelmesi. Dolayısıyla Giddens, kıtlık sonrası toplum kavramı ve refah ile "produktivizm" kavramlarına yönelt-

Refah devletinin tıkanıklıkları konusunda dikkate değer eleştiri ve önerilerden biri de Esping-Andersen'den gelmektedir. Esping-Andersen, 21. yüzyılda refah devletinin ne gibi değişiklikler geçirmesi gerektiği konusunda AB Başkanlığı için hazırladığı raporda Avrupa'daki teknolojik, demografik, sosyolojik değişikliklere değinerek, hangi alanlarda ne gibi reformlar yapılması gerektiği konusunda epeyce ayrıntılı bilgi vermekte (Esping-Andersen, 2000).

Avrupa'nın bilgi yoğun topluma (BYT) geçmek gibi bir meselesi olduğunu kabul eden Esping-Andersen, yine de Avrupa'nın tek derdinin enformasyon teknolojisinde ABD'yi yakalamak olmadığını; aynı zamanda bu süreçte sosyal uyumun devam ettirilmesinin önemli olduğunu söylemekte ve becerilerin eğitim ve yetiştirme yoluyla demokratikleştirilmesi sorununu gündeme getirmekte ve insan kaynağının sosyal yeteneklerini geliştirmek için de sosyal politika değişiklikleri önermektedir.[11] Aslında üzerinde durduğu temel konu, istihdama katılımın artırılması ve işgücünün hem niteliğinin hem yaşam koşullarının iyileştirilmesidir.

Bu nedenle refah devletine yönelik reformun ilkeleri sosyal yatırım yanlısı olmak durumundadır. Bugünün temel sloganları da iş dostu, kadın dostu, hayat boyu öğrenme yanlısı sosyal yatırım stratejileridir. Bu çerçevede, ilk olarak öncelikle gençlere yapılacak yatırımların gerekliliği vurgulanmakta ve Kuzey ülkeleri dışında, çoğunlukla gençten çok yaşlı ve hizmetten çok gelir devamlılığı üzerine odaklanmış Avrupa refah programları eleştirilerek, hem nüfus artışının hem işgücüne katılım artışının sağlanması, çocuk ve gençlere yatırıma öncelik verilmesi gereği üzerinde durulmaktadır.

İkinci olarak, çalışma süresiyle, emeklilikle ilgili öneriler var. İş-

---

tiği eleştirilerle, buralarda anlayış değişiklikleri önerisiyle aslında meselenin can alıcı noktasına dokunmaktadır. Ancak kıtlık sonrası toplum ve bunun getirdiği büyümenin dizginlenmesi gibi bir anlayış, gelişmiş ekonomiler için geçerli ve gerekli olsa da aynı anlayışın gelişmekte ve azgelişmiş ülkeler için uygulanabileceği kuşkuludur; velev ki zengin ülkelerden yoksullara doğru bir yeniden-dağıtım anlayışının gerekliliğine gelinsin. Oysa Giddens, gelişmiş ülkelerin bu aşamaya nasıl geldikleri gibi bir sorgulamaya hiç yer vermez ve küresel adaletsizlikle ilgilenmezken, böyle bir topluma geçiş için gereken altyapının veya gerekçenin eksik bırakıldığını düşünmek doğru olur. Bu konuda daha gerçekçi eleştirilere sonraki bölümde değineceğim. Refah devleti konusundaki eleştirileriyse, demokratik solda yer alan birçok yazar tarafından, hakları yükümlülüklere bağlayan yaklaşımı açısından fazlasıyla liberal bulunmakta ve ciddi biçimde eleştirilmektedir; öte yandan dışlanma ve yoksulluk gibi sorunların sosyal hakları yok sayan, devletin yeniden-dağıtımcı rolünde sosyal kaygılara yer vermeyen ülkelerde nasıl büyüdüğü ortadayken, bu sorunları işgücü piyasasına uygun bir eğitimle –ne kadar iş yaratıldığı da ayrı konu– alt edeceğini düşünmek hiç yeterli olmasa gerek.

11. Bu arada Giddens ve önerdiği Üçüncü Yol'u, yeni ekonomiye uyum için yalnızca eğitim üzerinde durduğu için eleştirmekte ve uyumun sağlanmasında eğitimin yanı sıra sosyal alanda yatırımlara ihtiyaç olduğunu ileri sürmektedir.

gücü piyasasına katılım ülkelere göre değişiyor; Kuzey'de % 70'i bulurken, İrlanda, İtalya ve İspanya'da % 43 dolayında; ama geçmişte erkekler 65 yaşında emekli olurken, bugün emeklilik yaşı 60 ve altına inmiş durumda. Ömür erkeklerde 74, kadınlarda 81 yaşına yükselmişken emeklilik yaşını düşürmek değil, yükseltmek gerekir; eğer emeklilik yaşı 70'e yükselirse bugünkü emekli aylıklarını 2040'a kadar sürdürmek mümkün. Bugünkü sağlık olanaklarını düşünürsek, emeklilik yaşını 70'e yükseltmek de gerçekçi görünüyor. İstihdam yaratmak için haftada 35 saatlik çalışma süresini anlamsız bulan Esping-Andersen, aylık, haftalık iş saatleri yerine, yaşam boyu sürecek yeni bir iş ve boş zaman dağılımı üzerinde durulmasını istemekte. Bu durumda emeklilik ve işsizlikten doğan boş zaman olumsuz, annelik ve ebeveyn izni olumlu bir zaman değerlendirme olarak nitelenmektedir. Kısacası, temel çizgi olarak, iş, eğitim, aile, boş zaman arasında kişisel bir bileşim yapabilme fırsatının yaratılması önerilmektedir.

Üçüncü olarak, kadının işgücüne katılımının desteklenmesi istenmekte. Uzun vadede tek umut verici değişim kadının işgücüne katılımının artması. Kadın dostu sosyal hizmetlerle ilgili kuşkular haklı olsa da kadının işgücüne katılımının istihdam yaratma kapasitesi gözden kaçırılamaz. Kaba bir istatistiki tahmin, her 100 annenin işte kalmasıyla ek olarak 15 hizmet işinin yaratılabileceğini göstermekte.

Dördüncü olarak, işgücü piyasasına bağlantının güçlendirilmesi yönünde öneriler dile getirilmekte: Bireyin verimli kaynaklarını ve şanslarını artırmak için iş dostu politikalar gerekli. Hizmet ekonomisi, yüksek nitelikli işler kadar düşük nitelikli işler de yaratmakta ve buna ihtiyaç duymakta. Burada Avrupa için bir çelişki söz konusu; eşit ve etkili bir sosyal güvenlik kurmak için, ya yeterli kamu hizmeti ve yüksek vergilere dayanacak ya da piyasaya dayalı hizmetlerle büyük ücret eşitsizliklerini göze alacak. İşgücü piyasasına girişleri artırmanın yolunun bulunması gerekiyor. Bunun düşük ücretli işler yaratacağı konusundaki kuşkulara gelince, düşük nitelikli (*low-ended*) işlerin avantajlarını da görmekte yarar var. Bunlar, gençler ve işgücü piyasasına dönmek isteyen kadınlar için fırsat yaratmakta ve köprü görevi üstlenmektedir.

Beşinci olarak, sosyal hizmet ağırlıklı bir refah devleti üzerinde duruluyor. Sosyal hizmetler, yoksullukla mücadele etmek ve istihdam artığı sağlamak için anahtar rolü oynar. Bu nedenle gelir devamlılığı yerine sosyal hizmet ağırlıklı bir yaklaşıma geçmek önem taşıyor. Özetle Esping-Andersen, yeni bir refah devleti tasarlamak için Rawlsian* ilke çerçevesinde yeni bir anlaşmaya ihtiyaç olduğunu söylemekte, bu

* Rawls ve sosyal adalet konusundaki yaklaşımından Üçüncü Bölüm'de söz edilmekte.

anlaşmada yer alabilecek ve yukarıda yer alan önerileri doğrultusunda belirlediği politika önceliklerini sıralamaktadır.

2000 yılında yine AB Başkanlığı için hazırlanan başka bir raporda, küreselleşmenin neoliberalizmle doğrudan ve kaçınılmaz bağlantısı olduğunun ya da aynı anlama geldiğinin düşünülmesine karşı çıkan yazarlar, buna rağmen Avrupa refah devletine yönelik en önemli tehditlerin, uluslararası ve domestik piyasalar arasındaki kesişme ve bunun istihdam alanında yarattığı sorunlar olduğunu söylemekten geri durmamaktadır (Ferrera; Hemerijck; Rhodes, 2000, s. 169-170). Avrupa Toplum Modeli'nin şu veya bu şekilde dışarıdan gelen ekonomik baskılar karşısında sosyal açıdan kabul edilebilir ve barışçı bir uyumun sağlanmasında olumlu bir rolü olduğunu söyleyen yazarlar, Avrupa'nın kıyaslamalı üstünlüğünün, büyük eşitsizlikleri önleyen, nitelik yatırımlarına izin veren, sosyal risklere karşı koruma sağlayan kapasitesinde yattığını da dile getirmekteler.

Sonuç olarak, bu raporda da bir yandan ticaretin küreselleşmesi ve enformasyon teknolojisinin önem kazanmasıyla ortaya çıkan bugün ve gelecekteki tehditlerin, her ülke ve herkes için nitelik ve beceri yükseltilmesini gerektirdiği üzerinde durulurken, ekonominin acılı (*painful*) olabilecek dönüşümünden de söz edilmektedir. Örneğin bugün ortaya çıkan tehditlere karşı makroekonomik açıdan fiyat ve bütçe istikrarının korunmasından başka seçenek kalmadığı, rekabet gücü ve istihdam artışı sağlanmak istendiğinde de ücretlerin sınırlandırılmasından başka çare olmadığı söylenmektedir. Kısaca, asıl sorunun işgücü piyasasında olduğundan hareketle, temel olarak –Avrupa'da bu yöndeki uygulamalarla (Hollanda ve Danimarka gibi) istihdam artışının sağlanması gibi olumlu sonuçlar alan ülkeler olduğuna da işaret ederek– esneklik ve güvenceyi bir araya getiren politikalar önermektedir (Ferrera ve diğerleri, 2000, s. 45-49). Esneklik ve güvenceyi bir araya getirmek için (*flexicurity*), AB çapında farklı fakat zorunlu birçok politika değişikliğinin gerektiğini söyleyen yazarlar, özetle, işgücü piyasasında esnekliğin kabulüne karşı, nitelik artışı ve sosyal korumaya yönelik politikalar üzerinde durmaktadır.

Komisyon'un isteği üzerine hazırlanan yakın tarihli bir raporda da Esping-Andersen'in önerileri doğrultusunda aktif istihdam politikaları, esneklik ve güvence dengesi,[12] eğitim, yeniden eğitim gibi sosyal yatırımlara ağırlık verilmesi üzerinde durulduğu görülmekte; eşitsizlik ya

12. Bu çerçevede gündeme gelen "flexicurity" gibi yeni bir kavram ve değişen uygulamalar var; emeği daha doğrudan ilgilendiren bu kavram ve uygulamalara, emek konusundaki sorunlar ve tartışmalara üçüncü bölümde yer vermenin daha uygun olacağını düşünüyorum.

da kurallarda katılık arasında üçüncü yol olarak İskandinav modelinin izlenmesi önerilmektedir (Iain Begg; Juraj Draxler; Jorgen Mortensen, 2008, s. 72).

Görülüyor ki tüm rapor ve önerilerde, büyümenin sürdürülmesi ve istihdama katılımın artırılması temel olarak ele alınmaktadır. İşgücüne katılımı artırmak, çalışmayı desteklemek yönündeki aktif istihdam politikaları üzerinde durulurken, sosyal güvencenin sürdürülmesi de istendiğinden, işgücünün eğitimi gibi sınırlı önerilerle yetinmeyip, sosyal yatırım ve sosyal hizmetlerin genişletilmesi de gündeme gelmektedir. Böylece Avrupa'nın etkinlik ve güvence gibi ikili arayışına, bazı yanıtlar üretmeye yönelmektedirler. Yani bir yandan çalışma ile gelir ilişkisini korumakta ve istihdamda esnekliği olumlu bulmaktalar, öte yandan bunların insanlar için tuzağa dönüşmesini önlemeye dönük refah devletinin sürdürülmesi ve sosyal hakların yeni eğilimler ve ihtiyaçlara göre (örneğin esnek çalışmanın getirdiği dışlanmayı önlemek üzere) yeniden düzenlenmesi üzerinde durmaktadırlar. Sonuç olarak, küreselleşmeye ve bilgi yoğun teknolojiye uyum derdine düşmüş; ama sosyal sorunlara karşı da yanıtsız kalamayacak AB için gerçekçi bir yol haritası tasarlanmaya çalışılmakta, öneriler de bu doğrultuda olmaktadır. Ayrıca refah devletinin katkılarının insanların bu dönüşüme uyum sağlamalarına yardımcı olacağı da düşünülmekte ve sosyal korumanın etkili bir üretim faktörü olarak ele alınması önerilmektedir diyebiliriz.

Bu öneriler ve ortaya çıkan bazı politikalardan birkaç sonuç çıkarmak mümkün. İlk olarak, Avrupa refah devletinin, Esping-Andersen'in dediği gibi yeni bir kavşağa geldiği düşünülebilir. Şimdilik, Avrupa'da farklı refah modellerinin ortaya çıkan değişikliklere karşı kendi yollarına bağlı kalarak (*path dependency*) yanıtlar ürettiği anlaşılıyor. Bu anlamda sosyal demokrat model, cömert ve evrensel anlayışını büyük ölçüde devam ettirmekte ve refah politikalarında en düşük kısıtlamayı temsil etmektedir. Buna karşın liberal modelde yer alan ülkeler en büyük gerileme ve kısıtlamayı gösteren ülkeler olmaktadır. Öte yandan, sosyal demokrat model en başarılı olsa da ekonomik krizler ve güçlüklerle mücade etmenin tek yolu olmadığı, aksine hem birçok farklı strateji olabileceği hem sosyoekonomik gelişmenin çok karmaşık yapısı nedeniyle bir modeli doğrudan kopya etmenin olanaksızlığı dile getirilmektedir. Bu nedenle Avrupa düzeyinde bir model önerilmemekte; fakat ülkelerin ve kurumların interaktif biçimde birbirlerinden öğrenme yoluna gitmelerinin daha olumlu sonuçlar vereceği düşünülmektedir.

İkinci olarak, nasıl bir refah anlayışı kabul edilirse edilsin, refah devletinin yükümlülüklerinin azalması değil, artmasından yana eğilim-

lerin ortaya çıktığıdır. Örneğin Avrupa'da işsizlik ve yaşlanma sorunu karşısında başlıca çözüm istihdama katılımı artırmaktan geçiyor. Neredeyse her raporda, her çalışmada, esas olarak ömür boyu eğitimle esnek çalışma biçimleri başta gelen öneriler olmakta. Ancak bu politikaların işsizliği azaltıcı etkilerinin ne olacağı bir yana, esnek çalışma koşullarının yaratacağı gelir eşitsizliğinin giderilmesi istendiğinde, refah harcamalarının artışı gerekecek demektir. Bunun gibi, işgücü piyasasında standart dışı işler kabul edildikçe, yoksulluğun azaltılması için ailelere ve bireylere gelir transferi yapma ihtiyacı doğmakta ve refah hizmetlerini genişletme, harcamaları artırma baskısıyla karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla bugün için önemli sorunlardan birinin istihdama katılımı artırmak ve işsizliği azaltmakken, ikincisinin de artan mali yükün nasıl karşılanacağı meselesi olduğu açıktır.

Üçüncü bir sonuç da artan sorunlar karşısında AB düzeyinde ortak çözümler aranması yönündeki eğilimlerin güçlenmesidir. Özellikle istihdam artışını sağlayıcı yönde çabalar, AB'nin de temel politikası haline gelmiş durumdadır. Yukarıda sözü edilen raporlar da ortak istihdam stratejilerinin hazırlanması açısından yol gösterici niteliktedir. Raporların üzerinde durduğu gibi, AB düzeyinde aktif istihdam politikalarıyla istihdamda esneklik esas alınmış durumdadır; bu nedenle son dönem tartışmalarında "*flexicurity*" gibi bir kavramın gündemin başına kurulduğunu görüyoruz. AB de üye ülkelerdeki uygulamaların farklılığı nedeniyle, bu konuda düzenleme getirmek yerine, üyeler arasında niyetlerin ve yaklaşımların birbirine yakınlaşmasını sağlamak üzere eşgüdüm sağlayıcı rolünü artıran yumuşak (*soft*) müdahale yöntemini kullanmaktadır. Bu nedenle AB'nin son yıllarda sosyal politika alanında etkisi artarken, üyeler arasındaki etkileşimi ve öğrenme sürecini hızlandıracak, "açık eşgüdüm yöntemi" gibi yeni yöntem arayışlarına gidildiği görülmektedir.

Bu raporların ve alınan önlemlerin kısa bir değerlendirmesini yaparsak, insana daha fazla yatırımı öne çıkan, harekete geçirici ve sosyal dışlanmaya karşı politikalar olarak olumlu özellikler taşıdıklarını söyleyebiliriz. Ancak işsizlik, çalışma süresi, düşük statülü işler, esneklik konuları dikkate aldığımızda, Avrupa'daki işgücü piyasasının sıkıntılarının öne çıktığı ve bu doğrultuda piyasa öncelikli öneriler getirildiği, etkinlik ve eşitlik arasında optimum bir çözüm aranırken etkinliğin ağır bastığı çözümlere yönelindiği de düşünülebilir. AB'nin sıkça tekrarladığı "etkinlik ve güvence" arayışı veya küresel piyasalara uyum ile kendi farklılıklarını az çok koruma gibi ikili arayış devam ediyor diye düşünebiliriz. Avrupa'nın farklılığı da, temel derdi de buralarda.

AB bütçesi, çok yanlış anlaşılmakta. O, soyut anlamda büyük (her yıl için 100 milyar euro); fakat aynı zamanda AB'deki toplam kamu harcamalarına oranla çok küçük (% 2'sinden az). O, periyodik politik krizlerin kaynağı olduğu gibi, AB'nin gelişmesi için, 1980'lerden bu yana süren finansal krizlerin aşılmasında kullanılan istikrar aracı da. Bu dönem içinde bütçe miktar olarak büyüdü; fakat Birlik'in genişlemesine ve yeni siyasal sorumluluklar almasına karşın toplam ulusal gelire göre göreceli büyüklüğü küçüldü de.[13]

Algılamalarda, bu kritik ve geniş ölçekli farklılık varken, bazı ülkelerde merkez sağı da içerecek biçimde politikacılar tarafından desteklenen işverenler daha fazla "iş dünyası Avrupası" (daha az "kırmızı çizgi" daha düşük sosyal standartlar, daha fazla kuralsızlaşma, daha fazla liberalleşme, daha az sendikal etki) istiyorlarsa, Avrupa ilerlemesi için yeni bir zemin bulmak zor olacaktır. İdeolojik farklılık çok büyük. Eğer işçiler, sosyal Avrupa'nın yara aldığını hissederlerse Avrupa'ya kendileri için bir destek değil, bütünüyle bir tehdit olarak bakacaklardır. Doğal olarak tepkileri de reddetme ve karşı koyma olacaktır.[14]

Özetle, bir yanıyla küreselleşmeye uyum ve ondan olabildiğince yararlanma gibi ekonomik öncelikleri olan, diğer yanıyla bütünleşme yolundaki siyasal kararları birlikte alarak küreselleşmeden farklı bir bütünleşme projesini sürdürmeye çalışan bir Avrupa var. Bunun ötesinde, kuruluşundan bu yana ekonomik bütünleşme önceliğinin yanı sıra sosyal kaygılara yer vermesi, sosyoekonomik eşitsizlikleri gidermek üzere fonlar oluşturması, Sosyal Şart'ın kabulü, sosyal taraflarla Avrupa düzeyinde diyalog kurmayı kurumsallaştırması gibi birçok özellik ve Avrupa Toplum Modeli'nin Avrupalılaştırılması gibi niyetler de söz konusu. Buna karşın, küreselleşen kapitalizmin Avrupa'daki az çok "sosyalleşmiş" kapitalizm üzerindeki tehditlerini artırdığını görmezlikten gelmek mümkün değilken, merkez ülkelerin dayandığı gelenek ve modelin Avrupalılaşabilmesinin çok kuşkulu olduğu ortada. Özellikle Doğu Genişlemesi sonrası üye olan ülkeler açısından kuşkular daha büyük. Bu koşullarda, özellikle merkez ülkelerde yüksek toplumsal-siyasal desteğe dayanarak refah devleti ve sosyal refah anlayışını Avrupalılaştırmak iddiasının güç kazanması beklenebilir mi? Yoksa farklı modeller korunsa da bir bütün olarak Avrupa Toplum Modeli'nin iddia olmaktan öteye gidemediği bir bütünleşme mi ortaya çıkar? Tartışmaya değer.

13. EC, "Reform the Budget, Changing Europe" *Communication from the Commission*, 2002, s. 4. http://www.wc.europe.ue/budget/reform/.
14. ETUC, *The Case of Europe: Shaping a Strong and Social Europe*, www.etuc.org/ 2005, s. 5.

AB'yi kuran merkez ülkelerde varlık kazanan Avrupa Toplum Modeli'nin birçok özelliğine değindik ve bu konuda öne çıkanların modelin siyasal ekonomik yapılar ile devletin yeniden-dağıtım mekanizmaları açısından oynadığı rolden söz ettik. AB düzeyinde böyle bir model üzerine konuşulurken bunun siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan bazı değerlerin ve anlayışların, belirli bir esneklik payı içinde her üye tarafından kabulü ve hayata geçmesi için çaba harcanması anlamına geldiğini, yani "yol gösterici" bir nitelik taşıdığını biliyoruz. AB'nin kurumsallaşmasında, azgelişmiş olsa da sosyal boyutların varlığından da söz ettik. Kısacası, Komisyon raporunda da belirtildiği gibi, hem ortak değerlerin hem devlete düşen sorumlulukların hem sosyal ortaklık ve sosyal diyalog gibi özelliklerin devamı açısından ortak bir model yaratılmak istenmekte ve bu model doğrultusunda yapılanma konusunda, özellikle yeni üyelere destek verilmesi ilkesel olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra, AB de kendi kurumsallaşması içinde bu değer ve özellikleri yansıtmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla AB düzeyinde de sosyal taraflarla diyaloğa önem veren bir yapılanmayla sınırlı olsa da yeniden-dağıtım mekanizmalarının kurumsallaştığını görüyoruz.

AB Düzeyinde Sosyal Diyalog

AB, Avrupa Toplum Modeli'nin dikkate değer özelliği olan sosyal diyaloğun üye ülkelerde kurumsallaşması yönünde çaba harcadığı gibi, Avrupa düzeyinde sosyal tarafların oluşması ve güçlenmesi, sosyal tarafların kabul ettiği anlaşmaların AB direktifleri haline gelmesi gibi gelişmelerin arkasında da AB vardır; bu nedenle AB'nin Avrupa Bütünleşmesi'nin sosyal taraflarla birlikte sürdürülmesi gibi bir çabası olduğundan söz etmek yanlış olmaz. Bugün sosyal taraflar arasında kurumsallaşmış ilişkilerin varlık kazanması nedeniyle, AB düzeyinde "korporatist" bir yapılanmanın ortaya çıktığından söz edilmektedir (Meryem Koray ve Aziz Çelik, 2007). AB düzeyinde sosyal diyaloğun kökeni AET'nin kuruluşuna kadar gitmekte ve Roma Anlaşması'nda Avrupa Komisyonu'yla sosyal tarafları bir araya getiren bir "sosyal ortaklık" düşüncesinin dile getirildiği görülmektedir. AB geliştikçe de sosyal taraflarla AB arasındaki ilişkilerin kurumsallaştığını izlemek mümkün. AB düzeyinde emek ve sermaye örgütlerinin temsil edildiği Ekonomik ve Sosyal Konsey'in varlığı, her düzeydeki karar alma süreçlerinde taraflara danışılmasını öngören maddeler, 1992 yılında sosyal diyaloğu güçlendirmek üzere komisyonun inisiyatifiyle, AB düzeyinde

başlatılan ve Val Duchesse adını alan iki taraflı görüşmeler, 1992 tarihli Maastricht ve 1997 tarihli Amsterdam anlaşmalarında sosyal diyaloğu Birlik Anlaşması'nın bir parçası durumuna getiren düzenlemeler, AB düzeyinde korporatist bir yapının kurumsallaştığı düşüncesini doğrulayan gelişmelerdir. Öyle ki Amsterdam Anlaşması'nın sosyal diyaloğu güçlendiren hükümleri doğrultusunda, sosyal tarafları ilgilendiren konularda, yalnızca tarafların görüşleri alınmakla kalmamakta; AB'nin kendilerine görüş sorduğu konuda taraflar aralarında anlaşırsa, bu anlaşmaya, üye ülkelerde geçerli olacak şekilde hukuki bir nitelik kazandırılmasının yolu açılmaktadır.

Ancak bu düzeyde sosyal diyaloğun sınırları veya tıkanıklıkları, ulus düzeyinde karşılaşılanlardan çok daha fazla. Korporatist yapılanmanın gerçekleştiği düşünülse bile, sosyal taraflar arasında kurumsallaşmış ilişkilerin AB düzeyinde önemli sonuçlar doğurması pek kolay değil (Koray ve Çelik, 2007). Her şeyden önce AB, ulusal devlet gibi, taraflar arasındaki çıkar çatışmasını ne ekonomik ne siyasal anlamda çözebilecek nitelikte. Örneğin toplu pazarlıklar AB düzeyinde yapılmıyor. Bunun da ötesinde AB'nin, sosyal taraflar arasındaki uzlaşmanın sağlanmasında çok güçlü bir desteği olan sosyal refah anlayışını bu düzeyde sağlayacak bir yeniden-dağıtım mekanizması ve mali gücü yok. Dolayısıyla sosyal diyalog daha baştan sınırlanmaktadır. Buna karşın, değişen ekonomik koşullar sendikaları ulusal düzeyde bazı tavizleri kabule zorlar ve refah devletinde bazı geri adımlar atılırken, ulusal düzeydeki uzlaşmayı korumak adına sosyal diyalog daha da önemli hale gelmekte ve böyle bir geleneği olmayan ülkelerde bile üçlü anlaşmalar gibi uygulamalara gidilmektedir. Benzer bir gelişmeyi Avrupa düzeyinde sağlamaya çalışan AB, hem taraflar arasında üçlü ve ikili görüşmelerle en azından bazı konularda uzlaşma sağlanmasına, hem böyle bir anlayışın Avrupa düzeyinde de kurumsallaşmasına katkı sağlamak istemektedir. Bu doğrultuda bazı konularda sosyal taraflar arasında AB düzeyinde geçerli olacak çerçeve anlaşmalarına varıldığını görüyoruz. Ancak bu anlaşmaların, taraflar arasında görüş farklılıklarının büyük olduğu kritik konularda değil, daha tartışmasız konularda ortaya çıktığı da bir gerçek. Dolayısıyla şimdilik, bu düzeydeki sosyal diyaloğun getirileri konusunda umutlu olmak pek mümkün değil.

Yine de Avrupa düzeyinde sosyal tarafların ve sosyal diyaloğun kurumsallaşması, bu düzeydeki kararların çok taraflı ve müzakereci bir demokrasi anlayışı içinde alınması, Avrupa Toplum Modeli'nin önemli bir özelliğinin "Avrupalılaşma" sürecine girmesi olarak değerlendirilebilir. Bu yapılanmanın nereye uzanacağı, ne gibi sonuçlar getireceği

meselesiyse, Avrupa Bütünleşmesi'nin nasıl gelişeceğine bağlıdır. Sosyal diyaloğun ve çok taraflı müzakerelerin bu gelişmeyi şöyle ya da böyle etkileyecek faktörler olduğu da gözden kaçırılamaz.

Aslında ulusal düzeyde işe yarar anlayış ve örgütlenmelerin Avrupa düzeyinde de kurumsallaşmasından benzer yararlar beklenmektedir diye düşünebiliriz. Refah politikalarının, hem emeğe hem sermayeye yarar sağlaması veya hem ekonomiyi hem siyaseti işler kılması gibi çift yönlü yararları nedeniyle, Avrupa'daki ekonomik bütünleşme sürecinde sosyal boyutlar tümüyle ihmal edilmemekte ve modelin işe yarar bir özelliği olan taraflar arası diyalog var edilmeye çalışılmaktadır. Sosyal boyutlar, hem ekonomik hedeflerin gerçekleşmesine katkıda bulunmakta hem Avrupa Bütünleşmesi'ne yönelik uzlaşmanın sürdürülmesini sağlamaktadır. Örneğin gelişmişlik farklarının ve sosyal sorunların AB düzeyindeki fonlar aracılığıyla azaltılmaya çalışılmasını, refah devletinin en düşük standartları garantiye alarak vatandaşlara bunun ötesine uzanacak bir merdiven sunmasına benzetebiliriz. Bu tür destekler ülkelerin dinamizmini artırıp güçlerini harekete geçirmeye hizmet ederek, karşılıklı ticaretin artmasına, dolayısıyla ekonomik gelişme ve ekonomik bütünleşmenin gerçekleşmesine katkıda bulunmaktadır. Böylesi politikaların bölgesel istikrar ve güvenliği artırdığı da görülmektedir.

"Yeniden-Dağıtım" Araçları Olarak Sosyal Fonlar

Avrupa düzeyinde sosyal amaçla kullanılmak üzere oluşturulmuş bazı fonlar olduğunu görüyoruz. Bu fonların AB'nin ekonomik hedeflerinin gerçekleşmesine yardım ya da bu hedeflerin gerçekleşmesinde karşılaşılan aksaklıkların giderilmesi amacını taşıdığı yadsınamaz. Buna karşın fonların bazı ülkelerde sosyal açıdan gelişme sağladıkları ve bu ülkelerin AB düzeyinde yapılan katkı ve sağlanan yararlara bakıldığında epeyce kazançlı oldukları ortada. Bu nedenle yapısal fonlara, AB düzeyinde gerçekleşen bir yeniden-dağıtım olarak bakmak mümkün.

Bunlar arasında yer alan Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu uygulamaları, tarımsal üretimde ortaya çıkan dengesizlik ve eşitsizlikleri gidermek amacını taşıdığından, bir anlamda sosyal amaçlı bir harcama olarak değerlendirilebilir. Ancak Avrupa'nın sosyal boyutlarıyla daha doğrudan ilgili görünen politika ve harcamalar bölgesel ve sosyal dayanışmanın sağlanması konularında olmak üzere iki alanda karşımıza çıkmaktadır. Her iki alandaki harcamaların temel ekseni yatırım ve istihdam üzerine kurulmaktadır ve daha çok üye devletlerin inisiyatifiyle başlatılan projelerde kullanılmaktadır. Kuşkusuz AB büt-

çesinden gelen kısıtlamalar nedeniyle fonların oldukça sınırlı kaldıkları düşünülebilir. Öte yandan üye ülkenin inisiyatifi ve katkısıyla hayata geçebildiklerinden, başarıları ulusal devletin politikasına da bağlı olmaktadır. Bu nedenle onları, Avrupa Birliği'nin temel amacı olan ekonomik bütünleşme veya tek pazarın yaratılması sürecinde ödenmesi gereken zorunlu "yan ödemeler" olarak nitelendirenler de bulunmaktadır (David Allen, 2000, s. 245). Ancak geçmişten bugüne AB bütçesinin giderek artan bir bölümünün (bugün üçte bir dolayında) dayanışma amaçlı politikalara ayrıldığını görmezlikten gelmek mümkün değildir. Ayrıca bunların, Akdeniz ülkeleri gibi göreceli olarak fakir ve az nüfuslu ülkelere dikkate değer bir katkı sağladıkları da görülmekte.

İstihdamın artırılması, işsizliğin önlenmesi, işgücünün eğitimi gibi amaçlara yönelik Avrupa Sosyal Fonu, AET'nin kurulmasından hemen sonra oluşturulmuş, ekonomik açıdan bölgesel dengesizlikleri gidermesi düşünülen Bölgesel Kalkınma Fonu'nun kurulması da 1975 yılında gerçekleşmiştir. Bölgesel kalkınma fonları, doğrudan bazı politikaları uygulamaya koymak yerine, azgelişmiş bölgelerdeki yapısal reformları desteklemek üzere kullanılmaktadır. 1988 sonrasında Bölgesel Kalkınma Fonu ve Sosyal Fon, Yapısal Fonlar adı altında birleştirilmiştir. 1992 sonrasında da dört fakir ülkeye (İrlanda, Yunanistan, İspanya ve Portekiz) yönelik olarak kullanılmak üzere Yakınlaştırma Fonu (*Cohesion Fund*) oluşturulmuştur. Eski Doğu Bloku ülkelerinin adaylığından sonra bu fonların bir bölümü, adaylık öncesi yapısal reformları desteklemek üzere bu ülkelere ayrılmıştır. Bu ülkelerin üyeliği, AB içinde bölgesel ve sosyal eşitsizliklerin artışı anlamına geleceğinden, hem Yapısal Fon'un kaynaklarının artırılması hem dağıtılma önceliklerinin belirlenmesi konularında ciddi tartışmalar yaşanacağı açıktır.

Gerek 1988-1992 gerek 1993-1999 döneminde yapısal fonlardan yararlananların başında İspanya (%20-%22) ve İtalya (%17-%14) gelmektedir. Onları Portekiz (% 13-%10) ve Yunanistan (%11) izlemektedir. Almanya'da Doğu ile birleşme sürecinde yapısal fonlardan epeyce yararlanan ülkeler arasında yer almaktadır. Yapısal fonlar, bunlara ayrılan kaynakların durmadan büyümesi ve bazı ülkelerin bundan daha çok yararlanması gibi nedenlerle üye ülkeler arasında sık sık tartışma konusu olmaktadır. Yeni üyelerin katılımından sonra yapısal fonların geleceğinin ne olacağıysa bugünden bilinememektedir.

Roma Antlaşması'nın 123'üncü maddesi gereği kurulmuş Avrupa Sosyal Fonu (ASF), 40 yıldan uzun süredir Avrupa'da işgücüne yatırım yapan bir fon. 1970'li yıllarda ASF uygulamalarında bazı değişiklikler yapılmış ve fonun öncelikleri, üye devletlerin tercihleri yerine toplu-

luk amaçlarını yerine getirmek üzere yeniden belirlenmiştir. Örneğin fonun öncelikle hangi gruplara yönelik programlar için kullanılacağının Konsey tarafından kararlaştırılması kabul edilmiştir. 1970'li yıllar Avrupa'da işsizliğin yükseldiği yıllar olduğundan, bu dönemde iş arayan gençlere yönelik uzun süreli programlara öncelik verildiğini görüyoruz. 1980'li yıllarda işsizlik artmış, Avrupa genelinde % 10 dolayına çıkmış ve uzun süreli işsizlik yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla hem ASF'de yeniden düzenleme yapılması hem kaynakların artırılması gerekmiştir. 1984 yılında kabul edilen değişikliklere göre, gençlere öncelik tanınmış ve fon kaynaklarının % 75'inin 18 yaşın altındaki gençlere yönelik eğitim, deneyim kazandırmaya ya da yeniden eğitime yönelik programlara harcanması öngörülmüştür. Bunun dışında, fon bütçesinin % 40'ının da Yunanistan, İzlanda, İrlanda ile Fransa ve İtalya'daki azgelişmiş bölgeler için kullanılması kabul edilmiştir. 1986 yılında da Fransa, İtalya, Yunanistan gibi ülkeler için birleştirilmiş Akdeniz Programı hazırlanarak fonun bu ülkelerde endüstri ve tarımda ortaya çıkan yapısal değişikliklerin yarattığı işgücü sorunlarına yönlendirilmesi öngörülmüştür.

1988 yılında Yapısal Fon (YP) olarak birleştirilen fonlara ayrılan pay, 1989-1993 yılları arasında ikiye katlanmış, YP'nin bütçesi 1994 yılında 63 milyar euroya ulaşmıştır. Yapısal Fon'un içinde Sosyal Fon'un payı üçte bir dolayındadır. Yapısal Fon'un yoğunlaşması gereken beş hedef belirlenmiştir; bunların yine yardım yapılması öngörülen bölgeler (en azgelişmiş bölgeler) ile gruplara (uzun süre işsiz olanlar gibi) ilişkin olduğunu görüyoruz. Ancak bu kez ortaya konan hedefler, tüm fonlar için geçerlidir ve bunların etkinlikleri arasında yakınlık ve uyum sağlanması istenmektedir.

1993 yılında yapılan bir gözden geçirmeyle Yapısal Fon'a 1994-1999 dönemi için 142 milyar euro ayrılmış, böylece fonun AB bütçesinde % 20'lik payı % 33'e yükseltilmiştir (EC, 1998, s. 22). Bu dönemde bütçenin yaklaşık % 70'i azgelişmiş bölgelerdeki projeler için kullanılmıştır. 1994-1999 döneminde ASF harcamalarının yaklaşık % 20'sinin iş arayan gençlere, % 19'unun istihdam yaratmaya, % 18'inin de uzun süreli işsizlikle mücadeleye yönelik programlara ayrıldığı görülmektedir (EC, 1998, s. 30).

1999 yılında da daha önce belirlenen beş ana hedef birleştirilerek, üçe indirilmiş ve 2000-2006 döneminin esasları belirlenmiştir (EC, 2000). Buna göre yapısal fonlar, aşağıdaki hedeflere yöneltilecektir. 1: Azgelişmiş bölgelerin kalkındırılmasını hedeflemekte, azgelişmişlikte yine kişi başına düşen gelir, AB ortalamasının % 75'inin altında olması esas alınmaktadır. Bu kapsama giren projeler, Fransa'nın denizaşırı böl-

geleriyle İsveç ve Finlandiya'nın kuzeydeki boş bölgeleri dahil olmak üzere dokuz üyeyi kapsamaktadır. 2: Endüstri ve hizmet sektöründeki gerileme, kırsal kesimde çözülme, çarpık kentleşme ve balıkçılığın gerilemesi gibi dört sorunla mücadele eden bölgelerdeki koşulların iyileştirilmesini amaçlamakta ve böylece bu bölgelerin AB'ye ekonomik ve sosyal açıdan yakınlaşmasının sağlanması istenmektedir. 3: "Hedef 1" dışındaki tüm bölgelerde eğitimin, mesleki eğitimin, istihdam politikalarının modernleştirilmesi ve iyileştirilmesine yönelik projeleri kapsamaktadır.

2000-2006 dönemi için AB bütçesinden yapısal fonlar için 275 milyar euro ayrılmış ve yine fonun üçte ikisinin Hedef 1'de belirtilen bölgeler için kullanılması benimsenmiştir. Sosyal Fon için ayrılan pay da toplam 63 milyar euro olmaktadır (EC, 2000, s. 5). Bunun dışında Orta ve Doğu Avrupa (ODA) ülkelerinin uyum sürecinde kullanılmak üzere 45 milyar euro ayrılmıştır.

1988'den bu yana en azgelişmiş bölgelere yönelen fonlar aracılığıyla dağıtılan toplam 480 milyar eurodan en çok yararlanan ülkeler şöyle: Yunanistan (% 42,6), Portekiz (% 35,2), İrlanda (%26,7), "Eski Almanya" Eyaleti (%18,9), İtalya (Mezzogiomo-%17,4) ve İspanya (%17,4). Kuşkusuz yeni üyelerin katılımıyla bu durum değişecek ve bölüşüm açısından yeni sorunlar doğacaktır. Örneğin yapısal fonlardan yararlanmak açısından saptanan ilkelere göre, kişi başına düşen gelirin topluluk ortalamasının % 75'inden daha az olduğu bölgeler, öncelikli bölge olarak kabul edilmektedir; oysa yeni üyelerin katılımıyla daha önce fonlardan yararlanan birçok ülkede kişi başına düşen gelirin AB ortalamasının % 75'inin üzerine çıkması söz konusudur, böylece önceliğin artık çoğunlukla yeni üyeler için geçerli olacağı gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durumun rahatsızlıklar yaratacağı açıktır; örneğin İrlanda'nın Lizbon Anlaşması'nı onaylamamasıyla bu durum arasında ilişki vardır. Onaylaması da bazı tavizler verilmesiyle mümkün olmuştur.

2007-2013 döneminde Yapısal ve Yakınlaşma fonları için AB bütçesinin % 35,7'si (308 milyar euro), yani geçmiş yıllara göre biraz daha büyük bir kaynak ayrılmış durumdadır; bunun % 62'si Lizbon Kararları'na göre büyüme ve istihdam için kullanılacaktır (EurActive, 30 Mayıs, 2008). Bunun yanı sıra, genişleme ile kabul edilen ve GSMH'si AB ortalamasının % 90'ından daha az ülkeler için ayrılan Yakınlaşma Fonu için, bir önceki dönem ayrılan 18 milyar euro yerine 61,5 milyar euro ayrılması kararı alınmıştır.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, ilk olarak, AB'nin başından bu yana gerek bölgesel gerek sosyal koşulların iyileşmesi gibi

sosyal kaygı ve hedefleri olduğunu ve bu anlamda üyeler ve bölgeler arasında dayanışma amaçlı bir yeniden-dağıtım sistemine yer verdiğini söylemek gerek. İkinci olarak, bu amaçla oluşturulmuş fonlar olsa da AB bütçesinin kısıtlı olmasına ve genişleme sürecinin getirdiği farklılıklara bağlı olarak yeniden-dağıtım işlevinin çok sınırlı kaldığı bir gerçek. Bir yandan süregelen genişleme süreci, öte yandan değişen ekonomik koşullar sosyal bütünleşme hedefinin gerçekleşmesini her dönem daha da zorlaştırmakta; fonlara ilişkin talep sürekli yükselirken, bu talebi karşılamak mümkün olmamaktadır. Buna bağlı olarak üçüncü bir konudan söz edecek olursak, AB'nin Doğu Avrupa'ya doğru genişlemesi ekonomik gelişmenin ve bütünleşmenin devam etmesi açısından kaçınılmaz olsa da sosyal bütünleşme açısından oldukça sorunlu görünmekte ve bu durum yapısal fonların işlevi konusunda daha büyük sorun ve kuşkulara yol açmaktadır. Bu nedenle, aşağıda değineceğim gibi, Doğu Genişlemesi sonrası AB'nin sosyal bütünleşme konusundaki iddiaları kuşkuyla karşılanmaktadır. Dolayısıyla uzunca bir sürenin, bu genişlemeden doğan ekonomik ve sosyal etkiler arasında denge kurulması yönündeki çabalarla geçeceğini söylemek kehanet olmasa gerek. Tabii, bu arada küreselleşmenin getirdiği etkileri de unutmamak gerek. Bunları AB açısından son yılların en temel riskleri olarak değerlendirmek de yanlış olmaz.

Özetle, yapısal fonların sosyal bütünleşmeye ne kadar yardımcı olacağı bir yana, bu fonlardan yararlanan eski üyeler açısından bazı tepkilerin gelmesi veya Almanya ve Fransa gibi aldığından daha fazla veren ülkelerde artan ekonomik sorunlarla birlikte katkı payları konusunda isteksizliğin artması gibi sorunlar var. Bu nedenle AB bütçesinde bir reform yapılması da düşünülmektedir (EC, 2007); örneğin hem yeni üyelerin katkılarının artması istenmekte hem tüketimden alınacak doğrudan bir vergiyle daha sağlam bir gelir kaynağının bulunması gibi tartışmalar yapılmaktadır.

AB Düzeyinde Sosyal Politika: Niteliği ve Sınırları

AB'nin sosyal politika açısından rolü, temel olarak üye ülkeler arasında eşgüdüm sağlamak. Avrupa'daki bu birleşmede daha başından itibaren sosyal refah ve sosyal dayanışma fikri yer aldığından, AB'ye bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde kolaylaştırıcı ve koordinasyon sağlayıcı bir rol verilmekte. Roma Anlaşması'nda yer alan bu yoldaki hükümlerin yanı sıra, atılan adımlar da bu düşünceyi pekiştirmekte. 1960'da Sosyal Fon kuruluyor; 1974'te Konsey yaşama ve çalışma koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan Sosyal Eylem Programı'nı uygulamaya koyu-

yor; 1989'da Avrupa Sosyal Şartı kabul ediliyor; 1992'de Sosyal Şart Maastricht Antlaşması'nın eki durumuna geliyor; 1994'te sosyal sorunlar üzerine eğilen ve temel hedefleri ortaya koyan "Beyaz Kitap" yayımlanıyor; 1997'deki Amsterdam Anlaşması'nda istihdam artışı temel politika olarak belirleniyor, 2000 yılında Lizbon Zirvesi'nde istihdam artışının sağlanması açısından temel hedefler ortaya konuyor ve bu hedeflere varılması konusunda AB'nin rolü vurgulanıyor; AB düzeyinde üye ülkeleri bağlayıcı sosyal direktifler oluşturuluyor vs. Son olarak, uygulamaya konulamayan, örneğin Fransa'da daha çok liberal politikalara öncelik verildiği için reddedilen Anayasal Sözleşme'de, hem bütünlükçü bir insan hakları yaklaşımıyla sosyoekonomik haklara yer verildiğini hem hedefler arasında ekonomik güçlenme ve tek pazarın yanı sıra sosyal piyasa ekonomisi, tam istihdam, dayanışmacı toplum anlayışı gibi hedeflerin yer aldığını söyleyebiliriz.

Sosyal Politikada Temel Nitelik: Eşgüdüm

Yukarıda sıralanan adımlara bakılırsa, AB açısından önemini koruyan bazı sosyal hedeflerden ve bu hedefler doğrultusunda uygulamaya konmuş politikalardan söz edilebilmekte. Bu politikaların, yalnız sosyal dayanışma amaçlı olmayıp ekonomik birleşme ve bütünleşme politikalarıyla yakın ilgisi olduğu da açık, fonksiyonalist yaklaşımla ekonomik bütünleşmenin sosyal bütünleşmeyi hareketlendirmesi beklenmekte. Öte yandan sosyal fonlar bir yan ödeme olarak kabul edilse de AB bütçesinin giderek daha büyük bölümünün (bugün üçte ikisinin) yapısal fonlar adı altında sosyoekonomik eşitsizlikleri azaltmak üzere kullanıldığını söylemek gerek.

Yine de sosyal bütünleşmenin ekonomik bütünleşmenin çok gerisinde kaldığı bir gerçek; küreselleşme ve genişleme nedeniyle sosyal bütünleşme doğrultusundaki sorunların arttığı ortada. Örneğin Ekonomik ve Parasal Birlik'in (EPB) sosyal konular ve çalışma ilişkileri açısından yarattığı bazı olumsuzluklar söz konusu (Koray, 2005). İlk olarak, EPB nedeniyle mali ve parasal politikalarla sosyal politikalar birbirinden ayrılmakta, AB düzeyinde siyasal bir denklik yaratılmadan ekonomik kararlar ulus-üstüne çıkarılırken, Avrupa düzeyinde tek pazarın yaratılması ve parasal istikrarın sağlanması dışında makroekonomik bir politika uygulanması istenmemektedir. Böylece Avrupa modeli içinde başından bu yana önemli görünen ekonomik politikalarla sosyal politikalar arasındaki bağ koparıldığı gibi, ulusal hükümetlerin manevra alanı da daralmaktadır.

İkinci olarak, AB'nin konumu da çelişkileri artırmakta. Örneğin AB düzeyinde Avrupa Toplum Modeli'nden, refah devletinin vazgeçilmezliğinden söz edilse de AB'nin bu modelin sürdürülmesi açısından ne yetkisi ne mali olanakları var. Üye devletler sosyal politikaların kendi yetkileri dahilinde kalmasını, AB'nin yalnızca eşgüdüm görevi görmesini istemekteler. Üyeler arasında uygulama farklılıkları da çok. Yani sosyal Avrupa'nın nasıl yaratılacağı, ne demeye geleceği konusunda epey belirsizlik bulunmaktadır. Örneğin bölgesel düzeyde sosyoekonomik eşitsizlikler azaltılmak istendiğinde –ki sosyal bütünleşme için bu yolda politikalar gerekli– bugünkü sosyal fonların buna yetmediği/yetmeyeceği ortada. AB'deyse, bunun ötesinde ne yetki ve mekanizma ne mali güç var. Bu nedenle Avrupa Bütünleşmesi'nde, sosyal boyutların daima ekonomik önceliklerin gerisinde kaldığı gibi bir gerçekten söz etmek kaçınılmaz olmakta (Denis Bouget, 1998, s. 79). AB düzeyinde makroekonomik politikalar izlenmesi veya ekonomik politikalarla sosyal politikaların bu düzeyde bütünleştirilmesi istense bile, bunu gerçekleştirecek mali olanak bulunmamaktadır. Siyasal bütünleşme yolunda adımlar atılmadıkça ve sosyal bütünleşmeyi zorlayan siyasal–ekonomik güçler ortaya çıkmadıkça bunun gerçekleşmesini beklemek de zor.

Bu nedenle Avrupa düzeyinde ulusal düzeyde yaratılmış bulunan kamu finansal sistemine benzer bir sistem yaratılmadıkça, AB'nin sosyal açıdan etkili rol oynamasının mümkün olmadığını söyleyen görüşleri (Foden, 1998, s. 93) dikkate almak ve gerçekçi olmak isteniyorsa, bu alanda AB'den fazla bir şey beklememek gerekiyor.

Ekonomik ve parasal birlik, sosyal politikaların yanı sıra ücret pazarlıklarını da etkilemektedir. Toplu pazarlıklar ulusal düzeyde yapılmakta; fakat ücret pazarlıklarının çerçevesini çizen parasal politika, AB düzeyinde belirlenmektedir. Dolayısıyla gerçekte ulusal ve sektörel düzeyli pazarlıkların genel sınırları ülkenin dışında çizilmekte ve ulusal düzeyde bu sınırlar içinde pazarlık mümkün olmaktadır. Böylelikle gerek AB düzeyinde sosyal tarafları işin içine katan görüşmeler ve karar alma süreçleri gerek ulusal düzeydeki sosyal diyalog ve sosyal anlaşmalar, daha çok küreselleşmeye ve ekonomik-parasal birliğe uyum ağırlıklı olmakta ve toplu pazarlıklara "taviz pazarlıkları", sosyal korporatizme de "rekabetçi korporatizm" gibi adlar verildiği görülmektedir (Koray ve Çelik, 2007). Buna karşılık Avrupa düzeyinde iş uyuşmazlıklarına gitmek veya AB düzeyinde toplu pazarlığa oturmak şimdilik imkânsızdır. Sendikalar, etkileyemedikleri bir süreç ve daha tepede ortaya konmuş bazı sınırlar içinde toplu pazarlık yapmak durumunda kalmaktadır. Bunun sonucunda sendikalar arasında Avrupa düzeyinde

toplu sözleşmeler bağıtlamak eğiliminin arttığından da söz edilebilir; ama işverenler buna yanaşmadığından bu düzeydeki pazarlıkların yakın zamanda bir işlev kazanmasını beklemek zor.

Öte yandan refah devleti modellerini irdelerken ortaya çıktığı gibi, AB'yi oluşturan ülkelerde GSMH içinde refah harcamalarına ayrılan pay, refah harcamalarının kaynağı (vergiler veya sigorta primleri gibi) ve harcamaların yöneldiği hedefler açısından büyük farklılıklar var. Dolayısıyla, sosyal politikaların AB düzeyinde belirlenmesinin istenmemesinin yanı sıra bu düzeyde bir uyumlandırma da çok zor; Scharpf'ın belirttiği gibi, örneğin harcamalar açısından üst düzeyde bir uyumladırmaya gidilse, daha azgelişmiş modeller bunu finanse edemezler veya ekonomileri silinir daha aşağı düzeylerde bir uyumlandırmaya gidilse, gelişmiş refah devletleri yok olur (Scharpf, 1997, s. 26). Bu nedenle üyeler sosyal politika açısından kendi modellerini izlemeyi sürdürmekte, ekonomik açıdan farklı faktörlere dayanan rekabet güçlerini korumaya çalışmaktadırlar.

Buna karşın, artan çelişki ve sorunlar karşısında ulus-devlet ve ulusal düzeyli politikaların yetersiz kaldığına dikkat çeken bazı yazarlar, sosyal politikaların yalnız eşgüdüm açısından değil, AB hedeflerine uygun olarak biçimlenmesi açısından da AB düzeyine taşınması gerekliliğinden söz etmektedir (Habermas, 2001; Jose Mendez, 2000; Schneider, 1999). Avrupa Anayasası arayışlarının arkasında bu yoldaki kaygı ve beklentilerin rol oynadığını da biliyoruz. Benzer bir beklenti yeni üye olan Orta ve Doğu Bloku ülkelerinden de gelmektedir (Lendvai 2004; Vobruba, 2003). Ancak gelirin siyasal yoldan yeniden-dağılımı anlamına gelen sosyal politikaların AB düzeyinde ele alınması şimdilik hiç mümkün görünmemektedir. Ne üye ülkelerin buna razı olmaları söz konusudur ne AB'nin bu tür politikaları gerçekleştirecek biçimde siyasal ve parasal açıdan güçlenmesi beklenmektedir. Hele siyasal adımların geri teptiği ortadayken, AB'nin sosyal politikalar açısından yeniden-dağıtımcı bir rol oynaması yolundaki değişiklikleri yakın bir gelecekte beklemek mümkün değildir.

Tabii burada en önemli sorun, AB üyeliğinden sosyal gelişme bekleyen yeni üye ülkeler açısından ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bir parantez açarak, AB'nin "Doğu Genişlemesi" olarak adlandırılan genişlemesi konusuna biraz yer verelim.

Bir Parantez: Sosyal Açıdan Doğu Genişlemesi ve Getirdiği Sınırlar

1997 yılındaki Lüksemburg Zirvesi'nde, adaylık başvurusunda bulunan 10 Orta ve Doğu Avrupa (ODA) ülkesinin adaylığı kabul edilmiş ve Güney Kıbrıs ve Malta'yla birlikte toplam 12 yeni üyenin katılacağı büyük bir genişleme kararı alınmıştır. Aynı yıl Türkiye'nin adaylık başvurusunun ise reddedildiğini, daha sonra 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi'nde adaylar arasına alındığını da biliyoruz. 1 Mayıs 2004'te ise Romanya ve Bulgaristan dışındaki sekiz ODA üyesinin üyeliği kesinleşmiş, bu ikisinin üyeliği yeterli koşulları yerine getirmedikleri gerekçesiyle 2007 yılına ertelenmiştir. 2007 yılından bu yanaysa, 27 üyeli, coğrafik anlamda oldukça genişlemiş, eskisine göre daha iddialı; fakat sorunları da artmış bir AB karşısındayız. "Doğu Genişlemesi" birçok açıdan önemli; bu nedenle biraz irdeleyelim.

Bu üyeler, AB için hem bir şans, hem bir risk anlamına gelmektedir. Şanstır; çünkü Demir Perde'yle ayrılan Avrupa, kaybettiği ülkeleri duvarın yıkılışıyla yeniden yanında bulmakta ve bu ülkelerin yeniden yapılanma ihtiyaçlarının karşılanmasında başaktör olma imkânını yakalamaktadır; ayrıca şimdi gerçekten bütünleşmiş, barışı ve istikrarı güvence altına almış bir Avrupa'dan söz etmek olanağını bulduğu gibi, küresel bir güç olma doğrultusundaki beklentileri için de önemli olan bir egemenlik alanına ulaşmaktadır. Aynı zamanda bir risktir; çünkü bu genişleme AB'nin iç işleyişinde ciddi sorunlara yol açmakta ve ODA ülkelerinin ekonomik, siyasal ve sosyal koşulları AB'nin ekonomik ve siyasal politikalarında birçok çelişki, bütünleşmenin sürdürülmesinde birçok sorun anlamına gelmektedir. AB açısından bu risklerin bilindiği ortada; ama yine de bütünleşmiş bir Avrupa düşüncesinin birçok kaygının üstüne çıktığını ve Avrupa için gerçekten tarihi bir karar alındığını söylemek gerek.

"Doğu Genişlemesi"yle AB üyesi olan Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Letonya, Estonya, Slovenya, Litvanya gibi sekiz ODA ülkesiyle Malta ve Güney Kıbrıs'ı, daha sonra üye olan Romanya ve Bulgaristan'ı özellikleri ve farklılıklarıyla irdelemek kolay değil; böyle bir irdeleme kitabın amacı da değil. Yine de bu genişlemenin yaratacağı sorunlar ve tartışmalar açısından bazı özelliklerine değinmek gerekli. İlk olarak, bu genişlemenin AB'ye çok büyük bir nüfus fazlalığı getirmediği ortada (yaklaşık 75 milyon), üstelik bu nüfusun eğitim düzeyi oldukça iyi; ama bu nüfus içinde yaşlı sayısı epey fazla, kişi başına gelir çok düşük ve işsizlik sorunu oldukça yoğun. İkinci olarak,

az sayıda ve nitelikli sayılabilecek bir nüfus yapısına karşın, bu ülkeler, hem hayli düşük bir ekonomik gelişmişlik düzeyinde hem dağılan sosyalist ekonominin ve yok olan endüstrilerin yerine yenilerini koymakta zorlanmaktalar. Sekiz ODA ülkesinde ortalama olarak kişi başına düşen gelir, 15 üyeli AB ortalamasının dörtte biri düzeyinde (John Kvist, 2004, s. 305 ve devamı). Slovenya ve Çek Cumhuriyeti'nde alım gücü sırasıyla AB ortalamasının % 71'i ve % 59'una çıkarken; Bulgaristan ve Romanya'da sırasıyla 22 ve 27'ye kadar düşmekte, Macaristan'da % 51, Polonya'da % 37 olmaktadır (Kunz, 2002, s. 15). Yeni giren 10 üyede işgücüne katılım oranı % 58 dolayındadır ve % 15 dolayında işsizlik yaşanmaktadır. Bu ülkelerde istihdamın % 17,6'sı tarımda, % 31'i endüstride, % 51,4'ü hizmet sektöründe yer almaktadır. AB içinde toplam istihdamın % 4,3'ü dolayında bulunan tarım istihdamının (6,8 milyon), 10 yeni üyenin katılımıyla toplam istihdamın % 20,7'sine çıkacağı, bunun da yapısal fonları zorlayacağı söylenmektedir (Martin Heidenreich, 2003, s. 314-315).

25 üyeli AB'nin sosyoekonomik açıdan bir kıyaslaması da şöyle yapılmaktadır: En alt gelir grubunda yer alan sekiz ODA ülkesinin AB nüfusunun beşte birini oluşturduğu, kişi başına düşen gelirlerinin de AB ortalamasının % 42'sini bulduğu görülmektedir. Orta gelir grubunda yer alan İspanya, Portekiz, Yunanistan, Litvanya, Slovenya ve Güney Kıbrıs, AB nüfusunun % 13'ünü oluşturmakta ve kişi başına düşen gelirleri AB ortalamasının % 71'ini bulmaktadır. Geri kalan 12 ülke, nüfusun % 66'sını teşkil ederken; kişi başına gelirleri de ortalamaya göre % 115 düzeyine çıkmaktadır.

Üçüncü olarak bu ülkelerde, yalnız sosyoekonomik koşullar nedeniyle değil; piyasanın kurumsallaşması açısından da, siyasal-sosyal kurumsallaşma ve davranış açısından da birçok kısıtlama ve farklılıktan söz etmek mümkün. Gerçi bu ülkelerin birçoğunda, 1990'lı yıllar sonrasında özelleştirme çabalarıyla birlikte, AB ülkelerinden gelen ve doğrudan yatırıma yönelen bir sermaye girişi olmuş ve bu ülkelerin bazılarında bu dönemde önemli bir büyüme ve dışa açılma başarısı görülmüşse de, ekonominin yapısal sorunlarının ve toplumsal alışkanlıkların önemli çelişkiler doğurduğu yadsınamaz. Örneğin varolan yatırımların özelleştirme yoluyla yağmalanması yerine yeni yatırımların yapılması, kamu alanında yolsuzluğun önlenmesi, etkinlik ve verimliliğin artırılması gibi konularda ciddi sıkıntılar yaşandığı bilinmektedir (A. Toth ve R. Langewiesche, 2000, s. 376). Bu olumsuz özelliklerin, aday ülkeler açısından olduğu kadar, kendi iç pazarını kurmak, dış dünyadaki rekabet gücünü artırmak, bölgesinde fiyat istikrarı ve parasal birlik ya-

ratmak isteyen AB açısından da en önemli sorunlar olduğu ortadadır. Bu nedenle, AB'nin üyelik görüşmeleri sürecinde en çok serbest piyasa ekonomisini kurumsallaştırmak, fiyat istikrarını denetim altına almak gibi konular üzerinde durduğu görülmektedir.

Öte yandan bu ülkelerin sivil toplum, siyasal kültür, kurumsal gelişmişlik gibi özellikleri nedeniyle de hayli sorunlu olduğu ortadadır. Bu ülkelerin Avrupalı geçmişleri, AB üyeliğine hazırlanmakta siyasal ve kültürel bazı avantajlar sunmakla beraber, sosyalist geçmişleri de özellikle beklentiler ve alışkanlıklar açısından bazı engeller doğurmaktadır. Örneğin sivil toplum örgütlenmesi ve demokratik yapılanma açısından olumlu bir rol oynaması beklenen sendikalardan böyle bir işlev yüklenmelerini beklemek kolay değil. Bu ülkelerden Macaristan'da % 69, Çek Cumhuriyeti'nde % 42,8, Polonya'da % 33,8, gibi oldukça yüksek bir sendikalaşma oranı ortaya çıktığını ve AB üyelerinin bazılarına göre, çok daha yüksek bir örgütlenme alışkanlığı olduğunu söyleyebiliriz (TİSK, 2000, s. 95). Ancak sendikaların, ideolojik açıdan bölünmüş olmaları, demokratik alışkanlıklarının yetersizliği gibi nedenlerle AB üyesi ülkelerdeki gibi toplumsal bir güç ve taraf olmalarını beklemek hayli zor. Bu kurumsal zafiyet, devlet dahil birçok kurum için geçerli.

Varolan eksiklik ve aksaklıklara karşın, bu ülkelerde vatandaşların AB üyeliğinden beklentilerinin epeyce yüksek olduğu ve bunların, Türkiye'ninkilerle benzerlik taşıdığı ortada. Bu ülkelerde de sermaye akışının hızlanması, hızlı büyümenin gerçekleşmesi, enflasyonun ve işsizliğin azalması, refahın artması gibi ekonomik beklentiler öncelikli sırada. Bunların yanı sıra demokrasinin gelişmesi, insan hak ve özgürlüklerinin güçlenmesi, sosyal politikaların iyileşmesi ve Avrupalı bir kimlik kazanılması gibi beklentiler olduğu da açık. Kısacası, AB üyeliğinin bu ülkelerde hem ekonomik hem sembolik anlamı oldukça büyük. Demir Perde sonrası Avrupa'dan soyutlanan ve uzaklaşan bu ülke insanlarının kendilerini Avrupa'ya ait hissettikleri ve ellerinden alınan bu kimliği kazanmak için şimdi yeniden mücadele vermeye hazır oldukları söylenmekte (Julia Szalai, 2003, s. 58). Gelişmiş Avrupa'nın toplumsal değerleri, siyasal yaklaşımları, düşünme alışkanlıkları ve yaşama standartları bir bütün olarak bu ülkeler için de anlamlı olmaktadır.

Macar akademisyen Lendvai, AB üyeliğinin yeni üyeler açısından AB sosyal politikasının kurumsallaşması, çok düzeyli bir yönetim anlayışının ortaya çıkması, siyasal aktörlere yeni yollar açılması ve düşünme/anlamlandırma açısından Avrupalılaşmanın (*cognitive europeanization*) başarılması anlamına geldiğini söylemektedir (Noami Lendvai, 2004, s. 320). Kısacası, AB üyeliğine çok büyük bir sembolik değer yüklen-

mekte ve beklentiler yüklediğini vurgulamaktadır. AB'nin, temsil ettiği değerleri, benimsediği iddiaları sıklıkla dil getirerek bunların sembolik öneminin farkında olduğu gibi, bunları Avrupa Bütünleşmesi'yle ilişkilendirmek açısından çaba harcadığı da bilinmektedir. AB'nin yaratılan çekim gücünden hayli hoşnut olduğu yadsınamaz. Adaylarda veya yeni ülkelerde yüksek beklentilerin doğuracağı sakıncaları bilse de; hem bu beklentilerin zaman içinde daha gerçekçi bir düzeye ineceğini düşünmekte hem üyelik sürecinin bu ülkelerde yaratacağı bazı gelişmelerin umutların sürdürülmesi açısından işe yarayacağını hesaba katmaktadır.

Oysa bu ülkelerde devlet kurumlarının zayıflığı, sosyal tarafların güçsüzlüğü hem üyelik görüşmelerinde devletin pazarlık gücünü zayıflatmakta hem sosyal tarafların çıkarlarının ortaya konması ve korunması olanağını ortadan kaldırmaktadır. Sosyal tarafların zayıflığı nedeniyle, bu ülkelerde AB üyeliği bir "konsensüs" sonucu ortaya çıkmamakta; aksine AB üyeliği, sosyal tarafların geride kaldığı, hükümetlerin öne çıktığı bir karar sonucu olmaktadır (Lendvai, 23004, s. 329). AB üyeliğini isteyenler ve istemeyenler arasındaki ayrımın büyük ölçüde sosyoekonomik gelişmişlik düzeyine göre belirlendiği de ileri sürülmektedir (Szalai, 2003, 59). Birçok ülkede siyasal elitlerin yanı sıra liberal ekonomi yanlısı iş dünyası, AB üyeliğine ve Avrupa ekonomisiyle bütünleşmeye sıcak bakarken; küreselleşme gibi, AB içindeki ekonomik bütünleşmenin işçiler ve sendikalar açısından getirdiği sakıncalar ortaya çıktıkça, bu gibi çevreler de AB üyeliğinden kuşku duymaya başlamaktalar.

ODA ülkelerindeki zaafların ötesinde, AB üyeliğinin bu ülkelere sosyoekonomik açıdan sunacağı olanaklar konusunda umutlu olmak zor. Eğer sosyal politika konusunda ciddi bir değişiklik yapılmazsa, parasal olanakların çok sınırlı olduğu açık ve bunlar eskisine göre çok daha fazla ülke arasında paylaşılacağından, yeni üyelere düşecek miktar, onların refah düzeylerini artırmaya pek de yardımcı olmayacak. Örneğin 2000-2006 dönemi için AB bütçesinden yapısal fonlara ayrılan payın toplam 270 milyar euro olduğunu, bunun içinden ODA ülkelerinin uyum sürecinde kullanılmak üzere 45 milyar euro ayrıldığını düşünürsek, AB'nin böyle bir rolü oynamak açısından ne kadar fakir olduğu ortaya çıkmaktadır. Oysa, Akdeniz genişlemesinde durum oldukça farklıydı. Akdeniz ülkeleri üyelik sonrası yapısal fonlardan epeyce yararlandıkları gibi, bugün de örneğin Portekiz ve Yunanistan yapısal destek programlarından kişi başına yaklaşık 400 euro alırken, 10 yeni üyenin 2000 ve 2001 yıllarında alacağı yardımlardan kişi başına 30 euro düştüğü ifade edilmektedir (Lendvai, 2004, s. 326).

Öte yandan genişleme sonrasında eski üyelerde hem istihdam hem sosyal güvenlikle ilgili sorunların çoğalacağından endişe edilmektedir. Genişlemeyle yeni üyelerden eski üyelere yönelecek akımın (sosyal turizm) sosyal güvenlikle ilgili finansal sorunları artıracağından korkulduğu gibi, düşük ücret ve çalışma koşulları nedeniyle sermayenin bu ülkelere yönelmesi veya iş bulma amacıyla bu ülkelerden merkeze doğru göçün artması halinde bunun çalışma koşullarında yaratacağı "sosyal dampingden" korkulmakta ve özellikle sendikaların bu korkularını dile getirdikleri görülmektedir (Kvist, 2004, s. 306). Almanya ve Avusturya gibi Doğu Avrupa ülkeleriyle komşu olan ülkelerde kaygı daha büyük olmakta ve serbest dolaşım hakkının ertelenmesi (en çok 7 yıl) yönünde karar alınmakta; bu ülkelerden gelecek göçe daha olumlu bakan ve ertelemeye gerek duymayan ülkelerdeyse, sosyal güvenlik üzerindeki yüklerin artışını önlemek açısından bunlardan yararlanmak için "çalışıyor olma" koşulu getirilmektedir. Dolayısıyla genişleme sonucunda, sosyal koruma ve çalışma yaşamındaki standartlarda bir "geriye gidiş" yaşanacağından korkulmakta.

Bu nedenle AB açısından "Doğu Genişlemesi", şimdilik, ekonomik liberalizmin ve siyasal demokrasinin kurumsallaşması; sermaye akışı ile işçi göçünün yaratacağı sorunlar açısından ele alınmaktadır diyebiliriz. Serbest dolaşım AB için iki yüzü de keskin bir kılıç gibi. Bir yandan AB işgücü piyasasında işsizliğin artması ve ücretler üzerinde baskı yaratılmasından korkulmakta, öte yandan da AB ülkelerinde yaşlanan nüfus ve yaşlılık sigortası ödemelerinin artan yükü nedeniyle, ODA ülkelerinden gelecek genç nüfusun AB işgücü piyasasına dinamizm getireceği düşünülmektedir (Kunz, 2000). Bu nedenle, adaylık görüşmelerinde Almanya ve Avusturya gibi ODA ülkelerinden göç edenlerin % 80'inin yöneldiği ülkeler serbest dolaşımın 7-8 yıl gibi bir süre ertelenmesini isterken, İsveç gibi ülkeler serbest dolaşımın hemen başlamasından yana olmuştur. Yeni üyelerin kabulünden sonra AB'nin bu konuda bir karara vardığı da görülmektedir. 2003 rakamlarına göre, 15 AB üyesinde toplam olarak ODA ülkelerinden gelenlerin sayısı 750 bin dolayındadır; yapılan projeksiyonlara göre, üyelik sonrasında bu sayının 2004 yılında 1,24 milyon, 2010 yılında 2.9 milyon ve 2020 yılında da 3,6 milyona çıkacağı tahmin edilmektedir (Kvist, 2004, s. 308). Öte yandan, işçi göçünün sınırlanması tüm sorunları ortadan kaldırmayacak, örneğin sermaye hareketliliğinin yarattığı sorunlar devam edecektir.

Sonuç olarak Avrupa Bütünleşmesi'nin yeni genişleme sonrası karşılaştığı sınırlanmalar oldukça büyük. Kuşkusuz ekonomik bütünleşme

açısından önemli adımlar gerçekleşecek; ama sosyal bütünleşmenin epeyce aksayacağı ortada. Bu nedenle Topluluk politikalarının sosyal sorunlara uzanmaması, ilerleme raporlarında bu konuların marjinal kalması, PHARE* gibi yardım programlarında, sosyal politikaların zayıflığı nedeniyle AB'nin sosyal boyutunun "içi boş" bir kriter olduğu ve AB üyeliğinin sosyal boyutunun çok zayıf kalması nedeniyle, üyelik sonucu bu alanda bir bütünleşme beklenemeyeceği yolunda görüşler ifade edilmektedir (Lendvai, 2004, s. 322-323). AB'nin sosyal konulardaki söylemiyle davranışı arasındaki farklılık ve liberal politikalar üzerinde bunca dururken sosyal Avrupa'nın kurulmasını pek de önemsememesi hoş karşılanmadığı gibi; insan hakları konusunda da uygulamadaki gelişmelerden çok yasal değişmeler üzerinde durması, fazlasıyla yasacı ve formel yaklaşımları benimsemesi de eleştirilere konu olmaktadır (Lendvai, 2004, s. 324). Bu eleştirilerin hayli gerçek olduğu da yadsınamaz. Yukarıda değindik; yalnız yeni üyelerde değil, AB'nin merkezinde yer alan zengin üyelerinde de sosyal refah ve standartlar konusunda gerilemeler ortaya çıkmakta ve dünya ekonomisine uyum ve istikrar adına bazı geri adımlar kabul edilmektedir. Öte yandan artan sosyal sorunlar karşısında AB'nin eşgüdüm rolü güçlense de yumuşak bir müdahaleden öteye gitmesi için ne gücü ne yetkisi yeterli olmaktadır. Bu durumda AB'nin özellikle yeni üyeler açısından sosyal konularda sessizliği seçmesine de şaşmamak gerek.

Kuşkusuz yeni üyelerin AB'nin karar-verme mekanizmalarında yer almaları ve bazı kararları etkileme olanakları var. Bu nedenle AB politikaları daha cömert olabilir mi sorusu da sorulabilir. Ancak ortaya çıkan sonuçlar, parasal anlamda bir cömertliğin beklenemeyeceğini göstermekte. Örneğin AB'nin küreselleşmeye uyum ve rekabet gücünü koruma çabaları gibi, gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik ve parasal birliğin gerekleri de düşünüldüğünde, AB politikalarında ekonomik bütünleşme ağırlıklı olacağı gibi, Avrupa kamuoyunun da AB düzeyinde gerçekleşecek bir gelir transferini düşünmediği anlaşılmaktadır (Martin Rhodes, 2003, s. 56; Martin Heidenreich, 2003).

Özetle, birçok akademisyenin belirttiği gibi, ODA ülkeleri sosyal politika konusunda daha güçlü bir Avrupa vizyonuna ihtiyaç duyarken; AB organları, bu birleşmenin özellikle azgelişmiş bölgeler ve kesimler açısından acılı olacağını söylemekten kaçınmamaktadır (Vobruba, 2003, s. 44). Şimdi AB için Avrupa'yı bütünleştirmek ve bu bölgede

* PHARE, 1989 yılında Polonya ve Maceristan için öngörülen daha sonra Orta ve Doğu Avrupa ülkesine yaygınlaştırılan ve bu ülkelerin üyelik öncesi ekonomilerini yeniden yapılanmasına katkı sağlamaya yönelik program.

ciddi bir güç olma fırsatı vardır; bu fırsatı kullanmak istedikleri de açıktır. Öte yandan Avrupa Toplum Modeli'nden, dayanışmanın öneminden ve genişlemenin sosyal boyutlarından söz etmekten de vazgeçmemektedirler. Bu çelişkili durum karşısında benimsenen temel politika, daha birçok konuda olduğu gibi, sorunları da, çözümleri de zamana yaymak ve küçük adımlar politikasını izlemeye devam etmek olarak özetlenebilir sanırım. Gelecekteki meselenin de AB'nin fonksiyonel ve pragmatik yaklaşımları ile vatandaşların beklentileri ve demokrasi arayışı arasındaki ikilemlerin doğuracağı sorunlar olacağı düşünülebilir.

Bu konuda da iyimser ve karamsar görüşler ortaya çıkmaktadır. Örneğin bazıları, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Avrupa'ya aidiyetlerini yeniden kazanmak için uzun süreli ve yoğun bir mücadeleye hazır olduklarını söylerken; bu ülkelerin konumunu Batı'nın anlamadığını, Doğu Avrupa'nın Batı'ya bağımlılığının kötüye kullanıldığını ve genişleme projesinin bir oyuna dönüştüğünden yakınmakta ya da AB üyeliğinin sosyal bütünleşme sağlamayacağı kaygısı dile getirilmektedir (Szalai, 2003, s. 58 ve devamı; Lendvai, 2004, s. 320). Türkiye'den yükselen bazı yakınmalara ne kadar benziyor, değil mi? Bu nedenle AB'ye üyelik sürecinde AB'nin sosyal bütünleşme vizyonunu koruması ve bu yolda kurumsal reformlara ve politika değişikliklerine gitmesi istendiği gibi (Vobruba, 2003, s. 61), AB üyeliği için de ekonomik ve parasal birleşme, piyasalaşma, özelleştirme ve ekonomik uyum gibi konulardaki isteklerin ötesinde, devletin refah fonksiyonlarının tanımlanması ve kurumsallaşmasının istenmesi gerektiği yolunda görüşler dile getirilmektedir (Szalai, 2003: 60).

Buna karşın, ekonomik ve parasal birliğin, eski üyelerde devletin taraflar arasındaki sosyal çatışmayı gidermek ve sosyal politikaları hayata geçirmek açısından manevra alanı bırakmadığı konusundaki görüşlere katılmadığını söyleyen Rhodes, hem birçok ülkede işçi, işveren ve devlet arasındaki "sosyal anlaşmaların" yaygınlaşmasını örnek göstermekte, hem ekonomik ve parasal birliğin AB açısından, dış dünyadan gelen şokların azaltıcı etkisini gözden kaçırmamak gerektiğini dile getirmektedir (Rhodes, 2003, s. 54 ve devamı). Genişlemenin getirdiği birçok zorluk olsa da karamsar olmanın gerekmediğini söyleyen Rhodes, yeni üyeler için de ekonomik ve parasal birliğin gereklerini yerine getirmenin, bu ülkelerin finansal piyasalardaki kredilerini artıracağını, AB düzeyinde şimdilik mümkün olmayan merkezi bir sosyal politika transferini istemek yerine bu yolda çaba harcanması gerektiğini ifade etmektedir.

"Doğu Genişlemesi"nin Avrupa Birliği için yeni bir meydan okuma olduğu yadsınamaz. AB, Doğu Bloku'nun yıkılışıyla karşısına çıkan çatallı yolda bu ülkeleri içine almayı seçti; şimdi de onlarla gerçekten ne ölçüde bütünleşeceği sorusuna yanıt vermesi gerekmekte. Ancak bunu, siyasal ve sosyal açıdan bütünleşme yolunda attığı çabalar içinde yapması, bu çabaları boşa çıkarmaması da gerekmekte. Kısacası Avrupa, bütünleşme ve genişleme gibi iki meydan okumayla karşı karşıya; bu yönde atacağı her yeni adımın da yeni sorun ve ihtiyaçlar çıkarması kaçınılmaz görünüyor. Örneğin, Avrupa hem barışı kurmak hem gerçek bir güç olmak isteğinde, bunun için Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine ihtiyacı var. Öte yandan hem gerçekleştirdiği ekonomik ve parasal birliği sürdürmek hem dünya piyasasında daha da güçlenmek istemekte; bu konuda da küçük ve sınırlı bir bölgenin dışına çıkması, genişlemesi gerekli. Oysa merkezden çevreye doğru genişledikçe, yeni üyeler hem olanaklar hem kısıtlamalar getirmekte; bu konuda fonksiyonalist ve pragmatik yaklaşımın başarısına güvenmekte ve küçük adımlar atarak bazı sorunları çözeceği ve dengeler kuracağını düşünmektedir. Ancak bütünleşmesi derinleştikçe; yani ulus-üstü düzeyde daha etkili bir bir hale geldikçe, AB ile Avrupa vatandaşları arasında insan hak ve özgürlükleri ve demokrasi konusunda daha doğrudan bir bağ kurmak gereği doğmaktadır. Böyle bir bağsa, AB'nin Avrupa vatandaşlarının doğrudan desteğine daha fazla ihtiyaç duyması, varlığını ve gelişmesini sürdürmek için bu desteği sağlamak gerekliliğinin artması anlamına gelmektedir.

Sorunlar ve Çelişkiler Artarken Değişen "Rol"

Hem küreselleşme ile ekonomik-parasal bütünleşmenin yarattığı çelişkiler hem yeni üyelerin getirdiği farklılıklar artarken; üye ülkelerin AB'nin sosyal politika alanındaki rolünü kısıtlayıcı tutumları da değişime zorlanmakta ve AB'nin oynadığı rolde de değişime ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin 1997 tarihli Amsterdam Anlaşması'ndan başlayarak, AB'nin sosyal politika alanında üstlendiği rolün arttığını görüyoruz. 1990 sonrasında ekonomi politikaları Avrupa düzeyinde belirlenmeye ve genellikle neoklasik arz yanlısı kararlar yönünde olmaya başlamış, buna karşın ulusal düzeyde talep yanlısı sosyal politikaların devam etmesi nedeniyle çelişki ve güçlükler artmıştır (Bruno Palier, 2004, s. 8). Öte yandan emeklilik, sağlık, işsizlik gibi konularda her ülkede değişikliklere gidilmesi gerekmekte ve özetle, Avrupa'daki sistemi büyük bir gerileme olmadan yaşatmak, bunun için gereken harcamaları karşılamak için her ülkede istihdam artışı sağlayacak aktif istihdam po-

litikalarına ağırlık vermekten başka çare kalmamaktadır. Kısacası gerek ekonomik bütünleşmenin etkisi gerek artan baskılar nedeniyle, AB düzeyinde ortak çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum, sosyal politika konusunda üye ülkelerin direncinin kırılmasına yol açmakta ve AB'nin ekonomik ve sosyal politikalar arasındaki çelişkileri azaltmak üzere daha etkin bir rol üstlenmesinin istenildiği bir noktaya gelinmektedir. Buna bağlı olarak önce sosyal korumanın iyileştirilmesi ve bu konuda üyeler arasında yakınlaşma sağlanması yönünde Konsey'in tavsiye kararları gündeme gelmiş, sonra özellikle istihdam alanında ortak bir istihdam politikasına doğru gelişmeler sağlanmıştır.

Böylece 1997 yılında ilk olarak istihdam açısından genel hedefler belirlenmiş, 2000 sonrasında istihdam stratejisi uygulanmaya konulmuştur. Bu strateji çerçevesinde yalnız ortak hedefler belirlenip izlenmekle kalmamakta; hem üye ülkelerin farklı yapıları ve politikaları açısından doğurduğu sorunları azaltmak hem Avrupa Toplum Modeli doğrultusunda bir gelişmeyi sürdürmek üzere "Açık Eşgüdüm Yöntemi" (*Open Coordinated Method - OMC*) adını alan yeni bir eşgüdüm ve çok ortaklı yönetim anlayışı uygulanmaya konmaktadır. Bu yöntem, Palier'in de belirttiği gibi, AB'ye küresel baskılar ile domestik yapılar arasında yeni bir uyum sağlanmasında katalizör veya filtre rolü oynama olanağı sağlamaktadır (Palier, 2004, s. 11): Bu rol gereği AB, üye ülkelerdeki kurumları veya yasal düzenlemeleri uyumlandırmaktan çok, fikirleri, vizyonu, kavramları, bilgiyi ve davranış normlarını uyumlandırmaya çalışmaktadır. Yani OMC herhangi bir yasal düzenlemeyi empoze etmemekte; fakat sosyal politikalar konusunda ortak bir vizyon oluşmasına çalışmakta, böylece hem reformların yapılmasını hem Avrupa Toplum Modeli doğrultusunda yol alınmasını kolaylaştırmaktadır. Öte yandan, ekonomik krizler ve güçlüklerle mücade etmenin tek yolu olmadığı; aksine birçok farklı strateji olabileceği, sosyoekonomik gelişmenin çok karmaşık yapısı nedeniyle bir modeli doğrudan kopya etmenin işe yaramayacağı da bilindiğinden, ülkelerin ve kurumların interaktif biçimde birbirlerinden öğrenme yoluna gitmelerinin daha olumlu sonuç vereceği düşünülmektedir (Robert R. Geyer, 2003, s. 571).

2000 yılında başlatılıp 2005 yılında gözden geçirilen ve istihdam politikaları üzerine odaklanan Lizbon süreci, 2010 yılına kadar Avrupa'yı daha rekabetçi, dinamik ve bilgi yönelimli ekonomi haline getirmek açısından istihdam, özellikle de nitelikli istihdam artışı hedeflemektedir. 2010 yılında istihdama katılımın erkeklerde % 70, kadınlarda % 60 ve yaşlılarda % 50'ye yükseltilmesi amaçlanmakta, bunun için özellikle işgücünün istihdam edilebilirlik (*employability*) kapasitesinin yüksel-

tilmesi istenmektedir. 2002 yılında bu hedefleri uygulamaya koymak üzere Avrupa İstihdam Stratejisi kabul edilmiş ve bu çerçevede gençler, kadınlar, engelliler gibi istihdama katılmakta zorlanan gruplar için destekleyici kurallar getirilmiştir. Örneğin iş arayıp bulamayan gençlere, altı ay içinde bir iş sunulması gibi güvenceler gündeme gelmiş, yetişkinler için bu süre 12 ay olarak kabul edilmiştir. Kadınların istihdama katılmalarını artırmak için niteliklerini gelişimi ve ayrımcılığı önlemeye yönelik politikaların yanı sıra, 2003 yılında İstihdam Stratejisi gözden geçirilirken yeni direktifler de uygulamaya konmuştur. Örneğin kadınların istihdama katılımları açısından en önemli engellerden birinin çocuk bakımı olduğu bilindiğinden, bu konuda bazı hedefler ortaya konmuştur. Buna göre 2010 yılına kadar 3 ile okul yaşı arasındaki çocukların % 90'ına, 3 yaş altındaki çocukların ise % 33'üne bakım hizmeti sağlanması yolunda çaba harcanacaktır.

Lizbon kararları ve Avrupa İstihdam Stratejisi, başta Esping-Andersen olmak üzere birçok sosyal bilimcinin çalışmalarında ve AB Başkanlığı için hazırladıkları raporlardaki yaklaşımları izlemekte ve sosyal yardımlara dayalı bir anlayış yerine istihdam/çalışma ağırlıklı bir anlayışı öne almaktadır. Benimsenen politikaları, işgücü arzına yönelik politikalar olmaları, daha çok istihdam edilebilirliği artırmayı amaçlamaları, ve esnekliği gündeme almaları nedeniyle yetersiz bulup eleştirenler de vardır (Scharpf, 2002, s. 649).[15] Buna karşın, Lizbon toplantısında dönemin sosyal demokrat hükümetlerinin girişimiyle, istihdam politikasının AB'nin meselesi haline getirildiği ve yine bu toplantıda Avrupa Toplum Modeli'nin bileşenleri üzerinde durularak, ekonomik önceliklerin karşısında sosyal hedeflerin güç kazanmasının istendiği söylenerek, bu politikalar sosyal bütünleşme doğrultusundaki gelişmelerin başlangıcı olarak da düşünülmektedir (Claire Annesley, 2007, s. 196-202). Buna göre Avrupa Toplum Modeli, olabildiğince çok yetişkinin istihdama katılmalarını sağlamaya dayanan Yetişkin Çalışan Modeli (*Adult Worker Model*) olarak biçimlenmektedir. Ücret, eşitlik, çalışma koşulları açısından benimsenen kurallar ve iş ile özel yaşam arasında denge kurmaya yönelik destekleri nedeniyle de liberal modele yakın-

15. Bir dönem tartışma gündeminde olan istihdam yaratılması açısından çalışma süresinin azaltılması gibi bir seçenek rafa kalkmıştır; bunun yerine, hem çalışma-gelir ilişkisini güçlendirmeye hem esneklik ve güvence (*flexicurity*) söylemi altında iş güvencesi yerine (*job security*) işgücü piyasasında belirli bir güvence sağlamaya yönelik bir sisteme geçilmeye başlanmıştır. Böylece piyasa iniş ve çıkışlarına uyum sağlamak üzere kısa süreli ve geçici çalışma programları uygulamaya konmakta, küresel baskılar karşısında sosyal güvenlik sisteminde kısıtlamalara gidilmesi kaçınılmaz kabul edilmekte ve eşitsizlik ile yoksulluk artışına razı olunmaktadır.

laşmış değildir, aksine çalışmaya katılımı destekleyen İsveç modeliyle benzerlik göstermektedir.[16] Ancak açık eşgüdüm yöntemi gibi yumuşak (*soft*) bir yönetim aracının benimsenmesiyle Lizbon sürecinin sosyal açıdan başarılı sonuçlar getirmesinin büyük ölçüde siyasal seçimlere bağlandığı açıktır. Bu nedenle AB'nin ve üye ülkelerin bu yöntemi gerçekten önemsemelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Sosyal politikayla ilgili konuların AB düzeyinde belirlenebileceği ve gerekli çözümün bu olduğu düşünüldüğü gibi (Begg ve diğerleri, 2002, s. 192), siyasal iktidarların tutumlarına göre, Lizbon sürecinin sosyal Avrupa'nın gerçekleşmesi yolunda bir başlangıç olabileceği gibi tersinin de mümkün olduğu dile getirilmektedir (Annesley, 2007, s. 202).

İstihdam politikaları açısından AB'nin eşgüdüm rolüne neden daha fazla ihtiyaç duyulduğunu ve etkinliğinin neden artırıldığını anlayabiliyoruz; ama bu uygulamanın neyi vaat ettiği veya ne anlama geleceğini bilmek için henüz erken. AB'nin artan rolünün, Avrupa Bütünleşmesi'ne Avrupa Toplum Modeli vizyonunu katacağını söylemek, yukarıda sıraladığımız sınırlamalar nedeniyle o kadar kolay değil. Kaldı ki Avrupa Toplum Modeli'nin ne anlama geldiği konusu da çok belli değil. Daha önce değindiğimiz farklı modeller ve tartışmaların gösterdiği gibi, bu konuda net bir tanım da, seçim de yok.

BÜTÜNLEŞMENİN GELECEĞİ...

Avrupa Bütünleşmesi'ni nasıl bir geleceğin beklediği meselesi, kuşkusuz sosyal sorunlar ve politikaların çok ötesinde bir mesele. Ekonomik ve parasal birliğin geleceği, genişlemeden doğan sorunlar, üyeler arasında görüş farklılıkları, AB ve üyeler arasındaki yetki karmaşası veya karar verme sürecinde yaşanan çatışmalar, Avrupa vatandaşlığının kurulması ve demokratikleşme yolunda karşılaşılan engeller gibi düşünülmesi gereken birçok konu var ve tüm bunlar dikkate alındığında geleceğin nasıl olacağını bilmek gerçekten güçleşmekte. Bu nedenle 2000 yılında AB'nin yeni bir kavşağa geldiğini ilan ettiğini ve izlenecek yolu bulma arayışına girdiğini görüyoruz. Bu süreç içinde hazırlanan Anayasal Sözleşme'yle AB'nin siyasal bütünleşme yolunda bir adım daha attığı da düşünülmekteydi. Ancak iki üyenin reddi sonucu Ana-

16. Örneğin aktif istihdam politikaları açısından en çok çaba harcayan ülke olarak İsveç'te genel olarak da, kadın olarak da istihdama katılım yüksektir; ama bunun özellikle çocuk bakımı açısından sağlanan olanaklarla ilgisi açıktır. İsveç'te ebeveynlere yapılan katkılar yoluyla çocuk bakımı büyük ölçüde yerel yönetimlerce üstlenilmiştir; bir yaşına kadar olan çocukların % 43'ü, 2 yaşındakilerin % 77'si, 3 yaşındakilerin % 82'si tam gün çocuk merkezlerinden yararlanmaktadır (Annesley, 2007, s. 198-199).

yasal Sözleşme'nin uygulamaya geçemediği bir gerçek; bunun yerine Kurucu Antlaşma'nın birkaç maddesinde değişiklik getiren 2007 tarihli Lizbon Anlaşması'na gidildiği görülmekte.

Lizbon Anlaşması, büyük ölçüde daha önceki anlaşmaların ilke ve değerlerini takip etmekte, ve dış hedefler açısından büyük iddialardan kaçınırken; AB organlarının yetkilerini artırmaktan da uzaklaşmaktadır. İki konuda önemli değişiklik söz konusudur; birincisi Avrupa Konsey Başkanlığı'nın dönemsel olarak üstlenilmesi yerine üyelerden bağımsızlaştırılarak seçim-atama yoluyla gelecek bir başkana devredilmesi; ikincisi de, AB'yi temsil edecek AB Dışişleri Bakanlığı'nın oluşturulmasıdır. Her iki adım, hem ulus-üstü kurumsallaşmanın gelişimi anlamındadır; hem de Bakanlar Konseyi'nin öneminin devam etmesi ve üyeler arasındaki farklılıkların korunması anlamında sınırlı bir ilerlemeyi göstermektedir. Öte yandan, önceki antlaşmanın "ekonomik ve sosyal bütünleşmeyi" bir hedef olarak ortaya koyan 17. Bölüm ve bu bölümdeki 158. Madde'deki bütünleşme ifadesinin, Lizbon Antlaşması'nda "ekonomik, sosyal ve bölgesel uyum" olarak değiştirildiği dikkate alınırsa (Lizbon Anlaşması, 2008, s. 91), sosyal bütünleşme iddiasından bir adım geriye gidildiği de düşünülebilir. Bunun gibi, birliğin 7 Aralık 2000 tarihli Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nda belirtilen haklar, özgürlükler ve ilkeler tanınmakla birlikte, bu şartı anlaşmanın bir parçası haline getirmekten uzak durulmaktadır. AB'nin münhasıran yetkili olduğu alanlar gümrük birliği, iç pazarın işleyişi, para politikası ve ortak ticaret politikası gibi ekonomik ve parasal bütünleşme alanıyla sınırlanmakta; ekonomik, sosyal, teritoryal uyum, çevre, tüketicinin korunması, enerji, ulaştırma gibi alanlar AB ile üye devletler arasında yetki paylaşımına konu olmaktadır; sosyal politika da yetki paylaşımına konu olan bir alan olarak kabul edilmekte ve AB'ye düşen rolün, istihdam politikalarının ve sosyal politikaların koordinasyonu olduğu belirtilmektedir (2008, s. 53). Yukarıda istihdam politikasında AB'nin artan rolünden söz ederken, bu rolün açık eşgüdüm yöntemi gibi yine eşgüdüm odaklı ve bağlayıcı olmayan bir rol olduğuna değinmiştik.

Gelecek Senaryoları

Bugün için, 21. yüzyıla girerken daha ileri iddialar ortaya koyan ve atılımlar gösteren AB'nin, üye ülkelerden gelen tepkileri dikkate alarak büyük ölçüde bu atılımlardan vazgeçtiği ve bir süre daha aynı konumda kalmayı seçtiğini söylemek doğru olur. Bu duraklama, AB açısından siyasal ve sosyal bütünleşme amacından vazgeçilmese bile, bunların

öncelikli hedef olmaktan çıkarılması biçiminde yorumlanabilir. Şimdilik sosyal bütünleşme, ekonomik bütünleşmenin getireceği saçılma etkisine bağlanarak zamana yayılmış, AB'ye de sorunların çözümünde, bölgesel düzeyde çözümler bulunmasına yardımcı olacak katalizör görevi verilmiştir. Bu arada yapısal fonlar aracılığıyla sağladığı destek sürecektir. Özetle küresel ticarette başoyunculardan biri olarak AB'nin, bu konumunu öne aldığı ve bölgesel düzeydeki bütünleşmesini, küreselleşme karşısındaki konumunu sarsacak adımları ileriye ertelediği söylenebilir.

Sosyal bütünleşme açısından yeni üyelerle birlikte artan sorunlardan söz ettik. Oysa Avrupa Bütünleşmesi'nin küreselleşmeden farklı olması için merkezdeki ülkelerin kendi modellerini korumaları yetmez, Orta ve Doğu Avrupalı 10 üyenin bu bütünleşmeden ekonomik ve sosyal anlamda yararlandığını gösteren verilere ve Avrupa Toplum Modeli'nin bileşenlerinin bu ülkelerde de yeşermesine ihtiyaç var. Örneğin eski üyelerin daha eşit bir gelir dağılımını temsil etmeleri, refah devletinin bu yoldaki işlevinin devam etmesi ve AB'nin bu yönde niyet ve iddia taşıması önemli fakat yeterli değildir. Bu üyeler, demokrasiye geçişle siyasal açıdan kazançlı olsalar da kapitalist sisteme geçiş sonrası, küçük bir azınlığın kazandığı bir ekonomik sisteme geçmişlerdir (Z. Ferge, 2001, s. 152). Koruyucu kurumların dağıldığı, eşitsizliğin ve yoksulluğun arttığı bu geçiş döneminde devlet de refah dağıtımı hizmetlerinden büyük ölçüde geri çekilmektedir. Yukarıda üye ülkeleri karşılaştıran rakamlar, işsizlik, yoksulluk, gelir dağılımındaki adaletsizlik gibi göstergeler, birçok ODA ülkesinin geçmişe göre daha kötü duruma geldiğini göstermekte. Avrupa Bütünleşmesi'yse, bu ülkelere devletin sosyal refahı sağlama yükümlülüğünün kabul edildiği bir toplum modeli vaat etmektedir ve bu vaat, çevre ülke vatandaşları için AB üyeliğine çekim gücü kazandıran asıl faktördür.

Yukarıda değindik; ODA ülkelerinin üyelik müzakerelerine bakıldığında, AB'nin yeni üyelerin sosyal sorunlarına çok fazla ilgi göstermediği de, üyelik sonrası yapısal fonlar aracılığıyla gelen katkıların sınırlı kaldığı da bir gerçek. Öte yandan AB düzeyinde neoliberal ekonomi politikaları yönündeki değişikliklerin üye ülkeler açısından anlamı farklı olmakta, yeni üyeler bu açıdan daha çok etkilenmektedir. Örneğin AB'nin kamu maliyesini ilgilendiren kararlarının refah devletinin yeniden-dağıtım politikalarını kısıtlayıcı etkileri Kuzey ülkelerinde pek hissedilmezken, Akdeniz ve ODA ülkelerinde oldukça büyük olmaktadır. Dolayısıyla son genişleme, bütünleşme süreci derinleşmeyi gerektiren değil, zorlaştıran bir genişleme olarak da değerlendirilmektedir;

AB'nin derinleşme açısından duraklaması da bunu göstermektedir. Bu evreyi neyin takip edeceğini bilmek zor.*

Avrupa Komisyonu'nun 1998 yılında yaptırdığı ve 2010 yılı için öngörüleri ortaya çıkarmaya yönelik araştırmada, 2010 yılı için beş senaryo ortaya atılmaktadır (A.Duffy ve S. Williams, 2001): 1) *Piyasaların Zaferi*: Sosyal standartların gerilemesi pahasına küreselleşmeyle uyumun öne çıkması ve ekonomik büyüme sağlansa da siyasal birlikten vazgeçilmesi olasılıklardan biridir. 2) *Yüz Çiçek*: Güçlü bir AB hükümetine ve korporatist yaklaşımlara karşıt olarak, yerel yönetimlerin güçlenmesi ve bölgeler arasında ekonomi politikalarının farklılaşması da mümkündür. Bu durumda ekonomik bütünleşmenin duraklaması da kaçınılmazdır. 3) *Paylaşılmış Sorumluluklar*: Refah devletinin yapısal olarak iyileştirilmesi, kamu-özel ortaklığının sürdürülmesi, dinamik ve yeniden-dağıtımcı bir bütçenin güç kazanması durumunda gerçekleşecek bir senaryodur. Bu senaryo gerçekleştiğinde AB, Avrupa'da sosyal bütünleşmeyi sağladığı gibi, dış dünyada da, küreselleşmenin dönüşmesini de savunur olabilecektir. 4) *Yaratıcı Toplumlar*: Ekonomik ve parasal birliğin getirdiği sorunlara karşın daha az büyüme fakat sınırlı konuda da olsa güçlü bir bütünleşmenin tercih edilmesi de bir olasılıktır. Bu durumda bütünleşme, adalet ve içişleri gibi konularla sınırlı kaldığı gibi, bu bütünleşmenin Güney'e veya Doğu'ya doğru genişlemesi de beklenemeyecektir. 5) *Çatışma İçinde Komşuluk*: Avrupa'da, başta su sorunu olmak üzere birçok çatışmanın yaşanması ve ABD'nin Avrupa'dan çekilmesiyle AB kurumlarının bu çatışmalarla baş edebilme yeteneğinin zayıflaması durumu da bir olasılık olarak düşünülmektedir.

Bugün ekonomik bütünleşmedeki piyasacı çözümleri ve daha geniş bir bütünleşme açısından duraklamayı göz önüne alırsak, birinci ve ikinci şıkların öne çıktığı senaryonun gerçekleştiğini söylemek mümkün. Ancak genişlemenin getirdiği sorunlar, vatandaşlık meselesi ve demokrasi açığı, sosyal eşitlik ve bütünleşme gibi konularda tatmin edici bazı çözümler getirilmediği düşünülürse, bu durumun uzun süre kalıcı olacağını beklemek de zor. Kuşkusuz, küreselleşmenin parasal istikrarsızlık getirmesi, zengin ve yoksul bölgeler arasındaki farklılıkların büyümesi ve çatışmalı ilişkilerin güç kazanması durumunda, Avrupa Bütünleşmesi için umutlu bir geleceğin beklenmesi, Avrupalılaşma diye bir iddianın sürdürülebilmesi kolay değil; buna karşın Avrupa

* ODA ülkeleri için kaygı duyarken, 2010 başında Yunanistan maliyesinin karşılaştığı borç krizi, benzer sorunların İspanya ve Portekiz için de bekleniyor olması yalnız küresel ekonomik krizle değil, Ekonomik ve Parasal Birlik'in getirdiği kurallarla da bağlantılıdır. Bu durum TekPazar'ın ekonomisi zayıf ülkeler açısından ne gibi sonuçlar doğurduğunun da göstergesidir.

Bütünleşmesi'nin bu zorlukları aşıp yoluna devem etmesi durumunda iddialarının güç kazanması da olası.

Doğu Genişlemesi'nin getirdiği sorunlar üzerinde duran bir yazar da benzer senaryoları dile getirmektedir. Buna göre, AB için, bütçe kısıtlaması, buna karşın artan siyasal işbirliği ve siyasal açıdan özendirilen, içinde Türkiye'nin de bulunduğu yeni genişleme dalgası gibi üçlü bir çelişki yumağı (*trilemma*) söz konusudur (Heidenreich, 2003, s. 318). Bu üç çelişki karşısında da, hiçbiri pek olumlu olmayan üç seçenek mümkün görünmektedir. Birinci seçenek, genişlemenin yeni gelir transferleri yapılmadan gerçekleştirilmesi olabilir; bu durumda AB, bir serbest ticaret bölgesine (*free trade zone*) dönüşecektir. İkinci olarak, genişleme hem siyasal işbirliğinin hem parasal olanakların genişlemesiyle birlikte gerçekleşebilir; bu durumda da AB, bir transfer birliği (*transfer union*) olacaktır. Üçüncü bir olasılık da AB'nin fakir ülkeleri dışarıda bırakarak genişlemeye devam etmesidir; o zaman da AB, bir refah adası (*prosperity island*) olacaktır. Bunlardan kaçınması için Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin hızla gelişmesi ve aradaki farklılıkların azalması gerekli; ama uzun süre böyle bir gelişmeyi beklemek zor. Ya da AB'nin çok vitesli bir bütünleşme projesine doğru gitmesi düşünülebilir ki bu durumda merkez ve çevre ülkelerdeki farklılıkların azalmayıp artacağı da ortada. Bu olasılığın, oldukça geniş bir çevrede kabul edildiğini söylemek yanlış olmaz.

Örneğin 2000'li yılların başında anayasa ihtiyacını dile getiren ve federasyon yönünde adımların atılması zamanının geldiğini söyleyen Joschka Fischer de ilk olarak Avrupa Birliği'nin çekirdeğini oluşturan ülkeler arasında atılacak bu yoldaki adımların üyelere göre zamana yayılmasını (çok vitesli bütünleşme) ve buna katılmaya hazır olduklarında öteki üyelere açık olmasını öngörmektedir (Fischer, 2000, s. 12). Bu durumda Avrupa Bütünleşmesi'nden değil, farklı bütünleşme halkalarından söz edileceği açıktır. Ya da bugün olduğu gibi genişlemenin durması ve yavaş da olsa bölgesel farklılıkların azalmasını beklemek gibi bir tercih ortaya çıkmaktadır. Böyle yapıldığında da eşitsizliklerin giderilmesi büyük ölçüde ekonomik bütünleşmenin getirdiklerine bağlanacağından "fiili olarak" farklı bütünleşme halkaları olacak demektir. Bugünkü durum da budur.

Eğer merkez ülkeler, Fischer'in öngördüğü gibi, gelecekte daha ileri bir bütünleşme yoluna gitme kararı verirse, geride kalan ülkelerin katılımını sağlamak üzere sosyal politika açısından bölgesel, ulusal ve ulus-üstü düzeyde oluşturulacak daha yaratıcı bazı kurum ve politikaları gündeme getirebilirler (Heidenreich, 2003, s. 331; Rhodes, 2003,

s. 57). Bu durumda da epeyce uzun süre, varolan eşitsizlik ve farklılıkların bölgesel veya sosyal bölünmelere göre yeniden tanımlanması ve farklılıkların kabulü ağır basacaktır. Kısacası, farklı bütünleşme düzeylerinin kabulü ve yeni üyelerin ekonomik gelişme içinde merkeze yaklaşmalarının beklenmesi, çekirdek ülkelerin kamuoyu açısından en az maliyetli bir seçim olduğundan birçok yazar tarafından paylaşılmakta; politikacılar tarafından da izlenecek en gerçekçi yol olarak benimsenmektedir diyebiliriz. Örneğin Rhodes, sosyal politika açısından aynı koşulları aynı zamanda herkes için uygulamanın mümkün olmadığını, uzun vadeli bir politika olarak, farklı üyeler arasında farklı zamanlarda uygulanmasının kabul edilmesinin doğru olacağını ve farklılaştırılmış, pragmatik ve esnek yaklaşımların engel değil kolaylaştırıcı özellikler olarak görülmesi gerektiği görüşünü dile getirmektedir (Rhodes, 2003, s. 57).

Oysa Avrupa Bütünleşmesi'nin ve Avrupalılaşmanın küreselleşmeden farklı bir anlam kazanması için, ekonomik ve sosyal bütünleşmenin birlikte gerçekleşmesi yolundaki çabalar önemli olmaktadır. Öteki tüm senaryolar Avrupa'yı ekonomik olarak güçlendirse de Avrupalılaşmaya küreselleşme karşısında bir alternatif olma özelliğini sağlamamaktadır. Yalnızca ekonomik bütünleşme olarak kalacak bir Avrupa Bütünleşmesi'nin, ne kendisi ne küresel dünya için büyük bir anlam ve farklılık taşıması beklenebilir. Bu durumda, ya merkez ülkelerdeki sosyal refah korunarak bir refah adacığı olarak kalınacak ya da bu ülkelerdeki sosyal refah devleti bile daha ciddi bir aşınmayla karşılaşacaktır. Bugüne dek sürekli genişleyerek ve bütünleşmesini derinleştirerek yoluna devam eden AB'nin, bundan sonra da değişip dönüşerek yoluna devam etmesi için ekonomik ve parasal birliğin sürdürülmesi kadar, küreselleşmenin artırdığı uyum sorunlarının giderilmesi ve genişlemenin yol açtığı dengesizliklerin azaltılması önem taşımaktadır. Ancak bunu yapabilmesi için ekonomik gücünü koruması yanında bölgesel bir güç konumuna gelme yolunda siyasal adımlar atması ve bütçe olanaklarını genişletmesi gerekiyor. Bugün için AB'nin böyle bir rolü ve gücü yok. Ancak Avrupa'da farklı düşünen güç çevrelerinin Avrupalılaşmaya bu yolda nitelik katma potansiyeli olduğu da düşünülebilir. Bu nedenle dış koşullar, kendi içindeki başarılar ve sorunlar, ülkelerde etkinlik kazanan görüş ve güçlere göre birbirinden epeyce farklı Avrupalılaşmaların ortaya çıkması da beklenebilir.

Avrupa Bütünleşmesi'nin veya Avrupalılaşmanın nereye kadar uzanacağı ve AB'nin küreselleşmeye alternatif bir bütünleşme yaratıp yaratamayacağı konusunun çok bilinmeyenli bir denklem olduğunu söyledik. Genişleme ve derinleşme gibi iki yönde gelişme yaşandıkça, hem bütünleşmeyi sürdürme ve kendi modelini Avrupalılaştırma olasılığı ortaya çıkmakta hem içeriden ve dışarıdan gelen tehdit ve sorunların artmasıyla gelecek belirsizleşmektedir. Dolayısıyla bütünleşme derinleştikçe Avrupa vatandaşlığı, Avrupa Toplum Modeli ya da siyasal ve sosyal bütünleşmesinin gerçekleşip gerçekleşemeyeceği gibi konular daha fazla tartışılmakta ancak bu tartışmalar olasılıkları göstermekten öteye gidememektedir. Sorunlar, çelişkiler, engeller boy gösterince bütünleşme projesinin zamana/koşullara göre tavır almak üzere durup dinlenmeye çekilmesi, gelecek konusundaki belirsizliği daha da artırırken; bu duraklama, bir yandan da akılcı, fonksiyonalist ve pragmatik yanları ağır basan bu projenin sürüp gitmesini belirleyen bir özellik olarak öne çıkmaktadır.

Öte yandan, Avrupalılaşmanın uluslararasılaşan ekonomi karşısında, onu etkileyen ve güçlendiren bir süreç mi yoksa "sosyal Avrupa" yı korumak üzere ona karşı duvar inşa eden bir süreç mi olacağı (Geyer, 2003, s. 563), hep tartışma konusu. Yanıt belirsiz. Zaten iki soru birbiriyle bağlantılı. Geçmişe ve bugün uygulanan politikalara bakarak hükme varmak kolay değil. Farklı yorumlar ve olasılıklardan söz edilmekte. Bu konuda az çok bir sonuca varmak için, Avrupalılaşma ile küreselleşme arasındaki ilişkilere, üye ülkeler arasındaki farklılıklara ve sosyal demokrasinin alacağı konuma göre değişeceği söylenmekte ki (Jan Nederven Pieterse, 1999, s. 4) büyük ölçüde payı haklılık taşımakta.

İlk olarak, bu coğrafyada, ortak kurallarla işleyen tek pazarın yaratılmış olması, iç pazardaki ticaret artışı ve Avrupa şirketlerinin küreselleşen boyutları düşünüldüğünde, gerçek küreselleşmenin Avrupa'da olduğu iddia edilmekte ya da Avrupa'daki ekonomik bütünleşme, küreselleşmenin küçük kardeşi olarak görülmektedir; bunu biliyoruz. Ancak Avrupa'daki ekonomik bütünleşmenin arkasında yasal ve siyasal iradenin bulunması nedeniyle Avrupalılaşmanın küreselleşmeden farklılığı konuşulduğu gibi, Avrupa firmalarının rekabet gücünü korurken bu bütünleşmeden vatandaşların da yararlanmasını mümkün kılan bir yol izlediğini düşünenler de az değil (Fligstein ve Merand, 2002, s. 21; Ferrera ve Rhodes).

Bu nedenle, gerek dayandığı gelenek gerek sınırlı da olsa yukarıda yer verdiğimiz sosyal bütünleşmeye yönelik uygulamalar, Avrupa-

lılaşmanın farklı bir bütünleşmeyi temsil etme olasılığı bulunduğunu da göstermekte. Zaman zaman, Avrupalı siyasetçilerin ve AB elitlerinin bu iddiayı yüksek sesle gündeme getirdiklerini görüyoruz. Örneğin Avrupa Komisyonu Başkanı Romano Prodi, 5 Şubat 2000'de Avrupa Parlamentosu'nda yaptığı "Yeni Avrupa'yı Biçimlendirme" başlığını taşıyan konuşmasında, Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu dört temel hedeften söz ederken; bunların arasına Avrupa modelinin dünya çapında yaygınlaşması amacını da koymakta ve bu modelin içerdiği değerlerin, hem Güney ve Doğu Avrupa hem küresel dünya için geçerli olması yolundaki düşüncelerini dile getirerek şöyle demektedir:[17] "Avrupa kendi modelini dünya çapında yaygınlaştırmak ihtiyacında. Biz, yalnız kendi çıkarlarımızı savunmak için burada değiliz. Biz önerebileceğimiz bir tarihsel deneyime sahibiz. Bu deneyim, insanları açlık, savaş, baskı ve bağnazlıktan kurtaran bir deneyimdir. Biz, demokrasi, özgürlük ve dayanışma ilkelerine dayalı büyüme ve kıtanın birleşmesini hedefleyen bir modeli hayata geçirdik... Biz, sürdürülebilir küresel kalkınmanın hizmetinde küresel bir sivil güç olmayı amaçlıyoruz. Her şeyden önce, sürdürülebilir küresel kalkınma, Avrupa'nın kendi güvenliği için gereklidir." Aynı dönemde Avrupa'da Fransa ve Almanya gibi merkez ülkelerde iktidarda bulunan sol siyasetçilerin de buna benzer açıklamaları var. 2001 yılındaki zirvede kurulan Gelecek Konvansiyonu tartışmalarında da Avrupa modelinin korunması ve Avrupa'nın farklı bir küresel güç olması istendiği ve ortaya çıkan Avrupa Anayasası'nda, bu yoldaki eğilimleri dile getiren bazı hükümler getirildiği de görülmekte. Kuşkusuz ilkesel düzeyde dile gelen bu istemlerin uygulamada hayata geçirilmesi başka bir şeydir; ama şimdi söylem düzeyinde bile geri adım atılmış olduğunu düşündürecek gelişmeler var. Bunun üye ülkelerde iş başına gelen siyasal iktidarlarla ilgisi olduğu da açık.

AB'nin, gerek genişleme sürecinde aday ülkeler için getirdiği kıstaslarda, gerek üçüncü ülkelerle kurduğu ticari ilişkilerde temel insan haklarına merkezi bir önem verdiği ve kurmak istediği ortak güvenlik politikasında insan hakları ihlallerinin önlenmesi ihtiyacını vurguladığı bilinmektedir. Bu nedenle AB'nin, kendini uluslararası düzeyde insan haklarının gerçekleşmesi açısından etkin bir oyuncu olarak ortaya koymak istediği de ileri sürülmektedir (Deacon, 1999). Ancak AB temel hak ve özgürlüklerin korunmasında önemli bir aktör konumunda olsa bile, sosyal ve ekonomik haklar konusunda kendi iç hukukunda dahi yeterli bir koruma sağladığını söylemek zor. Sosyal Şart'ın Ams-

17. Romano Prodi, "2000-2005-Shaping the New Europe" *http:/europa.eu.int/rapid/start/c...=gt&doc=SPEECH/00/41 (0)RAPID&lg=EN.*

terdam Anlaşması'nın bir parçası durumuna gelmesinden sonra bile, sosyal hakların gerçekleştirilmesi ve korunması büyük ölçüde üye ülkelere bırakılmıştır. Öte yandan bütünlükçü insan hakları anlayışıyla sosyoekonomik hakları daha fazla güvenceye kavuşturmak için BM'nin öne sürdüğü politikalara İskandinav ülkeleri destek verirken, bir bütün olarak AB'den etkili bir ses yükselmemektedir (Deacon, 2001, s. 76). Bunun gibi, küreselleşme sürecinde zarara uğrayan/kaybeden bölgeler, ülkeler veya gruplar için küresel ve bölgesel düzeyde bunları az çok telafi edecek yeniden-dağıtım mekanizmalarına ihtiyaçtan söz eden ve bu konuda sosyal fon gibi bazı öneriler getiren BM'nin bu önerilerine de Avrupa'dan güçlü bir destek geldiği söylenemez.

Bu konularda AB'ye üye ülkeler açısından olduğu gibi, AB düzeyindeki kurumlar açısından da birleşmiş ve netleşmiş bir görüşe sahip olunmadığı gözlenmektedir. Avrupa Parlamentosu sosyal açıdan sorumlu bir küreselleşmeden yana görünmekte, Avrupa Komisyonu küresel düzeyde insan haklarını savunurken, aslında Avrupa'nın çıkarlarını korumayı öne almakta, Avrupa Konseyi toplantılarında zaman zaman bu konuda duyarlılık taşıyan söylemler dile gelse bile, bu toplantılardan verimsiz tartışmalardan başka bir sonuç alınamamaktadır (Deacon, 1999). Üyeler düzeyindeyse, bu konudaki yaklaşımların siyasal görüşlere göre farklılaştığı ortada. Öte yandan siyasal yaklaşımlara bağlı olarak küreselleşmeyi dönüştürme gereğinden söz eden politikacıların söylem düzeyinde kalan bu görüşlerinin hiç yeterli olmadığı da ortada. Ulusal ve bölgesel çıkarlar önce geldiğinden küreselleşmeden yarar sağlayan ülke politikacılarının bu alanda dönüştürücü bir rol izlemelerini beklemek zor. Son Avrupa Parlamentosu seçimleri genel olarak solun oylarında bir gerileme olduğunu gösterirken, sol partilerin Avrupa'nın çıkarlarını bir yana koyup küresel dengelerden söz etmelerini beklemek daha da zor olsa gerek. Kuşkusuz bu gerileme ve genel olarak Yeşiller'in oylarındaki artış, demokratik solun politikalarını gözden geçirip sosyal Avrupa istemleri gibi, küresel-sosyal dengesizliklerin giderilmesi yönünde daha etkin bir politika izlemeleri gereğinin işareti olarak da algılanabilir.

İkinci olarak, Avrupalılaşmanın farklı bir küreselleşmeyi savunma meselesini bir yana koyarsak, kendi bütünleşmesinin anlamının ne olacağı konusu da tartışmaya açık. Avrupa Bütünleşmesi derinleştikçe hem benzerliklerin hem farklılıkların arttığı, dolayısıyla ikisi arasındaki çelişkili konumun büyüdüğünden söz etmiştik. Küreselleşme ve getirdiği rekabet arttıkça, genişleme ve yol açtığı bölge içi farklılıklar büyüdükçe Avrupa'da "düzenlenmiş ve az çok sosyalleşen kapitalizme" dönüşen ekonomik sistemin korunması zorlaşmakta ya da ulusal ve bölgesel

düzeydeki eşitsizliklerin azaltılması yönündeki politikaların maliyetini üstlenmek kolay olmamaktadır. Bugün üye düzeyinde refah devleti politikalarında –radikal ya da değil– bir değişim söz konusudur ve ulusal düzeydeki politikaların artan bir tehdit altında olduğu da bilinmektedir. Bu nedenle Avrupa Bütünleşmesi açısından, ekonomik ve siyasal baskılara göre değişecek birçok olasılık söz konusudur.

2010'lu yıllar için öngörülen senaryolar arasında yer alan "piyasaların zaferi" seçeneğinin güç kazandığını düşünürsek, bugün için ekonomik bütünleşmenin fonksiyonalist beklentilere daha ağırlık verdiği ortadadır. Hem rekabet gücünün korunması ve yeni ekonomilere uyum gibi ekonomik sorunlar sıkıştırmakta hem sosyal sorunlar ve harcamalar azalmayıp artmaktadır. Üye ülkelerde bu harcamaları sürdürmek sorun olurken AB'ye yapılan katkıyı artırmak pek düşünülmemektedir. Öte yandan Orta ve Doğu Avrupa'ya doğru genişleme, eşitsizliklerin artması açısından Avrupa Bütünleşmesi üzerinde olumsuz etkilerde bulunduğu gibi, sermaye ve işgücünün dolaşımı arttıkça merkez ülkelerdeki sosyal standartlar üzerindeki tehditlerin de artması, yani sosyal damping etkisinden korkulmaktadır. Bu durumda ülkeler kendi modellerini korumaya öncelik vermekte, sosyal açıdan daha etkin bir rol oynaması için gereken parasal olanaklar yaratılamadığından AB'den de eşgüdüm, motivasyon, destek sağlayıcı rolünün devamı ve üye ülkeler arasında deneyim alışverişini hızlandıracak bir katalizör olması beklenmektedir.

AB düzeyinde bazı çözüm arayışları gündeme gelse bile, bunlar, AB'nin eşgüdüm rolünü aşan bir işlev yüklenmesi anlamına gelmeyecek ve bu haliyle Avrupa Bütünleşmesi tek pazar ve serbest ticaret bölgesi olma özelliğini aşmakta zorlanacaktır. Bu nedenle, ekonomik ve parasal birliğin, paranın gücü veya bankerlerin ortodoks politikalarının kuralları belirlemesi anlamına geldiği, ekonominin küreselleşmeye ve rekabete uyum sağlamak üzere yeniden yapılanmasının Avrupa'nın temel standardı olduğu, ekonomik ve parasal bütünleşmenin de buna aracılık ettiğini söyleyen görüşler doğrulanmış olacaktır (Pieterse, 1999 s. 7). Bu noktada realist yaklaşımı hatırlayarak, devletler için yaşamak ve güvence sağlamanın güçlü olmaya bağlı olduğunu, böyle olunca da küreselleşmenin Avrupa için de en güçlü konumda bulunan Amerika Birleşik Devletleri'ni izlemeyi gerektirdiğini (Wivel, 2004, s. 14) düşünmek yanlış olmasa gerek. Öte yandan güçlenen ekonomilerin etkisi de liberalleşmenin artırması sonucunu doğurmaktadır. Özetle bugün için neoliberal kuralların geleneksel Avrupa Toplum Modeli'nin yerini aldığını söylemek mümkün değil; ancak Avrupalılaşmanın bu iddiaları daha ne kadar taşıyacağı konusu da epeyce kuşkulu.

AB düzeyindeki politikaların arkasında siyasal güçlerden ve seçimlerden söz ettik. Örneğin 1990 sonlarında Almanya, Fransa ve İtalya gibi merkez ülkelerde demokratik sol iktidarların sosyal bütünleşme yanlısı açıklamalarda bulundukları ve ekonomi politikalarında değişikliklerden söz ettikleri bir dönem yaşanmış, bu dönem sonrasında üye ülkelerdeki iktidarlar değişince, AB politikaları da küreselleşmeye uyum yanlısı bir tutuma doğru evrilmiştir. Demokratik sol iktidarların gerilemesi gibi sendikalar da güç kaybettiğinden, bugün için sosyal Avrupa'yı savunacak güçlerden söz etmek zor. Ancak sendikaların güç kaybı, yalnız Avrupa'daki sosyal bütünleşme açısından değil, daha genel düzeyde etkileri olan bir gerileme. Ekonomik kararların AB düzeyine kaymasına karşın ücretlerin üye ülke düzeyinde belirlenmesinin yanı sıra liberalleşen ekonomi politikaları ve bunların istihdam ve ücret politikalarına yansımasının da sendikalar için çok daha temel sorunlar doğurduğu bilinmekte.

Bu konuda dikkate alınması gereken bir güç de sendikalardır. Sendikaların, sosyal bütünleşme adına AB'yi desteklediğini biliyoruz; bundan uzaklaşıldığında farklı tavırlar alacakları yönünde söylemleri de var; ETUC'un web sitesi bu demeçlerle dolu. ETUC'un 11. Kongresi'nde (ETUC, 21-24 Mayıs 2007) kaleme alınmış manifestoda, siyasal olarak bazı ülkelerde bütünleşme yolundaki isteğin azaldığı, ekonomik olarak işsizlik artışı ve kötüleşen çalışma koşullarına karşın büyüme adına AB'nin öteki gelişmiş ülkelere benzer politikalar izlediği, çevresel açıdan, AB'nin küresel ısınmaya karşı mücadelede en önde yer alması beklenirken, üye ülkeler arasındaki farklılıklar nedeniyle bunun da gerçekleşemediği tespitleri yapıldıktan sonra, artık ETUC'un beş cephede saldırgan bir politika izleyeceği dile getirilmiştir. Altında birçok maddenin sıralandığı bu beş cepheyi tanımlamak üzere, bazı temel duyarlılıkları dikkate alarak özetleyecek olursak, manifestoda, 1- Çalışma koşulları, asgari ücret, sendikalaşma, ücret eşitsizlikleri açısından daha olumlu koşulları getiren bir Avrupa işgücü piyasası için; 2- Sınırları aşan toplu pazarlıklar ve işçilerin katılımını sağlayan bir sosyal diyalog için; 3- Genişlemeyi ve bölgeler arası dayanışmayı sağlayacak daha büyük bir bütçe gibi değişikliklerle ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan daha etkin bir Avrupa yönetimi için; 4- Genişlemeye açık (Türkiye dahil) ve daha cömert komşuluk ilişkilerine yönelen daha güçlü bir Avrupa için; 5- Dünyada da etkili olacak daha güçlü sendikalar ve daha güçlü ETUC için bundan böyle saldırgan bir politika izlenmesi planlanmaktadır.

Bu manifesto sonrası, AB'nin politikalarında değişen fazla bir şey

olduğu söylenemez; aksine finansal krizin etkilerinin ücretli çalışanlar açısından sorunları artırdığı bir gerçek. Bu nedenle ETUC'un, bir dizi eyleme yöneldiği de görülmekte (ETUC, 30/04/2009). Örneğin küresel krize karşı, "İnsanı Öne Koy!" sloganıyla Avrupa'nın birçok kentinde düzenlediği eylemlere 350 bin kişinin katıldığı ifade ediliyor. Öte yandan ETUC Avrupa Parlamentosu seçimlerinde "Sosyal Avrupa için oy kullan!" kampanyasını yürütmekte ve Avrupa seçimleri için başlattığı bu kampanyada, sosyal Avrupa açısından önem taşıyan ve 2007 tarihli manifestoda yer alan 9 sendikal talebi dile getirmektedir: 1- İşçilerin ve sendikaların haklarını güçlendirecek bir sosyal ilerleme protokolü; 2- işçilerin ve sendikaların katılımıyla tam istihdam, daha iyi işler, daha iyi ücretler ve emeklilik haklarını amaçlayan yeni sosyal anlaşma; 3- daha güçlü sosyal ve koordine edilmiş mali politikalarla Avrupa sosyal birliği; 4- çalışma süresi konusunda adil ve yeni bir anlaşma; 5- güvensiz işlere karşı daha güçlü koruma; 6- yaratıcılık ve eğitime de, çevre korunmasına da önem veren Yeni Avrupa endüstrileşme stratejisi; 7- cinsiyet eşitliği açısından yeni bir girişim; 8- göçmen ve gezici işçilerin daha güçlü korunması; 9- kamu hizmetlerine saygı ve statülerinin daha iyi korunması.

Manifestolar ve burada dile getirilen istemler iyi; ama sendikaların Avrupa ölçeğinde manifestoda dile getirilen istemler konusunda pek "saldırgan" bir politikaya yöneldikleri söylenemez. Eleştirel tutum ve farklı istemler devam etmekte; ama AB politikalarını değişime zorlayacak politika ve eylemler gündeme gelememekte, sendikalar için ulusal düzeyli politikalar önemini korumaktadır. Krizin etkisiyle işsizliğin artacağından korkan (çalışanların % 20'sinin işsizlik tehlikesiyle karşı karşıya olduğu belirtiliyor), buna karşın Komisyon ve Konsey'in kararlarından hayal kırıklığına uğradığını söyleyen ve Parlamento seçimlerinde beklediği sonuçları alamayan Avrupa sendikaları için, genel olarak bu dönemin başarılı geçtiği söylenemez. Bu nedenle işçi konseyleri, ebeveyn izni gibi konularda atılan bazı adımlarla yetinmek durumunda kalmaktadır. Kayıplar ve gerileme sürdükçe, farklı bir atılım içine girilir mi, gerçekten "saldırgan" ve "eylemci" bir politika izlenir mi? Bilemiyoruz; göreceğiz.

Bu nedenle bugün sendikaların ekonomik bütünleşme ile ücretler ve sosyal harcamalar üzerinde baskılarla karşılaştıkları, koruyucu kurallardan taviz vermeleri gerektiği; buna karşın, kazanımların yeniden eğitim programları, sınırlı işçi konseyleri, işyeri güvenliği ve işçi sağlığıyla ilgili düzenlemelerle sembolik düzeyde kaldığı söylemine (Greg Albo ve Alan Zeuge, 1999, s. 12) hak vermemek mümkün değil. Örneğin Avrupa

devletleri ve uluslararası şirketlerin ekonominin uluslararasılaşmasında önemli rol oynadıkları bilindiği halde, Avrupa'da da kapitalizmin küreselleşmeye uyum yönünde yeniden yapılanmaya yönelmesi ve küresel piyasayla bütünleşmesi kendileri dışında bir mazerete bağlanabilmekte. Bütünleşen piyasa mazeretiyse, şirketlerin ücretleri sınırlandırmaları ve sosyal güvenlik harcamalarını şirket dışına çıkarmalarını sağlamakta. Oysa bu bütünleşme içinde sendikalar, AB düzeyinde sosyoekonomik değil, eşit muamele gibi prosedürel kazançlar sağlayabildiler sadece (Jelle Viser, 2000, s. 437-447). Bunun yanı sıra, 1991 ile 1998 arasında ücret maliyetinin AB düzeyinde % 6 azaldığı, buna karşın 1979 yılında grevlerle kaybedilen işgünü 85 milyonu bulurken 1996 yılında bu sayının 7 milyona düştüğü görülmekte. Dolayısıyla küreselleşme ve bütünleşmenin sendikal gücü gerilettiğini düşünmemek olanaksız.

Bu durumda sendikalar için uzun süre toplumsal taraf rolü oynamalarını sağlayan toplumsal uzlaşmanın koşulları da hayli değişmiş olmakta; yani refah devletinin kapitalizmi sosyal refah yönünde dönüştürücü gücü kısıtlanınca, emek ve sendikalar için bu uzlaşmanın sürdürülmesi açısından soru işaretleri doğmaktadır. Avrupa'daki sınıf uzlaşmasının artık geçerli olmadığını, sendikaların üye ülke veya AB düzeyinde kendilerini tavize zorlayan sosyal diyalog ve sosyal anlaşmalara katılmalarının artık pek anlamı kalmadığını düşünen sendikacılar da var. Ve zaman zaman dile getirilen ama bir türlü uygulanamayan uluslararası düzeyde ortak tavır almanın gerekliliğinden söz ediliyor. (Asbjörn Wahl, 2002).

Avrupa sendikalarının daha saldırgan bir tutum izlemelerini engelleyen bazı faktörlerden söz edilebilir. Bunlardan ilki, öncelikle üyelerini koruma amacı; ikincisi küreselleşen piyasa içinde ulusalcı politikaların öne çıkması; üçüncüsü de gerek ulusal gerek AB düzeyinde bir sosyal taraf olarak kararların alınmasında az çok payının olması. Örneğin Avrupa'da sendikalar, bir yandan çalışma standartlarının pek geçerli olmadığı ülkelerin rekabeti, öte yandan bu rekabete uyum nedeniyle kendi ülkelerinde de işsizlik, esnek istihdam ve standart dışı işlerin artışı sonucunda, öncelikle kendi üyeleri için istihdamı ve kazanılan hakları koruma derdine düştü. Bu durum, onları hem hükümetlerin ekonomik rekabete uyum anlamını taşıyan makroekonomik politikalarını desteklemeye hem işletme düzeyinde işverenlere bazı tavizler vermeye yöneltti. Kısacası, bir yandan ulusalcı politikaları benimsediler, öte yandan işyeri sendikacılığına ilişkin anlayışlara yöneldiler. Her iki eğilimin de sınıfsal ve uluslararası dayanışmayı zayıflatan faktörler oldukları açık. Tabii ki uluslararası bağlar da, gelişmekte olan ülkelerdeki sen-

dikalar ilişkin destekler de sürdürülmekte; ama üretimden gelen gücün getirdiği toplu hareket ve bu yönde kullanılacak bir dayanışma henüz ortaya çıkmış değil. Bu süreç içinde kayıplar sürer mi yoksa kazanımlar korunarak Avrupa modeli sürdürülür mü; Avrupa düzeyinde merkez üyelerle çevre üyeler arasındaki farklılıklar azalır mı yoksa hedefler ve iddialardan mı vazgeçilir? Bunlar bilinmemekte. Bilinen şey, ortaya çıkacak gelişmelere bağlı olarak sendikaların ve solun politikaları değiştirme potansiyelinin varlığı. Bu potansiyel güçlenir ve kullanılırsa, Avrupa'nın modelini koruması da, sosyal bütünleşmesi de mümkün; kullanılamazsa, aksi de geçerli.

Burada merkezdeki üye ülkelerin seçimleri belirleyici olacak dersek, yanlış olmaz. Bu ülkelere bakıldığında (İngiltere hariç), ekonomik ve siyasal istikrarları ve gelişmelerinin büyük ölçüde toplumsal taraflar arasındaki uzlaşmaya dayalı olduğu söylenebilmekte. Bu nedenle merkez üyeler ve AB açısından, sosyal uzlaşmanın bozulması korkusunun oldukça büyük olduğu düşünülebilir. AB düzeyinde sosyal diyaloğu kurumlaştırmak için harcanan çaba da bu uzlaşmaya duyulan ihtiyacın bir göstergesi. Bu nedenle merkez ülkeler içteki siyasal uzlaşmayı bozmamak adına kendi modellerini ve bu çerçevede sosyal taraflarla sürdürülen görüşme ve pazarlıkları sürdürmeye çabalamakta, benzer bir çabayı AB de göstermektedir. Örneğin AB zirveleri öncesi sosyal tarafları bir araya getiren bir sosyal zirve düzenlemeye özen göstermektedir. Evet, AB düzeyinde yeniden-dağıtımcı bir politikayı mümkün kılan siyasal yapılanma da, bunu hayata geçirecek mali olanaklar da yakın gelecekte olası görünmüyor. Öte yandan tek pazara ve tek paraya geçen Avrupa Bütünleşmesi'nin geriye dönmesi de istenmediğinden, bazı uzlaştırıcı çözümler aranıyor. Bu eğilimin sürdürülmesi beklendiğinden, ileride sendikaların rızasını sağlamak üzere, AB düzeyinde sürdürülen diyaloğun ve çerçeve anlaşmaların güçlendirilmesi gibi, üye ülkelerin sınırlarını aşan toplu pazarlıklara yol açılması da mümkün olabilir. Ya da istihdam konusunda esneklik getirilirken sosyal güvencenin sürdürülmesi (esnek güvence) yönünde gösterilen kararlılık sürdürülerek, AB düzeyinde üye gruplarına göre değişecek asgari gelir güvencesine geçilebilir. Kuşkusuz tüm bunlar, hem paradigma değişikliğine işaret ediyor; hem de modelin ve anlayışların bir biçimde devam ettiğini gösteriyor. Dolayısıyla bu model içinde, piyasa karşısına siyaseti koyan anlayış sürdükçe, uzlaşmacı çözümlere gidilmesi olasılığının da oldukça yüksek olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır.

Bu konularda AB'den beklentiler de az değil. Örneğin küreselleşen ve bölgeselleşen piyasanın refah devletini aşındıran yanlarına karşı, ön-

celikle demokratik açıdan sorumlu üye hükümetlerin ve parlamentoların doğrudan bazı yanıtlar üretmesi beklense bile; AB'nin de vatandaşların haklarını korumak ve ulusal çözümleri desteklemek üzere, refah harcamaları açısından ülke gruplarına göre değişen eşikler belirlenmesi ve bunların gerisine düşülmesinin önlenmesi gibi bazı politikalar uygulayabileceği söylenmekte; bunlar değişen uygulanabildiği ölçüde Avrupa'daki demokrasinin bugün göründüğünden daha umut verici olabileceği düşünülmektedir (Scharpf, 1997, s. 34).

Öte yandan artan çelişki ve sorunlar karşısında ulusal düzeydeki politikaların yetersiz kalması, sosyal politikaların AB düzeyine taşınması gerekliliğinden söz edilmesine de yol açmaktadır (Jose Menendez, 2000; Schneider, 1999). Avrupa Anayasası arayışlarının arkasında bu yoldaki kaygı ve beklentilerin rol oynadığını da biliyoruz (Habermas, 2001). Benzer bir beklenti yeni üye olan Orta ve Doğu Bloku ülkelerinden de gelmektedir (Lendvai 2004; Vobruba, 2003). Gelirin siyasal yoldan yeniden-dağılımı anlamına gelen sosyal politikaların AB düzeyinde ele alınması şimdilik mümkün görünmese de yukarıda değinildiği gibi, sosyal refah adına bazı minimum standartların ve ülkeler göre değişen eşiklerin belirlenmesi o kadar zor değil. Bu durumda yapısal fonların daha geride olan ülkelere yönelmesi gibi değişiklikler de olası.

Özetle, olasılıklar çok ve bunlar karşısında net bir şey söylemek kolay değil. Belki yine birkaç senaryodan söz edilebilir. Örneğin Avrupa'nın geleneksel olarak mücadeleler gibi uzlaşmalara, ekonomik öncelik gibi sosyal kaygılara, piyasa kadar demokratik siyasete dayanan bir model oluşturduğu ve bunun korunması açısından önemli bir toplumsal kapasiteyi barındırdığı düşünülürse, Kuzey Amerika ve Asya'dan çok farklı özellikleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle ekonomi politikalarının normları açısından, Avrupa'nın kendi kurallarını sürdürmesi ve geliştirmesi gibi bir olasılığın varlığı da kabul edilebilir. Bu durumda küreselleşme sürecinde "ikili" bir güç merkezi, ikili bir dünya görüşünün ortaya çıkacağı düşünülmektedir (Wivel, 2004, s. 16). Eğer gelecek senaryolarında bir olasılık olarak görülen "paylaşılmış sorumluluk" doğrultusunda bir seçim yapılır, daha dinamik ve yeniden-dağıtımcı bütçe ile refah devleti anlayışının bölgesel düzeyde hayata geçmesi sağlanırsa, Avrupalılaşma gerçekten farklı bir anlam taşıyabilir. Bu yapıldığında bölgesel bütünleşmenin, devletçilik ile küreselleşme arasında yeni bir dünya düzeni, yeni bir uzlaşma olacağı da açıktır (Falkner, 2001, 105).

Avrupa'da bu yolda bir gelişim potansiyeli olduğunu düşünenler, bu gelişimi sürecin siyasal niteliğiyle ilişkilendiriyorlar. Örneğin ulus-üstü

düzeydeki demokrasinin işleyişi geliştikçe, bu düzeydeki siyasetin sosyal koşulları değiştirme olasılığının oldukça büyük olduğu düşünülmekte ve AB'nin sosyal politika açısından rolünün bu doğrultuda güçlenmesi beklenmektedir. Demokratik hakların sosyal koşulları dönüştürme gücünün olduğu kuşkusuz ya da sosyal değişim için demokratik bir siyasal yapılanma önkoşul (Shaw, 2000, s. 266). Küreselleşmede olmayan siyasal güç, Avrupa'nın bütünleşme projesinde var ve ulus-üstü düzeydeki demokrasi ve meşruiyet arayışları sürdükçe, bu arayışlara bu düzeyde bazı cevaplar üretilmesi de olası. Ancak böyle bir yönelme için sol oyların ve partilerin güçlenmesi gerekiyor. Oysa şimdilik ne sol partilerin gücünden ne de bu partilerin sosyal bütünleşme yönündeki kararlılıklarından söz edebiliyorum. Sol partilerin önlerinde engeller az değil.

Öte yandan Avrupa sosyal demokrasisi ise hiç de epeyce sorunlu; bu sorunlar iktidara gelip gelmeme meselesinden çok politikalarının güç kaybetmesiyle ilgili. Bu konudaki görüşleri beş ayrı grupta toplamak mümkün: Kimileri, ulusal düzeyde ve siyaset aracılığıyla kapitalizmin düzenlenmesi ve sosyal gelişimin sağlanması yönünde politikaların, küreselleşen kapitalizm karşısında eskisi kadar etkili olmadığını ileri sürerek örgütlü kapitalizmin ya da sosyal demokrat politikaların sonunun geldiğinden söz etmekte (Offe, 2003); kimileri ise tam istihdamın sağlanması hedefiyle bütünleşen bir sosyal demokrasinin artık geçerli olamayacağını ileri sürmekte, tam istihdam ile eşitsiz çalışma yaşamı arasında kısıtlanmayan farklı bir yol aramaktadır. (Esping-Andersen, 1997; 2000); Üçüncü Yol kavramsallaştırmasıyla sosyal demokraside yeniden bir revizyonu ya da toplumla yeni bir anlaşmanın gerekli olduğunu iddia ederek, haklar yerine bireysel sorumlulukları öne çıkaran bir sosyal demokrat anlayış sunmakta (Giddens, 2000); sosyal demokrasinin yalnızca Keynesyen ekonomi olarak anlaşılamayacağını ileri süren kimileri de, böyle anlaşılsa bile Keynesyen ekonomiyi yalnızca tam istihdamı sağlamak üzere kamu açığının kabul edilmesi olarak anlamak yerine, her zaman verimli işlemesi beklenmeyen ekonominin devlet müdahalesiyle daha etkin işlemesinin sağlanması olarak düşünülebileceğini, bu durumda da Üçüncü Yol gibi bir zafiyete kapılmak yerine sosyal demokrasi adına yapılacak daha çok şeyin olduğunu ifade etmektedir (Hirst 1999, s. 95; Pierson, 2001, s. 473). Son olarak Avrupa'da oturmuş bir statü olarak görülen refah devletinin ve bu model etrafında geniş çaplı moral anlaşmanın varlığını sürdürdüğünü, bunların Avrupa sosyal demokrasilerini Amerika'dan yükselen sirenlere karşı koruduğunu, İngiltere dışında refah devletinde önemli bir gerileme yaşanmadığını söylemekte olanları da var (Fligstein, 1998, s. 45-47).

Bu farklı yaklaşımların her birini doğrulayan gelişmelerin varlığından söz edilebilir. Örneğin İşçi Hükümeti'nin "New Deal" olarak adlandırdığı ve işgücü piyasası dışında kalan grupların sorumlulukları üzerinde yoğunlaşan, zorunlu istihdam programlarını uygulamaya sokan, iş yaratmak yerine iş bulabilme gücü üzerinde duran politikaları, daha sonra öteki Avrupa ülkelerindeki sol partilerde az veya çok yer bulmaktadır. Buradan yola çıkılarak sosyal devlete ilişkin politika değişikliklerinin uygulanmasını mümkün kılan siyasal ve toplumsal etkenler olduğu düşünülmeye başlanmakta ve bunlar üzerinde bazı tartışmalar gündeme gelmektedir (Pennings 1999; Classen, 2002; Jenny Andersen, 2006). Bu tartışmalardan çıkan en önemli sonuç, ikili bir görünümün varlığına işaret edilmesidir. Bir yandan, partilerin politikalarında görülen farklılıkların hem partilerin kendilerine hem içinde bulundukları topluma ve geçmişten alınan mirasa ilişkin olduğu gibi bir sonuca varılmakta; öte yandan tüm sosyal demokrat partilerin ortaya çıkan yeni ekonomik koşullar karşısında, hem merkezin oylarını almak hem ekonomiyi yönetebilir olmak gibi kaygılar nedeniyle politikalarında bazı değişikliklere gittikleri dile getirilmektedir (Fudge ve Willams, 2006, 592).

Buna karşın, İskandinav ülkeleri, Fransa veya Avusturya'daki sol partilerin söylem ve uygulamalarıyla İşçi Partisi'nin söylem ve uygulamalarının epeyce farklı olduğu görülmektedir (Clift, 2000, s. 476; Andersen, 2006, s. 449). Bu nedenle Avrupa'daki sosyal demokrat parti politikalarının birbirine yakınlaştığı ve hemen hepsinin az veya çok "Üçüncü Yol"un çizgisini izleyerek refah anlayış ve politikalarını değiştirdikleri yolundaki düşünceler karşısında ihtiyatlı olmakta yarar var. Farklı ülkelerdeki sol partilerin hiç de azımsanmayacak farklılıklar gösterdiği ve özellikle İsveç, Avusturya, Fransa gibi ülkelerdeki sosyal demokrat partilerin küreselleşmenin getirdiği dayatmalara uymak açısından daha az istekli oldukları görüşüne (Hirst, 1999; Fudge ve Willams, 2006) katılmak oldukça anlamlı görünmekte. Yine de "Üçüncü Yol" anlayışının yalnız İngiltere'yle sınırlı kaldığı düşünülemez; refah devletindeki reform arayışları da bunu göstermekte. Ayrıca küreselleşen ve bölgeselleşen ekonomi içinde ülkeler düzeyinde "sosyalleşmiş" bir kapitalizmi sürdürmek de pek kolay görünmemekte.

Avrupa Bütünleşmesi açısından bakıldığında, demokratik solun ulusal düzeydeki başarı veya başarısızlıkları bir yana, sosyal Avrupa'nın gerçekleştirilmesinde sosyal demokrasinin olumlu rol oynaması beklenir; söylemlerinin de bu yönde olduğunu görüyoruz. Örneğin Avrupa Parlamentosu'nda Sosyalist Grup için hazırlanmış bir rapor var (Poul

Nyrup Rasmussen, 2003). Bu rapor, küreselleşme süreci içinde ortaya çıkan eşitsizlik ve sorunlara değinirken, gelecek için çok yönlü öneriler getirmektedir. Buna göre, gerek Avrupa Toplum Modeli'nin güçlendirilmesi ve küreselleşme karşısında Avrupa'nın daha farklı bir model ve güç olarak ortaya çıkması gerek küresel sistemin yönetiminde çok düzeyli ve demokratik bir yönetimin oluşturulması gereklidir. Rapor da AB'nin küresel aktör olarak rolünü güçlendirmek için; uluslararası kuruluşlarda AB'nin giderek tek temsilciyle temsil edilmesi, ortak bir dış politika ve savunma politikasının oluşturulması, bölgesel işbirliği ve çatışmaları çözme gücünün artırılması gibi gerekliliklerden söz edilmektedir. Bunun yarısına gelişmekte olan ülkeler açısındansa, bu ülkelere daha fazla kalkınma desteği sağlanması, istihdam yaratılması, sosyal gelişmenin ve demokrasinin güçlendirilmesi, yoksulluğun önlenmesi gibi konularda liderlik yapılması gereği ortaya konmaktadır. Yine raporda sosyal demokrasinin, emek ve sermaye, devlet ve piyasa, firmalar arası rekabet ile vatandaşlar arası dayanışma arasında dengeye ulaşma gibi amaçlarından söz edilmekte ve bunların siyasal demokrasiye içkin oldukları vurgulanmaktadır.

Bu önerilerin farklı bir vizyonu temsil ettiği ortada ama temenniden öte bir anlam taşıdığını düşünmek pek kolay değil. Artan ekonomik ve sosyal sorunlar sol partileri, sendikalar gibi kendi modellerini ve kazanımlarını korumak adına daha fazla "ulusallaşmaya" itmekte, bu nedenle bölgesel ve küresel düzeyden gelen "sosyal damping" tehlikesine dikkat çekilmekte, işgücü piyasası ve refah devleti uygulamalarında, "Üçüncü Yol" olarak adlandırılsın veya adlandırılmasın, rekabet gücünü önceleyen değişiklikler kabul edilmektedir. Öte yandan, demokratik sol partilerin ulusal temelli uzlaşmayı bölgesel düzeye taşımaları için koşullar uygun değil; küreselleşen piyasa ve postendüstriyel ekonomide sermayenin, Keynesyen ekonominin talep yanlısı yönetimine de, emekle uzlaşmak için eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi bedelleri ödemeye de ihtiyacı azalmış durumda küreselleşme, öteki bölgelerden gelen rekabet nedeniyle bir bölgedeki sosyal kapitalizmi kolayca devre dışı bırakabilecek güçte (Pieterse, 1999, s. 8; Offe, 2003). Bunların karşısında geçerli çözümün, Avrupa'nın yeni teknolojilere uyum sağlayarak ve yapısal reformlara yönelerek küresel piyasalardaki konumunu ve rekabet gücünü korumasında olduğu düşünüldüğünden; demokratik sol partiler ve bu görüşteki düşünürler, yazarlar liberalleşme yönündeki politikalara pek ses çıkarmamakta fakat refah devletinin bazı reformlarla korunması yönünde çaba göstermektedirler. Bugün ortaya çıkan tablo budur.

Oysa demokratik solun geri çekildiği bu mevzide ne kadar başarılı

olacağı ve destek göreceği bilinemediği gibi, küresel iddialardan vazgeçip ulusal ve bölgesel düzeye çekilmesi de ne kadar gerçekçi görünürse görünsün sol adına ciddi bir zafiyet anlamını taşımaktadır. Küreselleşen kapitalizmin hegemonyası artarken, demokratik solun ancak bölgesel-küresel düzeydeki öneri, program ve hedeflerle bütünleşen ulusal politikalar izlemesi anlamlı olacak ve ancak küresel politikalarla uzun vadede başarılı sonuçlar alınabilecektir. Elde olanı kaçırmamak adına ulusalcı politikalara sığınmanın veya değişen koşullara uyum adına temel vizyonu ve hedefi gözden çıkarmanın uzun süreli bir garanti sağlamayacağının görülmesi gerek. Küresel kapitalizm sosyal bağlardan kurtuldukça, vahşi kapitalizm modelleri güç kazandıkça; ulusal, hatta bölgesel düzeyde sosyalleşmiş kapitalizmi koruma şansı düşük. Bu nedenle, hiç kolay olmasa da sosyal kapitalizm için asıl seçeneğin küresel düzeyde uygulanması olacağını düşünmek yanlış olmasa gerek (Pieterse, 1999, s. 9).

Oysa sol yaklaşımı benimseyen bazı yazarlar, Batı'nın her başarısızlığa uğrayan devletin koruyucusu olamayacağı ya da kendi yöneticileri tarafından kötü yönetilen her yere müdahale edilemeyeceğini düşünmekten yana (Hirst, 2002, s. 9). Yoksul ülkelere yardım gerekliliği bilinse de yeterli bir yardımın hem mümkün olamayacağı hem işe yaramayacağını öne sürmekte (Giddens, 2002). En önemlisi de bu yazarlar, küresel kapitalizmin dönüşümü doğrultusunda bir söylemden uzak durmaktalar. Bu yaklaşımın gerçekçi olsa da dar ufuklu olduğu ve bu yaklaşımlarla demokratik sol için Avrupa'da bile varolma şansının daraldığı ortada. Birçok üye ülkede iktidardan uzaklaşan, son AP seçimlerinde çok gerilerde kalan Avrupa solu için bunlar neyi ifade ediyor; bilemem. Ancak küreselleşmenin sosyal demokrat politikaları imkânsızlaştırdığı gibi bir görüş kabul edilmese de Avrupa'da bile daha zor ve daha maliyetli hale gelen demokratik sol yaklaşımların bu tehditkâr koşullarda varlığını korunması kolay değil ve liberal politikalara uyumda zorlandıkça başarı şanslarının azaldığını söylemek gerek.

Bu çerçevede çoğunlukla demokratik sol görüşlere sahip yazarlar tarafından, siyasetin ve demokrasinin işlevselliğini artırmak üzere demokrasinin demokratikleşmesi, kozmopolit demokrasi, müzakereci demokrasi gibi siyaset odaklı reform önerilerinin gündeme geldiğini de biliyoruz. Kuşkusuz bunlar anlamlı; ama ulusal düzeyde olduğu kadar küresel düzeydeki siyaset ve ekonomi ilişkilerini merkeze alacak; yani bu düzeyde kapitalizmi düzenleyecek, küresel-sosyal sistemle bütünleştirecek öneriler çok daha büyük önem taşımakta. Özellikle, küresel düzeydeki eşitsizlik ve adaletsizlikleri azaltacak küresel vergi gibi bir

sistem, bunun yanı sıra yalnız ülkelerin değil, küresel şirketlerin de sosyoekonomik haklar dahil olmak üzere insan haklarından sorumlu tutulmaları ve bunlara karşı yaptırımlara gidilmesi gibi önerilerin demokratik solun öncelikli talepleri arasında olması beklenir. Ne yazık ki en azından şimdilik, demokratik soldan küresel düzeyde bütünlükçü bir proje ve angajman yükseldiğini söylemek mümkün değil,

Oysa Üçüncü Bölüm'de değineceğim küresel-sosyal-ekonomik sorunlar çerçevesinde gündeme gelen tartışmaların birçoğu Avrupa'daki sol çevrelerde ortaya çıkıyor. Bu tartışmalarda Avrupa'da koşullara uyum arayışları kadar, oldukça radikal önerilerin de ortaya çıktığını görüyoruz. Dolayısıyla Avrupa birçok konuda canlı bir tartışma ortamına sahne olurken, demokratik sol partilerin bunlardan nasıl etkileneceği de merak konusu.

Özetle Avrupa Bütünleşmesi, taşıdığı farklı potansiyel ve küreselleşme karşısında içerdiği farklı iddialar nedeniyle, kendisi için olduğu kadar tüm dünya açısından da ilgi odağı. Avrupa Bütünleşmesi gelecekte Amerikanlaşma karşısında Avrupalılaşma gibi bir seçenek mi sunacak yoksa neoliberal politikalara teslim olup Amerikanlaşacak mı, merak konusu. Bugün Eski Dünya'nın Yeni Dünya karşısında pek fazla gücü yoksa da küreselleşmenin sorunlarıyla dünya ekonomisindeki değişme ihtiyacı arttıkça ve Avrupa bölgesel bir güç olarak etkinlik kazandıkça, kendi geleneğinin ve demokratik yönelimlerinin sağladığı potansiyeli kullanacağı gibi bir olasılığın varlığını da biliyoruz.

Bu anlamda Doğu Genişlemesi gibi Türkiye'nin üyeliğinin de Avrupa'nın ekonomik açıdan güçlenmesine hizmet edecek gelişmeler olacağı beklenirken, siyasal ve sosyal bütünleşme açısından önemli sorunlar doğuracağı düşünülebilir. Ancak farklı bir bütünleşmenin gerçekleştirilmesi, sosyoekonomik koşulları gelişmiş ülkelerin bu gelişmişlik düzeylerinin korunmasından çok, iddia edilen modelin sosyoekonomik açıdan daha azgelişmiş bölgelere ve ülkelere uzanmasına bağlı. Öte yandan bu kaygıların Avrupa Bütünleşmesi'ni durdurması demek, zaten küreselleşme karşısında bir alternatif yaratamamak anlamına gelecektir. Küçük bir adacığın sosyal refahının korunması anlamına gelecek bir bütünleşmenin farklı bir iddia taşıyamayacağı gibi, varlığını ve farklılığını sürdürmesi de kolay olmayacaktır. Ancak birçok olasılığın varlığından söz ederken, Avrupalılaşmanın sadece izlenecek bir süreç değil, aksine katılım ve müdahale gerektiren ve bunu mümkün kılan bir süreç olduğunu unutmamak gerek. Müdahale ve değiştirme olasılığı, kuşkusuz her yeni üye açısından düşünülmesi gereken bir durum. Bu durum, Avrupalılaşmayı halkların talebine daha açık hale

getirirken, ulusal-sosyal dayanışmadan bölgesel-sosyal dayanışmaya yumuşak bir geçişi de olasılıklardan biri haline getirmekte.

Özetle, bazı duraklamalarla da olsa, Avrupa Bütünleşmesi devam ediyor ve her ne kadar ağırlık liberal politikalardan yana kaymışsa da geleneğin ve modelin korunması konusundaki hassasiyetlerden vazgeçilmiş değil. Geleceğin nasıl olacağıysa, hem küreselleşen dünyadaki gelişmelere hem içeride siyasal-toplumsal güç ilişkilerinin alacağı duruma bağlı. Avrupa'daki halklar ne isteyecek; sol partiler farklı talepler kadar, farklı çözümleri de taşıyacak ve formüle edecek bir varlık gösterecekler mi; emek ve örgütleri ulusal sınırları aşıp bölgesel ve hatta küresel dayanışmanın gerekliliğinin artık vazgeçilmez olduğunu anlayıp, bunu hayata geçirmeyi başarabilecekler mi; bunlara bağlı olarak siyasetteki güç dengesi, Avrupa'da sosyal bütünleşmeyi ve küresel düzeyde farklı bir Avrupalılaşmayı gerçekleştirebilecek mi? Hep söylediğimiz gibi, sorular çok, cevaplar ise henüz ortaya çıkmış değil. Bu nedenle Avrupa Bütünleşmesi, birçok konuda laboratuvar olma niteliğini daha uzun süre koruyacak ve ilgiyle izlenecek.

Üçüncü Bölüm:

Emek-Gelir-Bölüşüm-Adalet

Küresel köyde 1000 kişi yaşadığını varsayalım; 575 Asyalı, 200 Çinli, 130 Afrikalı, 125 Avrupalı, 100 Latin Amerikalı, 65 Amerika, Meksika ve Kanadalı, 5 de dünyanın geri kalanından gelen insanlar. Bu köyde gelirin yarısını 120 kişi kazanıyor. 500 kişiden fazlası ciddi anlamda yoksul ve çoğu zaman aç uyuyor. En kötü durumdaki 200 kişi için yeterli yiyecek ve temiz su olmadığından onların çalışmaları da hayatta kalmaları da tehdit altında. 60 aile lüks konutlarda yaşarken, bu ailelerin 600 komşusu kulübelerde yaşamakta. Eğitime gelince, her düzeyde okul çok; ancak 75'i yüksek okul mezunu 535 kişinin de okul çağındaki çocuğu okul yüzü görmedi. 700'ünün ise ne okuma ne yazması var. Ve son olarak, bu köy bilimde ve sanatta inanılmaz gelişmeler sağladı. Her kuşakta daha öteye gitme kapasitesi kazandılar. Fakat üzücü olan nokta, bu büyüme her birinin çevresini farklı etkiledi ve büyük bir bedele mal oldu. Bunun da ötesinde, bu köy hâlâ milliyet, din, dil hatta derinin rengine ve "gurur"a (*proud*) dayalı farklılıklarla bölünmüş durumda. Bu durumda, herhangi bir zamanda barışı ve kazanımları ortadan kaldıracak kavgalar mı görürüz; ya da insanlar tüm kazanılanları çöplüğe dönüştürmeden bu ateşi kontrol edecek araçlar mı keşfederler, bilinmez[1]

Önceki bölümlerde günümüzün ekonomi politiği ve ortaya çıkardığı sorunlar hakkında küresel bir tablo çizdik; sanıyorum ki, sistemin gerisindeki güçler ve mantık, hâkim düşünceler ve söylem, temel motifler ve araçlar konusunda epeyce bilgi ortaya çıktı. Bu tabloda, temel sorunlar ve adaletsizliklerle kendini gösteren kaygı ve tartışmalara da yer verdik. Şimdi bu kitabın odağında yer alan emek ve gelir ile bölüşüm ve adalet konularındaki tartışmalara biraz daha yakından bakmak istiyorum. Emek meselesi, kapitalizm karşısında güçsüzleşen

1. Tila Kumar, "Politics of Globalism. A Hegemonic Discourse on Nation, Community and Humanity", LEC Seminar Workshop on "The Limits of Cultural Globalization",Jawaharlal Nehru University and Albert-Ludwigs-University Freiburg, Haziran-Temmuz 2000, s. 2.

temel üretim faktörü, daha doğru bir deyişle birçok açıdan zarar olarak gören "toplumsal-emek" olarak ve kapitalizmi dönüştürmek açısından düşünülmesi gereken en güçlü sınıf olarak önem taşıyor. Örneğin değer yaratan her tür faaliyeti emek olarak nitelediğimizde, kapitalizmin karşısına tüm insanlığı koymak mümkün ve bu açıdan emek anlayışını yeniden tartışmak gerektiği de ortada. Gelir bölüşümü ise bu sistemin en adaletsiz yanı; sorunlar gibi kaygıların da temel çıkış noktası burada. Bu açıdan bakıldığında bölüşüm meselesi emek-sermaye gibi sınıf çatışmasının da ötesine gidiyor. Bölgeler, ülkeler, sınıflar, sosyal katmanlar ve hatta kuşaklar arası bir bölüşüm adaletsizliğinden söz etmek daha doğru görünüyor.

Adaletsizlik ve gelecek kaygısı derken, öncelikle, sürdürülen büyüme anlayışı ve tüketim hırsımızı sorgulamak gerekiyor. Bu konuya Birinci Bölümde kıyısından köşesinden "değinebildik" Yeryüzünün ve yeryüzündeki yaşam dengesinin altüst olması durumunda insanlık için öteki kaygılara yer kalmayacağını görmemek mümkün değil. Ancak, ekolojik sorunları bölüşüm adaletini düşünmeden çözmek de mümkün değil. Daha önce endüstrileşen ülkelerin yarattığı ekolojik sorunların bedelini, daha azgelişmiş ülkelerin büyümeden ve gelişmeden vazgeçerek ödemesini bekleyemeyiz; dolayısıyla tek çözüm büyüme ve bölüşüm konusunda öncelikle gelişmiş ülkelere talep yöneltmek. Bunları konuşanların sayısı hiç de az değil; ne yazık ki kendi dertlerine dalmış gelişmekte olan ülkelerde, bu tartışmalara pek yer verilmiyor.

EMEĞİN KÜRESEL HALLERİ: PRATİK VE KURAMSAL SORUNLAR, REEL VE RADİKAL TARTIŞMALAR

Hindistan'da, sendikalaşmanın mümkün olduğu formel sektör, işgücü içinde çok küçük bir kesim teşkil ediyor. 1998-99 yıllarında Uluslararası Çalışma Örgütü'ne göre Hindistan'daki toplam işgücünün 376 milyondan fazla olduğu tahmin ediliyor; fakat ancak 28 milyon işçi formel sektörde. İmalat sektöründe çalışan 28,9 milyonun 7,3 milyonu –yaklaşık % 25'i– formel sektörde. Ticaret ve alışveriş sektöründe çalışan işgücünün % 98'i de enformel çalışmakta. Benzer şekilde tarım, balık ve hayvancılık sektöründe çalışan 191 milyonun % 99'u da enformel. Formel sektör dışında iş yasaları uygulanamamakta; toplu pazarlık da yok... Kamu sektörü çalışanları toplam istihdamın % 5,82'sini fakat örgütlü sektör çalışanlarının % 71,10'unu oluşturmakta. Geleneksel olarak sendikalaşma kamu sektöründe güçlü. Fakat bugün Mumbai, Kanpur ve Ahmedabad gibi geleneksel merkezlerde daralma gözlenmekte. Sendikalaşmaya karşı sistematik bir karşı koyuşun

emeğin geniş çaplı enformelleşmesini getirdiği de görülmekte.[2]

1994'te Çin 10.000 grev, protesto ve eyleme tanık oldu; bu geniş ölçekli protestoların hepsi, arkalarındaki neden veya motivasyona bakılmaksızın, Kamu Güvenlik Bakanlığı tarafından muğlak ve jenerik bir kavramla, "kitlesel eylemler" olarak kategorize edildi. 1990'larda hükümetin ekonomik reformu derinleştikçe sosyal eşitsizlikler ve çatışmalar yoğunlaştı ve 2000 yılında "kitlesel eylemler" 40.000'e ulaştı... Hükümetin tüm uğraşılarına karşın "kitlesel eylemler"in sayısı bu yüzyılın ilk yarısında artmaya devam etti. 2005'te ikiye katlanarak 87.000'e ulaştı ve Kamu Güvenlik Bakanlığı sayıları açıklamayı durdurma kararı aldı. Her ne kadar artık resmi sayılar yoksa da grevler azalmadı; olaylar arttığını göstermekte... Ocak 2009'da Hong Kong'da çıkarılan bir politik dergi (Cheng Ming), parti yetkili kaynaklarına dayanarak, kitlesel eylemlerin sayısının 2008'de 127.467'ye ulaştığını bildirdi. Aynı zamanda Komünist Parti'nin yayım organı (*Outlook*), global ekonomik krizle gelen ekonomik yavaşlama ve işsizliğin sosyal sonuçlarına ilişkin bir uyarı yayımladı.[3]

Emek konusu, nereden ele alınırsa alınsın çok dertli bir konu. Yoğun işsizlik karşısında iş bulmak zorlaşırken, kötü ve korunaksız işler artmakta; emek ve teknoloji çok içe içe geçtiğinden, emek hem "görünmez" hale gelmekte hem değişmektedir. Bu koşullarda, iş bulamayan ve değişip parçalanan emek açısından, emek ve sınıf kuramını da dayanışma anlayışını da yeniden inşa etmek zorlaşmaktadır. Bunun da ötesinde, yaşanan sorunlara, yalnızca emeğe ne olduğu değil, insana ne olduğu/olacağı meselesi olarak bakmak daha doğru görünmektedir. Nüfus çoğalmakta, daha çok insan iş ister duruma gelmekte; ancak teknolojiler hep daha az insana ihtiyaç duyacak biçimde gelişmektedir. Böylece büyüme sürse de yeterli istihdam yaratılamamakta, ekonomik krizler de eksik olmadığından çalışan-çalışmayan her insanın gelecek korkusu büyürken, ihtiyaçlar durmadan artmakta, tüketim sürekli kamçılanmaktadır. Bunun yanı sıra sermaye, yoğun emek kullanımı için hep daha azgelişmiş ülkeler ve oralarda daha aza razı olacak yığınlar bulduğundan, emeğin mağduriyeti her halükârda büyümektedir. Bu durumda işsizliği artık tek tek ülkelerin veya kişilerin ya da şu veya bu dönemin sorunu olarak değil, sistemin ve insanlığın sorunu olarak görmek gerekmektedir. Alım gücüne ihtiyaç duyan ekonomi için de, güvenliğe ihtiyaç duyan toplum ve geçinmek için çalışmaya ihtiyaç duyan insan için

2. Ravi R. Ghadge, "Globalization and the Trade Union Response", LE Seminar Workshop: Cultural Globalization, 2000, www.zmk.uni-freiburg.de/
3. China Labour Bulletin, *Protecting Workers' Rights or Serving the Party: Research Report*, Mart 2009, s. 5,6.

de tehlike büyümekte –ekonomik krizlerin gösterdiği de budur– ancak ne gariptir ki, hastalığa çare olacak önlemler yerine, "ağrı kesicilerle" idare edilmektedir.

Tabii çaresiz kalmadıkça, "insan-emeğe" ne olacağını düşünmek kapitalizme düşmez; onun için, nitelikli işgücünü çalıştığı şirkete bağlamak, vazgeçemediği niteliksiz emeğe yığınların iş beklediğini hatırlatmak, sosyal sermaye tartışmaları içinde tüm toplumu sermayenin amaçlarıyla bütünleştirmek, işsizi sosyal yardımlara alıştırarak susturmak önemlidir. Üstelik emeğin "görünmez" hale geldiği, kapitalizm ve sömürü kavramının kullanımdan kalktığı, çatışmanın değil "aynı gemideyiz" şarkılarının moda olduğu, "bilgi toplumu" diye piyasa bilgilerinin pazarlandığı bir dönemde yaşamaktayız. Bu nedenle kişi için "istihdam edilebilir" (*employable*) olmak önemlidir. Eğitim bunun içindir; geride kalanlar da kaderlerine yansınlar. Yeterli koşulları olmayan toplumlara ve kişilere piyasanın yapacağı fazla bir şey yoktur; bunu başaramayan toplumlar bilgi çağına ayak uyduramayıp geri kalacaklar, insanlar ise birilerinin "himmetine" sığınacaklardır. Kısacası, teknoloji nicel emeğin yerini aldığından, sermaye ve piyasa için, daha az fakat daha nitelikli işgücü önemlidir; bunun sağlanmasına da toplum iştirak ettirilmektedir. Kullanılan kavramlar bile (örneğin toplumsal sermaye gibi), kapitalizmin ne kadar "toplumsallaştığını" göstermesi açısından ilginç değil mi? Tüm toplum belirli amaçlara yönlendirilecek ve katkı sağlayacak bir sermayedir, bir yatırımdır. Bu genel tablo içinde sermaye, insan-emeği istediği kadar, istediği biçimde kullanır ve bu kullanımın yüklerinden kurtulmak için de esneklik ister. Son yıllarda, bir yandan istihdam artışının vergi kolaylıkları ve esnek çalışma koşullarından beklendiğini, öte yandan yalnız uygulamada değil, çalışma yaşamıyla ilgili yasalarla da esnek istihdam koşullarının kolaylaştırıldığını biliyoruz. Kısacası, emeği metalaşmaktan bir ölçüde uzaklaştıran koruyucu standartlar artık fazla gelmekte; zenginlik sağlaması, iş yaratması beklenen sermayeye kolaylık sağlamak üzere emek, piyasa koşullarına terk edilmekte, piyasa malı olmaktadır. Kuşkusuz, ülkelerarası farklılıklar var; ancak ücretli çalışanları korumaya yönelik politika ve uygulamaların daha önemli görüldüğü AB üyelerinde bile piyasa lehinde birçok değişiklikten söz edilebilir.

Son yılların kendisinden mucize beklenen sihirli kavramı "esneklik"tir. Büyüme artık daha az düzgün iş (*decent work*) yarattığından, istihdam artışı daha çok standart dışı işlerden beklenmekte, öyle de olmaktadır. Gorz'a göre tüm yeryüzünde şu mesaj dolaşmaktadır (Andréa Gorz, 2001, s. 82): " 'Endişelenin, titreyin!' İdeolojik mesaj

değişti; 'İşin önemi yok, yeter ki ay sonunda maaş ödensin'den 'maaşın ne kadar olduğunun önemi yok, yeter ki işimiz olsun'a dönüştü." Anlaşılan o ki, zaten uzun zamandır metaya dönüşen iş, şimdi daha az ve zor bulunur bir meta haline gelmiştir; karşısındaki meta-emek ise, mebzul (!) miktardadır. Bu durumda hep daha aza razı olmayacak da, ne yapacak?

Küreselleşme ile üretim gibi işgücü piyasası da, tüketim alışkanlıkları da küreselleşmekte ve düşen fiyatlardan söz edilirken, kimsenin aklına kitlelerin artan alım gücünün yalnız hızlanan teknolojiye değil, ucuz emek kullanımının artışına da bağlı olduğu gelmemektedir. Örneğin her ülkeye ithal malı yiyecek maddeleri, arabalar, mobilyalar girerken, bunlara erişemeyecek konumdaki kesimler de ucuz saatler, cep telefonları, bilgisayarlar alma olanağı bulmaktadır. Yani her yerde artan tüketimin arkasında büyük bir "üretim, dağıtım, pazarlama" makinesi kurulduğunu çoğu zaman unuttuğumuz gibi, bu şebekenin her noktasında yer alan emeği de unutuyoruz. Mallar üretilmekte, hizmetler görülmekte; üretenler ise sanki buharlaşmış durumda. Oysa ne "terhanelerde",[4] ne kargo şirketlerinin bitmeyen yollarında, ne sırtlanılan yüklerde, ne bilgisayar başındaki işlemlerde, ne de gün boyunca ayakta geçen tezgâhtarlıkta değişen bir şey var; ancak "enformasyon toplumu" reklamı görüp, "teri" unutmaktan yana.

Örneğin bazı istatistikleri vermek üzere burada da kullandığım bir kavram var: "işgücü"; oysa bu kavram, emeğin metalaşmasının bir karşılığı ve piyasa söylemine uygun. Nüfusun durmadan arttığı dünyada işgücü fazlasından söz edilmekte, bu işgücünden piyasa koşulları ve arz-talep yasasına göre işsizlik, düşük ücret, kötü işler gibi koşulları kabul etmesi ya da "iş bulabilir" olmak üzere niteliğini geliştirmesi, aksi takdirde işsizliğe ve düşük nitelikli işlere razı olması istenmektedir. Bu kavram açısından bakıldığında, sınıf mefhumuna da sınıfsal çatışmaya da yer kalmamıştır. Artık kaybedenler ve kazananlar vardır ve herkese düşen, kazananlar arasında yer almaya çalışmaktır.

Yani işgücü piyasası veya istihdam diye bir şeyden söz ettiğimizde, arz ve talep kurallarına göre işleyen koşul ve sonuçlardan söz ediyoruz demektir. Oysa her türlü arz ve talebe konu olan insanlardır; piyasada insanlar ve yaşamları "alınıp satılmakta" Çoğu zaman sayılarla, yüzdelerle bazı gerçekleri anlamaya çalışırken, bu sayıların arkasında

4. "Sweatshop" yerine, bu terimin yerleşik bir Türkçe karşılığı olmaması nedeniyle "terhane" terimini icat ettiğini söyleyen Kenan Erçel'i bu "icadı" nedeniyle kutlamak isterim (K. Erçel, "Terhaneler: Emeğin 'Oryantal' Halleri", *Birikim*, Mayıs 2007). Kullanılan terim kelimenin bire bir karşılığı olduğu gibi, bu işyerleri için bundan uygun niteleme de düşünülemez.

acımasız koşullar olduğunu ve acınası öyküler yaşandığını unuturuz. İşgücü piyasasından söz edenler bu koşullardan ve öykülerden bahsetmez; bahsedenler de bunları kişisel "öykü" olmaktan çıkaramaz. İşgücü piyasasının istatistikleri, arkalarındaki gerçekleri saklar, gerçekler de "zavallı insan" hikâyeleri olarak kalırlar. Ben de bunları buluşturmak gibi bir beceri gösterebileceğimi sanmıyorum. Yalnızca sayılarla gerçekleri yan yana koymaya ya da işgücü piyasası gibi soyut bir söylemi, insan-emek halleri gibi somut koşulları unutmadan düşünmeye ve aktarmaya çalışıyorum. Ve özetle, sayılar gerçekleri ortaya koymaya yetmez; arkasındaki resmi de yaşantıyı da unutmayalım, diyorum.

Bu tablodaki önemli noktalardan biri de, teknolojilerin daha çok sayıda emeği gereksizleştirmesi ve aynı zamanda "görünmez" kılması. Teknoloji geliştikçe, emek teknolojinin içine gömülmekte. Bu iç içe geçiş nedeniyle, emeğin yalnız anlamı ve niteliği değişmekle kalmıyor, emek teknoloji içinde kayboluyor. Örneğin bilgisayar veya cep telefonu kullanırken, bir teknolojiden yararlanıldığı düşünülmektedir; oysa bu teknolojilerin yaratılması emek, araçların tasarımı emek, montajı, paketlenmesi, alıcıya ulaştırılması emek; mesele de, yalnız bu işleri yapanların emeklerinin karşılığını alıp almaması meselesi değil, tüm bu aşamalara içkin maddi ve maddi olmayan emeğin görünmez kılınmasıdır. Bir yanda teknolojiye gömülmüş ve görünmez kılınmış emek var; öte yanda işli-işsiz, nitelikli-niteliksiz, kafa-kol, kadın-erkek, tam zamanlı-kısmen çalışma gibi birçok ayrım içinde parçalanmış emek söz konusu. Bu koşullarda emeğin kavramsallaştırılmasının da, emek için politika üretiminin de giderek zorlaştığı ortada. Öte yandan sınıf kavramı da sorunsallaşmakta ve sınıftan kaçış tartışmaları gündeme gelmektedir. Bu nedenle, kavramları tartışmak ve içlerini yeniden doldurma ihtiyacı söz konusudur.

Marksist yaklaşımlar için, emek hep artıdeğer ve sömürü ilişkisi içinde ele alındığı gibi, bugün de değişen fazla bir şey yoktur. Kısacası, klasik Marksist yaklaşım, emek açısından değişimleri kabul etmekle birlikte, bunu emek ve sınıf anlayışını dönüştürecek bir değişim olarak görmemekte ve sınıf merkezli yaklaşımı koruyarak, kapitalizmle çatışmanın "toplumsal" alana taşınmasına karşı çıkmaktadır (Ellen Meiksens Wood, 2006; James Petras, 2000; Fuat Ercan, 2003).

Bu yaklaşımlar arasında, emeğin değişen konumu ve niteliğini anlamaya çalışan ve yeni bir emek anlayışını kurgulamaya yönelen, küresel kapitalizmin hegemonyası altında giderek kötüleşen koşullara karşı yeni mücadele yollarını arayanlar da var. Özetle, emeği bir üretim fak-

törü ya da işgücü olarak alıp bu dar alanda "canına okuyanlar" da söz konusu, insan-emek gerçeğini yerli yerine oturtmaya çalışanlar da.

Bu bölümde, önce küresel düzeyde emek piyasasının bazı gerçekliklerine bakmak ve bunların emek açısından anlamı üzerinde durmak istiyorum. Sonra bu sorunlu tablo karşısında ortaya atılan farklı çözüm yolları ve tartışmalara değineceğim.

Kuşkusuz, yaşanan onca şey varken, soyut emek kuramından söz etmek de somut emek hallerini yansıtmak da kestirmeden yapılabilecek şeyler değil. Bu nedenle ancak küçük bir kesit sunarak, geniş anlamda emek anlayışının günümüzde de merkezi bir önem taşıdığını göstermek ve emek, istihdam, işsizlik olguları çerçevesinde ortaya atılan tartışmaları özetlemek istiyorum. Bu kitapta farklı alanlar ve yaklaşımlar arasında ilişki kurmaya yönelik sentezci bir yaklaşımı benimsediğimi söylemiştim. Bu yaklaşımın, öteki konularda olduğu gibi emek konusunda da derinlemesine tartışmalara girmek açısından bazı eksiklikler taşıyacağını baştan kabul ediyorum. Ancak ekonomi-politik kaygılarla dünya ahvaline geniş bir açıdan bakmaya çalışan bu kitapta başka türlü bir yöntem izlemek mümkün görünmüyor. Bu durumun okurlarca anlaşılacağını umuyorum.

Küresel İstihdamda Çok Genel Eğilimler

> Yakın zamanda Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nın (NAFTA), Meksika'da NAFTA'ya bağlı olarak üretime geçen ve 1500'den fazla çalışanı olan 26 Amerikan şirketi üzerindeki etkilerini araştıran bir çalışma yapıldı. 1994'te bu şirketlerdeki CEO'lara yapılan ödeme paketi, her biri için ortalama 2.651.825 Amerikan doları ve 1993'e göre bu pakette ortalama artış üçte bir oranında. Buna karşın 1995 başında Meksika pezosunun değer kaybetmesini takiben, bu şirketlerin Meksika'daki fabrikalarında çalışan işçilerin asgari ücreti, dolar bazında günlük 3.41 dolara eşitlenerek % 40 değer kaybetti.[5]

Küresel işgücü piyasasında ortaya çıkan bazı genel eğilimlerin varlığına karşın, bölgeler ve ülkeler arasındaki farklılıklar da büyük. İşgücü arz ve talebinden, emeğin niteliğinden ve getirilen yasal düzenlemelerden gelen, bunların da ötesinde sosyokültürel yapıdaki farklılıklardan doğan birçok koşula bağlı olarak ülkelere ve bölgelere göre yalnız istihdam yapısı, çalışma koşulları veya işsizliğin boyutları değişmekle kalmamakta, yapılan işler, işyeri ilişkileri veya işsizliğin yaşanma biçimi de epeyce farklılık göstermektedir. Tabii en büyük farklılığı da

5. ICEM, *Power and Counterpower*, Pluto Press, 1996, s. 13.

gelişmişlik düzeyi belirlemektedir. [6] Burada ancak, genel eğilimlere değinebileceğim.

İşgücü Piyasasında Küreselleşme: Sermayenin "Menüsü"

İlk olarak, işgücü talebi açısından, *işgücü piyasasının küreselleştiğinden* söz edebiliriz. Bir yandan küresel düzeyde üretim zincirleri oluşmuş ve yatırımlar birçok ülkeye kaydırılmış, öte yandan teknolojik olanaklar üretimin parçalanmasını ve her parçanın farklı bir ülkede üretilmesini mümkün kılmıştır. Emek-yoğun sektörlerde üretimin ucuz emeğin olduğu ülkelere kaydığı gerçeğini, Kuzey'in gelişmiş ekonomilerinde imalat sanayiindeki istihdam daralması da göstermektedir. 1970 ile 1990 yılları arasındaki dönemde G-7 ülkelerinde tekstil, konfeksiyon ve ferro metal sektörlerinde 5.2 milyondan fazla iş kaybı olduğu açıklanmaktadır (Yılmaz Akyüz; Heiner Flassbeck; Richard Kozul-Wright, 2003, s. 488).[7]

Küreselleşme sürecinde güçlenen ve ileri teknolojilerden ötürü kolaylaşan yeni işbölümü nedeniyle, yeni yatırım yapan veya yatırımlarını bölmek isteyen şirketin önünde artık küresel bir "işgücü menüsü" vardır. Hangi nitelikte ve nasıl bir işgücü istiyorsa, işgücü kullanımında ona göre farklı sentezler yapma olanağına sahiptir. Bu nedenle, spor ayakkabıların tasarımı Amerika'da, imalatı Güneydoğu Asya'da yapılır; tekstil ürünleri Avrupa'da çizilir, Ortadoğu'da üretilir; otomobiller Amerika veya Avrupa'da tasarlanır ve dünyanın her yerinde üretilir fakat reklamı ve pazarlaması için yine gelişmiş ülkelere dönülür; havayolları Avrupalıdır, bilgisayar işleri ise Hindistan'da yapılır. Nike yöne-

6. Türkiye'de çok bilinen her sokak, her köşe başı, her handa çay ocakları ve çay ocakları ile işyerleri arasında mekik dokuyan insanlar gibi, Ortadoğu, Güney ve Güneydoğu Asya sokakları, sokaklarda yapılan işler, sokaklarda yaşayan insanlarla doludur. Oysa gelişmiş ekonomilerde bunlara "gizli işsiz" olarak bakılır. Bu ülkelerde işsize yardım eden bir sosyal devlet yoktur; evsizler gibi işsizler de "gecekondu" işlerini kendileri yaratırlar. Böylece enformel sektör denilen ve bir dolu işten oluşan sektör büyür; açık işsizlik yerine işgücü fazlalığından söz edilir. Yasalar çalışma koşullarından söz etse de, gerçekte yasalar ve kurallar da büyük ölçüde "işyerine, zamana, kişiye" göre değişir. Bu ülkelerde yasaların yokluğundan çok, yasa ile uygulama arasındaki boşluktan söz edilir. Yani Brezilya, Türkiye ve Tayland'a gittiğinizde farklı görüntülerle karşılaşırsınız; ancak bu görüntülerin arkasındaki insanın yaşam mücadelesi ve yokluk öyküleri birbirine benzer.

7 Emek-yoğun sektörler, gerek teknoloji ikamesi gerek yurtdışındaki taşeronlara aktarma yoluyla istihdam kaybederken, ileri teknoloji kullanan ve yüksek nitelikli işgücü gerektiren sektörlerdeki büyüme bu kaybı karşılamaktan uzak kaldığından bu ülkelerde işsizlik büyümektedir. Örneğin 1970-1993 yılları arasında zengin ülkelerde "yüksek vasıflı emek" yalnızca % 1,5 oranında artmış, buna karşın orta düzeyde vasıf gerektiren emeğe dayalı endüstrilerde % 9,4 , düşük vasıflı emek gerektiren endüstrilerde ise % 27 oranında (5. 8 milyon) iş kaybedilmiştir (Akyüz ve diğerleri; 2003, s. 487).

ticilerinden birinin değindiği gibi, yatırımların bu dağılımı ile gelişmiş ülkelerin dışındaki işgücünün iş bulması iyi bir şeydir; ancak... ancak küresel işgücü piyasasında her tür emek için işsizlik, düşük standartlar ve korumasız koşullar Demokles'in kılıcı gibi dolaşmasa.

Oysa gelişmiş ekonomilerden daha azgelişmişlere yönelen yatırımlar, buralarda istihdam yaratmış olmakla birlikte, bu istihdam emek adına, sosyal devlet adına verilen tavizlerle sağlanmakta, daha da önemlisi, hep daha azına razı olacak başka ülkelerdeki işgücünün tehdidi altına girmektedir. Özellikle emek-yoğun sektörde yatırımlar Batı Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya, Kuzey Amerika'dan Meksika ve Çin'e, Japonya'dan Güneydoğu Asya'ya kayarken, Avrupa'ya fason çalışan Türkiye'deki tekstil sektöründe bile, bunca işsizliğe karşın yatırımları Mısır'a taşıma projeleri yapılmaktadır. Öte yandan, artan rekabete karşı durabilmek için tüm ülkelerde hem istihdam üzerindeki vergilerin azaltılması hem de emeği koruyucu kural ve standartların aşağıya çekilmesi yoluna gidilmektedir. Bu baskıların, emeği koruma anlayışının daha yüksek olduğu AB içinde bile, işgücü piyasası ve sosyal devlet anlayışında ne gibi değişikliklere yol açtığından epeyce söz ettik.

Kısacası, işgücü piyasasında sermaye için seçim şansı artarken, bu piyasada asgari standartlar bile hükmünü yitirmekte, düşük kurallar düzenlenmiş piyasaları bile olumsuz etkilemekte ve her ülkedeki emek "sosyal dampingin" etkisi altına girmektedir.

Öte yandan, işgücü talebi için küreselleşen emek pazarından söz edilse de, işgücü arzı açısından böyle bir hareket serbestliği söz konusu değildir. İşgücünü kendi memleketinde tutmak için yasaklar, kontroller sürekli artırılır; yollarda insan avına çıkılır. Ancak, yoksulluk ve çaresizlik insanları kendi ülkelerinin dışında gelecek aramaya zorlarken, gelişmiş ülkelerdeki işgücünün yapmayı pek istemediği işler için göçmen işçiden bütünüyle vazgeçilmez. Dolayısıyla küresel işgücü piyasasının öne çıkan bir özelliği de, *göçmen işgücü piyasasıdır*. Yasal veya yasadışı emek yollarda, gurbettedir. O, hayatını bir ölçüde kurtarmakta; ülkesi, köyündeki ailesi bundan yararlanmakta ve çalıştığı ülke ile sermaye ise epeyce kârlı çıkmaktadır. Üstelik artık yalnız fabrikalarda değil, evlerde, hastanelerde, kreşlerde, ulaşımda giderek artan sayıda göçmen işgücü kullanılmaktadır.

Büyüme ve İstihdam İlişkisi

İşsizlik, 2007-2008'de dikkat çekecek kadar arttı. Hatta yalnız, kentlerde bulunan çalışma yaşındakileri kapsayan miyobik resmi işsizlik rakamları bile, 2007'de % 4 olan işsizlik oranının 2008'de % 4,3'e ya da on milyon

işçiye çıktığını belirtmekte. 2008'in ilk yarısında çok sayıda küçük ve orta ölçekli işletme, artan hammadde ve ulaşım masrafları karşısında üretimini de, çoğu resmi işsizlik istatistiklerinde görülmeyen çalışan sayısını da düşürmeye başladı. (...) Şubat 2009'da, Kırsal İşlerle İlgili Merkezi Yönlendirme Grubu'nun yöneticisi Chen Xien, göçmen işçi ihraç eden 15 bölgeyle ilgili ve Çin'in 130 milyonu bulan göçmen işçisinin tahminen 20 milyonunun, yani % 15,3'ünün geçen yıl işini kaybettiğini ortaya koyan kapsamlı bir araştırmanın sonuçlarını açıkladı. Bu rakamlar, iş arayan altı veya yedi milyon yeni mezun genci de kapsamakta. Çin Hükümeti'nin dört trilyon yuanı bulan ekonomiyi uyarma paketine karşın, birçok uzman büyümenin azalması, ihracatın düşmesi, buna karşın ücretlerin artışı ve parasal politikaların sıkıştırılmasına bağlı olarak, 2009'da da işler üzerindeki baskının artacağını düşünmekte.[8]

Küresel işgücü piyasasının özellikleri arasında, *büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin sınırlanması* gibi bir gerçek de var. Bu gerçek, Çin gibi hem hızla büyüyen hem de en düşük standartlara razı olan bir ülkede bile geçerli. Bugüne dek hep savunulan, "ekonomik büyüme olmadan istihdam olmaz" görüşü, ne yazık ki şimdi, "*büyümenin istihdam yaratma garantisi yoktur*"a dönüşmüş durumda ve günümüzde birçok bölge ve ülkede "işsiz büyüme" (*jobless growth*) denilen bir olgu yaşanmakta.

Aşağıda, 1993-2003 yılları arasındaki dönemi kapsayan göstergelere baktığımızda (Heintz, 2006), dünya genelinde istihdama katılım açısından (büyük ölçüde tarımın gerilemesi ve eğitim olanaklarının artışına bağlı olarak), küresel düzeyde GSMH'nin yıllık büyüme hızı % 3,5 iken, aynı dönemde istihdam artışının % 1,8 dolayında kaldığı ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu da her yerde işsizlik oranının yükselmesi olmaktadır. Örneğin Doğu Asya (% 8,3) ve Güney Asya (%5,5), daha yüksek büyüme oranına karşın sınırlı bir istihdam artışı (sırasıyla % 1,3 ve % 2,3) sağlayabilmişler ve nüfusun istihdama katılım oranını artıramamıştır. En iyi performans gösteren ülkeler yüksek gelir grubunda yer almaktayken, istihdam sağlama açısından en kötü durumda olanların eski Doğu Bloku ülkeleri, şimdi piyasa ekonomisine geçme yönünde çaba gösteren ülkeler olduğu anlaşılmaktadır. Burada GSMH artışında duraklama, istihdam katılım oranında bir düşüş (%-5 dolayında) ve işsizlik artışı çok açık.

8. Chinese Labour Bulletin, *Going it Alone: The Workers' Movement in China,* 2009b s. 5.

Tablo 1: Bölgelere Göre Büyüme ve İstihdam İlişkisi, İşsizlikteki Değişim

	1993-2003 İstihdam/ Nüfus Oranında Değişim	1993-2003 Yıllık İşgücü Artışı	1993-2003 Yıllık GSMH Artışı	1993-2003 İşsizlik Oranında Artış
Latin Amerika ve Karayipler	0,0%	1,8%	3,5%	+1,1
Sahra Altı Afrika	0,4%	2,8%	2,9%	-0,1
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	1,0%	3,3%	3,5%	+0,1
Doğu Asya	-1,5%	1,3%	8,3%	+0,9
Güneydoğu Asya	-0,9%	2,4%	4,4%	+2,4
Güney Asya	0,0%	2,3%	5,5%	+0,0
Geçiş Sürecindeki Ülkeler	-5,3%	-0,1%	0,2%	+3,1
Yüksek-gelirli Ülkeler	0,7%	0,8%	2,5%	-1,2
Dünya	-0,8%	1,8%	3,5%	+0,6

Kaynak: James Heintz, "Globalization, economic policy and employment: Poverty and gender implications", *ILO Employment Strategy Papers*, 2006/3, s. 18

2008 yılında küresel düzeyde gerçekleşen büyüme beklenenden düşük olmuş (% 3,8), istihdam artışı ise % 1,3 düzeyinde kalmıştır (ILO, 2009, s. 12); yani geçmiş dönemlere göre daha az istihdam yaratılmıştır. Bir de, son krize bağlı olarak, Dünya Bankası'nın öngördüğü gibi, küresel ekonominin 2009'da ancak % 0,9 büyüyeceğini, dünya ticaretinin 26 yıldır ilk defa % 2,6 (ILO, 2009, s. 9) oranında azalacağını düşünürsek, önümüzdeki yılların istihdam ve emek açısından ne denli vahim sonuçları beraberinde getireceğini düşünmek zor olmayacaktır.

Büyümenin istihdam artışı sağlama kapasitesinin sınırlanması en başta teknolojik gelişmelere bağlanırken, küreselleşen piyasanın her ülkede emek maliyetinde tasarrufu ve daha az işgücü ile daha yüksek verimliliği gerektirdiği de unutulmamalıdır. Büyümenin istihdam yaratması için, büyümeye "istihdam-dostu" politikaların eşlik etmesi ge-

rekmekte; oysa artan rekabet "mazereti" bu yöndeki politikaları ciddi ölçüde engellemektedir.

Çalışma Koşullarında "Aşağıya Doğru Yarış" (ve) İşsizlik (ve) Esneklik (ve) Kuralsızlık[9]

Bir yandan küreselleşen işgücü piyasası, öte yandan büyümenin yeterli istihdam yaratmaması, her ne kadar aksi söylense de, çalışanların çoğu için, çalışma koşullarıyla ilgili koruyucu standartları aşındırarak aşağıya doğru bir yarışın ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Yukarıda işgücü piyasasının küreselleşmesinden ve sermayenin önüne çıkan emek fırsatlarından söz ettik. Sermaye için fırsat anlamına gelen şeylerin emek için yarattığı sonuç ise genellikle işsizlik artışı, koruyucu kurallardan vazgeçme ve daha aza razı olmak demektir. Örneğin gelişmiş ekonomilerde bile, işsizliğe karşı standart işler yerine eğreti işlerin yaratılması yoluyla çare aranmakta ve istihdam artışının çoğunlukla bu işler aracılığıyla sağlandığı görülmektedir.

Şimdi biraz bir şeyler söyler gibi görünüp hiçbir şey söylemeyen rakamlara bakalım. Tüm dünyada 3 milyar dolayında istihdam, 190 milyon işsiz var; 1.200.000 kişi de günlük 2 doların altında bir ücretle çalışmakta (ILO, 2009, s. 29-33). İşsiz sayısı 1998 yılında 165 milyon iken, 2008'de 190 milyona çıkmış, 2 doların altında ücretle çalışanların oranı ise toplam istihdamda % 54,2'den % 40,6'ya inmiş. Ancak, çalışan yoksullar Sahra Altı Afrika'da % 82'ye, Güney Asya'da % 80'e çıkmakta. Enformel istihdamı içeren korunaksız işlerin (*vulnerable employment*) oranı da dünya genelinde % 56 dolayında. Bu oran Doğu Asya (% 55), Güneydoğu Asya (% 62), Güney Asya (% 77) gibi hızla büyüyen ülkelerde daha da yükselmekte. Bu rakamlar, büyümenin nasıl istihdam yarattığı konusunda herhalde biraz fikir vermektedir.

Bu nedenle, gelişmekte olan ülkeler işsizlikten çok, yaygın deyişle, çalışan yoksulların yoğunlaştığı ülkelerdir. İşsizlik ne toplumca ne de birey tarafından telafi edilebilecek bir sorun olduğundan, tek çare, "ne iş olsa yaparım abi"dir. Böylece, istihdamın yarısından fazlası enformel sektör denilen ve herhangi bir standardın veya sosyal korumanın olmadığı işlerden oluşmakta, genel ücret düzeyi çok düşük olmakta, asgari ücret denilen ve güya çalışanı korumaya yönelik ücretler bile, gerçekte yoksulluk sınırının çok altında kalmaktadır. Bu ülkelere has bir diğer önemli özellik de, çocuk yaşta çalışma yaşamına girilmesi ve ağır çalışma koşullarıyla karşılaşılmasıdır.

9. Postmodern dünyanın , (ve-ve) toplumunun böyle (ve-ve)leri de var.

Küreselleşen piyasa içinde emeğin hep daha fazla işsiz veya "çalışan yoksul" olma gerçeği karşısında, vurgulanması gereken başka bir gerçek de yasaların azalan gücüdür. Gelişmekte olan ülkelerde çalışma yaşamıyla ilgili yasalar vardır; ancak uygulamada yasalarla gerçekler arasında büyük boşluklar geçerlidir. Bu nedenle "işgücü piyasası" zaten bütünüyle esnektir; hatta oynaktır dersek daha doğru söylemiş oluruz. Büyük işletmelerde ve kamuda çalışan az sayıda örgütlü işgücünün koşulları görece korunaklı ve düzgün olsa da, buralarda da işlerin bir bölümü alt-işverenlere devredilerek işçi sayısının azaltılması yoluna gidildiğinden örgütlülük ve güvence sürekli azalmaktadır. Öte yandan örgütlü kesimi kapsayan işletmeler de, Türkiye'de olduğu gibi, esneklik istemlerini yükselttiğinden, çalışma yaşamıyla ilgili yasalarda "esnemeye" gidilmekte ve işgücü piyasasında zaten varolan esneklik, işletme düzeyindeki esneklikle tamamlanmaktadır.

Esneklik konusunda çok şey yazıldı, çizildi. Sayısal esneklik, işlevsel esneklik, ücret esnekliği, işlerin bir bölümünü firma dışına, hatta yurtdışına çıkararak sağlanan esneklik gibi türlü çeşidi var. Standart dışı istihdam, çoğunlukla kötü işleri kapsamakta. Kötü işlerin karakteristik özellikleri en başta düşük ücret olmak üzere iş güvencesinin yokluğu ile sağlık ve emeklilik sigortasının olmayışı. Böyle işlerde de işsizlik benzeri korkular ve kaygılar yaşandığı açık. Örneğin esneklik tanımını, iş yaşamında "katılıkların giderilmesi, böylece hükümet müdahalesinin sınırlanması ve kuralsızlığın artması. (...) işe alma ve işten çıkarmada daha fazla özgürlük, ücretlerde artış ve düşüş açısından kolaylık, daha fazla geçici iş ve yüksek bir işgücü devri" olarak yaptığımızda (Ralf Dahrendorf'tan aktaran Mario Regini, 2003, s.14), bu kaygıları da anlayabiliriz. Büyümenin istihdam yaratmakta zorlanması ve artan rekabet, daha çok standart dışı işler yaratılması sonucunu doğururken, bir yandan da tüm çalışma yaşamını esnekleştirme çabalarına yol açmaktadır. İşveren açısından sağlanan bu kolaylıkların istihdam artışı getirmesi beklenmekte, iş yaratılamamasının en büyük nedeni de yeterince esneklik sağlanamamasına bağlanmaktadır. Bilindiği gibi, IMF'nin tüm ülkelere tavsiyesi bu yöndedir.

Gelişmiş ekonomilere de (b)ulaşan esneklik arayışları nedeniyle, bu ülkelerde yasalar uygulansa da, bu kez, yasalarda bazı değişikliklere gidilmekte, artan işsizlik tehdidiyle sendikalardan tavizler istenmektedir. Son yıllarda gelişmiş ekonomilerde yapılan toplu pazarlıklar, bu nedenle taviz pazarlıkları olarak anılmaktadır. Bu konuda çok daha koruyucu kuralların geçerli olduğu AB çevresinde bile, esne-güvence (*flexicurity*) politikasının AB'nin istihdam yaratma politikası haline geldiğini görü-

yoruz. Aynı zamanda toplu pazarlıklardan toplumsal anlaşmalara kadar birçok ikili ve üçlü görüşmenin, temelde küreselleşme ile değişen koşullara uyum açısından atılacak adımlarda uzlaşmayı sürdürmek adına sendikaların rızasını almaya yönelik olduğu ortaya çıkıyor (Koray ve Çelik, 2007).

Kısacası neoliberal kapitalizmin emek açısından doğurduğu sorunlar epey fazla. Büyümeye karşın işsizliğin azalmayıp artışı, işgücü piyasası içinde emeğin pazarlık gücünü azaltan ve öteki sorunların güç kazanmasına yol açan en büyük etken. Buna karşın, liberalizm yanlısı politikalar işsizliği sistemin bir sorunu olarak görmekten çok, nitelik eksikliği ve çalışma yaşamıyla ilgili kuralların "katılığına" ya da istihdamın "pahalı" olmasına bağlamayı yeğlemekte. Kuşkusuz, saatte 50 sente çalışanlar oldukça, bir dolara çalışma bile "pahalı" olacak, hiçbir kuralın geçerli olmadığı ülkeler ve serbest bölgeler varken en düşük standartlar bile "katı" sayılacaktır. WB tarafından hazırlanan bir rapora göre, çalışma koşullarında kuralların etkisi ülkelere göre değişse de, örneğin genel olarak iş güvencesinin varlığı stabil işleri artırmakta; ancak bunun bedeli daha fazla uzun-süreli işsizlik ve işgücüne katılımın düşük kalması olmakta, "içerdekileri" korumak, dışarıda kalanlar pahasına gerçekleşmektedir (WB, 2001, s. 7). Aynı raporda, Latin Amerika ülkelerinde asgari ücretin ortalama ücretlerin %20 ila %35'i oranında kaldığı, hatta Rusya'da bu oranın % 5'lere kadar gerilediği dile getirilmektedir (WB, 2001, s. 21). Fakat bu düşük ücretlere karşın işsizliğin neden ortadan kalkmadığı noktasına hiç değinilmemektedir.

Artan bunca verimliliğe ve büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin azalmasına karşın, çalışma sürelerinin azalması yönünde istemler de çoğalmaktadır. Örneğin ABD, günlük çalışma süresinin 8 saate inmesi konusunda öncülük yapan bir ülke olmasına, hatta 1979'da Kongre'de haftalık çalışma süresinin 35 saate indirilmesini öneren bir kanun teklifinin verilmesine karşın, izleyen yıllarda politikasında değişiklik yaparak, gelişmiş ekonomiler içinde çalışma saatlerinin fazlalığıyla öne çıkmıştır. (Brian Burgoon; Phineas Baxandall, 2004, s. 463). Çalışma saatleri konusunda "çalışkan Amerika", "tembel Avrupa" imajının ortaya çıkmasına neden olan bu durum, ABD'nin refah devletini değil, gelirin çalışmaya bağlı olduğu devlet (*workfare*) anlayışını temsil etmesiyle ilgili. Örneğin Amerika'daki ücretliler, OECD üyesi 18 ülkedeki çalışanlardan ortalama olarak % 16 daha fazla çalışmakta. Bunun nedeni yalnız, çalışma süresinin uzunluğu değil; daha fazla mesai yapmak, hatta ikinci bir işte çalışmak gereğinin duyulması da önemli rol oynuyor.

Avrupa'da da bu açıdan farklar var ve farkları yaratan en önemli etken, refah devleti açısından benimsenen model ve bu modellerin arkasındaki siyasal görüşler olmaktadır. Örneğin en az çalışma süresi İsveç'te görülmekte (çalışan başına yıllık 1560 saat); İngiltere gibi liberal modeli temsil eden ülkelerde yıllık çalışma saatleri 1800'e çıkmakta. Hıristiyan-Demokrat partilerin ağırlıklı olduğu ülkelerde de 1609 saat dolayında (Brian Burgoon; Phineas Baxandall, 2004, s. 449-450). Sendikalaşmanın, merkezileşmiş toplu pazarlıkların ve güçlü sol partilerin varlığının, çalışma süresinin azaltılması açısından etken olduğu görülmekte.

İlginç bir bulgu da, çalışma süreleriyle ilgili olarak dönemin etkileri. Örneğin OECD genelinde 1950-2000 yılları arasında istihdam edilen kişi başına yıllık çalışma süresinin ortalama olarak 2147 saatten 1626 saate düştüğü, yani % 26 oranında azaldığı görülürken, 1980 sonrasında azalmanın % 7 oranında kaldığı ortaya çıkmaktadır. Bu dönemdeki teknolojik gelişmeler ve verimlilik artışı düşünüldüğünde, çalışma süresindeki gerilemenin yavaşlaması ancak küreselleşmenin yarattığı etkilere bağlanabilir. Yukarıda belirtildiği gibi, bir yerlerde günlük 10-12 saat çalışılıyorsa, bunun etkilerini öte tarafta görmemek mümkün değil. Öte yandan, 1980'e kadar liberal rejimlerde saatlerin azalması yönünde eğilim varken, 1990 sonrasında azalma değil, artış yönünde gelişmeler yaşanmaktadır.

Sonuç olarak, bir tarafta milyonlarca insanın saatte 50 sente, günde 2 dolara ve gün boyu çalıştığı; sermayenin hem küreselleşme hem teknolojik gelişmelere bağlı olarak bu işgücünden yararlanma olanağı bulunduğu bir dünyada, çalışma koşullarını aşağıya doğru çeken bu güce karşı durmak kolay değil. Örneğin giyim ve ayakkabı sektöründeki küresel şirketlerin azgelişmiş ülkelerdeki üretim zincirleriyle ilgili olarak, çok ortaklı denetim firmalarınca yapılan ancak büyük ölçüde kendi kontrollerinde gerçekleşen –bu tür denetimlerin yetersizlik ve sakıncalarına aşağıda değineceğim– işyeri denetimlerinde bile, örneğin Nike'a iş yapan 569 üretici firmanın üçte birinde (Çin'de ise % 93'ünde) fazla mesai ödenmeden haftada 60 saatten fazla çalışmanın normal olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Üstelik bu incelemede üretim zincirinin daha alt katlarında yer alan küçük üreticiler kapsam dışı bırakılmıştır (Don Welles, 2007, s. 61). Emek-yoğun sektörlerde küresel şirketler için Doğu, Güneydoğu ve Güney Asya'nın cazibesi de buradan gelmektedir. Küresel şirketler binlerce kol ve dallarıyla bu ülkelerin koşullarından yararlanırken, gelişmiş ülkelerdeki gövdeleri de, en azından çalışma yaşamındaki kuralları esneterek bir denge sağlamaya çalışmaktadır.

Bu nedenle ilk olarak, genellikle işgücü piyasasında güvencesiz ve korunaksız işler artarken, çalışma standartlarının esnekleştirilmesi genel bir uygulama olmakta ve yasal kazanımlar birer birer erimektedir; özetle "*kuralsızlaşma*" kural haline gelmektedir. İkinci olarak, daimi-geçici, nitelikli-niteliksiz, formel-enformel, tam zamanlı-yarı zamanlı işler ve çalışanlar artmakta, ülke içinde çalışma koşulları ve ücret açısından eşitsizlikler büyümektedir. Bir başka deyişle işgücü parçalanmakta, hatta *kutuplaşmaktadır*. Bu kutbun bir yanında emekçi olduğunu unutanlar, öte yanında emek olarak gücünü yitirenler yer almaktadır. Üçüncüsü de, işgücü piyasası küreselleşip çalışma standartları diye bir şeylerden konuşmak zorlaştıkça, çalışan yoksullar, dışlanmışlar, altsınıf gibi tartışmaların da gösterdiği üzere emeğin 20. yüzyılda gelişmiş ekonomilerde kendi koşullarını iyileştirip "orta sınıf" haline gelmesini sağlayacak koşulları yaratması hem daha zorlaşmakta hem küresel bir mücadeleyi gerektirmektedir. Koşullar değişmedikçe, nitelikli küçük bir grup dışında, hizmet sektöründe çalışanlar da dahil olmak üzere çalışanların çoğunun "*proleterleşme*" olasılığının yüksek olduğu söylenebilir. Bugüne dek, endüstri sektörüne göre daha farklı işgücünü ve daha olumlu koşulları temsil etmesi bir yana, hizmet sektörünün, ülke dışına çıkarılması da daha zordu; oysa günümüzde ortaya çıkan gelişmeler, bunların aşıldığı yönünde.

Küresel İstihdamda Göze Çarpan Bazı Tablolar

> Emperyal kartalın birinci başı, bio-politika komuta makinesi tarafından kurulmuş, bir tüzel yapı ve kurucu bir iktidardır.(...) Emperyal kartalın öteki başı, bu uçsuz bucaksız ummanda gemilerini yüzdürmeyi öğrenen küreselleşmenin üretici ve yaratıcı öznelerinden oluşan çokluktur.(...) İmparatorluk bariz olarak çokluğun üzerinde durur ve onu yeni bir Leviathan olan ve her şeyi kuşatan makinesinin yönetimine tabi kılar.(...) Çokluk, toplumsal dünyamızın gerçek üretici gücüyken, İmparatorluk yalnızca çokluğun hayat damarlarını kurutan bir kapandır; ya da Marx'ın söyleyebileceği gibi, ancak canlıların kanını emerek hayatını sürdürebilen ölü emeğin biriktirilmesinden beslenen bir vampir rejimidir.[10]

Her ülkede istihdamda sektörel değişimden söz edebiliyoruz; bu değişim tarımda azalma, hizmet sektöründe artma yönünde. Örneğin küresel düzeyde 3 milyar dolayında insan istihdam edilmektedir. Hizmet sektörü dünya çapındaki istihdamın % 47,2'sini sağlarken, tarımın

10. Hardt ve Negri, *İmparatorluk*, 2001, s. 84-85.

payı % 34,9'a inmiş bulunmaktadır (ILO, 2009).[11] Buna bağlı olarak maddi olanaklar artmakta, yaşam koşulları değişmektedir; buna karşın çoğunluk için riskler, güvencesizlik, yaşamın ve artan ihtiyaçların baskısı arttığından, ne yaşam ne çalışma koşulları açısından daha olumlu koşulların geçerli olduğundan söz etmek kolay görünmektedir.

Çalışma koşullarında genel eğilimlerden söz ettim. Bunlar konusunda daha söyleyecek çok şey var; öte yandan bu genel eğilimlerin gerçek yaşamları, insan hikâyelerini yansıtmadıkları da açık. Yine de istihdam açısından önümüzdeki tabloyu aydınlatacak çarpıcı bir-iki gerçeğin üzerinde durmakla yetineceğim; daha fazlası elimden gelmiyor.

Kırsal Kesim Yoksul, Tarım İstihdamı "Kıymetsiz"

Tarımdaki istihdamın yoğunluğu, yoksulluğun da bir göstergesi. Örneğin tarımsal istihdamın en büyük, endüstri istihdamının en düşük olduğu Sahra Altı Afrika'sı, yoksulluğun da en yoğun olduğu bölge olmakta, bu bölgeyi Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya izlemektedir. Türkiye'de de en yaygın yoksulluk kırsal kesimde görülmektedir. Öte yandan toprağın parçalı yapısı, tarım ürünlerinin düşük fiyatları ve en başta tarım üretiminin ihmal edilmesi nedeniyle kırsal kesimde yoksulluk eksik olmazken, kadın ve çocuk emeğinin yoğun olarak kullanılması, özellikle çocuk işgücünün sömürülmesi gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Amartya Sen, çaresizlik içindeki ailelerin çocuklarının, serbest kalacak veya okula gidecek yerde çalıştırılmaları nedeniyle, "fiili kölelikten" söz ederken, ücretsiz aile işçiliğinin pek dokunulmayan bir yanını gözler önüne sermektedir (2004a, s. 22, 49). Türkiye'de özellikle kız çocukların okula gönderilmesi için yapılan kampanyalar da bu gerçekle ilgili.

Ancak gelişmekte olan ülkelerde tarımın çözülmesiyle kentlere göç yaşanırken, tarım istihdamının azalması karşısında durup düşünmek de gerekmekte. Endüstrileşmeyle tarım sektörünün gözden düştüğü, tarımsal üretim ve tarım istihdamının piyasa değeri açısından "değersizleştiği" açık. Bu durum daha çok azgelişmiş bölge ve ülkelerde, ülke için ayrı, kişi için ayrı birçok sorun doğurmaktadır. Göçle birlikte kentlerde

11. Gelişmiş ekonomilerde tarımın istihdamdaki payı % 3,9'a inerken, endüstri sektöründeki istihdamın % 24,5 dolayında kaldığı, buna karşın hizmet sektörünün % 71,5 dolayına çıktığı görülmektedir. Gelişmekte olan bölgelerde ise, istihdam dağılımı tarımın payına göre epeyce farklılık göstermektedir: Örneğin Afrika, Doğu, Güneydoğu ve Güney Asya ülkelerinde tarım istihdamı % 40 ve üzerinde, hizmet sektörü istihdamı % 30-37 arasındadır. Bunun dışında kalan bölgelerde tarım istihdamı % 15-25 gibi daha düşük düzeyde kalırken, endüstri istihdamı % 22-27 olmakta, hizmet sektörünün payı % 50'nin üzerine çıkmaktadır.

yaşam koşullarının bozulması, varoşların büyümesi, kent yoksulluğunun artması gibi, göç eden aileler ve çocukları için iş bulmadan uyum sorununa kadar birçok zorlukla mücadele etmek gerekmektedir. Yukarıdaki, Çin'de göçmen işçilerle ilgili tablonun yalnız bu ülkeye ait olmadığı, az çok benzer koşulların Orta, Güney ve Güneydoğu Asya'da yaşandığı, daha "hallice" koşulların tüm gelişmekte olan ülkelerde geçerli olduğu bilinmekte.

Gelişmekte olan ülkeler bu tür toplumsal yaralarla uğraşırken, tarımsal istihdamlarını daraltmakta; endüsrileşme ve teknolojik yöntemlerle tarımsal üretimlerini artıran gelişmiş ülkeler ise tarımsal üretim açısından da öne geçmekte ve gelişmekte olan ülkelerdeki tarımsal üretimi denetler hale gelmekte. Bu nedenle tarımsal üretimin gerilemesi, bazı girdiler sebebiyle pahalılaşması veya pahalı ithal tohumlara geçilmesinden ötürü bu ülkelerin ihracat potansiyelini, hatta kendi kendini besleme olanaklarını azaltan gelişmeler söz konusu. Gıda üretimi değilse de pazarlamasının birkaç büyük tekelin eline geçtiği günümüzde, yalnız tarımsal istihdam değil, tarımsal üretim ciddi tehdit altında. Bu nedenle tarıma ve tarımdaki istihdama, geçmişten farklı olarak, hem tarımsal üretimin sürdürülmesi ve yoksulluğun önlenmesi hem doğal çevrenin korunmasını dikkate alacak farklı çözümlerle yaklaşmak doğru olsa gerek. İklim, çevre ve beslenme sorunları artarken, endüstriyel üretim ve kentlere göçü değil, tarımsal üretimi ve tarımsal yerleşimi özendirecek ve geliştirecek destekleyici önlemlere ihtiyaç var.

Kuşkusuz, tarım istihdamı, yoksulluk dışında da sorunlu. Öncelikle bu tür istihdam, ücretsiz aile işçiliğinin ana kaynağı. Ancak genel olarak ücretli emek anlayışını da gözden geçirmek gerekli olduğundan, ücretsiz çalışmayı tek sorunlu alan olarak almak da doğru değil. Örneğin daha fazla tüketmek üzere daha fazla çalışan fakat yaptığı işle aldığı ücret dışında bir ilişkisi olmayan milyonlarca ücretli var. Bunların çalışma biçimini niye kendi hayvanına, tarlasına bakan insanın yaptığından daha olumlu bir yere koyalım ki? Yalnızca, ücret aldıkları için mi? Bunun yerine, neden herkes için daha kısa ve daha az yorucu bir çalışma süresini esas alan, geri kalan zamanı kendine yatırım için ayırmasına olanak veren başka bir çalışma düzeni düşünmeyelim ki? Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler için öncelik, tarım istihdamının azaltılması değil, aksine tarım üretimini ve tarımdaki istihdam koşullarını iyileştirmek olabilir. Türkiye için de geçerli olan, dışa bağımlılığını artıracak politikalar yerine, elindeki verimli ve kullanılmayan arazileri-

ni değerlendirerek, geleceğin ihtiyaçlarına yönelik bir tarım politikası geliştirmek.[12]

Örneğin tarımın çözülmesiyle çocuk emeğinin kullanımı ve sömürüsü bitmiyor; aksine artıyor. Bu kez kentlerde ve daha zor koşullarda çalışmaya mecbur kalan ya da sokağa dökülen çocuk sayısı artmakta. Tüm gelişmekte olan ülkelerde büyük kent manzarası bu. Örneğin 2004 yılında 5-17 yaşları arasındaki 317 bin çocuğun ekonomik olarak aktif olduğu, bunların 218 bininin çocuk işçi olarak kabul edilebileceği, çocuk işçilerin dörtte üçe yakınının (126 bin) en tehlikeli işlerde çalıştığı belirtilmektedir (ILO, 2006, s. 1-10). 5-14 yaş arasında olan daha küçük işçi çocuklar ise, yaklaşık 166 bini bulmakta, bunların da 75 bini silahlı birlikler, madencilik, fuhuş sektörü gibi tehlikeli veya insanlık dışı işlerde çalışmaktadır. Her Allah'ın günü 25-30 bin çocuğun aşırı yoksulluktan öldüğü bu dünyada, yoksul ülkeler çocuk işçiliğin de yoğunlaştığı ülkeler olmakta. Örneğin, kişi başına düşen gelirin 500 dolardan az olduğu ülkelerde 11-14 yaş arasındaki çocukların işgücüne katılımı % 30-60 arasında değişmekte, buna karşın gelirin 500-1000 dolar arasına çıktığı ülkelerde çocuğun işgücüne katılım oranı % 10-30'a düşmektedir.

Çocuk işçiliğiyle mücadelenin en etkin yolunun yoksullukla ve eğitimsizlikle mücadele olduğu açıktır. Çünkü, bu ülkelerin çoğunda çalışma yaşıyla ilgili sınırlar, yasaya aykırı davranıldığında verilecek cezalar eksik değildir; ancak tarım sektörü dışında da çocuk çalıştırmanın önü alınamamaktadır. Bu nedenle yalnız Çin, Hindistan ve Afrika'da değil, tüm gelişmekte olan ülkelerde yaygın olan çocuk emeğinin sömürülmesiyle gerçekçi bir mücadele yasalarla değil, yoksulluğun azaltılmasıyla mümkün olabilir. Çocukların çalışmak yerine okula devamının sağlanması ancak aile bütçesine katkı yoluyla gerçekleştirilebilir. ILO'nun, hayatta kalmak için bu işlerde çalışmaya zorlanan çocukları bu işlerden uzaklaştırmak ve çocuk işçiliğini azaltmak yolunda çaba harcadığı bilinmektedir. Bu çabaların göreceli de olsa bir başarı sağladığı da söylenebilir. Öte yandan, sorunun büyüklüğü yanında elde edilen başarı sınırlı kaldığı gibi, ekonomik koşulları sarsan en ufak krizde bile eskiye

12. Türkiye'nin, artan tarım ithalatıyla (2005 yılında 4,5 milyar dolar) ve tohum açısından, birkaç tekelin oluşturduğu "dış piyasaya" bağımlı bir ülke konumuna geldiğini görüyoruz. İnsan sağlığına uygun ürünler üretebilecek kapasitede iken, bir de genetiğiyle oynanmış ürünlerin bombardımanı altına girmekte. Buna karşın, dünya piyasasında öneminin azalması bir yana, tarımsal yoksulluğu artmakta, iç göç nedeniyle kentlerin sorunları büyümekte, artan işsizliğe nasıl çare bulacağını bilememekte ve tarımda farklı politikaları gündeme getiren uzman ve akademisyenlerin uyarılarına kulak tıkamakta. Bu konuda uyarıcı bir çalışma için bkz. Mustafa Kaymakçı, *Türkiye'de Tarım Üzerine Notlar*, Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Yay., Antalya, 2008.

dönüldüğü görülmektedir. Son kriz sonrasında da, işsizlik artışının enformel sektörü büyüterek bu sektörde çocuk işçilerin artışına yol açması, yiyecek fiyatlarının artışı veya aile gelirinin azalması gibi nedenlerle ailelerin çocuklarını okuldan alıp çalışmaya yöneltme eğilimlerinin artması beklenmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün, sağlanan göreceli başarının yok olacağı yönünde kaygı duyduğu da açıktır (ILO, 2009).

Çocuk çalıştırmanın önlenmesi açısından etkin önlemlerden biri de tüketicilerin duyarlılığı olabilir. Zaten genel olarak piyasa ekonomisi içinde yasalardan önce tüketici davranışlarının etkili olduğunu bize düşündürtecek epeyce şey var. Son yıllarda Batı ülkelerinde, bazı çevrelerin de işine geldiğinden, tüketiciler bu konuda bilgilendirildikçe, çocuk emeğinin kullanıldığı ithal mallara karşı tepki gelişmekte ve bu tepkiler küresel şirketlerin imajını sarsacak bir boyut kazandığında, bazı olumlu adımlar atılabilmektedir. Çalışma standartlarına uyma konusunda küresel şirketlerle Birleşmiş Milletler arasında imzalanan Sosyal Sözleşme de, bazı koruyucu standartların yanı sıra, çocuk emeğinin kullanılmamasını içermektedir. Ancak, bu tür sözleşmelerin hükmünün çok sınırlı kaldığını gösteren veriler var. Öte yandan, gelişmekte olan ülkelerde bu işletmelerin de kullandığı yan sektörler, küçük işletmeler ve enformel sektörün hacmi düşünülürse, bu tür sözleşme ve duyarlılıkların kimi, ne kadar kapsadığı konusunda ciddi kuşku duymamak da mümkün değil.

Göçmen İşçilik

Küreselleşen işgücü piyasasından söz ederken, özellikle sermayenin hareketliliğinden ve bunun getirdiği nimetlerden söz edilebilir. İşgücü için bu hareketlilik söz konusu değildir. Buna karşın, aşağıda bahsedeceğim, Güney ve Güneydoğu Asya, Afrika ve Güney Amerika'da yaşayan milyarları kapsayan mutlak yoksulluk, yol açtığı yoksunluklarıyla ve yaşanan şiddetiyle milyonları ülkelerinden göçe zorlamakta. 1960'lı yıllarda ülkemizde de yükselen bu eğilimin, bu ülkelerde yaşanan koşulların ağırlığı nedeniyle azalmayıp arttığı ve büyük çoğunlukla yasadışı yollarla yaşandığını görüyoruz. Göçün en önemli nedeni yoksulluk. Sadece yoksulluk değil, kuşkusuz; ancak en yoğun göç bu nedenle yapılmakta. Güney Amerika, Afrika, Asya'da artan bir yoksulluk söz konusu ve bunun başlıca çaresi de gelişmiş bölgelere doğru uzanan göçte bulunmakta.

Bugün uluslararası göç, 210 milyon (dünya nüfusunun % 3'ü dolayında) insanı kapsamaktadır. Bu sayının her yıl 5 milyon dolayında artış gösterdiği ve insani gelişme açısından en yoksul olanlardan daha iyi

koşulları olanlara doğru bir göçün yaşandığı bildirilmektedir (UNHD, 2009, s. 21, 23); göç edenlerin % 48'i de kadındır. Bunun sonucunda, olumlu ve olumsuz sonuçlarıyla birçok gelişmeyle karşılaşılmaktadır. Örneğin, bir yandan kaçak göç hızlanır ve kendisine bir piyasa oluştururken, öte yandan, ekonomik koşulların değişmesiyle göçmenlere yönelik hak ihlalleri yoğunlaşmaktadır.[13] Ekonomik amaçlı göçün her iki taraf için karşılıklı yarar sağladığı bir gerçek; yarattığı sorunlar da az değil. Göç edilen ülke düşük ücretli işgücü bulurken, göç edenler iş ve gelir elde etmekte; buna karşın o ülke vatandaşı işsizlikten yakınırken, göç edenler ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve ırkçılık gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Göç edenlerin ülkelerine gönderdiği paralar o ülke gelirinin artmasına yol açarken, göç nedeniyle parçalanan ailelerde travmalar yaşanmaktadır. Bu nedenle göç olgusunun gelir kriteri açısından sonuçları olumlu olabilirken, "kapasite-yapabilirlik" açısından bakıldığında oldukça farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Sermayenin küresel harketliliği içinde işgücü açısından küresel bir menü ortaya çıkarken, yatırım olanaklarının genellikle emek-yoğun sektörler açısından geçerli olduğunu biliyoruz. Ancak teknolojik gelişmelere dayalı olarak, hizmet sektörü ve nitelikli işgücü açısından da küresel sermayenin gelişmekte olan işgücünü kullanmaya yöneldiğini gösteren örnekler artmakta. Örneğin 1980 öncesi gerek Avrupa'ya gerek Kuzey Amerika'ya yönelen işçi göçünün ağırlıklı olarak işgücü açığı yaşanan sektörlere, söz gelişi fabrika veya inşaat işçiliğine yöneldiği söylenebilir. Ancak son yıllarda burada da bazı değişiklikler görülmekte. Ev hizmetleri ve çocuk bakımı gibi işlerde ve özellikle fast-food gibi, yiyecek sektöründeki çeşitli işlerde çok daha fazla sayıda göçmen işgücü kullanılmaktadır. Bu eğilimin artacağından da söz edilmektedir.

Örneğin resmi rakamlara göre 3.5 milyon Filipinli yurtdışında çalışmaktadır. Başka kaynaklara göre ise bu rakam, % 60'ı kadın olmak üzere 7 milyondur (Christa Wichterich, 2004, s. 99). Benzer biçimde Avrupa'da hem nüfusun yaşlanma gibi demografik değişikliklere hem bakım (*care*) hizmetleri gibi işlerin ücret ve statüsünün çok düşük olmasına bağlı olarak, hizmet sektöründeki alanlarda işgücü açığından söz edilmektedir. Hemşirelerin, çocuk bakıcılarının, otobüs şoförlerinin, fast-food sektöründe çalışanların, polislerin veya elektrikçilerin yerini alacak bir teknoloji henüz yok. Bu nedenle, hem nüfusu yaşla-

13. Son olarak, Almanya ve Avusturya'da Türkiye'den göç edenlere yönelik düşmanlığın oturdukları evlerin yakılmasına kadar uzanan örneklerine tanık olduk. Bu gibi olayların münferit olduğu iddialarına karşın, genel olarak Avrupa'da, bozulan ekonomik koşullara da bağlı olarak artan bir yabancı düşmanlığı olduğu bir gerçek.

nan hem de daha fazla kadının istihdama katıldığı Avrupa'da, bu işleri üstlenecek "ikame göçe" (*replacement migration*) büyük ihtiyaç var. BM'nin hazırladığı bir raporda öngörülen senaryolardan birine göre, 2025 yılında Avrupa'daki nüfus açığını kapatmak için 159 milyondan fazla göçmenin gelmesi gerekecektir (aktaran Maaria Ylanko, 2002, s. 15). Bu demektir ki Avrupa'da, milyonlarca Asya ve Afrika kökenli göçmen, çocuk ya da hasta bakıcısı, hamburgerci veya otellerin, fabrikaların temizlik görevlisi olarak çalışacaktır.

Hizmet ekonomisine dönüşen endüstri sonrası toplum, bu hizmetleri en ucuza karşılayacak bir işgücü piyasası yaratmak peşindedir. Bunun için de küresel işgücü piyasası emrindedir. Daha iyi bir gelecek umuduyla Hintli bilgisayar uzmanı, İranlı veya Pakistanlı doktor, Taylandlı masajcı, Koreli aşçı, Filipinli "nanniler" artık geleceğini "gurbette" daha fazla arar hale gelmekte. Yasal ve yasal olmayan yollardan ülkeye giren birçok kişi, bu işler için hep daha azına razı olurken, genel olarak işgücü piyasasında koşulların aşağıya itilmesi de kaçınılmazdır. Bugün yalnız Avrupa ya da Amerika'da değil, gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda çevre ülkelerden gelen kaçak işçiler ve bunların oluşturduğu piyasa koşullarından söz etmek gerekir.

Örneğin 90 sonrası, Türkiye de kaçak göçün yöneldiği ülkeler arasına girmiş durumdadır. Kaçak göçmenlerin bir bölümü Batı'ya geçiş yolu olarak gördükleri için, Doğu Avrupa ülkeleri ile Orta Asya'dan gelenler ise iş ve çalışma amacıyla Türkiye'ye yönelmektedir. (Kuvvet Lordoğlu, 2007, s. 16-21): Çalışma amacıyla gelenlerin küçük bir bölümü çalışma izni almış (2003-2006 yılları arasında toplam 28 bin kişiye çalışma izni verilmiştir), buna karşın 1995-2006 yılları arasında 600 bin kişiden fazla kaçak göçmen yakalanmıştır. İmalat sanayi ve başta otel, lokanta ve eğlence sektörü olmak üzere hizmet sektöründe kaçak işçi kullanıldığı ortadadır. Kaçak işçilerin, çalışma koşulları ve sosyal güvence açısından herhangi bir koruyucu hukukun değil, piyasanın insafına terk edildikleri de açıktır. Türkiye gibi ülkelerde zaten enformel sektörde çalışan birçok küçük ölçekli işletme vardır. Öyle görünüyor ki şimdi bunların "imdadına" bir de kaçak işgücü yetişmektedir. Böylece her ülkede niteliksiz, düşük ücretli, düşük statülü işler için rekabet kızışırken; çalışmak isteyen herkese iş olduğu yönünde bir söylenceye de yol açılmaktadır.

İşçi göçünün azgelişmiş ülkeler için önemli bir para girişi sağladığı da bir gerçek. BM Başkanı, 2006 yılında göç edenlerin ülkelerine 264 milyar dolar gönderdiğini, bu tutarın bu ülkelere yönelen "uluslararası yardımların üç katı olduğunu", bu paraların gelişmekte olan ülkelerde

eğitim, sağlık ve küçük girişimciliğin masraflarını karşılamak açısından önemini ifade etmekte (Ban Ki-Moon, 2007). Yabancı işçilerin ülkelerine gönderdikleri paraların her yıl arttığı da görülmekte. Bu miktarın 2008 yılında toplam 328 milyar doları bulduğu; fakat 2009 yılında kriz nedeniyle azalacağı belirtilmektedir (WB, 2009b, s. 1): Göç edenlerin gönderdiği paralardan en çok yararlananlar da sırasıyla Çin, Hindistan ve Meksika olmaktadır. Dünya Bankası 2006 Raporu'nda, bu geri dönüşlerin yoksul ülkelerdeki yoksul sayısını (örneğin Uganda'da % 11, Bangladeş'te % 6, Gana'da % 5 oranında) azalttığından da söz edilmektedir (WB, 2006, s. xiii).

Filipinler'de yalnız 1999 yılında göç edenler tarafından eve gönderilen paranın 7 milyar dolayında olduğu ve bu sermaye akışının ülkedeki yoksulluk ve eşitsizliği yumuşatıcı bir etki yaptığı belirtilmektedir; ancak, çocukların % 30'unun en azından bir ebeveynin denizaşırı bir ülkede çalıştığı bir evde büyüdüğü düşünülürse (Robeyns, 2005, s. 40-41), bu paranın büyük bedeli olduğu da ortaya çıkmaktadır. Kısacası, aileden birinin göç ettiği durumlarda, ailenin gelir durumunda iyileşme veya yoksulluktan kurtulma olduğu açık. Gelir ölçütü açısından ele alındığında göç, yaşanan yoksulluğun azalması anlamında olumlu bir şey. Buna karşın, ilerde söz edeceğim gibi, yoksulluğa "kapasite-yapabilirlik" açısından bakıldığında, hem göç edenlerin hem geride kalanların kapasitelerini sınırlayan koşullardan, sevgi, destek, dayanışma gibi manevi yoksunluklardan söz etmek kaçınılmaz.

Göçmen işçiler tarafından bakıldığında da durum farklı değildir. En iyi koşullarda bile, dil sorunuyla, kültür sorunuyla, özlem ve yabancılaşmanın getirdiği sorunlarla baş etmek zor. Bu koşulların yabancı kentlerde, kendilerine özgü mahalleler oluşturulması yoluyla aşılmaya çalışıldığını biliyoruz. Yine de, yaşadıkları toplum içinde çoğunlukla ekonomik, sosyal, siyasal açıdan dışlanmışlar içinde yer aldıkları bir gerçek. Çalışma koşulları da, özellikle yeni gelenler açısından pek parlak değil. Kaçak işçi olarak çalışanlar hiçbir sosyal güvenceye sahip olmadığı gibi, formel sektörde çalışanların da büyük çoğunluğu düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Yine de yabancı işgücü içinde işsizlik ülke vatandaşlarının iki veya üç katına yükselmektedir (OECD, 2006, s. 144). Örnek vermek gerekirse, Almanya'da doğanlarda işsizlik % 10,3 iken, yabancı ülkede doğan erkekler arasında işsizlik % 18,3 olmakta; bu oranlar sırasıyla Danimarka'da % 4'e karşılık % 14,4'e, Fransa'da % 8'e karşılık % 13,6'ya, İsveç'te % 6'ya karşılık % 13,9'a çıkmaktadır. İkinci kuşak göçmenler için de yabancı dil, eğitim yetersizliği, sistem hakkındaki bilgisizlik gibi nedenlere bağlı olarak dezavantajlar ya da

kapasite yoksunlukları büyük ölçüde devam etmektedir. Örneğin uluslararası öğrenci değerlendirme programına göre iki grup öğrenci arasındaki başarı farkının, İsveç dışındaki tüm Avrupa ülkelerinde oldukça büyük olduğu, bu iki grup arasındaki başarı farkının, ancak Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve ABD'de göreceli olarak azalabildiği ortaya konmaktadır (OECD, 2006, s. 146).

Bu koşullara karşın, ana ülkedeki koşullar başka çare bırakmadığından birçok insan her şeyi göze alarak göç yollarına düşmektedir. Kişisel ve toplumsal olarak emek göçüne duyulan ihtiyaç büyük olunca, engellere ve sınırlara rağmen göç sürmekte ve büyük paraların döndüğü bir kaçak göç piyasası doğmaktadır. Doğduğu değil, yaşayabildiği ve doyduğu yeri vatan bellemek üzere artık birçok insan yollardadır. Birçok insan göç parasını bulmak için varını yoğunu satmakta, birçoğu da insafsız insan kaçakçılarının elinde, göç yollarında hayatından olmaktadır. ILO tahminlerine göre, insan kaçakçılığı yılda 5-7 milyar doları bulan bir piyasa yaratmış durumdadır: Fas'tan İspanya'ya geçişin fiyatı yaklaşık 500 dolarken, Çin'den Avrupa'ya gelmenin maliyeti 30 bin doları bulmaktadır (aktaran Ylanko, 2002, s. 20). Gidilen ülkede hangi koşullarda iş bulunacağı da nasıl bir yabancı düşmanlığıyla karşılaşılacağı da az çok belli. Yine ne umutlar Batı'da, gözler yollarda.

Hizmet Sektörü, Ücretliler Toplumu: Vaatler ve Tehditler

Hizmet sektörünün büyümesiyle ilgili olarak ortaya çıkan çarpıcı değişikliklerden de söz etmek gerek. İlki, hizmet sektörünün büyümesiyle ücretli çalışanların sayısının geçmişe göre daha yükselmiş olmasıdır. Endüstrileşmeyle başlayan "işçileşme" hizmet sektörünün büyümesiyle birlikte daha da artmakta ve yalnız gelişmiş ekonomiler değil, birçok ülke "ücretliler toplumu" haline gelmektedir. Bugün kabaca, gelişmiş ülkelerdeki çalışanların % 80-90'ı, gelişmekte olan ülkelerde ise % 50-60'ı ücretlidir. Dolayısıyla ücret geliri, çalışma olanakları ve çalışma koşulları bugün her zamankinden daha fazla toplumun ve geniş kitlelerin merkezi konuları haline gelmiştir.

Ancak "işçileşmenin" yaygınlaşmasına karşın, bu "işçiler" çok farklı özelliklere sahiptirler ve bu yaygınlığa rağmen paradoksal biçimde işçi, sınıf, emek gibi kavramlar gözden düşmektedir. Tabii "işçi kavramını çalışanların tanımladığı konusunda kuşkular da ortaya çıkmakta, bu nedenle, ücretliler gibi, daha geniş ve daha "ideolojisiz" olduğu düşünülen bir söylem tercih edilmektedir. Fabrikada, bankada veya ofiste, küçük ya da büyük bir işyerinde bir işverene bağımlı olarak, onun koyduğu kurallar altında çalışmak açısından ücretliler arasında bir fark

yoktur; fakat yapılan iş çok farklılaşmakta, eğitim, yapılan iş, ücret ve çalışma koşulları ve beklentiler açısından farklılıklar büyümektedir. Öte yandan hizmet sektörü kendi içinde de çok değişkendir; profesyonel meslek sahibi ve çok yüksek nitelikli işgücü de bu sektördedir, evleri temizleyen, hastalara bakan, posta dağıtanlar da. Bu heterojen işgücü içinde ortaklıklar oluşturmak da oldukça zor.

Bu nedenle endüstri sonrası üretim içinde, "hizmet sektörünün üçlü çelişkisinden (*trilemma*) söz edilmektedir. Bu sektörün büyümesiyle istihdam büyümesi, ücret eşitsizliği ve bütçe sınırlamaları çatışma içine girmektedir; özel kesimde hizmet sektöründeki istihdam büyürken ücret eşitsizlikleri artmakta, kamu kesimindeki istihdam büyümesi ise, bütçe üzerindeki yükü artırmaktadır (Ferrera ve diğerleri, 2001, s. 173). Bir bakıma bilgi ve enformasyon teknolojilerine geçiş hizmet sektörünü büyütürken, teknolojik becerilerini geliştirmeyenler için sosyal dışlanma riskini de artırmaktadır. Buna bağlı olarak ABD'de düşük ücretli işler, AB içinde işsizlik büyümektedir. Örneğin AB'de düşük nitelikli işgücü içinde işsizlik oranı, nitelikli işgücünün iki-üç katı. Kuşkusuz, yüksek eğitimli-nitelikli işgücü teknolojideki değişimden ve hizmet sektörünün büyümesinden kazançlı çıkmaktadır. Öte yandan eğitim ve nitelik hem çabuk eskimekte hem nitelikli işgücü arttıkça hizmet sektöründe göreceli olarak daha niteliksiz işlerde çalışanların çalışma koşulları da aşağıya doğru kaymaktadır. Bunun yanı sıra yüksek teknolojiler hep daha az yeni iş yarattığından, bu işgücünü de işsizlik, düşük ücretler ve sosyal dışlanmanın beklediğini düşünmek yanlış olmasa gerek.

Şöyle söylemek de mümkün: Uzmanlık ve yaratıcılık gerektirenler dışındaki işler, ne kadar ileri teknoloji kullanılırsa kullanılsın, sonunda tekrarlanan bazı becerilere dayanmakta, bu anlamda hizmet sektöründe nitelik gerektiren işlerde çalışanlar da zaman içinde "niteliksizleşmekte" ve yeri kolayca doldurulabilir bir işgücüne dönüşmektedir. Hizmet sektöründe ve büro işlerinde çalışanların önemli bir bölümünün bu nedenle sendikal dayanışmaya daha fazla ihtiyaç duyması beklenirken bu eğilim özel sektörde değil kamu sektöründe ortaya çıkmaktadır. Eğitim ve nitelikleri, aile geçmişleri, yaşamdan beklentileri farklılaşan bu işgücü yaklaşımlarının daha bireyci sınıfsal bağlarının daha zayıf olduğu görülmektedir.

İkinci olarak, hizmet sektöründe yer alan nitelikli işgücü, emek kavramını değişime zorlamakta veya farklı adlandırmaların ortaya atılmasına neden olmaktadır. Bu sektörde zihinsel emek harcayanlar için artık "nitelikli emek" gibi tanımlar yerine, gayri maddi emek kavramının gündeme geldiğini, daha profesyonel çalışanlar için entelektüel emek

gibi yeni tanımlamalara ihtiyaç duyulduğunu görüyoruz. Bu tanımlamalar birçok tartışmayı beraberinde getirirken, emek ve sınıf açısından yeni anlayışların gerekliliğini de ortaya koymakta.

Gayri maddi emek tanımlaması önemli; çünkü bugün, sonunda ortaya bir mal çıkarmayan, buna karşın hizmet, bilgi, iletişim sağlayan yaygın bir emek kullanımı var. Bu farklı emeğin tanımlanmasının, daha çok kol gücünün kullanımıyla özdeşleşen emek, işçi ve sınıf kavrayışı açısından anlamı büyük. "Gayri maddi veya maddi olmayan emek" (*immaterial labour*) kavramının çıkış noktası İtalya'daki tartışmalara bağlanmakta ve daha sonra Hardt ve Negri tarafından etkinlikle kullanıldığı söylenmektedir. Orijinal biçiminde "maddi olmayan emek" tartışmaları, Marksizmin emek ve politik özne kavramlarını "sınıf kompozisyonu" ekseninde genişletme fonksiyonunu üstlenen ve içerden gelen bir eleştiri olarak nitelendirilmektedir. Bu tür emek, "verimliliği artırmak üzere doğası gereği etkin, iletişimsel ve enformasyonel yetileriyle, işbirliğini harekete geçirmek ve yönetmek becerisiyle öne çıkan ve metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten bir emek türü" olarak tanımlanmaktadır (Lazzaro'dan aktaran Alberto Toscano, 2007, s. 73). Lazzaro'nun da, maddi olmayan mallar veya metaların özelliğinin, ilkesel anlamda bunların topluca kullanılması olduğunu düşündüğü ve bunlar en azından gizli bir tarzda mülkiyet rejimi dışında kaldıklarında, Hardt ve Negri gibi, "emeğin toplumsallaşması" noktasına vardığı anlaşılmaktadır.

Gayri maddi emek üçe ayrılıyor (Hardt ve Negri, 2000, s. 303-306): Birincisi, enformatikleşen mal üretimiyle bütünleşen hizmetler; ikincisi, yaratıcı olan ve olmayan manipülasyon, analitik ve simgesel işler gibi hizmetler; üçüncüsü de, eğitim, sağlık, bakım gibi insani ilişki ve duygulanımla ilgili hizmetler (*affective labour*). Burada önemli nokta, maddi olmayan emeğin her biçiminde, ortaya çıkan faaliyetin "*tam anlamıyla emeğe içkin*" (vurgu yazarın) bir faaliyet oluşudur; yani ister entelektüel birikim ister iletişim yetisi ister yaratıcılık ve sanatsal beceri kullanılsın, ortaya çıkan faaliyet "emektir"

Gayri maddi emek içinde, zihinsel emeğin kullanımıyla öne çıkan işler için entelektüel emek kavramı da kullanılmaktadır. Bu grubun da çok geniş bir alanı kapsadığı açık. İlkokul öğretmeninden bilimsel araştırmacıya, avukat veya doktordan bilgisayar programcısına, reklam sektöründe çalışandan televizyon programcısına kadar hayli farklı emek türleri için entelektüel emek tanımını kullanmak mümkün. Bu nedenle, entelektüel emeğin çalışma koşulları ve özerklik gibi önemli avantajlarından söz edilirken, bu grup içindeki tüm çalışanlar açısından bu ko-

şulların geçerli olduğunu düşünmek zor. Öte yandan entelektüellerin ideolojik duruşları ve seçimleri açısından sınıfsal ilişkileri de karmaşık. Bir yandan entelektüel emeğin kapitalist sisteme karşı demokrasinin savunucusu ve taşıyıcısı olduğu düşünülmekte, öte yandan teknolojik ve bilimsel araştırmalar dahil olmak üzere, tüm bu sektörlerin sermayeyle yoğun ilişkisi nedeniyle entelektüel emeğin piyasalaşmasından söz edilmektedir (Reawyn Cornell ve June Crawford, 2007, s. 188-189): Avustralya'da yapılan bir çalışmada, entelektüel emek amaçları açısından doğa, üretim sistemleri, sosyal ilişkiler, bilgi ve sembolizm gibi dört grupta toplanmış. Bu amaçlara hizmet eden eski (avukat, doktor, sanatçı vb) ve yeni (yönetim danışmanlığı, reklamcılık vb) meslek mensuplarından oluşan 40 grup saptanarak bunları kapsayan bir araştırma yapılmış. Ağırlıklı olarak özel sektörde (özel % 36, kamu % 18), tam gün çalışanlardan oluşan bu gruptakilerin çoğu işinden memnun olduğunu söylüyor (% 77); % 83'ü işinde bilgi ve yöntemlerin hızla değiştiğini belirtirken, kariyerinin sürekliliği konusunda az ya da hızlı bir değişim bekleyenler de sırasıyla % 37 ve % 35 oranında. Değişim stres demek; bu nedenle işyerindeki stresin son yıllarda artıp artmadığı sorusuna da % 66'sı evet yanıtı veriyor.

Araştırma yapılan kuruluşların yarısında 100'den fazla kişi çalışıyor ve yanıtlayanların % 58'i ücretli, % 23'ü kendi hesabına çalışan konumunda. İşveren türü ile sendikalaşma arasında kuvvetli bir ilişki var. Aşağıdaki tablo bu konuda bize fikir vermekte.

Tablo 2: İşveren Türü, Denetim ve Sendikalaşma

	Denetim altında çalışanların oranı	Sendikalaşma oranı
İşletme	67	9
Hükümet kurumu	87	45
Üniversite	74	69
Öteki kuruluşlar	58	22
Bağımsız	15	12
Toplam	61	28

Kaynak: Cornell ve Crawford, 2007, s. 197.

Sendikalaşmanın düşük kalmasına karşın, deneklerin % 64'ü bir meslek kuruluşuna üye; yarısı da birden fazla meslek kuruluşunun üyesi. İşte denetimin sürmesi bu tür çalışanların da proleterleştiğini

düşündürtse de, bu durum kısmen doğru; sözleşmeli çalışanlar, esnek çalışanlar, evden çalışanlar gibi gruplar açısından klasik anlamda proleterleşmeye uymayan, farklı bir marjinalleşmenin ortaya çıktığından da söz edilmekte. Demokrasi konusunda ortaya çıkan ilginç bir bulgu da, çoğunlukla otonomiye işyerinde eşitlikten daha fazla önem verdikleri ve iletişime açık olsalar da işyerinde eşitlikle ilgilenmedikleri yolunda. Hızlı teknolojik değişimin, piyasanın ve neoliberal küreselleşmenin baskısını yaşıyorlar; fakat bunlar bir örgütlenme eğilimi yaratmıyor. Aksine otonomiyi öne çıkaran bireyci bir yaşam anlayışıyla öteki sosyal güçlerden uzak durmaktalar. Bu araştırma sonuçlarının diğer ülkelerdeki entelektüel emek açısından da geçerli olduğunu düşünürsek, sonuçların dikkat çekici olduğu ortada.

Üçüncü bir özellik, hizmet sektörünün büyümesinin çalışan kadın sayısını artırması ve bu sektördeki kadın çalışan yoğunluğu. Bu nedenle istihdamın "kadınlaşmasından" (*feminization*) söz edilmekte. Güney Asya dışında kalan tüm bölgelerde hizmet sektöründe çalışanların % 45 ila % 52'si kadın. Kadının işgücüne katılımı, sorunlarını da beraberinde getiriyor. Kadının çalışma yaşamındaki ayrımcılıktan gelen sorunları var. İş ile ev arasında bölünen kadın için çalışma yaşamında iddialı olmak, dolayısıyla yükselmek kolay değil. Bu nedenle, kadınların "kısmen çalışılan" işlerde yoğunlaştığı görülmekte, bu işlerin ise genellikle düşük statülü, düşük ücretli işler olması kadın emeğini, işgücü piyasasında ikincil konuma itmekte. Kadının iş bulması kolay olmadığı gibi, işsizliğin genel olarak kadınlar arasında daha yüksek olduğu görülmekte. Öte yandan ev ile iş arasında bölünen kadının, örgütsel dayanışma ve sınıf bilinci açısından daha ilgisiz/vakitsiz/çekingen olduğu gibi bir gerçekten de söz edilebilir.

Tüm bu sorunlar, kadının işgücüne katılımını artırmak isteyen ülkelerde hem eşitlikçi politikalara hem de kadının istihdama katılımını destekleyecek uygulamalara ihtiyaç yaratmakta. Bunlar arasında başta gelen de, özellikle çocuk bakımının toplumca paylaşılması olmaktadır. Bu konudaki politika ve uygulamalar açısından yine Avrupa'yı örnek vermek durumundayız. Kuzey ülkelerinde kendini göstermeye başlayan refah devletinde "kadın dostu" politikalara yöneliş, bugün birçok AB üyesi ülkede ve AB düzeyinde kabul edilmiş durumdadır. Örneğin anne ve babanın her ikisinin de çocuk bakımı için işyerinden izin alabilmesini mümkün kılan ebeveyn izni (*parental leave*) veya çalışan kadının çocuğunu bırakacağı yaygın ve ucuz çocuk bakım merkezlerinin sağlanması gibi uygulamalar Avrupa'da, Kuzey'den başlayarak Güney'e doğru azalsa da artık AB düzenlemeleri arasındadır. Bir ön-

ceki bölümde, istihdam stratejisi çerçevesinde, 2010'a kadar, çalışan annelerin % 70'inin, 3 yaş ile okul yaşı arasındaki çocuklar için bakım hizmetlerinden yararlanır hale gelmesi gibi hedefler saptandığından söz ettik.

Kuzey ülkeleri ve Fransa, kadının işgücü piyasasına katılımını desteklemekte ve çalışan kadına yaygın bir çocuk bakımı desteği vermeye çaba gösteren ülkelerin başında gelmektedir. Öteki Kıta Avrupa'sı ülkelerinde çocuk bakımı desteği ülkelere göre farklılaşırken, İngiltere'de çocuk bakımı aileye ait bir sorumluluk olarak görülmekte ve ancak çok özel ihtiyaç hallerinde kamusal destek sağlanmaktadır. Yine de her ülkede işgücü piyasasını aktifleştirme yönündeki politikaların öne çıkması ve "sosyal yatırım devleti" olma yolunda değişikliklere gidilmesi nedeniyle, İngiltere'de bu alanda liberal model ile Kuzey ülkelerindeki model arasında yer alan yeni bir "melez" modelin ortaya çıktığı ya da Kıta Avrupa'sı modeline benzer bir yolun benimsendiğinden söz edilmektedir (Ruth Lister, 2003, s. 437).

Öte yandan, kadın ücretli çalışsın veya çalışmasın, evdeki ücretsiz emeği (*care*) çok yönlü bir emek olarak değerlendirilmeyi beklemektedir. Bu konu, feminist çalışmaların can alıcı konularından biridir ve feminist iktisatçılar emeğin ve çalışmanın anlamını sorgulayan birçok yeni yaklaşım öne sürmektedir. Kadının görünmeyen "bakım" emeği, yaşamın yeniden üretilmesini sağladığı gibi, içinde maddi emek ile duygusal ve entelektüel emeği de barındıran karmaşık ve yoğun bir emek biçimidir. Bu nedenle bakım emeği çevresinde odaklanan çalışmalar, emeğin anlamını değişime zorlayan ve çok daha geniş kapsamlı bir emek anlayışını gündeme getiren tartışmalara da yol açmaktadır. Özetle, kadın emeğinin, genel olarak emeğe ilişkin yaklaşımları kökten değiştirecek bir özellik taşıdığını söyleyen Gorz'a hak vermek doğru olacaktır.

Sendikal Örgütlenme ile İlgili Küçük Bir Tartışma

Bu noktada, sendikal örgütlenme ile ilgili küçük bir parantez açmak gerekiyor. Günümüzde, gelişmiş ülkelerde bile sendikal örgütlenmenin kapsam olarak daraldığı, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise sendikaların yeniden varolma mücadelesine girdiği bilinmekte. Neoliberal politikaların baskısıyla toplu pazarlıklarda tavizler verildiğinden sendikaların ekonomik mücadelesi gerilemekte, devlet koruyucu sosyal politikalarından geri çekildiğinden toplumsal-siyasal varlıkları da zayıflamaktadır. Bu dönemden çıkış için sendikaların, hem her tür emeği kapsayacak bir nitelik ve politika değişikliğini başarmaları, hem de

ulusal sınırları aşan bölgesel-küresel bir mücadele gücü ve stratejisine ulaşmaları gerektiği de epeyce konuşulmakta.

Bu bölümde anlatılan tüm gelişmelerin sendikalar için sorun kaynağı olduğu açık. Bu nedenle söylenecek ilk şey, herhalde kapitalizmi dönüştürmeye en çok ihtiyaç duyanın, geniş anlamda emek olduğudur. Birincisi, emeğin çıkarlarını ulusal düzeyde toplu pazarlıklarla koruma olanağı giderek azalmakta; onları ilgilendiren konular küresel düzeyde belirlenirken, ülke düzeyindeki toplu pazarlığa değiştirecek çok bir şey kalmamaktadır. İkincisi, emek çok heteronleştiği gibi, iş bulabilme ve işsizlik ilişkisi çok iç içe geçmekte, işverenlerin sendikalara karşı tutumu daha agresifleşmekte, standart dışı çalışmalar sendikal örgütlenmeye olan ilgiyi azaltmakta ve tüm bunlar örgütlenebilmek açısından büyük sorunlar doğurmaktadır. Üçüncüsü, büyüme ve küresel rekabet baskısıyla sendikalar ve emek, daha baştan ülke çıkarları görüntüsü altında kapitalizmin çıkarları adına fedakârlık yapmaya zorlandığından, küresel rekabeti artıran bu koşullarda örgütlü emek için bile pek fazla pazarlık şansı kalmamaktadır.[14] Dördüncüsü, kapitalist imparatorluğun büyüme ve zenginlik hırsı, emeğin sömürülmesinden öte sorunlar yaratmış görünse de, küresel ve toplumsal adaletsizliğin artışı, iklim değişikliği esasında geniş anlamda insan-emeğin, yani toplumsal emeğin sorunlarıdır. Bu koşullarda, sendikalar için geniş kapsamlı bir emek anlayışına ve onları sendikal örgütlenmeye çekecek politikalara ihtiyaç olduğu kadar, küresel düzeyde sendikalar arası dayanışmaya ve yeryüzündeki yaşamı tehdit eden tehlikeler karşısında kendi varlık mücadelesini yeryüzündeki yaşam mücadelesiyle birleştirmeye ihtiyaç olduğu da kuşkusuz. Yani, kapitalizmin imparatorluğuna karşı küresel muhalefetin odağında ya da "çokluğun" merkezinde emek olmak durumunda

Henüz küresel sendikacılık ve mücadeleden söz edilemese de, önce Güney Yarımküre'de ırk ayrımına karşı mücadeleyle başlayan, sonra Kuzey'deki sendikaların da benimsediği bir Sosyal Hareket Sendikacılığı'ndan (*Social Movement Unionism*) söz edilmektedir. Sos-

14. 1994 yılında yayımlanan "Değişen Koşullar ve Sendikalar" adlı kitabımda gerek dünyadaki gerek Türkiye'deki sendikaları çevreleyen koşulları irdelemiş ve temel tıkanıklıklar ve çıkış yolları açısından bazı tartışmalar yapmıştım. (Bkz. *Değişen Koşullar ve Sendikalar*, TÜSES Yay., İstanbul.) Bu arada sendika yöneticileriyle de görüşmelerde bulunmuş, onların bu konulardaki yaklaşımlarını özetlemiştim. Bu konuşmalar esnasında, olup bitenlerin az çok farkında görünen sendikacıların, ne o günlerde ne aradan 15 yıl gibi oldukça uzun bir süre geçtiği halde bugün, üstelik sendikalar için daha da zorlaşan koşullara rağmen, dikkate değer bir arayış içinde olduklarını söylemek mümkün. Çember daralmakta fakat sendikal politikalarda önemli bir dönüşüm mümkün olmamaktadır. Nedenlerini az çok biliyoruz; ancak bu nedenler kayıpları ortadan kaldırmıyor.

yal Hareket Sendikacılığı (SHS) şöyle tanımlanmakta (Edward Webster, 2008, s. 249): Bu sendikacılık, "klasik sendikacılıktan emeği, üzerine pazarlık yapılan bir meta olarak değil, sosyal ve politik güç olarak görmesiyle ayrılır. Sonuç olarak işyeri dışında yeniden-üretim alanıyla ilgilenir, demokrasi ve işçilerin kontrolü üzerinde ısrarla durur" 60'lı ve 70'li yıllarda Güney ülkelerinde olumsuz koşullar ve antidemokratik uygulamalar nedeniyle sosyal hareketlerle ortaklık kurmaya yönelen bu sendikacılık anlayışı, önceleri Kuzey'de pek önemsenmemiş olsa da, 90 sonrasında küreselleşen piyasa ve küresel şirketlerin üretim zincirlerinin getirdiği baskılarla benimsendiği ve buradaki sendikacıların da sosyal hareketlerle işbirliği yapmaya yöneldikleri görülmektedir.

Ancak sendikaların sosyal hareketlerle işbirliği ve dayanışmasını gösteren eğilimlerden, bazı örnek uygulamalardan, ulusal ve küresel düzeyde sendikaların gösterdiği birkaç dayanışmadan söz edilse de, geniş kapsamlı örgütlenme ve bölgesel-küresel dayanışma fikri henüz nüve halindedir ve her iki alanda güçlü bir yapılanma için ciddi bir dönüşüme ihtiyaç vardır. Örneğin bugün dayanışma ve mücadele gücünün çoğunlukla kadın, göçmen ve dışlanmış gruplarca üstlenilen düşük ücretli, güvencesiz ve standart dışı işlerde çalışanlara geçtiği söylenmekte ve sendikaların bunlara ulaşması gerekmektedir. Bir yazar, bu grubu "sembolik güç" olarak tanımlamakta ve güç dayanağının küreselleşme sonrası yer değiştirmesini, dışlanmışların kendilerini dışlayan geleneksel güç kaynaklarına ve topluma karşı duydukları muhalefete bağlamaktadır; yazara göre sembolik güç, sömürü ile sosyal ayrımcılık arasında bağ kuran yeni bir örgütlenme repertuvarı yaratılmasını da zorlamaktadır (Jennifer Chun'dan aktaran Webster, 2003, s. 253).

Bu değişim ve dönüşüm açısından gelişmiş ülkelerdeki güçlü emek örgütlerinin önemli rol oynayacağı düşünülebilir mi? Bugün, yalnız üyelerini değil tüm çalışanları temsil etmeyi, bir anlamda sınıf adına sendikacılığı benimsemiş Avrupa'daki sendikacılığın bile, kötüleşen koşullar nedeniyle üyelerini korumaya ve ulusal çıkarları öne almaya yöneldiği görülmektedir. ABD'deki sendikacılık ise, ülke düzeyinde bile tarihen sınıfsal çıkarları temsil etme iddiasından çok uzak olduğu gibi, daha önceki dönemlerden bugüne, hep milliyetçi yaklaşımla ABD'nin çıkarlarını savunmaktan yana olmuştur. Örneğin Irak Savaşı karşısında da, AFL-CIO Başkanı (sendika ve federasyonların üst örgütü), "savaştaki ordunun arkasında kararlı bir biçimde durdukları" açıklamasını yapmaktadır (Bill Fletcher Jr., 2005, s. 266). Gerçi küreselleşen piyasa ile neoliberal politikaların kendilerine dokunan yanları ortaya çıkınca, örgütsel güçlerini artırmak için daha militan kadrolar

yetiştirmek üzere sendika-içi eğitime önem verilmesi yönünde bazı girişimler ortaya çıkmıştır. Ancak bugüne dek, içindeki siyasallaşmaya yönelik daha militan anlayış ve girişimleri hep bastırmaktan yana olmuş bir sendikacılık anlayışından önemli bir değişim beklemek zor. Bu nedenle, ABD sendikacılığında etkili bir değişim için, şimdiye kadar "*yasak bölge*" (vurgu yazarın) olan siyasal alana girmeleri, en başta da çokuluslu şirketler, ABD sermayesi ve ABD dış politikası arasında karşılıklı bağımlılığı anlamaları şart. Ancak bundan sonra kendilerine öteki ülkelerdeki sendikalarla ortaklık kurma açısından bir rol oynayıp oynayamayacakları sorusunu sormaya cesaret edebilecekleri söylenmektedir (Fletcher, 2005, s. 267). Sanırım, ulusal çıkarlar ve milliyetçilik, tüm sendikalar için küresel dayanışmanın güçlenmesini engelleyen bir özellik.

Oysa izlenen ulusal çıkarlar ücretli çalışanları ve sendikaları korumamakta. Aksine uluslararası ajan konumuna gelen devlet ve küreselleşme yönündeki politikalar, kazandıkları temel hakları bile tehlikeye sokmakta. Avrupa'da bile azalan üyeler, taviz odaklı toplu pazarlıklar, ekonomik etkinliğe yönelik sosyal anlaşmaların hepsi bazı tavizler getirmekte ve örgütlü kesimlerle (içerdekiler) dışarda kalanlar arasındaki ayrımın büyüdüğünden söz edilmektedir. Bu nedenle Avrupa'daki sendikacılığın, kendileri için sürekli taviz anlamına gelen korporatist geleneği artık sürdürmemesi ve daha geniş çaplı mücadelelere yönelmesi gerektiğinden söz edenler de var (Wahl, 2002). Bu tehlikeler daha görünür oldukça sendikaların bugünkü savunma çizgisinden uzaklaşıp mücadele çizgisine yaklaşmaları beklenebilir mi? Bilemiyoruz; bir yandan geçmişten gelen mirasa bakarak AB düzeyinde böyle bir dayanışmanın gelişmesi olasılığının yüksek olduğu; öte yandan, gelişmekte olan ülkelerde kazanılmış hakların yetersizliği ve koşulların daha zorlayıcı olması nedeniyle buralarda mücadeleci yollara başvurmanın daha muhtemel olduğu düşünülebilir.

Yukarıda da belirttiğim gibi sendikaları zorlayan koşullar istihdamın ve emeğin değişimiyle de ilgili. Nitelikli emek sendikalaşmaya pek ilgi duymaz, kısmen çalışanlar çoğalır, ücretli çalışan kadın artarken, sendikaların bu tür işgücünü kapsaması da beklentilerine yanıt vermesi de zor olmaktadır. Örneğin son 15 yıldır Danimarka ve Hollanda gibi ülkelerde piyasada pazarlık gücü olan ücretlilerin toplu pazarlık kapsamından çıkıp bireysel pazarlıkları tercih etme eğilimine girdikleri ve zaten bireysel pazarlıkları tercih eden işverenlerin desteğiyle, kolektif pazarlık ağırlıklı düzende bir geriye dönüşün ortaya çıktığından söz edilmektedir (Regini, 2003, s. 173-176). Buna bağlı olarak bu ülkeler-

de sendikalar için güçlenme yolunun, işverenler açısından değerli olan bu tür nitelikli işgücünden, bunların sendikalaşma ve toplu pazarlığı tercih etmelerinden geçeceği düşünülmekte ve onların bu yolda ikna edilmeleri gerektiği söylenmektedir. Buna karşın, sendikaların çalışanlar arasında dayanışmayı sürdürmeye yönelik geleneksel stratejilerini bırakamamalarının getirdiği tıkanıklıklardan söz edilmektedir. Kısacası, gelişmiş ekonomide sendikalar için asıl sorunun güçsüz ve marjinal sektördeki işgücünü örgütleyememesinden değil, güçlü işgücünü örgütleyememesinden ve bunun gerektirdiği esnek yaklaşımlara yönelememesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Bunun gibi, sendikaların ancak ekonomik verimliliğe ve ekonominin yönetimine faydalı olacak bir politikayı benimsemeleri halinde ulusal ekonomik gelişmeye katkı yaptıkları ve böyle bir katkıları olduğunda güçlendikleri düşünülmektedir. Bu nedenle "verimlilik" fonksiyonlarını ancak işgücünün işbirliği ve becerisinin gelişimini sağlayarak yerine getirebilecekleri ileri sürülmektedir (Regini, 2003, s. 178-179): Bir başka deyişle, sendikalar verimlilik açısından faydalı roller üstlenme becerisi gösterdikçe, işverenlere ve çekirdek-işgücüne toplu hareketin avantajlarını ve üstünlüğünü gösterme fırsatı da sunabileceklerdir. Bu yaklaşımın, büyük ölçüde "işletme sendikacılığı" anlayışıyla uyuştuğu, buna bağlı olarak emek ve sınıf anlayışından uzaklaştığı düşünülebilir. Sendikalara fonksiyonalist bir yaklaşımla bakan bu anlayışın, geniş anlamda emeğe güçlenme şansı ve olanağı bırakmadığı gibi, emeğin toplumsal-siyasal varlığını tüketeceğini de düşünmek yanlış olmasa gerek.

Gelişmekte olan ülkelerdeki sendikalar ise, zaten zayıftırlar ve değişen koşullarda onları yeni bir varlık mücadelesi beklemektedir. Bu mücadele içinde, öncelikli konuları toplu pazarlık kapsamındaki üyelerinin haklarını korumak olduğundan, küçük işyerlerine dağılmış ikincil-üçüncül işgücü piyasasının dışlanmışlarına ya da "sembolik güç" kaynaklarına uzanacak bir politika izlemeleri çok zordur. Oysa az nitelikli ve niteliksiz, düşük ücretle çalışan ve çevre işgücü de denilen grup, hem çok kalabalık hem küreselleşen kapitalizmden en olumsuz etkilenen kesimdir. Bu nedenle onların, sisteme muhalefet açısından en büyük potansiyel gücü temsil ettikleri düşünülebilir. Ancak dağınık ve örgütsüz, hem içerden hem dışardan gelen rekabetle yarışmaktan bitkin bu kalabalıkların kararlı ve etkin bir mücadele gücüne dönüşmesinin zorlukları da çok. Burada, örgütlü emeğin uluslararası dayanışmasının çok belirleyici olabileceğini düşünmek zor olmasa gerek.

Kuşkusuz, emeğin kötüleşen koşullarını ve yeni bir sendikacılık anlayışının ve uluslararası dayanışmanın gerekliliğini her sendika gör-

mektedir; fakat bu geriye gidişi durduracak ve rotayı yeniden ileri doğrultabilecek bir örgütlenmeye geçiş ve bölgesel-küresel dayanışmaya yönelmenin önünde şimdilik engeller çoktur: örgütsel engeller, sosyo-kültürel engeller, parçalanmış ve dağılmışlıktan gelen engeller, ulusal düzeyde mücadeleyi öne almaktan gelen engeller, üye ve ücret pazarlığına odaklanmaktan gelen engeller vb. Bu engellerin aşılması çok yönlü bir değişim gerektiriyor, ki bu hiç kolay değil. Örneğin endüstri işçisi veya kamu çalışanı üyeleriyle ayakta duran sendikaların güçlenmesi, yalnız daha fazla üyeye sahip olmalarıyla bağlantılı değil. Kuşkusuz, sendikal üyeliğin artması önemli; fakat kimi örgütlerse örgütlesinler, dışarısı ve içerisi ikilemi ortadan kalkmadıkça, sendikal örgütlülüğün emek açısından kapsayıcı bir temsile ve bunun getirdiği toplumsal bir güce ulaşması çok zor. Dolayısıyla örgütlülük kadar, üyeleri için toplu pazarlık yapan örgüt anlayışının değişmesine, geniş anlamda emeği temsil eden "sınıf" yaklaşımının öne çıkarılmasına ihtiyaç var.

Son yıllarda sendikaların uluslararası kuruluşların politikalarını etkilemek, ulus-üstü düzeyde işbirliğini geliştirmek ve yaygınlaştırmak, küresel kampanyalar düzenlemek gibi girişimlerle kendi gündemlerini ve faaliyet alanlarını genişlettikleri söylenebilir. Örneğin Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC), Küresel Sendikalar Federasyonu (GUF) ve OECD'nin Sendika Danışma Komitesi'nden (TUAC) oluşan küresel sendikaların, daha adil bir küreselleşmeyi gerçekleştirmek için Uluslarası Para Fonu ve Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler ve yürüttüğü programlar, Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlarla ilişki kurmaya yöneldiklerinden söz edilebilir.

Ancak, bu sürecin uzun soluklu politikalara ve süreç içinde sürekli atılımlara ihtiyaç duyduğu da ortada. Bu atılımların emek adına tavizler olmaktan çıkıp küresel ve ulusal düzeyde kazanımlara dönüşmesi de gerekli. Örneğin gelişmiş ülkelerdeki sendikaların "sosyal damping" kaygısıyla, gelişmekte olan ülkelerden gelen ticaret üzerinde bazı yaptırımlar istedikleri bilinmekte. Oysa bu tür yaptırımların emeği korumak açısından fayda sağlayabileceğinden kuşku duymak gerekir.

Öte yandan, sendikaların nitelikli işgücünü örgütlemek için meslek örgütleriyle işbirliği içinde meslek sendikacılığının canlandırmaları ya da toplu pazarlık dışındaki hizmetleri artırma yoluyla hizmet sendikacılığına geçmeleri gibi görece kolay adımlar atmaları istenmektedir. Kaldı ki sendikacılık hareketinde bu yolda atılımlar da var; ancak bu adımlar da emeğin geniş kesimleri için çözüm getirmekten uzak. Daha zor ve daha önemli olan, örgütlenemeyen yığınları örgütsel bir güce dönüştürmek, bunun için de işçi, emek, üye, dayanışma gibi kavramları

yeniden anlamlandırmaktır, diyebiliriz. Kısacası, sendikaların yeniden emeğin temsilcisi olabilmeleri için, bir yandan geniş kapsamlı ya da "toplumsal emek"[15] fikrini benimsemeleri ve ona göre örgütlenmeleri, öte yandan içerdekilerin (örgütlü olanlar) dışardakilerle (örgütlenemeyenler, işsizler, standart dışı çalışanlar) dayanışma içine girmeyi kabul etmeleri gibi bir dolu değişiklik gerek. İkinci olarak, bugün emek ve sendikalar için yeni bir varolma-mücadele dönemi söz konusu ve bu mücadelenin asıl olarak bölgesel-küresel düzeydeki dayanışma ve eylemlerle verileceği kabul edilmekte. Bu nedenle demokratik sosyalist hareket, sosyal demokrasiden farklı olarak, küresel işgücü piyasasının ortaya çıktığı bu koşullarda, sendikal mücadelenin de uluslararasılaşması ihtiyacından söz etmektedir (Hugo Radice, 2001). Ki bu yaklaşımı dikkate almak için çok neden var. Gerçekten küresel sermayenin hareketliliği ve bunun getirdiği güce karşı, küresel bir mücadeleyi, örneğin toplumsal hareket sendikacılığını geliştirmenin yanı sıra, bölgesel-küresel örgütlenmeye, dayanışma ve ortak eylemlere ihtiyaç var. Aslında sendikal mücadelenin elinde bunu gerçekleştirmeyi sağlayacak güç kaynakları olduğu da ortada.

Söz gelimi hep söylenen ama aşınan "üretimden gelen güç", en önemli güç kaynağı. Üretimden gelen gücü kullanarak aynı şirketin farklı ülkelerdeki ortaklıkları arasında birbirini izleyen, belki "dolaşan grev" diyebileceğimiz grevlerle, bunun yanı sıra üretim sürecinin farklı halkaları arasındaki dayanışma grevleriyle azımsanmayacak bir güce ulaşmak mümkün. Bugün, gelişmekte olan ülkelerdeki ucuz emek karşısında sosyal damping iddialarını öne süren gelişmiş ülkelerdeki sendikaların bu yolla kendilerini korumaya almaları, uygulanabilirliği bir yana, uzun vadede güvenceli de görünmüyor. Aşağıda bu konuya yeniden değineceğim. Dolayısıyla emek açısından koruma sağlayan kural ve standartları toplumsal düzeyde olduğu gibi küresel düzeyde de var edebilmek için, geçmişte olduğu gibi, küresel düzeydeki güç dengelerini değiştirecek bir örgütlenme ve dayanışmaya, bu mücadelenin sağlayacağı küresel hak kazanımlarına ihtiyaç olduğunu görmekten başka yol yok. Bunun için de, yukarıda da değindiğim gibi, sendikaların ilk olarak farklı bir emek ve örgütlenme anlayışını temsil etmelerine ve emeğin sorunları ile kapitalizmle ilişkili öteki sorunlar arasında bağ kurmalarına ihtiyaç var.

15. Emeğin günümüzde kazandığı özellikler ve nitelikler nedeniyle, yeni bir emek analizine ihtiyaç duyulmakta ve bu analizin geldiği nokta, toplumsallaşan emek kuramı olmaktadır. Bu tartışmalara daha sonra ayrıntılı olarak değineceğim.

Küresel İşgücü Piyasasında Küresel Oyuncular: Farklı Uçlardan Örnekler

Küreselleşmenin işgücü piyasasında *işsizlik, kuralsızlaşma, enformelleşme, kadınlaşma, esnekleşme ve kutuplaşma* gibi her biri ayrı sorun kaynağı bir dolu değişiklikle anıldığına değindik. Bu değişikliklerin tümünün küreselleşmeye bağlanamayacağını, teknolojik ve sosyolojik değişikliklerle de ilgisi olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak iyi bilinen iki gerçek var; birincisi, küresel piyasanın ve artan rekabetin en başta emek maliyetinin türlü biçimlerde azaltılmasını gerektirdiği; ikincisi de, küreselleşme ile kapitalizmin kazandığı gücün ve bağımsızlığın ve bu bağımsızlığın bir başka ifadesi olan neoliberal politikaların, yalnız emek değil, tüm sosyal sorunlara ilişkin ulusal politikaları sınırladığı gerçeği. Dolayısıyla standart dışı çalışmalar, enformelleşme, esnek istihdam gibi gelişmelerden söz ediyorsak, bunu küresel kapitalizme bağlamanın hiçbir yanlış yanı olmaz. En azından küresel kapitalizm bu kadar güçlü olmasaydı, teknolojik gelişmeler karşısında farklı politikalar uygulamak da mümkün olurdu diye düşünebiliriz.

Ülkelerarası karşılaştırmalar da, gerek emeğin koşulları gerek refah devleti açısından büyük farklar ortaya koyuyorsa, bu durumu emek ve sermaye arasındaki güç ilişkileri yaklaşımını devreye sokmadan değerlendirmek mümkün değil. Örneğin, İkinci Bölüm'de değindiğimiz gibi, bu konularda Avrupa ile ABD'nin farklılıkları ortada; Avrupa küreselleşen piyasa içinde itici güç olmakla birlikte, benimsediği toplum modeli ve refah anlayışıyla küresel piyasaya karşı bir savunma da geliştirmeye çalışmakta. Buna karşın ABD, zaten neoliberal kapitalizmin lideri konumunda. Öteki gelişmiş ülkeler bu iki büyük oyuncunun arasında bir yerlerde yer alırken, gelişmekte olan ülkeler küreselleşen piyasadan daha olumsuz etkilenmekte. Tüm bu ülkeleri kıyaslamak mümkün değil; ancak iki küresel oyuncu olarak ABD ve Avrupa'yı emeğin durumu açısından karşılaştırmak, bunlara bir de küresel oyuncu olmaya aday Çin'i katmak, epey ilginç olabilir.

İki Küresel Oyuncu: Kısa Bir Karşılaştırma

Emeğin durumuyla ilgili bir kıyaslama yapıldığında, bazılarının her iki küresel gücün karşılıklı olarak kuvvetli ve zayıf yönlerinden söz ettiğini görüyoruz; ABD'nin bu konudaki en büyük başarısı, görünen işsizlik oranı. Bu nedenle ABD, iş yaratmak ve işsizliği sınırlamak açısından Avrupa ülkelerine göre başarılı görünmekte ve "iş mucizesi" (*job miracle*) yaratan bir ülke olarak değerlendirilmektedir. Buna

karşılık işgücünü koruyucu kuralları sürdürmek isteyen Avrupa ülkeleri doku sertleşmesi hastalığına yakalanmış "Eurosclerosis" ülkeler olarak adlandırılmaktadırlar. Oysa ABD'de iş yaratmanın sonuçları ayrıntılı olarak irdelendiğinde, bu başarının çalışanlar arasında ücret farklılıklarını artırarak ve istihdamda düşük ücretli işleri çoğaltarak gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca bu stratejilerin, işsizliğin en yoğun olduğu düşük eğitimli kesimin işgücüne katılmasını artıran bir etki yaratmadığı da görülmektedir. Örneğin Fransa'nın düşük eğitimlileri istihdama katma oranı ABD'ye göre erkeklerde 2, kadınlarda 3 kat fazla; bu nedenle ABD'deki iş mucizesinin düşük eğitimlilere uğramadığı söylenmektedir (Heiner Ganssmann, 2000, s. 261). İşsizlik ödeneğinin düşük olması ve sınırlı bir işgücünü kapsaması yüzünden ABD'de işsiz kalma süresi de daha düşüktür: Örneğin Amerika'da işsizlerin % 30-40'ı böyle bir ödenekten yararlanırken, Almanya'da bu oran % 77'ye çıkmaktadır. (Ganssmann, 2000, s. 262).

Ancak ABD ile AB arasında yapılan bu kıyaslamaların, AB içinde işgücü piyasasındaki reform ihtiyacını kışkırttığı da ortadadır. Avrupa'ya ilişkin farklardan ve bunların hem küresel piyasalara hem endüstri sonrası topluma uyum sağlamaktan doğan baskılar nedeniyle değişime zorlanmalarından, Avrupa refah devletini irdelerken söz etmiştim. Burada tekrar ayrıntıya girmeyeceğim. Ancak, Avrupa'nın örneğin ABD'ye göre çalışanları koruyucu standartlardan pek vazgeçmemesine karşın, işsizliğin kabulü gibi istihdamda esneklik uygulamalarından yana değişimler içine girdiğini hatırlatmak istiyorum. Bu nedenle Avrupa'da da yeni yaratılan işlerin çoğu standart dışı işlerden oluşmaktadır. Örneğin 1990'larda yaratılan net ilave işlerin çoğu, kısmen çalışılan işlerdir; erkek işlerinin % 71'i, kadın işlerinin % 85'i bu kapsamdadır. Erkek istihdamındaki artışın neredeyse tamamı, kadın istihdam artışının ise % 50'sini geçici işler oluşturmaktadır (Manuela Samek Lodovici, 2003, s. 46).[16] Ancak hâlâ Avrupa'daki bazı farklardan söz edilebilir. Bunların birincisi, kısmen çalışma gibi standart dışı işlerde de bazı koruyucu kuralların geçerli olması, ikincisi ise bu işler nedeniyle yeterli gelire sahip olmayanlara yönelik refah devletinden gelen desteğin varlığıdır.

Burada hatırlanması gereken bir konu da, AB içinde de ülkeler arasındaki farklılıkların önemidir. Örneğin İngiltere, istihdamın esnekleştirilmesi açısından ABD benzeri uygulamalara giden bir ülke konumun-

16. 2005 yılında 15 üyeli AB'nin toplam istihdamında kısmen çalışanların payı % 21,7 Hollanda'da tüm ücretlilerin neredeyse yarısı, kadınların % 75'i kısmen çalışmakta. 25 üyeli AB içinde belirli zamanlı hizmet sözleşmeleriyle çalışanların oranı % 14,5; bu tür çalışma İspanya, Portekiz, Polonya ve Kuzey ülkelerinde daha da yüksek (EFILWC, 2007, s. 13,14)

dadır. İngiltere Avrupa'da kısmen çalışmanın en yüksek olduğu ülkedir (%26,5). Yapılan bir araştırmada, tüm çalışanların yaklaşık dörtte birinin (% 28,9) düşük ücret aldığı, üçte birinin hastalık ve emeklilik için devletin sağladığının dışında ek bir hakkı bulunmadığı (%36), yarısının işlerinde (% 51) herhangi bir yükselme fırsatının olmadığı gibi sonuçlar çıkmıştır (Patrick McGovern; Deborah Smeaton; Stephen Hill, 2004, s. 230, 235, 244). AB'nin 2000 yılında kabul ettiği kısmen çalışanların tam gün çalışanlarla aynı haklara sahip olması yönündeki direktifine karşın, İngiltere'deki standart dışı çalışanların kötü çalışma koşullarının değişmeyeceği düşünülmektedir. Çünkü kısmen çalışanların tam gün çalışanlarla benzer haklara sahip olması için o işletmede, aynı işte ancak tam gün çalışan birinin olması gerek. Oysa kısmen çalışanların çoğu, bu biçimde çalışmanın yoğun olduğu ve dolayısıyla çalışma standartlarının zaten düşük olduğu işyerlerinde çalışmaktadır. Bu sonuçlar nedeniyle araştırmacılar, İngiltere'nin "Avrupa'nın Amerika'sı" olmaya devam edeceğini düşünmekteler.

Gelişmiş ülkelerde standart dışı çalışmalar nedeniyle, göreceli de olsa, "çalışan yoksullardan" söz edilmektedir. Örneğin 25 üyeli AB içinde toplam 14 milyon çalışanın (% 7) ülkelerinin yoksulluk sınırının altında bir geliri olduğu, 15 üyeli AB içinde yoksulluk riski taşıyan 16 yaş üzeri nüfusun % 25'inin istihdamda olduğu, sürekli işlerde veya tam gün çalışanların % 4'üne karşılık, geçici işlerde ve kısmen çalışanların % 10-12'sinin yoksulluk riskiyle karşı karşıya olduğu belirtilmektedir (Eurostat, 2005, s. 2-4). Bu sayılar yaratılan standart dışı işlerin işsizliği önlese de, yoksulluğu önleyemediği, yani istihdam artışının "kötü işlerle" (*bad jobs*) başarıldığını göstermektedir. Örneğin Hollanda, İrlanda gibi iş yaratılması açısından "mucizevi" başarılar gösterdikleri söylenen ülkelerde ve benzer durumdaki İngiltere'de, son yıllarda yeni işler artarken, yoksul hanelerin de arttığı ortaya çıkmaktadır (Bea Cantillon; Ive Marx; Karel van den Bosch, 2003, s. 5-8).

İngiltere, Kanada ve Amerika'da çalışanların % 20'si düşük ücretlerle (ortalama ücretin % 60'ından daha azı kastedilmektedir) çalışmaktadır. Amerika tam istihdamda olup da düşük ücretlerle çalışanların oranının en yüksek olduğu (% 25) ülkeyken, Almanya ve Fransa'da bu oran % 13 dolayında kalmaktadır (Ganssmann, 2000, s. 261).

Bu nedenle Avrupa'da düşük ücretle çalışanlar arasında göreceli yoksulluk oranı % 10'lar düzeyinde kalırken, ABD ve Kanada'da düşük ücretli çalışanların % 25'i yoksulluk içinde. En kötü durumda olanlar ise, hiç kimsenin çalışmadığı aileler; 16 OECD ülkesinde aile reisinin işsiz olduğu hanelerde yoksulluk oranı % 36; ABD'de ise bu oran

% 75'i, Kanada'da % 61'i bulmakta (Cantillon ve diğerleri, 2003, s. 8). Buna karşın, merkezi toplu pazarlıkların ve ücret dayanışmasının (*wage solidarity*) geçerli olduğu İsveç'te ücret farklılıkları daha sınırlı kaldığı gibi, medyan gelirin % 60'ından daha az geliri olanlar, 1990 başlarında % 6,8, 90 sonlarında ise % 7,5 düzeyini bulmaktadır (Ake Bergmark ve Joakim Palme, 2003, s. 115).

Esnek çalışma koşulları, düşük ücretler ve yoksulluk arasındaki ilişkileri irdeleyen, yukarıda söz ettiğimiz araştırmada ortaya çıkan ilginç bir sonuç, eşitlik anlayışının toplumsal bir değer olarak güç kazanmasının nasıl belirleyici olduğunu göstermekte. Örneğin ücret eşitliği meselesi üzerinde durulan ülkelerde, aynı zamanda daha gelişmiş bir refah devleti ve refah harcamaları görülmektedir. Böylece ABD, İtalya ve Kanada, düşük ücret, düşük sosyal harcama ve yüksek yoksulluk oranına sahip ülkeler sınıfındayken; İsveç, Finlandiya ve Hollanda yüksek ücret, yüksek sosyal harcama ve düşük yoksulluk oranına sahip ülkeler sınıfındadır. Yazarların çıkardığı sonuç şöyle (Cantillon ve diğerleri, 2003, s. 11-15): Ücret eşitliğini önemseyen toplumlarda aynı zamanda daha fazla refah ve yeniden-dağıtım politikaları uygulanmakta ve buralarda en düşük yoksulluk oranlarıyla karşılaşılmaktadır. Yani, piyasanın sonuçlarını düzeltici yöndeki siyasal müdahalelerin, piyasanın sonuçları ortaya çıktıktan sonra değil, ortaya çıkmadan yapılmasının daha olumlu sonuçlar verdiği anlaşılmaktadır. Buna karşın ücret eşitsizliğinin büyük olduğu ülkelerde, refah harcamaları sınırlı bir etkide bulunmakta ve refah devletinin bu eşitsizliklerin getirdiği olumsuz sonuçları düzeltme gücü yetersiz kalmaktadır. Bir anlamda devletin oynayacağı yeniden-dağıtımcı rolünün, yani bir nevi "Robin Hood"luğun sınırları olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ücret ve çalışma koşulları gibi, sendikal örgütlenme ve sosyal ya da demokratik korporatizm açısından da Avrupa'nın kendi içinde farklar az değil. Ancak hem emeği koruyucu standartlar hem refah devleti anlayışı ve devletin bu yolda üstlendiği yeniden-dağıtımcı işlev nedeniyle, ücretlilerin tümü açısından daha olumlu koşulların varlığından söz etmek yanlış olmaz. Akdeniz ülkeleri gibi gelişmemiş refah modellerine sahip ülkelerde de, AB üyeliği sonrası bu yolda gelişmeler sağlandığı bilinmekte. Bu konuları epeyce konuştuk; bunlar üzerinde daha fazla durmadan, öteki uçta yer alan ve hem küresel oyunculuğa doğru yol alan hem birçok açıdan tehditkâr özellikler taşıyan Çin örneğine yer vermek istiyorum.

Çin ve Hindistan'ın yükselen ekonomiler olarak varlıkları iyi bilinmekte; ancak bunların arkasındaki gerçekler pek konuşulmamaktadır.

Oysa bunların yol açtığı rekabet tehdidini anlamak için en önemli rehber, çalışma yaşamındaki gerçekler olabilir; bu tehdidin hem küreselleşmenin hem emeğin geleceği açısından anlamı da büyük. Örneğin Çin, sahip olduğu avantajlarla yabancı yatırımcıların yöneldiği ülkelerin başında geliyor; ancak bu ülkenin avantajını en başta, sömürülen emeğin sağladığı da yadsınamayacak bir gerçek. Çin'de inanılmaz derecede düşük ücretler ve uzun çalışma saatleriyle kırsal kesimden endüstri bölgelerine göç eden ve yatakhanelerde üst üste yaşayan milyonlarca çocuk yaştaki genç emeğin istismarına dayalı bir büyüme sürdürülüyor. Görünüşe bakılırsa sendikal örgütlenme de, üst ve alt örgütler de kurulmuş durumda; ancak sendikalar işçileri değil, Parti'yi korumak durumunda. Özetle, şöyle söylenmekte (China Labour Bullatin, 2009a, s. 10): "İşçi sendikasının her düzeydeki örgütleri bilinçli olarak Parti'nin liderliğini kabul etmek, Parti'nin çizgisini, ilkelerini ve politikalarını izlemek ve Merkez Komite kararlarıyla uyum sağlamak zorundadırlar." Bu durumda ne ücretlerin yeterliliğinden ne zamanında ödenmesinden ne de insanca çalışma koşullarından söz edilebiliyor. Onların bu sefaletinin tüm ülkelerdeki emek için, eski ve yeni birçok kâbusu hortlattığı da söylenebilir.

Bu nedenle Çin'e ilişkin daha ayrıntılı bilgi vermek istiyorum.

Çin: Yeni Bir Küresel Oyuncu; Neye Karşın, Kim İçin?

Çin, 1980 başlarında "piyasa reformu" ve "açık kapı" politikasıyla, kamu işletmelerini özel sektöre, pazarını da dışarıya açtı. Örneğin 1980 yılında işletmelerin % 0,8'i özel sektörde iken, 1995 yılında bu oran % 17'ye çıkmış, devlet elindeki işletmelerin oranı da % 64,7'ye inmiştir (Xinping Guan, 2000, s. 119). Öte yandan Çin, sahip olduğu avantajlar nedeniyle yabancı yatırımların en çok yöneldiği ülkelerden biri olmuş ve son 20-25 yılda yükselen ekonomiler listesinde ilk sıralara kadar çıkmıştır. Örneğin 1991-2000 arasında yılda ortalama % 10,4, 2006'da % 11,6, 2007'de % 11,9 büyüyen Çin'in, 2008 yılında da % 9,4 oranında büyümeye devam ettiği tahmin edilmektedir (WB, 2009, s. 142,144). 2007 yılında doğrudan yatırımların tutarı 140 milyar dolara yakın ve bunun önümüzdeki yıllarda artarak devam etmesi beklenmekte.

Hızla büyüyen ve yapısal bir değişim geçiren Çin'de bu değişimin çok sayıda sosyo-ekonomik sonucu var. Örneğin, daha önce "düşük gelirli bir ülkede refah devleti" niteliği gösteren Çin'in, değişen koşullar ve artan ihtiyaçlara karşın refah harcamalarını artırmak yerine kısarak, eskiden devletçe sağlanan eğitim, sağlık, konut gibi hizmetler için yapılan harcamalara kişilerin katılımı koşulunu getirerek "özel refah"

modeline doğru bir değişim içine girdiği ve ancak yoklamalı ödemelerin (*means tested*) değişiklik yapılmadan devam ettiği belirtilmektedir (Guan, 2000, s. 122-123). Buna bağlı olarak, ülke hızla büyürken, ülke içindeki gelir dağılımı da, toplumsal uzlaşma da bozulmaktadır. Daha önce verdiğim rakamların gösterdiği gibi, çalışanların ve yoksul kesimlerin protesto ve eylemlerine sıklıkla rastlanmaktadır. 1990'da en yoksul % 20'nin gelirdeki payı % 9 iken, 1998'de bu pay % 5,5'e düşmüş; en zengin % 20'nin payı ise % 38'den % 52,3'e çıkmıştır (Guan, 2000, s. 124). 1995-2002 yılları arasında değişim daha da çarpıcı. 1995'te nüfusun en yoksul % 10'u toplam net gelirin % 2'si, ikinci % 10 ise % 3,8'ini alırken, 2002'de en alttaki % 10'ların geliri sırasıyla % 0,7 ve % 2,1'e düşmüş; en tepedeki % 10'un geliri % 31'den % 41'e çıkmıştır (Shi Li; Renwei Zhao, 2007, s. 14). En üst gelir grubu açısından yedi yıl içinde 10 puanlık bir artışın dikkat çekici olduğu açık ve bunu devlet kapitalizmine geçişin kimileri için yarattığı fırsatlara bağlamak da kaçınılmaz. Ancak böylece en alt ve en üst % 10 arasındaki gelir farkı da 1995'te 15,1 iken, 2002'de 59,1'e yükselmekte, Gini katsayısı 0,40'dan 0,55'e doğru ilerlemekte ve sonuç olarak gelir dağılımı açısından adaletsiz bir ülke tablosu ortaya çıkmaktadır.

Kuşkusuz, Çin'de geçmişe göre yoksulluk azaldı. Ancak hem eşitsizlik ve adaletsizlik büyümekte hem milyonlar için içler acısı bir çalışma yaşamı ortaya çıkmaktadır. 2007 yılında 1,3 milyarı geçen nüfusun 790 bine ulaşan işgücü içinde 130 milyonu göçmen işçidir.[17] Yani çoğunlukla, geri kalmış Batı'daki köyünden Doğu'daki, üretim zincirlerinin yer aldığı kasaba ve kentlere göç etmiş, buralardaki imalat endüstrisi ve hizmet sektöründe inanılmaz düşük ücretlerle çalışan işçilerdir. Örneğin resmi istatistiklere göre göçmen işçilerin üçte biri ayda 500 yuan ve daha az, % 40'ı 800 yuan, üçte birinden azı da 800 yuandan fazla kazanmaktadır. Yapılan bazı araştırmalar ise aylık ücretlerin daha da düşük olduğunu göstermektedir. Örneğin bir araştırmaya göre göçmen işçilerin üçte birinin aylık ücreti 300-500 yuan arasındadır (China Labour Bulletin, 2007, s. 12-17). Birinci Bölüm'de değinildiği gibi, dolar bazında söylersek, kentli imalat işçisi ortalama olarak saatte 1,06 dolar, küçük kasaba ve kırsal kesimdeki imalat işçisi ise saatte 45 sent kazanmakta, giydirilmiş ücretle bu rakam 64 sente çıkmaktadır (Gereffi, 2009, s. 43-49). Buna bağlı olarak, kent işçilerinin aylık ücretleri

17 Burada yer verdiğim istatistikler, China Labour Bulletin gibi doğrudan Çin kaynağından alınmış verilerdir. Ancak bu kaynakta da, istihdam, işsizlik, göçmen işçi gibi konularda ya resmi istatistik olmadığı ya da verilen sayılara pek güvenilemeyeceği belirtilmekte; bu nedenle verilen sayılar net olmaktan çok tahmini. Dolayısıyla farklılıklar da ortaya çıkabilmektedir.

ile göçmen işçilerin aylıkları arasında en az 4 kat fark bulunmaktadır. Bu işçiler açısından daha büyük sorun ise, ödenmeyen ücretlerdir. Resmi açıklamalara göre, 2005-2007 yılları arasında ödenmeyen ücretlerin toplamı 66 trilyon yuana çıkmıştır ve bu konuda en sorunlu sektör de inşaat sektörüdür (China Labour Bulletin, 2009, s. 30).

Bunların çoğu da, yoksulluktan kurtulmak üzere aileleri tarafından çalışmaya gönderilen çocuklar veya çocuk yaştaki gençlerdir. Çocuk işgücü ile ilgili araştırmada, her ne kadar Çin'de çalışma yaşının 15 olduğunu gösteren yasalar varsa da, özellikle küçük işletmelerde buna pek uyulmadığını ortaya koyan bulgulara yer verilmekte ve çocuk yaştaki bu gençlerin erişkinlere göre daha düşük ücretlerle ve günde 11-12 saat (bazen 14 saat) çalıştırıldıkları ifade edilmektedir (China Labour Bulletin, 2007, s. 17-18). Öte yandan, yine yasalara göre ücretlerin aylık ödenmesi gerekirken, birçok işletmede çalışanların genç, bekâr ve işyerinin yatakhanesinde kalan gençler olmasından yararlanılarak ücretler yıllık ödenmekte, geri kalan zamanda işçilerin küçük harcamaları için gereken küçük avanslar verilmektedir. Böylece yoksul ve çalışmaya muhtaç, ailesine yardım etmek zorunda olmalarından yararlanılan gençler, bir yandan alacağı düşük ücretten harcama yapacak durumda olmadığından üst üste yaşanılan yatakhanelerde barınmaya (birçok işyerinde, aşağı kat çalışma alanı, yukarı kat yatakhane olarak kullanılacak şekilde bir düzenlemeye gidildiği belirtilmekte), öte yandan sabahtan gece yarılarına kadar çalışmaya razı olmakta.

Çin Sendikalar Federasyonu'nun toplam 209 milyon üyesinden 66 milyonunun göçmen işçi olduğu belirtilmekte; Federasyon'un işçileri koruma açısından güçlü bir konumda bulunmasına karşın, Parti'nin organı olmaya daha fazla önem vermesi nedeniyle, işçilerin haklarını ancak sosyal istikrar ve Parti'nin politikalarını güçlendirmek amacıyla korumaya çalıştığı, yaşanan onca eylem karşısındaki tutumunun da bu amaçlar doğrultusunda biçimlendiği söylenmektedir (China Labour Bulletin, 2009, s. 3). Federasyon'a göre toplu sözleşmeler yaklaşık 130 milyon işçiyi kapsamakta; ancak grev hakkının olmaması gibi, toplu görüşmeler de yönetim ile sendika arasında bir seremoniden öte anlam taşımamaktadır. Örneğin 2008 yılında Çin'de 100'den fazla mağazası bulunan Wallmart ile yapılan toplu görüşmelere, bir işyerindeki sendika başkanının bazı maddeler koydurmak istemesi üzerine, Wallmart'ın başka bir işletmedeki sendika temsilcisine sözleşme imzalatılarak sendika başkanını devre dışı bırakmasına benzer olaylar az değildir.

Sanırım, Çin'in yükselen ekonomik gücünden söz edenlerin, burada yaşayan ve çalışanların koşullarından da söz etmeleri beklenir; ama

öyle olmuyor. Bunun yerine, yükselen bu yeni ekonomik güçten ve başta sahip olduğu rekabet gücü olmak üzere yarattığı tehditlerden bahsediliyor. Tüketici ucuz mal, sermaye ucuz emekle birlikte çok büyük bir pazar bulduğuna sevinirken, Çin'deki koşulların iyileşmesi de yılların akışına bırakılıyor. Oysa o meşhur İrlanda türküsündeki gibi sormak gerekir: "Daha kaç kök söksün bu halk, yerini bulsun diye hak?" Cevabı esen rüzgâra ya da kim bilir kaç kuşağın yok olduğu yüz yıllara bırakmaktan başka çare yok mu?

Küresel İşgücü Piyasasında Yeni Eğilimler: "Sosyal Şart" Arayışları ve "Sosyal Sözleşme"

1990 sonlarında küreselleşen dünyada insan hakları, yoksulluk gibi konularda artan duyarlılığın yanı sıra, çalışma standartları konusunda da ayyuka çıkan şikâyetlere rağmen önlenemeyen olumsuz koşulların varlığı ve bu konularda ulus-devletlerin bilinen yetersizliği karşısında yeni eğilimlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu eğilimlerden biri, çalışma standartlarına aldırmayan ülkelerden gelen, rekabetin önlenmesine yönelik arayışlar, öteki ise, iş dünyasının bu standartlar açısından oto-kontrollerinin sağlanmasıdır.

2000'li yıllara girerken BM'nin Milenyum Hedefleri'ni gündeme getirmesi gibi, WB, OECD, IMF gibi kuruluşlar da kendi programlarında yoksullukla mücadele ve insani gelişmeyi hedefleyen bazı kıstasları dikkate almaya başladılar. Küresel düzeyde artan eşitsizlik ve adaletsizliğin sakıncaları karşısında, bir şeyler yapılması gerekmekte; ancak ekonominin işleyişine ve politikalarına dokunulmaktan kaçınılmaktadır. Bu durumda, kalkınma yardımlarını mutlak yoksulluğun azaltılmasına bağlamak ve çalışma standartlarına aldırmayan ülkelerden gelen ticarete karşı bazı caydırıcı kurallar koymak en akılcı yol olarak görünmektedir.

Öte yandan, ortaya çıkan ve ucu küresel şirketlere dokunan olumsuzluklar karşısında, özellikle küresel şirketlerin kamuoyundaki imajlarının düzeltilmesi ve neoliberal politikaların meşruiyet kaybının önlenmesine de ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun sonucunda iş dünyası da oto-kontrol yoluyla olumsuz koşulların önlenmesinde rol alabileceği veya sosyal sorumluluk projeleriyle toplumun sorunlarına el atabileceği düşüncesiyle bu yolda çaba harcamaya yönelmektedir. Her iki alandaki gelişmelerde, hem BM'nin çabaları ve bu doğrultuda daha somut bazı hedefler belirlemesinin hem yükselen küresel muhalefetin payı olduğu kuşkusuz.

Sosyal Şart

Gelişmiş ülkelerce, azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden gelen mallara karşı kendi üretimlerini korumak üzere öne sürülen "sosyal-damping" konusu uzun süredir gündemde. Bunun iki nedeni var: Birincisi, bu ülkelerde çalışma yaşamındaki standartları korumak ve "koşulların dibe doğru gitmesini" önlemek; ikincisi ise, yüksek maliyetli ülkelerden düşük maliyetli ülkelere kaçan yatırımlar nedeniyle vergi gelirinin azalması ve dolayısıyla sosyal harcamalar üzerindeki tehditlerin artmasını bir ölçüde engellemek. Bu nedenlere bağlı olarak gelişmiş ülkeler ve buralardaki sendikalar, özellikle de Amerikan sendikacılığı tarafından savunulan ve 1996 yılında WTO düzeyindeki müzakerelere giren sosyal şart küresel ticarette sosyo-ekonomik hakların korunmasına ilişkin bir şart olduğundan, bu anlamda, düzenlenmiş kapitalizmin vahşi kapitalizme karşı kendini savunma tepkisi ve arayışı olarak nitelendirilebilir. Gelişmiş ülkelerde çalışma yaşamındaki standartların korunması için, ithalat yapılan ülkelerden de bazı standartlara uyması istenmekte, bu standartlara uymayan ülkelerden gelecek mal ithalatının durdurulması amaçlanmaktadır. Ancak yoğun tartışmalara karşın, bu yoldaki önerilerin uluslararası ticaret anlaşmalarına, WTO kuralları arasına girebilmesi henüz sağlanmış değildir. Çünkü hem gelişmekte olan ülkeler hem işverenler henüz bu tür kriterlere karşı çıkmaktadır.

Aslında ücretli çalışanları koruyan temel ILO sözleşmelerinin, küresel ticarette dikkate alınacak kriterler niteliğine kavuşması olumlu bir adım olarak nitelendirilebilir. Ancak bu kriterlerin bu ülkelerdeki koşulları iyileştirmek yerine gelişmiş ülkelerin rekabet güçlerini koruma amacıyla gündeme geldiği düşünüldüğünde, bu olumlu bakış o kadar da doğru görünmemekte. Sosyal şart uygulaması, hakları haksız rekabeti önlemek için kullanılacak araçlara indirgeyeceği gibi, sosyal şartı denetleyecek küresel kuruluşların ne kadar demokratik ve tarafsız olacakları, ne kadar şeffaf ve iyi bir denetim sağlayacakları da oldukça kuşkulu. Bunun da ötesinde, sosyal şartın sermayeyi değil, sermayenin önceliklerini politikalara aktarma kayışı durumuna gelen ulus-devletleri hedeflediği bilinirken, bunun uygulama açısından temel bir sınırlama anlamına geleceğini düşünmemek mümkün değil (Leah F. Vosko, 2002, s. 22). Gelişmekte olan ülkelerin bu konudaki yetersizlikleri bilindiği gibi, çalışma koşullarıyla ilgili sözleşmelerin kabulü ve uygulanması konusunda görevli ve ilkesel olarak en çok duyarlı olması gereken ILO'nun bile, son yıllarda yalnız güç kaybetmekle kalmayıp, ABD'nin etkisi altına girerek çalışma koşullarıyla ilgili konularda daha esnek bir tutum aldığı görülmekte.

Örneğin ILO tarafından 1998 yılında açıklanan Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Deklarasyonu, örgütlenme özgürlüğü, toplu pazarlık hakkı, zorunlu çalışmanın önlenmesi, çocuk çalıştırmaya son verilmesi ve ayrımcılığın ortadan kalkması gibi minumum kuralları saptamıştır; sosyal şart tartışmaları da bu Sosyal Deklarasyon'dan sonra hız kazanmıştır. Ancak Sosyal Deklarasyon'un da, çalışma yaşamıyla ilgili haklar sınırlı biçimde ele alınır ve küresel sermayeyi hedef almayan özellikleri korunurken, yetersiz kaldığı açıktır. Ve serbest ticareti vurgulayan bu yaklaşımıyla, aslında sosyal şartı önleyen bir niteliği olduğu söylenmektedir. (Vosko, 2002, s. 31). Bu Deklarasyon'u eleştirenler de destekleyenler de var; ancak Sosyal Deklarasyon'un, küreselleşen işgücü piyasası içinde ILO sözleşmelerince belirlenen ilke ve kuralların esnekleşme ve gerileme sürecine girmesi gibi gerçekleri değiştirmediği de ortada. Bunlar bilinirken, çalışma koşullarındaki temel standartların küresel ticarete konu olan araçlara dönüşmesi, böylece bir hüküm veya değer kazanmasını ilkesel olarak yanlış bulmamak mümkün değil.

Kuşkusuz, gelişmekte olan ülkelerden bu konuda yükselen itirazlar, ilkesel olmaktan çok, rekabet gücü gibi, bu ülkelerin çıkarlarına yönelik yakınmalar. Emek-yoğun sektörlerin yaygın olduğu, düşük katma değerli malların üretildiği ve dolayısıyla sermaye birikiminin oldukça sınırlı olduğu, işgücü verimliliğinin görece düşük kaldığı gelişmekte olan ülkelerin bu standartlara uydukları takdirde ucuz emek-ucuz maliyet avantajını kaybedecekleri açık. Öte yandan bu denetimlerin güçlü ülkelerin politik baskılarına konu olmayacağının, ülkeler arasında ayrımcılık yapılmayacağının garantisi de yok ve bu konuda bir güven duyulması kolay değil. Gelişmekte olan ülkelerdeki işçi kuruluşlarından da sosyal şart uygulamasına karşı olumsuz tepkilerin yükseldiği görülmekte. Bu tepkilere hak vermesek de, bir dereceye kadar onların da işlerini yitirmek gibi anlaşılabilir nedenleri olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak, amaç çalışma yaşamındaki koşulların düzeltilmesi ise, bu amacın farklı önlem ve uygulamalarla gerçekleşeceğini düşünmekte yarar var. Örneğin, her şeyden önce insanın ve emeğin değerini yükseltmeye yönelik yaklaşımların esas alınması önemli; yoksa rekabet gücünü artırmanın değil. Bu yaklaşımın, özellikle Amerikan sendikacılığı gibi, küresel şirketlerin gelişmekte olan ülkelerdeki üretiminden gelen yoğun rekabetle karşılaşan sendikalar tarafından benimsenmesi beklenir. Her yerde küresel şirketler üzerinde çalışma standartlarına uyum yönünde baskıların artırılması ya da küresel eylemlere gidilmesi yönünde öncülük edecekleri umulurken, Amerikan sendikacılığının hem ABD'yi hem ABD şirketlerinin politikalarını destekleyen tutumla-

rı iyi bilinmekte. Oysa Amerikan sendikaları dahil tüm sendikalar için asıl kurtuluş, işlerin daha adil paylaşımı, esnekliğin insan-emeğin ihtiyaçlarını dikkate alacak biçimde kullanılması, iş-gelir ilişkisinin farklı düzenlemelere konu olması gibi değişikliklere destek vermekten geçiyor. Kaldı ki, sosyal şart gibi bir uygulamaya gidilmesi için, gelişmekte olan ülkelerin bu standartları yakalamasına destek verecek politika ve katkıların bütünleştirilmesi gerekli. Küreselleşmenin ve kapitalizmin mantığının buna aykırı olduğunu biliyoruz. Ya sendikaların mantığı?

Örneğin sosyal şartın, ülkelerden önce küresel şirketleri hedef alması ve onların ve bağlantılı oldukları tüm alt-işverenlerin temel standartları ihlalleri halinde, ulusal ve küresel piyasada bazı yaptırımlarla karşılaşmaları, sosyal şart uygulaması açısından daha anlamlı olabilir. Kuşkusuz, burada da izleme, denetleme ve yaptırım sorunları olacaktır. Ancak bu standartlar var edilmek isteniyorsa, öncelikle bunları uygulamak durumunda olan firmaları sorumlu tutmak ve hem ulusal hem küresel ticarette onlar açısından denetim getirmek daha anlamlı görünmektedir. Örneğin Çin'in her tür çalışma standardının gerisindeki koşulları ortada; bu durumdan Çin'de yatırım yapan küresel şirketleri sorumlu tutmamak mümkün mü? Aşağıda değineceğim gibi, küresel şirketlerin Doğu ve Güneydoğu Asya'daki yatırımlarıyla ilgili sınırlı denetimler bile, tabloyu açıkça ortaya koymakta.

Bu sorumluluğun ne anlama geleceği iyi bilindiğinden, sosyal şartın işverenlerce istenmediğini görüyoruz. Uluslararası İşverenler Örgütü, genelde tüm işverenlerin ticaret ile sosyal şart arasında bir bağ kurulmasına karşı çıktığını söylemekte. İşveren örgütü, hem serbest piyasa ekonomisinin gelişmekte olan ülkelere daha fazla gelişme ve çalışma standartlarını yükseltme olanağı sunduğu hem sosyal şartın gelişmekte olan ülkelerin rekabet avantajlarını kullanmalarını önleyeceği gibi iki gerekçeden söz etmektedir (IEO, 2006, s. 2-3). Onlara göre, uluslararası düzeyde kabul edilmiş insan hakları ve ülkelerin hukukuna uymak konusuyla verimlilik ve piyasadaki duruma bağlı olan ücretler, çalışma saatleri, işçi ve işveren arasında kararlaştırılacak konuların ayrı tutulması gerekir. İkinci olarak, gelişmekte olan ülkelerde çalışma yaşamıyla ilgili yasal düzenlemelerin olmadığından değil, aksine katı kuralların varlığından söz edilebilir. Bu katılık, enformel istihdama yol açan önemli bir neden olmaktadır. Yasaların uygulanamaması sorununu ise başka yollarla çözmek gerekir. Ticareti düzenleyen kurallardan WTO, çalışma yaşamıyla ilgili kurallardan ILO sorumludur; iki alanın farklılığı gibi, iki kurumun işleyişi de farklıdır ve teknik olarak bu iki alanın birlikte düzenlenmesi mümkün değildir.

Bu yaklaşımın WTO tarafından da kabul edildiği anlaşılmaktadır. 1996 Singapur toplantısında WTO, çalışma yaşamıyla ilgili meselenin ILO'nun alanına girdiğini, ticaret kuralları ve rekabet avantajlarının bu konuları düzenlemek için kullanılamayacağını, düşük ücretli ülkelerin kıyaslamalı üstünlüklerinin bir uzlaşma konusu olamayacağını ifade etmektedir (WTO, 1996).

Sonuç olarak, çok yönlü muhalefet nedeniyle WTO çevresinde sosyal şartı uygulamaya koyacak genel bir kural kabul edilmiş değildir. Buna karşın AB, Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (*Generalized System of Preferences*) ile, insan hakları, çalışma yaşamı ve çevrenin korunmasıyla ilgili bazı koşulları anlaşmalara konu yapmaktadır. Bunun yanı sıra BM'nin küresel şirketlerle yaptığı genel nitelikli Sosyal Sözleşme, bu konuda atılmış bir başka adım olmaktadır.

Birleşmiş Milletler Sosyal Sözleşmesi

2000 yılında hayata geçen BM Sosyal Sözleşmesi (*Social Compact*), iş dünyasının öteki sosyal aktörlerle birlikte BM'nin sürdürülebilir ve eşit küresel ekonomi vizyonunun başarılması açısından sorumlu şirket vatandaşlığının geliştirilmesi yolunda gönüllü bir girişim olarak tanımlanmaktadır (UNGC, 2005, s. 2). 2005 yılında ikinci aşamaya geçen Sosyal Sözleşme'de (BMSS), hem bütünleşmenin gerçekleşmesi hem kötüye kullanılmasının önlenmesi yolunda bazı önlemler alınmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmakta. Bu nedenle örgütlenmesinin yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulmakta ve üye şirketlerin katkılarıyla oluşacak bir fon kurulması kararlaştırılmaktadır; bu fon yoluyla BMSS'nin etkinliğinin artırılmasının istendiği anlaşılmaktadır.

BMSS, 10 temel ilkenin kabul edilmesine dayanmaktadır: Bunlar insan hakları (insan haklarının kabulü, insan hakları ihlallerine gitmemek), çalışma koşulları (sendikal örgütlenme ve pazarlık hakkını tanımak), her tür zorunlu çalışmayı elimine etmek (çocuk çalıştırmamak ve ayrımcılığı önlemek), çevreyi koruma (çevreyi koruyucu yaklaşımları desteklemek, çevresel sorumluluğu geliştirecek girişimlerde bulunmak, çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesini desteklemek) ve rüşvet, zorbalık gibi tüm yozlaşmalara karşı çalışmak olarak belirlenmektedir. Başlangıçta birkaç büyük şirketle başlayan Sosyal Sözleşme'ye günümüzde 2.500 şirketin katıldığı, bunlar arasında 500 global şirketin, 100 tane de çok büyük işletmenin bulunduğu bildirilmekte. Katılımcıların % 30'unun küçük ve orta işletmelerden oluştuğu, 400-500 dolayında da sivil toplum kuruluşunun (STK) bulunduğu söylenmektedir (Ethi-

cal Corporation, 2006, s. 35). BM Sosyal Sözleşmesi'nin kurucusu ve başkanı Georg Kell, sözleşmenin son birkaç yılda olgunlaşmakla birlikte, sözleşme ilkeleri açısından önde gidenlerle geride kalanların bir arada bulunduğundan söz etmekte ve uygulamanın sağlanması açısından STK'ların büyük rolü olduğunu söylemektedir. Vardığı sonuç ise, gönüllü uygulamaların düzenlemelerin yerini alacağı söylenemese de, gönüllülüğe bağlı uygulamaların da bir anlam taşıdığı ve farklı ihtiyaçlara farklı yanıtlar vermek gerektiği biçimindedir (Kell, 2006, s. 36).

Buna karşın sivil toplum kuruluşlarından gelen bilgiler pek iç açıcı değil. 2004 yılında yapılan Sosyal Sözleşme Zirvesi'nde Greenpeace, EarthRights, Amnesty International, Oxfam gibi BMSS'nin uygulanmasını izleyen kuruluşlardan gelen temsilciler, Sosyal Sözleşme üyelerinin özellikle gelişmekte olan ülkelerde söz konusu ilkeleri uygulamaktan uzak kaldıklarını gösteren örnekler sunmuşlardır (UN, 2004). Örneğin BMSS üyesi Oxfam adına, bu sorunların Oxfam tarafından Sosyal Sözleşme bünyesine de getirildiği ve bu ilkelere uyan şirketler olmasına karşın, özellikle Amerikan şirketlerinden sözleşme ilkelerine karşı agresif bir muhalefet sergilendiği yolunda eleştiriler getirilmiş. Sözleşmenin etkinlik kazanması için, üye olmak, kurallara uymak, uygulamadaki standartları netleştirmek, şikâyetleri kaydeden bir ombudsman kurumu oluşturmak, şirket faaliyetlerini şeffaflaştırmak ve BM kurallarına uyumun küresel şirketlerin sorumlulukları arasına tam olarak girmesini sağlamak gibi değişikliklere ihtiyaç olduğuna, bunların gerçekleşmesi için de sözleşme dışından gelecek baskıların gerekliliğine işaret edilmiştir.

Özetle, Sosyal Sözleşme'nin çalışma yaşamıyla ilgili hakların uygulanabilmesi açısından ve bugünkü sistem içinde olumlu yanları olduğu düşünülebilir. Ancak BM sözleşmelerini onaylayan ülkelerin insan haklarını ihlal etmesi gibi, Sosyal Sözleşme'nin ilkelerinin de katılımcılar tarafından ihlal edilmesini önlemek kolay değil; üretimin küresel düzeyde parçalandığı, enformel sektörün büyüdüğü koşullarda ne denetim ne yaptırımlar yeterli olabilir. Sözleşme açısından en önemli görevin STK'lara düştüğü ve denetimin STK'lar yoluyla gerçekleştiği düşünüldüğünde ise, STK'ların gücünün ulusal ve küresel düzeyde tüketicilerin çalışma koşullarıyla ilgili duyarlılığının artmasına bağlı olduğu açık. Burada küçük bir not düşmeden geçemeyeceğim: Bu konuda bir gelişme sağlanması ise, ancak toplumsal-küresel bir emek anlayışı ve farkındalığı ile mümkün görünmekte.

İşverenlerin kamuoyundan gelen tepkilerle çocuk çalıştırmama, çevreye zarar vermeme, çalışma standartlarına uyma gibi konularda kendi-

lerini bağlayıcı kurallar, yani yasalar yerine gönüllülüğe bağlı yumuşak (*soft*) uygulamalara yönelmeleri gibi bir eğilimin, liberal anlayışla bağdaştığı açık. Bunları gönüllü sosyal şart ya da sosyal sorumluluk uygulamaları olarak değerlendirerek, özellikle Kuzey ülkelerindeki sivil toplumun duyarlılığı ölçüsünde, bazı olumlu sonuçlar verebileceğini düşünenler de var. Oysa, uygulamalar çocuk çalıştırmanın azaltılması gibi çok temel bir konu hariç –ki onun da başarısının kesinliğinden söz etmek zor– bu yolla etkili bir önlem sağlanacağını göstermemekte. Örneğin BM ve ILO'nun çocuk çalıştırılmasını önleyen ilkelerinin, ABD'ye ihraç edilen giyim-konfeksiyon sektöründe çocuk çalıştırmayı azaltan sonuçları olduğu, Nike'ın 18 yaşından küçükleri çalıştırmayacağını açıkladığı ya da en büyük 100 şirket içinde İngiltere kökenli 9 firmadan altısının, denizaşırı ortaklıkları ve taşeron firmaları dahil her işletmede çalışma koşullarıyla ilgili asgari kuralları onaylayan açıklamalar yaptığı türünde gelişmelerden söz edilmekte (Deacon, 2000, s. 25). Ancak yaşanan gerçekler karşısında bu gibi açıklamalar "devede kulak" kalmakta. Öte yandan, yeterince şeffaflık ve dışarıdan denetim sağlanmadıkça: Bu tür açıklamaların uygulamayla ne ölçüde örtüştüğünü bilmek kolay değil.

İşletmelerin kabul ettikleri standartların uygulanmasının denetlenmesi konusu da sorunlu. Örneğin bu koşulların yerinde izlenmesi için oluşturulan kuruluşlar ya kâr amaçlı ve piyasada iş gören denetim firmaları ya kâr amaçlı olmayan, fakat küresel şirketlerce oluşturulan ve denetlenen gönüllü kuruluşlar ya da içinde şirketlerin, üniversitelerin ve bazı STK'ların yer aldığı çok ortaklı kuruluşlar olmaktadır (Wells, 2007, s. 53 ve devamı). Her durumda bu incelemelerin finansal kaynağını şirketler sağladığı gibi, gidilen işletmelere önceden haber verilmekte, görüşülecek işçileri şirketler belirlemekte, hatta soruları kontrol etmek gibi olanaklara sahip olmaktadırlar. Bu nedenle küresel şirketlerin gelişmekte olan ülkelerdeki bağlantılarında yapılan incelemelerin istenilen sonucu vermediği çok açık.

Örneğin STK'ların Meksika ve Guatemala'da konfeksiyon sektöründeki küresel şirketlerle bağlantılı fabrikalarda yaptığı inceleme sonrasında, STK'ların bu alanda etkin bir güç olmaları ve yerel düzeyde şikâyet ve bilgi toplama olanaklarının artmasına bağlı olarak, işçi kuruluşlarının çalışma yaşamıyla ilgili kuralların uygulanmasını sağlamalarını kolaylaştıran etkilerinden söz edilmekte. Bununla birlikte, bu etkinin gerçekleşmesi için gereken koşullar da dile getirilmekte. (Cesar A. Rodriguez Garavito, 2005, s. 228). Bu tür kodların kabul edildiği şirketlerde, bireysel işçilerin eğitimi, şikâyet yollarının açık tutulma-

sı, yerel sendikaların kapasitelerinin güçlendirilmesi gibi gelişmelerle karşılaşıldığı söylenmekle birlikte, hakların uygulanması konusunda bağımsız ve şeffaf izleme-denetleme mekanizmalarının önemli olduğu da vurgulanmaktadır. Yani bu gibi sözleşme ve taahhütlerin duyarlılık ve izlenmeye bağlı olarak hakların uygulanmasında az çok etkili olacakları düşünülmekte; ancak, bağımsız ve sürekli bir izlemenin sağlanmasının içerdiği zorluklarla bu kuralların hükmünün geçmediği yaygın enformel sektörün baskısı da vurgulanmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Asya'da yapılan incelemeler ise, küresel şirketlerle yapılan sözleşmenin hiçbir hükmünün olmadığını gösteren bilgiler ortaya koymaktadır. Örneğin Çin ile ilgili bilgiler BM'nin 2009 Raporu'nda da tekrarlanmakta ve göçmen işçilerin kent işçilerine göre ortalama % 50 daha az ücret aldığı, çalışma saatlerinin uzunluğu, 10 işçiden yalnızca 1'inin sağlık ve yaşlılık sigortasının bulunduğu, hastalananların köylerine dönüp orada tedavi olma yoluna gittikleri, 14-20 milyon arasında ilköğretimi terk etmiş çocuk bulunduğu, göçmenlerin çalıştığı 10 işyerinden 8'inde sendika veya işçi temsilcisi gibi örgütlenmelerin bulunmadığı belirtilmektedir (BM, 2009, s. 52). Buna karşılık Çin'de ve Güneydoğu Asya'da küresel şirketlerin denetiminde yapılan incelemelerde, yasalara ve BM Sözleşmesi'ne aykırı uygulamalardan söz edilmezken, ya olumlu örnekler üzerinde durulmakta ya da Nike'a iş yapan 569 üretici firmanın üçte birinde (Çin'de ise % 93'ünde) fazla mesai ödenmeden haftada 60 saatten fazla çalışmanın normal olduğu gibi bir sonuç ortaya konmaktadır (Wells, 2007, s. 61)

Özetle, ne serbestleşmeden ve neoliberal politikalardan vazgeçebilen ne küresel şirketler üzerinde yaptırım uygulayabilen Batı dünyasının gönüllü uygulamalara ve tüketici bilincine bel bağlamasını anlayabiliriz. Oysa çevre, sağlık, hijyen gibi konularda az da olsa yükselen tüketici bilinci, çalışma koşulları konusunda çok ilgisiz. Örneğin ücretler, uzun çalışma saatleri, tehlikeli çalışma koşullarının iyileşmesi konusunda önemli bir tüketici duyarlılığından söz edilemez. Tüketici davranışlarını araştıran çalışmalar, tüketicinin alım kararlarını, sosyal sorumluluktan çok, fiyat, tat ve elverişlilik gibi koşulların etkilediğini göstermekte (Gay W. Seidman, 2004, s. 126); böyle olunca da sivil toplum yoluyla ulusal veya küresel bir denetim yükselememektedir. Öte yandan, küresel şirketlerin doğrudan ortaklıklarında değilse de taşeronlarında, yasaların bile hükmü geçmezken gönüllülük esasına dayalı sözleşmelere uyulmasını beklemek, epeyce hayalci bir yaklaşım olsa gerek. Bunun bilinmediği de düşünülemez.

İngiltere'de hükümete bağlı Uluslararası Gelişme Departmanı'nın

(DFID) hazırladığı Çalışma Yaşamıyla İlgili Standartlar başlıklı 2004 tarihli rapor, zengin ülkelerin sıkıntılarını ve tıkanıklığını ortaya koymak açısından ilginç. Rapor, alışıldığı gibi çalışma yaşamıyla ilgili koruyucu standartların hayata geçmesinin önemine ve bunun yoksulluğun azaltılmasıyla ilgisine dikkat çekmekte. Bu yolda, ilk olarak "etik tüketici" anlayışının gelişmesinin getirdiği bazı avantajlardan ve ulusal ve uluslararası düzeyde atılan bazı olumlu adımlardan söz etmekte. Bununla birlikte, esas olarak ulus-devletlerin sorumluluğunu vurgulamakta ve ulus-devletlerin işçi haklarının sosyal ve ekonomik açıdan sağladığı katkılar konusunda ikna edilmesi, hatta zorlanması gerektiğinden bahsetmektedir. Bunun gibi, küresel şirketlerin kurallara uygun davranma sözünün, gelişmekte olan ülkelerde bunların dışında kalan milyonlarca işçi için bir anlamı olmayacağı ve çoğu kadın olan evde çalışanları kapsamayacağı gibi sınırlarından da söz edilirken, bu ülkelerdeki serbest ticaret bölgelerinin, gerçekten "serbest" olması gibi aykırılıklar da zikredilmektedir (DFID, 2004, s. 22).

Saptamalar doğru; ancak önerilerdeki sınırlılık dikkat çekici. Önerilenler şöyle: Gelişmekte olan ülkelerde siyasal diyalog yoluyla yoksulluğun azaltılması için işçilerin haklarını ve çalışma standartlarını desteklemek; teknik yardım ve kapasite-geliştirmek yoluyla işçi haklarını desteklemek; formel sektörde çalışanlar ile bunun dışında kalanlar arasında ittifaklar oluşturmak; devletlerin insan hakları ihlallerini önlemek için politik ve yasal mekanizmaları güçlendirmek; yoksulluğun önlenmesi için küresel işbirliğini genişletmek (DFID, 2004, s. 29-30). Ne kadar yeni, değil mi? Öte yandan, çalışma standartlarının uygulanabilmesi için, sendikaların ulusal düzeyde örgütlenmemiş kesimlerle dayanışma ve işbirliğini geliştirmesi gerektiği söylenmekte; fakat sendikalar arasında uluslararası dayanışma konusunda, kadınlara karşı ayrımcılığın önlenmesi yolunda bir işbirliğinden öte bir şey söylenmemektedir. Küresel yoksulluğun önlenmesi için ise küresel işbirliğini geliştirmek gibi muğlak bir ifadeden başka bir söylem kullanılamamaktadır. Aslında nelerin gerekli olduğu bilinmez mi? Bilinir de, söylenmez, söylenemez.

Örneğin, çocuk çalıştırmanın engellenmesi gibi sınırlı bir alanda bile, olumlu sonuçlar alınması için yasal sınırlamaların ve denetimlerin yeterli olmayacağı, gerçekte bu ülkelerde yaşayan ve çocuklarını çalıştırmak zorunda olan ailelerin gelirlerini yükseltecek önlemlere gerek duyulduğu iyi bilinmekte. Bu yapılmadığı takdirde, çocuklar için enformel sektörde, yasadışı işlerde çalışmak gibi çok kötü koşulların oluştuğu da görülmekte; ancak önlemleri bu boyuta taşımak zengin ülkeler için epeyce maliyetli. Dolayısıyla çözüm, sosyal şart yolundaki önlem-

lere veya küresel işletmelerin gönlündeki "soft" uygulamalara, yani gelişmekte olan ülkelerle küresel şirketlerin "insafına" bırakılmakta. Bunların da, sorunların çözümlenmesi açısından işe yaramadığı ortada.

Emeğin konumu açısından ortaya çıkan koşulları, belli başlı özellikleriyle derleyip toplamaya çalıştım. Söylenecek daha çok şey olduğu kuşkusuz; ancak ortaya çıkan tablonun iyice tamamlanmasını bir yana bırakıp, bu çerçevedeki temel yaklaşımları ve yapılan tartışmaları birkaç başlık altında irdelemek istiyorum.

"Emek Hallerine" İlişkin Tartışmalar

Günümüzde emek, emekçi kavramları ideolojik bulunduklarından pek kullanılmaz oldular; bunlar yerine ücretliler, işgücü, çalışanlar gibi kavramları tercih ediyoruz. Evet, emek artık yalnız sektörel ve niteliksel değil, çalışma biçimleri, cinsiyet ve milliyet durumları, formel ve enformel ilişkileriyle çok parçalı bir yapı göstermekte ve bugüne kadar olmadığı ölçüde farklılaşmaktadır. Bu nedenle emek ve sınıf anlayışının geçersizleştiği öne sürülmektedir. Öte yandan, günümüzde emek giderek daha fazla teknolojinin arkasında ve içinde görünmez hale gelmekte veya ev-içi emek gibi, ekonomik olarak değerlendirilmese de hayati önem taşıyan emek türlerinin değeri daha iyi anlaşılmaktadır. Tüm bunlar, hem üretken ve üretken olmayan veya ücretli ve ücretsiz emek tartışmalarını yeniden gündeme sokmakta, hem de geniş anlamlı bir emek tanımlamasına ve tüm insan faaliyetlerine içkin bir "emek" anlayışına ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Yukarıda, istihdam yetersizliği, düşük ücretli, korunaksız ya da standart dışı çalışmalar, çalışan yoksullar gibi terimler kullanılmak suretiyle soyutlayarak anlatılan emek halleri, emek açısından ana renkleri görmekte işimize yarıyor. Ancak daha önce de söyledim; bunlar insan gerçeğinden uzaklaşmak gibi bir tehlike de içeriyor. Örneğin işsiz sayıları, işsiz insanın gerçeğini ne kadar anlatabilir? İşsizlik, en temel ihtiyaçların karşılanmasından yoksun olma durumunu anlattığı gibi, her gün yaşanan, bir yerlere veya birilerine bağımlılık, umutsuzluk, yetersizlik, korku ve geleceksizlik anlamına da gelmekte. Bu sıkışmışlığı, hangi insan hali, insan hakkı, özgürlük tartışması içine sokabiliriz, düşünmek gerek. Veya işsizlikten geçici, kısmen kurtuluş anlamına gelen standart dışı çalışma biçimlerine ne demeli?

Tüm bunların yanı sıra, emeğin görünmezliği ya da değersizleşmesi gibi bir gerçek de var. Örneğin teknoloji ile emeğin kol gücü ile akıl

gücünün iç içe geçtiği çalışma biçimleri artarken, bir yandan emek görünmez olmakta, öte yandan nitelik daha çabuk değer yitirmekte ve gerçekte çalışanların büyük çoğunluğu için bir "proleterleşme" süreci ortaya çıkmaktadır. Kamuda ve özel sektörde, bilgisayar kullansa da rutin işleri yapan yaygın bir büro personeli bulunmaktadır ve bu personelin yerini alacak işgücü durmadan artmaktadır. Bankalarda çalışan personeli düşünün: Çoğu üniversite mezunu; ama yaptıkları tek şey sabahtan akşama kadar bir ekran başında oturup, bazı sayıları ve bilgileri bilgisayara girmek. Bu işler sistemin işleyişi için vazgeçilmez niteliktedir ve çalışanlarda hem belirli bir niteliğe hem işe bağlılığa ihtiyaç vardır; ancak bilgisayar desteğiyle bu işleri yapmak sıradanlaştıkça, bu personelin niteliği de yaptığı iş de değer yitirmektedir. Buna karşın işsizlik nedeniyle birçok işe, o işin gerektirdiğinden daha yüksek nitelikli insanlar başvurmakta, bunlar işe alınmaktadır.

Öte yandan, nitelikli ve yüksek statülü işlerde çalışanların çoğunu ilgilendiren ve küreselleşmeye, otomasyona ve yaşlanmaya bağlı olduğu düşünülen, "işe yaramazlık kâbusundan" söz edilebilir. Küreselleşme ve teknoloji beraberliği artık hizmet sektöründeki işlerin de küresel işgücü piyasasına konu olmasını mümkün kılmakta, belirli nitelikteki emek de artan iş bulma kaygısını yaşar duruma gelmektedir. Yeni kapitalizm kültüründen söz ettiği kitabında Sennett, Hindistan'daki çağrı merkezlerinde en az iki dil bilen kişilerin çalıştığını, pek çok çağrı merkezi işçisinin iki yıl ya da daha uzun üniversite öğrenimi gördüğünü, iş başında da eğitim aldığını ama buna karşın "bu insanlara tiksindirici ölçüde düşük ücret" ödendiğini söylüyor (Richard Sennett, 2009, s. 64-65). Otomasyon açısından verdiği örnek de ilginç: 1998-2002 yılları arasında Sprint Corporation, ileri ses tanıma yazılımı kullanarak verimliliğini % 15, gelirini ise her yıl % 4,3 artırırken, bu dört yıllık dönem içinde ödediği maaşlarda toplam 11.500 işçinin maaşı tutarında kesinti yapmıştır (Sennett, 2009, s. 68).

Vardığı bir başka sonuç, geçmişte teknolojilerin hizmet sektöründe yeni ve daha fazla iş yaratacağı yönündeki beklentinin haklı yanı olsa da, bugün artık makinelerin insana öykünmediği, örneğin insanın ulaşamayacağı hızda çalışan bilgisayarların ortaya çıktığı ve makinelerin insanların yapamadığı ekonomik değerde işler yaptıkça, "işe yaramazlık" duygusunun artığı ve artacağı yönünde (Sennett, 2009, s. 69). Yaşlanma da, yeni bilgi ve enerji ihtiyacı artan çalışma yaşamında işe yaramazlık duygusunu artıran bir başka neden. Bir yandan ömrü uzatırken, öte yandan insan-emeğini erkenden işe yaramaz kılıp kenara koyan bu sistem

içinde yeni bir emek kuramına ve çatışma alanının genişletilmesine ne kadar ihtiyaç olduğu ortada.

Kısacası, bu sistem insansız fabrikalara doğru gitmekle övünürken, böyle bir düzende insan-emeğe ne olacağı sorusunu bir yana koymaktadır. Daha el değmemiş topraklar ve buralarda yaşayan çalışmaya muhtaç milyonlarca emek varken, ne çalışma süresini azaltmaya ne çalışma koşullarını iyileştirmeye ihtiyaç vardır. İşsizlik kâbus gibi çökmüş, gencecik bedenlerin beli bükülmüş, geçim sıkıntısıyla çocuklar satılmış ya da okul yerine çalışmaya koşulmuş; bunlar ekonomik sistemin umurunda değil, biliyoruz. Ve ancak siyaset, koruyucu bir şeyler üretebilmekte. Buna bağlı olarak, siyasetin daha etkin kullanıldığı ülkelerde, başka birçok konunun yanı sıra emekle ilgili tartışmaların da daha yoğun olduğu söylenebilir.

Çalışma yaşamında değişen koşullar ve emeğin artan sorunlarıyla ilgili tartışmaları, gerçekçi-liberal çizgiden radikalliğe uzanan bir eksende ele almak mümkün. Emeği bir üretim faktörü olarak ele alanlar, post-Fordist üretimden, bunun gerektirdiği üretim anlayışı, örgütlenme ve emek kullanımından söz etmekte, bu çerçevedeki değişim ve ihtiyaçları dile getirmektedirler. Bu yaklaşımın sahiplerini liberal-gerçekçi grup olarak nitelemek yanlış olmaz. İkinci grupta, liberal ekonomi politikalarını benimsemekle birlikte, hem değişen koşullara uyum sağlamak hem emeği korumak isteyen ve benimsediği toplum modelinin sentezci yaklaşımını hâlâ sürdürmeye çalışan Avrupa ve değişen koşullara uyum açısından benimsediği politikalar yer almakta. Bunlar karşısında, hem emeğin önemini vurgulayan hem onun bir meta olarak görülmesine karşı çıkanlar yer almakta ve değişen koşullarda yeni bir emek kuramı ve anlayışı oluşturulmak istenmektedir. Bu tartışmaları sürdürenler de post-Marksist grup olarak düşünülebilir. Bir de tüm bunların dışında kalan ve emek ve çalışma anlayışını sorgulamanın yanı sıra ücretli çalışma-gelir ilişkisini ortadan kaldırmaktan yana olanlar var; bunları da, daha radikal görüşler olarak niteleyebiliriz.

"İnsan-Emeği" Kapana Sıkıştıran Öneriler

Kapitalizmin gelişmesiyle emeğin üretim ilişkilerinde alınıp satılan bir meta haline gelmesi, bir yandan işgücü piyasasının bilinen arz ve talep kurallarına göre belirlenmesine ve çoğu kez emek aleyhine sonuçlar vermesine yol açarken, yalnız yaşamak ve geçinmek için değil, aynı zamanda "insan olarak varoluşu" adına da emeği, piyasaya bağımlı konuma getirmektedir. "Çalışma yeteneğinden başka hiçbir şeye sahip bulunmayan bir sınıf" olarak işçinin sermayeye bağımlılığı (Marx, 1976, s. 199) yaratılırken, bu bağımlılık ve zorunluluk, aynı

zamanda yaratılan "çalışma ahlakı" (*work-ethic*) ile desteklenmekte ve işi olmak, yalnız geçinmek değil, kendine güven, toplumsal statü ve saygınlık anlamına da gelmektedir. Kuşkusuz, insanlık tarihi boyunca, birçok toplum ve din açısından da insan emeğinin yüceltilmesinden söz edilebilir. Ancak bu anlayış içinde, hem yalnızca metalaşan insan emeğinin yüceltilmesi hem emeğin değerli-değersiz gibi gruplara ayrılarak aşağılanması söz konusu. Örneğin kadının ailenin, çocukların bakımı için harcadığı onca emeğin ekonomik açıdan değeri yoktur; bu emeğin kadını yücelttiği de söylenemez.

Ücretli emeği yücelten iş ahlakı, kapitalizm için, emeğin bağımlılığını sağlama almanın en önemli yolu; çünkü kölelikten kurtulup "özgürleşen" emeği yalnız maddi değil, ahlaki normlar, bireysel ve toplumsal ödüllerle de kendine bağlamak gerekmekte. "Böyle bir çalışma ahlakı ve disiplininin yaratılması, kuşkusuz endüstriyel üretimin sürekliliği ve büyümesi için şarttı. Zenginliğin genişletilmesinde en önemli kaynak olarak kullanılan üretim hacmi, "canlı emeğin" doğrudan üretici faaliyete sokulmasına ve bu faaliyetin mantığına boyun eğmesine bağlıydı (Bauman, 1999, s. 33). İnsanın hem zorunluluktan hem doğru ve iyi bulduğundan benimsediği ücretli çalışma, böylece modern toplumun da temeli haline geldi. Tabii ki, teknolojik değişime bağlı olarak emeğin niteliği ve yaptığı iş değişmekte, özgürlük anlayışı ve istemi de değişime uğramakta ve bu süreç içinde çalışma ahlakını sürdürmek ve emeğin sermayeye bağımlılığını sağlamak açısından farklı araçlar kullanmak gerekmektedir.

Ama her durumda metalaşan emek, hem geçinebilmek hem toplumsal normlara uyum sağlayabilmek için çalışmak zorundadır. Emeğin "satıldığı" bir de piyasa vardır: "işgücü piyasası." Herhangi bir mal gibi işgücüne ihtiyaç duyanlarla (işgücü talebi) iş arayanlardan (işgücü arzı) oluşan bu piyasa da, her arz ve talep ilişkisinde olduğu gibi, talebin veya arzın bol veya kıt olmasına bağlı olarak yüksek veya düşük ücret, yüksek veya düşük istihdam düzeyi gibi farklı dengelerde buluşulur. Emek arzı emek talebinden daha fazlaysa –ki genelde düşük ve yarı nitelikli emek için her zaman durum böyledir– ya düşük ücretlere ya işsizliğe, çok zaman da her ikisine birden razı olmaktan başka çare yoktur. İşgücünü piyasada işlem gören bir mal haline getirdiğinizde, insan-emeğe ait kaygıları daha baştan bir kenara koymanız gerekmekte. Bu nedenle klasik iktisatçılar, emeğin ücretinin belirlenmesinde ancak "geçimlik ücret" anlayışını mümkün görmüşler, nüfus artışının bu ücreti daha da düşürme olasılığından söz etmişler ve emek adına "yazıklanmanın" ötesinde bir çare gösterememişlerdir.

O günden bugüne birçok şey değişmiştir diyebilirsiniz: örneğin ekonomik gelişme sürecine giren hemen tüm ülkelerde, en azından yasal olarak, çıplak ücret yerine sosyal ücret anlayışı kabul edilmiştir ve bu anlayış doğrultusunda insan emeğine çıplak ücreti dışında birçok ekleme, yan ödeme yapılmaktadır; ya da bir kısım işgücünü kapsayan işsizlik sigortasından söz edilmektedir. Peki, bugün iş bulabilenlerin büyük bölümünün geçimlik ücret anlayışının modern versiyonu olan asgari ücretle çalışmasına, birçok ülkede enformel sektörde, yani sosyal güvenlik şemsiyesi dışında çalışanların çokluğuna, günümüzde çalışan yoksullar kavramıyla anlatıldığı gibi iş bulmanın yoksulluktan kurtulmaya yetmemesine ne demeli? Ne dendiğini biliyoruz: *işgücü fazlalığı.*

Şimdi, değişen üretim teknikleri ve örgütlenmesi, yeni teknolojiler ve sektörler, buna göre değişen emek ihtiyacı ve küreselleşen işgücü piyasası gibi gerçekler var ve bu gerçekler karşısında artık "işgücü fazlalığı" her gün artmakta. Ne yapılacak? Piyasa kuralları ne emrediyorsa, o: Bu emirlerden biri, istihdamda, çalışma koşulları, ücretler, güvence gibi sosyal devlet anlayışı çerçevesinde kazanılan tüm kuralların esnetilmesi. Pazar değişkendir, rekabet fazladır, işgücünün üretkenliğini artırmak ve maliyetleri düşürmek için esnek koşullara, daha doğrusu türlü biçimde kullanılacak emeğe ihtiyaç vardır. Esneklik, yukarıda da söylediğim gibi, gelişmekte olan ülkelerde işgücü piyasasının genel halidir; ancak şimdi hem gelişmiş ekonomiler hem gelişmekte olan ülkelerde yasalar çerçevesinde iş gören büyük işletmeler de kuralların esnemesine ihtiyaç duymakta ve böylece esneklik, birçok farklı biçimler alarak çeşitlenmektedir. Günümüzde liberal-gerçekçilerin dilinden düşürmediği birinci slogan, "esnekliktir" Ancak değişen işgücü ihtiyacı için istenilen bu esneklik, işgücünün değişen ihtiyaçları için düşünülmez.

Öte yandan, ileri teknolojiler daha nitelikli işgücü gerektirdiği gibi, rekabet de yalnızca ucuz ve esnek işgücü kullanımıyla gerçekleşemeyeceğinden, hem iş öncesinde hem iş sırasındaki eğitim üzerinde daha fazla durulmaktadır. Buna bağlı olarak, öne çıkan ikinci slogan "nitelik ve eğitimdir". Artık olabildiğince çok insanın iş bulması istenmektedir; refah devletinin işsizlerin yükünü kaldırması giderek zorlaştığından çalışma devletine (*workfare*) geçilmekte, bu anlayış içinde de, çalışabilen herkesin işgücü piyasasına yönlendirilmesi gerekmektedir. *Workfare* devlet ise, işgücünün piyasada iş bulma şansını artırmak açısından yatırım yapmaya razı olmakta; ancak işgücünden de hem iş ararken eğitime katılmasını hem piyasadaki değişken koşullara ve düşük standartlara razı olmasını istemektedir.

Bununla bağlantılı bir üçüncü slogan da , "sosyal sermaye"dir; bununla da, artık yalnız işgücünün değil, tüm toplumun yatırım yapılması gereken bir sermaye olarak görüldüğü anlatılmaktadır. Kuşkusuz, insana yatırım olumlu bir şeydir; ancak bu yatırımdan daha çok insanın ekonomik hedeflerle bütünleşmesini sağlamaya yönelik bir nitelik gelişimi anlaşıldığında, bu yatırımın insanın daha fazla araçsallaşmasına hizmet edeceğini düşünmemek mümkün değil. Sosyal sermaye anlayışında, büyük ölçüde böyle bir tehlike var.

Toplumsal sermaye ile ilgili tanımlardan biri şu (Lisa Adkins, 2005, s. 196-197): Toplumsal bütünleşme anlamında sosyal sermaye, karşılıklılık, güven ve işbirliği olarak ve toplumu "biz" anlayışı ve ortak amaçlar çerçevesinde bir araya getirecek "sosyal harç" olarak anlaşılır. Şöyle söylemek mümkün: Sosyal bütünleşme açısından bugüne dek önemli olan refah devleti ve sosyal politika anlayışının yerine, artık sermaye ve devletle bütünleşmiş bir toplum anlayışının "harç" görevi üstlenmesi istenmektedir. Çalışma odaklı bu istem *workfare* toplumla, yani toplumun sermayeye dönüştüğü ve buna rıza gösterdiği toplum anlayışıyla çok iyi uyuşmaktadır.

Kısacası tekno-kapitalizm veya geç-kapitalizm, tüm toplumu kendi hedefleri doğrultusunda harekete geçirilecek bir yatırım alanı olarak görmektedir. İşgücü piyasası içinde nitelikli çekirdek-işgücü açısından sistemin büyük bir sorunu yoktur; bir yandan onlara sürekli yatırım yapılacak ve işletme kültürüyle bütünleşmeleri sağlanacaktır, öte yandan başarı-güç motifleriyle yaratıcı özelliklerini işletmelerin emrine vermelerinin yolu bulunacaktır. Bu grubun dışında kalan ve az ya da yarı nitelikli işgücü için ise, işgücü piyasasının reforme edilmesine ihtiyaç vardır. Bunlar, bir yandan eğitim, yeniden eğitim, ömür boyu eğitim yoluyla nitelikleri geliştirilecek, öte yandan daha korunaksız işlere razı olmaları gerekecek kitlelerdir. İş bulamayanlar, çalışan yoksullar, yoksul emekliler ise, sosyal yardıma muhtaç kitleler olarak himmete muhtaç durumda yaşayacaklardır.

Görülüyor ki piyasanın, insanın gelişmesi ve yaratıcılığının artırılmasına yönelik bir derdi yoktur; "verimlilik ve kâr tanrısı" adına, durmadan artan "işgücü" fazlalığını karşılayabilmek için, istihdam edilebilirliği artırmak, istihdamı, ücretleri, çalışma koşullarını esnekleştirmek yeterli ve gereklidir. Böylece geniş kitleler, "işsizlik, düşük statülü güvencesiz işler, sosyal yardım" kapanına kıstırılır ve kitleler isyan edinceye dek bu "kıstırma" önemli bir sorun da olmaz. Aksine piyasa anlayışının insan-emek için geçerli kılınması, kapitalizmi büyük bir dertten kurtarır. Gelir çalışmaya bağlanmakta fakat gelir sağlayacak

yeterli iş yaratılamadığından iş kıymete binmekte, insana da işsizlik ve yoksulluğa razı olmaktan başka seçenek kalmamaktadır. Bu durum "kapan" değil de nedir?

"Kapitalist süreç toplumsal düzeyde ne kadar yaygınlık kazanırsa, sömürü ilişkisinin baskıcı içeriği de o kadar belirgin, sağlam bir yapı kazanır. Burada paradoksal olan, sömürü ilişkisinin genelliğinin ilişkiyi daha da yaygınlaştırmak yerine ortadan kaldırıyor gözükmesidir" (Hardt ve Negri, 2003, s. 191). Sanırım bu deyiş, günümüzdeki emek-sermaye ilişkisini iyi açıklamakta. Artık emek ile sermaye arasında siyasal yoldan, emeği hukuka ve devlete dahil ederek, bir başka deyişle refah devleti aracılığıyla sağlanan uzlaşmaya da, bu uzlaşmanın sağlanmasında kullanılan, sendikalar gibi aracılara da pek fazla gerek duyulmamaktadır. Refah devleti geri çekilir, sendikal örgütlenmeler zayıflar, *emek ve sömürü görünmez* kılınırken, insan-emeğe ne olduğu sorusu da ortadan kalkar.

Oysa yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız emek halleri, işgücünün değil, insan-emeğin halleridir. Yoğun işsizlik, çalışılsa da yoksulluktan kurtulamamak, çocukluğunu yaşamadan işgücüne dönüşmek, yerinden yurdundan kopup kaçak yaşamaya, iş bulmaya çalışmak, niteliğinin altında işlere razı olmak ya da hep yetersiz kalma korkusu yaşamak, iş ve özel yaşam arasında koşuşturup duran bir kadın olarak ne özel yaşamda ne işte yeterli olamamaktan ötürü kaygılanmak ve tüm bunlar arasında insan olmak, kendini gerçekleştirmek ne demektir unutmak. Buna karşın çokluk için elde kalan nedir? İşe yarar "işgücü" olmaya çalışmak ve bunun karşılığında tüketici olmakla avunmak.

İş Güvencesinden "Esne-Güvence"ye[18] *Geçen Avrupa*

Avrupa'nın küreselleşme ve değişen koşulların istihdam üzerinde yarattığı baskılar karşısında daha fazla ikilemle karşılaştığına önceden değinmiştik; küresel dayatmalara ve esneklik istemine uyum, koruyucu kurallara devam ikilemi karşısında, ülkelere göre uygulanan politikalar değişmekte; fakat ne yönde karar verilirse verilsin, öteki yönde olumsuzluklarla karşılaşılmaktadır. Öte yandan işgücü yapısındaki değişim de esneklik gerektirmekte, bu kez de sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık sisteminde bölünmeler yaşanmaktadır. Kimisi standartları daha fazla esnetmekte, kimisi standartları korumaya çabalarken, işgücü açı-

18. *Flexicurity* kavramı ile esne-güvence anlatılmak istendiğinden, Türkçe tercümesinin de böyle yapılması doğru olabilir. Ancak ben *flexicurity*'de yapılan kısaltmaya benzer bir kısaltma yaparak, esne-güvence gibi bir karşılığı kullanmayı tercih ettim; bununla aslında neyin neyin esnetilmeye çalışıldığının da daha iyi ifade edildiğini düşünüyorum.

sından içeride ve dışarıda kalanlar veya birincil ve ikincil işgücü piyasaları gibi ayrımlara neden olmakta, kimisi de İskandinav ülkeleri gibi hem koruyucu standartları hem de evrensel yaklaşımları korumakta ve daha başarılı sonuçlar alabilmekte fakat bunları daha ne kadar sürdüreceği bilinememektedir. Bugün Avrupa genelinde esneklik yönünde bir kabul, istihdam artışını sağlayacak aktif istihdam politikaları ve koruma politikalarının devamı yönünde kararlar alındığını biliyoruz. İstihdam artışı için belirli hedefler saptanmakta, Avrupa düzeyinde istihdam eylem programları uygulamaya konmakta, işgücünün niteliğini geliştirme amaçlı programlar önem kazanmakta ve böylece işsizliğin ve korunaksız işlerin azalacağı umudu sürdürülmektedir.

Kısacası Avrupa, işgücü piyasasında reform arayışında ve liberal değerlerle sosyal kaygılar arasında hep izlemeye çalıştığı sentezci yolu burada da bulmaya çalışmakta. Bulmaya çalıştığı çizgiyi de, "esne-güvence" (*flexicurity*) kavramıyla anlatıyor.

Kavramın ilk olarak 1995 yılında Danimarkalı Profesör Hans Adriaansens tarafından kullanılmaya başlandığı ve iş güvencesinden istihdam güvencesine geçiş olarak tanımlandığı ifade edilmekte; yani sürekli işlerin azalması ve işten çıkarmaların kolaylaşmasının getirdiği iş güvencesinin kaybı, istihdam fırsatları ve sosyal güvenlikle telafi edilecektir (EFILWC, 2007, s. 8). Daha sonra bu kavram ve anlayışın tüm Avrupa'ya yayıldığı ve 2000 yılındaki Lizbon Zirvesi'nde kavrama atıfta bulunulduğu görülmekte.

Kısacası, 30 yıldır alt edilemeyen işsizlik ve 25-30 milyon işsizin varlığıyla, küresel piyasaları kaybetme endişesi Avrupa'yı da değişime zorlamakta ve Avrupa daha fazla esnekliğin kabulüne doğru yol almaktadır. Ancak bugüne dek önemsenen koruyucu politikalardan da vazgeçilemediğinden ikisini bir araya getirme ihtiyacıyla yeni arayışlara yönelmektedir. Avrupa Komisyonu bu ihtiyacı ve arayışı şöyle ifade etmektedir (EU, Com, 2007, s. 4-5): "Avrupa, değişimi ve yeni sosyal riskleri yönetebilmek için daha fazla ve daha iyi işler yaratmak, işgücü piyasasındaki tabakalaşmayı önlemek zorunda.(...) Bütünleşmiş bir "*flexicurity*" yaklaşımı için yenilenmiş Lizbon Stratejisi'nin amaçlarını başarmaya, özellikle daha fazla ve daha iyi işlerle, aynı zamanda Avrupa sosyal modellerini yenilemeye ihtiyaç var.(...) *Flexicurity,* Avrupa vatandaşlarına daha yüksek istihdam güvencesi, yani aktif yaşamlarının her aşamasında daha kolay iş bulmalarını ve hızla değişen ekonomik koşullarda iyi bir kariyer yapma olanağı, aynı zamanda işçi ve işverenlere küreselleşmenin getirdiği fırsatları yakalamalarına da yardımcı

olmayı amaçlamaktadır.(...) Böylece esneklik ve güvenliğin birbirlerini güçlendireceği bir durum yaratılacaktır."

AB çerçevesinde "esne-güvence" politikalarının dört bileşeninden söz edilmektedir: Esnek ve güvenilir hizmet sözleşmeleri, geniş çaplı ömür boyu eğitim stratejileri, etkin işgücü piyasası politikaları, modern sosyal güvenlik sistemleri. Bunların gerçekleştirilmesi açısından da sosyal ortakların kendi aralarında ve hükümetlerle olan diyaloğunun önemine işaret edilmektedir.

Söz konusu bileşenlerin gösterdiği gibi, iş güvencesi (*job security*) işgücü piyasası güvencesine doğru bir dönüşüm geçirmektedir (Peter Auer, 2007, s. 4). Güvence konusu işletme dışına çıkarılarak, çeşitli firmalarda çalışmayı içerecek biçimde, istihdam güvencesi ile işgücü piyasası politikalarını bir ölçüde bütünleştiren yeni bir birleştirilmiş güvenlik ortaya çıkarmaktadır. İşe esneklik sağlanırken, kişiye de önce farklı istihdam olanakları, sonra da koruyucu işgücü piyasası politikalarıyla güvence sağlanması amaçlanmaktadır. Esneklik ve güvence konusunda üye ülkeler arasında farklılıklar ortaya çıktığı, örneğin esne-güvence konusunda başarılı uygulamaları olan İsveç, Danimarka ve Hollanda'da farklı politikalar uygulandığı, bununla birlikte, hepsinin ortak noktasının işgücü piyasasına yönelik yüksek harcamalar olduğu belirtilmektedir (Auer, 2007). Bu ülkelerden yola çıkıldığında, esnegüvence politikalarının başarılı sonuç vermesi için de işgücü piyasası politikalarına GSMH'nin % 4'ü kadar bir pay ayrılmasının gerektiği söylenmekte.

Sonuç olarak, esne-güvence, çalışan açısından nihai ve asıl güvenceyi işgücü piyasası politikalarına havale ettiğinden, başarısı da işgücü piyasasındaki aktif politikaları güçlendirmeye, bu alandaki harcamaları artırmaya bağlı. Bu politikalarla ilgili birinci sorun alanı bu. Kamuya düşen bu harcamaları artırmak için vergi gelirlerini artırmak gerekeceği açık; oysa günümüzdeki ekonomik sistemin en çok itiraz ettiği noktalardan biri de bu. Bu durumda, yine ülkelere ve refah modellerine, siyasal iktidarlara göre değişen ölçülerde bir harcama ve koruma politikaları geliştirilecek ve farklı sonuçlar alınacak demektir. Öte yandan yüksek işsizlik ve kurallarda katılık ikilemi arasında bir denge arayışının getirdiği esne-güvencenin, işsizlik ve korunaksız işler, bu işlerin getirdiği göreceli yoksulluk gibi sorunlar karşısında ne kadar çözüm olacağı da bilinememektedir.[19] Uygulanan politikalar kadar, işgücü piyasasındaki

19. Fransa ve İngiltere'yi işgücü piyasası politikaları açısından karşılaştıran bir çalışmada, Fransa'da çalışanları koruma açısından içerde ve dışarda kalanlar arasında önemli ayrımlar bulunduğu, bu nedenle gençler arasında işsizlik yükselirken sosyal

sorunların büyüklüğüne göre de farklı sonuçların ortaya çıkacağı açıktır. Son olarak, değişen teknolojiler ve sermayenin hareketliliği ile iş yaratma kapasitesi sınırlı bir büyüme döneminde, esne-güvencenin ücretli çalışanlar adına uzun süreli ve kalıcı bir iyileşme sağlayacağını düşünmek oldukça zor görünüyor.

İşgücü piyasasında önemli bir değişim de, daha fazla kadının çalışma yaşamına katılımıyla ilgili. Böylece, hem tam gün çalışan erkek işgücüne dayalı istihdam yapısı hem "ekmeği kazanan" erkeğe dayalı aile yapısı hem de bunlara bağlı olarak geliştirilen istihdam ve aile politikaları değişmek durumunda. Bir yandan iki üyesi-çalışan aileler artar ve çalışma yaşamında iş ile özel hayatı uyumlu kılacak politikalara ihtiyaç duyulurken, bir yandan daha önce kadınlar tarafından yapılırken şimdi toplum tarafından üstlenilmesi gereken hizmet ihtiyacı artmaktadır. Bunun yanı sıra boşanmaların artışı, ömrün uzaması gibi faktörler de aile yapısını değiştirmekte ve yine sosyal politikalardan medet umulmaktadır.

Özetle, Avrupa'da işgücü piyasasında oldukça önemli bir anlayış değişikliği var; temelde çalışma-gelir ilişkisini güçlendirmeye yönelik bu değişikliklerin neler getireceği tam bilinemese de, Avrupa'nın, hem küresel oyuncu rolünü hem de kendi modelini sürdürmeye yönelik çözüm arayışıyla geleneksel yaklaşımını sürdürdüğü, yani akılcı ve gerçekçi, sentezci ve pragmatik çözümler bulmaya çalıştığı ortada. Açık eşgüdüm yöntemiyle üyeler arasında bu hedef ve vizyon konusunda ortaklıklar sağlamayı başardığı ölçüde toplumsal ve bölgesel uzlaşmasını sürdürmesi muhtemel. Ancak farklı olasılıkların varlığı da yadsınamayacağından, neler olacağını bugünden bilemeyeceğimizi daha önce

---

ortakların gücü nedeniyle reformist bir yaklaşımın da pek kabul görmediği söylenmekte; İngiltere'de ise, işgücüne daha düşük düzeyde destek ve koruma sağlandığı ve işgücü piyasasındaki esneklik gibi reformlara daha hızla geçildiği belirtilmektedir (Anne Daguerre ve Peter Taylor-Gooby, 2003). Gerçi 1997'de iktidara gelen Jospin Hükümetiyle birlikte, tam istihdamı amaçlayan politikalar gündeme gelmiş ve haftalık çalışma süresinin 35 saate inmesi, gençler arasında işsizliğin azalması, iş arayanlara sosyal yardımın yanı sıra iş bulmada kişisel yardımı öngören çok daha aktif politikaların uygulanmaya geçilmesiyle içeridekiler ve dışarıdakiler ayrımı azaltılmışsa da, bunların istihdama katılımının artması ve işsizliğin azalması konusunda pek başarılı olamadıkları da anlaşılmaktadır. Buna karşın İngiltere, hem Thatcher hem de ondan sonra gelen İşçi Parisi döneminde esneklik yönünde daha liberal politikalar izlemiş ve "çalışabilene iş, çalışamayana sosyal güvenlik" sloganı altında, refahı çalışmaya bağlayan (*workfare* veya *welfare-to work*) bir anlayışla, pasif istihdam politikalarından, özellikle gençlere beceri kazandırma ve teşvik etmeye yönelen aktif istihdam politikalarına yönelmiştir. Bu politikalarla istihdama katılım ve işsizlik açısından Fransa'ya göre daha iyi sonuçlar almış; ancak hem çalışma koşullarında esnekliği öngören hem de işsizliği telafi politikalarını sosyal yardıma dönüştüren politikaları sürdürmüştür. İşsizlerin % 81'i için ana destek de bu düşük düzeyli sosyal yardımlar olmaktadır.

söyledik. Alınacak sonuçların yanı sıra emek, sendikalar ve sol partilerin göstereceği tepkilere göre, Avrupa Toplum Modeli'nin de, Avrupa Bütünleşmesi'nin de farklı gelişmeler gösterebileceğini biliyoruz.

Post-Marksist Yaklaşım ve "Toplumsal Emek"

Marksist anlayışın ücretli emek, işçi sınıfı, devrimci özne gibi öncül nitelikteki birçok kavramı gibi hegemonya kavramı da yalnız liberaller tarafından değil, uzun süredir Marksizmin kendi içinde de eleştiri ve tartışma konusu. Sovyetler Birliği yıkılmadan önce ve daha çok Avrupa komünizmi çerçevesinde başlayan bu tartışmaların, Doğu Bloku'nun çöküşüyle daha da keskinleştiği ve birey, özgürlük, demokrasi gibi konuları odak noktasına alarak, Marksist anlayışta çoğunlukla post-Marksizm olarak adlandırılan bir dönüşüme yol açtığı bilinmekte. En başta bireyci ve çoğulcu anlayışı, devrimci özne fikrinden ve sınıfsal mücadeleden vazgeçişi ve demokrasiye vurgu yapışıyla klasik veya Ortodoks Marksizmden ayrılan post-Marksistler, endüstri sonrası bir toplumda "devrimi" olanaklı görmemekle birlikte, kapitalizmin bireysel ve toplumsal açıdan nasıl işlediğini anlamak konusunda Marx'ı önemli bir kaynak olarak kabul etmektedirler (Simon Turmey, 2001, s. 121). Klasik Marksistler tarafından, bunlar "yeni 'hakiki' sosyalizm" gibi tanımlarla veya "yeni revizyonistler" olarak eleştirilmektedir. (Wood, 2006, s. 21). Andre Gorz, Hardt ve Negri, Laclau ve Mouffe, Jameson gibi birçok yazarın bu gruba girdiği bilinmekte.[20]

Emek ve sınıf kavramı Ortodoks ve post-Marksistler arasında en büyük ayrılık noktasını oluşturmaktadır. Bu anlamda emek kuramı açısından üretken ve üretken olmayan emek ayrımı en önemli tartışma noktalarından biridir. Örneğin işçi sınıfının özne rolünü tartışan Andre Gorz, sınıf yerine çokluk fikrine dayalı bir mücadele anlayışını tartışan Hardt ve Negri, postmodernizmi anlamaya çalışan Frderick Jameson gibi, "birey", "otonomi", "demokrasi" üzerine vurgu yapan, sınıf dışındaki sosyal hareketlere dikkat çeken ve sosyalist anlayışa feminist eleştiriler getiren bir dolu post-Marksist yaklaşım var. Bu tartışmalar asıl

20. Ellen Meksins Wood "Sınıftan Kaçış" başlığını taşıyan kitabında, Althuser, Poulantzas, Gorz, Laclau ve Mouffe gibi birçok yazarın düşünce ve yaklaşımlarını, "sosyalizmi işçi sınıfı ve çıkarlarında cisimleşen bir proje" olduğu noktasından hareketle ele alıp eleştirmekte, bu arada Raymond Williams'ı sosyalist hareketi çok geniş bir alana yayılan ve değişen çıkarlar çerçevesinde tanımlamaya yönelse de, işçi sınıfının çıkarlarıyla genel çıkarların çakıştığını ve ortaya çıkan toplumsal hareketlerin merkezdeki ekonomik yapıya dokunmadıkça sınırlı kalacaklarını söylemesine bağlı olarak, eleştirdiği öteki yazarlardan ayrı tutmaktadır. Oysa, bana göre, Williams'ın "İkibine Doğru" kitabı, yazarın post-Marksizmin öncüleri arasında sayılmasını gerektirecek birçok farklı ve radikal önermeyle dolu.

konumuz değil; ancak ele aldığımız konular açısından gerekli oldukça bu yaklaşımlara ve yazarlara yer veriyorum ve bu bölümde de aynı yolu izleyeceğim. Bu geniş tartışma çerçevesi içinde emeğin yeniden kavramsallaştırılması, emek konusundaki tartışmalarda bir diğer çıkış yolu olarak düşünülebilir; biraz bakalım.

Marx, çalışmayı, "...işçinin gerekli geçim araçlarını sağlamak için bir başkasına sattığı bir yaşam faaliyetidir. Böylece, yaşam faaliyeti, kendisi için bir var olabilme aracından başka bir şey değildir. O, yaşamak için çalışır. Hatta kendisine göre çalışmak, kendi yaşamının bir bölümü değil, daha çok yaşamından yapılan bir özveridir" (Marx, 1976, s. 188) diye tanımlar. Bu tanımlama içinde ücretli çalışmayı insan faaliyetinin belirli bir alanını kapsayan bir faaliyet olarak aldığını söyleyebiliriz. Ancak kapitalizmle emek arasındaki temel antagonizmayı ücretli emek ve ücretli emeğin artıdeğeri üzerinden kurduğu, emeğin öteki biçimlerini gözden ırak tuttuğu da açıktır. Buna karşın Fine ve Saad-Filho şu savunmayı getirmekte (Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho, 2006, s. 61): "Marx'a göre emek, 'doğrudan doğruya artıdeğer üretmek için işe alınmışsa üretici' olmaktadır ve bu çerçevede yalnız ücretsiz kadın emeği değil, bağımsız çalışanlar, yöneticiler, ticaret ve mali alımsatım işlerinde çalışanlar, kısaca satış için meta üretmeyen ücretlileri de kapsayacak biçimde geniş bir 'üretici' olmayan emek ayrımı yapıldığı doğrudur; ancak Marx'ın '*kapitalist emeğe*' özgü bu ayrımı, ele aldığı sistemden kaynaklanmaktadır. Öyle de olsa, bu ayrımın hem çok dar kaldığı hem en çok kapitalizmin işine yaradığı unutulamaz."

Emeğin böylece üretken ve üretken olmayan emek veya ücretli ve ücetsiz emek olarak ayrılması ve buradan kaynaklanan bir sınıf anlayışına varılmasını eleştiren post-Marksistler ve feminist iktisatçılar açısından, genellikle artıdeğer üretimi ve bu nedenle emek-sermaye arasındaki temel çatışma konusunda bir farklılık yoktur. Ancak emek ve sınıf kavrayışları farklılaşmaktadır. Bir yandan emek, insanın geçimini sağladığı "ücretli emeğe" indirgenemeyecek kadar geniş bir faaliyet olarak düşünülmekte, öte yandan insan, yalnız iş ve çalışmayla sınırlandırılamayacak bir varlık olarak görüldüğünden, emek ve sınıf anlayışıyla tanımlanması yetersiz bulunmaktadır.

Sınıf tartışmaları bir yana, emeğin yeniden kavramsallaştırılmasını gerektiren gelişmeler konumuz açısından önemli. Teknolojik gelişme mal üretim sürecini değiştirdiği gibi, mal üretimini desteklemek üzere geniş bir hizmet sektörü de oluşturmakta ve tüm bu süreçlerde kol emeğinden daha çok kafa emeği kullanılmaktadır. Ancak, hangi türde olursa olsun, tüm bu aşamalarda insan emeği, zamanı, düşüncesi, eyle-

mi kullanılsa da, emek bir o kadar görünmez kılınmaktadır. Bu nedenle hizmet üretimini ve kafa emeğini "üretici emek" kategorisinden çıkarmanın, kapitalizmin emek, sınıf, çatışma kavramlarını "tedavülden kaldıran" yaklaşımlarına yaradığını düşünebiliriz.

Hardt ve Negri'nin teknolojinin, üretimin ve emeğin günümüzde aldığı hal ile ilgili olarak yaptığı saptama bu soruna dikkat çekmektedir (2003, s. 322-324): "Kapitalist üretimin kaynağı bireysel emekten toplumsal emeğe ve sonunda toplumsal sermayeye (özellikle teknolojik yenilikler bakımından) kayar"; ancak bu, "emeğin artık kapitalist üretimin yaratıcı, yenilikçi kaynağı olmaktan çıktığını göstermez, yalnızca, sermayenin onun rolünü yeni bir biçim altında gizemlileştirme gücü kazandığını gösterir.(...) Kapitalist sistem sanki kendiliğinden hep ileriye koşan bir makineymiş, kapitalist bir otomasyonmuş gibi, üretime nesnel bir nitelik atfedilir." Buna karşı, "üretici emeğin kapitalist toplumsal düzende gözden kayboluşunu gerçek kabul etmek ve böylece postmodern bir hukuk anlayışı geliştirmek" düşüncesi benimsenebilir; ancak bu durumda tüm dikkatin "hak/hukuk ve normların hukuki sistem içinde üretimi üzerinde değil dolaşımı üzerinde" toplanacağını da görmek gerekir. Oysa kapitalist üretimin ve ona direnen güçlerin fabrika duvarları arkasına hapsolmadığından hareketle, "emek-değer sürecinde köklü bir dönüşümü kavrayacak bir analiz vasıtasıyla" bugün "nicelikten niteliğe geçen sömürüyü" ortaya koyacak bir emek kuramı oluşturmaya girişmek de mümkündür.

Yazarlar yeni bir emek-değer kuramı arayışının temel noktaları olarak da şunları sıralamakta (2003, s. 398-400): Yeni üretim tarzı, "asli üretici gücün, toplumsal emeğin genel, kapsayıcı ve niteliksel olarak üstün bir sentezi olması ölçüsünde, teknik-bilimsel emek olmasıdır. (...) Bu emeğin öznesi, toplumsal işçi, bir cyborgdur; maddi ve gayri maddi emek arasındaki sınırları sürekli bir o yönde, bir bu yönde kateden makine ve organizma karışımı bir varlık, bir melezdir." Dolayısıyla artık bu işçinin *emeğini toplumsal olarak adlandırmak gerekir* (vurgu yazarın). Bu yeni düzen içinde sömürü sanki ortadan kalkmış ya da toplumun arka biçimlerine itilmiş gibi görünebilir; oysa emeğin toplumsallığı gibi "çatışmanın toplumsallığından" da söz etmek doğru olur. Çünkü, bir yandan teknik-bilimsel canlı emek, kitleselleşmenin bir niteliğidir, öte yandan emek aracılığıyla özgürleşme, yerini ücretli ve el emeğinden özgürleşmeye bırakmıştır ve giderek çatışma, daha güçlü biçimde dilsel alana, "öznel(l)ik üretim alanına yerleşmektedir".

Bu yaklaşım, daha önce irdelediğimiz gibi, kapitalizmin küresel-sosyal sisteme dönüşü ve böylece artan hegemonyasının emek açı-

sından analizidir. Bu analiz çerçevesinde emeği klasik anlayış içinde düşünmek mümkün değil; hem gayri maddi emek ve duygulanımsal emek, entelektüel emek gibi tanımlarla kavranılmaya çalışılan yeni emek biçimlerinden söz etmek hem kapitalizme karşıtlığı yukarıda söylenilen biçimde "toplumsallaştırmak" kaçınılmaz görünüyor.

Bu yaklaşımın emek kavramı ve anlayışını genişlettiği ve değiştirdiği açık. Ve sanırım, bu anlayış çerçevesinde emek kavramına ilişkin bir "iadei itibar"dan söz etmek de yanlış olmaz. Uzun süre hem fiziksel güç kullanımıyla hem ideolojik bir söylemle sınırlanmış biçimde düşünülen emek kavramını, artık kapsayıcı anlamıyla, yani insan-emek (*human labour*) veya toplumsal emek (*social labour*) olarak kullanmak ve toplumsallaşmış üretim içinde farklı işlevler üstlenen her tür emeği değerli görmeye başlamak gerekiyor.

Bu çerçevede toplumsal emek anlayışını, Arendt'in insan etkinliklerini "iş, çalışma, eylem" gibi üçe ayıran ve her birine farklı değer veren yaklaşımına karşın (Hannah Arendt, 2000), bir bütünleştirme çabası olarak görmek mümkün. Arendt konusunda ahkâm kesecek yetkinliğe sahip değilim; ancak bu çekinceyi kayda geçirerek, Arendt'in emek anlayışı ve Marx'a yönelik eleştirilerine biraz değinmekte yarar görüyorum. Arendt, örneğin, "Marx çalışmasının her evresinde insanı bir *animal laborans* (vurgu yazarın) olarak tanımlar ve sonra da onu, bu en büyük ve en insani gücün artık gerekli olmayacağı bir topluma sokar" yolundaki eleştirisi (Arendt, 2000, s. 165), yukarıda da değinildiği gibi, Marksizmin insanı üretken emek olarak görme eğilimine dikkat çekmek açısından önemli. Ancak Marksist yaklaşımdaki emeği, Arendt'in yaklaşımına göre en gerekli fakat bir o kadar da "yaratmaktan uzak" "emek" olarak küçümsemek niye? Ya da Arendt'in ifadesiyle "labor", "bütün üretkenliğin kaynağı ve tam da insaniliğin ifadesi haline getiren" bir genişlikte kullanılıyorsa, yine onun deyişiyle, "Marx, tutarlı doğalcılığı sayesinde 'emek gücünü' doğanın kendisi gibi bir artıdeğer yaratma yeteneğine sahip yaşama gücünün insana özgü tarzı olarak" keşfetmesi (Arendt, 2000, s. 160, 169) olarak anlaşılıyorsa, emek konusundaki asıl indirgemeyi Arendt'in yaptığını düşünmemek mümkün mü?

Kısacası, ne insan emeğinin insanın hayatta kalmasını sağlayan ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan dar bir alana sıkıştırılmasını kabul etmek ne hayatın yeniden-üretimini sağlayan bu emeği küçümsemek doğru olsa gerek. Bunun yerine, hem emeğe üretken ve üretken olmayan ya da ücretli ve ücretsiz emek ayrımı yapmadan bakmak hem "emek-iş-eylem" gibi ayrımlara gitmeden, tüm bunları insan emeğine

içkin ve insan üretkenliğinin çeşitli tezahürleri olarak görmek daha anlamlı olmakta. Emek ve artıdeğer ilişkisi hepsinde var; örneğin fikir, tasarım, bilgi, propaganda, manipülasyon gibi ücreti ödenen hizmetlerde de, alışveriş, ev temizliği gibi günlük işler, çocuk bakımı, gönüllü kuruluş hizmeti gibi ücret karşılığı yapılmayan hizmetlerde de üretilen bir değer var. Öte yandan, feminist çalışmaların vurguladığı gibi görünmeyen ev-içi emeği olmadan (*care*), hayatın yeniden üğretimini sağlamak mümkün değil. Ya da şöyle soralım: Temizlik, çamaşır, ütü gibi "süfli" işler olmadan CEO'lar, genel müdürler, yazarlar, profesörler "değerli" emeklerini ortaya koyabilirler mi?

Aslında emek açısından getirilen bu ayrımın kapitalizme hizmet ettiği ve her tür emekten elde edilen artıdeğerin görmezlikten gelinmesi gibi bir sonuca yol açtığını da unutmamak gerek. Basit bir örnek: Çalışmayan kadın ve eve bakan erkek ilişkisinde kadının yerine getirdiği tüm hizmetler, karşılığı ödenmese de artıdeğer yaratan hizmetlerdir; bu artıdeğere hem erkek hem erkeğin çalıştığı işveren el koymaktadır. Aile içinde ücretsiz sağlanan bakım hizmetlerinin piyasadan sağlanması durumunda epeyce bir bedel tutacağı ortada; oysa aile ilişkisi içinde bu hizmetlerin bedava olması, yalnız erkeği bir bedel ödemekten kurtarmakla kalmamakta, aynı zamanda işverenin göreceli olarak erkek işgücüne daha az ücret ödemesini mümkün kılmakta ve devletin sosyal politika açısından sorumluluklarını azaltmaktadır. Kısacası, ekonomik olarak dikkate alınmayan ve kadını toplumsal anlamda "değersizleştiren" bakım hizmetinin, erkeğe olduğu kadar işverene, ekonomiye ve devlete büyük katkı sağlayan bir "artıdeğer" olarak düşünülmemesi mümkün değil? Tüm bunlar bizi, emeği daha geniş anlamda ve insan ilişkileri temelinde tanımlamaya, toplumsallaştığı tezine sahip çıkmaya ve emek-sermaye karşıtlığını bu temel üzerinden yeniden düşünmeye zorluyor.

Özetle, bir yandan endüstriyel üretim, hizmet üretimi ve bilgi üretimi giderek daha fazla bütünleşiyorsa, üretken ve üretken olmayan, ücretli ve ücretsiz, kafa ve kol emeği ayrımlarını ortadan kaldırmak da o kadar önem taşıyor; öte yandan küresel-sosyal sisteme dönüşen kapitalizmin emeği görünmez kıldığı ve değersizleştirdiği görülüyorsa, kapsayıcı bir emek tanımı da bir o kadar gerekli oluyor. Bu noktada, insan emeğinin hiçbir zaman kafa ve kolun belli derecedeki birliği olmaksızın mümkün olmayacağını ifade eden, buna karşın zihinsel niteliği ağır basan ve kendini kol emeğinden ayıran bilimin, "sermayenin emek üzerindeki sınıfsal tahakkümü için ihtiyaç duyduğu zihinsel yardakçı olarak hizmet" gördüğünden söz eden ve kol emeği düşünceyle eşit düzeyde

toplumsallaşmadığı sürece, insana dair kafa-kol ayrımı ve buna dair sınıf ayrımları sonlanmayacağı gibi, bu ayrımın varlığını sürdürmesinin sonucu da "modern bürokratik sınıf tahakkümü olur" diyen yazara kulak vermekte yarar var (Alfred Sohn-Rethel, 2007, s. 76-77).

Hardt ve Negri, gayri maddi emek kavramı ve toplumsallaşan emek yaklaşımlarıyla, bir yandan geniş kapsamlı bir emek kavrayışının, öte yandan emeğin teknoloji içinde görünmezliğine, post-Fordist üretim içinde değersizleşmesine karşı çıkışın temellerini atmaktadır diyebiliriz. Şöyle de söylemek mümkün: Gayri maddi emek kavramıyla Hardt ve Negri, "salt post-Fordizm analizinin ötesinde bir tartışmanın kapısını aralayıp, kapitalizmden bağımsız bir emek 'fikriyatı kurmaya' girişirken, böylelikle toplumsallığı, kapitalizm ve sermaye odaklı değil, bunların dışında kalan, emeğin zorunlu olarak içinden çıktığı ve yeniden dokuduğu bir insan ilişkileri örgüsü olarak ele almaya" çağırıyor. Emeği sürekli kapitalizmin dışına kaçan (ama aynı zamanda kapitalizmin selameti için sürekli "yakalamak" ve "içermek" durumunda kaldığı) yaratıcı faaliyetler –düşünsel ya da bedensel– bağlamında incelemeye davet ediyor (Aras Özgün, 2007, s. 42).

Öte yandan bu yaklaşım, emek ve sınıf ilişkisine de yeni bir yaklaşım getiriyor. 19. yüzyılda yalnız endüstride değil, madencilik, tarım gibi her alanda endüstrileşme doğrultusundaki gelişmelerin, endüstri işçisine hegemonik bir konum kazandırdığını, bugün ise maddi olmayan emeğin aynı tür bir nitelik kazandığını söyleyen Hardt, bu hegemonya düşüncesinin maddi olmayan emeğin analizinde "çokluk"la ilişkisinin kurulmasını sağlayabileceğini söylemekte (Morgan, 2006, s. 97-98). Geçmişte Marx'ın kapitalizm içinde antagonist güç olarak kapitalist sisteme içkin proleteryayı alması gibi, bugün de imparatorluğa ve küresel düzene bir alternatif ararken, karşı güç olarak imparatorluğun yapısı içinde yer alan "çokluk" aynı anlama gelmekte. Yani çokluk, bugünün sınıfsal yapısını, emek ve üretim biçimlerini anlamamız için kullanılan bir kavramdır. Tüm bunları yapan "çokluk" olduğundan, adı da "çokluk"tur. İçinde endüstri işçisi de vardır; ancak onun ötesinde gayri maddi emek ya da toplumsal emeğin çeşitli biçimleri de yer almaktadır.

Açıkçası, "emeğin toplumsallaşması" tezi bana çok yakın geliyor. Emeği, hem üretkenliğin ve yaratıcılığın, hem birlikte yaşamanın ve insan ilişkilerinin kaynağı geniş kapsamlı bir faaliyet olarak düşünmekten yanayım. Bu faaliyet evde çocuk bakımı, fabrika işi, moda desinatörlüğü, bilgisayar yazılımcılığı, köşe yazarlığı, siyaset danışmanlığı, Greenpeace eylemciliği, şarkı sözü yazarlığı, ikon yaratıcılığı olabilir;

hangisinde "emek" yoktur? Bazılarında kol gücü bazılarında zihin gücü öne çıkar, bazılarında her ikisi birbiriyle kaynaşmıştır; bazıları ücretli iştir, bazıları ücret almak bir yana kendinden verir. Ancak hiçbiri insan emeği katılmadan yapılamaz ve emek kavramı kullanmadan anlatılamaz. Hardt ve Negri'nin dediği gibi her tür faaliyette emek "içkindir" Kaldı ki postmodern toplumda yeniden-üretim faaliyetleri, öznel(l)ik üretimi, ideolojik ve kültürel inşa süreci bu kadar merkezi bir önem kazanmışken, insan faaliyetlerini birbirinden ayırmanın ya da bu tür faaliyetleri emekten soyutlamanın insan-emek adına bir kayıp anlamına geleceği açıktır. Yukarıda da söyledik. Üretken ve üretken olmayan emek gibi kol ve kafa emeği ayrımı yapmak, kapitalist mantık ve piyasanın çok işine yarayabilir; ancak bu indirgemeci yaklaşımın tüm insan faaliyetlerine içkin emeği görünmez kıldığı gibi, emek (*labour*) kavramını da yalnız kol emeği ile yapılan işlerle sınırlandırarak değersizleştirmektedir. Birilerine göre değerli olan yaratıcılıktır, el emeği değil; oysa ne yaratıcılık "emek"ten azadedir ne yaratıcılık denilen şeyi "el emeği", "bakım hizmeti" gibi değersiz görülen işler olmadan var etmek mümkündür.

Kuşkusuz, kafa-kol ayrımının ortadan kalkması, ya da emeğin ve çatışmanın toplumsallaştırılması yönündeki bu analizlerden, "bizi" öne çıkarıp "beni" yok eden yaklaşımlara güç kazandıracak ya da "kendinde sınıfı", "kendisi için işçi sınıfı" haline dönüştürecek "mucizevi bir güç" beklemek mümkün değil (Yahya M. Madra, 2007, s. 22). Ancak emek konusundaki tıkanıklıkları aşmak ve bu sorunlara daha demokratik, daha kapsayıcı yanıtlar üretmek çabasına giren bir sosyalist arayışın bu analizleri ciddiye alması da kaçınılmaz; insan-emek ilişkisini gerçekçi biçimde açıklayan ve merkeze alan bu yaklaşım, insanı, emeği ya da "çokluğu" harekete geçirecek bir ortaklık kurma potansiyeline sahip. Yukarıda sendikalar konusunda değinilen geniş kitlelere veya "sembolik güçlere "ulaşmanın yolu da böylesine geniş bir emek anlayışıyla mümkün görünüyor. Özetle, kapitalizmin emeği değersizleştiren mantığına karşı, insan faaliyetlerinin tümünde varolan emeği öne çıkarmak, her tür emeği değerli kılmak ve toplumsallaşan emek ya da insan-emek ilişkisini vurgulamak başlı başına önemli.

Emeğin ve Toplumun Radikal Dönüşümü veya Ücretli Çalışmadan Vatandaşlık Gelirine

Avrupa'da sosyal refah devletinde reform tartışmaları yapılırken bazı radikal öneriler ortaya çıkmakta, bunların başında da, "*temel ge-*

lir" (basic income)[21] tartışmaları gelmekte. Birçok AB üyesi ülkede zaten bir biçimde uygulanan ve asgari gelir güvencesi çerçevesinde, hem kazandığı gelir geçimine yetmeyen ailelere aile yardımı adı altında uygulanan ayni ve nakdi yardımlar yapılmakta, hem de yaşlılar, hastalar, özürlüler gibi gruplara bireysel bazda getirilen bazı güvencelerle asgari bir gelir sağlanmaya çalışılmaktadır. Temel gelir ise, ihtiyacı olana yönelik ve seçicilik taşıyan bir destek olmaktan çıkan ve herhangi bir kritere ve incelemeye bağlı olmaksızın tüm vatandaşlara sağlanması gereken bir hak olarak düşünülmektedir. Son 20 yıldır Avrupa ve Amerika'da "temel gelir" konusunda önemli bir literatür oluştuğu, lehte ve aleyhte birçok görüş ortaya atıldığı gibi, küçük çaplı bazı uygulamaların gündeme geldiği bilinmekte. Bu konuda uluslararası bir ağ da (BIEN) oluşturulmuş bulunmakta.

Temel gelir düşüncesinin geçmişi oldukça eskiye, Thomas More'a kadar dayandırılmakta ve esas olarak bu önerilerin ütopik sosyalistlerden kaynaklandığı belirtilmektedir.[22] Günümüzde yoğun olarak tartışılan temel gelir ve temel sermaye gibi hem benzerlik hem farklılık taşıyan iki öneri var ve bunların kökeni 19. yüzyılın ortalarında yaşamış iki sosyalist teorisyene bağlanmakta (John Cunliffe ve Guido Erreygers, 2003). 20. yüzyıl başlarında başka yazarlar ve başka adlar altında gündeme gelen bu tür tartışmaların, 1980 sonrasında yeniden alevlendiği söylenmektedir (Roebroek, 1993, s. 115). Son 30 yıldır Batı'da artan işsizlik ve yoksulluk sorununun bu tartışmaları alevlendirdiği ve bu konularla ilgilenen birçok düşünürün, hem bu sorunlara daha esaslı çözümler getirmek hem refah devletinin tıkanıklığını aşmak üzere bu öneriler üzerinde yoğunlaştığı görülmekte (Joop M. Roebroek, 1993; Philippe Van Parijs, 1995; Brian Barry, 1996; Carole Pateman, 2004, Stuart White, 2006; Karl Widerquist, 2006).

Kuşkusuz, ileri sürülen görüşler arasında dayanakları, koşulları ve

21. "Basic income" kavramının karşılığı olarak, bazı çalışmalarda görüldüğü gibi "asgari gelir" kullanılmakta, bazı çalışmalarda ise "vatandaşlık geliri" nitelemesi uygun bulunmaktadır. "Tutunamayanlar ve Hukuk" başlıklı kitabında Şebnem Gökçeoğlu Balcı da, farklı ülkelerden örnekler vererek bu konuda "evrensel yardım", "yaşam geliri", "yurttaşlık geliri" gibi farklı terminolojilerden söz etmektedir (*Tutunamayanlar ve Hukuk*, Dost Yay., 2007). Bu çalışmada "temel gelir" kavramını kullandım. Bunun hem sözcük anlamı hem de benimsenen amaç açısından doğru olduğunu düşünüyorum.

22. Temel gelir tartışmalarının, son 200 yıldır birbirinden bağımsız olarak ortaya atılan "devlet ikramiyesi", "bölgesel kâr payı", "vatandaşlık ücreti" , "halk ödeneği", "vatandaş kâr payı" gibi birçok önerinin bir devamı olduğu; ancak, son 20 yıldır Avrupa Birliği üyeleri içinde çarpıcı bir tartışma konusu haline geldiği ifade edilmektedir (Parijs, 2006, s. 7). Günümüzde de bu anlamdaki önerilerin, esas olarak temel gelir, negatif gelir vergisi (*negative income tax*) ve temel sermaye (*basic capital*) olarak üçe ayrıldığı söylenebilir.

uygulanması açısından farklılıklar var. Örneğin temel gelirin dayanakları konusunda piyasa yönelimli ve toplumcu olmak üzere iki yaklaşımdan söz edilebilir. (Roebroek, 1993). Piyasa yanlısı görüşler temel gelir veya "negatif gelir vergisi" düşüncesini ileri sürerken, esas olarak sosyal devlet harcamalarını kısmak, vergi sistemini sadeleştirmek, bürokrasiyi azaltmak ve piyasacı çözümleri güçlendirmek istedikleri gibi, bu yolla işgücü piyasasında hareketliliğin ve esnekliğin de artacağını düşünmekteler. Toplumcu yaklaşımla temel geliri savunanların ise, makro ve mikro düzeyde beklentileri epey fazla; işlerin daha adil dağılımı, çalışanlar arasındaki farklılıkların azalması, çalışma koşullarının iyileşmesi, özellikle kadınlar açısından ekonomik bağımsızlığın kazanılması kadar, özgürlük alanının genişlemesi, sosyal dayanışmanın, siyasal katılımın ve demokrasinin güçlenmesi yönünde gelişmeler de beklenmekte. Kısacası, sağ ve liberal yaklaşımlarda görülen temel gelir düşüncesi, piyasanın güçlendirilmesi amacını taşırken; toplumcu yaklaşımlarda işsizlik ve yoksulluk için temel bir çözüm, sosyal vatandaşlık anlayışı için de temel bir güvence olarak görülmektedir. Örneğin toplumcu yaklaşımı benimseyen İnsel, temel gelirin, "emek ve mülkiyete tabi olmayan bir gelir hakkını temsil ettiği için, asgari gelir iktisadiyatın hem gerçek hem de simgesel olarak siyasal ve toplumsal alana hükmetmesinin sınırlanması" anlamına geleceğini söylemekte ve vatandaşlık gelirini siyasal-toplumsal ortaklığın bir gereği olarak tanımlamaktan yana olmaktadır. (Ahmet İnsel, 2007, s. 49).

Temel geliri savunanlar arasında da farklar var. Kimileri bu gelirin, vatandaşların iş ve gelir durumları gibi herhangi bir koşulla ilintilendirilmesi gerektiğini söylemekte ve bunu toplumdan almak için topluma vermek gerektiği gibi bir "karşılıklılık" ilkesine bağlamaktadır. Bu konuda önde gelen isimlerden olan White'ın koşulsuz temel gelire yönelttiği itirazlara bakıldığında birkaç nokta ortaya çıkmaktadır (Stuart White, 2006): İlk olarak, bir karşılık aranması, yalnız topluma karşı değil, daha da önemlisi toplum üyelerinin birbiriyle ilişkileri açısından adil bulunmakta, buna dikkat edilmediğinde birilerinin ötekileri sömürdüğü bir toplum düzenine varılacağı ve istenilenin aksine daha adaletsiz sonuçlar ortaya çıkacağı kuşkusu duyulmaktadır. Ancak bu karşılıklılığın yalnızca iş veya gelir durumuna göre belirlenmesi gerekmediği, karşılıklılık dengesinin daha önemli olduğu söylenmekte, örneğin kadınlar için koşulsuz temel gelirin ev-içi emeğinin karşılığı olarak düşünülmesinin adil olacağını belirtmektedir. Öte yandan, temel gelir için çalışma veya çalışmaya istekli olmak gibi bir koşul aranması şart olmasa da, "davranışsal koşullar" aranmasının gerekli ve adil olduğundan

da söz edilmektedir. Temel gelirin koşula bağlanmaması gerektiğini savunanlar, bir karşılığa bağlanan bir hakkın "hak" olmaktan çıkacağını ileri sürmekteler (Guy Standing, 2007, s. 20). Bu bağlamda, piyasa ekonomisinin bireysel üretkenliğe dayalı gelir düşüncesi eleştirilerek üretimin toplumsal karakteri vurgulanmakta ve temel gelirin zaten karşılıklılık içerdiği düşünülmektedir (İnsel, 2007, s. 44). Benzer biçimde bir karşılık ararken, toprak, doğal kaynaklar, hatta geçmişten bugüne yaratılmış işler gibi toplumun malı sayılması gereken birçok maldan/değerden her vatandaşın yararlanma hakkını dikkate almak gerektiği, bu nedenle koşulsuz temel gelirin, hem ahlaki hem siyasal açıdan haklılık veya adalet temeline dayandığı söylenmektedir (Philippe van Parijs, 2004; Robert J. van der Veen, 1998).

Koşulsuz temel gelir fikri, yalnız sosyal adalet ve güvence konusunda belirli bir düzey yakalanacağından ötürü değil, bu güvence üzerine kurulmuş bir toplumda, bireylere çok daha geniş bir özgürlük alanı sağlanacağı için de savunulmaktadır. Parijs'in "herkese eşit özgürlük" ifadesiyle savunduğu koşulsuz temel gelir, "siyasal bir topluluk tarafından kendi üyelerine bireysel bazda ve herhangi bir koşul olmaksızın yapılan ödeme" olarak tanımlanmaktadır (2004, s. 7). Bu yaklaşım içinde koşulsuz temel gelir, her vatandaşa, eşit düzeyde, düzenli olarak ve hiçbir koşula bağlı olmaksızın yapılacak bir ödemedir. Ödemeyi yapacak siyasal topluluğun ulus-devlet olması şart değil; ulus-altı veya ulus-üstü herhangi bir siyasal topluluk olabilir. Bu gelirin sağlanması refah devletinin destekleyici hizmet ve ödemelerinin ortadan kaldırılması anlamına gelmeyecektir; finansmanı da vergiler yoluyla sağlanacaktır. Standing de, eşitlenmek için herkesin *temel güvenceye* (vurgu yazarın) sahip olması gerektiğini, temel güvencenin özgürlüğün esası olduğunu söylemekte ve bunun için *temel gelir güvencesi* (vurgu yazarın) fikrine gelmektedir (Guy Standing, (2007, s. 19).

Kuşkusuz, temel gelir açısından söylenen ve söylenecek çok şey var; bu konuda yoğun bir tartışma yaşandığı da ortada. Bu tartışmalarla, bir yandan hak ve eşitlik anlayışı, vatandaşlık fikri, adalet arayışı gibi birçok alanda temel bir çözüm olabilecek fikirler sunulmakta, öte yandan evrensellik anlayışından gelir düzeyine, uygulanabilirliğinden sonuçlarına kadar birçok konuda kuşkular ileri sürülmektedir. Tüm bunlara değinmek mümkün değil. Ancak birkaç önemli saptamadan söz edilebilir.

Örneğin Avrupa ülkelerinin birçoğunda yoksulluğa karşı mücadele etmek üzere uygulanan ve AB düzeyinde kabul edilen "asgari gelir güvencesi" gibi bir anlayış ve uygulama olduğundan, bu ülkelerde asgari gelir güvencesinde bazı değişiklikler yaparak ve aşamalı bir biçim-

de temel gelir uygulamasına geçmek olmayacak bir şey değil (Parijs, 2004, s. 24). Kuşkusuz, her ülkedeki tarihsel miras, sosyokültürel ve kurumsal özelliklere göre refah devletinin farklılaşması gibi, temel gelirin de bugünkü uygulamaya karşı ve kesin bir fikir olmak yerine, daha "şekillenebilir" (*fuzzy*) bir öneri olarak alınması mümkün; bu durumda farklı versiyonların uygulanabileceğinden de söz edilebilir (Jurgen de Wispelaere; Lindsay Stirton, 2004, s. 272). Ancak bir önceki bölümde söz ettiğimiz gibi, Avrupa refah devletinde bile çalışma-gelir ilişkisini güçlendiren aktif politikaların gereği vurgulanır ve bu yolda değişiklikler yapılırken, gelirin çalışma ilişkisinden koparılması anlamına gelecek böyle bir uygulamanın, şimdilik orada bile hayata geçirilme şansı pek yok.

Finansal kaynağın nasıl sağlanacağı meselesi, tabii ki en önemli soru olarak ortada ve bununla ilgili şu iki kaygı oldukça dikkat çekici (Barbara R. Bergmann, 2004): Bunlardan biri, temel gelir uygulaması içinde sosyal hizmetlere ne olacağı; ikincisi ise, temel hizmetlerden vazgeçmeden, temel gelir uygulamasıyla artacak kamu harcamalarının nasıl finanse edileceği. Bugün vergi geliriyle finanse edilen eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, sosyal hizmet, konut gibi birçok kamu hizmeti bulunmaktadır. Temel gelir uygulansa bile, düşük bir temel gelirle bu hizmetleri belirli bir kalitede piyasadan karşılamak mümkün olmayacağından, temel nitelikteki sosyal hizmetlerden vazgeçilemez; vazgeçilecek olursa, o zaman da temel geliri bu hizmetlerin piyasadan karşılanabilmesi için oldukça yüksek tutmak gerekir. Vergi gelirinin ABD'de ulusal gelirin % 30'unu, İsveç'te ise % 60'ını bulduğunu söyleyen Bergmann, İsveç veya ABD gibi kişi başına düşen gelirin yüksek olduğu ülkelerde temel gelir uygulamasının ulusal gelirin % 15'ine denk ek bir harcama gerektireceğini, bugünkü vergi yükleri dikkate alındığında, bunu karşılayacak düzeyde bir ek verginin olanaksızlığını dile getirmektedir (2004, s. 113).

Temel gelirle ilgili önerilerin güçlü bir sosyal güvence anlayışını temsil etmelerinden dolayı, sosyal güvenlik anlayışı ve sistemlerini tehdit etmeyecekleri, bunun istenmediği söylenebilir (Roebroek, 1993;125; Parijs; 2004, s. 7); fakat sosyal hizmetler ve sosyal güvenliğin devamı ile birlikte temel gelir uygulamasına geçilmesi halinde, vergi yüklerinin ne olacağı bir yana, bunun anlamının ciddi bir rejim değişikliği olacağı ortada. Burada Gorz'dan söz etmek de ilginç olacak. Daha önceki çalışmasında ücretli çalışmanın azaltılması ve bireyin kendi seçimlerine bırakılan özerk alanın artırılması anlamında çalışma saatlerinin düşürülmesinden yana olan Gorz (1986), kendi anlatımıyla, uzun süre Alain

Caille ile Ahmet İnsel'in tam koşulsuz temel gelir fikrini reddettikten sonra bu görüşü benimseme noktasına geldiğini söylemekte ve "ücretli çalışma toplumundan çıkma" önerilerine yönelmektedir (Andre Gorz, 2001): " 'Çalışma', hepimizin bilincinde, düşüncesinde ve imgeleminde sahip olduğu merkezi konumu yitirmeli artık: çalışmayı farklı bir biçimde ele almayı öğrenmeliyiz: Bundan böyle çalışmayı sahip olduğumuz ya da olmadığımız şey olarak değil, yaptığımız şey olarak düşünmeliyiz. Çalışmaya yeniden sahip çıkmak cesaretini göstermeliyiz." Böylece Gorz, ücretli çalışma toplumundan çıkmak için herkese yeterli bir gelir garantisi vermeyi savunmakta, bu düşünceyi, üretimin toplumsallığına bağlarken, kökenini de Marx'a dayandırmaktadır (2001, s. 124, 112): "*Ödeme araçlarının dağılımı toplumsal olarak üretilmiş zenginliklerin miktarına tekabül etmek zorundadır; yapılan çalışmanın miktarına değil* (vurgu yazarın)." Ancak böylesi bir gelir dağılımının yalnız üretim değil, toplumsal ilişkiler açısından da ciddi bir dönüşümü gerektirdiğinin farkında olarak, temel gelir güvencesinin ötesinde çalışmanın yeniden-dağılımı ile zamanın bireysel ve kolektif yönetimini birleştirecek, toplumsal bağların ve toplumsal uzlaşmanın ücretlilik ilişkisi dışında yaratılabilmesini sağlayacak yeni toplumsallıkların gerekliliğinden söz etmektedir. Gorz'un kurduğu ilişki gayet yerinde; bu nedenle üretilmiş zenginliklerin önemli bölümünün vergiler aracılığıyla topluma dağıtılacağı bir sistemi, ancak ciddi bir *rejim değişikliği* ile birlikte düşünmek mümkün.

Buna karşın, temel gelirin sosyal güvenlik anlayışı ve sosyal hizmetlerde zaten başlamış bulunan piyasalaşmayı artıran, yani bir şeyler getirirken bir şeyler de götüren etkileri olacağı da düşünülmekte. Yoksulluk geliri gibi gündeme gelmesi durumunda da vicdanları teskin eder ve bürokrasiyi kolaylaştırırken, piyasayı destekleyecek bir uygulama olmanın ötesine geçebileceğini düşünmek zor. Temel gelirin, negatif gelir vergisi veya kısmi bir gelir olarak gündeme getirildiği önerilerde, zaten refah devleti ve sosyal politika anlayışında neoliberalizm doğrultusunda ve piyasa yönelimli bir değişiklik olması beklenmektedir. Bu durumda temel gelirin, yoksulluğun, işsizliğin, dışlanmanın kabul edildiği ve bireyler için bu tuzaklardan kurtulmanın pek mümkün olmadığı bir toplumun "günah çıkarma" aracı olarak kalması tehlikesi büyük.

Kuşkusuz, bugün önerilen "temel gelir hakkı", her vatandaşa uygulanması ve bir hak niteliğini taşıması nedeniyle geçmişin "yoksullar yasasından" ayrılıyor ve bu haliyle küçük düşürücü bir niteliği olmadığı açık. Ancak düşük kaldığında, bu gelirle yaşamak durumunda olanlar için bu kısırdöngüden çıkmayı nasıl sağlar, toplumsal eşitsizliğin art-

masını ve dışlanmayı nasıl önler gibi yanıtlanması zor birçok soru var. Örneğin düşük düzeyli bir asgari gelir belli ölçüde yoksulluğu azaltabilecek de olsa, Sen'in kapasite yaklaşımıyla bakarsak, insanın kapasitesinin gelişmesine hizmet edeceğini düşünmek zor. Bugün çalışan yoksulların veya işsizlik sigortasıyla yaşayanların içinde bulunduğu durum, toplumla aralarındaki sağlıksız ilişki, onlara yönelik suçlayıcı argümanlar göz önüne alındığında, temel gelir uygulamasıyla bunların çözüleceği konusu da epey kuşkulu.

Ayrıca günümüzde böyle bir uygulamayı gerekli ve mümkün kılan koşullar kadar, engelleyici koşullar da ortaya çıkıyor. Örneğin yüksek düzeyli bir gelirin yurttaşlık hakkı haline gelmesi için, yüksek büyüme, yüksek vergiler ve yeniden-dağıtım açısından güçlü bir kamu yönetimine ihtiyaç olacağı ortada. Oysa küreselleşen piyasada vergilerde ciddi bir artış hiçbir ülkede kabul edilmemekte, ulus-devlet "uluslararasılaşırken" sosyal politikaları uygulama gücünün aşındığı bilinmekte; bireyselliğin öne çıktığı postmodern kültürde sosyal dayanışma ağırlıklı bir uygulamaya olumlu bakılmasını beklemek de bir hayli zor görünmektedir.[23] Yani, temel gelir konusunda hem ideolojik hem pratik kaynakları yaratmak açısından sorunlar bulunmaktadır; en önemlisi de, negatif gelir anlamında değil de gerçek anlamda bir temel gelir uygulamasına geçilmesi kapitalist sistemde köklü bir dönüşüm gerektireceğinden bu yönde ideolojik ve toplumsal desteğin sağlanmasıdır.

Bugün için temel gelir önerisinin, genel olarak sol partiler ve sendikalar açısından ideolojik ve politik mücadele açısından bir alan kaybı anlamına geldiği, bu nedenle onların gündemine girmesinin zor olduğu söylenmekte (Hoebrock, 1993, s. 8). Sağ kanat ve liberal yaklaşımlar tarafından ise, negatif gelir vergisi türünde piyasa yönelimli temel gelir anlayışı savunulurken, yeterli düzeyde ve sosyal güvenlik sistemi, sosyal hizmet anlayışı değişmeden uygulanacak bir temel gelire sıcak bakılması zor.

Öte yandan, uygulamaya geçildiğinde temel gelirin ne gibi sonuçlar vereceğini öngörmek de zor. Çalışma anlayışını ve koşullarını, refah devletini ve sosyal politikayı ciddi biçimde değiştireceği açık; ancak yalnız ekonomik değil, sosyokültürel birçok sonucu olacağı da ortada ve bunların ne anlama geleceğini bilmek kolay değil. Çalışma isteğini azaltacağı veya işsizliği artıracağı, düşük ücretli işlerde çalışmayı kabul edenlerin azalacağı veya aksine çoğalacağı, çalışanların bireysel pa-

23. Bu konuda, son krizle birlikte her ülkede alım gücünü artırmak için başvurulan vergi indirimlerini ya da aslında vergi yükünde önemli bir artış beklenmediği halde ABD'de sağlık reformu tasarısına yönelik tepkileri hatırlamak bile yeterli, sanırım.

zarlık gücünün artacağı veya daha bağımlı hale gelecekleri gibi çelişik sonuçlarından söz edilmekte. Temel gelir uygulamasının belirli ölçüde yoksulluğu ortadan kaldıracağı kabul edilse de insan-çalışma ilişkilerini nasıl etkileyeceği belirsiz. Bunun gelir düzeyine göre değişebileceğini de düşünmek gerek.

Temel gelir önerisi daha uzun uzun tartışılabilir; tartışılıyor da. Ancak emek açısından bakıldığında, yetersiz bir asgari gelir uygulamasının bireyleri pasifize ederek veya bağımlı hale getirerek, küreselleşen kapitalizmin karşısındaki oluşumların güçlenmesini önleyebileceğini düşünmekte yarar var. Daha da önemlisi, *yoksulluk yardımı olmanın ötesinde bir temel gelir fikrinin zengin ülkelerde uygulanma alanı bulması, bu ülkelerin sürekli büyüyen ekonomilerinin tüm yeryüzü ve insanlık açısından yarattığı sorunlar gündeme getirilmeden ve yeryüzünde asgari düzeyde de olsa daha adil bir gelir dağılımını mesele etmeden küresel adalet açısından çok anlamlı görünmüyo*r. Örneğin böyle bir geliri var etmek adına bu ülkelerin büyüme ve zenginleşme hırsları nasıl önlenecek? Bu büyümenin yeryüzüne verdiği zararları kim karşılayacak? Dolayısıyla bana göre, Batı'da başlayan temel gelir tartışmalarını küresel, bölgesel ve ulusal düzeyde gelir dağılımı meselesiyle bağdaştırmak kaçınılmaz. Kapitalizmin bu hegemonyası ve büyüme anlayışı içinde, insanın, toplumun, yeryüzünün ciddi kayıpları söz konusu ve bu kayıpların giderilmesi için ideolojik-siyasal mücadelelere ihtiyaç olduğu kuşkusuz. Bu çerçevede koşulsuz temel gelir gibi aslında çok radikal bir düşüncenin tek başına veya öteki meselelerle ilişkilendirilmeden savunulması da pek doğru olmaz. Temel gelir, ancak küresel düzeydeki ekonomik ve ekolojik adaletsizlikle ilişkilendirilerek düşünüldüğünde anlamlı olabilir.

Bunun gibi temel gelir fikri, çalışma-gelir-bölüşüm sorunlarına bir çözüm olarak düşünüldüğünde, bunu toplumsallaşmış emek ve toplumsallaşmış çatışma fikrine dayandırarak yükseltmek anlamlı ve gerekli görünmekte. İnsel'in de işaret ettiği gibi, temel gelir fikrini toplumsal emeğe dayandırmak bir çıkış yolu olarak önem taşıyor. Toplumsallaşıp görünmez kılınan insan-emeğin hakkını aramaya ve bunun için önüne hedefler koymaya ihtiyacı var ve bu hedef vatandaşlık geliri olabilir. Temel gelir isteminin arkasında da, dayandırılacak bir ideoloji ile toplumsal mücadeleye ihtiyaç var; bu da toplumsallaşmış emek, buna bağlı olarak marjinalleri, dışlanmışları, ev kadınlarını, işsizleri içerecek biçimde "toplumsal emek" veya "çokluk" olabilir. Böyle bir ideolojik ve toplumsal desteği yükseltmeden, temel gelir gibi çok temel bir dönüşümü gerçekleştirmek, sanırım pek mümkün değil.

Örneğin bugünkü egemen anlayış ve sistem, sosyo-ekonomik hakları yok sayan, bireyi ancak piyasadaki karşılığı içinde değerlendiren bir nitelik taşımakta. Bugün Batı Avrupa'da bile, işgücü piyasasına katılımı teşvik ve destek yönündeki uygulamaların öne çıktığını düşünürsek, çalışamamanın veya esnek çalışmanın getirdiği gelir yetersizliğini telafi anlamında bir gelir desteğinin, temel gelir gibi bambaşka politik ekonomi anlamına gelen bir uygulamaya dönüşmesi beklenemez. Bu nedenle, koşulsuz biçimde ve herkese uygulanacak bir gelir hakkından söz edenler bile, savundukları bu öneriye karşın bir geçiş sürecinden veya aşamalı bir geçişten söz etmektedirler (Parijs, 2004). Ancak işsiz veya düşük gelirli kişilere/ailelere yardım anlamını taşıyacak bir "sözde" temel gelir uygulamasının, koşulsuz gelir hakkına bağlanan anlamı ve hedefleri gerçekleştirmesini beklemek hayal. Öte yandan bunun, işsizlik ve yoksulluk sorununun nedenlerinin, yani sisteme ilişkin tartışmaların ötelenmesi durumunda, kapitalist sistemin meşruiyet meselesini büyük ölçüde çözeceği de açık.

Bu sorular önemli çünkü sistem, insana iş yok demeyi, refahı bir avuç insana hasretmeyi, bunca zenginlik içinde acından ölenlere seyirci kalmayı seçmiş durumda; ekonomik krizlerle çevresel sorunlar ise tüm yeryüzüne bela olmakta. İş bulmak aslanın ağzından çıktı, robotlara, bilgisayarlara bağlandı, gurbete düştü, kaçak yaşamaya dönüştü. Birileri yeryüzü kaynaklarını bolca kullanırken, birileri varolma savaşı için ömür tüketti, toplumlar birkaç kuşağını kaybetti bu savaşta ama yine de çare bulamadılar. Yoksulluk milyarları vururken, piyasada var olamayan bölgeler, ülkeler, insanlar gözden çıkarıldı; ömrü uzatma çareleri aranırken en basit hastalıklardan bebek-çocuk ölümleri görmezlikten gelindi. Birileri yaşarken, birileri de yok oldu. Aynı gökyüzünü ve aynı yeryüzünü paylaşıyorlardı; fakat bu yeryüzü ile gökyüzünden her biri farklı nasiplendi. Oysa hepsi insandı. Temel gelir düşüncesi de, düzeyi farklı olsa da, ancak tüm insanlık için geçerli kabul edildiğinde anlamlı olabilir. Halbuki, bırakınız yeterli geliri, dünya açlıktan ölen insanlara çare bulamadı.

KÜRESEL GELİR DAĞILIMI: YOKSULLUK VE BÖLÜŞÜM ADALETSİZLİĞİ

Ekonominin konuştuğu yerde etik sussa daha iyi olur.[24]

Durmadan gelişen ve zenginleşen dünya ile milyarları kavuran mutlak yoksulluk ve gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde büyüyen gö-

24. Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, 1999, s. 119.

receli yoksulluk bir arada: Bu büyük çelişkinin göze batmaması olanaksız. Bu nedenle günümüzde yoksulluk yeniden keşfediliyor! Bauman'ın dediği gibi, "her bir yetişkin üyesini üretici emeğe katmak zorunda olan bir toplumda fakir olmakla, yüzyıllar boyu emekle biriken güç sayesinde, üyelerinin geniş bir bölümü katılmadan gerekli her şeyi rahatça üretebilecek bir toplumda fakir olmak" aynı şey değil (1999, s. 10). Öte yandan, bir uçtaki yoksulluğu öteki uçtaki zenginliğe bağlamak da yanlış olmaz. Gerçi yoksulluk sorununun, çevre sorunu gibi, dar bir bakış açısıyla ele alındığını ve çoğu zaman ekonomik sistemle, gelir dağılımıyla ilişkilendirilmediğini görüyoruz. Ancak ne mutlak ne göreceli yoksulluğu kendi başına ele almak, gelir dağılımındaki adaletsizlik dışında düşünmek mümkün.

Evet, yoksulluk yeniden keşfediliyor; çünkü, yoksulluk nedeniyle ekonomik sistemin sınırlanması veya tıkanması tehlikesi var ve küresel-sosyal isyanların kapıda belirmesi de olasılık dışı değil. Bunları savuşturmak adına bir yandan bu sorunlar ülkelerin gelişmemişliği, yöneticilerinin hırsızlığı, bireylerin yetersizliği gibi faktörlere bağlanırken; öte yandan, akmasa da damlayan yardımlar ve kalkınma kredileriyle "sorumlu ve yardımsever" bir pozisyon almak gerekmekte. Evet, yoksulluk yeniden keşfediliyor; ancak yoksul milyarlar için evdeki düzen "eski tas eski hamam" ya da daha kötüleşen koşullar söz konusu. Evet, yoksulluk keşfediliyor; ancak bugün için ne iki uçta farklı sonuçlar yaratan büyümeye ne ekonomik sisteme dokunmaktan söz ediliyor. Bu konuda, yoksulluğu insan hakkı ihlali olarak görmek gibi daha farklı bir söylemi ortayan atan ve gelir dağılımındaki adaletsizliği konu ederek daha ileri adımlar atmaya çabalayan BM bile, sorunu ekonomik sistemle ilişkilendirmekten kaçınmakta. BM'ye göre, yoksulluk en temel insan hakkı olan "varlığını sürdürme" (*substance*) hakkının ihlalidir; ancak, insan hakları açısından asıl sorumluluk ulus-devletlerdedir. Zengin dünyadan ise biraz daha "merhamet ve yardımseverlik" beklenmektedir.

Oysa ortada yanıtlanması gereken çok soru var: Örneğin bazı ülkelerin daha önce endüstrileşmiş olduklarını, bugün de teknoloji üreterek günbegün daha da zenginleştiklerini kabul etsek bile, azgelişmiş ülkelerin yoksulluğunu endüstrileşmede geç kalmalarına, kötü yönetimlerine, bitmeyen çatışmalarına ve toplumsal-kültürel yetersizliklerine bağlamayı daha ne kadar yeterli sayabiliriz? Ya da Batı ülkelerinin öne geçmelerinde etkin olan hasletlerinden söz etsek de, bu büyüme ve zenginleşme yarışının aynı zamanda bir "ele geçirme" yarışı olduğu ve geçmişten bugüne adaletsiz ve eşitsiz sürdürüldüğünü daha ne kadar görmezden gelebiliriz? Veya azgelişmiş ülkelerin geçmişte hammadde,

bugün enerji kaynağı olarak ve her zaman emek kullanımı ve piyasa potansiyelleriyle bu büyüme çarkının durmadan dönmesini sağlamada önemli payları olduğunu dikkate almamayı daha ne kadar kabul edebiliriz?

Yukarıda emekle ilgili tartışmalarda değindiğimiz gibi, üretim toplumsal, hatta küresel-toplumsal bir uğraş ve sonuç. Her üretimde bir dolu görünmeyen toplumsal emek var. Öte yandan, bu üretim için emeğin yanı sıra yeryüzünün tüm kaynakları seferber edilmiş durumda. Buna karşın, bu üretim sonucunda bir yerlerde inanılmaz bir zenginlik, bolluk, refah ortaya çıkarken, bir yerlerde de insanın hiçbir değerinin olmadığı acınası bir dünyada yaşanmakta. Dünya nüfusu içinde 1000 milyarderin ultra zenginliği ve en çok 1 milyar dolayında nüfusun refahını sürdürmek uğruna, yeryüzü çapında emek hizmete koşulmuş ve kaynaklar seferber olmuş durumda. Bu seferberliğe az ya da çok katılmış olan 3-4 milyar insana, yaratılan zenginlikten kırıntılar düşerken, zenginliğin neden olduğu çevre kirliliği, kaynakların tükenmesi ve iklim değişikliği gibi felaketler açısından hisseleri oldukça büyük olmaktadır.

İnsan hakları konusunda da rahatsız edici birçok soru var. Örneğin bugünkü dünyaya bakıp, insanların eşit ve insan haklarının herkes için geçerli olduğu iddiasını ciddiye mi almalıyız; yoksa "evrensellik"[25] iddiası gibi, soyut insan haklarının içi boş bir söylemden ibaret olduğunu mu düşünmeliyiz, diye sormamak elde değil. Yani, insan hakları doğuştan gelen, herkese ait ve ahlaki bir niteliğe sahip olmaktan çok politik nitelikteyse ve varlıkları kabule bağlıysa, bırakın "evrenselliği", "insan hakkı" kavramsallaştırması bile abartılı olmuyor mu? Ya da temel insan haklarıyla ilgili küreselleşme iddialarına karşın, en temel hak olarak yaşama hakkının bile açlık, savaş, şiddet gibi çeşitli saldırılarla karşı karşıya olduğunu düşünürsek, "temel insan hakları" gibi bir kategorileştirmeyi ne ölçüde doğru kabul edebiliriz? Bunun yerine en çok kabul gören ve hayata geçen "mülkiyet" hakkından yola çıkarak, örneğin "liberalizmin veya kapitalist sistemin temel hakları" gibi yeni bir gruplandırmadan söz etmeyi düşünmek çok mu yanlış olur?

Kuşkusuz, yine Batı'dan yeryüzündeki sosyal-kültürel farklılıklara

25. Evrensel (üniversal) kavramını hiç uygun bulmadığımı daha önce de söyledim; haklar konusunda ise çok kullanıldığı ortada. Ancak henüz dünyayı bile kuşatamayan hak anlayışının "evrenselliğini" iddia etmek, bir yandan Batı'nın kibirli tavrına bağlanabilir, öte yandan içerdiği potansiyel ve işaret ettiği umut olarak olumlu bulunabilir. Ancak ne niyetle olursa olsun, "evrensel" ifadesi dünyanın ötesindeki boyutu da kapsadığından, "dünyasal", "küresel" veya "herkes için insan hakları" gibi bir ifade bana daha anlamlı geliyor.

bakıp, Batı'nın, insan haklarıyla kendi ahlaki ve politik liberal bakış açısını öteki toplumlara empoze ettiği yollu eleştiriler gelmekte ve hatta yeni bir haklar sözleşmesine duyulan ihtiyaç dillendirilmekte (Twiss, 2004, s. 57); veya doğal haklar söyleminin naifliği, yasal haklar söyleminin soyut kalışı karşısında, küresel toplumu ve bireyin öznelliğini kapsayacak biçimde "insan hakları kültürü"nün geliştirilmesinden söz edilmekte (Robert Fine, 2009, s. 20). Ayrıca kozmopolit yaklaşımlarda olduğu gibi, sosyo-ekonomik haklar da dahil olmak üzere küreselleşen dünyada insan hakları söylemini hayata geçirecek demokrasiden bölüşüme uzanan bir dolu öneri ortaya atılmaktadır. Bunlar karşısında, insan haklarıyla ilgili yeni sözleşmelerden çok, yeni anlayışlara ihtiyacımız olduğunu düşünmemek mümkün değil. Büyük kitlelerin en temel ihtiyaçlarının bile karşılanamadığı, en temel insan haklarının yok sayıldığı bir dünyada yaşıyoruz ve dünyanın böyle olmasında en büyük sorumluluğun Batı'ya ait olduğunu söylemek pek haksızlık olmaz. Batı ise, bir yandan evrensel (!) insan haklarından söz edip, öte yandan yaşama hakkına bile sahip olamayan kitlelere, "ne yapalım, kaderinize küsün" demese de, yaptıkları bu anlama geliyor. Birinci Dünya'ya insan haklarının bütünü, Üçüncü Dünya'ya da "kendi kaderini tayin hakkı" gibi, teselli mükafatı!

Özetle günümüz dünyasında ne evrensel insan hakları gibi bir iddia ne bütünleşmiş insan hakları gibi bir yaklaşım geçerli; en başta görevi bunları savunmak olan Birleşmiş Milletler gibi bir kurumun ise, tüm çırpınmalarına karşın oldukça çaresiz kaldığı görülmekte. Dünya ekonomik açıdan olduğu gibi insan hakları ve demokrasi açısından da üçe, beşe ayrılmış durumda. Böyle bir dünyada tıpkı adaletsizlik gibi inançsızlık ve güvensizliğin büyümesi de kaçınılmaz ve yine böyle bir dünyada, "birleşmiş milletler" gibi dayanışmayı esas alması beklenen BM gibi bir kuruluşun da pek hükmü olmamakta.

Kuşkusuz, küresel ve herkes için insan hakları gibi bir söylem ve iddiadan vazgeçilemez. Aksine, bunların varlığı dünyanın birçok yöresinde henüz bir dilek ve temenni olmaktan öte bir anlam taşımıyor olsa bile, Sen'in vurguladığı gibi, insan haklarının bir hak olarak tanınmadan önce de, insani ve ahlaki olmaktan gelen sağlam dayanakları ve temelleri var. Ancak hakların birçok yerde geçerlilik kazanmadığını görmezlikten gelmek ve bu durumu o topluma ait yetersizliklere veya kültürel meselelere bağlamak yerine, bugünkü durumu adlandırmaya ve "evrensellik" gibi iddiaların içerdiği boşluğu ortaya koymaya ihtiyaç olduğunu düşünüyorum. İnsan haklarının dünyanın birçok yöresinde hayata geçemeyişini toplumsal-yerel koşullarla açıklamaya itibar et-

mektense, dünyayı ve bu dünyada yaşayanları Doğu-Batı, Güney-Kuzey, Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya olarak ayırmanın nedenlerinden ve küreselleşmeden söz ederken, niye insan haklarının küreselleşemediğini sorgulamak gerekiyor. Öyle görünüyor ki, insan haklarının ekonomi-politikle ilişkisi büyük; bize de bunu gündeme getirmek düşüyor. Söylediklerim, yalnız sosyo-ekonomik haklar gibi, politik-ekonomiyle daha doğrudan ilgili haklar açısından değil, tüm haklar açısından geçerli. Ancak gelişmekte olan dünya için belki de temel hak ve özgürlükleri değil, bu hakların güçlü biçimde varlık kazanması için gereken sosyo-ekonomik hakları başa almak gerekmekte.

Dolayısıyla, eğer sosyalist düşüncelerin ileri sürdüğü burjuva insan hakları, burjuva demokrasisi gibi söylemlere itibar edilmeyecekse, insan haklarıyla ilgili soruları ciddiye almakta ve ekonomik gelişme, demokrasi ve insan hakları arasında yakın bağlar bulunduğu da gerçek olduğuna göre, küreselleşen dünyada ekonomik liberalizmin siyasal liberalizmi baltalayan yanları olduğunu tartışmakta yarar var. Üstelik, insan hakları ve demokrasi bayrağını elinde tutma iddiasındaki zengin dünyada, birileri epeydir bu dünyanın hem tarihsel hem bugüne ilişkin "günahlarından" ve bunlara ilişkin sorumluluğundan söz ediyorsa, bizim gibi ülkelerin bu sözlere daha fazla kulak kabartması gerek.

Bu bölümde daha çok küresel düzeydeki adaletsizlik ve yoksulluk üzerinde dururken, insan hakları ve gelir bölüşümü konusunda, yukarıdaki soru ve eleştiriler çerçevesinde bir tartışma sürdürmek istiyorum. Bu çerçevede, insan haklarının evrensel niteliğini ve devrimci karakterini boş bir iddia olmaktan çıkarmak isteyenler ile yaratılan zenginliğin bu gezegenin kaynaklarıyla elde edildiği ve büyüdüğü gerçeğini unutmayarak, paylaşımın neden *orman yasasına* göre yapıldığını sorgulayanlara ağırlıklı yer verdiğimi söylemeliyim. Örneğin küresel bölüşümde adalet istemi, bugün için ne kadar ütopik bulunursa bulunsun, sorunların ve çözümlerin can damarı niteliğinde. Tabii ki, insan haklarına yeni boyutlar katmak ve içerdikleri devrimci potansiyeli harekete geçirmek gibi, küresel adalet ve bölüşüm adaletinin içeriğinin doldurulması da hiç kolay değil. Ve tabii ki, bunun için küresel düzeyde bir dayanışma ve uzun soluklu bir mücadele gerek. Gelişmelere bakıp iyimser olmak da kötümser olmak da mümkün. Her ne hal ise, Deacon'ın deyimiyle söyleyeyim: Uluslararası düzeyde entelektüel dalga değişiyor; bu değişimin küresel muhalefete ve küresel sivil topluma güç katacağını beklemek de yanlış olmaz.

Bu bölümde önce yoksulluk, sonra da küresel gelir dağılımıyla ilgili çarpıcı birkaç veriye değineceğim; daha sonra da emek konusunda ol-

duğu gibi, yoksulluk ve gelir dağılımı konusundaki farklı yaklaşım ve tartışmaları ele alacağım. Bu noktada bir hissiyatımı da dile getirmeliyim: Ele aldığım konulardaki tartışma ve fikir üretiminde Türkiye'nin ne kadar dışarda kaldığına bakıp üzülmemek mümkün olmadığı gibi, ne kadar eleştirel baksak da, Batı'da hemen her alanda olduğu gibi bu alanda da sürüp giden yoğun tartışmalara ve fikir üretimine gıpta etmemek mümkün değil. Kendi içine gömülmek mi, ana akım tartışmalar dışına çıkamamak mı, popülaritenin egemenliği mi, entelektüel tembellik mi, her ne ise, bu hal, Türkiye için yalnız bilimsel anlamda değil, toplumsal-siyasal açıdan da bir kayıp.

Yoksulluk ve Farklı Kriterler

> Yoksulluk acıdır; az yiyecekten ve uzun çalışma saatlerinden gelen fiziksel acıdır; günlük ilişkilerde aşağılanmaktan ve güçsüzlükten gelen duygusal acıdır; en temel ihtiyaçları karşılamak için yapılmak zorunda kalınan çaresiz seçimler nedeniyle ahlaki acıdır.[26]

Yoksulluk yalnız çağımızın değil, tüm çağların bir gerçeği ve kuşkusuz, her çağda farklı koşullarda yaşanmış, farklı biçimler almış, farklı tanımlanmıştır. Ancak nasıl tanımlanırsa tanımlansın, hep acı olmuş, acı vermiştir. Bugün de yoksulluğu tanımlamak için birçok yaklaşım, birçok kriter geliştirilmekte; fakat sanırım, bu olguyu insandan yola çıkarak anlatmak açısından, "acı" odaklı yukarıdaki yaklaşım çok daha fazla şey söylemektedir. Öteki tanımlar, daha çok, insanların yoksullukla birlikte yaşadıkları yoksunluklar üzerinde dururken, bu tanım, *"insanlık hali ve duygusunu"* anlatmaktadır. Ancak yoksulluğu, yalnız bir acı duygusu olarak değil, neden olduğu yoksunluklar açısından anlamak da önemli ve insanı bir değer, hak sahibi bir varlık olarak düşündüğümüzde, yoksulluğun neden olduğu tüm yoksunluklar çok daha önem kazanmakta. Dolayısıyla yoksulluğa çok yönlü bakmaktan başka çare yok; günümüzde bu konudaki eksiklikleri saptamak üzere yapılan çalışma ve araştırmalar da oldukça yoğun.

Yoksulluğun tanımlanmasında gelir (*income*), kaynaklar (*resources*) ve yapabilirlik (*capability*) olmak üzere üç farklı ölçüt kullanılmakla birlikte, en yaygın kullanılanın gelir ölçütü olduğunu biliyoruz. Bu ölçütleri kısaca özetlersek şunlar söylenebilir. Gelir ölçütü, bilindiği gibi, ya Dünya Bankası'nın (WB) mutlak yoksulluğun tanımlanmasın-

26. Mbonda, Ernest-Marie, (2004), "Poverty as a Violation of Human Rights: Towards a Right Non-poverty", UNESCO 2004, Blackwell Publishing, Oxford, s. 278.

da kullandığı günlük bir veya iki dolarlık gelirin olup olmamasını baz almakta ya da göreceli yoksulluğun ölçülmesinde olduğu gibi medyan geliri esas alarak, kişi başına düşen gelir kıyaslaması yapmaktadır. Bu ölçütün, yoksulluğun gerçek yüzünün anlaşılması açısından son derece yetersiz olduğu ortada. Bu nedenle daha farklı ölçütler kullanılması yolundaki itirazlar gündeme gelmekte; fakat yine de bu kriter üzerinde geniş kapsamlı bir uzlaşma oluştuğu ve yaygın bir kullanıma sahip olduğu bilinmekte. Kaynaklar ölçütünü savunan görüşler, kişi başına düşen gelirden, temel mal ve ihtiyaçları karşılayacak gelire kadar birçok farklı temelden hareket etmekte, yani gelir ölçütünden yapabilirliğe kadar uzanan geniş bir yelpazeyi benimsemektedirler (Robeyns, 2005, s. 34). Amartya Sen'in "yapabilirlik"[27] yaklaşımı ise, sahip olunan gelirin veya malların kendi başlarına önemlerinden çok, bunların bireylerin hayatlarını değiştirebilme kapasiteleri üzerinde durmaktadır. Buna göre, kişiyi yardım edilecek bir varlık olarak değil, yapmak istediklerini gerçekleştirme durumundaki bir aktör olarak görmek ve bunları gerçekleştirmesini mümkün kılacak koşulların sağlanması önemlidir (Sen, 2004a; Sen, 2004b).

Bu yaklaşımlardan ilki, daha çok kullanılması nedeniyle iyi bilinmekte; bu nedenle biraz yapabilirlik yaklaşımı üzerinde duracağım.

Temel İhtiyaçlar Etiği ve Kapasite-Yapabilirlik Yaklaşımı

Amartya Sen'in bir iktisatçı olarak yoksullukla ilgili çalışmaları ve benimsediği yaklaşım, yalnız yoksulluğun ölçülmesinde insanın kapasite-yapabilirlik koşullarını dikkate almakla değil, en başta ekonomi olmak üzere sosyal bilimlere ve siyasal anlayışa "etik" bir yaklaşım kazandırması ve insanın temel özgürlüğüne merkezi bir yer kazandırması açısından da önemli. Kapasite-yapabilirlik yaklaşımı, insan refahını sahip olunan mallar ve kaynaklar alanından çıkarmakta, insanın iyiliği için yapıcı nitelikte işlevler üzerinde durmakta ve insanların ne yapacaklarını ya da ne olacaklarını seçebilmesi düşüncesine yer vermektedir.

Kapasite-yapabilirlik yaklaşımı, kişinin yapmaya ya da olmaya değer verebileceği işlevler olduğundan hareketle, kapasiteyi de, "o kişinin başarması mümkün olan alternatif işlev bileşimleri" olarak tanım-

27. Amartya Sen'in kullandığı "capabilities" kavramı, *Özgürlükle Kalkınma* adlı kitabının (Ayrıntı Yay., 2004) çevirisinde olduğu gibi "kapasite" olarak çevrilmektedir; kendi adıma, *capabilites* kavramının, kapasite ve yapabilirlik gibi daha geniş bir anlamı olduğunu düşünerek, bu kitapta çok zaman ikisini bir arada kullanmayı tercih ettim; bazen de kısaltma nedeniyle yalnızca birini kullandım.

lamaktadır (Sen, 2004a, s. 108, 99). Bu yaklaşım açısından kapasite, insanların yapmaya-olmaya değer verdiği şeyleri seçebilme (yaşamlarını yönlendirebilme) özgürlüğüdür ki, Sen bunu temel özgürlük olarak nitelemektedir. Yapabilirliğin kişisel, çevresel, sosyal ortam, ilişki perspektifleri ve aile içindeki paylaşım değişikliklerine göre farklılaştığını söyleyen Sen, kapasite-yapabilirlik açısından değerli olan şeyleri tanımlamaktan uzaktır; bu nedenle, uygulanacak politikalar açısından öncelikli olan gibi bir düşünce de ileri sürmez.

Yoksulluğu da, gelir ve kaynak gibi yaşam kalitesini sağlayan araçların yokluğu değil, "kapasite yoksunluğu" olarak tanımlayan Sen, yoksul bir yaşam için yetersiz geliri güçlü bir önkoşul olarak görmekle birlikte, kapasite yoksunluğunun yoksulluk üzerinde gelir azlığından başka etkileri olduğu üzerinde durmaktadır. Buna göre, düşük gelir ile düşük kapasite arasındaki araçsal ilişki, farklı topluluklar, hatta farklı bireyler arasında değişebilir, gelirin aile içindeki paylaşımına göre birey üzerindeki etkileri farklı olabilir, hatta gelişmiş ülkelerde görülen göreceli yoksulluk, kapasiteler açısından mutlak yoksunluk anlamına da gelebilir (Sen, 2004a, s. 129-130). Bu nedenle yapabilirlik yaklaşımı açısından en temel öncelik, farklı yerler, farklı konumlar, farklı koşullar altında her birey için değişebilecek olanak veya özgürlüğün, yani bağımsız veya temel özgürlüğün (*substantive freedom*) anlaşılması, ölçülmesi olmaktadır. Temel özgürlük, bireyin avantajları veya iyiliğinin ölçüsü olarak düşünülmektedir. Örneğin Sen, kişi başına düşen gelirin en düşük düzeylerde olduğu Sahra Altı Afrika'sı ile Güney Asya'yı, temel kapasite yoksunluğunun üç odak noktası olarak belirlediği "erken ölüm, yetersiz beslenme ve okuryazar olmama" açısından karşılaştırarak, gelir yoksunluğunun bu bölgelerde kapasite yoksunluğu üzerinde farklı etkilerde bulunduğunun ortaya çıktığını, buna karşın her bölgede kadınların düşük hayatta kalma oranlarının dikkat çektiğini söylemekte, bunun başlıca nedenini de kızların çocukluktan itibaren yetersiz beslenmelerine bağlamaktadır (2004a, s. 148-153).

Kapasite yaklaşımını benimseyenler açısından, kaynak temelli yaklaşım, dağılım-bölüşüm meselesi üzerinde durduğu için önemli; fakat insanların farklı koşullarını, becerilerini dikkate almadığı için de yetersizdir. Bu yaklaşımı benimseyen Nussbaum da, temel kapasite yaklaşımının odak noktasında insanın kendi yaşamını biçimlendirme özgürlüğünün yer aldığına işaret etmekte ve bu nedenle bütünleşmiş kapasiteler (*combined capabilities*) üzerinde durmaktadır. Yazar, kapasitenin varlığı için de insanların seçecekleri, değer verecekleri bir içeriğin olması gerektiğini düşünmekte, insan yaşamı için çok temel işlevlere ilişkin 10

temel kapasiteyi saptamakta ve bunların yokluğunda insani değil ancak hayvani bir yaşamın söz konusu olabileceğini söylemektedir (Martha Nussbaum, 2003).[28]

Nussbaum için de sahip olunan kapasiteler açısından kadınlar daha mağdur durumdadırlar (Nussbaum, 2002, s. 130). Kadınların, yalnız beslenme değil, eğitim, istihdama katılma veya siyasal etkinlik açısından dünyanın birçok yerinde erkeklerin gerisinde kalmaları, istihdama katıldıklarında bir yandan çifte işgünü, öte yandan işyerindeki ayrımcılıkla bunaldıkları bilinirken, kapasitelerini kullanmak ve geliştirmek açısından erkeklerden daha fazla engelle karşılaştıkları bir gerçek. Üstelik bu ayrımcılığın ataerkil toplum yapısı içinde doğallaşıp sosyalleştiği bilindiğinden, çoğu kadın için kendine verilen rollerin dışına çıkmak ve kendi kapasitesini keşfetme serüveni bile başlayamamaktadır. Bu nedenle Nussbaum, kadının sosyal, ekonomik ve siyasal yaşamda karşılaştığı koşullardan yola çıkarak, kadınlar için "haklar" söyleminin ne anlama geldiğini sorgulamakta ve kadının aile içinde korunması açısından yetersiz kaldığı noktasından hareketle liberal yaklaşımın öne çıkardığı temel haklar ve "negatif özgürlük" anlayışını eleştirmektedir (Martha Nussbaum, 2002, s. 129). Nussbaum, kadının yaşam kalitesini yükseltmek için temel ilkeleri belirleme adına "yapabilirlik" yaklaşımının iyi bir rehber olacağını söylemektedir.

Yoksulluğu gelir yetersizliğiyle sınırlamayıp kapasite yoksunluğu gibi yaşam kalitesini de dikkate alan ve toplumsal-bireysel farklılıkların göz önünde bulundurulmasına olanak tanıyan bu yaklaşımın daha anlamlı olduğu düşünülebilir. Yine bu yaklaşımla, mağduriyetin kuşaklar boyunca devam eden bir kısırdöngü yaratması da daha iyi anlaşılmaktadır. Ailenin gelir ve eğitim gibi yoksunluklarının çok zaman öteki kuşaklara geçtiği ve bu çemberi kırmanın hiç kolay olmadığı bilinmektedir. Özellikle sosyal koruma ve dayanışmanın ailelere bırakıldığı geleneksel toplumlarda bireysel kapasitelerin geliştirilmesinde belirleyici rolü aileler oynar; dolayısıyla çocuğun geleceği açısından anne-babanın kapasitesi en önemli role sahiptir. Yoksul ailelerde gelir yetersizliği çocukların eğitimden alıkonulmasına yol açarken, eğitimsiz ailelerde ise çocuğun eğitime teşviki ve desteklenmesi açısından yetersizlik yaşanmaktadır; böylece yoksulluk ya da eğitimsizlik kuşaklar boyu devam etmektedir. Örneğin Avrupa'da göçmen ailelerin çocuklarının daha az eğitim alması, daha niteliksiz işlerde çalışmaya devam etmeleri gibi ol-

28. Bu 10 ilkesel gereklilik şunlardır: Yaşam, vücut sağlığı, vücut bütünlüğü, hayal ve düşünme gücü (eğitimi içeren), duygular, pratik yargı, aidiyet, öteki türlere ve hayatlara ilgi, oyun, politik ve maddi çevresini kontrol edebilme sürecine etkin katılabilme

gular, yalnızca gelirle açıklanacak bir durum değildir. Burada yabancılık, dışlanma gibi topluma ait nedenlerle, göçmen ailelerdeki çocukların o topluma uyum sağlayacak biçimde güçlenmesini sağlayacak kapasite noksanlığı da önemli rol oynamakta.[29]

Ailenin eğitim durumunun çocuklar açısından belirleyiciliği iyi bilinen bir olgudur. Örneğin Nobel ödüllü liberal iktisatçı Paul Krugman, Amerikalıların insanın toplum içindeki yerini kendisinin belirlediği inancına karşılık, gerçek yaşamda bunun kanıtlanmadığını, aksine modern Amerika'da miras yoluyla dahil olunan sınıfın, genellikle yeteneği gölgede bıraktığını söyleyerek eğitimle ilgili bu ülkedeki gerçeklerden söz etmektedir (Paul Krugman, 2009, s. 244-245). Ulusal Eğitim İstatistikleri tarafından 1988 yılında sekizinci sınıftaki öğrenciler arasında yapılan bir araştırmada, öğrencilerin hem matematik testiyle yetenekleri ölçülmüş hem anne-babanın meslekleri, gelirleri ve eğitim düzeylerinden yola çıkılarak sosyo-ekonomik statüleri saptanmış. Bu öğrencilerin ilerdeki yıllarda eğitim deneyimlerinin izlenmesiyle de her iki faktörün etkisi ölçülmeye çalışılmıştır. Krugman, yüksek test puanı alma ve yüksek statüye sahip bir aileden gelme gibi iki faktörün birlikteliğinin üniversiteyi bitirmek açısından şaşırtıcı olmadığını (% 74'ü) söylemektedir. Krugman'a göre, yetenek testinde en alttaki dörtte birlik grupta ve aile statüsü açısından en alttaki dilimde yer alan ailelerin çocukları arasında üniversiteyi bitirebilen oranının % 3'te kalması da şaşırıcı olmayabilir; buna karşın yetenek açısından en alt düzeyde olup da sosyo-ekonomik açıdan en üst dörtte birlik dilimdeki ailelerin çocuklarının % 30'u üniversiteyi bitirebilmekte; ailenin sosyal statüsü açısından en alt dilimde yer alanlar arasında da, yetenek açısından en

29. Yoksulluk ve eğitimsizlik gibi temel sorunların kuşaktan kuşağa aktarıldığı Türkiye örneğinde de bilinen ve araştırmalarla ortaya konan bir olgudur. Bu konuda İstanbul ve Gaziantep'in yoksul semtlerinde yapılan bir araştırmanın bulguları şöyle (Neriman Açıkalın, "Yoksulluk ve Genç Kuşakların Toplumsal Hareketlilik Olanakları: İstanbul ve Gaziantep Örnekleri", Çalışma ve Toplum, 2007/3, s. 131- 153): Kent yoksulları olarak örnekleme alınan çocukların babalarının % 23'ü, annelerin % 56'sı okuryazar değil; ilkokul mezunu babaların oranı % 47'yken, bu oran annelerde % 31'e düşmekte. Hane reislerinin ilk işe başlama yaşına bakıldığında % 53'ünün 6-12 yaş, % 47'sinin ise 13-17 yaş aralığında yer aldığı görülmekte. Araştırmada, yoksulluk ve eğitimsizliğin genç kuşaklar için de devam ettiğini gösteren bulgular ortaya çıkmış. Okul çağında olduğu halde çocuk ve gençlerin % 24'ü okuryazar değil, % 12'si ilkokuldan terk, % 27'si ilköğretime devam etmekte. Örneklem içinde ilkokul mezunlarının oranı % 16, ortaokul mezunları % 0,5, lise mezunlarının oranı ise % 2'dir; üniversiteye giden de bitiren de yok. Buna karşın, tarım dışında ücretli bir işte çalışmaya başlama yaşı, Gaziantep'te 9, İstanbul'da 13 olmaktadır. Araştırma, yoksullukla eğitimsizliğin aileden çocuk ve gençlere geçen toplumsal bir miras olduğunu gösteren birçok anlamlı bulgu ortaya koymakta, bunun yanı sıra yüz yüze görüşmeler aracılığıyla birçok insani gerçeğin ve duygunun paylaşılmasını sağlamaktadır.

üstteki dilimde olanların ancak % 29'u üniversiteden mezun olmayı başarabilmektedir. Bu durumu yazar, ABD'de fırsat eşitliği konusundaki inancın bir fantezi olduğu biçiminde yorumlamaktadır. [30]

Kapasite-yapabilirlik yaklaşımı, kapasite ve özgürlükleri toplumsal düzeyde biçimlenen kavramlar olmaktan çok bireysel nitelikte görmesi, yani etik bireyciliği (*ethical individualism*) önemsemesi ve bireyin seçimlerinin çevre ve zamanla olan bağını ihmal etmesi nedeniyle eleştirilmektedir. Bu nedenle iyilik ve refahın (*well being*) sosyal ve politik açıdan kavranması için kapasite yaklaşımının yeniden formüle edilmesi gereğinden söz edilmektedir (Severine Deneulin; J. Allister McGregor, 2009, s. 20-21). Bunun gibi Sen ve Nussbaum, bireyciliği ve özgürlük meselesini merkeze almalarına karşın, birlikte yaşamanın gereklerini dikkate almadıkları, iyi ve adil bir toplum için geçerli asgari ve net bir ölçüt getirmedikleri, yoksunluklarla karşılaşan insanların korunması konusunda kurumsal koşulların payını gözden kaçırdıkları gibi nedenlerle eleştirilmektedir (Cecile Fabre, 2003, s. 12,16). Benzer bir eleştiri de, özgürlük kavramı bu kadar karmaşık ve net olmaktan uzak iken, bunca adaletsiz bir dünyada küresel politika açısından özgürlüğü yüceltme olarak görülebilecek birçok davranışın temelde "etik dışı" (*unethical*) kaldığının dikkate alınmamasına yönelik, olmaktadır (A. L. St Claire, 2006, s. 149).

Bu eleştirilerin haksız olduğu söylenemez ve yapabilirliğin ölçülmesinin kolay olmadığı ortadadır; hem veri toplama yöntemi hem de verilerin güvenilirliği epeyce tartışmalıdır. Örneğin gelir ölçütü gibi tek bir ölçüt üzerinden bile dünyadaki yoksulluğun anlaşılmasında zorluklar yaşanırken, sosyal-duygusal fonksiyonların ölçülmesinin çok daha zor olduğu bilinirken, "yapabilirlik" gibi karmaşık ölçütler üzerinden yoksulluğu ölçmenin mümkün olamayacağı kaygısına hak vermemek kolay değil (Robeyns, 2005, s. 42). Yine de gelir temelli yaklaşımlar gibi yalnızca kolay ölçülebilir olanları gündeme alanlar yetersiz kaldığından, BM İnsani Gelişme Endeksleri gibi, temel ihtiyaç veya kapasitelerin ölçülmesine yönelik ölçümlerin giderek daha çok kabul gördüğünü ve uygulandığını görüyoruz. Bu nedenle, yoksulluk ile yoksunluğun anlaşılması açısından farklı ölçümlerin birbirini tamamlayıcı nitelikte kullanılmasının daha anlamlı olacağı da açık.

30. Ne yazık ki fırsat eşitliği konusundaki fanteziler her yerde geçerli; yoksulluk ve yoksunluklardan gelip yine de başarılı olanlar yok değil. Bu ender örnekleri sistemin başarısına mal etmek ve küçük katkılarla "denizyıldızlarını" kurtarma çabalarına yönelmek de pek yaygın bir davranış. Bu çabalar, insani yaklaşımlar olarak olumlu bulunabilir; ancak yetersizlikleri bir yana, sorunun denizyıldızlarının kurtarılması meselesi olduğu yolundaki yanlış anlayışı pekiştirmeleri açısından olumsuzdurlar da.

1990 yılından başlayarak BM'nin de Sen'in kapasite-yapabilirlik yaklaşımından etkilendiği ve yoksulluğu gelirle ölçen yaklaşımın ötesine geçerek, neden olduğu yoksunlukları dikkate alan yıllık endeksler yayımladığı bilinmekte. İnsani Gelişme Endeksleri, yaşam süresi, okuma yazma bilenler ve okullaşma oranları ile kişi başına düşen geliri dikkate almaktadır. BM İnsani Yoksulluk Endeksi, beş kriterden oluşmaktadır: 1- 40 yaşın altında ölenlerin oranı; 2- Okuma yazma bilmeyen yetişkinlerin oranı; 3- Sağlık hizmetlerine ulaşabilenlerin oranı; 4- Temiz suya ulaşabilenlerin oranı; 5- Beş yaşın altında yetersiz beslenen çocukların oranı (UNDP, 1999). Kuşkusuz, yukarıda da belirtildiği gibi, hem her ülkeden yeterli veri toplanması hem verilerin doğruluğu açısından sorunlar var; fakat İnsani Gelişme Endeksleri'nin, yoksulluk ve yoksunluğun ölçülmesinde, çok rafine olmasa da gelir ölçütünün ötesine geçerek tamamlayıcı bir işlev gördüğü ortada.

Parasal kriterlerin yoksulluğu anlamakta yetersiz oluşu yalnız BM'yi değil, ülkeleri ve küresel sivil toplum kuruluşlarını da harekete geçirmekte ve farklı endeksler uygulanması yönünde arayışlar sürmektedir. Birçok ülkede, özellikle Güney Amerika'da ulusal istatistik büroları hane halkı araştırmalarında "Karşılanamayan Temel İhtiyaçlar" (*Unsatisfied Basic Needs*-UBN) çerçevesinde temel yapabilirlik ve yoksunluk ölçütlerinin yanı sıra, içme suyu, hijyen ve konut koşulları, eğitim durumu gibi konuları da araştırmakta ve böylece parasal ölçütlerin ötesindeki yoksulluk ve yoksunlukları ortaya koymaya çalışmaktadır (Sally Stares, 2009, s. 47). Bunun gibi insanın değer verdiği şeyleri yapabilme özgürlüğünden yola çıkılarak ortaya konmuş olan, insanın iyiliği ve mutluluk ölçümü gibi daha zor tanımlanır kriterlere başvuranlar da var. Toplam Ulusal Mutluluk (Gross National Happiness), Yeryüzü Mutluluğu veya OECD'nin Toplumsal İlerlemenin Ölçülmesi'ne (*Measuring the Progress of Societies*) ilişkin projesi gibi. Özetle, yoksulluk konusuyla daha fazla ilgilenmeye başlanınca, parasal kriterlerden çok, yoksulluğun getirdiği yoksunlukları dikkate alan kriterler geliştirme çabası da önem kazanmaktadır; bunların çoğunda da, Sen'in kapasite yaklaşımının esas alındığı söylenebilir.

Örneğin Social Watch (SW), BM'nin dikkate aldığı göstergeler gibi fakat biraz daha farklı bir Temel Yapabilirlik Endeksi (Basic Capabilities Index-BCI) geliştirmiş durumdadır (SW, 2007, s. 83-84). Bu endeks, birinci sınıftan beşinci sınıfa kadar okuyan öğrencilerin oranı, beş yaşın altındaki çocuklar arasında ölüm oranı ve uzman sağlık personeli tarafından gerçekleştirilen doğumların oranı gibi üç temel göstergeyi

sosyal gelişme açısından başlangıç noktası olarak almakta ve bu çok temel konularda % 100 gelişme sağlandıktan sonra sosyal gelişmenin başlayacağını kabul etmektedir. Bu konulardaki gelişmelerle ilgili veri toplayan SW'nin 2007 yılına ilişkin raporu, bilgi toplanan 161 ülkenin yarısının bu göstergeler açısından aşağı düzeyde, 25'inin daha kritik durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bugünkü yavaş gelişme dikkate alınırsa, başlangıç noktası sayılabilecek bu mütevazı alanlarda % 100 başarıya ulaşmak için bile, Sahra Altı Afrika'sının 2108, Güney Asya'nın 2047, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Güney Amerika'nın 2032, Orta ve Doğu Asya'nın 2030 yılına kadar beklemesi gerektiği gibi acı bir tablodan da bahsetmektedir. Bu tabloyu değiştirmek üzere gündeme gelen Milenyum Hedefleri açısından da, bazı bölgelerde gelişme sağlanmış olsa bile, yukarıda belirtilen kritik bölgelerde olumsuz göstergelerin öne çıktığı belirtilmektedir.

Ancak hangi yaklaşım esas alınırsa alınsın, yoksulluk ve yoksunluk hallerini rakamların ötesine götürmek de önemli; fakat kolay değil. Organını satan adamın, oyun oynayacakken dilenmeye çıkan çocuğun, yiyecek kuyruğunda saatlerce bekleyen kadının, açlıktan ağlayan çocuğunu susturamayan annenin durumunu ne rakamlar ne yoksulluk kavramı anlatmaya yeter. Kavramların, soyutlama düzeyinde yapılan anlatımların yaşananları tanımlamaktan hep uzak kaldıkları/kalacakları açık. Bu açıdan, yaşanan acıları düşünmeye ve empati kurmaya ihtiyaç olduğu da kuşkusuz. Yoksullukları ve yoksunlukları biraz olsun göstermeye yönelik aşağıda verilen bilgiler de, bu nedenle çok yetersiz. Bilgiler bir tablonun ortaya çıkması, bazı ilişkilerin kurulması açısından önemli; fakat bunları "acıyı odak noktasına alan tanımlamayı aklın bir kenarında tutarak okumakta yarar var. Öte yandan, maddi koşulların çok şeyi belirlediği dünyada, yoksulluğun en somut göstergesi olan parasal ölçütün çok şey anlattığı da yadsınamaz.

Mutlak Yoksulluk: Sayılar Değil Anlamı!

Dünya Bankası'nın çok yetersiz görünen günlük bir ve iki dolar ölçütü temel alınsa bile, dünyadaki yoksulluğun büyüklüğü yeterince çarpıcı. Bu durumda, yaklaşık bir milyara yakın insanın bir doların altında, 2.5 milyara yakın insanın da 2 doların altında bir gelirle yaşadığını anlıyoruz. Kısaca, dünya nüfusunun % 40'ı[31] *aşırı yoksulluk* (*extreme poverty*) içinde bulunmakta (UNDP, 2005, s. 24). 2.5 milyar insanın ba-

31. Bu konuda değişik kurum ve araştırmacılar birbirinden çok farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Ben ise konuyu ayrıntıya girmeden, tartışmayı BM'nin esas aldığı yaklaşım ve veriler üzerinden sürdürmek istiyorum.

rınma, beslenme gibi en temel gereksinimlerini karşılayamadığı, bunun yanı sıra temiz su, eğitim, sağlık gibi çok temel yoksunluklarla karşı karşıya oldukları ortada. Yani dünya nüfusunun yarısına yakın bölümü "sınıfaltında" kalanlar, dışlananlar ve görmezlikten gelinenlerdir.

Sahra Altı Afrika veya Güney Asya en yoksul ülkelerin bulunduğu bölgeler. Bu bölgelerde yaşayanların önemli bir kısmı mutlak anlamda ve kronik biçimde yoksul. Yani hem en temel ihtiyaçlarını bile karşılayamıyorlar hem de bu mutlak yoksulluktan bir türlü kurtulamıyorlar. Uzun süreli oluşu, kronik yoksulluğun temel bileşeni durumundayken, yoksulluğun sürekliliği de çok boyutlu olmasıyla ilgilidir. Gelir yetersizliği eğitimsizliğe neden olduğu gibi, ailenin yoksulluğu sonraki kuşaklara da aktarılmaktadır. Yoksul ülkeler bebek ve çocuk ölümlerinin en yoğun olduğu ülkeler. En çok göç veren, en çok çocuk işçi çalıştıran ülkeler de yine bunlar. Küreselleşme sonrasında bu bölgelerdeki bazı ülkelerde kişi başına gelir artmış olsa da, bu artışın bazı bölge, ülke ve kesimlere uğramadığı, ülke düzeyinde gelir eşitsizliğini artırdığı da görülmekte. WB verileri, 1980-2001 arasında bazı bölgelerde bir doların altında gelirle yaşayanların azaldığını söylemektedir. Bunu doğrulayan başka araştırmalar da var; hatta bazı araştırmalar, BM Milenyum Hedefleri'nin açıklandığı 2000 yılında bile, 1 doların altında gelirle yaşayanların 2015 için öngörülen % 15 düzeyinde olduğu yolunda bilgiler ortaya koymaktadır (Surjit S. Bhalla, 2004, s. 125). Bu sonuçlar ve 1 dolarlık gelir gibi aslında yoksulluk için ölçüt olamayacak bir anlayış benimsendiğinde yoksulluğun azaldığını kabul etsek de, ne bazı bölgelerde 1-2 dolarlık gelirle yaşayanlar (Güney Asya'da % 31,9; Sahra Altı Afrika'sında % 46,4 gibi) ne SW'nin belirttiği gibi asgari yaşam koşullarından yoksun milyarların varlığı unutulabilir. Öte yandan, iki dolarlık gelir gibi yine yetersiz bir ölçüt alındığında, tüm bölgelerde azalma değil, artış görülmekte (UNDP, 2005, s. 34).

Bu yoksulluğun zenginliğin çok arttığı bir dünyada yaşandığı da unutulamaz. Dünyanın en zengin % 20'sini oluşturan 1 milyar dolayında nüfus dünya gelirinin dörtte üçünü alırken, en yoksul % 40'ı küresel GSMH'nin yalnızca % 5'ini almakta; en yoksul % 20'inin payına ise bu gelirin % 1,5'i düşmektedir (UNDP, 2005, s. 36). *Forbes*'in listesinde yer alan en zengin 500 kişinin geliri –ki bu gelir, varlıklarının yarısı değerindedir– dünyanın en yoksul 416 milyon insanının gelirini aşmakta (UNDP, 2005, s. 37). Brezilya gibi gelir dağılımının çok adaletsiz olduğu bir ülkede en zengin % 10'un geliri en yoksul % 10'a göre 1'e 94 iken, dünyadaki bu oran 1'e 103'tür ve 1980'lere göre bu farklılık giderek büyümektedir (UNDP, 2005, s. 38). En yoksul ve en zengin %

20 arasındaki gelir farkının, bunca serbestlik ve artan ticarete karşın, 1970'lerde 30 kat dolayındayken 1990'larda 70 katın üstüne çıkması ise, yaşadığımız küreselleşmenin veya küreselleşen kapitalizmin ne menem bir şey olduğunu ortaya koymuyor mu dersiniz?

Yukarıda da söyledik, yoksulluk için bir veya iki dolarlık geliri esas alırken, bu gelirin insan için nasıl bir yoksunluk anlamına geldiğini tahayyül etmeye de ihtiyaç var. Aşırı yoksulluk içinde yaşayanların, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi medeni dünyaya ait hizmetlerden yoksun olmanın ötesinde, önemli bir kısmının yoksulluk değil açlık yaşadığı (850 binden fazla insan açlık tehdidi altında bulunmaktadır) ve birçoğunun yaşamının savaş ve şiddet içinde geçtiği gibi daha acı gerçekler göz ardı edilemez. Örneğin insani gelişme göstergeleri açısından alt sıralarda kalan 32 ülkenin 22'sinde, 1990'lardan bu yana çatışmalar yaşanmakta ve bu çatışmalar zaten yetersiz olan beslenme, barınma, sağlık ve eğitim sistemini daha da mahvetmektedir (UNDP, 2005, s. 12-13). Her yıl iç savaşlar, büyük çoğunluğu yoksul ülkelere ait 500 bin kişinin ölümüne neden olmaktadır. BM Raporu, yaşam süresi, çocuk ölümleri, en temel eğitim olanakları açısından yoksul ülkeler ile zengin ülkeler arasındaki farkın kapanmayıp açıldığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin 1980'de Sahra Altı Afrika'sında çocuk ölümleri zengin ülkelere göre 13 kat daha fazlayken, 2000'lerde bu farkın 29'a çıktığı belirtilmektedir (2005, s. 28).

Doğal afetlerin bile yoksul insanları daha çok etkilediği bir gerçek: Bu insanların, kaybettiklerini telafi edecek birikimleri yok; afetler sonucunda zaten yetersiz olan birçok işin ve gelir aracının yok olduğu da ortada. Örneğin ILO, Sri Lanka, Endonezya ve Pakistan'da yaşanan tsunami ve depremden sonra bu ülkelerde toplam 2.1 milyon işin kaybolduğunu tahmin etmekte (ILO, 2006). Sonuç olarak, gelir yetersizliğinin yanı sıra, sağlıksız yaşam koşulları ve salgın hastalıklar, en temel eğitimden bile yoksunluk, sürüp giden savaş ve şiddet, despotik yönetimler ve yolsuzluklar gibi daha birçok sorun, yoksul insanların kaderi haline gelmektedir. Bu koşulların birbirini doğuran ve besleyen bir kısırdöngü olarak sürüp gittiği de bilinmekte.

Göreceli Yoksulluk ve Görülmeye Başlayan "Eşitsizlik"

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde de bir yoksulluk sorunu var. Buralarda mutlak değilse de göreceli yoksulluk yaşanmakta, yapısal değişimin ve göçlerin getirdiği bu sorun büyürken, sosyal bütünleşme zayıflamaktadır. Kuşkusuz, gelişmiş ekonomiler, aralarında oldukça büyük farklılıklar olsa da, yoksulluğu azaltmaya yönelik bazı politika-

lar uygulayabilmekte, buna karşın gelişmekte olan ülkelerde bu araçlar çok yetersiz kalmaktadır.

ABD ve Kanada ile birlikte Avrupa'da farklı refah rejimlerini temsil eden dokuz ülkeyi kapsayan bir araştırma, göreceli yoksulluğun (medyan gelirin % 60'ının altında geliri olanları kapsamakta) 1980-2000 yılları arasında Finlandiya dışında Kuzey ülkelerinde bile arttığını (örneğin İsveç'te % 8,2'den % 9,6'ya çıkmış); "liberal refah devleti" anlayışını temsil eden İngiltere gibi bir ülkede bu artışın çok daha yüksek olduğunu (% 13,9'dan % 19,5'e yükselmiş) ortaya konmaktadır (Fritzell ve Ritakallio, 2004, Tablo 1, s. 22). Aynı araştırma, yoksulluğun azaltılması açısından refah devleti rejimleri arasındaki farklılıkların sürdüğünü de göstermekte. Şöyle ki, vergi ve transferler öncesi yoksulluk oranları açısından ülkeler arasında önemli bir farklılık söz konusu değilken (örneğin 2000 yılında İsveç'te % 34,1, Almanya'da % 33,8, Hollanda'da % 30,2, İngiltere'de % 39 gibi), yeniden-bölüşüm mekanizmaları sonrası ortaya çıkan yoksulluk oranları epeyce farklılaşmaktadır; örneğin göreceli yoksulluk İsveç'te % 9,6, Almanya'da % 12,5, Hollanda'da % 12,4, İngiltere'de % 19,5 olmaktadır. Buna bağlı olarak, yeniden-bölüşüm sisteminin yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisinin İsveç gibi Kuzey ülkelerinde yaklaşık % 71, Kıta Avrupa'sı ülkeleri için % 61, İngiltere'de % 50 düzeyinde olduğu belirtilmektedir.

ABD'de ise, vergi ve transferler öncesi 1980'de % 27,8 olan yoksulluk oranı 2000 yılında % 31,2'ye çıkmış görünürken, uygulanan sosyal politikalar sonrasında yoksulluk oranının 1980'de % 21,2'ye, 2000'de ise % 23,6'ya indiği görülmekte ve ABD'deki yeniden bölüşüm sisteminin yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisinin % 24 dolayında kaldığı anlaşılmaktadır (Fritzell ve Ritakallio, 2004, s. 22).

Göreceli yoksulluk, tanımından da anlaşılacağı gibi, ülkelerdeki gelir dağılımına göre saptanan ve göreceli olarak düşük gelir anlamına gelen bir olgu; bu nedenle en temel ihtiyaçların karşılanamaması anlamındaki mutlak yoksulluktan çok farklı. Belki onun kadar acı verici değil; ancak yoksunluk duygusunu daha derinleştiren bir sorun olduğu açık. Öte yandan bu tür yoksulluk, ülkeler bazında gelir eşitsizliği ve buna ilişkin toplumsal eşitsizliğin ne durumda olduğunu gösteren önemli bir olgu. Bu nedenle açlık biçiminde yaşanmıyor olsa da eğitimde, sağlıkta geri kalmak, topluma katılamamak, dışlanmak, aşağılık ve başarısızlık duygusu yaşamak ve tüm bunların getirdiği baskılarla yaşamı sürdürmek anlamına gelmekte.

Örneğin, azgelişmiş ülkelerde nitelikli emeğin kazandığı gelirin, gelişmiş ülkelerdeki işsizlik ödeneği veya yoksulluk yardımından az

olduğu düşünülebilir; ancak yoksulluğu yoksunlukla birlikte düşündüğümüzde işsizlik halinin yol açtığı mağduriyet ve kaygının çok daha büyük olduğunu anlayabiliriz. Göreceli yoksulluk ve yoksunluğun yaşanması toplumsal koşullara göre değiştiği gibi, bireysel bir olgu olarak algılamaya göre de değişmekte. Bu nedenle gelişmiş ekonomilerde yoksulluğun, bir yandan gözler önündeki zenginlik, öte yandan yoksulları dışlayan sosyokültürel ögeler nedeniyle çok daha acı verici olabileceği de düşünülebilir. Örneğin ABD'de niteliksiz, işsiz siyah bir gencin Gana'daki orta sınıf meslek sahibi birinden araba, cep telefonu, daha büyük bir ev gibi olanaklar açısından daha iyi durumda olduğuna kuşku yok. (Navarro, 2006, s. 32). Buna karşın Gana'daki az gelirli meslek sahibinin yaşamadığı dışlanma, çöküntü, güçsüzlük ve başarısızlık duygusunu bu genç yaşamaktadır; dolayısıyla ABD'de yoksul olmanın kişiyi Gana'da yoksul olmaktan daha zorladığını söylemek yanlış olmaz.

Öte yandan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun küçümsenmesine yol açan bazı göstergeler veya anlayışlar da güç kazanmıştır. Vitrinler doludur, iyisini alamazsan taklitleri vardır; en aza razıysan, iş de vardır. Olmadı, yiyecek kuponuyla veya aşevlerinde, yardımlarla bir ömür geçirebilirsin; daha fazlasını elde edememişsen de "kabahat senindir". Kısacası, sanal bir eşitlik anlayışıyla, çok şeye göz yumulur. Şuradaki anlatımın, büyük kentlerde yaşayan cebi dolu, karnı tok birçok kişi tarafından paylaşılmadığı söylenebilir mi? "Gelir eşitsizliği daha da büyük bir toplumsal eşitliğin altında kayboldu.(...) Büyük kentlerimizin hiçbirinde bir CEO'nun sekreteriyle karşılaşmadan yemek yiyebileceği tek bir restoran yoktur. Birinci mevkide yaptığınız uçak yolculuğunda yol arkadaşınız kim olacaktır? Asla bilemezsiniz. Eğer Paris'e giderseniz kredi kartlarıyla gösteriş yapan gençler arasında kaybolursunuz." (Irving Kristoll'den aktaran Krugman, 2009, s. 242.)

Oysa modern toplumda gelir eşitsizliğini önemsiz kılan toplumsal-siyasal eşitlikten söz edenlere hak veren kanıtlar yok. Yukarıda yoksulluk ve yoksunluğun ABD'de genç kuşakların yaşamını önemli ölçüde etkilediğini gösteren örnek, her toplumda yaşanan bir gerçek. Bu nedenle birçok gelişmiş toplumda eşitsizlik duygusu büyümekte ve bireyler kendilerini ve çocuklarını kurtarmak adına kişisel çaba harcamaya yönelseler de, topluma bağlılık, toplumdan memnuniyet de azalmaktadır. Yine Amerika'dan örnek verelim (Krugman, 2009, s, 197): 2007 yazında yapılan Gallup Araştırması, katılımcılar arasında ABD'nin durumundan memnun olanların % 24'te kaldığını, memnun olmayanların da % 74'ü bulduğunu göstermekte; oysa bu dönemde yurtiçi hasıla yükselmekte, işsizlik oranı oldukça düşük (% 4,5), borsa ise rekorlar kırmakta.

Göreceli yoksulluğun veya eşitsizliğin durumsallığı ve değişkenliği, birçok tartışmaya yol açarken, üzerinde durulacak birkaç konu göze çarpmaktadır. İlk olarak, modern toplumda gelir eşitsizliğinin önemini kaybettiği yolundaki iddialara itibar etmemek gerektiği söylenebilir. Taklit de olsa benzer giysilerle dolaşmak ya da fast-food restoranlara doluşmak, bir insan için gelir yoksunluğunun getirdiği yoksunlukların telafi edilmesi anlamına gelmemekte. İkinci olarak, yoksulluk ve eşitsizliği, gelir, kaynak (olanaklar) veya başka kriterlerle ölçmenin her zaman tatmin edici sonuçlar vermeyeceğinden ve yoksulluğun ölçülmesinde geçerli bir gösterge bulmanın zorluğundan söz edilse de, bu yaklaşım, uygun mücadele araçları yaratmayı da zorlaştırdığından dikkatli olmakta yarar var. Ölçülemezlik iddialarının, özellikle yoksullukla mücadeleyi ülkelerin ve bireylerin sorumluluğuna bırakan yaklaşımların işine geldiği gibi bir gerçek de söz konusu. Üçüncü olarak, ülkeler ve bireyler arasında görülen, yoksulluk algısındaki farklılığı da fazla abartmamak gerek. Tabii ki algılama farklı; ancak yoksulluğun neden olduğu yoksunluklar, algılama ne olursa olsun, gerçek. Öte yandan, gelişmiş ülkelerde göreceli yoksulluk algısı daha yüksek olsa da, zenginliğin çok görünür hale gelmesi, modern yaşamın baskısıyla ihtiyaçların artması, tüketimin pompalanması ve toplumsal statü ihtiyacının her yerde birbirine benzer hale gelmesi gibi nedenlerle, gelişmekte olan ülkelerde de yoksulluk algılamasının yükselmesine şaşmamak gerekir. Azgelişmiş ülkelerde geleneksel yaşam biçimleri altüst olur, para-başarı-güç arayışı bu toplumları da istila eder, yaşam biçimi ve doyum araçları birbirine yaklaşırken, yoksulluk ve yoksunluk duygusu ile algısının bunun dışında kalmasını düşünemeyiz.

Bir zamanlar Batılı insanı, "ne çok kargosu var"[32] diye değerlendiren Güneydoğu Asyalı yerliler de, şimdi o kargoların bir kısmına sahip ve daha fazlasını istemekte ve geçmişte yaşamadıkları bir yoksunluk duygusu yaşamaktalar. Ancak bu duygunun, aynı zamanda bu dünyada ayakta kalma ihtiyacıyla ilgili olduğu da bir gerçek; örneğin gelişmekte olan toplumlarda ailelerin çocuklarının eğitimi için büyük fedakârlıklar yapması gibi bir gerçek neye bağlanabilir? Artık onlar için de, yüksek eğitim, cep telefonu, internet erişimi gibi olanaklar gerekli; yalnız varsıllık adına değil, bu dünyaya katılmak, dışlanmama adına da. Tabii bunları birer gelişme saymak mümkün; ancak, yoksulluk ve yoksunlukları yaşayanlar açısından bakıldığında, artan ihtiyaç, beklenti ve tü-

32. Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitaplığı, İstanbul, 1997.

ketim alışkanlıklarının her yerde karşılanamamasının getirdiği adaletsizliğin yanı sıra, büyüme ve tüketim furyasının yeryüzü için yarattığı tehlikeleri görmemek de mümkün değil.[33]

Modern Dünya ve Göreceli Yoksulluk Halleri

Brezilya'dan örnek verirsek, bu ülke sığır eti ihracatında dünyanın en büyük ihracatçısı; buna karşın Brezilya, Coğrafya ve İstatistik Enstitüsü'ne göre, 2006'da 188 milyonluk nüfus içinde 14 milyonun açlığını gideremekte, 72 milyonun ise düzenli biçimde gıda almasını sağlayamamakta. Açlık, bu bölgede gıda yoksunluğu değil; yoksullar arasında alım gücünün yetersizliğiyle ilgili. BM Gıda Örgütü'ne göre (FAO) Brezilya, kişi başı önerilen günlük 1,900 kalori şöyle dursun, 2,960 kaloriyi karşılayacak yiyeceği sağlamaya yetecek kadar gıdaya sahip.[34]

Evet, yoksulluk ve yoksunluk çok boyutlu ve karmaşık; ancak çözülmesi için yapılacak çok şey var. En başta, gelir kriteri gibi basit bir kriterden başlamak yanlış olmasa gerek. Ancak bu konuda anlamlı bir yaklaşım için, ilk olarak, yoksulluğun adaletsiz gelir dağılımının bir sonucu olarak görülmesi ve işlerin, kaynakların, gelirin dağılımında adil bir paylaşımın düşünülmesi, ikinci olarak da, yalnız ulusal değil, küresel düzeyde ve küresel ekonomik sistemle ilişkilendirilerek çözülecek bir sorun olarak ele alınması gerekiyor. Örneğin mutlak yoksulluk gibi vahim insanlık dramını bir yana bıraksak bile, işsizlik, düşük ücret, geçici iş, ücretsiz aile işçiliği, göçmenlik gibi durumlara bağlanan ve yine milyarları ilgilendiren bir yoksulluk ve yoksunluk yaşandığı açık. Dünyada dolaşan sermayenin ve yaratılan zenginliğin hiç uğramadığı yerlerin yanı sıra, büyük zenginliğin yanı başında yoksulluk içinde yaşayan milyarlarca insan var. Kısacası, modern ve gelişmiş dünya da yoksulluğu alt edebilmiş değil. O halde bu gelişmede, bu sistemde bir sorun var diye düşünmek gerekmiyor mu?

Modern dünyanın yoksullarına, dışlanmışlarına, marjinallerine kısaca bir bakalım.

---

33. İklim değişiklikleri ve yeryüzünü bekleyen felaketlere pek yer verememenin ezikliğiyle burada bir hatırlatma yapmama izin verin. Yukarıdaki saptama, yerli toplumlar veya azgelişmiş ülkeler gelişmenin nimetlerinden faydalanmasın, aza kanaat getirsinler anlamında bir saptama değil. Aksine, yeryüzünün geleceği için "az kargo" ile yaşayan yerli topluluklardan bir şeyler öğrenmemiz gerekmekte; yani değişimin bizden başlayarak onlara yakınlaşma biçiminde olması gerekirken, ne yazık ki büyüme ve zenginleşme sevdası bu yerli toplulukların yaşam alışkanlıklarını, iyilik algısını, dayanışmacı kültürünü yok etmekte ve onları gelişmiş dünyanın çizgisine itmektedir. Bunun bir gelişme mi yoksa hepimiz için tehlikeli bir gelecek mi olduğu konusu ise, tartışmaya değer.

34. Dario Montero, "Scarcity Amid Abundance", Inter Press Service, 16 Ekim 2007, s. 1, www.globalpolicy.org/

Yoksulluk ile işsizlik arasındaki ilişkinin yoğun olduğu bilinmektedir. Azgelişmiş ülkelerde tarımın çözülüşü ve kentlerde yeterli istihdam olanaklarının olmayışı nedeniyle, işsizliğin arttığı ve kırsal yoksulluğun yanı sıra kentsel yoksulluğun büyüdüğü de bilinmekte. Örneğin yukarıda da değindim, 2.8 milyar dolayındaki çalışan insanın yaklaşık 1.4 milyar günlük 2 doların altında, 520 milyonu da 1 doların altında bir ücretle çalışmakta (ILO, 2006, s. 7). Yani iki dolarlık geliri olan yoksulların önemli bir bölümü "çalışan yoksullar" olmaktadır. Modern dünyada yoksulluğun öncelikle işsizler arasında kök saldığı, sonra da düşük ücretli ya da geçici işlerde çalışanlar arasında yaygınlaştığı bilinmektedir. En kötüsü de, geçmişte olduğu gibi, bu durumun geçici olduğu duygusuna artık pek yer yoktur.

Avrupa'da refah devletinin sorunlarından ve emeğin konum ve koşullarından söz ederken, büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin giderek azalmasıyla her ülkede işsizliğin artması gibi bir sonuçla karşılaşıldığından, bunun telafisi için standart dışı işler ve esneklik uygulamalarına yönelindiğinden de söz ettik. Örneğin Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD, 2006, s. 21, 30, 40), 1993-2003 yılları arasında 15 üyeli Avrupa Birliği'nde işgücüne katılanlara oranla % 8,8 olan işsizlik ortalamasının, 2005 yılında 7.9'a, tüm OECD bünyesinde ise % 6,8'den % 6,5'e düştüğünü söyleyerek, bunca yıldır sürüp giden işsizliğin bir-iki puan düşmesini hayra yormakta; fakat aynı zamanda büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin daraldığından da söz etmektedir. Örneğin 1994 sonrasında bir-iki ülke dışında tüm ülkelerde kısmi çalışma artmış ve 15 üyeli Avrupa ortalaması olarak kısmi çalışma % 14'ten % 18'e çıkmıştır, ki bunların % 67-77'sini kadınlar oluşturmaktadır (2006, s. 263-276). Düşük ücretli işlerden işsizliğe geçmenin çok daha kolay olduğu da bilindiğinden, OECD Raporu'nda "düşük nitelikli işler tuzağı"ndan söz edilmekte ve işsizlerin yaklaşık yarısının (% 44) bir yıldan fazla süredir işsiz olması gibi bir gerçeğin devam ettiği belirtilmektedir. Kriz sonrası ise, işsizlik % 10'un üzerine çıktığı gibi, kriz ortamında düşük statülü işlerin ve esnek istihdamın daha da artmasından başka bir gelişme beklenemez.

Kısacası, işsizlikte azalış ILO'nun tanımıyla "iyi işlerin" (*decent work*) artışı anlamına gelmemekte; hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde istihdam artışının önemli kısmı geçici ve düşük ücretli işlerin artışıyla sağlanmaktadır. Böylece yoksulluk riski büyüdüğü gibi, düşük nitelikli işlerin geçici değil kalıcı olmasıyla beraber çalışan yoksullar yaygınlaşmaktadır.

Liberal yaklaşımlara bakarsak, bu durumun geçici olduğunu düşünmemiz gerekiyor; piyasaların serbestliği, işgücünün niteliğindeki artış, verimliliğin yükselmesi, ileri teknolojilere geçilmesi ve en önemlisi esneklik uygulamaları ile düşük ücretli işlere ses çıkarılmaması halinde umutlu olabiliriz! Oysa tüm veriler, küresel ve ulusal düzeyde, tıpkı işsizlik gibi ücret eşitsizliğinin de arttığını, emek açısından bir kutuplaşmanın yaşandığını, olumsuz koşulların kazanılmış hakları yok ettiğini, çalışanların büyük kesimi için zaten düşük ücretli ve düşük statülü işlerin söz konusu olduğunu ortaya koyarken, liberal yaklaşımların derde deva olmadığı ortaya çıkmakta. Son krizle birlikte artan işsizler ordusu karşısında işsizlik ile yoksulluk ya da düşük statülü işler ile yoksulluk arasındaki ilişkinin kırılması değil, daha da kemikleşmesi beklenebilir. Yani AB düzeyinde bile "esne-güvence" uygulamalarının, yaşanan göreceli yoksulluğu artırma olasılığı varken, benzer yeniden-dağıtım mekanizmalarının olmadığı ülkelerde, istihdamdaki tıkanıklıklarla birlikte, ancak yoksulluğun yaygınlaşması beklenebilir.

Yoksulluk, sürüp giden iç ve dış göçle de yakından ilgili. Bir yandan yoksul bölgelerden her yıl artarak bir göç dalgası gelmekte; öte yandan, bu ulusal ve uluslararası göç, gidilen yerlerdeki standartları da aşağıya çekmekte ve yoksulluğu artırmaktadır. Türkiye'de kent yoksulluğunun artışı, bir anlamda kırsal kesimdeki geleneksel yoksulluğun göçle kentlere aktarılmasıdır. Gelişmiş ülkeler veya aynı ülkede daha gelişmiş bölgeler, kendi standartlarına göre daha düşük koşullar sağlamakta (düşük ücretler, güvencesiz, geçici işler ya da işsizlik gibi), çalışma koşulları gibi yaşama standartlarına da pek aldırmamaktadır (gecekondular, varoşlar, eğitimsizlik veya niteliksiz eğitim gibi). Sonuç olarak, buralarda da yoksulluk büyümekte ve kentleri çevreleyen gettolaşmış mahallelerde yoksulluk kültürü boy göstermektedir.

Bu koşullarda toplumsal bağların ve dayanışmanın büyük ölçüde zayıfladığı da bir gerçek. Ve bu gerçek, hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde geçerli. Gelişmekte olan ekonomilerde geleneksel toplum yapısı çökerken, yerine modern ilişkiler ve sosyal hizmetler de konulmadığından çöküş daha acımasız olmaktadır. Sonuç olarak, gelişmiş ekonomilerde de işsizin, yaşlının, yoksulun dışlandığı bir toplum yapısı görünür hale gelmektedir.

Bir önceki bölümde refah devleti anlayışı açısından ABD ile Avrupa'yı kıyaslarken, ABD'nin sosyal korumada geride kaldığını gösteren verilerden söz etmiştik. Bunlardan biri de genel sağlık sigortasının olmayışı. 2001 yılında Amerikalı işçilerin % 65'i, 2006'da ise % 59'u işverenlerin karşıladığı sigorta kapsamında; bu kapsamın bugün

için daha da daraldığı düşünülmekte (Krugman, 2009, s. 222). Sigorta kapsamındakiler modern tıbbın her olanağından yararlanırken, dışarıdakiler ya çok az sağlık hizmeti alabiliyor ya da hiç alamıyor. Yaratılmış bulunan bu içeridekiler ve dışarıdakiler ayrımına karşın, 1993'te Clinton'ın sağlık sisteminde yapmak istediği reformlar özel sigorta şirketlerinden gelen güçlü muhalefet nedeniyle gerçekleşememişti. Ancak ABD'deki yoksulluk, eşitsizlik ve güvensizliğin hiçbir gelişmiş Batı toplumunda görülmediği ölçüde yüksek olması nedeniyle bazı reformların gerektiğini düşünenler de çoğalmakta. Bu yoldaki beklentilerin başkanlık seçimlerini etkilediği de biliniyor.

Buna karşın, kitabı bitirmeye yaklaştığım 2009 Eylül'ünde, Obama'nın kapsamlı bir sağlık sigortası kurulması yolundaki girişimlerine karşı çıkan 2 milyon dolayındaki insanın yollara döküldüğünü ve vergilerle finanse edilecek bir sağlık sisteminin ülkeyi ekonomik bataklığa, ABD'yi sosyalizme sürükleyeceği yolunda korkularını dile getirdiğini öğreniyoruz (14 Eylül 2009, çeşitli gazeteler).[35] Kuşkusuz, bunda Cumhuriyetçi Parti'nin kışkırtmalarının büyük payı var. Ancak asıl ilginç olan, açık bir adaletsizliği azaltmanın değil, vergilerin yükselmesinin binlerce kişiyi sokağa dökmüş olması. Kaldı ki, liberal iktisatçı Krugman, 2008 başkanlık seçimleri öncesinde ABD'de insanları saran korku ve güvensizlik, artan eşitsizlik örneklerinden ve yeni bir ilerici liberal anlayışın gereğinden söz ederken, tüm Amerikalıları kapsayacak bir genel sağlık sigortasının GSYİH'nin yaklaşık % 4'ünü bulacağını fakat bunun getireceği ilave vergilerin ülkenin omuzlarına gerçek bir finansal yük getirmeyeceğini; çünkü bunların insanların zaten ödemekte oldukları sigorta primleriyle karşılanacağını söylemekte (Krugman, 2009, s. 235). Kısacası, sağlık reformuna özel sigorta kurumlarının karşı çıkmasını anlamak mümkün de, zaten sosyal eşitsizlik ve adalet açısından gerilerde olan, üstelik yaşanılan krizin ve işsiz kalan yüz binlerin gerçeğini yaşayan bir ülkede, milyonların sergilediği bu abartılı karşı çıkışa şaşmamak imkânsız?

Bauman'ın belirttiği gibi, bugün gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hepsinde kentlerin çeperinde büyüyen bir yoksulluk var ve bu yoksullara çoğunlukla, yalnız tüketim toplumunun ıskartaları olarak değil, "toplumun açık düşmanları" olarak da bakılmakta (Bauman, 1999, s. 114). Türkiye'de yapılan çalışmalarda, varoşlardaki yoksulluğun çocuklar ve kadınlar üzerindeki olumsuz etkilerini (Adalet Alada; Sevgi Usta Sayıta; Sezai Temli, 2002, s. 236-269) ve buralarda biriken öfke ve suça eğilimi ortaya koyarken (Yüksel Akaya, 2002, s. 203-215), top-

35. Buna karşın Sağlık Sigortası ile ilgili yasa, Senato'dan geçmiştir.

lumsal bağların zayıfladığı, kayıtsızlık gibi olumsuz duyguların arttığı da gözlenmekte. Büyük kentlerde birbirine çok uzak, çok yabancı kitleler yaşamakta ve merkezdekilerin tavrı genellikle çeperlerde yaşayanları görmezlikten gelmek veya dışlamak yönünde olmaktadır. Yeni orta sınıfların zenginlik ve yoksulluk algılarını araştıran bir çalışmada, yoksulluğun maddi yoksunluktan ötürü yargılanmasına pek rastlanmasa da, yoksulluğun kültürel kodlara tahvil edilerek dışlandığı, yoksulların kaderci, geleneksel ve arabesk kültürle özdeşleştirildiği ve metropol ortamına gelirken yanlarında getirdikleri kültürel ve ahlaki "habitus"tan dolayı "görüntü kirliliği" ve "kültürel kirlilik" yarattıkları yolunda sonuçlar çıkarıldığını görüyoruz (Seçil Doğuç, 2005, s. 90).

Sonuç olarak, küresel ve ulusal düzeyde en temel ihtiyaçların bile karşılanamadığı aşırı yoksulluktan göreceli yoksulluğa uzanan birçok türde yoksulluğun var olduğu bir dünyada yaşamaktayız. Bu yoksulluk, yalnız açlık, yaygın hastalık, eğitimsizlik, güvensizlik gibi sosyal ve küresel sorunlar değil, aynı zamanda terör, yasadışı göç, seks ticareti, organ ticareti, uyuşturucu ticareti gibi yasadışı işlerin artışı anlamına da gelmekte. Örneğin UNESCO'nun çalışmaları Tayland'da 800 bin çocuk yaştaki gencin ve çocuğun, Sri Lanka'da 6-14 yaşları arasındaki 10 bin erkek çocuğun fuhuş sektöründe çalıştığını göstermektedir. Bu ülkelerde çocukların anne babaları tarafından iyi para getirdiği için fuhuşa zorlandığı ve zengin ülkelerden gelenlerin de çocuk fuhuş pazarının en iyi müşterileri olduğu belirtilmektedir (O'Reily, 1993, s. 30). Bu duruma bile, piyasa ya da arz ve talep ilişkisi içinde bakanların az olmadığını da biliyoruz.

Tüm bunların, bırakınız öteki hakları, en temel hak kabul edilen "yaşama hakkı ve insan onuruna" aykırı olduğu, yani bu acımasız durumların hepsinin en temel insan hakkının ihlali anlamına geldiği ortada. Bu olan bitenler, hem ulusal ve küresel düzeyde birlikte yaşamayı tehdit eder nitelikte hem de eşitlik, adalet, insan hakları gibi söylemleri anlamsızlaştırmakta. Ne iyi ki, bu konularda ilgi ve duyarlılık arttığı gibi, küresel çözüm arayışları da var. Henüz somut gelişmelerden pek söz edemesek de, küresel algılama ve anlayış, küresel sistemin sorumluluğu ile çözümlerin küresel düzeyde aranmasına doğru kaymakta. Ancak bu gelişmelere geçmeden, bu sorunlar karşısında liberalizmin sınırlı ve kısıtlı yaklaşımını irdelemek gerekiyor.

Küresel bölüşüm ve adaletle ilgili çalışmaları dikkat çeken Pogge, yeryüzündeki yoğun yoksulluğun, bu kadar ortada olmasına karşın neden göz ardı edildiği konusunda dört gerekçeden söz etmektedir (Thomas Pogge, 2002, s. 11-16). Bunlardan birincisi, yoksulluğu ortadan kaldırmanın iyi bir şey olmadığı çünkü bunun nüfus artışıyla daha fazla yoksulluk getireceği yolundaki görüştür; ikincisi, küresel yoksulluğun zengin toplumlar için katlanılamayacak kadar büyük bir maliyet getireceğine ilişkin düşüncedir; üçüncüsü, yoksulluğun, "para akıtılarak" çözülemeyeceğine ilişkin anlayıştır; dördüncüsü de, dünyadaki yoksulluğun kaybolduğu yönündeki yaklaşımdır. Tüm bunların ötesinde, Pogge'nin "açıklayıcı milliyetçilik" diye adlandırdığı, "yoksulluk ve baskıyı, bunların yaşandığı yabancı ülkelerin kendilerinin sebep olduğu ve yine kendilerinin çözümler bulabileceği sorunlar olarak" görme eğiliminin oynadığı büyük rolden söz edilmektedir (2002, s. 232).

Söylediklerinde bir yere kadar haklı; ancak göz ardı etmekten çok yorumlama sorunundan söz etmek daha doğru. Daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak irdelediğimiz gibi, bu eşitsiz sistemden yararlanan zengin dünyanın, bu adaletsizliği ne yüzyıllara uzanan sistemle ne bugünkü işleyişle ilişkilendirmeye niyeti var. Bunu kabul etmektense, yoksulluğun kaçınılmazlığı, bölgeselliği veya kişiselliğine dayanmayı tercih etmekte. Ekonomik sistemi mahkûm etmek bir yana, kapitalizmin küreselleşme sürecinde, gelişmekte olan ülkelerdeki ulusal devletlerin sosyal politikalarını "az devlet-çok piyasa" biçiminde kırpma yönündeki çabaları ortada.

Ekonomik Liberalizmin "Yoksulluğu"

Yoksulluğun, mutlak ve göreceli olarak yaygın olduğu ortada; ancak tanımlanmasının ve yorumlanmasının sorunlu olduğu da görülmekte. Egemen ideoloji olarak neoliberalizm, yoksulluğu, beslenme gibi en temel ihtiyaçların bile karşılanamadığı bir hal olarak algılamak ve ekonomik sistemden bağımsız olarak yorumlamaktan yana; çözümü de liberal ekonomik politikalardan beklemekte. Buna göre, ekonomik büyüme ile emek verimliliğinin ve niteliğinin artışı yoksulluğu azaltacaktır. Refah devletinin ekonomiye müdahalesi gibi çareler ise, uzun vadede piyasa için zararlı olacağı gibi, yoksulluğun azalmasını da sağlamaz. Aslında tek çare istihdama katılımın artırılmasıdır. Bunun için de istihdam koşullarının esnekleştirilmesinin arz ve talep yasası gereğince ücretlerin düşürülmesinin istendiğini biliyoruz. Adam Smith'den başlayarak kla-

sik iktisatçıların öne sürdüğü bu görüşler çağımızın liberal iktisatçıları tarafından artan bir inançla (!) tekrarlanmakta ve sorun kapitalizm ya da liberal politikalara değil, bu gerekliliklerin ve politikaların yeterince dikkate alınmamasına bağlanmaktadır.

Özetle, ekonomik liberalizm açısından yoksulluğun çözümünün, yine nedenlerden beklendiği gibi bir sonuca varmak yanlış olmaz. Bu bekleyiş içinde yardımseverlik ahlakına da gerek duyulmakta ve "faydacı ahlak" yardımseverlik anlayışının temelini oluşturmaktadır. Ulusal ve küresel düzeyde artan yoksulluk, sistemin bir sonucu değil "yol kazalarıdır" Sistemin ve uygulanan politikaların hem başarısını hem meşruiyetini gölgeleyen bu yol kazalarının azaltılması gerekir. Bunu sistemin işlerliğini artırarak yapmak en doğru yoldur. Yoksulluğun nedenleri de, kişilere ve ülkelere bağlı yetersizliklerdir; bunun karşısında sistemin artıklarına yönelik yardımseverlik ahlakı da yeterlidir.

Oysa yukarıda da gördük: Ekonomik büyüme yeterli istihdam sağlamaktan uzaklaştığı gibi, birçok ülkede ücretler yoksulluk sınırının altında seyretmekte, buna karşın yeterli istihdam sağlanamamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik gelişmenin üst sınıflara yaradığı; fakat ülke içindeki gelir dağılımını olumsuz etkilediği ve göreceli yoksulluğu artırdığı gibi bir gerçek de karşımıza çıkmaktadır. Gelişmiş ekonomilerde liberal ekonomi anlayışının bu iddiaları ile göreceli yoksulluk arasındaki ilişkileri inceleyen bir araştırma, ne büyümenin ne emek verimliliği artışının ne düşük ücrete razı oluşun bu ülkelerdeki göreceli yoksulluğu gerilettiğini gösteren veriler ortaya koyabildiğini göstermektedir. Aksine, yapılan araştırmalar, kapitalist sistemde refah devleti yoluyla gerçekleşen yardım ve transferlerin yoksulluğun gerilemesinde en önemli etken olduğunu vurgulamakta. (David Brady, 2003, s. 398-399). Bu tür bulgulardan, örneğin ABD ve AB arasındaki farklı sonuçlardan, Avrupa refah devletini irdelerken epey söz ettik. Ancak AB çerçevesinde de yoksulluk ortadan tamamen kaldırılamadığı gibi, büyüyen işsizlik sorunu karşısında istihdam yaratmak adına, korumacı politikalardan ve refah devletinden vazgeçilmese de, istihdamda esneklik uygulamalarına yöneldiklerini biliyoruz. Gelişmekte olan ülkelerde ise, gelişmemiş refah devleti anlayışı içinde ne işsizlikle mücadeleye ne yoksulluğun önlenmesine yönelik politikalardan söz edilebilir; bu ülkelerde, en yoksul olanlara yönelen sınırlı, düzensiz ve keyfi yardımlardan başka bir şey bulmak zordur.

Özetle, küresel yoksulluk karşısında zengin ülkelerin, uluslararası kuruluşların ve egemen iktisat disiplininin bakışı temelde faydacı ahlaka dayalıdır (aynı görüşte Fikret Şenses, 2001, s. 53). Yoksulluk sis-

temin değil, ülkelerin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır ve ülkelerin dünya ekonomisine eklemlenmeleri ve gelişmeleriyle de azalacaktır. Gelişmiş ekonomiler ve uluslararası kuruluşlar yoksul ülkelerin yapısal dönüşümlerinin sağlanması ve mutlak yoksulluklarını azaltmada yardımcı olmak üzere kurulmuşlardır. Yani, yalnız BM değil, Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşların da işlevi budur. Bu kuruluşlar, sistemin işlemesi ve meşruiyetinin devamı için, küresel düzeyde, ekonomik olduğu kadar "sosyal" bir rol üstlenmişlerdir.

Ne yazık ki, ortaya çıkan veriler bu yaklaşımı doğrulamamakta; küresel düzeyde sorunun büyüklüğü ve sürekli olarak yeniden üretilmesi karşısında yardımların cılızlığı gözden kaçmamaktadır. Yardım anlayışıyla, değil sorunu çözmek, amaçlanan küçük gelişmeleri bile sağlamak mümkün olmamaktadır. Örneğin 2015 yılı yaklaşırken, birçok bölge ve ülkede benimsenen Milenyum Hedefleri'nden ne kadar uzak kalındığı gözler önündedir. BM'nin, yardımların yetersizliğinden, hedeflere ulaşmakta çok geri kalınmasından yakındığını da görüyoruz. BM, yıllardır savunma harcamalarında çok küçük bir kesintiyle yoksulluk ve yoksunlukların azaltılması için oldukça önemli bir kaynak sağlanacağını söylemesine karşın, bu yolda bir adım atılamamıştır. Kaldı ki yardımların artması, açlığın önlenmesi ve sağlık koşullarının iyileşmesi gibi konularda katkılar sağlasa da, yoksulluk ve yoksunluğun üretimini önleyemez. Örneğin, istihdam edilenlerin yaklaşık yarısını oluşturan çalışan yoksullar gerçeğine yardımlar nasıl bir katkı sağlayabilir?

Böyle bir gerçek karşısında, sisteme dokunmak da istenmediğine göre, yardımseverlik ahlakını sürdürebilmek için küresel düzeyde milliyetçi olmaya, yoksulluktan söz açıldığında toplumsal ve bireysel düzeyde yetersizlikleri, yanlışları veya tembellikleri konu etmeye ihtiyaç var. Bu nedenle, işsiz, yoksul, çaresiz kitleler karşısında biraz hayırseverlik, biraz suçlama karışımı duygularla hareket edilmekte, böylece yoksulların görüş alanının dışına itildiği, görmezlikten gelindiği veya "ötekileştirildiği" bir toplum ve dünya oluşmaktadır (Koray, 2001, s. 219). Hatta bazılarının sermayenin ilgi alanı dışında kalan aşırı yoksulluktan mustarip ülkeleri yoksulluktan kurtarılamayacak ülkeler olarak "dünyanın safraları" olarak gördükleri ve bunların uluslararası yardımları hak etmediğini düşündüklerini söylemek de yanlış olmaz (Casper, 1995).

1980 sonrasında uluslararası kuruluşların konumuna bakıldığında, WB'nin ulusal devletlerden minimal bir sosyal koruma istediği, OECD'nin yalnızca temel eğitim ve temel sağlık konularında yardım

yapmaya yöneldiği, IMF'nin sosyal harcamaları bütçeye yük olarak nitelediği, WTO'nun eğitim, sağlık ve sosyal güvenliği piyasaya açtığı görülmektedir. Sosyal harcamalara karşı oluşun önemli bir gerekçesinin, orta sınıfın da bunlardan yararlanması olduğunu biliyorum; bizde de üniversitelerin paralı olmasına ilişkin iddialarda bu yaklaşım dile getirilmektedir. Bu durumda devlete, ancak en muhtaç olana yönelen "yoksul" hizmetlerin bırakılması uygun görülmektedir. (Deacon, 2001, s. viii). Bu dönemde BM ve UNESCO dışında hiçbir uluslararası kuruluş yoksulluğun önlenmesi açısından ne gelir dağılımından ne bir yeniden-dağıtımdan söz etmemiştir. Kuşkusuz, bu kuruluşlar içinde farklı düşünenler hep oldu; ancak 2000'li yıllara kadar farklı görüşlerin seslerini duyurması mümkün olmadı. Örneğin WB, sosyal güvenlik sisteminin çok ayaklı yapılanması ve özel emekliliğin güçlendirilerek devlet güvencesinin minimal düzeye indirilmesi konusunda çaba harcarken, farklı görüşü temsil eden Başkan Yardımcısı Joseph Stiglitz'in istifa ettiğini biliyoruz. Hatta bu dönemde çalışma koşullarında bazı standartları var etmek amacı taşıyan ILO'nun bile sosyal güvenliğin özelleşmesine karşı çıkamadığı düşünülürse, dönemin ruhunu anlamak daha mümkün olur, sanırım. Bunun ILO'nun Amerika'nın dümen suyuna girdiği yolunda yorumlara yol açtığı da görülmekte (Deacon, 2000, s. 11).

2000'li Yıllar ve Getirdiği Bazı Değişimler

2000'li yıllarda küresel köyün zenginlikten de yoksulluktan da yıkıldığı, adaletsizlik gibi güvensizliğin de büyüdüğü saklanamaz gerçekler oldu ve vicdandaki rahatsızlıkları da büyüyen korkuları da yatıştırmak daha gerekli hale geldi diyebiliriz. Bu çerçevede, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Ticaret Örgütü'nün gelişmekte olan ülkelerde dış ticaretin liberalleşmesi, devletin ekonomiden el çekmesi, özelleştirme gibi yapısal reformlar konusunda oynadığı rol de bilindiğinden, bu kuruluşlar, ulusal politikaların yoksullukla baş etme potansiyelinin zayıflaması açısından şimşekleri üzerlerine çektiler. 1999 yılında Seattle'da WTO'nun toplantısına karşı ilk büyük küresel sivil toplum gösterisi büyük yankı uyandırdı. 1990 sonrası BM'nin İnsani Kalkınma Raporları ve endeksleri yayımlaması bilgi akışını sağlarken, küresel muhalefetin çok daha etkin biçimde örgütlenmesi ve ses getirmeye başlaması, eğilimlerde değişikliğe neden oldu. Yoksulluk gibi çok eski bir sorun yeniden keşfedildi veya başka türlü yorumlanmaya başlandı. UNESCO, UNDP gibi BM'ye bağlı kuruluşlar kalkınmanın insani yüzüne daha çok dikkat çeker hale gelirken, WB, IMF, OECD

gibi kuruluşlar da ekonomik kalkınmayla yoksulluk ve eşitsizlik arasında ilişki kurmaya yöneldi.

Örneğin WB'nin 2000/2001 Dünya Kalkınma Raporu'nun Yoksullukla Mücadele (Attacking Poverty) başlığını taşıdığını görüyoruz. Bu rapor, her zaman olduğu gibi ekonomik büyümenin önemini yadsımasa da, yalnızca büyüme yeterlidir anlayışından uzaklaşmakta ve büyümenin yanı sıra yoksulluğun önlenmesi ve gelir dağılımı meselesini dikkate almaktadır. 2004 tarihli rapor, yoksullara yönelik hizmetler üzerinde durmakta, 2006 tarihli "Eşitlik ve Kalkınma (Equity and Development) başlıklı rapor ise, yeryüzünde okul, sağlık, siyasal güç ve fırsat eşitliği açısından farklılıkların büyüklüğünü konu etmektedir. Bu rapora bakıldığında (WB, 2006, s. 1-17), başlıca amacının kalkınmak için eşit fırsatların ne kadar vazgeçilmez olduğuna vurgu yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası WB, yoksulluğun önlenmesi konusunda BM'nin yaklaşımını paylaşan bir çizgiye gelmekte ve BM ile WB arasında oynayacakları roller konusunda bir anlaşmaya varıldığı görülmektedir; BM yoksulluk ve gelir dağılımıyla ilgili bulguları toplayacak, WB gelişmekte olan ülkelere verdiği kalkınma desteğinde bunları dikkate alan politikalara yönelecektir.

Yoksulluğa ve eşitsizliğe ilişkin bu duyarlılık, kalkınma yardımlarında bu konudaki hedeflerin dikkate alınması gibi değişiklikler kuşkusuz önemlidir. Ancak WB'nin ekonomi politikalarında herhangi bir değişiklik mevzubahis değildir; ulusal hükümetlerden refahın yeniden-dağılımda daha etkin bir rol oynamalarının istendiği söylenemez; küresel düzeyde etkin bir yardıma yönelinmesi veya vergi, fon oluşturmak gibi inandırıcı önlemlere gidilmesi söz konusu değildir. Eşitlik konusu da amaç olarak değil, ekonomik fırsatlar yaratılmasına hizmet etmek üzere araçsal bir anlayışla ele alınmakta ve eşitsizliklerin azaltılması açısından da ilgili hükümetlere ait sorumluluklar ve yetersizliklerden söz edilmekle yetinilmektedir.

Küresel düzeyde ve uluslararası kuruluşlarda 2000 sonrası gelişmeleri irdeleyen Deacon'ın, bu kuruluşlardaki entelektüel değişiklikten söz etmekle birlikte, ihtiyatlı bir iyimserliği dile getirdiğini görüyoruz (Bob Deacon, 2005, s. 24-26). Örneğin WB'nin yoksullara yönelik sosyal hizmetler üzerinde duran 2004 tarihli raporunda, kamu harcamalarının orta tabakalara da yaradığını düşünen ve artıkçı refah devletinden yana tavır takınanlar ve kamu kaynaklarının sosyal hizmetlere yönelmesi için hükümetleri zorlama konusunda, yoksul olan ve olmayan sınıflar arasında bir ortaklık ve dayanışmanın gerektiğinden söz edenler olmak üzere, iki farklı görüşü benimseyenler birlikte yer almaktadır.

Rapor ve yazarları arasında ortaya çıkan bu farklılığı, kısmen de olsa raporun başyazarlarından birinin Finli bir ekonomist olmasına bağlamak mümkündür. Kuzey ülkeleri WB ve BM'nin birçok araştırmasına finansal destek sağlarken, bu desteğin banka içinde yeni fikirleri cesaretlendirmesi yönünde bir ilişki kurulduğunu görüyoruz. Sonuç olarak Deacon, uluslararası düzeyde entelektüel dalganın neoliberal politikalara karşı bir yön aldığını ve bu nedenle kamu tarafından üstlenilen sosyal hizmetlerin yeniden yapılandırılmasının mümkün olabileceğini söylemektedir. Öte yandan yazar, ABD gibi güçlü bir ülkenin Avrupa ve öteki güçlü ülkelerle, WB gibi güçlü bir uluslararası kuruluşun ILO gibi öteki güçlü kuruluşlarla, hatta ekonomi gibi güçlü bir disiplinin sosyal ve politik bilimler gibi öteki bilimlerle arasında küresel ve sosyal politikaların nasıl şekilleneceğine ilişkin bir karşıtlık ve pozisyon olduğuna işaret ederek, bu savaşta uluslararası kuruluşlardaki entelektüellerin rolünün belirleyici olmasa da önemli olduğu yönündeki düşüncesini dile getirmektedir. Anlaşılıyor ki, fikirler açısından bu değişimin, küresel-sosyal hareketlerin ulusal hükümetler ve uluslararası aktörler üzerindeki etkileri aracılığıyla, ülke içi ve ülkeler arasındaki güç dengesindeki değişime yansıyacağını beklemektedir.

Dolayısıyla, bir yandan uygulanan politikaların olumsuz sonuçları artar, öte yandan sisteme ve kurumlarına karşı muhalefet büyürken, neoliberal politikaları savunmak, yoksulluğu gelir adaletsizliğinden uzak düşünmek giderek zorlaşmaktadır. Yoksulluğun gelir dağılımıyla ilişkisinin yeniden keşfedilmesiyle (!) önemli bir değişim sağlanmış değildir; ancak küresel ve ulusal düzeyde yeni bir muhalefet alanı yaratılmış ve ülkeler, kurumlar, hatta disiplinler arasındaki farklılık daha da su yüzüne çıkmıştır. Noel'in dediği gibi, bu keşifle (!) küresel düzeydeki sistemde ve politikalarda dönüşüm isteyen, yani yoksullukla gerçek bir mücadeleden söz edenler çoğalsa da, dominant yaklaşımların ve uygulamaların buralardan uzak olduğu açıktır (2006, s. 306, 321). Bu ortamda, küresel kapitalizmi ve liberal ekonomiyi savunanlar için asıl mesele, piyasaya siyasal yoldan müdahalelerin gerekçesini ortadan kaldırmak ve liberal politikaların "küresel-sosyal sorumluluk" sahibi olduğunu göstermektir, demek yanlış olmaz. İstenen, sistemi güçlendirmektir; bunun için ufak tefek değişimler de kaçınılmazdır. Kapitalizmin değişimlere uyum yeteneğinden epeyce söz edildiğini biliyoruz. Bugün de küresel düzeyde bazı değişikliklerle yoluna devam etme gücünü gösterecği beklenebilir. Uluslararası kuruluşların yapısında ve politikalarında reform, şirketlerin sosyal sorumluluğu gibi değişimlerin bir süredir gündemde olduğu, kriz sonrasında finansal sistemde denetim gerekli-

liği gibi konuların tartışılmaya başlandığı bilinmekte. Gelecek açısından bu tür sınırlı değişikliklerle mi yetinileceğini; yoksa bunların, daha radikal bir dönüşümün ilk adımları mı olacağını, bilemiyoruz. Ancak entelektüel alanda değişimin etkisini küçümsemesek de bu ikinci olasılığın gerçekleşmesi için güç dengelerini değiştirecek bir küresel-sosyal hareketlenmeye ihtiyaç olduğu yadsınamaz.

Bugün için, belli ki rota uluslararası düzeyde sosyal-liberalizmden yana bir değişim eğilimi göstermekte. Ancak, ilk olarak, bu rotanın aslında ulusal düzeyde "liberal (artıkçı) refah devleti" anlayışını benimsemek anlamına geldiği düşünülürse, bu anlayış değişikliğinin sosyal hizmet alanından epeyce uzaklaştırılan ulus-devlette şimdi ters yönde bir değişim getirmesini beklemek kolay değil. İkinci olarak, uluslararası düzeydeki anlayış ve politikalarda sistemin dışladığı, işe yaramaz gördüğü "artıklarına" el uzatmak veya en borçlu ülkelerin borçlarını silme, açlıkla mücadele, kalkınma yardımları gibi konularda az çok değişiklik görülse de, sistemde ciddi bir değişiklik anlamına gelecek bir adım atılmasını beklemek çok zor. Ulus-üstü ekonomik kurumların görevi ülke yöneticileri ve küresel şirketlerle birlikte küresel ekonomik düzeni ve sistem-içi hiyerarşileri yeniden üretmek olduğuna göre (Hardt ve Negri, 2004, s. 193), bu alanda ciddi reformlar değil, ancak küçük esnemeler yapılabileceğini düşünebiliriz. Bunun ötesi ise, bu esnemeleri daha ileriye gitmeye zorlayacak küresel-ulusal mücadelelere bağlı.

Birleşmiş Milletler ve Yoksulluk

Birleşmiş Milletler'in konumu, hem değişik ve önemli hem güçsüz ve sınırlı. BM, 1993 tarihli Kalkınma Raporu'yla birlikte, yoksulluğun tanımı ve yoksulluğa ilişkin yaklaşımında daha geniş ve anlamlı bir perspektif kullanmaya başladı. Yoksulluk, artık yalnızca gelir mahrumiyeti olarak düşünülmemekte, yaşam süresini, temel eğitim olanaklarını, yaşam koşullarını dikkate alan daha geniş bir *yoksunluk* anlayışı içinde ele alınmaktadır. Yoksulluk ve yoksunluğun giderilmesi açısından da, yoksulluk bir *insan hakları ihlali olarak* düşünülmekte ve tüm insan haklarını içine alacak biçimde *bütünlükçü insan hakları* yaklaşımı benimsenmektedir. Bu çerçevede BM, benimsenen ölçütleri dikkate alan, İnsani Kalkınma Endeksleri (BKE), Cinsiyete Bağlı Kalkınma Endeksi (CKE), Yoksulluk Endeksleri gibi, ülkelerarası kıyaslamalar yapmaya olanak veren raporlar hazırlamaktadır.

BM için, daha olumlu bir politikaya geçiş açısından, 2001 yılında Sosyal Gelişme Komisyonu tarafından hazırlanan "Küreselleşen Dünyada Sosyal Korumayı Güçlendirme ve Yoksunluğu Azaltma" başlık-

lı raporun bir dönüm noktası olduğu da söylenebilir. Raporun olumlu nitelikleri şöyle sıralanmakta (Deacon, 2005, s. 22-23): a) ilk olarak, BM'nin sosyal koruma açısından kapsamlı bir taahhütte bulunduğu görülüyor; b) sosyal koruma önlemlerinin hem eşitliğin güçlenmesine hem yatırımların işlevine hizmet ettiği vurgulanarak, hükümetlerin ve bölgelerin bu önlemler açısından önceliğine ihtiyaç duyulduğu belirtilmekte; c) sosyal korumanın, yalnız en yoksula yönelik artıkçı bir fonksiyon olarak değil, aynı zamanda sosyal adalet ve dayanışmaya da hizmet etmesinin gerekliliği belirtilmekte. Kabul edilen önemli bir nokta da, sosyal koruma önlemlerinin tüm toplumun ihtiyaçlarını kapsayacak biçimde anlaşılması. Bu alanda kamunun ve özel sektörün birlikte hizmet vermesi kabul edilmekle birlikte, Komisyon, kamu hizmetine yönelik reformlarda hizmetlerin yaygın ve erişilebilir olması gibi amaçların esas alınmasını vurgulamakta. Yazar, BM tarafından sosyal politikaya bu tür eşitlikçi bir yaklaşımla bakılmasının sürpriz sayılamayacağını söylemekle birlikte, bunu, uluslararası düzeyde ideolojik dalganın değişimini ortaya koyan bir gösterge olarak da önemsemektedir.

1990 sonrası BM raporlarında, Amartya Sen'in "yapabilirlik" (*capabilities*) yaklaşımının benimsendiğini ve WB'nin bir veya iki dolar gibi yoksulluğun ne olduğunu anlamaya izin vermeyen yaklaşımından daha anlamlı bir yol izlendiğini de biliyoruz. BM bir yandan küresel düzeyde bilgi toplama ve duyarlılık oluşturmaya çalışmakta, yayımladığı raporlarla uluslararası düzeyde bir kıyaslama yapmaya olanak sağlamakta; öte yandan, yürütülen kalkınma programlarında insani kalkınma ölçütlerinin geliştirilmesi için çalışmakta ve ya doğrudan ya da STK'larla insani gelişme amaçlı projeler gerçekleştirmektedir. Her iki amaç açısından da en büyük desteği farklı alanlarda çalışan sivil toplum kuruluşlarından almakla birlikte, eylemlerinin finansmanı açısından büyük ölçüde, gelişmiş ülkelerden sağlanan yardımlara bağımlıdır. Bu konuda sıkıntılar olduğu da kesin.

BM raporları, aslında BM'nin çok mütevazı, isteklerinin bile kabul edilmesinin ne kadar zor olduğunun birer kanıtı. Örneğin BM 2005 Raporu'nda, zengin ülkelerin 2000'li yıllarda GSMH'lerinin % 0,25'ini yoksul ülkelere yardım amacıyla harcadıkları belirtilmekte (UNDP, (2005, s. 4-8). Raporda, bir doların altında gelirle yaşayan bir milyardan fazla aşırı yoksul insanı yoksulluktan kurtarmak için 300 milyar dolarlık harcamaya ihtiyaç olduğunun tahmin edildiği ve bu harcamanın, dünyanın en zengin % 10'unun gelirinin % 1,6'sı gibi çok düşük düzeyde kaldığı söylenmektedir. Kısacası, küresel düzeydeki aşırı yoksulluğun biraz olsun giderilmesi için, yukarıdan aşağıya doğru çok mütevazı bir

gelir transferinin bile anlamlı olacağını anlatmaya çalışmaktadır. Zengin ülkelerde yardım için ayrılan her 1 dolara karşılık, askeri harcamalara 10 dolar ayrıldığını, böylece askeri güvenliğe insan güvenliğinden daha fazla önem verildiğini söylemekten de geri durmamaktadır. Buna karşın, henüz zengin ülkelerden, yardımların artacağı vaadini almaktan öteye gidememiştir.

Artan yoksulluk ve iyice su yüzüne çıkan adaletsizlik karşısında, BM'nin en başta yoksulluğun giderilmesi olmak üzere, bazı hedeflerin küresel politikanın gündemine alınması için birçok girişimde bulunduğunu da görüyoruz. Örneğin 2000 yılında BM çerçevesinde, 2015'te yoksulluğu yarıya indirmek, çocuk ölümlerini azaltmak, okullaşma oranını yükseltmek gibi öncelikli hedefleri ortaya koyan Milenyum Hedefleri (BMMH) gibi kapsamlı bir programın kabul edilmesini sağlamıştır.[36] Aynı dönemde küresel şirketlerin artan gücü karşısında, doğrudan onları muhatap alan bir sözleşme arayışına girmiştir. Küresel şirketlerin gücü arttıkça, sorumlulukları da, açıklık-hesap verebilirlik özellikleri de daha fazla sorgulanmakta ve bu şirketler küresel muhalefetin hedefi haline gelmektedirler. Bu gelişmelerin farkında olan BM de, 1999 yılında BM Genel Sekreterliği'nin girişimiyle iş dünyası ile Küresel Sözleşme (Global Compact) adı verilen bir anlaşmaya varmıştır; bundan yukarıda söz ettik. 2003 yılında da Ulusüstü Şirketler ve Öteki İşletmelerin İnsan Hakları Konusunda Sorumluluklarına İlişkin Kurallar (UNHCHR) kabul edilmiştir. İnsan haklarını iş dünyasına uyarlayan bu sözleşme ve küresel anlaşma ile BM'nin, uygulama sorunları ne olursa olsun, ilkesel anlamda çok olumlu bir adım attığı yadsınamaz. Böylece, insan haklarının yalnız devletlerin sorumluluğunda olduğu düşüncesi terk edilerek, gücü ulusal hükümetleri aşan küresel şirketler insan hakları konusunda doğrudan taraf konumuna getirilmekte.

Milenyum Hedefleri'nin kabulünden sonra, istenilen hedeflere ulaşmak açısından resmi yardımların artırılmasına ihtiyaç duyan BM, bu kez amacı resmi kalkınma yardımları konusunda küresel bir standart belirlemek olan, bunun için de yardım sağlayan ülkeler, küresel şirketler, küresel sivil toplum kuruluşları gibi başlıca küresel aktörlerin katıldığı bir toplantı düzenlemiştir (Mart 2002). Monterrey Toplantısı, hem

36. 2015 için kabul edilen Milenyum Hedefleri şunlar: 1- Aç ve mutlak yoksul sayısını yarı yarıya azaltmak; 2- Her çocuğun ilkokul eğitimi almasını sağlamak; 3- Her eğitim düzeyinde kadın-erkek farkını azaltmak; 4- Beş yaş altındaki çocuk ölümlerini üçte iki oranında azaltmak; 5- Anne ölümlerini dörtte üç oranında azaltmak; 6- HIV/AIDS ve diğer hastalıkların yayılmasını durdurmak; 7- İçme suyuna ulaşamayan insan sayısını yarıya indirmek; 8- Açık, hukuka dayalı, ayrımcılıktan uzak bir ticaret ve finans sistemi kurmak.

küresel kaynakların dağılımı konusunda küresel bir uzlaşma arayışını ortaya koyması hem de toplantıya katılan 8000 kişinin 800'ünün sivil toplum kuruluşları ve iş dünyasından gelenler olması nedeniyle dikkat çekicidir. Buna karşın sonuçları açısından önemli bir gelişme kaydedildiği söylenememektedir.

Toplantı sonunda varılan "Kalkınmanın Finansmanına Yönelik Monterrey Uzlaşması"nda (Monterrey Consensus on Financing for Development-UN, 2003), ilk olarak, Milenyum Hedefleri'nin (MH) gerçekleşmesi için gereken kaynaklarda dramatik düşüşlerden duyulan kaygının dile getirildiğini görüyoruz (mad. 2). Bu kaygının giderilmesi ve BM sözleşmeleri ile MH'nin yerine getirilmesi için ulusal ve küresel sistemin adalet, eşitlik, demokrasi ve şeffaflık temeline dayanması konusunda bir taahhütte bulunulmakta (mad. 9); ancak bunun yanı sıra, ekonomik büyüme, kalkınma ve istihdam artışı için ticaretin oynadığı büyük rolden ve ticaretin liberalleşmesi gereğinden söz edilmekte (mad. 26), ekonomik ve sosyal gelişmenin sağlanmasında öncelikli sorumluluğun ülkelere düştüğü belirtilmektedir (mad. 6). Yani bilinen ve hep tekrarlanan görüşler dile getirilmektedir. Toplantıda, bunlara ek olarak, insani gelişmenin sağlanmasında Resmi Kalkınma Yardımlarının (RKY) oynadığı büyük rolden söz edilerek, bu yardımlar için gelişmiş ülkelerin GSMH'nin % 0,7'si oranında bir pay ayırmaları konusunda (mad. 42) uzlaşmaya varıldığı görülmektedir.

Monterrey Uzlaşması, birçok BM girişimi gibi, hem olumlu özellikler hem yetersizlikler gösteren bir adım. Bu uzlaşmayı, küresel sivil toplumun katılmasıyla demokratik yönde atılmış bir adım ve güçlü uluslararası kuruluşları kapsayan yaklaşımıyla "küresel politikanın sosyalleşmesi" olarak yorumlamak mümkün (Allan Day, 2002, s. 311, 312). Örneğin bu uzlaşmayla, güçlü ülkelerin ilk kez ekonomik ve finansal politikanın WB, IMF gibi kuruluşlar dışında daha demokratik ve daha şeffaf bir zeminde tartılmasına izin verdikleri görülmekte. Öte yandan, dünya ekonomik sistemi açısından hiçbir değişim vaat etmeyen, geleneksel kalkınma yardımlarından öte bir adım atamayan bu yardımlar konusunda üzerinde anlaşmaya varılan çok küçük payın bile ödenmesini sağlayamayacak/zorlayamayacak konumda bir anlaşma olarak onu yetersiz bulmak da mümkün. Örneğin toplantıya katılan STK'ların sonuçtan memnun kalmadıkları, 700 STK'yı kapsayan Sivil Toplum Forumu'nun (Civil Society Forum) Monterrey Uzlaşması'nı reddettiği bilinmekte (Day, 2002, s. 310).

Eylül 2005'te BM'nin Milenyum Hedefleri'ni gözden geçirmeyi amaçlayan bir zirve düzenlediğini görüyoruz. Bu zirvede de, kalkınma

yardımlarında bir artış sağlanamazken, MH'ye olan bağlılığın ve gelişmiş ülkelere düşen sorumlulukla taahhüt ettikleri yardım düzeyinin gerçekleştirilmesi yönündeki söylemle yetinilmesinin yine birçok eleştiriye neden olduğu anlaşılmakta. Zirve sonrasında Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları, G-8'in en borçlu 18 ülkenin borçlarını silme kararını olumlu ancak yetersiz bulurken, BM içinde İnsan Hakları Komisyonu gibi yeni bir örgütlenmeye gidilmesine olumlu bakmaktalar. Uluslararası STK'lar toplantıda alınan kararların antidemokratikliğini, özellikle ABD'nin BM'nin sözleşmelerinden ve taahhütlerinden kaçma peşinde çaba harcamasını ve bunlar karşısında BM'nin zayıflığını eleştirmektedirler (Anup Shah, 2005).

Benzer eleştiriler Avrupa'dan da yükselmekte ve Küresel Sosyal Forum Avrupa Bürosu Direktörü, 154 devlet başkanı, 900 bakanın katıldığı NewYork Zirvesi'nin bekleneni vermediğini söyleyerek şu eleştirileri dile getirmektedir (Jens Martens, 2006, s. 2): Sermaye piyasası ve finansal politikaların sahip olduğu gücün hükümetler tarafından eşitlenmesinin mümkün olmadığı bu toplantıda, hükümetlerin yeni kararlar almaktan kaçındıkları ve eskileri "teyit etmek" ya da yan toplantılarda küçük ülke gruplarından gelen yeni girişimleri "dikkatle not almak"tan öte bir şey yapmadıkları ortaya çıkmıştır. Zirve kararları, yine küresel ticaret konusunda bilinenleri tekrarlamaktan öteye gidememiştir. Böylece, BM'nin ticari-ekonomik konuların çözüleceği bir yer olmadığı bir kez daha anlaşılmıştır. Zengin ülkelerce taahhüt edilen ve onların GSMH'lerinden % 0,7 düzeyindeki payın ayrılması konusundaki karar devam etmekle birlikte, bu konuda somut bir ilerleme gerçekleşememiştir. Yalnız AB Konseyi'nin, Haziran 2005 toplantısında 25 üyesi için, ülkelerin yaptığı Resmi Kalkınma Yardımları'nın (RKY) 2010'a kadar % 0,56, 2015'e kadar % 0,7 düzeyine yükseltilmesi yönünde somut bir karar aldığı görülmektedir. Ancak OECD düzeyinde belirli koşullarda borç silinmesi halinde bu miktarın kalkınma yardımlarında düşebileceği yönünde bir karar alındığından, borçlu ülkelere kalkınma yardımı olarak ne kadar taze para düşeceği de oldukça kuşkuludur. Öte yandan, G-8'lerin 18 çok borçlu ülkenin borçlarının ertelenmesine ilişkin kararı çok gerekli olmakla birlikte, STK'larca yapılan araştırmalar BMMH'ye varmak için 62 ülkede % 100 borç ertelenmesine ihtiyaç olduğunu göstermekte, bu nedenle, 18 ülkeyle sınırlı kalan bu karar çok yetersiz bulunmaktadır. ABD, Japonya ve öteki zengin ülkelerin karşı çıkışları nedeniyle, küresel düzeyde uluslararası bir vergi sisteminin gündeme gelmesi de mümkün olmamakta, bu konuda "yaratıcı fon kaynaklarının geliştirilmesi" gibi ifadelerle yetinilmektedir.

Social Watch'ın 2007 yılı raporu da, verilen sözlere bakıldığında kalkınma yardımlarının ne kadar düşük düzeyde kaldığını göstermektedir (SW, 2007, s. 111): OECD çevresinde 1989-2006 yılları arasında Resmi Kalkınma Yardımları'nın bu ülkelerin milli gelirleri içindeki oranı ortalama % 0,2 ile % 0,3 arasında değişmektedir; ABD bu yardımlara en düşük payı (% 0,11-% 0,17 arasında) ayırırken, İngiltere, Almanya, Fransa gibi zengin Avrupa ülkelerinin payı yıllara göre % 0,30-% 0,47 arasında değişmekte, İsveç ve Norveç (% 0,80-% 1,00) ile onlara yakın miktarlarda katkıda bulunan Danimarka'nın kalkınma yardımları açısından ön sıralarda yer aldıkları görülmektedir. AB çevresinde alınan kararlar uygulandığında, Resmi Kalkınma Yardımları'na Avrupa'nın yapacağı katkının ikiye katlanacağı düşünülse de, sorunların büyüklüğü karşısında bu yardımların çok yetersiz kaldığı açıktır.

Kalkınma yardımlarının olumsuz bir sonucunun da, yardım eden ülke veya kuruluşların yardım alan ülkenin politikalarını belirlemesi, etkilemesi, hatta kimi zaman yardım verenlerin ulusal politikaları desteklemek yerine karar verecek konuma gelmesidir. Dolayısıyla finansal ve teknik yardımlar, hükümetlerin seçimlerini sınırladıkları, ülke içinde yardım verenlerin görüşüne yakın grupların pazarlık gücünü artırdıkları ve tartışmaları etkiledikleri gerekçesiyle eleştirilmekte; yardımlara bağlı politikaların sahibinin kim olduğu sorusunu gündeme getirmektedir (Jose Antonio Ocampo, 2006, s. 19). Bu nedenle yardıma konu olan projelerde, amacına uygun olmayan koşullar dışında başka koşul aranmamasına ilişkin bir sınırlama getirilmesi ve yardım alan ülkelerin kendi alternatif proje ve programlarını üretmeleri gibi gelişmeler önem taşımaktadır.

Özetle, BM'nin konumu, oynadığı rol ve politikaları birçok açıdan tartışmaya açık; ancak varolan sistemin bir kuruluşu olarak bunda pek aykırı bir durum da yok. Kuşkusuz, BM'nin güçlü ülkelerin çıkarlarına karşı durmasının çok güç olması ve geçmişte bunu başardıklarına dair bir kanıtın bulunmaması (Fuller, 2005, s. 289), gelecek açısından da umutları ve BM'den beklentileri zayıflatmaktadır. Örneğin BM içinde gündeme gelen ve 2002 yılındaki Genel Kurul'da görüşülmek üzere "Yoksulluğun Azaltılması İçin Dünya Dayanışma Fonu" kurulması teklifi hayata geçememiştir (UN, 2002). Bu fonla, yoksulluğun azaltılmasında 2015 hedeflerine ulaşmayı kolaylaştıracak parasal bir kaynak yaratılması amaçlanmaktadır; çeşitli kuruluşlar, şirketler, vakıflar ve bireylerin gönüllü katılımlarıyla oluşması beklenen bu fon yönetiminden, Birleşmiş Milletler Kalkınma Kongresi'nin (UNDP) sorumlu olması istenmektedir. Dolayısıyla BM içinde Tobin Vergisi gibi küresel dü-

zeyde işleyecek çok mütevazı bir vergileme sistemine geçmek veya küresel bir dayanışma fonu oluşturmak yolunda eğilimler göze çarpsa da, bunların bir sözleşmeye dönüşmesi mümkün olmamakta ve Monterrey Uzlaşması'nda olduğu gibi, ancak kalkınma yardımlarında mütevazı bir artış sözü alınabilmektedir; bu sözlerin de gerçekte yerine getirilmediğini görüyoruz. Tüm bunların, BM'ye yönelik eleştirilerin artmasına yol açması da kaçınılmaz.

Öte yandan, BM'nin, uluslararası kuruluşlar içinde küresel toplum fikrini ve bu toplumda küresel adalet ve eşitlik konusunu ayakta tutan bir kuruluş ve birçok devletin ve küresel sivil toplumun en çok sesini duyurma olanağı bulduğu platform olarak yerini de yadsıyamayız. İnsan hakları, yoksulluk ve küresel gelir adaletsizliği konusundaki çabalarının başarılı sonuçlar vermemesine karşın, bu sorunlara ilişkin küresel duyarlılığın oluşmasında BM'nin katkıları büyük. Bu katkıların, küresel düzeyde kaynakların yeniden-dağıtımı anlamına gelecek küresel vergi sistemi ve sosyal fon oluşturulması gibi küresel ekonomik sisteme dokunacak değişikliklere uzanması arzu edilebilir; ancak bunun için küresel güç dengesinde bazı değişiklikler olması gerektiği de unutulmamalı. Bugün için BM'nin ilke ve hedeflerini ilkesel düzeyde onaylar görünen güçlü ülkelerin kendi özerkliklerini sınırlayacak girişim ve taahhütlere sıcak bakmadıkları, BM'nin de onları zorlayacak güce sahip olmadığı bir gerçek. Dolayısıyla, BM'nin başta ABD olmak üzere projelerine finansman desteği sağlayan ülkelere bağımlılığı eleştirilse ve daha bağımsız bir konum kazanması istense de, ne BM'nin kendisi ve çabaları küçümsenebilir ne de bu çabaların daha farklı bir güç ve doğrultu kazanması açısından öteki ülkelere ve küresel sivil topluma düşen sorumluluk görmezlikten gelinebilir. Küreselleşme ve küresel sorunlar yeryüzünde "birleşmiş milletler" gibi bir anlayışa ne kadar ihtiyacımız olduğunu her geçen gün daha fazla gösterirken, BM'den vazgeçmek değil, BM gibi kurumları çoğaltmak, bu tür kuruluşların zengin ülkelerden bağımsız kılınmasını sağlayacak, fonksiyonlarını ve etkilerini artıracak düzenlemelere ihtiyaç var. Ortak sorunlar ve en başta ekonomik küreselleşme olmak üzere ilişki ve bağlılığın artması küresel ve kozmopolit toplum fikrini güçlendirirken, bu hedefe doğru uzanan yolda ancak "birleşmiş milletler" gibi anlayış ve kurumların güçlendirilmesi anlamlı olabilir.

Bunun gibi, tüm yetersizliklere karşın, yoksulluğa insan haklarının ihlali anlayışıyla bakmaktan da vazgeçemeyiz. Bugün için uygulamada önemli bir değişiklik getirmemiş olsa da BM'nin açtığı bu yol, yani yoksulluk ve yoksunluklarla insan hakları arasında ilişki kurmak önem-

li. Öte yandan bu yaklaşım, hem bugünkü insan hakları anlayışının yetersizliğinin açığa çıkarılması hem de insan hakları anlayışının içinde barındırdığı potansiyelin biraz daha anlaşılması açısından da anlamlı. Bu nedenle yoksulluğun insan haklarıyla ilişkisini irdelemekte ve gelir dağılımıyla ilişkisi açısından özellikle sosyo-ekonomik haklarla bağlantısını ortaya koymakta yarar var.

Yoksulluk ve İnsan Hakları İlişkisi: "Umutlar" ve "Fakatlar"

> Herkesin, gerek kendisi gerek ailesi için yiyecek, giyecek, sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes; işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi denetiminin dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir.[17]

BM, birbirini izleyerek önem kazanan tüm insan haklarını dikkate alan bütünlükçü bir insan hakları anlayışını savunmaktadır. Yoksulluğun en temel insan hakkı olan yaşama ve varlığını koruma hakkının ihlali olarak görülmesini de, 1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHB) ile her insanın temel ihtiyaçlarının karşılanmasına ve insan onuruna yakışır bir yaşam sürdürmesine ilişkin bir hak ihlaline bağlayabiliriz. 1966 tarihinde kabul edilip 1976 tarihinde yürürlüğe giren Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (ESKHUS) ile de sosyal, ekonomik ve kültürel hakların daha ayrıntılı biçimde düzenlendiği görülmekte ve yoksulluk birçok açıdan bu hakların ihlali anlamına gelmektedir.

Bu konuda ilk olarak, yoksullukla yoksunluğun el ele gittiği bu sarmal içinde, dünya nüfusunun önemli bölümü en temel insan haklarından bile yoksunken, hak ihlalinden önce, kimileri için hakların yokluğundan söz etmenin daha doğru olacağını söyleyebiliriz. Yani açlıktan veya basit hastalıklardan ölen milyonlar varken, "insanca yaşamak, yaşamını sürdürmek" hakkının ihlalinden değil, ancak yokluğundan söz etmek anlamlı olur. Bu durumda da, insan hakları gibi hümanist yaklaşımların ve buradan hareketle sistemi dönüştürme çabalarının yetersizliği karşımıza çıkmakta. Bu konudaki kuşku ve eleştirilerin bir bölümüne başlangıçta ben de değindim. Ancak bugün küresel-sosyal sistem haline gelen kapitalist ekonomi-politiğin dönüştürülmesine yönelik her mücadele için önemli güçlükler söz konusu. Örneğin sınıf eksenli bir mücadele açısından da birçok kısıtlama ve "çaresizlikten" söz edilebilir. Öte

37. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Madde 25.

yandan, insan hakları ve demokratik eksenli bir mücadele, önemli bir potansiyeli içinde barındırmakta.

İkinci olarak, yoksunluklarla çok ilgili olmasına karşın, eğitim, sağlık, çalışma, sosyal güvenlik hakları gibi hakların yer aldığı sosyo-ekonomik haklarla ilgili kabul, duyarlılık ve korumanın çok gerilerde kaldığı gerçeği karşımıza çıkmakta. Bugün nerede olursanız olun insan hakları denilince, düşünce ve ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü gibi sivil haklarla, demokratik seçim hakkı gibi politik haklardan söz edilmekte, bu tartışma zemininde sosyo-ekonomik haklara çok seyrek yer verilmektedir. Bu nedenle, ne kuramda ne uygulamada, bütünleşmiş bir insan hakları anlayışından söz edilemez. Neden böyledir dersek, birçok neden sayılabilir. En başta ve çok önemli engel olarak, sosyo-ekonomik hakların insan hakları arasında yer alıp alamayacağına ilişkin tartışmalardan söz etmek gerekir. Ayrıca bunların dava konusu olması ve yargı yoluyla çözüme kavuşturulmasının güçlüğünden söz edildiği de bilinmektedir. Öte yandan, bu hakların neler olduğu konusunda net bir anlayışa ulaşmak da, her ülke ve grup için her koşulda geçerli standartları bulmak da zor görünmektedir. Kısacası, uluslararası bir sözleşmeye konu olmuş olsalar da, sosyal haklar konusunda kararsızlıklar, belirsizlikler, kuşkular sürüp gitmektedir. Böyle olunca, haklar söyleminin zaaflarının arttığı kuşkusuz; yine de...

İnsan Hakları Yaklaşımı: Hem Zayıf Hem Güçlü.

İnsan hakları açısından, elimizde hem güçlü hem güçsüz bir mücadele zemini olduğu açık. Örneğin, daha fazla eşitlik ve adalet gibi taleplerin meşruiyeti ve gücünü insan haklarından başka bir zeminde bulmak mümkün değil kapitalizmin hegemonyasını siyasal yoldan azaltmak ve sistemi dönüştürmek için haklar zemininden hareket etmekten başka çıkar yol yok. Ancak insan hakları fikrinin, hem coğrafik anlamda hem bütünleşmiş insan hakları anlayışı açısından ne kadar sınırlandığı ortadayken, bunların dönüştürücü güçleri konusunda beklentileri yüksek tutmak kolay değil. Hemen burada en zayıf iki halkadan söz edeyim: Birincisi, insan haklarının siyasal ve sosyal alanla sınırlanması, ekonomik sistemin kendi kuralları içinde ve insan haklarından bağımsız davranma hakkının (!) kabulüdür; ikincisi ise, temel hak ve özgürlüklerle sosyo-ekonomik hak ve özgürlükler arasında hem hukuki alanda hem de uygulamada ayrım yapılmasıdır. İnsan haklarını gerçekten güçlendirmek ve herkes için geçerli kılmak için, bu iki zayıf noktanın giderilmesi gerekli. Bu konularda çok tartışma var; ancak henüz bir gelişme

sağlandığı söylenemez. Bu durumda iki seçeneğimiz olduğundan söz edilebilir: İlki, insan haklarını bugünkü sınırlı anlam ve kapasitelerine terk etmek; ikincisi ise, insan hakları anlayışının kendi içinde devrimci bir "öz" veya "potansiyel" taşıdığını düşünerek, bugüne kadar yapıldığı gibi, bu potansiyeli harekete geçirecek mücadelelere yönelmek.

Sonuç olarak, insan hakları ve demokrasi temelli yaklaşımların karşılaştığı tüm güçlüklere karşın, bu kavramların sürekli dönüşümden yana devrimci bir potansiyel içerdiğini düşünmekte ve bu kapasiteyi kullanmakta yarar olduğu kanısındayım. İnsan haklarını ve demokrasi anlayışını ekonomik sistemin önüne koyan, bu sistemin hakları var edecek biçimde dönüşümünü amaçlayan hak ve demokrasi mücadelesi, insana ve insanlığa hizmet edebilecek anlamlı bir yol olarak görünmekte. Özetle, "bütünlükçü, küresel ve ekonomi politiğe yönelik" insan hakları anlayışı ile "küresel adalet" ihtiyacının bir potada eritilmesi mümkün ve gerekli. Bu mücadeleyi, dışlanan, kaybeden, yoksullaşan kitleler verecek kuşkusuz; ancak ideolojik bir zemin ve ortak payda da gerekli.Bu noktada yeryüzünün ortaklığının, küreselleşen dünyada tüm toplumlar ve insanlar arasındaki bağların ve bağımlılığın artması ile toplumsallaşmakla kalmayıp küreselleşen insan-emek anlayışının önemli olduğunu düşünüyorum. Kapitalizme karşıtlığın ücretli emek ve sömürü ilişkisini aştığı günümüz koşullarında, küresel muhalefetin de sınırlı bir sınıf anlayışı içinde değil, geniş kapsamlı bir emek anlayışıyla, yeryüzü ve kaynaklarına sahip çıkmakla güçleneceğini düşünenler artmakta. Hardt ve Negri'nin deyimiyle "çokluğu" harekete geçirecek ortak payda aranırken, insan hakları, özgürlük, eşitlik, adalet kavramlarının sahip olduğu güç ve potansiyel insan-emek ilişkisinin vurgulanması da, yeryüzündeki ortak kaynakların ve ortaya çıkan zenginliğin adaletsiz dağılımının öne sürülmesi de anlamlı görünüyor. Bu nedenle, daha sentezci yaklaşımlara ihtiyaç olduğunun altını çizmeyi gerekli görüyorum.

Yoksulluk ve insan hakları ilişkisini irdelerken, tartışılmaya daha ihtiyaç gösteren sosyo-ekonomik haklar üzerinde durmak da gerek. Bunlar, haklar mücadelesinde en zayıf halkaların başında gelmekte. Bu haklar anayasal güvencelere kavuşması, anayasalaşsa bile yargı konusu olması, varlıklarının ekonomik kaynaklar ve gelişmişlikle ilişkilendirilmesi gibi birçok konuda temel hak ve özgürlüklerden ayrılmakta, bu nedenle yoksulluk, küresel eşitlik ve adalet açısından tartışılmaya daha çok ihtiyaç göstermektedirler.

Eğitim, sağlık, barınma, çalışma, sosyal güvenlik, sendikal örgütlenme gibi haklardan oluşan sosyo-ekonomik hakları iki alt gruba ayıranlar da var (Sumner B. Twiss, 2004, s. 40). Buna göre, ilk grupta insanın beslenme, barınma, sağlık ve eğitim konusunda kişisel ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasına ilişkin normlar; ikinci grupta iş, adil bir ücret, yeterli yaşam standardı ve sosyal güvenlik gibi ekonomik ihtiyaçların karşılanmasına ilişkin normlar yer almaktadır. Bunlar içinde sosyal haklar (eğitim, sağlık, barınma gibi) daha çok konu edilirken, ekonomik hakların, niteliklerinin belirlenmesi gibi, kabul edilip hayata geçirilmesi de zor ve sorunlu olmaktadır. Bu nedenle sosyal haklar ve ekonomik haklar şeklinde bir ayrıma gidildiği de görülmektedir.[38] Ekonomik haklar konusuna netlik kazandırmak amacıyla, yeterli bir yaşam düzeyi, çalışma hakkı ve asgari gelir güvencesi olmak üzere üç haktan söz edilmektedir (Shareen Hertel, 2006, s. 217). Yeterli bir yaşam düzeyi temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik temel hakları içerir; çalışma hakkı belirli koşul ve güvenceler sağlayan bir çalışma hayatı olmasını gerektirir; asgari gelir güvencesi de, yeterli geliri olmayanların belirli bir gelir güvencesine sahip olması anlamına gelir.

Sosyo-ekonomik hakların, günümüzde daha yaygın kullanılan biçimiyle sosyal hakların, geçerliliği konusunda yaşanan tereddütleri biraz deşersek, ilk olarak, liberal anlayışın bu haklara ilişkin olumsuz yaklaşımından söz etmek doğru olur. Bilindiği gibi, temel haklarla siyasal hakları bireyin özgürleşmesi açısından asıl kabul eden ve bunları gü-

38. Kısa bir literatür taraması içinde ortaya çıkan bir önemli sonuç, sosyo-ekonomik hakların sosyal haklara doğru dönüştüğünü veya daraldığını düşündürtmekte. Bu hakları gündeme alan günümüzdeki tartışmaların çoğunda, kısaca sosyal haklar (*social rights*) kavramının kullanıldığı (bazılarının da "refah hakları" deyimini tercih ettiği) söylenebilir. Bu yazıların bir kısmı sosyal hakların içeriğini çok net olarak ortaya koymazken, bazılarının zikrettiği haklar dikkate alındığında, çalışma, yeterli bir ücret alabilme gibi ekonomik nitelikli hakların bu tartışmalarda pek yer almadığı anlaşılmaktadır. Ya da, çok az örnekte olduğu gibi, "ekonomik haklar" başlığını taşıyan ve sosyal haklardan ayrı argümanlara konu olan tartışmalar yapılmaktadır. Bu noktada, Batı'da artık erişilemez bir hedef haline gelen tam istihdam hedefinden vazgeçilmesiyle, çalışma hakkından söz etmenin çok da anlamlı görünmemesi mi etkili, bilemiyorum. Buna karşın, sosyal devlet aracılığıyla gerçekleşmesi mümkün görünen eğitim, sağlık, barınma, gelir güvencesi, sosyal güvenlik gibi haklar üzerinde durulduğu açık. Sonuç olarak, BM'nin sosyo-ekonomik haklarla ilgili benimsediği anlayışın aksine, literatürde artık sosyal ve ekonomik haklar arasında bir ayrıma gidildiğini söylemek mümkün; gerek ulusal ve küresel eşitlik, gerek yoksulluk ve insan hakları ilişkisini dikkate alan tartışmalarda daha çok sosyal haklardan söz edildiğini de söylemeliyim. Ben de bazen kısaltma amacıyla sosyal haklar diyerek bu literatürü izlemiş gibi olsam da, çok zaman sosyo-ekonomik haklar deyimini kullanmayı tercih ettim. Bu söylem ve yaklaşımın, ekonomik hakların dışlanması yolundaki bir anlayışa güç kazandırması tehlikesine de işaret etmek ihtiyacı duyuyorum.

vence altına alan bir hukuk sistemini önemseyen liberal yaklaşım açısından, yasa karşısında eşitlikten öte bir eşitliğin pek bir anlamı yoktur. Bu konuda Hayek'in yaklaşımından yola çıkarak şunları söyleyebiliriz: Somut bir eşitlik sağlamak üzere hükümetlerin sarf edeceği çabalar, yasa önündeki eşitlikle zıt, hatta birlikte düşünülemeyecek şeylerdir. Çünkü, objektif eşitlik sağlama sorumluluğu, sübjektif eşitlik sağlama anlamına gelemez. Öte yandan, hukukun üstünlüğünün iktisadi eşitsizlik doğurduğu inkâr edilemese de, bunu kabul etmek gerekir. Bunun ötesine geçerek insanların maddi durumlarını dikkate alan bir hukuk sistemi, "hukukun sosyalistleştirilmesi" olabilir (Hayek 1999, s. 109). Özetle Hayek, sosyal düzene spontan bir düzen olarak baktığından, bu düzende eşitsizliği de doğal kabul etmekte ve güvenlik adına piyasa sistemine müdahale etmenin güvenliği ve özgürlükleri ortadan kaldıracağı endişesini ve özgürlük adına maddi özveride bulunmanın kaçınılmazlığını dile getirmektedir (1999, s. 167-180). Bu anlatımdan yola çıkarak, liberalizmden aşırı yoksullara yardım edilmesi dışında bir şey beklenemeyeceğini anladığımız gibi, bu tür eşitsizlikleri gidermeyi amaçlayan hak temelli yaklaşımların özgürlükleri tehlikeye sokacağının düşünüldüğü sonucuna da varabiliriz.

Günümüz liberalleri tarafından da benzer görüşler savunulmakta. Örneğin Hayek'i izleyenler, adaleti, büyük ölçüde gönüllü katılım ve seçimle belirlenen anayasal/sözleşmesel kurallara uygun davranmak olarak tanımlamakta ve hukuki çerçeve içinde yasal eşitlik ile serbest seçimler dışında başka kaygılara yer olmadığını söylemekteler (Brennan ve Buchanan, 2001).

Buna karşın Rawls gibi "sosyal-liberal" gruba girenler, refahın bölüşümü konusunu farklı ele almaktadırlar. Rawls'a göre, adaletin sağlanması için yalnız "herkes için geçerli eşit temel özgürlükler" yeterli değildir; toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin "en az avantajlı olana en büyük yarar sağlayacak" biçimde düzeltilmesi gerekmektedir (Rawls, 2001, s. 133). Aslında Rawls'ın temelde demokratik katılımı güçlendirmek istediği açık. Bu nedenle Fabre'nin de belirttiği gibi, liberal yaklaşımdan hareket ettiğinden, sivil haklarla siyasal hakları önemserken sosyal ve ekonomik hakları liste dışında bırakmakta (Fabre, 2003, s. 9), bölüşüm adaletini de halklar düzeyinde ve belirli bir toplumsal düzende mümkün görmektedir.

Haklar konusunda ahlaki temelden hareket eden yazarlar ise, liberal anlayıştan çok farklı şeyler söylemekteler. Bunların arasında yer alan Amartya Sen, herkesin insan olmaktan gelen hakları olduğunu söylemek çok çekici olsa da, özellikle bazı haklar konusunda duyulan kuşku-

lar nedeniyle, insan haklarının kavramsal haklılık temelinin kurulması ihtiyacını gündeme getirmekte ve insan haklarının, hukukla düzenlenmesinin öncesinde *etik bir temeli* olduğunu vurgulamaktadır (2004b, s. 319-320). Sen'in yaklaşımına göre, sosyal haklar dahil olmak üzere tüm insan hakları yasal düzenlemelere konu olmanın öncesinde etik bir temele dayandıklarından, insan hakları istemi, yasa, ilk-yasa, ideal-yasa temelli olmayıp, öncelikle etik bir taleptir; İnsan Hakları Bildirisi de etik talebin dile getirilmesi anlamına gelmektedir. İnsan haklarının önemi de düzenledikleri hakka konu olan özgürlüklerden gelmektedir. Sen, özgürlük temelli bir ahlak ve hak anlayışının, Bentham'ın yarar (*utility*) temelli ahlak anlayışından farklı olarak, birilerinin en aza razı olması gibi yoksunluklara aldırış etmeyen ahlaki çarpıklıklardan uzak kalınmasını sağladığını söylemektedir. Yazar, özgürlük meselesini kapasite-yapabilirlik ile ilişkilendirmektedir; yapabilirlik anlamındaki özgürlüğü de insanın farklı fonksiyonlarını başarabilme fırsatı, bireyin bunları seçebilme özgürlüğü olarak tanımlamaktadır (s. 328-332). Bu konuya aşağıda daha ayrıntılı değineceğim.

Sen'in, hakkın yasal değil, etik bir temeli olduğunu söylemesi ve hakkın "*hukukun çocuğu değil ebeveyni*" olduğu gibi bir yaklaşımı dile getirmesi gerçekten çok önemli (2004b, s. 327). Bu anlayışın günümüz siyaset felsefesi içinde birçok yazar tarafından kabul gördüğünü de söyleyebiliriz. Bu durumda ahlaki haklar fikri, bunların yasalaşmasının ilham kaynağı olsa da, etik temelli hak fikri, hukuk-temelli yaklaşımlardan farklı olarak, hakların hayata geçmesi için bunların mutlaka yasalaşması gerektiği sonucuna varmaz. Bu hakların var olması için mutlaka yasalaşması gerekmez; ancak yasalaşma insan haklarının dikkate alınmasını güçlendirir. Özetle Sen, sosyal hakların öteki haklara göre daha az güvence altına alınmış ve yeterince kurumsallaşmamış olmaları nedeniyle, bunları "hak" olarak kabul etmeyen iddiaların geçersizliği noktasına gelmekte ve liberter yaklaşımın negatif özgürlükçü anlayışıyla birlikte, hakların ve kapasitelerin eşitsiz dağılımına karşı ilgisizliğini eleştiri konusu yapmaktadır.

Benzer bir yaklaşımı Thomas Pogge ve Charles Jones da paylaşmakta; ancak onlar bu etik temeli hakların yasalaşması açısından önemli görmekteler. Örneğin Pogge, doğal haklardan insan haklarına geçişi, etik temelli haklar düşüncesinin sekülerleşmesi, siyasal alana yönelmesi ve bu taleplerin bütün insanlara ait olduğu düşüncesini kuvvetlendirmesi nedeniyle önemli bulmaktadır (Pogge, 2004a, s. 92): "İnsan haklarına bağlılık, bir kimseyi geçmişte ya da gelecekte ahlaki tartışmalar yapabilme ve uygulamada bulunabilme kapasitesine sahip insan-

ların belli temel ihtiyaçları olduğunu ve bu ihtiyaçların önemli ahlaki talepler doğurduğunu kabul etmeye sevk eder." İnsan haklarına ilişkin taleplerden toplumları sorumlu tutan Pogge, bu çerçevede bir de "resmi saygısızlık" kavramı geliştirmektedir (2004a, s. 99): "Kendi toplumlarının sınırları içindekilerin tüm sorumluluğunu taşıyan halkların insan haklarının nesnelerini, hükümetlerin herkes için bu nesnelere güvenli erişimini garantileyecek şekilde yetkilendirmeye, yönlendirmeye ve (eğer gerekiyorsa) düzenlemeye ya da yeniden düzenlemeye değecek kadar *önemsemedikleri* (vurgu yazarın) durumlar birer resmi saygısızlık örneğidir." Kısacası, insan haklarının birincil koruyucusu olarak hükümetleri kabul eden yazar, asıl ve nihai koruyucu olarak "halkları" görmektedir. Bu yaklaşım, küresel yoksulluklukla ilgili olarak öne sürdüğü küresel adalet talebinin arkasındaki argümanın da temelini oluşturmaktadır.

Charles Jones da, haklar düşüncesini, insanın yaşamsal çıkarlarına (*vital human interests*) bağlamakta ve arkasındaki ahlaki güçten (*moral force*) söz etmektedir; bu bağlamda temel insan haklarını da "asgari bir ahlaki" gereklilik (*the moral minimum*) olarak düşünmektedir (Jones, 2001, s. 51-62). İnsan hakları da ahlak gibi sosyal dünyanın eseridir; herhangi bir hak iddiasının ahlak tartışmalarında sahip olduğu normatif güç, onun bireyin temel çıkarlarını korumak açısından sahip olduğu fonksiyonuyla ilgilidir. Bu çerçevede insan için güçlü bir çıkar söz konusu ise, temel bir insan hakkını savunmak için de güçlü gerekçelerimiz var demektir. Ahlaki açıdan insan yaşamı için temel ihtiyaçlar ve yoksunluklar birincil sırada yer aldığına göre, temel ihtiyaçların karşılanması da en az öteki çıkarlar kadar önemlidir. Jones, buradan hareketle küresel adalet düşüncesine temel alacağı "varolma hakları"na (*substance rights*) gelir ve varolma haklarının temel insan hakları arasında yer alması gereğinden söz eder. Barınacak bir yeri olmayan veya beslenemeyen bir insan üzerinde bunların etkisinin, en azından, din ve vicdan özgürlüğünün olmamasından daha fazla olacağını kabul etmek gerektiğini söyler.

Sen, aynı etik temelden hareket ederek, bu hakların kurumsallaşmaları yolundaki çabaların da yeterince haklı bir zemine dayandığını söyler ve gerçekleşebilme boyutuyla ilgili kuşku ve eleştirilere karşı, bir hakkın kabulü için gerçekleşebilir olması gibi bir önyargının kabul edilemeyeceğini belirtir (2004b, s. 347-350). Ona göre, insan haklarına yapılabilirlik koşulu getirmek yerine, onların gerçekleşmesine güç kazandırma yolunda çaba harcamak asıl amaç olmalıdır. Yine de, tüm ahlaki iddialarda olduğu gibi, insan hakları da kamusal bir onaya ihti-

yaç duyacağından, bilgi edinme olanaklarının sağlandığı bir ortamda geniş ve sürekli tartışmalarla belirlenmesi doğru olur. Bu nedenle her topluma göre değişiklikler gösterebileceğini de kabul etmek gerekir. Sonuç olarak, Sen'in insan hakları konusunda ahlaki anlamda geniş; ancak, toplumlara göre değişebilir bir kapsam ve içeriği kabul ettiğini söyleyebiliriz.

Buna karşın, hakların, yalnız ahlaki bir potansiyel değil, bütünüyle yasal bir karakter taşıdığı, yani varlıklarının yasallaşmalarına bağlı olduğu da düşünülmektedir (Ferrera, 2003, s. 416). Hatta hakların yasal kaynaklarda yer almasının yeterli olacağı gibi iyimser bir düşünce de yetmez, yasal açıdan tartışmasız bir statü kazanmaları için kurumsallaşma sürecine girmeleri gerekir; bu nedenle insan haklarının "ahlaki" haklar olmadığı fikri, kritik bir önem taşır. Hakların politik açıdan durumsallıklarının öne sürülmesi istenmiyorsa, onların yasalaşmalarını istemek, onları güvence altına almak da şarttır.

İki düşünce birbirinden farklı; ancak sorun yasalaşmalarından çok, uygulanamamalarından doğuyor. Bunların önlenmesi açısından ise, hem ahlaki-normative temeller hem politik-yasal müdahaleler oluşturmak gerekiyor.

Anayasalaşma ve Uygulanma Sorunları

Sosyo-ekonomik haklar konusunda bu olumlu yaklaşımlara karşın, bu hakların "kurumsallaşma" ve "gerçekleşebilme" sorunları olduğu kuşkusuz; bu nedenle farklı nitelikleri epeyce tartışma konusu. Kabulleri ve hayata geçemeyişleri açısından en önemli neden, bu hakların bazı yükümlülükler getiren pozitif karakteriyle ilgili görünürken, Amartya Sen gibi, bu bakış açısının karşısında olanlar da epey fazla.

Örneğin Fabre, a) sivil hakların bir şey yapılmaması anlamında "negatif" karakterine karşın, sosyal hakların bazı yükümlülükler getiren "pozitif" karakteri olduğunu söyleyen; b) bu hakların kıt olan mal, kaynak ve hizmetlerin paylaşımını içermesi nedeniyle birbiriyle "çatışma" içinde olabileceğini ileri süren; c) bu hakların dava konusu olması halinde yargının nasıl/ne gibi bir rolü olacağı konusunda sorunlar olduğu yolundaki görüşlere yanıt vermeyi amaçlayan yazısında, insanların özerk varlıklar olarak hayatlarını kendi kontrolleri altına alabilmeleri için sivil, politik, sosyal haklarının tümünün anayasalarca güvence altına alınması gereğinden söz etmektedir. Yazar, haklar arasında ayrım yapılmasının haklı bir temeli olmayacağını; çünkü negatif ve pozitif karakter açısından pek de anlamlı bir ayrım yapılamayacağı görüşünü dile getirmektedir (Cecile Fabre, 1998)

Fabre'nin bazı görüşlerini özetlersek, şunları söyleyebiliriz (1998, s. 269-280): En başta, sivil ve siyasal hakların, en azından bazılarının negatif karakterde olduğunun düşünülmemesi gerekmektedir. Örneğin dava konusu olan her türlü hakkın aranabilmesi için yargı sisteminin kurulması gerektiği gibi, oy verme hakkının varlık kazanması için de seçim sisteminin kurulmasına ihtiyaç vardır; tüm bunlar da devletin sorumluluğundadır. Bu sorumluluk ortadayken, bu hakların negatif haklar olarak düşünülmesi anlamsızdır. Öte yandan kaynakların kıtlığı nedeniyle pozitif hakların kaçınılmaz olarak birbiriyle çatışan iddialar doğuracağı konusunda, negatif hakların da birbiriyle çatışabileceğini ileri sürmekte ve sosyal hakların "devletin olanakları ölçüsünde yerine getirilmesinin" kabul edilmesiyle bu sorunun üstesinden gelinebileceğini belirtmektedir. Sosyo-ekonomik haklar konusunda yargının rolü, hükümetin yerine geçerek bölüşümün nasıl olacağına karar vermek değil, hükümete refah politikalarının uygulanmasını hatırlatmak gibi bir işlev olabilecektir.

Sosyal hakların anayasalaşmasının yanı sıra, bu hakların yeterince gelişmemiş toplumlarda hayata geçebilmesi konusunda ilginç bir yaklaşımı Güney Amerikalı Arango dile getirmektedir (Rudolfo Arango, 2003, s. 139-141). Arango, sosyal hakların anayasalaşmasının önemi ve bunlarla temel haklar arasında bir nitelik farkı olmadığı konusunda Fabre ile aynı görüşleri paylaşırken, temel sosyal haklarla demokrasi arasında bir gerilim olmadığı, demokrasinin zaten bu hakları içerdiği yolundaki Batı kaynaklı hak yaklaşımlarının kendi toplumlarına yönelik dar bir bakış açısını yansıttığını söylemektedir. Arango, azgelişmiş ülkelerin koşullarının dikkate alınmadığı yolunda eleştiriler getirmektedir. Ona göre, azgelişmiş ülkelerde politik kararların sosyal hakları hayata geçirme açısından kapasiteleri kısıtlıdır; oysa anayasa mahkemesinin oynayabileceği ve oynaması gereken roller vardır. Örneğin Kolombiya'da Anayasa Mahkemesi'ne gelen davaların % 60'ı gıda, barınma, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik gibi temel sosyal haklarla ilgilidir ve bu yoğunluk, Üçüncü Dünya'da sosyal hakların bireysel özgürlüklerden daha önemli görüldüğünü ortaya koymaktadır.[39]

39. Türkiye'de yapılan kamuoyu yoklamalarının da, geniş kitleler için işsizlik, eğitimsizlik gibi sorunların en başta geldiğini, buna karşın insan hakları, demokrasi gibi sorunların epey geride kaldığını gösterdiğini biliyoruz; beklentiler de iş, eğitim, sosyal güvenlik gibi alanlarda yoğunlaşmakta. Maddi açıdan olumsuz koşulların yaygın olduğu ülkelerde böyle bir sonucun çıkması şaşırtıcı değil. Ancak bu durum, sosyo-ekonomik koşullardaki yetersizliğin demokrasi beklentisi ve mücadelesini nasıl gerilettiğini göstermesi açısından demokrasi tartışmalarında dikkate alınması gereken bir konu olarak önem taşıyor.

Arango da, Fabre gibi, tüm hakların karşılıklı ilişkiler çerçevesinde birçok yükümlülük getirdiğini, bunların yalnız sosyal haklara ilişkin olmadığını söylemektedir. Örneğin bireysel özgürlük bile, yalnız bu özgürlüğe saygı duymak demek değildir; bu özgürlüğün başkaları tarafından tehdit edildiğinde korunmasını da içerir (Rudolfo Arango, 2003, s. 144). Hakların sonuçlarını dikkate almayan bir hak kuramı yetersiz kalacağı gibi, ideolojik ve siyasal meşruiyet de kazanamaz. Kısacası, sosyal hakların öteki haklardan bir farkı yoktur ve anayasalaşmaları gereklidir; hayata geçmeleri açısından yargının oynayabileceği önemli bir rol de vardır. Yargı kararlarının objektif, siyasal kararların çoğunluk iradesi olması gibi iki tür karar arasında temel farklar bulunduğu ve bu hakların dava ve yargı konusu olmasının, yargının siyasal kararın yerine geçmesi ve "yargı popülizmi" veya "yargı devleti" (*judicial state*) doğurması anlamına geleceği yolundaki görüşlere karşın, sosyal hakların yargı tarafından objektif olarak kabul edilmesi mümkündür ve anayasal bakış açısından hükümet tarafından bir eyleme gerek olup olmadığının anlaşılması konusunda, belirli olayların sonuçlarını temel almak yeterlidir. Örneğin bir çocuğun, ailesi veya devletinin yoksul olmasına veya yasa koyucunun bu durumdan sakınmak için gerekli önlemleri almamasına bağlı olarak eğitimden yoksun kalmasının, anayasaya aykırı olup olmadığı sorusuna doğru yanıt, bu tür faktörlerin hakların tanınmamasını gerektirecek ağırlıkta olmadığı yönündedir. "*Anayasa, muhtaç olanı korumasız bırakamaz*" (2003, s. 146; vurgu yazarın). Eğer devlet, kendini demokratik, sosyal ve anayasal bir devlet olarak ilan etmişse, marjinalleşmeye, ayrımcılığa, maddi açıdan dezavantajlı olanların durumuna gözlerini kapamaması gerekir. Kuşkusuz, hangi hallerde müdahale edebileceği konusunda, örneğin aciliyet gibi, ekstrem durumlar gibi tartışma yaratmayacak bazı objektif ilkelerin bulunması gerekir. Özetle, azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde anayasal yargının temel sosyal hakların hayata geçmesi konusunda işlev görebileceği tezini savunan yazar, 1991 Kolombiya Anayasası'nın insanın değerinin korunması açısından acil durumlarda böyle bir imkân tanıdığını söylemektedir. (2003, s. 147).

Sosyal hakların anayasalaşması açısından ileri sürülen bu argümanlara katılmamak mümkün değil. Ancak bu hakların kabulü, temelde siyasal ekonominin dönüşümünü gerektirdiğinden, sosyo-ekonomik haklar için asıl mesele, ekonomik sistemin bu yolda dönüşümü reddetmesinden çıkmakta. Yani ne kapitalist ekonomi ne liberal politikalar tarafından devletin "gelirin yeniden-bölüşümünde" sosyal refah sağlayıcı rolü istenmektedir. Böyle olunca da sosyal hakların anayasalaşsalar bile

hayata geçmesini beklemek zor. Kaynakların kıt olduğu ülkelerde, bu hakların anayasalaşmasının, uygulanması anlamına gelmediği, Türkiye örneğinden iyi bilinmekte. Bu nedenle bir çözüm olarak öne sürülen sosyal hakların "devletin olanakları ölçüsünde" yerine getirileceği yolundaki önerinin, hakların kırılganlığını artırdığını düşünmek gerekir. Böyle bir hükmün, hükümetlerin, bu hakların anayasal güvenceye kavuşmalarının getirdiği yükümlülüklerden kaçmaları için iyi bir çıkış yolu sağladığı ortada.

Soysal hakların anayasalaşmasının, gelişmekte olan ülkelerde bu hakların hayata geçirilmesi konusunda anayasa mahkemelerine görev verip vermeyeceği konusu ise, kuşkusuz çok tartışmalı bir seçenek olduğu gibi, liberal anlayış ve siyasetçiler açısından da kabul edilecek gibi görünmemekte. Oysa sosyal hakların kabul edildiği ülkelerde, bu hakların gerçekleşme yoluna girmesinde anayasal yargının oynayabileceği roller olabilir. Fabre'nin de dile getirdiği gibi, insan hakları yaklaşımında sivil ve siyasal haklar ile sosyal haklar arasında negatif ve pozitif nitelik yönünden ortaya atılan klasik yaklaşımı herhalde artık terk etmek gerekir. Bu yapıldığında yargı organlarının oynayabileceği rolleri kabul etmek de kolaylaşabilir. Arango'nun deyişiyle söylersek, politik iradenin yansımasını sağlayan organların yerini almayacak biçimde işlemesi sağlandığında yargı kararları, anayasal adaletin (*constitutional justice*), yani bölüşüm işlevinden uzak bir telafi adaletinin (*compensatory justice*) gerçekleşmesinde rol oynayabilir (2003, s. 150). Bu yaklaşımın, politik iradeyi etkileme güçleri sınırlı kitleler için çok da anlam taşımayacağı açık.

Bu doğrultuda bir yaklaşımı, "insan haklarının sınırlılığını" tartıştığı yazısında Dorsey dile getiriyor (Dale Dorsey, 2005, s. 562-581). Dorsey, özetle, insan hakları savunucularının yoksul ülkelerde insan haklarının gerçekleşememesi ve yoksulluğun giderilememesi konusuna yeterince önem vermediklerine işaret ederek, küresel adalet isteniyorsa, insan haklarının değil, "refahın maksimize" edilmesinin üzerinde durulması gerektiğini söylemekte. Maddi açıdan yoksul, yani kaynakların kıt olduğu ülkelerde ne adalete dayalı ne ahlaki bir sistemi öngörmek kolay olmayacağı gibi, insanlara göre değişen ihtiyaçlar nedeniyle bu ülkelerde en temel ihtiyaçların karşılanması gibi bir hak anlayışından yola çıkmak da bir çözüm olmayabiliyor. Bu nedenle yoksul ülkelerde esas meselenin belirli bir refah düzeyine ulaşmış insan sayısını artırmak olduğunu söyleyen Dorsey, "refahçı" yaklaşımı veya "refahı maksimize etme" amacını, refahın en çok insan için kullanılabilir olması veya en çok insan için yeterli koşulların sağlanması anlamını verdiği bir söz-

cükle, "maxificing" ile anlatmaya çalışmaktadır. Örneğin çocuk, yaşlı, engelli, hamile olma gibi durumlarda ihtiyaçların değişeceği açıktır. Bu kadar değişken bir konuda "temel ihtiyaç yaklaşımının" işe yaraması beklenemez. Bu nedenle, maddi ihtiyaçların değil, bunlara ulaşma fırsatının hak konusu olması gerekmektedir.

Dorsey, Sen'in yapabilirlik yaklaşımına benzer bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. En temel ihtiyaçlara ulaşma fırsatının varlığı ile gerçekten en temel ihtiyaçların karşılanmasının her zaman aynı anlama gelmeyeceğini söyleyen Dorsey, fırsatlar kadar refahın da artırılmasına ağırlık vererek, aslında Sen'in kapasite yaklaşımını uluslararası düzenle ilişkilendirme yoluna gitmektedir. Bunun yanı sıra, hak söyleminin refah söyleminden çok daha yaygın ve kabul edilir bir söylem olduğunu kabul ederek, özellikle küresel adalet arayışlarında hak söyleminin tercih edilebileceğini belirtmekte ve herkes için refah hakkı gibi bir fikre gelmektedir. Hak söylemi kullanılsa da, küresel sorumluluk, minimal bir yaşam standardının mümkün olduğunca çok sayıda insan için güvence altına alınmasını hedeflemeyi gerektirmektedir.

Sonuç olarak, sosyo-ekonomik hakların yalnız anayasalarda güvence altına alınması değil, tıpkı refah devleti anlayışındaki gibi, uygulamada kurumsallaşması önemli olmakta ve ancak bu kurumsallaşmayı başarmış ülkelerde günümüzün neoliberal politikası karşısında belirli bir direnç gösterebildiğini söyleyebiliriz. Kuşkusuz, anayasal güvencelerin, bu hakların kurumsallaşması açısından ilk adım olmaları nedeniyle önemsiz oldukları söylenemez; ancak hakların yasal güvencelerin ötesinde varlık kazanması da ayrı ve önemli bir konu. Dolayısıyla anayasalaşma gereğini, hayata geçebilme koşullarından ayrı düşünmenin ve tartışmanın fazla bir anlamı yok gibi. Bir önceki bölümde epey üzerinde durduğumuz gibi, bu hakların kurumsallaşmasını sağlayan bir siyasal anlayışın Avrupa'da varlık kazanması, sınıfsal mücadeleler ve siyasal alanda güç ilişkilerinin dönüşümüyle sağlanabilmiş durumda. Öte yandan, değişen koşulların Avrupa'da da bazı değişimler getirdiğini, örneğin iş olanaklarının azalmasıyla çalışma hakkının Avrupa refah devleti açısından bile geçerliliğini yitirdiğini düşünecek olursak, anayasal düzenlemeleri yeterli bulmak çok zor.

İnsan Haklarının Ulusallığı

İnsan haklarının ister evrenselliğinden ister ahlaki temelinden söz edilsin, kabulleri için anayasal-yasal temeller esas olmakta ve bu konuda muhatabın ulus-devletler olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla, söylem ne derse desin, insan hakları ülke sınırlarına tabi olmaktadır.

İnsan haklarının küreselleştiğinden söz edilen günümüzde de önemli bir farklılık yaşandığı söylenemez. Bugün değişen bir şey varsa, temel insan hakları konusunda küresel bir duyarlılığın gelişmesi ve bunun getirdiği, yine bu haklarla sınırlı küresel bir denetimin az çok devreye girmiş olmasıdır. İnsan haklarıyla ilgili sözleşmelerin onaylanması, ülke hükümetlerine bu yolda yasal düzenlemelere gitme yükümlülüğünü getirmekte, küresel topluma da bu yükümlülüğün yerine getirilmesini isteme, hakların ihlali durumunda ise, zorlayıcı yaptırımlardan çok, söz konusu ülkelerin teşhir edilmesi hakkını vermektedir. Küresel sivil toplum geliştikçe, küresel iletişim arttıkça insan haklarının izlenmesi de kolaylaştığından, bu konularda denetimin geçmişe göre daha önem kazandığı söylenebilir. Ancak insan hakları konusunda birçok ülkenin durumunun bugün de pek iç açıcı olmadığı ortadadır. İnsan hakları ihlallerinin önlenmesi konusunda, örneğin küresel ticarette bazı koşulların devreye sokulması gibi daha sıkı denetimler zaman zaman tartışılıyor olsa da, bugün için ekonomik kalkınma yardımlarında bu tür koşulların dikkate alınması dışında bir yaptırım söz konusu değildir.

Sosyo-ekonomik haklar açısından ise, küresel denetim konusu çok karmaşıktır. Liberal anlayış gereği, ABD gibi bazı gelişmiş ülkelerde bile bu hakların anayasalaşmalarından ve kurumsallaşmalarından söz edilemezken; küresel düzeyde bir duyarlılığın oluşmasını beklemek zor. Bu hakların tarihsel perspektif içinde ikinci kuşak sayıldığından ve Batı geleneği içinde politik tartışmalarda bunlara ikinci bir konum verildiğinden yola çıkan Robinson, sosyo-ekonomik haklara ilişkin duyarlılığın, örneğin işkenceyi önlemek kadar moral destek görmeyeceğini söylemekte ancak şu soruyu sorarak bu konudaki eksikliğe parmak basmaktadır: İnsanların açlıktan ölmesine göz yummanın işkenceden bir farkı var mı (Fiona Robinson, 2003, s. 84)?

Küreselleşmenin ekonomik gelişme gibi insan hakları ve demokratikleşmeye de katkı sağladığı düşünüldüğünden, yoksulluğun önlenmesi, gelir dağılımının düzelmesi, yani sosyal hakların gelişmesi de ekonomik gelişmeden, küresel piyasadan beklenmektedir. Böylece, uluslararası ilişkiler ve sivil toplumun duyarlılığı açısından sınırlı bir insan hakları anlayışı yaratıldığı gibi, özellikle çalışma yaşamıyla ilgili sosyo-ekonomik hakların küreselleşme sonrası, gelişme bir yana, gerileme içine girdiği görülmekte; ABD gibi ülkelerin ise denetim değil, aksine ILO kurallarının esnemesini istediği bilinmekte.

Adaletsizlik ve yoksulluk göze batar hale geldikçe yoksulluğun bir insan hakkı ihlali olarak kabul edilmesi gibi, küresel sivil toplumun da sosyo-ekonomik haklar ve koşullar konusundaki duyarlılığının art-

tığını görüyoruz. Böylece Social Watch gibi kuruluşlar sosyo-ekonomik koşulları doğrudan izlemeye alırken, Amnesty International, Human Rights Watch, Centre for Economic and Social Rights, Oxfam gibi kuruluşlar da hak ihlalleriyle ilgili izleme alanını genişletmekte. Bu izleme, devletler ve devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilen inanılmayacak ölçülerdeki ekonomik hak ihlallerini ortaya çıkarmakta (Hertel, 2006, s. 224). Çalışma yaşamıyla ilgili hak ihlallerinin birçoğunun, küresel şirketlerin gelişmekte olan ülkelerdeki ortaklıklarıyla ilgili olduğu görüldüğünden, BM'nin küresel şirketlerle yaptığı Küresel Sözleşme de, sivil toplum kuruluşları tarafından epeyce eleştirilmektedir; buna daha önce değindim.

Kuşkusuz, sosyo-ekonomik hakların izlenmesi, bu haklarla ilgili tanım ve ölçütlerin de netleşmesini gerektiriyor; oysa bu konuda da zorluklar var. Örneğin yeterli gelir, yalnız ülkeye göre değil, duruma ve kişiye göre değiştiğinden, göreceli yoksulluk ve yoksunluğu ölçmek, buna göre gelir dağılımından söz etmek o kadar kolay olmamakta. Öte yandan eğitim, sağlık, barınma, sosyal güvenlik gibi birçok konunun izlenmesi, bu hakların zaman içinde ilerlemesinin ölçülmesi gerekiyor. Yalnız ayrımcılığı değil, bölüşüm adaletini gösterecek kriterlerin, yalnız büyüme performansını değil, ekonomik gelişme ve sosyal adalet gibi ikili sonuçları gösteren araçların kullanılmasına, çalışma koşulları açısından kamu ve özel, formel ve enformel sektörlerin hesap verir hale gelmesini sağlayacak mekanizmaların geliştirilmesine ihtiyaç var (Hertel, 2006, s. 228). Kısacası, insani gelişme endeksleri gibi, bu alandaki hak ihlallerini ölçmeye yarayacak mekanizma ve kurumların da gelişmesine ihtiyaç var. Ancak özellikle çalışma standartlarıyla ilgili duyarlılık, tüketici çıkarlarıyla pek de bağdaşmadığından, ortada bu konuda duyarlılığın artmasının nasıl sağlanacağı gibi bir mesele olduğu da açık.

Mishra, sosyo ekonomik haklarla ilgili Sözleşme'nin onaylanması, uygulanması ve uygulamanın izlenmesi açısından birçok sınırlamayla karşılaşıldığını ve en önemli sınırlamanın, sözleşmenin uygulanmasının büyük ölçüde, teşvik veya ceza içermeyen bir gönüllülüğe dayanması ile ülkelerin ekonomik kaynaklarının sınırlılığı olduğunu söylemektedir; bunları gidermek üzere getirdiği öneri de şudur (Ramesh Mishra, 2005, s. 15-17): Ekonomik kaynakların sınırlılığına dayalı itirazların önlenebilmesi açısından, kişi başına düşen gelire göre ülkeler gruplara ayrılabilir (1500 dolardan başlayıp 15.000 dolarlık gelire uzanan altı gelir grubu önermektedir) ve her grup için sosyal haklar açısından ayrı standartlar belirlenerek, bunların gerçekleştirilmesi istenebilir. Belki, bu standartların belirlenmesi açısından uzlaşma sağlamak kolay olma-

yacaktır; ancak bugün uzmanlık, kurum ve veri açısından bu uzlaşmayı kolaylaştıracak olanaklar vardır. Öte yandan, sosyal haklar açısından ülkeler arasında farklılıklar olacağını kabul etmek, bir çifte standart anlamına ya da yoksul ülkelerdeki insanların zengin ülkelerdeki insanlarla aynı hakları hak etmediği gibi bir anlama da gelmez. Global düzen hâlâ ulus-devletler ayrımına dayalı ise, ulus-devletler kendi vatandaşlarına bu hakları tanımak ve gerçekleştirmekle görevlidirler düşüncesini de kabul etmek gerekir.

İnsan haklarıyla ilgili tartışmalar, ne olursa olsun sonunda gelip ulusal sorumluluklara ve ulusal devlete dayanmakta. Oysa insan hakları ihlali gibi bir söylemin büyüklüğüne karşın, bu hak ihlalinin kaynağı olan küresel sistemde bir düzenleme yapılamadığı ve asıl sorumluların bugüne dek bu konularda bir şey yapamadıkları/yapmayacakları iyice anlaşılmış durumda. Bu konunun hükümetlere havale edilmesinin ise, insan hakları yaklaşımını "büyük ve mağrur" bir iddia olmaktan öteye götüremediği ortada.

Özetle, bugün gerçekçi oldukları için kabul edilen yararcı yaklaşımları ya da yoksulluk ve yoksunluk konusunda sorumluluğu ulusal hükümetlerle sınırlayan anlayışları yeterli bulmak mümkün değil. Yoksulluğu bir-iki dolarla tanımlamak nasıl bir şey anlatmıyorsa, insan haklarına kalkınmacı bir tarzda yaklaşmak da pek bir şey söylemiyor. Bunun gibi, yoksul ülkelerde en önemli günahkâr, baskıcı hükümetler ve yolsuzluk yapan elitlerdir demek (MBonda, 2004, s. 285) doğru olsa da, eksik kalmakta. Hatta küreselleşmenin, uluslararası sözleşmeler ve mekanizmalar tarafından kontrol edilemeyen yeni bir insan hakkı ihlalcisini ortaya çıkardığını söylemek daha doğru olur (Twiss, 2004, s. 54). Bugüne dek azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yabancı şirketlerin doğrudan olmasa da fason üretim yoluyla yol açtıkları işsizlik, çok düşük ücretler, kötü ve sağlığa aykırı çalışma koşullarının birer hak ihlali olduğu açık. Bu hak ihlallerinden sanki yabancı sermaye beklentisi içindeki ulus-devletler sorumluymuş gibi, düzeltilmesini yalnız onlardan bekleyemeyiz. Tüm bunların ötesine geçmek için, insan haklarını bütünlükçü bir yaklaşımla ele almak; yoksulluğu gelir dağılımının bir fonksiyonu olarak görmek; zayıf ülkeler, yetersiz koşullar ve yoksul kitleleri içine alan küresel bir adalet düşüncesini benimsemek ve ulusal çözümlerle birlikte ve hatta onlardan önce küresel politikalarda ciddi bir değişimi öngörmek gerek.

Yoksulluğun ekonomik düzenden bağımsız olmadığı ortadayken ve sosyo-ekonomik hakların anayasal yoldan ve ekonomik gelişmeyle gerçekleşmediği bilinirken, yoksulluğun önlenmesi için insani kalkınmaya yönelik programlar da, "soylu fakat yetersiz" çabalar olmaktan

öteye gidememekte. Sistemin realitesi açısından anlamlı görünen bu yaklaşımlar ve öneriler, sorunun çözümü açısından yetersiz ve geçersiz kalmakta.

Bu yetersizliklerin anlaşılmadığı da söylenemez. Bilgimiz arttıkça, yeryüzünde büyümenin uğramadığı bölgelerle ilgili birçok vahim tablo gözler önüne serilmekte. Yükselen ekonomileri yere göğe sığdırılamayan ülkelerde de yoksulluğun önlenemediği, aksine gelir dağılımındaki adaletsizliğin arttığı ortaya çıkmaktadır. Buralardan yükselen tehditlerin ise Batı'nın geleceğini kararttığı daha iyi anlaşılmakta ve böylece en azından Batı'da bazı çevreler yalnız yoksulluk ve insan haklarını değil, bölüşüm ve adalet sorununu gündeme getirmekte ve küresel düzeyde neler yapılabileceği gibi konular daha çok gündeme gelmektedir. Bu gerçeklerin yanı sıra, insan haklarının birbirinden ayrılmazlığı ve sosyo-ekonomik hakların yalnız gelirden pay almak değil, özgürleşme adına da istendiği, demokratikleşmeye de hizmet ettiği bugün çok daha iyi anlaşılıyor. Böylece "bölüşümle birlikte büyüme"den söz edilmeye ve bu anlayış, yoksulluğu azaltmak, insani gelişme sağlamak açısından tek yol olarak tanımlanmaya başlandı (Kimenyi'den aktaran Hertel, 2006, s. 225). İnsan hakları ihlallerinin uluslararası değil, küresel adalet meselesi olduğu, ilkesel anlamda küresel adaletin ise, somut haklar çerçevesinde yeryüzündeki kaynakların daha adil dağılımını gerçekleştirmeyi gerektirdiği söyleniyor (Pierre Sane, 2004, s. 274); insan hakları ve demokrasi açısından olduğu gibi, küresel düzeyde yeniden-bölüşümden söz eden kozmopolit yaklaşımlar gündeme geliyor. Günümüz gerçeği karşısında bunları ütopik bulanlar çok; ancak yeryüzü ve insanlık adına yaşanılır bir geleceğin bu düşüncelerin ardında olduğu açık. Şimdi bunlara bakalım.

Küresel Gelir Bölüşümü ve Ekonomik Adalet Tartışmaları

> Sosyal bilimin bakış açısından, adalet kavramı belirli çıkarların ve kimliklerin de kurucusudur. Bir kere kurulduklarında, egemen grup veya sınıfın kimlik ve çıkarlarını meşrulaştırırlar.(...) 21. yüzyıla girerken, dünya belirli bir adalet kavramına uygun yönetilmektedir. Bu, küresel ticaret ve yatırımda, özel mülkiyet hakları, sözleşme özgürlüğü, serbest ticaret ilkelerinin adaletidir... Küresel finansta ise, adaletin anlamı, bunlara ek olarak özel kârlar sistemi, buna karşın Bretton Woods kurumlarının orkestrasyonu ile en azından kısmen sosyalleşmiş riskler.(...) Son olarak, hâkim olan, dünya sistemine ciddi bir tehdit veya ağır bir haksızlık, savaş için haklı bir sebep demektir.[40]

40. Heikki Patomaki, "Global Justice: A Democratic Perspective", *Globalizations*,

Yukarıda da söyledik: Yoksulluk gelir dağılımının bir türevi ve bugünkü zenginlik içinde varlığı kabul edilir gibi değil. Uzun süre ana akımlar tarafından pek kabul görmeyen bu görüş, nihayet kendini şöyle veya böyle kabul ettirmekte. Küresel ticaretin ve sermaye akışının boyutlarından ve karşılıklı bağımlılığın arttığından söz edilirken, ulusüstü kural ve politikaların gücü konuşulurken, bir yerdeki zenginliği oradakilerin maharetine, öteki yerdeki yoksulluğu buradakilerin eksiklik ve kusurlarına bağlamak artık o kadar kolay değil. Bu nedenle son 10 yıldır küresel muhalefet güçlenip uluslarası kuruluşlardaki eğilimi az da olsa değişime zorlarken, siyaset ve ekonomi biliminde de uluslararası düzenle ilgili tartışmaların önem kazandığı görülmekte. Beitz'in dediği gibi, nihayet siyaset felsefesi içinde de hem ekonomik hem politik anlamda küresel adalet tartışmalarına yoğun bir biçimde yer verilmektedir (Charles Beitz, 2005, s. 13).

Ancak, küresel adalet konusunda artan tartışmalara ve kozmopolit yaklaşımlara karşın, farklı görüşte olanların egemenliği nedeniyle pratikte değişen fazla şey yok. Küresel bölüşüm adaletinin normatif anlamda geçersizliğini ileri sürenler gibi, pratik açıdan uygulanamaz bulanlar da epey fazla. Bu tür bir adalet düşüncesinin yoksullara yardımdan çok farklı anlamı ve boyutları olduğu açık. Örneğin sermaye dolaşımı, ticaret rejiminin kuralları ve uluslararası mülkiyet hakları gibi birçok konuyla ilgili ilkeleri bu çerçevede belirlemek gerekiyor (Beitz, 2005, s. 24); bunun kolay olmayacağı da belli. Kozmopolit yaklaşımlar açısından küresel bölüşüm adaletinin ahlaki ve normatif temellerini inşa etmek çok önemli. Bu nedenle, yalnız ortaya çıkan olumsuz sonuçları sergilemekle kalınmamakta, bir yandan Batı ülkelerinin tarihsel sorumluluğu ile bugünkü ekonomi politikalarının etkileri öne sürülmekte, öte yandan insan hakları bağlamındaki hak ve sorumluluklardan söz edilmektedir. Küresel adalete ve kozmopolit yaklaşımlara karşı çıkanlar da, bu adaletsizlikte yerel faktörlerin payını ve bu konudaki sorumluluğun ulusal devletlere düştüğünü vurgulamaktan vazgeçmemektedirler.

Küresel Ekonomik Adalet; Kim, Kime ve Ne Borçlu?

Küresel adalet konusuna daha sıcak bakanlar açısından, yanıtlanması gereken birçok soru var. Ekonomik ve siyasal adaletin toplumsal düzeyde dayanağı veya kaynağı (örneğin toplumsal sözleşme gibi), bu konuda kimin kime karşı yükümlülük üstleneceği (örneğin refah devleti çerçevesinde olduğu gibi) konularında yanıtlar bulunabilirken, küresel düzeyde bu soruların yanıtlarını bulmak kolay değil. Bu nedenle, si-

2006, 3 (2), s. 113, 116.

yaset felsefesi içinde küresel adalet yanlısı olanların bu sorulara kabul edilebilir yanıtlar arayışı öne çıkmakta. Öte yandan, bu sorular ve yanıtlardan önce, ortada öyle bir sefalet ve adaletsizlik tablosu var ki, küresel düzeyde adalet düşüncesinin gelişmesini gerektiriyor. Beitz'in belirttiği gibi, eşitliğe kendinde bir amaç olarak bakmak ve herhangi bir konudaki (gelir, sağlık, eğitim, politik güç) eşitsizliği ahlaki anlamda kötü bir şey olarak düşünmek ile yol açtığı sonuçlar açısından kötü bir şey olarak değerlendirmek gibi ikili bir yaklaşım söz konusu. Ancak küresel açıdan her iki yaklaşım nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, küresel düzeydeki eşitsizliklerin öncelikle sonuçları açısından dikkate alınması gerekmekte (Beitz, 2001, s. 96-107). Beitz haklı; ortada hem açık ve kabul edilemez bir eşitsizlik ve adaletsizlik var; hem de tarihsel gerçekler bu konudaki sorumluluğun Batı'ya ait olduğunu işaret ediyor. Bunlar karşısında, "kim, kime, nasıl" sorularına ne gibi bir yanıt verileceğinin araştırılmasından önce, küresel eşitlik ve adalet kavramlarını geçerli kılmak ve yükseltmek gerekiyor. Kuşkusuz, yukarıdaki sorulara yanıt bulunması da önemli; ancak bu yanıt ihtiyacın tanınmasıyla ilişkili olacağı da açık.

Tartışmaların çoğu da, bölüşüm anlamında küresel adaletin kabul edilebilir ya da edilemez olmasının nedenleriyle ilgili. Kimileri böyle bir adalet anlayışının normatif ve ahlaki temellerini kurmaya çalışmakta; kimileri de aynı temellerden hareket ederek geçersizliğini göstermeye gayret etmektedir. Bunlardan aşağıda söz edeceğim. Ama önce küresel adaletten söz etmek ve neden çok anlamlı ve gereklidir sorusuna yanıt olmak üzere, dünya ahvalinden kısa bir hatırlatma yapalım. Bu özet bilgiler, küresel adaletsizliğin boyutlarını göstermesi açısından yeterli olmamakla birlikte, bir fikir verebilir.

Küresel adaletsizliğin boyutlarını ve neden ekonomik adaletten söz edilmek gereği duyulduğunu anlamak için küresel gelir dağılımıyla ilgili verilere kısaca da bakmak gerekmekte.[41]

Dünya nüfusunun en yoksul % 40'ı, dünya gelirinin % 5'ini, en zengin % 20 ise toplam gelirin dörtte üçünü alıyor. 2000'de dünyadaki toplam özel tüketimin % 76,6'sı en zengin % 20'ye ait; en yoksul % 20'nin bu tüketimdeki payı yalnızca % 1,5. En yoksul % 10'u esas alırsak, bunların dünya tüketimindeki payı yalnızca % 0,5'tir; buna karşın en zengin % 10'un payı % 59'a çıkmaktadır.

Dünya nüfusu yaklaşık 6,5 milyar; 2006 yılındaki gayri safi hasıla (GSH) ise 48,2 trilyon dolar. Küresel GSH'nin 36,6 trilyonu (% 76)

41. Bu veriler, "OECD, Are we going to more equal?, 2008" adlı rapor ile "Global Issues" sitesinde yer alan çeşitli raporlardan alınmıştır.

dünyanın en zengin ülkelerine, yaklaşık 1 milyar insana ait. Buna karşın düşük gelirli ülkeler ve buralarda yaşayan 2,4 milyar insanın toplam geliri yalnızca 1,6 trilyon dolarda kalmakta (GSH'nin % 3,3). En düşük gelir grubundaki 2,4 milyar insanın dünya dış ticaretindeki payı da yalnızca % 2,4. Orta gelir grubundaki ülkelerde yaşayan 3 milyar insan GSH'nin geri kalanını, yani 10 trilyon doları paylaşmakta (küresel GSH'nin % 20,7'si).

Dünya dolar milyarderlerinin, ki sayıları 497 kişiyi bulmakta, geliri 3,5 trilyon dolar olmakta; yani dünyadaki GSH'nin % 7'sine sahipler.

Ve bir başka çarpıcı gerçek: Küresel düzeyde en zengin % 20'nin en yoksul % 20'ye göre gelir farkı:

1820'de 3 kat
1913'te 11 kat
1950'de 35 kat
1973'te 44 kat
1992'de 72 kat gibi bir büyüme seyri izlemektedir.

Ülkeler bazında da gelir dağılımı adaletsizliği söz konusu; ancak ülkelere göre farklar da büyük. Bu açıdan, ekonomik gelişme değil, sosyal refah devletinin kurumsallaşmış olması en büyük faktör olarak karşımıza çıkmakta. Örneğin OECD genelinde zengin % 10'un geliri en yoksul % 10'un gelirinden ortalama 10 kat fazla olurken, Norveç ve İsveç'te bu fark 4 kata düşmekte; AB düzeyinde en yoksul ve en zengin % 10 arasında gelir farkı ortalama 5 kat dolayındayken, İngiltere'de 14, ABD'de 16, Türkiye'de 17, Meksika'da ise 25 kat olmaktadır.[42] Öte yandan, ülkeler düzeyinde gelir eşitsizliğinin 2000 ortalarında 1980 ortalarına göre % 7-8 dolayında arttığı da görülmekte.

Gelir dağılımındaki bu eşitsizliğin küresel ve bölgesel anlamı gibi, sınıfsal anlamı da var. Küresel kapitalizmin getirdiği küresel işgücü piyasasında genel olarak ücret geliri düşer ve esnek istihdam koşul-

42. Türkiye'deki gelir dağılımı adaletsizliği birçok boyutuyla hem iyi bilinen hem de epeyce konuşulan bir konu. Yıllar içinde bu adaletsizliğin azalmadığı da bir gerçek. Türkiye ile ilgili çalışmalardan birkaç örnek verecek olursak, bölgesel gelir dağılımındaki adaletsizlik açısından bkz; Ümit Şenesen, "Bölgesel Gelir Dağılımı", *Neoliberalizmin Tahribatı,* (Der.) Neşecen Balkan & Sungur Savran, Metis Yay., 2004; Fatma Doğruel ve Suat Doğruel, "Türkiye'de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme", Küresel Düzen", *Birikim, Devlet ve Sınıflar*, (Der.) A. H. Köse; F. Şenses; E. Yeldan, İletişim Yay., 2003. Gelir dağılımının toplumsal ve sınıfsal ilişkileri açısından bkz. A. H. Köse ve Y. Karahanoğulları, "Türkiye'de faktör ve varlık gelirlerinin sınıfsal temelleri", *Toplum ve Bilim*, 2005, s.104; A. H. Köse, "Bölüşüm ve Refah Rejimi: Kapitalizmin Adaleti 'Eşitsizlik' " *1. Ulusal Sosyal Politika Kongresi: Yaşam Boyu Sosyal Koruma*, DİSK Yayını, 2004; Mustafa Sönmez, "Gelir Uçurumu: Dünyada ve Bizde", Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları (der.) Yasemin Özdek, TODAİE Yayını, 2002. Bu son kaynak, Yoksulluk ve İnsan Hakları konusunda içerdiği birçok tartışmayla, bu alanda gerçekten yararlanılacak bir derleme olarak düşünülebilir.

ları öne çıkarken, ulusal gelirden emeğe düşen pay da azalmaktadır. Örneğin, emeğin en korunaklı koşullara sahip olduğu AB çevresinde bile, ücret artışının verimlilik artışının gerisinde olduğu görülmektedir; bu nedenle bu ülkelerde de özellikle esnek istihdam içinde yer alanlar arasında göreceli yoksulluk artarken, ancak sosyal devletin gelir transferleri yoluyla yoksul olanların sayısı azalmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise, işsizlik ve çalışan yoksullar birlikte artmakta, gelir dağılımında emeğe düşen pay da bunu göstermektedir. Örneğin 1970-1980 ortaları veya sonları arasındaki dönemde ücretli emeğin milli gelir içindeki payının Şili'de % 48'den % 28'e (1985), Arjantin'de % 41'den % 25'e (1989), Meksika'da % 37,5'ten % 27'ye (1989), Peru'da % 40'tan % 17'ye (1986) gerilediği belirtilmektedir (Erinç Yeldan, 2003, s. 441). Benzer bir durum, Türkiye için de geçerlidir.

Özetle, ortada bir sosyo-ekonomik adaletsizlik var ve bu adaletsizliğin bir taraftaki büyüme ve zenginleşme ile ilgisi büyük; bu nedenle daha da dikkat çekiyor. Örneğin, 2005'te yapılan, 68 ülkeyi kapsayan Gallup Araştırması'na göre, dünya vatandaşlarının % 26'sı yoksulluğu veya zengin ve yoksul arasındaki uçurumu dünyanın en önemli sorunu olarak görmektedir. Yani yoksulluk veya eşitsizlik terörden (%12), işsizlikten (% 9), savaş ve çatışmalardan (% 8) çok daha önemli bir sorun olarak algılanmaktadır (Noel, 2006, s. 305). Bunun nedenleri de açık: Adalet kıyaslamaya bağlı bir algılama olduğuna göre, zenginlik ve yoksulluğun bu kadar görünür olduğu bir dünyada adalet algısının yükselmesini bekleyemeyiz.

Dolayısıyla küresel düzeyde ortaya çıkan bu bulgular, küresel düzeyde ekonomik adalet ya da bölüşüm adaletini savunmayı gerektirmektedir. Bu konuda tartışmalar ortaya atılırken, bundan yana veya buna karşı olmak da artık gerçeklerin ne olduğuna değil, ideolojik ve politik tercihlere bağlı olarak değişmektedir. Tabii ki, küresel adaleti tanımlamada neyin temel alınacağı, neye göre kıyaslama yapılacağı, kimin yeniden-bölüşümden sorumlu olacağı gibi ampirik soruların yanı sıra ve bunlardan önce, böyle bir adalet anlayışını kavramsallaştırmaya, ahlaki ve normatif temellerini oluşturmaya ihtiyaç var; tartışmalar da burada yoğunlaşmakta.

Küresel Ekonomik Adaletin Temelleri Nerede?

Evet, adalet meselesi tartışmaların başında; ancak adalet, hele sosyal adalet ulusal düzeyde bile tartışmalı ve gerçekleşmekten uzak iken, küresel düzeyde bölüşüm adaleti gibi bir yaklaşımı gündeme getirmenin ne anlama geleceği de az çok belli. Böyle bir adalet anlayışına temelden

karşı çıkanlar ya da pragmatik olarak uygulanamaz bulanlar ile Batı düşüncesi içinde kabul edilebilir temel arayanlar ya da ekonomik sistemi konu etmedikçe bir işe yaramayacağını düşünenler arasında birçok tartışma sürmekte. Bunlara geçmeden önce birkaç konuya değinmek istiyorum.

Ekonomik adalet veya bölüşüm adaletinden söz etmenin, öncelikle siyasal ekonomiyle ilgili bir konu olduğu ortada. Dolayısıyla bölüşüm adaletinden söz edenler ekonomik sisteme vurgu yapmadan konuyu insan haklarına bağlasalar da, küresel piyasanın karşısına siyasal yoldan yeniden-bölüşümü sağlayacak bir aracın/kurumun çıkarılması, yani küresel sistemde bir dönüşümün olması gerekli. Bu nedenle liberal temelli bu yaklaşımlarda, hem küresel çözümleri hem ekonomik adaleti öngörmeleri açısından, "radikal" bir taraf da var.

Oysa 80 sonrasının neoliberal dalgası içinde küreselleşme, zaten sosyal adalete karşı olmakla eşanlamda. Bu yaklaşım açısından adalet anlayışı yasalar önünde eşitlikle sınırlı ve bölüşümde olumlu sonuçlar alınması ekonomik gelişmeye bağlı. Bu nedenle ulus düzeyinde bile "kimse, kimseye, bir şey" borçlu değildir; ancak yardımseverlik ahlakı gereği bir şeyler yapılabilir. Uluslararası düzeyde de sınırlı kalkınma yardımları ve yararcı ahlakla birleşen bu görüşün, yaşanan olumsuz sonuçlardan sonra biraz "insafa" geldiğinden yukarıda söz ettik.

Neoliberal anlayışın sosyal adalet ve sosyo-ekonomik haklar konusundaki bu olumsuz görüşüne karşılık, sosyal demokrat yaklaşımların, sosyal adaletin insan hakları ve özellikle sosyo-ekonomik haklarla ilişkisini kabul ettiğini, sosyal eşitlik ve refahın gelişmesi açısından ulus-devletlerin ve devletin yeniden-dağıtımcı rolünün olumlu bir rol oynayabileceğini öngördüklerini biliyoruz. Batı'da yaşanan deneyimlerden yola çıkarak bakıldığında, ancak AB çevresinde sosyal refah devleti aracılığıyla yeniden-bölüşümü gerekli ve olumlu bulan bir anlayışın gerçeklik kazandığını görüyoruz. Avrupa Bütünleşmesi'nin, bu anlayışı ve modeli Avrupalılaştırmak gibi bir iddiası olduğundan fakat bu konuda tereddüt yaratan çok sayıda faktör bulunduğundan İkinci Bölüm'de söz ettik.

Dolayısıyla, bölüşüm adaletinin gerekliliğini kabul edenler, çoğunlukla insan hakları gibi bölüşüm adaletini de ulusal bir mesele olarak görmekte ve bu konuda ulus-devletleri ikna edecek/zorlayacak yaptırımlar düşünmektedir. Oysa günümüz koşulları çerçevesinde, ulus-devlette, siyasete ve demokratik haklara neler olduğuna dair bilgilerimizle, bu yaklaşımı anlamlı ve mümkün görmek kolay değil. İlk bölümde epeyce üzerinde durduğumuz gibi, ekonomik sistemin yapısal özellikleri, ül-

kelerarası eşitsiz ve dengesiz ilişkiler, ulus-devletin "uluslararasılaşan" niteliği, gerileyen ulusal politikalar, sınırlanan demokratik seçimler ve toplumsal dinamiklerin yetersizliği gibi bir dolu sorun var; bu sorunların insan haklarının ulusal düzeyde varlık koşullarını tehdit ettiği de ortada. Öyle ki, Avrupa gibi bu konuda gelişmiş bir bölgede bile, kazanılmış hakların korunması açısından ulusal değil, bölgesel politikalara ihtiyaç duyulmakta. Ve bırakınız gelişmekte olan ülkeleri, bu modeli öteki gelişmiş ekonomilerin çoğunda da göremiyoruz. Avrupa'da bile sosyal refah devletinin geleceği konusunda kaygılar yaşanmakta. Sosyal haklar, sosyal devlet, sosyal politikalar yönünde kurumsallaşma sağlanamayınca da, insan haklarından söz edilse bile, liberal anlayışın "mağdur olana yardım ediniz" fikrinden ya da en diptekilere yardıma yönelik artıkçı refah anlayışından öteye gitmek zor.

Gelir adaletsizliği ortaya çıktıkça uluslararası düzeyde bazı gelişmeler yaşanıyor; ancak yine de bu anlayışın, "ulus-devleti insani kalkınmayla ilişkilendirin ve yoksullara biraz daha yardım edin" fikrinin ötesine geçtiğinden söz etmek zor. Bu konuda BM'yi daha farklı bir yere koymak gerekir. BM'de küresel adaletsizlik konusunda sisteme ilişkin doğrudan eleştiriler olmasa da, yeniden-bölüşüme yönelik bazı önerilerin konuşulduğu ve küresel bir toplum veya "birleşmiş milletler" fikrinin güç kazanması yolunda çaba gösterildiğinden söz ettik. Buna aykırı bir yaklaşımın, küçük-büyük birçok toplumdan oluşan bir milletler topluluğu fikri ile bağdaşmayacağı da düşünülmekte (MBunda, 2004, s. 286-87). Bir bakıma, BM içinde kaynak ve gelir dağılımındaki büyük eşitsizlik ve adaletsizliği konu eden kozmopolit yaklaşımlara yakın bir duruş ortaya çıkmaktadır, diyebiliriz. Ancak BM'nin güçsüzlüğü ortada ve zengin ülkelerden onay gelmedikçe ne kalkınma yardımlarının artması ne sosyal fon gibi alternatif kaynakların yaratılması konusunda önemli bir rol oynaması beklenebilir. Bunları daha önce tartıştık.

İkinci önemli sorun, adaleti tanımlamakta ortaya çıkıyor. Küresel düzeyde adaletin kapsaması gereken birbiriyle ilişkili birçok konu var. Küresel düzeyde insan haklarının ve demokrasinin işler kılınması, uluslararası düzeydeki kararların çok taraflı ve demokratik hale getirilmesi, uluslararası kuruluşların demokratik ve hesap verebilir olması gibi birçok konu aynı zamanda eşitlik ve adaletle ilgili. Küresel adalet anlayışı kapsamına girebilecek bazı konular şöyle sıralanmakta (Heikki Patomaki, 2006, s. 106):

İnsan/nesnelerin bölüşümünde;
fırsat eşitliğinde;
oyunu belirleyen kuralların belirlenmesinde bir bölüşüm adaleti meselesi var.

Öte yandan bu bölüşümde:

- hak-temelli (ne kadar hakkın varsa o kadar alırsın);
- oransal bölüşüm (ne kadar katkı sağlarsan o kadar alırsın);
- sözleşmesel bölüşüm (ne kararlaştırılmışsa onu alırsın);
- sorumluluğun eşit dağılımı (yüklerin eşit paylaşımı);
- sorumluluğun oransal dağılımı (niteliklerin arttıkça sorumluluğun artar);
- gücün eşit dağılımı gibi, farklı adalet anlayışları var.

Küresel adalet açısından dikkate alınması gereken bu konular bize, gelirin dağılımındaki adaletin, örneğin oyunun kurallarının belirlenmesiyle ilgili adaletten ayrılamayacağını göstermekte. Bir bakıma, bölüşüm adaletinin ulusal düzeyde olduğu gibi, küresel düzeyde de bir güç ilişkileri meselesi olduğunu hatırlıyoruz; oyunun kurallarını belirlemede eşitlik-adalet yoksa sonuçlarının adil olmasını beklemek de zor. Dolayısıyla küresel bölüşüm adaleti, ancak küresel demokrasi ile iç içe çözülebilecek bir sorun olarak karşımızda.

Bölüşüm adaletinin yanı sıra, "tanınma ve temsil adaleti"nden de söz edilmektedir. Bazı yazarlar için tanınma, çok temel bir koşuldur (Nancy Fraser, 2007, s. 316). Çünkü özerkliği başarmak ve birey olarak topluma katılabilmek için her bireyin sevgi, yasalar ve takdir edilmek gibi üç düzeyde işleyen bir "tanıma" sistemi tarafından kabul edilmesi gerekmektedir; dolayısıyla tanıma "demokratik adalet" içinde düşünülmesi gereken bir kavramdır. Burada bireysel ve toplumsal amaçlar bir araya geliyor ve tanınma, aynı zamanda sosyal mücadele ve bu mücadeleyi rasyonalleştirecek güdüsel bir temel kurmak açısından da önem kazanıyor. Tanımanın reddi de bir talihsizlik değil, bir adaletsizliktir ve yalnız yasalar anlamında değil, sevgi ve takdir edilmek anlamındaki tanımanın da, eğer kozmopolit anlamda adil bir düzen kurulacaksa önemli görülmesi istenmektedir.

Küresel adaletin, uluslararası hukuk ve ilişkiler açısından hangi normatif temele dayanacağı gibi bir sorun da var. Adaletin temelini birçok yazar, Batı'daki siyaset anlayışında geçerli olan toplumsal sözleşmeye bağlamaktadır. Toplumsal sözleşme kuramına göre, adalet ilkeleri, insanların ortak yararları adına doğal halden çıkarak kendilerini yönetecek kuralları belirledikleri ve bu kuralların kendilerini yönetmesini

kabul ettikleri sözleşme ile ortaya çıkar. Böyle olunca da, sosyal adaletin önemini kabul eden birçok yazar, bölüşüm meselesini ulusal-toplumsal bir mesele olarak görmekte, devletin kendi vatandaşlarına karşı sorumlu olduğu görüşünü savunmaktadır; aynı yaklaşımın insan hakları açısından da savunulduğunu biliyoruz.

Günümüzde ortaya çıkan "küresel manzaraya" bakıp, insan hakları ve demokrasi konusunda olduğu gibi, bölüşüm adaleti açısından da kozmopolit yaklaşımlara ihtiyaç duyanlar ve bu yolda yeni uluslararası sözleşmelerden söz edenler farklı şeyler de söylemekteler. Örneğin küresel ekonomik adaleti savunanlar için, özetle, küresel düzenin sorumlu olduğu ve yoksul ülkelerin kendilerini bu yoksulluktan kurtarma potansiyelinin zayıf kaldığı günümüz koşullarında, sorun gibi çözüm de küreseldir. Küresel adaletsizliği azaltına meselesi küresel düzeyde kullanılacak mekanizmalar gerektirmektedir. Günümüz siyasetbilimcileri arasında oldukça yaygınlaşan bu görüş, temelde liberaldir; bireylerden yola çıkmakta ancak tüm bireylerin eşitliğini vurgulamaktadır; insan haklarını önemsemekte ve herkesin bu hakları kullanmasını istemektedir. Aslında ekonomik sistemle ilgili önemli bir değişiklik talepleri yoktur; yalnız, yeniden-bölüşüm açısından bazı mekanizmaları gerekli görmektedirler. Bu yaklaşıma sahip yazarlar, sosyal-liberal, sosyal demokrat, liberal sol gibi gruplar içine yerleştirilebilir; öyle de yapılmaktadır. Ancak bu yaklaşımların, etiketler bir yana, her şeyden önce ahlaki ve hümanist oldukları, ideolojik açıdan da melez bir görüşü temsil ettikleri unutulamaz.

İnsan hakları gibi küresel adaletten söz edenler açısından, normatif ahlak önemli bir dayanak olarak karşımıza çıkmakta ve ahlak, günümüzde eksikliği en çok duyulan yönüyle, yani dayanışmacı ahlak yönüyle tartışmaların ana ekseninde yer almaktadır; ikinci önemli öge de demokrasi olmaktadır. Amartya Sen'in, ekonominin ahlak konularından uzaklaşmasını eleştirmesi, insan haklarını ahlaki temellere bağlaması gibi, bölüşüm adaleti üzerinde duran kozmopolit yaklaşımlar da küresel düzeyde dayanışmacı ahlakı önemsemekte, insan haklarında ahlaki yaklaşımı yeğlemektedir. Örneğin, kozmopolit yaklaşımların çoğunda Rawls'ın "farklılık" ilkesi dikkate alınmakta ve küresel adaletin gerekliliğinden söz edilirken, Rawls'ın yaklaşımından esinlenerek şu ilkelerin altı çizilmektedir: Temel insan haklarına saygı ilkesi; küresel kurumlarda demokratik yönetim ilkesi; eşitsiz bölüşümün, en dezavantajlı olanın yararına olmadıkça kabul edilemeyeceği ilkesi.

Bu noktada, "temel ihtiyaçlar etiği" gibi "kalkınma ettiği"nden (*development ethics*) de söz edilmektedir. Örneğin, liberal anlayış ve

kalkınmacı yaklaşımlar son yıllarda Çin ya da Hindistan'daki büyümeden söz ederek, buralarda ve dolayısıyla küresel düzeyde yoksulluğun azaldığına işaret etmekte (WB raporları veya Surjit S. Bhalla (2004) gibi yazarlar). Bu sayıların doğruluğunu kabul etsek bile, Çin veya Hindistan'da yoksulluğun hâlâ milyarları ilgilendiren boyutları ve bu ülkelerde artan toplumsal eşitsizlik ve adaletsizliği görmezlikten gelmek mümkün mü? Kalkınma tek başına değil, ancak sonuçlarıyla birlikte anlamlı olabilir. Bu nedenle, ancak kalkınma etiği gibi bir anlayışın kabul edilmesiyle milyarları ilgilendiren yoksulluk ve adaletsizlik sorunlarının çözülebilmesi mümkündür (Asuncion Lera St. Claire, 2006, s. 148-149). Kalkınma etiği, kapasite ve özgürlük yaklaşımından daha geniş bir anlam taşımakta ve temelde "sosyal gelişmenin" ahlak kuramları çerçevesinde tanımlanması yolunda bir değişim öngörmektedir.

Küresel adaleti doğrudan kapitalizmle ilişkilendirenler ve kuşkusuz, alternatif sistem önerenler de var. Alternatif arayışlar, yalnız Marksist yaklaşımlar açısından değil, küresel sosyal demokrasiden yana olanlar veya ekolojik sorun nedeniyle büyümeye kaygıyla bakan alternatif iktisatçılar açısından da geçerli. Örneğin, kapitalizmin artan gücünün yanı sıra uluslararası kuruluşların yetersiz ve güçlü ülkelerden yana politikaları, sistem-içi değişikliklerden olumlu sonuçlar alınması umudunu azalttığından, kapitalizmi yeniden düzenlemek yerine, ona alternatif sistemler düşünülmesi istenmektedir (Christian van den Anker, 2005, s. 255, 268). Ayrıca küresel solun, ekonomik sistemi hiçbir insana zarar vermeyecek yönde değiştirmek için kapitalizmin ahlaki konumunu açıkça ortaya koymaya ve onun yerini alacak stratejiler üzerinde düşünmeye ihtiyacı olduğu söylenmektedir. Yalnız gelir adaletsizliğinin değil, küresel ısınma, ormanların yok oluşu, doğal kaynakların tahribatı, yoğun göç, silah ve insan kaçakçılığı gibi suçların artışı zengin ülkelerin de huzurunu kaçırdığından, bu toplumlarda kapitalist sistemin insani bedellerinin sorgulandığı ve alternatif arayışların olumlu karşılanacağı düşünülmektedir.

Kısacası, birey açısından özgürlük, farklılık ve bağımsızlık; sosyal yaşam açısından piyasa, rekabet, özelleştirme gibi kavram ve anlayışların at koşturduğu 20-25 seneden sonra, ne bireylerin ne toplumların tek başlarına omuzlarına binen bu yükleri kaldıramayacakları anlaşıldığından, yine birlikte yaşamanın vazgeçilmez kurallarından biri olan karşılıklı bağımlılık ve dayanışma fikrine, dayanışmacı ahlaka döndük dense yeridir. Yukarıda da işaret ettim: Küresel bölüşüm meselesi, küresel sistemin ekonomik ve politik açıdan dönüşümünü gerektiren

bir yaklaşım; bu nedenle kolay gerçekleşemeyeceği ve daha uzun süre tartışılacağı açık. Ancak artık "küresel ekonomik adalet veya bölüşüm adaleti" (*global justice-distributive justice*) gibi kavramlar gündemde ve bunların hem içeriklerinin tamamlanması hem uluslararası gündeme alınması için çaba ve mücadele gerekiyor. Kozmopolit yaklaşımlarla ulusalcı yaklaşımlar arasında süregelen tartışmalar sayesinde bu konuların şimdiden hayli zengin bir literatür oluşturduğu görülmekte. Öte yandan, bu tartışmaları yeterli veya yetersiz bulmaktan çok, bir son değil, başka bir sistem ve dünyaya gitmek üzere başlangıç noktası olarak değerlendirerek olumlu bulmak da anlamlı görünmekte.

Küresel Bölüşüm Adaletine Farklı Yaklaşımlar

Küresel adaletin neden gerekli olduğu, hangi temele dayandığı ve ne anlama geldiği tartışmalarının bitmek bir yana daha yeni başladığı ancak hızla da geliştiği görülmekte. Bölüşüm adaletine karşı olanlar ve yandaş olanlar, ulusal düzeyde evet derken küresel düzeyde olumsuz bakanlar gibi farklı yaklaşımlar olduğunu da biliyoruz.

Burada ilk olarak, adaleti toplumsal düzeyde ele alan ve bu düzeyde bireyci ve toplumcu çözümlerle, yeniden-dağıtıma karşı olanlarla yeniden-dağıtımdan yana çözümlerin yer aldığı iki eksenden söz eden Merkel'in getirdiği gruplandırmaya değinmek istiyorum (Wolfang Merkel, tarihsiz, s. 3): Merkel, bu iki eksenin kesişmesiyle dört temel yaklaşımın ortaya çıktığını söylemektedir. Bölüşüm adaletine karşı olanların yer aldığı liberal filozof ve iktisatçıların oluşturduğu ilk grupta, Merkel örnek olarak Hayek'in görüşlerini özetlemektedir. İkinci grup, bireyci yaklaşımlardan yola çıkmakla birlikte, adaleti bireysel bir mesele olmanın ötesinde toplumsal bir mesele olarak gören ve topluma bu yolda sorumluluk yükleyen sosyal-liberallerden oluşmaktadır; bu grubu geçmişte Mills, bugün de Rawls temsil etmektedir. Üçüncü grup, toplumcu olmakla birlikte yeniden-dağıtıma karşı olanlardır, ki Merkel, bu grubun teorik olarak tutarlı bir sonuç çıkarılmasına uygun bir bileşim olmadığını söylemektedir. Dördüncü grup ise, hem toplumcudur hem yeniden-dağıtımdan yanadır; buna örnek olarak da Walzer irdelenmektedir.

Benzer biçimde Caney, küresel bölüşüm adaletine ilişkin yaklaşımları dört ayrı grupta toplamaktadır (Simon Caney, 2001, s. 974 ve devamı): İlk grupta, bölüşüm adaletinin küresel düzeyde ele alınmasını isteyen kozmopolit yaklaşımlar var. Bu yaklaşımların, sözleşme, insan hakları ve amaç temelli olmak üzere üç ayrı versiyonundan söz edil-

mekte. İkinci grupta, bölüşüm adaletinin ancak ulusal düzeyde konu olabileceğini düşünenler yer almakta. Bunlar da, sorumluluğu etik olarak ulusa ait görenler, küresel düzeyde uygulanamaz bulanlar ve adil dağıtım görevinin ulus-devlete ait olduğunu düşünenler olmak üzere farklı argümanlardan yola çıkmaktalar. Üçüncü grup, birbirlerinin içişlerine karışmayacak bir devletler topluluğunda küresel bölüşüm adaletine, ülkelerin bağımsızlığına zarar vereceği düşüncesiyle karşıdır. Dördüncü grupta ise, devletlerin kendi çıkarlarını izledikleri bir dünyada insanın doğası, uluslararası sistemin gerçeği gibi düşüncelerle bölüşüm adaletini ütopya olarak gören gerçekçiler yer almaktadır.

Küresel düzeydeki eşitsizlikler karşısındaki yaklaşımları irdelemek adına Merkel'in yaklaşımını izleyerek bir gruplandırma yapmak oldukça açıklayıcı görünmekte. Bir yanda, küresel düzeyde yeniden-dağıtıma karşı olanlardan yeniden-dağıtımın yanında olanlara uzanan bir eksen; öte yanda, toplumsal-ulusal çözümlerden küresel çözümlere uzanan ikinci bir eksen düşünelim: Bu iki eksenin karşılaşması noktasında, yine dört farklı grup karşımıza çıkmaktadır. İlk grupta, toplumsal çözümlerden yana olmakla birlikte, bu düzeyde yeniden-dağıtıma karşı olan gerçekçi-liberal diyebileceğimiz görüşler yer almaktadır. İkinci grupta, yeniden-dağıtıma karşı olmakla birlikte, küresel düzeyde ve sistemin işlerliği açısından bazı düzenlemeleri mümkün görenler bulunmaktadır. Bu grup, yoksul ülkelere yönelen yardım fikrini benimseyenler, BM, WB, IMF gibi uluslararası kuruluşların yoksullukla mücadele programlarından yana olanlar ile ticaretin ve kalkınma yardımlarının insan haklarının gelişimi gibi kriterlere bağlanmasını isteyenler gibi geniş bir yelpazeden oluşmaktadır. Üçüncü grup, yeniden-dağıtımdan yanadır; fakat bunu ulusal düzeyde mümkün ve haklı görmektedir. Bu grup, ulusalcı ve sosyal-liberal yaklaşımları kapsamaktadır; ulusalcılar ve devletler topluluğunu esas kabul edenler bu gruba girmektedir. Dördüncü grup ise, hem yeniden-dağıtımdan hem bunun küresel düzeyde yapılmasından yanadır; küresel bölüşüm adaletinden söz eden ve bunu küresel düzeyde kurumsallaştırmak isteyen kozmopolit yaklaşımlar bu gruptadır.

Bu gruplandırmaya göre, her grupta yer alan iddia ve görüşleri kısaca özetlemeye çalışalım.

Liberal-Realist Yaklaşım: Çözüm (Kapitalist) Büyüme ve Kalkınmada

Her durumda yeniden-dağıtıma karşı olan ve realist-liberal olarak adlandırabileceğimiz ilk grup için pek fazla bir şey söylemeye gerek

yok, sanırım. Tüm kitap boyunca, bu anlayış ve sonuçlarından epey söz ettik. Bu grup için, bireyci ve piyasacı çözümler ile her birey ve devletin kendi çıkarını maksimize etme arayışına dayanan yaklaşımlar esas. Böylece ne sosyal ne küresel adalet gibi bir kaygı söz konusu olmadığı gibi bir yeniden-dağıtım mekanizmasına ihtiyaç da yok. Bu yaklaşım açısından bireylerin ahlakı dışında bir ahlaktan söz etmek de mümkün değil; hatta yersiz ve kendi çıkarı peşinde koşan varlıklar olarak bireylerden başkaları adına fedakârlıklar beklemek de abes. Yukarıda da söyledik: Adaleti, büyük ölçüde gönüllü katılım ve seçimle belirlenen anayasal/sözleşmesel kurallara uygun davranmak olarak tanımlayan liberaller için hukuki çerçeve içinde yasal eşitlik ile serbest seçimler dışında başka kaygıya ya da adalet arayışına pek yer yok (Brennan ve Buchanan, 2001).

Öte yandan, ihtiyaçlar görecelidir ve toplumsal-küresel ihtiyaçlardan söz edilmesi gerçekle örtüşmez ve ideolojik bir yaklaşım olmaktan öte bir anlam da taşımaz. Böyle olunca, ulusal veya küresel piyasaya ideolojik veya ahlaki müdahale düşünülemez.

Bu yaklaşım açısından, ortaya çıkan sosyal-küresel sorunların nedeni de kapitalizm değildir. Kapitalizm ülkelerin ekonomik olarak gelişmesine katkıda bulunmuş, demokrasiyi zorlamış ve siyasal-sosyal gelişmeleri hızlandırmıştır. Yoksulluk veya eşitsizliklerin giderilmesi için en gerçekçi yol ekonomik büyümedir. Popüler kanının aksine, kapitalizm, tüm alternatif örgütlenmelerden daha az eşitsizliğe neden olmuş ve Batı'daki gelişmiş kapitalist ülkelerde görüldüğü gibi, kapitalizmin gelişmesi bu ülkelerde eşitsizliklerin büyük ölçüde azalmasını sağlamıştır (Friedman, 1982, s. 169-170). Bu nedenle yoksulluk, açlık, sağlık koşullarının yetersizliği gibi olumsuz koşullardan söz edenler, hem ülkelerin geçmişteki daha acınası koşullarını görmezlikten geliyorlar hem de Batı'nın bu ülkelerdeki etkisinin olumsuz sonuçlarını abartıyorlar.

Mathias Risse, Pogge'nin küresel bölüşüm açısından öne sürdüğü iddialara yanıt verdiği bir yazısında, Batı'nın ve bugünkü küresel düzenin yoksul ülkelere zarar vermek şöyle dursun, inanılmaz ölçüde katkısı olduğu iddiasındadır. Bu iddia ve ileri sürdüğü argümanlara kısaca bakmakta yarar var (Mathias Risse, 2005, s. 9-18): Buna göre, ilk olarak, tarihi açıdan verilen referanslar geçerli değildir; örneğin bugün 1.2 milyar insanın (% 18) bir doların altında gelirle yaşadığı söylenirken, 1820'de dünya nüfusunun % 75'inin bir doların altında gelirle yaşadığı unutulmaktadır. Bunun gibi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında küresel gelirin paylaşımı açısından büyük farklar olsa da, son

dönemde, gelişmekte olan ülkelerde hızla artan alım gücü, uzayan insan ömrü, okuma yazma bilenlerin artışı gibi gelişmelerin binlerce sene içinde gerçekleşenlerden çok daha fazla olduğunu unutmamak gerekir. Önceki 200 ve son 50 yıllık zaman içinde koşullar, yoksullar için dramatik biçimde değişmiş, örneğin 1950 yılında okuma yazma bilenlerin oranı dünya nüfusu içinde % 54 iken, 1999 yılında bu oran % 79'a çıkmıştır (2005, s. 10). İşgal, sömürgecilik gibi yollarla Batı'nın yoksul ülkeleri sömürdüğü iddiası karşısında da ihtiyatlı olmak gerekir; bu ülkelerin, kendi hallerine bırakıldıklarında neleri başaracakları bilinemediği gibi, geri kalmışlıklarının dış faktörlerden çok iç faktörlere dayalı olduğunu birçok tarihçi ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Kuzey-Güney ayrımı açısından bağımlılık teorisini geçerli saymak yerine, gelişmiş ülkelerin endüstrileşmeyi başardıkları için geliştiklerini düşünmek daha doğru olur. Onların bu gelişmesinin ise, yoksul Güney'e katkı sağladığı, örneğin hastalıklarla mücadelelerine yardımcı olduğu da açıktır. Sonuç olarak, Risse'ye göre neden bazı ülkelerin zengin, bazılarının yoksul olduğu sorusu karşısında, sorumlu bir Batı varmış gibi düşünmek yanlıştır ve bugünkü küresel sistemi adaletsiz olarak nitelemek yerine, mükemmel olmayan yanlarından söz etmek daha doğrudur.[43]

Endüstrileşme sonrası kapitalist büyümenin yeryüzü ve insanlık için nelere mal olduğunu kısmen de olsa ortaya koymaya çalışan bu kitap, sanırım, bu düşüncelere epeyce yanıt getirmekte; daha fazla eklenecek bir şey de yok.

Fark İlkesinin Uluslararası Ticarete Uygulanması

Rawls'ın fark ilkesini uluslararası kuruluşların dikkate alacağı biçimde formüle eden yaklaşım, temelde sosyal amaçları olan WB ve IMF'nin küresel yeniden bölüşümde olumlu etkileri olabilecek bir uygulamaya geçebileceklerini düşünmekte (Frank J. Garcia, 2007, s. 465-480). Zekâ, sağlık, hayal gücü gibi doğal niteliklerin rastlantısal ve adaletsiz dağılımı toplum içindeki haklar, ayrıcalıklar, zenginlik, statü, fırsatlar gibi sosyal malların bölüşümü açısından çok belirleyici olduğundan Rawls, sosyal bölüşümün en kötü durumdakinin yararına olacak biçimde düzenlenmesinden yana bir ilkeyi kabul etmekte: fark (*difference*) ilkesi. Sosyal temel malların bölüşümünde eşitsizlik de, ancak en kötü durumda olanın avantajı durumundaysa kabul edilebilir bulunmaktadır. İnsanların doğal varlıkları konusundaki adaletsiz bölü-

43. Kapitalizmin gelişmeye katkısına yönelik olan ve geri kalanlarla, kaybedenlerin kusuru öncelikle kendilerinde aramalarını öneren bu bakışı biliyoruz. Benzer yaklaşımlarla Türkiye'de de karşılaşmak mümkün.

şüm gibi, ülkeler arasında da insan kaynağı, doğal kaynaklar, bölgesel konum, egemenlik alanı gibi birçok bölüşüm adaletsizliği söz konusu.

Bu nedenle, Garcia gibi bazı yazarlara göre, uluslararası fark ilkesi kabul edilebilir ve uluslararası düzeyde, tüm ülkelerin, özellikle de en dezavantajlı olanın yararına olacak biçimde düzenlenen kurallarla hareket edilirse adil davranılmış olur; ekonomik ve sosyal eşitsizlikler azalabilir. Dolayısıyla serbest ticaret yalnız serbest olmakla adil olmaz; uluslararası ticaretin en dezavantajlı ülkeye yarar sağlaması durumunda adil olacağını kabul etmek gerekir. Örneğin, tercihli piyasa girişlerini yapılandıracak bir ticaret sistemi, uluslararası kuruluşlardan istenen özel ya da ayrıcalıklı muamele koşuluna bağlı değil, genel ve zorlayıcı olmalı. Dünya Bankası'nın kalkınma kredilerinin dağılımında da en dezavantajlı ülkeye yarar sağlayacak biçimde, yani fark ilkesi doğrultusunda bir dağılım uygulanabilir. Bankadan kredi alırken ayrıcalıklı muameleyi isteyebilmek için de, ülkenin iç politikalarının en kötü durumdakinin yararına olacak biçimde yapılanması ve bu nedenle bankanın ülke-içi politikalarla ilgilenmesi de gerekli olacaktır. IMF'nin de dünya piyasasına uyumu sağlamak üzere önerdiği yapısal uyum reformlarının çok zaman borç alan ülkede fazla neoliberal bulunarak eleştirildiği bilinmekte. IMF de bunu aşabilmek için politikalarında radikal bir değişiklik yapabilir ve fark ilkesini hayata geçirebilir. Yani IMF'nin borç alan ülkenin iç politikasına müdahalesi, bu ülke açısından en kötü durumdakinin yararına olacak politikaların uygulanmasını istemek yönünde olabilir.

Bunun ötesinde dış ticaretin insani gelişmeye bağlı olarak düzenlenmesi yolunda öneriler de var. Örneğin De Martino, toplumların uluslararası rekabete uyum için kendi kapasiteleri açısından neyi değerlendirecekleri yolunda seçimler yaptığını vurgulayarak, uluslararası ticarette insani kapasitenin geliştirilmesi açısından ortak kurallar uygulandığında, bu doğrultuda eğilimlerin artacağını söylemekte ve uluslararası ticarette insani gelişme endekslerine bağlanacak (*Socialy Indexed Tariff Structure*) bir uygulama önermektedir (aktaran Jonathan Diskin, 2003, s. 203). Buna göre, uluslararası ticaretten alınacak vergiler her ükede insani gelişmeyi ve eşitliğin artışını cesaretlendirecek yönde düzenlenebilir. Böylece, hem ülkelere yönelik bir zorlama olmadan hem de küresel ekonomideki rekabet ve serbestlik bozulmadan, gelişmekte olan ülkelerde insan hakları doğrultusunda ilerleme sağlanabilir.

Özetle, karşılıklı etkileşim ve bağımlılığın arttığı bir dünyada yaşadığımız ve bu dünyadaki eşitsizlik ve adaletsizliğin "diz boyu" olduğu ortada. Bunlar küresel çözüm yolundaki tartışmaları tetiklerken, önce-

likle ulus-devlet üzerinde durulmakla birlikte, küresel piyasada da bazı değişiklikler gerektiği düşünülmekte ve serbest piyasa ve küresel rekabet açısından kabul edilebilir koşulların uygulanması istenmektedir. Neo-klasik yaklaşım çerçevesinde, örneğin ücretler, çalışma koşulları, çevresel koşullar gibi herhangi bir global standardı uygulamak, ilkesel olarak piyasaya siyasal veya etik bir standart koymak piyasayı sınırlamak anlamına geleceği için istenmezken, bu standartlara uymayan ülkelerden gelen rekabetin artması karşısında, hem uluslararası kuruluşlar hem uluslararası ticaret açısından bazı koşullar getirilmesi savunulabilmektedir.

Daha önce söz ettiğim sosyal damping yönündeki istemler de bu anlamı taşımakta. Böylece bir yandan, ulusal düzeyde bu standartların hayata geçirilmesini değil, gerilemesini gerektiren koşullar görmezlikten gelinmekte; öte yandan, bu hakların uygulanmaması Kuzey ülkeleri için zararlı görüldüğünden bazı yaptırımlar getirilmektedir. Bu yaptırımlar karşısında ticaret avantajını kaybedecek ülkelere ne olacağı, ülkeler arasındaki eşitsizliklerin artması durumunda ne yapılacağı, insani endeks derken ülkelere farklı davranmanın nasıl önleneceği gibi birçok soru var.

Fakat saptanması gereken önemli iki nokta olarak şunlardan söz etmeden geçemeyeceğim: İlk olarak, küresel kapitalizmin hiç derdi olmayan çalışma koşulları ya da insani gelişmeyle ilgili hakların küresel gerçeklik karşısında bir "dert" haline gelmesi gibi ironik bir durumun ortaya çıkması; ikincisi ise, bu hakların uygulanabilmesinin küresel ticarete konu olması. Günümüzde "her şeyin piyasalaştığı" iddiasının burada da doğrulandığını söylemekten ötesi de boş.

Küresel Değil, Sosyal Adaletten Söz Edenler

Üçüncü grupta, ekonomik anlamda sosyal adaletten ve yeniden-bölüşümden yana olsalar da, küresel düzeyde böyle bir adalet anlayışına karşı çıkanlar yer almaktadır. Burada, ulusalcı yaklaşımıyla Miller, devletler topluluğunu kabul edişiyle Rawls'a değinmek gerekecek.

Miller, ancak yasaların herkes için bağlayıcı olduğu, ortak ekonomik ve sosyal kurumların bulunduğu, insanların ortak bir tarih ve kimliği paylaştığı politik bir toplulukta vatandaşların birbirlerine karşı sorumlu olacaklarını söyleyerek, adalet açısından en uygun düzeyin ulusal düzey olduğu görüşünü ileri sürmektedir (David Miller, 2008, s. 384-390). Miller, ülkeler arasında etkileşimin arttığından ve küreselleşmenin önem kazandığından söz edenlere karşı, ülkelerin gelişmelerinde dış koşullardan çok yerel özelliklerin etkisinin daha önemli olduğu ve

her ülke vatandaşının bu konudaki kararlarla az çok ilgisi bulunduğu görüşünü savunarak, adalet konusunda öncelikle ulusal sorumluluk ilkesinin kabul edilmesinden yana tavır almaktadır. Pogge'nin küresel yoksulluk ve adaletsizlik karşısında zengin ülke vatandaşlarını sorumlu tutan yaklaşımına karşı, böyle bir yaklaşımın neden yoksul ülke vatandaşlarını bu adaletsizlikten sorumlu tutmadığı sorusunu yönelterek, bu ayrımcılığın sorgulanması gerektiğini de söylemektedir. Miller'a göre, adalet veya adaletsizlik göreceli ve kıyaslamaya dayalı bir anlayış olduğundan, bu kıyaslama için temel insan haklarının esas alınması, küresel adalet için de temel insan haklarının korunması önemli olmaktadır. İnsan haklarının kabulü küresel eşitsizlikle ilgili bir konu değildir. Bu yaklaşım, basitçe herkesin minimal anlamda düzgün bir hayat sürdürebilecek koşullara sahip olmasının gerekliliğini ortaya koyar. Küresel adalet için ikinci ilke de, kendi yararları adına işbirliğine giden farklı politik toplulukların, bu işbirliğinden doğacak bedelleri ve kazanımları hakça paylaşmaları olabilir. Bu iki ilkeye uyulduğu takdirde, her toplumda ulusal sorumluluk için gereken denetim ve dış etkenleri sınırlama olanağı korunacak, her toplum kendi yolunu, kendi değer ve önceliklerini belirlemekte serbest olacaktır.

John Rawls, hiç kuşkusuz, bölüşüm adaletini gündeme getiren ve toplumsal düzeyde bu adaletin temellerini tartışan en önemli isim. Ayrıca, son yıllarda görüşleri en çok tartışılan düşünürlerin de başında geliyor. Rawls'ın yoğun düşünce ve tartışmalarını bu kısa anlatım içinde ele alınam mümkün değil; ancak, küresel adalet konusundaki yaklaşımını *Halkların Yasası* adlı kitabını esas alarak kısaca aktarmayı gerekli buluyorum (2003). Rawls, "Halkların Yasası" derken, bununla "uluslararası hukuk ve uygulamaların ilke ve normları için geçerli bir siyasal görüşe ait hak ve adalet kavramlarını" anladığını söyleyerek başladığı kitabında, temel olarak devletleri değil, halkları ele alır ve makul liberal, düzgün (ikisine birden iyi düzenlenmiş halklar adını vermekte), yasa tanımaz, zorluk içinde ve iyiliksever mutlakiyetçi olarak beş grupta topladığı toplumlar arasındaki ilişkileri irdeler. "Halkların Yasası"nın çıkış noktası olarak, siyasal adaletsizliğe karşı siyasal liberalizmi savunma gereğini ve sosyal politikalar yoluyla adaletli kurumlar oluşturulduğunda, en vahim siyasal adaletsizliklerin bile sona ereceğine ilişkin inancı gösterir ve düşüncelerini "gerçekçi ütopya" fikrine bağlar. Halkları devletlerden ayırarak, çıkarlarını akılcılıkla sınırlandırmayı bilen adil, liberal halkların –ki bunlar iyi düzenlenmiş halklar topluluğudur– temsilcilerinin katılacağı bir başlangıç durumu varsayar. Yazar, bu halklar topluluğunun oluşturduğu sekiz temel ilkeden söz eder (2003, s. 38):

Halklar özgür ve bağımsızdır; halklar anlaşmalara ve taahhütlere uymalıdır; halklar eşittir ve onları bağlayan anlaşmalarda taraftır; halklar birbirlerinin içişlerine müdahale etmeme sorumluluğuna sahiptir; halkların kendini savunma hakları vardır; halklar insan haklarına uymalıdır; halklar savaşırken bazı standartlara uymak zorundadır; halklar olumsuz koşullar altında yaşayan diğer halklara yardım etme yükümlülüğü taşır.

Bu kısa özetten anlaşılabileceği gibi, Rawls için küresel ekonomik adalet gibi bir sorun yoktur; buna karşın yazar, ulusal düzeyde bölüşüm adaletiyle yakından ilgilidir (Rawls, 2001, s. 133). Toplumsal düzeyde adalet iki temel ilkeyi içermektedir; ilki eşit özgürlük ilkesidir, ikincisi de sosyo-ekonomik eşitsizliklerin önlenmesine ilişkindir. Buna göre, "herkes için geçerli eşit temel özgürlükler" yeterli değildir; toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin "en az avantajlı olana en büyük yarar sağlayacak" biçimde düzeltilmesi gerekmektedir. Bir anlamda Rawls, Sen gibi, kişi ve grupların kendi amaçlarına ulaşmak açısından sahip olduğu kapasiteyle ilgilenmekte, bölüşüm adaletini (*distributive justice*) benimsemekte, kapasiteler açısından önemli, *eşit değerde özgürlük* (2001, s. 203) gibi bir anlayışı dile getirmektedir. Bölüşüm adaleti açısından, ekonomik yapıdaki kararlar toplumun en dezavantajlı olanlarının yararına düzenlenecektir. Adil bir toplumda da ekonomik eşitsizlikler olabilir ve farklılık (*difference*) ilkesine göre en kötü durumda olanlar açısından bir yarar sağladığı durumlarda eşit olmayan bir bölüşüm de meşru olabilir.

Benzer görüşleri *Halkların Yasası* kitabında da yineleyen Rawls için, adil, anayasal, demokratik bir toplum, "özgürlük ve eşitlik gibi iki temel değeri üç karakteristik ilke halinde birleştiren toplumdur. Bu ilkelerin ikisi temel hakları, özgürlükleri ve fırsatları belirler. (...) Üçüncü ilke ise, her vatandaşa özgürlüklerinden akıllıca ve etkili biçimde yararlanmak için yeterli olanak sağlanması" olarak tanımlanır (2003, s. 52-53). Eğitim, düzgün bir gelir, iş olanakları, temel sağlık hizmetleri, seçimler ve politika konularında kamuoyunun bilgilendirilmesi gibi koşullar, toplumda makul bir eşitliği sağlamak için gereklidir. Ancak, toplumsal düzeyde bu ilkeleri dikkate alması beklenen birbirinden bağımsız Halklar Topluluğu'nda, güç ve zenginlik açısından eşitlik ve eşitsizliklere ise halkların kendilerinin karar vermesi beklenmektedir (2003, s. 41).

Rawls'a göre, halklar arasında zenginlik ve refah seviyeleri açısından farkların olması mümkündür ve "Halklar Yasası"na göre, zor durumdaki toplumlara yardım etmek de gerekmektedir; ancak yardım etme ilkesi, toplumlar arasında bir "seviye ayarlamak" anlamını taşıma-

maktadır (2003, s. 116-121). Bu yardımın temel amacı, adil ya da düzgün kurumlar tesis edilmesine yardımcı olmak, insan haklarının gelişmesine katkı sağlamak ve nihai hedef olarak da, o ülkenin düzenlenmiş halklar topluluğunun üyesi olmaları için ne gerekiyorsa yapmaktadır. Halklar arasında bölüşüm adaleti üzerinde duran Beitz ve Pogge'nin yaklaşımlarına da değinen Rawls, küresel düzeyde fark ilkesinin geçerli olması yolundaki görüşe, hem bir ülkenin başarısının o ülkenin kaynaklarının zenginliğine değil, üyelerinin siyasal ve yurttaşlık bilincine bağlı olduğunu, hem de bölüştürücü adalet ilkesinin, aşırı yoksulluk ve eşitsizlikler yardım etme yükümlülüğü doğursa da, sonu gelmez biçimde ve karşılıksız uygulanmasının kabul edilemeyeceğini söyleyerek karşı çıkmaktadır (2003, s. 126-131). Kozmopolit görüş, küresel olarak en kötü durumdaki kişinin refahı ile ilgilenir; oysa "Halkların Yasası" için, iyi düzenlenmiş halklar topluluğunda yaşayan liberal ve düzgün toplumların adil ve istikrarlı olmaları önemlidir.

Rawls'ın adalet kuramının, halkların yasası ile ilgili görüşlerinin çok yankı uyandırdığı ve olumlu bulanlar kadar eleştirel bakanlar açısından da temel referans noktası olarak alındığı bir gerçek. Öne sürülen birkaç eleştiriden söz edersek, bunların başında, toplumsal adalet açısından liberal hak anlayışını esas almasının ve sosyo-ekonomik haklar gibi haklara yer vermeyerek, insan haklarını çok sınırlı biçimde ele alışının geldiğini söyleyebiliriz (Caney, 2001, s. 985; Fabre, 2003, s. 9; Nussbaum, 2004, s. 8). Buna karşın, Avrupa'da refah devletinde reform tartışmalarında Rawls'ın adalet kuramının en geçerli yaklaşım olarak kabul edildiği de görülmektedir (Esping-Andersen; Merkel). Kozmopolit yaklaşımlar da temelde Rawls'ın bölüşüm adaleti ve fark ilkesinden esinlenmekle birlikte, adalet anlayışının toplumla sınırlandırılmasını eleştirmektedirler (Caney, 2001; Beitz, 2001; Pogge, 2002).

Buna karşın Rawls'ın yaklaşımını benimseyenler de çok. Bazıları, bölüşüm için küresel bir siyasal otoritenin bulunmayışı ve böyle bir otoritenin varlığının küresel bir tiranlık yaratması gibi tehlikeleri olabileceğine dayanarak, küresel bölüşüm adaletini fazla ütopik bulmakta ve Rawls'ın adalet anlayışının "gerçekçi ütopya" olarak çok daha makul ve uygulanabilir olduğunu söylemektedir (John Tasioulas, 2005, s. 4-5.) Buna göre Rawls, toplumsal düzeyde bir sosyal anlaşma ve bireyler için kendi kaderlerini belirleme olanağının varlığını esas almak ve eşit derecede özgürlük anlayışının iyi bir topluma ulaşmak gibi bir hedefi ve sınırları olmasını öngörmekte haklıdır. Küresel düzeyde ise bunlar söz konusu olmadığı gibi, fark ilkesinin uygulanması için bir eşik de yoktur. Bu nedenle küresel düzeyde bir adalet anlayışının geçersizliği açıktır.

Halkların Yasası'nda uluslararası adalet konusuna 90 sayfadan fazla yer verilmesine karşın, Rawls'ın ideal durumda uluslararası adalet konusuna yer vermemesi gibi eleştirileri haksız bulanlar da vardır (David A. Reidy, 2004, s. 305-311). Yazara göre, Rawls'ın, ister toplumsal ister global olsun, adalet ilkesini politik yoldan belirlemeye açık bırakması doğru bir yaklaşımdır ve liberal demokratik toplumların karşılıklılık ve bağımsızlık kuralını ihlal etmeden oluşturacakları anlaşmalarla (AB örneğinde olduğu gibi) uluslararası adalet konusunda gönüllü yükümlülükler üstlenme yoluna gitmeleri de mümkündür; bunun ötesinde bir tanımlama da siyaset felsefesinin işi değildir.

Kozmopolit yaklaşımlarsa, Halkların Yasası'na çok yönlü eleştiriler getirmektedir. Örneğin, toplumsal düzeyde Adalet Kuramı'yla bir toplum için en iyi ilkeleri saptamaya ihtiyaç duyulurken uluslararası düzeyde temel ilkelere neden ihtiyaç duyulmadığı, insan için politik bağın neden ulusal devletle sınırlanması gerektiği, günümüz koşullarında insanlar için birçok bağ varken neden egemenliğin de yatay ve dikey olarak genişlemesi düşünülmüyor; ya da çoğulculuk anlayışı ve halkların özgürlüğü gibi yaklaşımlar kabul edilse bile, uluslararası ilişkilerde her zaman Rawls'ın öngördüğü gibi makul çoğulculuk anlayışı geçerli değilken, bunu kabul etmek veya savaş, şiddet, açlık yaşayan insanları geçmişin "yapı ve sınırlarının getirdiği tuzaklar" içinde düşünmek neden? (Andrew Kuper, 2000, s. 640-660). Kuper'a göre, Rawls, ne yeterince gerçekçi ne ütopist; her iki kavramı da sulandırarak gerçekçi ütopya gibi bir kavram yaratmış durumda (2000, s. 659).

Kozmopolit Yaklaşımlar ve Küresel Bölüşüm Adaleti

> Ben küresel yoksulluk ve eşitsizliğin Soğuk Savaş'ın sonundan beri süren dehşet verici artışını, bizim hükümetlerimizin uygulamayı seçtikleri vahşi ekonomik küreselleşme yolunun korkunç bir tezahürü olarak görüyorum.[44]

Küreselleşme bölümünde ayrıntılı biçimde üzerinde durduğumuz gibi, küresel kurum ve politikaların ulus-devletleri aşan gücü ile siyaset, demokrasi ve insan haklarının sınırlanması gibi faktörlere bağlı olarak küreselleşme eleştirilmekte. Bu doğrultuda, çözüm yolu olarak gündeme gelen kozmopolit arayışlar güç kazanırken, uluslararası düzeyde ekonomik ve politik adalet gibi konular da siyaset felsefesinin en gözde konuları haline gelmektedir. Beitz'in de belirttiği gibi, ne küreselleşme ne kozmopolit görüşler yenidir; ancak ekonomik açıdan karşılıklı ba-

44. Thomas W. Pogge, *Küresel Yosulluk ve İnsan Hakları*, Bilgi Üniversitesi Yay., 2006, s. 32.

ğımlılık, ulus-üstü politikalar ve politik ekonominin sonuçları ortaya çıkınca, küresel adaletin ve kozmopolit yaklaşımların siyaset felsefecilerinin temel konuları arasına yeniden girmesi gerekmiştir (Charles R. Beitz, 2005, s. 13).

Küresel adalete ilişkin kozmopolit yaklaşımların temelini, Beitz'in sözleriyle şöyle ifade edebiliriz: "Sosyal-liberaller için uluslararası adalet toplumlara ait bir adalet iken, kozmopolit liberaller adaleti insanlara ait bir mesele olarak ele alır" (Beitz, 1999, s. 515-519). Buna göre, sosyal-liberalizmi bugün geçersiz kılan dört temel gerekçe vardır: Küresel gelir dağılımındaki adaletsizlik ve mutlak yoksulluk artmakta; yerel toplumlar üzerinde dış etkenlerin etkisi yükselmekte; düzenleme getirme ve yönetme konusunda uluslararası kapasite büyümekte ve küresel sivil toplum güçlenmektedir. Tüm bunlar, aslında modern hukuk ve siyasal gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkan ve olumlu yaklaşımlar içeren sosyal-liberal düşünceleri geçersiz kılmaktadır. Bugün ne Rawls gibi "devletler topluluğu" (*the societies of states*), ne Miller gibi milliyetçilik yaklaşımıyla yaşanan sorunlara yanıt bulunabilir. Aksine, hem kökeni çok daha eski zamanlara ulaşan hem daha modern olan ve aydınlanma anlayışının öngördüğü gibi tüm insanları hedef alan kozmopolit düşüncelere ihtiyaç vardır.

Kozmopolit yaklaşımlar arasında kimi farklılıklar varsa da, büyük ölçüde Rawls'ın adalet anlayışını küresel düzeye uyguladıkları söylenebilir. Bunu açıkça dile getirenler şöyle demekteler (Christian Barry ve Pablo Gilabert, 2008, s. 1031): "Küresel Rawlsçu görüşümüz, Rawls'ın toplumsal adalet kuramının birinci ve ikinci ilkelerine küresel benzerlikler önermektedir." Kısacası, Rawls'ın fark ilkesi küresel düzeye uyarlanmaktadır. Öte yandan, bireyi esas alan bir yaklaşım benimsedikleri açıktır ve bu açıdan kabul edilen ilkeler şöyle ifade edilebilir (Kuper, 2000, s. 654; Beitz, 2001, s. 96; Caney, 2001, s. 977): a) bireyler ahlaki değer sahibidirler; b) hepsi bu değere eşit olarak sahiptir; c) tüm insanların eşit ahlaki değeri nedeniyle, onlar için bağlayıcı ahlakın aynı ülke vatandaşları arasında geçerli olacağını söylemek anlamsız olur.

Bu temel özellikleri paylaşan kozmopolit yaklaşımlar, dayandıkları temellere göre bazı farklar da taşımaktadırlar. Küresel adalet açısından, üç farklı yaklaşımdan söz edilebilir: a) sözleşme düşüncesini esas alanlar; b) insan hakları üzerine temellendirenler; c) amaçları esas alan yaklaşımlar.

İnsan özelliklerinin evrensel nitelikler taşıdığını söyleyen Beitz, hipototik anlamda küresel bir sözleşme fikrini esas almakta ve eşitsizliği sonuçları açısından tartışmaktadır. Beitz, kozmopolit görüşün eşitlik ve

adalet anlayışını tartıştığı yazısında, eşitliğin ulusal-sosyal değil, yeryüzündeki herkese ilişkin olduğunu söyler (Beitz, 2001, s. 96-110). Buna göre, küresel eşitsizliğin yol açtığı ve geniş kitleleri ilgilendiren maddi yoksunluk karşısında, ulusal sorumluluklardan, toplumsal-kültürel farklardan, her toplum ve herkes için geçerli olacak standartlar bulmanın güçlüğünden söz etmek pek anlam taşımamakta. Bu acıları ortadan kaldırmak mümkün; bu nedenle eşitsizliklere karşı çıkmak gerekli ve önemlidir. Eşitsizliklerin bireyin bağımsızlığı ve saygınlığının ortadan kalkması, birilerine bağımlı ve küçümsenen biri haline gelmesi, özgürleşme olanağını bulamaması gibi yoksunlukları, yani maddi yoksunluklar dışındaki sonuçları da çok önemli. Küresel eşitsizliklerin bu tür sonuçları toplumsal eşitsizliklerden daha da ağır. Kuşkusuz, bu sorunlarla kimin ilgileneceği sorusuna cevap vermek kolay değildir. Yine de sorunlara bu açıdan bakış, politik araçlar konusundaki anlaşmazlığı yumuşatabilir, daha gerçekçi ve etkin çareler üretilmesini cesaretlendirebilir. Bu tartışmalarda ısrarlı olmak bu nedenle önem taşımaktadır.

Beitz, kozmopolit liberalizmin bir dünya devleti gibi kurumsal veya dünya vatandaşlığı gibi bireysel kozmopolitizm anlamına gelmediğini; fakat kurum ve uygulamaların meşruiyet sağlayacakları veya eleştirilecekleri temel hakkında bir doktrin olarak düşünülebileceğini söylemektedir. Yazar, hangi politikaların uygulanacağına, hangi kurumların gerekli olacağına ilişkin tüm dünyayı ilgilendiren kurallar getirilirken, bu yaklaşımın önemsediği temel kaygının da, bu kuralların devletlerin değil, insanların durumu üzerindeki etkileri olduğunu ifade etmektedir. Kuşkusuz, her politik doktrin gibi uygulanabilirliği önemseyen liberal kozmopolitizm, gerçekçi olmak adına, varolan kurumsal kapasiteyi de kurumsal sınırları da dikkate almak durumundadır. Beitz'e göre, küresel kaynakların kullanımıyla ilgili öneri getiren Thomas Pogge ve koşulsuz vatandaşlık gelirinden söz eden Philippe van Parijs'in önerileri bu anlamda uygulanabilir nitelikleri nedeniyle dikkat çekicidir.

Thomas Pogge ise, küresel adaleti insan haklarıyla ilişkilendirmektedir. Kozmopolitizmin bireysellik, evrensellik ve genellik gibi üç unsurundan söz eden Pogge, birçok yazısında ve bu konuya hasrettiği kitabında, küresel gelir bölüşümündeki adaletsizliğe tarihsel bir perspektiften bakar ve gelişmiş ekonomilerin bu konudaki sorumlulukları üzerinde durur. Savunduğu temel yaklaşım da "ahlaki evrenselciliktir (*moral univeralism*) (Pogge, 2006, s. 149; 2004, s. 30). Ahlaki evrenselcilik, a) herkesin aynı temel ilkelere bağlanması; b) bu ilkelerin herkese aynı temel ahlaki fayda ve yük getirmesi; c) bu temel ahlaki fayda ve yüklerin keyfi biçimde belli kişi veya gruplara öncelik veya zarar vere-

cek biçimde düzenlenmemeleri gibi üç koşulu içerir. Yaklaşımı ahlaki olduğu kadar kurumsalcıdır; çünkü insan haklarının küresel ahlaki gücü yalnızca küresel düzeydeki kurumsal bir düzen yoluyla etkin hale gelebilir (2006, s. 281). Ona göre, ahlaki evrenselcilik (bu anlamda kozmopolitizm), içeriği kesinleşmiş bir ahlaki duruştan çok kapsamlı bir ahlaki duruş çeşitliliğini ortaya çıkarması gereken bir şemadır.

İnsan haklarının gerçekleştirilmesinde asıl aktörün halkın kendisi olduğunu söyleyen Pogge, insan haklarını, herkesin ait olduğu toplumun yapısına yönelik ahlaki talepler olarak alır. Bu doğrultuda her yurttaşın hem haklardan doğan negatif ödevleri olduğunu hem de temel ihtiyaçlara ulaşmanın güvence altına alınmasını garantileme ödevini yüklendiğini belirtir (2006, s. 22, 99-107). Bu nedenle kozmopolitist yaklaşımı da, liberal bir anlayışa ve insan haklarının temelde negatif yükümlülükler içeriyor olmasına dayalıdır. Bununla birlikte, Pogge, zengin ülkelerde yaşayanların, yoksul ülkelerdeki insan haklarının ihlal edilmesine ve onlara zarar veren bu durumun sürmesine sessiz kalmakla hak ihlallerine katılmış olduklarını ileri sürer.

Öte yandan, ulusal ekonomik düzenden beklenenlerin küresel ekonomik düzenden beklenmediğini ve iki sistem için farklı adalet kriterlerinin uygulandığını söyleyen Pogge, bu noktada Rawls'ın önerdiği fark ilkesinden hareket ederek, ulusal ve küresel ekonomi açısından üç farklı düzeyde çifte standart getirildiği yolunda bir eleştiride bulunur (2006, s. 172-174): a) Fark ilkesi, ulusal ekonomik rejimler açısından adalet hedefinin en önemli parçası iken, küresel ekonomi için uygun bulunmayarak reddedilir; b) ulusal düzeyde zayıf bir asgari liberal ekonomik adalet kriteri önerilirken, küresel ekonomik düzenin bu kriteri yerine getirmeden de liberal adalet kavramlarına uyum sağlayacağına inanılır; c) ulusal düzeyde ortak iyi fikrine dayalı bir adalet ve buna uygun bir düzgünlük kriteri önerilirken, küresel ekonominin bu kriteri yerine getirmeden düzgün ve adil işleyeceği düşünülür. Bu çifte standartları gerekli gösterecek bir argüman olmadığı sürece, zengin ülkelerin bugünün küresel düzenini dayatmalarının, büyük bir adaletsizlik olarak görülmesi gerekir.

Pogge için, küresel ekonomik düzen, hem geçmişteki uygulama hem bugünkü işleyişi içinde ortaya çıkan yoksulluk ve adaletsizliğin başlıca sebebidir (2006, s. 180-187). Nasıl bir ulusal toplumun ekonomik düzeni o ülke içindeki ekonomik dağılım üzerinde önemli bir etkide bulunuyorsa, aynı şekilde, dünya ekonomisine yön veren kuralların da küresel ekonomik dağılım üzerinde büyük etkisi oluyor. Küresel düzeyde ortaya çıkan bu aşırı adaletsizliği, ülkelerin toplumsal-

kurumsal yetersizlikleri, kaynaklarının kıtlığı, kötü yönetimleri ya da talihsizlikleri gibi nedenlere bağlamak da kolay değil. Pogge, bunların, "bu düzenin kaymağını yiyenlerin" sorumluluktan kaçışlarını rasyonalleştirmek adına öne sürülen argümanlar olduğunu söyler; gelişmekte olan ülkelerdeki kötü yönetimlerin ve yolsuzluk gibi ulusal-sosyal faktörlerin bugünkü küresel düzen tarafından güçlendirildiği görüşünü ileri sürer. Uluslararası imtiyazlar Üçüncü Dünya elitleri ve otokratlarına yarar sağlar. Kısacası, hem sömürge dönemi hem bugünkü ekonomik düzen ve kurumlar dikkate alındığında, yoksul ülke ve bölgelerin yoksulluğunda zengin ülkelerin sorumluluğunu kabul etmek ve bu konuda yoksulların günahı varsa, bu günahın zenginler tarafından "ateşlendiği" gerçeğini unutmamak gerekir.

Kozmopolit yaklaşım, küresel bölüşüm adaletini önemsemekle birlikte, bunun nasıl sağlanacağı, bunu gerçekleştirecek ajanın kim olacağı konusunda kesin ve pratik hükümler içermemesi ve bireyci, ahlaki yaklaşımları nedeniyle hem uygulanılamaz bulunmakta hem de normatif temelleri açısından sorgulanmaktadır. Örneğin Nagel de Rawls gibi, adalet anlayışının ahlaki olmaktan çok siyasal bir kavram olduğunu, aynı toplum içinde bireylerce paylaşılan ortak yükümlülük olabileceğini; ancak, negatif nitelikteki haklar açısından evrensel bir hak anlayışının kabul edilebileceğini (*minimal humanitarian morality*) söylemekte. Bu nedenle toplum ve küresel toplum açısından ikili bir adalet anlayışının kabulünün bir tutarsızlık olmayacağı görüşünü dile getirmektedir (Thomas Nagel, 2005, s. 131). Minimum küresel adalet anlayışının, uluslararası kuruluşlar ve STK'lar yoluyla yardıma muhtaç insanlara yardım etmek gibi bir sorumluluk doğurabileceği, bunun ötesinde bir küresel sorumluluğun hem devlet egemenliğinin hem siyasetin sınırlanması anlamına geldiğinden söz etmektedir. Nagel'e göre, politik meşruiyete ve kararlarını uygulayabilme gücüne sahip olacak bir örgütlenme, taraflar arasında ortak amaçları uygulamaya koymak için gönüllü üyelik veya bağlantıya değil, egemenliğe ihtiyaç duyacaktır. Egemen küresel devletin yokluğunda ise, yoksulluğu sona erdirmek insani görevimiz olsa da, adalet yükümlülüğümüz olmayacaktır (2005, s. 137). Bu durumda ortaya çıkan mesele, ulusal ve kozmopolit çözümlerden yana olmaktan öte "siyasal" kavramına içkin bir meseledir. Örneğin, devletlerin üstünde egemen bir otorite olmadığından, güçlü devletlerin kendi çıkarları ve doğru bildikleri yönde davranmalarının da önüne geçilememektedir. Bunun yanı sıra, devletler arasındaki anlaşmalar ve uluslararası kuruluşlar artmaktadır; oluşturulan kuruluşlar doğrudan vatandaşlarca seçilmedikleri gibi, onlara karşı sorumlu da

olmamaktadırlar. Ayrıca, küresel ekonomi içinde tüketiciler birbirine bağlanırken, siyasal aidiyet açısından, birbirine uzak vatandaşlar söz konusudur. Adalet anlayışı açısından ise, ortak uygulama bir yana, ortak bir anlayıştan bile uzaklaşılırken, küresel düzeyde ekonomik adalet diye bir şeyden söz edebilmek hiç mümkün değildir. Tüm bunlar ne kadar çelişkili ve zor olsa da, küresel ısınmadan serbest ticarete kadar birçok konuda daha etkin kuruluşlara ihtiyacımız olduğunu ortaya koymaktadır; oysa zengin ülkeler kendi egemenliklerini sınırlayacak bu tür gelişmelerden korkmakta ve kendi inisiyatiflerinde kalacak kurumlar oluşturmaya çabalamaktadırlar.

Kısacası Nagel, küresel adaletin ancak küresel düzeyde kurumsallaşacak bir egemenlikle birlikte varlık kazanacağını düşünmekte; fakat zengin ülkelerin dünya çapında bir yönetim istemekle birlikte, sorumluluk ve yükümlülüklerinin artmasından, küresel ekonomi kendilerinden yana işlerken bunu değiştirecek veya değişime zorlayacak bir siyasal sistemden kaçındıklarına da dikkat çekmektedir. Nagel bu konuda ileri sürülen itirazların yalnız tiranlık korkusundan değil, demokrasinin daha fazla yayılmasından duyulan korku olduğunu, bu korkuyu duyanların en başında zengin ülkelerin geldiğini söylemektedir (2005, 143-144). Yazar, demokrasinin gelişmesi konusunda en önemli engel olarak uluslararası düzeyde bir halkın bulunmayışını –ki benzer itiraz AB açısından da gelmekte– gösterenlere karşı şu düşünceyi dile getirmekte: Aslında bir biçimde demokratik yoldan seçilen temsili hükümetin bulunduğu bir Avrupa federasyonu ortaya çıkarsa, bu durum Avrupa kamuoyunun merkezi gücü kontrol etme yetkisinin artacağı anlamına gelecektir; dolayısıyla Avrupa'daki hükümetlerin Avrupa'daki toplumun kendi otoritelerinin üstüne çıkmasını ne kadar isteyip istemediklerini düşünmek gerekir. Küresel düzeyde de, açlıktan küresel ısınmaya kadar birçok konu uluslararası bir otoritenin gerekliliğini ortaya koymakta; fakat bugün ülkelerarası anlaşma ile ülkeleri bağlayacak yasal bir otoritenin varlığı arasında büyük bir fark var ve ABD'nin bu tür anlaşmaların bazılarına katılmayı reddettiği düşünülürse, bunu gerçekleştirmek hiç kolay değil.

Nagel'in gelecekle ilgili beklentisi, anarşiden geçecek olsa da, küresel bir egemenliğin kurulacağı yönünde. Geçmişte de siyasal gücün meşru yoldan yaratılmasının çok seyrek olduğunu, egemenliğin meşruiyete göre hep önden geldiğini söyleyerek, küresel adalet konusunda da aynı versiyonun geçerli olacağını, çok güçlü ülkelerin çıkarları doğrultusunda oluşmuş adaletsiz ve illegal küresel yapılanmaların benzer yolu izleyeceklerini düşünmekte ve başlangıçta olmasa da, güçlü uluslarara-

sı kuruluşlar yaratırsak uzun vadede adaletin yayılmasını görebileceğimizi söylemektedir. Kısacası Hobbesvari bir şekilde, "anarşiden adalete giden yol, adaletsizlikten geçecektir" diyor Nagel (2005, s. 146-147).

Buna karşın, kozmopolit yaklaşımlar, küresel düzende ve kurumlarda reformlar yapılması için otoritenin ne devlet düzeyinde ne küresel düzeyde toplanmasına olumlu bakmakta. Bunun yerine dikey ve yatay bir egemenlik dağılımından yanadırlar ve siyasal açıdan kozmopolit önerilerde bulunanlarla benzer yaklaşımları paylaştıkları görülmektedir. Özetle, barış ve güvenliğin sağlanması, baskının azalması, küresel ekonomik adaletin gerçekleşmesi, ekolojik kaygılar ve demokrasi konularında bazı gelişmeler sağlanması açısından otoritenin dağılımının daha uygun olacağı düşünülmektedir (Caney, 2006; Pogge, 2006, s. 297-300; Kuper, 2000, s. 657-658). Bu açıdan, insanların birçok faaliyeti teritoryal alan içinde birbirine bağlı olarak kalsa da, devletin ve devletler sisteminin yasal gücüne aşırı dayanmanın dışında bir otorite dağılımına, insan eylemlerinin farklı alanlarını düzenleyen ve ille de teritoryal bir temele dayanmayan politik kurumlara ihtiyaç olduğu yolunda görüşler ileri sürülmektedir. Örneğin, web siteleri gibi teknolojik bir gelişme, daha şimdiden insanlar arasında farklı bağlar yarattı; metropol kentlerin birçok alanda sorumlulukları genişledi. Dolayısıyla, farklılıkları da dikkate alan evrensel bir adaleti düşünmek ve üstlendikleri fonksiyonlara göre ilgi ve yetki alanları değişen farklı politik düzeyler ve kurumlaşmalar öngörmek mümkün.

Küresel Ekonomik Adalet Açısından Bazı Çözümler

Küresel ekonomik adalet üzerinde duran kozmopolit yaklaşımlar arasında, uygulamaya ilişkin öneriler getirenler de var. Burada dört yazarın görüşünü ele alarak, bu yaklaşımlar açısından uygulamada neler önerilebildiğini görelim. Kuşkusuz, bu konularda öneri getirenler burada yer alanlardan ibaret değil; ancak hepsine değinmek mümkün olmadığından, dikkat çekenler arasından birkaç örnek vermek istedim.

Pogge ve Küresel Kaynaklar Kâr Payı

İlk olarak Pogge'nin önerisine değinelim. Pogge, bölüşümdeki adaletsizliği gidermek için geleneksel kalkınma yardımlarına alternatif olacak "Küresel Kaynaklar Kâr Payı-KKKP" (*Global Resources Dividend*) adını taşıyan bir öneri getirmektedir (2006, s. 321 ve devamı). Buna göre, devletler ve hükümetler kendi ülkelerindeki doğal kaynakları işletir veya satarken, mütevazı bir kâr payını bir fonda toplayacaklar

ve bu fon, yoksulluk ve bölüşüm adaletsizliğinin giderilmesi için kullanılacaktır. Bu düşünce, küresel yoksulların doğal kaynakların tümü üzerinde satılamaz bir paya sahip oldukları düşüncesine dayanmaktadır. Ülke hükümetleri bu kaynaklara liberter mülkiyet hakkı anlamında sahip olmayacaklar; bunları kullanmaya ve satmaya karar verdiklerinde, kaynağın değerinin küçük bir kısmını paylaşmaları gerekecektir. KKKP yoluyla ortaya çıkabilecek maliyetin büyük kısmı, örneğin petrol ürünlerindeki fiyat artışı nedeniyle nihai tüketicilerin üzerine yüklenecek olsa da, kâr payı petrol çıkarılan ülkeler tarafından borçlanılacaktır. KKKP'nin toplanması ve bu fondan harcama yapılması konusunda basit, açık kuralların getirilmesi ve şeffaflığın esas alınması gerekeceği de açıktır.

Pogge, önerisinin gerçekçi olup olmayacağı konusunda her şeyden önce ABD ve AB'nin desteğinin sağlanmasının önemli olduğunu söylemekle birlikte, vatandaşların küresel adaletsizlik ve yoksulluk konusunda artan duyarlılıklarının ve oluşan ahlaki kanaatin güçlü ülkeler üzerindeki etkilerinin büyük olduğunu; terör, çevre kirliliği, uyuşturucu ticareti gibi dertlerin yaratacağı bedellerin giderek arttığı görülürken, bu sorunları azaltmaya yönelik önlemlere başvurmanın destek göreceğini; bu anlamda KKKP uygulamasına gitmenin bedelinin daha düşük kalacağını söylemektedir. Bu nedenle, bugünkü küresel yoksulluğun Batılı normatif düşünceye göre üzücü bir eşitsizliğin göstergesi olduğu konusunda ısrar etmek önemlidir ve KKKP gibi bir plan, geleneksel yardımlardan çok, daha gerçekçi taleplere dayanmaktadır (2006, s. 343-344).

Pogge'nin yaklaşımı oldukça anlamlı; ancak çelişkili yanları da var. Şöyle ki: Bir yandan liberal yaklaşımdan yola çıkıp negatif özgürlüklerden söz etmekte, öte yandan yoksullara yardım etmekle kalmayıp bu adaletsizliği doğuran küresel düzenin değişmesini istemektedir. Yazar, bunun için doğal kaynaklar üzerindeki mülkiyet anlayışının değişiminden söz etmekte ve zengin ülkelerde yalnız politikacıların değil, halkın sorumluluğuna kadar gelmektedir. Örneğin, KKKP gibi bir öneriyi dile getirirken bile hâlâ pozitif yükümlülükler yerine negatif ödevlerden bahsettiği görülmektedir. Bu çelişkili durum üzerinde duran Patten, bir yandan liberal anlayışa göre makul bir minimumu kastederken, öte yandan yoksulluğun ortadan kalkmasını sağlayacak bir küresel düzen değişikliği istemesi veya küresel yoksulluğa karşı güçlü ve yaygın ödevlerden söz ederken, minimalist-liberal yaklaşımı benimsiyor olması karşısında, yalnız çelişkili değil çıkışsız bir durum olduğunu ileri sürmektedir. Patten, Pogge'nin yaptığı gibi, zarara neden olma-

ma gibi minimal yaklaşımdan yola çıkarak, insan haklarında geleneksel tartışmaların sınırlarını aşan (*transcended*) iddiaların doğrulanmasının mümkün olmadığı noktasına gelmektedir (Allan Patten, 2005, s. 20). Benzer bir yaklaşımı ileri süren bir başka yazar ise, bu çelişkiye daha olumlu yaklaşmakta ve Pogge'nin liberter yaklaşımlara bağlanabilecek normatif varsayımlarla –yani, birilerine zarar vermemek konusunda güçlü fakat yardım etmek konusunda zayıf görevleri benimseyen– radikal nitelikte bir küresel yeniden-dağıtımı amaçlayan ampirik iddiayı birleştirmesini, kitabının temel yaratıcılığı olarak nitelemektedir (Debra Satz, 2005, s. 47).

Pogge'nin küresel adalete ilişkin yaklaşımının çelişkiler içermesi gibi, getirdiği çözüm önerisi de uygulanması ve sonuçları açısından sorular doğurmaktadır. Böylesi bir fonun, ne birinci amacı olan yoksulluğun önlenmesi ne ikinci amacı olan doğal kaynak ve çevrenin korunması açısından isteneni verebileceği endişesi dile getirilmektedir. Örneğin KKKP ile –ki ek bir vergi anlamındadır– doğal kaynakların fiyatları yükselirken bundan yoksul ülkelerin de zarar göreceği ya da madenler gibi doğal kaynakları işleyerek üretilen mamullerden değil de fiyatları düşük doğal kaynakların satışından alınacak KKKP'nin önemli bir gelir sağlayamayacağı, hatta doğal kaynaklardan yararlanma eğilimini artıracağı için, çevre açısından zararlı etkileri olacağından söz edilmektedir (Tim Hayward, 2005, s. 320-322).

Öte yandan, Pogge'nin KKKP önerisi, kurumsal yollardan ümitli olmayanlar açısından da kuşkuyla karşılanmakta. Buna göre, her şeyden önce zengin ülkelerdeki vatandaşların, bu sorunlar karşısında duyarlı olsalar da, kendilerini refahlarından fedakârlık anlamına gelecek bir yeniden-dağıtımı kabul edecek kadar ahlaken sorumlu görmelerini beklemek zor. Bunun gibi, seçimle gelen hükümetlerin önce kendi vatandaşlarının çıkarlarına karşı duyarlı olacakları ve onlardan fedakârlık anlamına gelecek bir uygulamayı, sırf demokrasiye katkı sağlayacak diye desteklemeyecekleri ortada (Lisa L. Fuller, 2005, s. 290-291). Uluslararası ilişkilerde tüm devletlerin öncelikle kendi çıkarlarını kolladıkları düşünülürse, ülkelerarasında bir anlaşmaya varılması zaten kolay değilken, KKKP gibi tüm ülkelerde aynı zamanda uygulamaya geçilmesi gereken bir anlaşmaya varılması daha da zor görünüyor. Üstelik, aynı anda uygulamaya geçilemediği takdirde herhangi bir ülkenin KKKP'yi uygulamaya başlamasını beklemek mümkün değil. Fuller, tarih bize BM gibi kuruluşların güçlü ülkelerin denetiminde kaldığını gösterdiği gibi, uluslararası politikada "düzenleyicileri düzenlemek" için etkili bir yol bulunmadığını, bu nedenle ABD ve AB'nin, KKKP

konusunda anlaşmaya yanaşsalar da, bu uzlaşmaya uyup uymama konusunda serbest kalabileceklerini söylemekte.

Bu nedenle Fuller, Oxfam, Sınır Tanımayan Doktorlar gibi güvenilir uluslararası STK'lardan yola çıkarak, bunların ilgilendikleri alanda en çok deneyime sahip kuruluşlar olmanın yanı sıra, her iki tarafın da temsilcilerini içerdiklerinden daha demokratik olduklarını, yapılacak bazı reformlarla, taşıdıkları bazı olumsuzlukların da eleneceğini söyleyerek, küresel ekonomik adalet açısından, küresel sivil toplumun parçası olan bu kuruluşların daha işe yarayacağını ileri sürmektedir (Fuller, 2005, s. 294). STK'larla ilgili önerdiği reformlardan biri de, uluslararası STK'lara yapılan yardımların bir genel fonda toplanması ve buradan dağıtım yapılması. Bu yolla, en çok yardım yapan üç büyük bağışçının (ABD, AB ve Japonya) etkisinin de azalacağını düşünmekte.

Özetle, bu yaklaşımın ve önerinin daha çok konuşulmaya ihtiyaç gösterdiği düşünülebilir; yine de, küresel bölüşüm adaletini mesele yapan ve bu adaletsizlikte Batı'nın hem tarihsel hem bugünkü sistem açısından sorumluğundan söz eden Pogge, Beitz ve tüm yazarlar, günümüz dünyasında pek söz edilmeyen bu gerçeğe dikkat çekmekle çok önemli bir iş yapmaktalar. Bu yaklaşımların tartışılmaya ihtiyaç göstermesi değerlerini yok etmemektedir. Bir yazarın dediği gibi, Pogge'nin asıl başarısı, küresel düzenin yol açtığı adaletsizlikler karşısında *sessiz kalınmasının bile hak ihlaline katılma* anlamına geldiğini ve bu adaletsizliği önlemek için herkese pozitif görevler düştüğünü göstermesi olmuştur (Rowan Cruft, 2005, s. 37). Bundan sonrası ise, bu yaklaşımların tartışmalarla zenginleşerek güçlenmesi ve tamamlanması yolunda adımlar atmak olacaktır. Örneğin, Pogge'nin insan haklarının negatif nitelikleri üzerinde durması yetersiz bulunabilir; yani negatif insan haklarının da bazı yükümlülükler doğurduğu düşünülse bile, insan haklarının herkese bunun ötesinde pozitif görevler yüklediği sonucuna da varılabilir. Yine de Pogge'nin zengin ülke vatandaşlarının bu adaletsizliği engellememekten gelen bir sorumlulukları olduğu görüşüne katılmamak da mümkün değil. Bunun ötesinde yoksulluğu önlemek gibi pozitif yükümlülükleri olduğunu düşünmemek de öyle (Cruft, 2005, s. 37).

Nussbaum ve Kapasite Yaklaşımı

Yoksulluk karşısında kapasite yaklaşımını benimseyen Nussbaum da, küresel bir düzen ve küresel adalet açısından bazı öneriler getirmektedir.

Nussbaum, insan hakları ve küresel adaletle ilgili uygulamaların hayata geçmesi açısından sözleşme fikrini (uluslararası sözleşmeleri de) yetersiz bulmakta. Buna karşı, kapasite yaklaşımıyla herkesin minimum temel hakları olduğunun kabul edilmesinin daha vaatkâr olacağını söylemektedir (Nussbaum, 2004, s. 7). Sözleşme anlayışı, her şeyden önce G8'in egemen olduğu bir dünyayı, ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizliği ve buna neden olan ekonomik sistemi hesaba katmıyor. Bunun yanı sıra, bir kişinin neye ihtiyacı olduğundan çok, herkesin oldukça zengin bir insani yaşam sürmeye hakkı olduğunu düşünecek, yalnız öz çıkarı değil, dayanışmayı esas alacak bir işbirliğine, birlikte yaşamanın bunlar üzerine kurulmasına ihtiyacımız var. Bu nedenle Aristo/Marksçı bir anlayışla, tamamıyla insani bir anlayış güden, insanlık onuruna yaraşır bir yaşamı herkes için geçerli kılacak bir dünya kurmak gerekmekte. Kapasite yaklaşımı bu nedenle her şeyden önce, dezavantajlı konumda olan ve en temel ihtiyaçlarını karşılayamayan insanların koşullarını iyileştirme konusunda çaba harcanmasını öngörür ve bu açıdan insan hakları yaklaşımıyla aynı değerleri paylaşır; ancak negatif değil pozitif yükümlülükleri önemser. Bunların çoğunu ulusal düzeyde karşılayan kurumlar olduğu düşünülebilir. Fakat küresel düzeyde bu tür anlayış ve mekanizmalar yoksa, o zaman böyle bir dünyanın oluşması için disiplinlerarası çalışmalara ve pratik çabalara ihtiyaç vardır.

Bu doğrultuda küresel düzeyde bir yapılanmaya da ihtiyaç duyulabilir; böyle bir yapılanma düşünüldüğünde şu ilkelere uyulması gerekmektedir (Nussbaum, 2004, s. 167-127): 1-Yerel düzeyde kaçış olmaması için sorumluluğun kesin olarak belirlenmesi 2- İnsan kapasitesinin geliştirilmesini öngören sınırlar için ulusal egemenliğin korunması 3- Zengin ülkelerin GSMH'lerinin önemli bölümünü fakir olanlara verme sorumluluğunun kabulü 4- Çokuluslu şirketlerin çalıştıkları bölgelerde insan kapasitesini geliştirme sorumluluğunun hayata geçmesi 5- Küresel ekonomik sistemin temel yapılarının yoksul ve gelişmekte olan ülkeler açısından adil olacak biçimde yeniden düzenlenmesi 6- Dünya devleti değil, incelikli ve merkezilikten uzak bir politik yapılanmanın oluşturulması: En başta da insan hakları, çevre korunması ve endüstrileşmiş ülkelerin yarattığı Güney'deki çevre kirliliğinin kontrol altına alınması ve küresel ekonomik adalet gibi amaçlarla küresel bir vergi sistemine gidilmesi için yaptırım gücü olan politik yapılara ihtiyaç var 7- Her ülke ve her birey açısından, en dezavantajlı bölge ve ülkedekilerin problemleri üzerine odaklanılması 8- Küresel toplumun hasta, yaşlı ve engellilerin bakımını öncelikli konulardan biri olarak görmesi 9- Ailenin, değerli fakat özel olmayan bir alan olarak alınması 10- Tüm

kurumlar ve kişilerin, dezavantajlı insanların güçlenmesi için eğitimi destekleme sorumluluğunun kabulü.

Bunlara daha fazla ilke de eklenebilir; ancak bu ilkeler, düzgün bir dünya toplumu istiyor ve amaçlarla haklardan hareket ediyorsak yapabilirlik yaklaşımının neyi önerdiğini göstermek açısından önemli görülüyor ki Nussbaum'un benimsediği kapasite yaklaşımı, karşılıklı bağımlı bir dünya anlayışı ile sosyal adaletten ötede insanların gerçekten neyi yapabildiklerini dikkate alan bir yaklaşım.

Caney ve Küresel Adalet Açısından Önerileri

Simon Caney'in "Küresel Adalet: Teoriden Pratiğe" başlıklı yazısında sunduğu öneriler, kozmopolit yaklaşımların benimsediği çözüm ve önerilerin tamamı konusunda iyi bir örnek olabilir; çünkü küresel düzeyde ekonomik ve siyasal açıdan yapılması gerekenler hakkında ayrıntılı bir liste ortaya koyuyor. Caney, bu yazısında, birçok açıdan düşünülmesi gereken eşit fırsatlar gibi bir beklentiyle değil, küresel adaletin yoksulluğun giderilmesi gibi minimal bir anlayışla ele alınması durumunda gereken ekonomik ve siyasal politikalardan söz etmektedir. Ekonomi politikaları başlığı altında şunlar sıralanmaktadır (2006, s. 122 ve devamı):

1- Üçüncü Dünya ülkelerinin, yalnız devletlere değil, tüm borç veren kuruluşlara olan borçlarının ertelenmesi. Borç ertelemenin yoksulluğu ve yoksunlukları azaltmaya yönelik bir sonuç vermesi için, insani gelişmeye bağlı bazı koşullar getirilebileceği de söylenmekte.

2- Hava, deniz, doğal kaynaklar gibi ortak varlıkları kullananların vergilendirilmesi. Bu konuda, havayolunu kullanan yolcuların uçak biletine yüklenecek vergi gibi, Pogge'nin Küresel Kaynaklar Kâr Payı gibi önerilerden ve bunların işlevselliğinden söz edilmektedir.

3- Tobin Vergisi gibi, sermaye hareketlerinden vergi alınması yoluna gidilmesi: Küresel vergi konusunda finans sektörünün öne sürülmesinin bu sektörde istikrar sağlanması gibi birçok haklı nedeni olduğu belirtilmekte ve finansal istikrarsızlığın, özellikle gelişmekte olan ülkelerde işsizlik ve yoksulluğun artışı gibi bedellerinden söz edilmekte ve bu tür bir vergi aracılığıyla toplanacak fonların, yoksul ülkelerdeki insani koşulların iyileştirilmesi için önemi vurgulanmaktadır.

4- Gelişmekte olan ülkelerden gelen mallara uygulanan ticaret engellerinin kaldırılması: Gelişmiş ülkelerin uyguladıkları vergi ve sübvansiyonlar konu edilerek, bunların azgelişmiş ülkelerin kalkınması açısından oynadıkları olumsuz rol üzerinde durulmaktadır.

5- Çalışma yaşamındaki kuralsızlığa son verilerek adil bir ticaretin geçerli kılınması: Çocuk çalıştırma veya çalışma koşullarında kuralsızlığa son verilmesinin, bu ülkelerde istihdamın azalmasına yol açacağı endişelerine karşı, bu kayıpları telafi edecek katkı ve fonların devreye sokulması gereğine işaret edilmektedir.

6- Karbon emisyonlarının azaltılması. İklim değişikliğinin küresel yoksulluk üzerindeki etkisinin çok fazla olduğu belirtilmekte ve karbon vergisi alınması gibi bir yola gidildiğinde inanılmaz meblağların toplanacağı dile getirilmektedir.

7- Kalkınma yardımlarının devam etmesi: Zengin ülkelerin geçmişten bu yana ortaya çıkan küresel yoksulluktaki payları, devam edegelen haksız rekabete ve çalışma koşullarındaki kuralsızlıklara göz yummaları, karbon salınımıyla ilgili sorumlulukları nedeniyle, yukarıda önerilen ekonomik değişiklikler yapılsa bile kalkınma yardımlarını sürdürmeleri gerekli görülmekte; yoksul ülkelerin iklim değişikliğine adapte olmaları ve küresel ticarete katılmaları açısından altyapı eksikliklerini tamamlamaları için bu yardıma ihtiyaçları olduğu ileri sürülmektedir.

Siyasal açıdan ileri sürülen öneriler de hayli ilginç. Bunları da şöyle özetleyebiliriz (2006, s. 130 ve devamı):

1- Sınırların açılması: Uluslararası göçün, göç eden kişi için olduğu kadar göç veren ülkenin de ekonomik kalkınmasına katkı sağladığı söylenmekte, bu nedenle göçün önündeki engellerin kalkmasının yanı sıra göçün, göç veren ülkenin yararına olacak biçimde düzenlenmesi gereğinden söz edilmektedir. Bu çerçevede, ülkeye para transferinin kolaylaştırılması, göçmen işçi çalıştıran işverenlerin bu işçilere geldiği ülkeye ücretlerin küçük bir oranında, "İnsan Kaynağını Yenileme Yardımı" adı altında bir komisyon ödemesi gibi öneriler ileri sürülmektedir.

2- Sivil ve siyasal hakların hayata geçmesi: Düşünce özgürlüğü ve demokrasinin, yoksulluğun önlenmesi açısından önemine işaret edilmektedir.

3- Barışın teşvik edilmesi: Savaşın, tarımın ve üretimin aksaması, ülke kaynaklarının silahlanmaya ayrılması gibi zararlarının yanı sıra, yoksul ülkelerde savaşan tarafların gıda maddelerine el koyması, bunları kendi yandaşlarına dağıtması, dışarıdan gelen yardımların engellenmesi gibi nedenlere bağlı olarak, yalnız yoksulluğa değil, açlığa da neden olduğu belirtilmekte; iç savaşın sürdüğü ülkelerde kalkınmanın gerilediği, savaş bittiğinde daha geri bir noktadan başlamak gerektiği gibi gerçeklerden söz edilerek yoksulluğun önlenmesi açısından barışın önemi vurgulanmaktadır.

4- Uluslararası kaynak ayrıcalığından kaçınmak: Pogge, bir devletin ülke kaynaklarını kullanma ayrıcalığının, gelişmekte olan ülkelerde askeri darbeler ve iç savaşlara ya da yoksuzlukları kolaylaştırarak kötü yönetimlere yol açtığını, bu ayrıcalığın kabul edilmesiyle küresel ekonominin de bu tür sonuçların ortaya çıkmasındaki sorumluluğuna işaret etmekte ve reforme edilmeleri gereğini dile getirmektedir (Pogge, 2006, s. 183). Buna dayanarak, zengin ülkelerin demokratik olmayan ülkelerdeki yönetimlerin böyle ayrıcalığı olmayacağı konusunda görüş birliğine varmalarının, küresel bölüşüm adaletine çok yardımcı olacağı belirtilmektedir.

5- Uluslararası borç alma ayrıcalığından kaçınmak: Pogge, uluslararası borç alma ayrıcalığı konusunda da aynı sonuçların geçerli olduğunu, yozlaşmış iktidarların borçlarının tüm toplumun üstüne yıkılmasındaki adaletsizliği belirtirken (2006, s. 183), buradan yola çıkan öneri, demokratik olmayan ülkelerin koşulsuz borçlanmalarının önlenmesi yönünde olmaktadır.

Sonuç olarak Caney, yoksullukla baş etmek için birtakım seçenekler olduğunu ve burada yer verdiğimiz 12 önerilik listenin ileri sürülebilecek her şeyi kapsadığı gibi bir iddianın söz konusu olmayıp, daha başka öneriler de geliştirilebileceğini söylemektedir. Buna karşın yazar, öne sürdüğü öneriler arasında daha etkili olacağı düşünülen veya daha önemli görülenler olsa da, küresel adaletin gerçekleşmesi için hepsinin birlikte uygulanmasına ihtiyaç olduğu üzerinde durmaktadır (2006, s. 134).

Kozmopolit Yaklaşımları ve Küresel Gelir Bölüşümünü Konuşmak

> Borç Kampanyası Jübilesi, "düşük-gelirli ülkelerin her gün için ödedikleri toplam borç servisinin 100 milyon dolar" olduğunu, "yardım adı altında aldıkları her 1 dolara karşı, düşük-gelirli ülkelerin 2.30 dolar borç ödediklerini" açıklıyor. Bu demektir ki, yoksul ülkeler eğitim ve sağlığa daha az yatırım yapabilme durumundalar ve bunun da ötesinde, herhangi bir denizaşırı kalkınma yardımının olumlu etkisi de kaybolmakta.[45]

Beitz'in dediği gibi, kozmopolit yaklaşımlar yeni değil; fakat 2000 yılında yeniden keşfedilmiş durumdalar. Çok yönlü, entelektüel açıdan zengin tartışmalar sundukları da ortada. Buna karşın, farklı düşünüp eleştirenler ve bugünkü pratik açısından uygulanamaz bulanlar da çok.

45. Simon Caney, "global justice: From Theory to Proetice", *Globalization*, 2006, 31(2), s. 123.

Yukarıda farklı görüşleri sıralarken gördük ki, kozmopolit görüşler dışında kalanlar, insan haklarından söz etseler bile, insanların eşitliği gibi bir dertleri yok; ya da adalet fikrini tehlikeye sokan aşırı eşitsizlikleri yatıştırmak gibi bir görüşe sahip olsalar da bu görüş yararcı bir yaklaşımdan kaynaklanıyor. Oysa ahlaki anlamda eşitlikçiliği temel alan kozmopolit yaklaşımlar için, herkesin yaşam şansının olabildiğince eşitlenmesi önemlidir. Küresel eşitlik açısından da herkese eşit davranmak, ahlaken ayrıcalıklı bir nirengi noktasıdır (Christian Barry; Pablo Gilabert, 2008, s. 1025).

Kozmopolit yaklaşımlar içinde, Held ve Falk gibi, hem ulusal devletlerin hem küresel düzenin demokratikleşmesi üzerinde duranlar, yeni küresel anlaşmalardan, küresel-bölgesel-yerel parlamentolar gibi çoklu ve çok düzeyli karar ve yargı organlarından, küresel vatandaşlıktan söz edenlere Birinci Bölüm'de değindik. Bu bölümde de küresel bölüşüm adaleti konusundaki yaklaşımları ele aldık. Bu iki alanda yoğunlaşan tartışmaların benzer yanları; olduğu gibi farklı yanları da var. Bir-iki hatırlatma yapalım.

Örneğin Held ve Falk için kozmopolit toplum önemli. Bu nedenle insan hakları ve küresel anlaşma üzerinde durmaktalar; hakların hayata geçmesi açısından da finansal desteği gerekli görmekteler. Bohman, haklardan çok, karşılıklı müzakereler ve bu müzakerelere katılımın önemi üzerinde durmakta ve küresel düzeyde bir kamusal politik alanın (*global public space*) doğmasını önemsemektedir. Falk ve Held, zor durumda olanların koşullarının iyileşmesinin, kendi haklarını koruma ve dolayısıyla demokratikleşme sürecine katılma konusundaki potansiyellerini de artıracağını savunmakta. Bohman ise, küresel düzeyde de demokratik minimumun önceliği üzerinde durmakta ve yoksulluğun azaltılmasının demokrasinin gelişmesi açısından olumlu sonuçlar vereceği, yani daha adil kaynak-dağıtımının kişilerin demokratik süreçlere katılımını artıracağı gibi beklentilerin her zaman gerçekleşmeyeceğini söyleyerek, kaynak-temelli, yeniden-dağıtım temelli yaklaşımları eleştirmektedir.

Küresel ekonomik adalet ya da bölüşüm adaleti üzerinde duranlar da, ister sözleşmeye ister insan haklarına ister küreselleşen dünyada ortaya çıkan olumsuz sonuçlara dayansın, kurumsal bazı düzenlemelerden söz etmekle birlikte, yaklaşımlarının temeli ahlaki ve dünya devleti gibi bir düşünceden çok uzaklar. Siyasal açıdan kozmopolit öneriler getirenler gibi, dikey ve yatay olarak katmanlaşan karar organları ile bunların demokratik yapılanmaları gereğinden söz etmekte; bu yapılanmada insan hakları ve demokrasinin kurucu ögesi olarak bölüşüm

adaletini öne almaktadırlar. Bazıları, tartışmalarını kuramsal anlamda bırakırken, Pogge gibi bazıları da birtakım öneriler getirmektedir. Bunları tekrarlamadan bir değerlendirme yapmak için, birkaç noktadan söz etmek önemli görünüyor.

İlk olarak, bireyci, liberal, negatif yükümlülük gibi temellerine karşın, bölüşüm adaleti konusundaki tartışmalarda öne sürülen argümanlara bakıldığında, bu argümanların dayanışmacı, dolayısıyla toplulukçu yanı, yalnız negatif değil pozitif yükümlülükleri de gerektiren yaklaşımı, liberal değil demokratik sola yaraşır bir yeniden-bölüşüm üzerinde durması gibi özellikler taşıdığı görülmekte. Bu nedenle, temel alınan çıkış noktası ile ortaya sürülen argümanlar arasındaki çelişkilerden de söz edilebilir; melez yaklaşımlar olarak bu tür çelişkiler olağan da karşılanabilir.

Bu doğrultuda küresel adalet fikrini insan haklarına bağlarken, yalnız herkesin bu haklara sahip olduğunu değil, herkesin ahlaken eşit ve aynı değerde olduğu fikrini öne süren kozmopolit yaklaşımların, insan hakları ihlali gibi liberal anlayıştan öte toplulukçu (*communitarianism*) yaklaşıma ihtiyacı olduğu söylenmektedir (Stan van Hoft, 2008, s. 121). Haklı da: Küresel adaleti mesele yapmak için, insanlar arasında birbirinin haklarına zarar vermeme gibi negatif görevlere değil, dayanışma gibi daha zengin bağlara ihtiyaç var. Aynı zamanda eşit haklara sahip olmanın ötesinde, birbirine bağlı ve bağımlı, bu nedenle birbiriyle dayanışma içinde bir küresel toplum düşünülmek durumunda.

İkinci olarak, küreselleşen kapitalizmin neden olduğu olumsuz sorunlardan sıkça söz edilmesine karşın, kozmopolit yaklaşımların kapitalizmin kendisiyle pek dertleri yok gibi. Oysa Anker'in değindiği gibi, asıl sorun bu yoksulluğu, bu adaletsizliği yaratan sistemin kendisinde (Christian van den Anker, 2005, s. 262). Kozmopolit yaklaşımlar arasında, Held gibi küresel sosyal demokrasiden söz edenler var; birçoğu küresel düzeyde Tobin Vergisi veya benzer bir vergilendirme ile yeniden-bölüşüm için fon yaratılmasından yana ya da Pogge'ninki gibi, kaynakların kullanımından alınacak paylar konusunda öneriler söz konusu. Bu önerileri küçümsemek düşünülemez; ancak iki nokta var ki, konuşmak gerekiyor. Birincisi, küresel düzeyde yeniden-bölüşüm için bu tür kaynak yaratma yollarının; hükümetlere ve toplumlara nasıl kabul ettirileceği meselesi; ikincisi ise, yaratılan kaynakların sorunlara ne kadar merhem olacağı, daha önemlisi söz konusu adaletsizliğin nasıl önleneceği meselesi.

Kısacası, sisteme ilişmeden bu konularda gerçek bir ilerleme sağlamak zor. Örneğin küresel kapitalizmin, küresel kararların ve küresel

şirketlerin gücünün bu kadar arttığı, buna karşın ulus-devletin gücünün ve etkisinin gerilediği dünyamızda, ulus düzeyinde bile bölüşüm adaletinden uzaklaşılmakta. Bu durumda zengin toplumlardan yoksullara yönelecek bir yeniden-dağıtım anlamındaki küresel bölüşüm adaletinin kabulü ne kadar beklenebilir? Bunun için, özellikle zengin ülkelerde kapitalist sisteme ilişkin kaygı ve şüpheler artmadıkça, bu sistemin kendileri için de zararlı olduğu noktasına gelinmedikçe, söz konusu yeniden-dağıtım anlayışını küresel düzeyde uygulamaya koymanın pek mümkün olmadığını düşünmek yanlış olmasa gerek. Kozmopolit yaklaşımların kapitalizm konusundaki sessizlikleri, ne yazık ki bu zorlukların üstesinden gelmeye yeter gibi görünmüyor.

Üstelik, sorumluluktan kaçmak konusunda, ahlaki ve normatif gerekçeler bulunması da zor değildir. Örneğin, karşı koyuşların beş gerekçeye dayandırılabileceği düşünülmektedir (Stephan Gosepath, 2002, s. 145-149): a) emeğin ahlaki bölüşümü; b) işbirliği ile bölüşüm arasındaki bağ c) demokrasinin önceliği d) bir dünya devletinin getireceği tehlikeler e) siyasal-pragmatik faktörler. Her biri için ileri sürülen iddialar ve bunlara verilen/verilecek yanıtlar da var. Bunlardan birkaçına değinmekle yetineyim.

Örneğin emek üretiminin ahlaki bölüşümü, kişilerin aile, toplum gibi birimlerde görevler ya da ilişkiler nedeniyle bazı yükümlülükler üstlenmesinin ahlaki bir sorumluluğa dayandığını anlatmaktadır. Küresel düzeyde böyle bir ahlaki yükümlülükten söz edilemeyeceğini ileri sürenlere karşı, bu yaklaşımın varolan toplumsal anlayış ve ilişkilerden yola çıktığını, bunların durumsal özellikler olduğunu söylemek ve ilişkilerle, yükümlülüklerin değişebilirliğini ileri sürmek mümkün. Herhangi bir konuda bölüşümden söz edilebilmek için bunun üretimine katılmak gereğinden söz edenler açısından da birçok argüman ileri sürülebilir. Örneğin üretilmemiş kaynakların dağılımında da adaletsizlik var; işbirliği ve katılımın olduğu toplumsal düzeyde de bölüşüm adaletsizliğinden söz edilmekte. Bunun da ötesinde, daha önce değindiğimiz gibi, her alandaki üretimin toplumsal-küresel bir faaliyet haline geldiği ortada.

Tabii, bunlara ek olarak bölüşüm adaletinin neleri içerdiği, nasıl gerçekleşeceği, kimin sorumlu olacağı gibi pratik sorunlar da var; ancak asıl büyük mesele, bölüşüm adaletsizliğini azaltmak için küresel düzeyde bir yeniden-dağıtımın gerektiğinin kabulündeki zorluk. Bu konuda yalnız ülkeler ve politikacılar bazında değil, toplumlar ve bireyler bazında da birçok itiraz geleceği açıktır; buna karşın, ancak sisteme ilişkin kuşkuların artması yardımcı olabilir. Bu noktada, sistemi mesele etmese de, küresel düzeyde yeniden-dağıtım mekanizmalarının kurum-

sallaşmasının sistemde temel bazı değişikliklere yol açacağı, sistemin dönüşümünü sağlayacağı da düşünülebilir. Bu düşünce bir yere kadar doğrudur da. Ancak küresel düzeyde bir küresel-sosyal refah anlayışını kurumsallaştırmak için, Batı Avrupa örneğini de hatırlayarak, küresel düzeydeki güç ilişkilerinin değişimini düşünmek kaçınılmaz görünüyor.

Ayrıca böyle bir yeniden-dağıtım mekanizması kurumsallaşsa ve bununla yoksulluğun azalacağını kabul etsek bile, eşitsizliği yaratan sistemin devamı önlenemeyecektir. Yani küreselleşmenin sosyal demokratik bir versiyonu ileri sürülürken, Anker'in işaret ettiği gibi, sosyal demokrasinin günümüzde ulus-devlet düzeyinde bile gerilemesine ve başarısızlıklarına yanıt bulmak önemli; ondan sonra da küresel toplumun bu yolda ikna edilmesi gerekli (Anker, 2005, s. 262). Bu nedenle, bugünkü eşitsiz sistemin zengin ülke vatandaşları açısından da zararlı olduğunu, herkesi insanlıktan uzaklaştırdığını düşünen Anker, zengin ülke vatandaşlarının bu konuda suçluluk duymak yerine, birbirleriyle işbirliğini geliştirerek farklı bir alternatif inşa etmenin yolunu aramalarını önermekte ve özetle şöyle demektedir (2005, s. 269): Ayrıcalıklı olan için ahlaki bir neden aramak veya en doğru yolu bulmak gibi bir arayış yerine, insani olmayan bir sistemin herkesi yaraladığını bilerek, dünyanın herkes için daha kolay bir yer haline geleceği bir üretim ve dağıtım sistemi düşünmeliyiz. Birbiriyle aynı zamanda ilerleyecek iki gelişmeye ihtiyaç var: üzerimizde baskı yapan rollerden kurtulacak alanlar yaratmak ve farklı bir dünya tartışması yapabilecek alanlar oluşturmak.

Üçüncü olarak, bölüşüm adaletinden söz edenler, kapitalist sistem gibi, ekonomik kalkınma konusunda da sessizler. Oysa söz konusu adaletsizliği ekonomik kalkınma önceliğinden ayrı düşünmek mümkün olmadığı gibi, çevre kirliliği, küresel ısınma gibi sorunlar da doğrudan ekonomik büyümeyle ilintili. Dolayısıyla, kimin için kalkınma sorusunu soranlar, yoksulluğu yapısal nedenlere bağlayarak yeniden tanımlamak, küreselleşme gibi kalkınmayı da ahlaki açıdan düşünmek ve bir kalkınma etiği oluşturmaktan söz edenler de var. Kalkınma etiğini dile getirenler, yoksul ülkelerde ciddi yokluk çeken ve ekonomik ilerlemenin, modernitenin ve küreselleşmenin atıkları (*waste*) haline gelen insanlardan söz etmekte ve bu insanlar en temel ihtiyaçlarını bile karşılayamazken, insan ihtiyaçlarına gözünü kapamış makinenin gerekli parçaları olarak, yine de sisteme hizmet ettiklerini söylemekteler.

Örneğin St. Claire, yoksulluğu küresel ve ahlaki bir sorun olarak nitelemek, kalkınma yardımlarını adaletsiz küresel sistemin manipülas-

yon aracı olmaktan çıkarmak gerektiğini söylerken, sisteme ait eleştirileri konusunda özetle şunları söylüyor (St. Claire, 2006, s. 151-154): Küresel kapitalizmin Faustvari değerlerinin yol açtığı zararlar üzerine eğilmek gerekiyor; oysa liberalizmin hâkimiyeti ve Batı değerlerinin ideolojik zaferi, özgürlük ve demokrasinin farklı anlamları ile serbest piyasa ve demokrasiyi geliştirmenin yol açtığı olumsuz sonuçlara karşı ilgisiz. Bunun karşısında, hem kalkınma etiği çok önemli, hem de yoksul olanlarla olmayanlar arasında geliştirilecek yeni bir sosyal ilişkiler haritasına, "dördüncü dünyaya" ihtiyaç var. Bu yolda gelişmelerin sağlanması için de, küreselleşmeye eleştirel bakanlar veya küresel adaletten söz edenlerle kalkınma etiği konusunda çalışanlar arasında gelişecek işbirliği ve bu işbirliğinin sağlayacağı bütünlükçü çabalar, gelecek açısından önemli siyasal ve etik kuramların gelişmesine katkı sağlayabilir. Yazara göre, aktivistler ve araştırmacılar için üç alan öncelikli görünüyor: Aşırı yoksulluğu önlemek ve hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde eşitliğe doğru gidecek biçimde radikal eşitsizlikleri gidermek; yasal ve politik araçlarda olduğu gibi sosyal meseleler ve etik ilkelerde de, özellikle insanları yoksulluktan koruma konusunda, sorumluluk ve hesap verilirliği gündeme getirmek; demokratik süreçlerin nasıl geliştirileceği ve yoksulların etik ve politik meselelerde seslerini duyurmasının nasıl sağlanacağı konularında çalışmalar yapmak.

Bununla bağlantılı olarak, ekonomik adalet ile sürdürülebilirlik arasında ilişki kurulmaması da bir eksiklik doğurmakta. Örneğin yeryüzü kaynakları tüketildikçe ve ortada bölüştürülecek daha az şey kaldıkça, bölüşüm adaletini düşünmenin çok daha zor olacağı açık. Dolayısıyla indirgemeci bir yaklaşımla olsa da ekonomi açısından çok tartışılan sürdürülebilirlik yalnız ekonomi ve üretimle sınırlanabilecek bir kavram değil. Bu nedenle, bölüşüm adaletini de içermek üzere sürdürülebilirliği birçok boyutta düşünmek ve bölüşüm adaletini sürdürülebilirliğe bağlamak kaçınılmaz. Sürdürülebilirlik ile adalet arasındaki ilişkiye yarınları da dikkate alarak eğilen Dower, oldukça önemli şeyler söylemekte.

Dower, küresel adaletin, toplumun devamı için gereken ahlaki ve yasal normlar, maddi olanaklar, bilgi, adalet, kültür ve doğadaki farklı canlıların varlığı, güzellik, istikrar ve biyotik topluluğun bütünlüğü gibi birçok değerin korunması ve sürdürülebilirliğine bağlı olduğuna işaret ederek, sürdürülebilirlik ile adaleti birlikte düşünmek gerektiğini söylemekte (Nigel Dower, 2004, s. 401-411). Sürdürülebilirlik ile adaleti birlikte düşündüğümüzde iki olasılık söz konusu olabilecektir. Birinci halde, sürdürülebilirlik, adaletin gelecekte de devamını gerektirdiğinden, bugün adil olan uygulamalar yarın bu yoldaki uygulamaları engelle-

yecek nitelikteyse, sürdürülebilirlik açısından kabul edilemezler. İkinci halde, adaletin zaman içinde varlığını koruması gerektiği düşünülürse, adalet konusu olan her şeyin zaman içinde de sürdürülebilmesini sağlamak önem taşır. Bu ikinci gereklilik birincisinden daha güçlüdür; çünkü adalete konu olan koşulların kuşaklar boyunca devamlılığını öngörür. Örneğin gelecek kuşaklar bölüşüm konusu olan kaynakları adil dağıtsalar da, bugünkü kuşağa göre kaynakların yarısına sahiplerse, aynı kuşak içinde adaletin sürdürülebilmesi sağlanmış fakat kuşaklararası adalet sağlanamamış olacaktır. Dolayısıyla bugün için gelecek kuşaklara karşı da bölüşüm adaleti gibi bir yükümlülükten söz etmek ya da adalet iddiasının kısmen de olsa, geleceği daha adil hale getirmeye katkı sağlamakla ilgisi olduğunu söylemek doğru olur.

Gerçek şu ki, barış, refah, ekolojik bütünlük insanlığın zenginliği ve farklılığı, kirlenmemiş bir doğa gibi sürdürülmesine ihtiyaç duyduğumuz birçok konuda, sürdürülebilirliği sağlamış değiliz. Yalnız çevreyi düşündüğümüzde bile, başta büyüme ve tüketim olmak üzere birçok şeyi yapmaktan vazgeçmemiz gerektiği ortada. Bu açıdan gelecek kuşaklar adına büyük bir adaletsizlik içinde olduğumuz söylenebilir. Kaynakların ve toprağın aşırı kullanımı, çevrenin bozulması ve hızla artan nüfusla gelecek kuşakların bu tehdit ve tehlikeler altında adaleti gerçekleştirmelerini beklemek de hayal olsa gerek. Bu nedenle Dower'ın şu söylediğine katılmamak mümkün değil (2004, s. 414): Adaletin sağlanması için bireyler ve ülkeler açısından adil davranmak yetmez; bunun yanı sıra derin bir insancıl yaklaşım ve bundan gelecek ahlaki bir tutku da gerekli. Şunu da eklemek gerek: Bu insancıl yaklaşımın, doğayı mahveden tüketimi durmadan pompalayarak dayanışmacı yaşam anlayışını ortadan kaldıran kapitalist büyümeyle derdini de açıkça ortaya koymak kaçınılmaz.

Dördüncü olarak, küresel bölüşüm adaletinin normatif sorunları ve sınırlılıkları gibi, pratik sorunlarından da söz etmek gerek. Ana düşünce, yerel sorunlar yerel çözümler isterken, küresel sorunların ulusüstü ve küresel çözümler gerektirdiği biçimindedir dersek, oldukça doğru bir özet yapmış oluruz; ama böyle bir yükümlülüğü kimin üstleneceği meselesi oldukça belirsiz. Kozmopolit yaklaşımlar ulusal devletin ya da ulusal kimliğin geçersizliğini ileri sürmedikleri gibi, bir dünya devletini de düşünmüyorlar. Söyledikleri daha çok, ulusal sınırları aşan meselelerin olduğu ve bu meselelere ilişkin, hem küresel haklara hem ulusal düzeyden küresel düzeye uzanacak ve farklı fonksiyonlar üstlenecek yapılanmalara ihtiyaç duyulduğu. Bu nedenle ulusal devletin yanı sıra ulusüstü karar organlarının oluşturulması, sınırlı da olsa bu düzeydeki

vatandaşlığın tesisi ve federasyonlarda olduğu gibi her iki düzeydeki vatandaşlığın birbirini tamamlayıcı olması istenmektedir.

Böyle bir yapılanmaya gidiş nasıl sağlanabilir sorusu da var. Bunun için ulus-devletlerin yetki devriyle oluşturacakları ulus-üstü yapılanmaların, bu konuda AB örneğinin epeyce önemsendiği de ortada. Bu yaklaşım çerçevesinde, devlet veya uluslararası kuruluşlar gibi politik kurumlarda ve ekonomik sistemde radikal dönüşümler düşünülmemekte, aslında oldukça gerçekçi davranılmaktadır. Örneğin Global Rawlsçu düşüncenin, bazı radikal dönüşümler önerse de tamamıyla spekülatif bir deneyim olarak görülemeyeceği çünkü dünya gerçeğini dikkate alan, insan açısından düşük maliyetle yapılacak değişikliklere açık olurken, büyük maliyet getirecek değişikliklerden yana olmayan özellikler taşıdığı; ya da varolan koşullarda en iyisini yapma ve gelecekte bunları elimine etme arayışının benimsendiği söylenmektedir (Barry ve Gilabert, 2008, s. 1031, 1032). Bu nedenle ulus-devletten vazgeçmek yerine ulus-üstü yapılanmalar yönünde gelişmelerin sağlanması kozmopolit yaklaşımların hayata geçmesi açısından yararlı görülmektedir.

Bu açıdan AB'nin kimliğinin kendine özgü nitelikler taşıması gibi, kozmopolit siyasal yapılanma da konfederasyon ve federasyon arasında kalacak yeni bir demokratik yapılanma olarak düşünülmektedir (Ronald Tinnevelt; Helder de Shutter, 2008, s. 520-526). Bu yapılanma içinde maksimum ulusal adalet ve minimum ulusüstü adalet gibi bir ikili anlayış da kabul edilmeyecek ve AB örneğinde olduğu gibi siyasal sistem işlevsel farklılaşmaya dayanacak; üst düzey daha sınırlı işlevler üstlenilirken, kararların vatandaşlara mümkün olduğunca yakın alınmasını öngören *subsidiarity* ilkesi esas alınacaktır. Üst düzeydeki siyaset, barış, insan hakları, çevre gibi konularda yetkili olurken, ulus-devletler kendi vatandaşları için farklı sosyal adalet sistemi oluşturabileceklerdir.

Caney, bölüşüm adaletinin ulus-devletin sınırları içinde düşünülmesi gerekmese de, ulus-devletten vazgeçmek yerine, politik kurumların ve devletin küresel adalet açısından normatif önemi olduğuna vurgu yapmakta ve bunun gerekçelerini şöyle sıralamaktadır (Caney, 2008, s. 510 ve devamı): Devletler kozmopolit politikalar ve kurumların gerçekleşmesini sağlama işlevleriyle araçsal açıdan önemlidirler; vatandaşların kozmopolit yükümlülüklerinin belirlenmesi açısından da devletlerin esas alınması gereklidir. Politik kimlik ve vatanseverlik bağları, kozmopolit politikaların izlenmesi açısından devletler üzerinde itici rol oynar ve kozmopolit yaklaşımlar geliştikçe, ülkesiyle gurur duymak isteyen vatandaşların ülkenin küresel adalet konusundaki çabalarını desteklemesi beklenir. Hangi ülkenin ne kadar yükümlülük üstleneceği açısın-

dan da devletler sorumlu kabul edileceklerdir. Görülüyor ki, kozmopolit yaklaşımlar açısından devletlerin korunmasında gerçekçilik kadar işlevsellik de önem taşımakta ve aslında radikal bir dönüşümü, varolan kurumları kullanarak adım adım gerçekleştirme yolu tercih edilmektedir.

Özetle, küresel ekonomik adalet açısından kimin sorumlu ve yetkili olacağı meselesi önemli ve bunu kısa sürede çözmek de olanaklı görünmüyor. Oysa gerçekçi kalmak da önemli. Bu durumda, farklı aktörlerin varlığı en akılcı çözüm olarak görülmekte. Örneğin, öncelikli görevin devlete ait olduğu düşünülse de, devletler arasındaki eşitsizlikten ve zayıf devletlerin varlığından, kapasite yaklaşımının devletler açısından da dikkate alınması gerektiğinden söz edilerek, farklı işlevler için farklı aktörler aranmasının yolu açılmaktadır (Onora O'Neill, 2001, s. 194). Buna göre, dünya realitesi dikkate alındığında, devletlerin yanı sıra STK'lar, uluslararası kuruluşlar, ulus-üstü şirketler gibi devlet dışı (*non-state*) aktörlerin de düşünülmesi ve adaletin farklı kapasitelere sahip aktörler aracılığıyla inşa edilebileceğini kabul etmek gerekmektedir.

Küresel adaletin normatif anlamda geçersizliğini ileri süren ve ulusal sorumluluk üzerinde duran yaklaşımlar, küresel düzeyde yeniden-dağıtımın pratik anlamda uygulanamazlığından da söz etmekteler. Bugünkü tabloya bakıldığında haksız sayılmayacakları da ortada. Örneğin, küresel düzeyde bir ulus-devlet gibi bunu sağlayacak bir mekanizmanın yokluğu bir yana, zengin ülkelerden yoksullara yönelen yardımların yetersizliğini, sosyal fon gibi mütevazı bir önerinin veya Tobin Vergisi gibi mütevazı bir vergilemenin hayata geçemeyeceğini düşündüğümüzde bile, küresel adalet fikrinden ne kadar uzak olduğumuz anlaşılmakta. Öte yandan, zengin ülkelerin insan hakları ve çalışma yaşamıyla ilgili standartların ihlal edilmesinde, örneğin doğrudan sorumluluk taşıyan küresel şirketler üzerinde bir yaptırım uygulamak veya küresel ekonominin işleyişinde bazı değişikliklere gitmek yerine, gelişmekte olan ülkelerle yapılan ticarete bazı sınırlamalar getirme yolunu tercih ettiklerini düşünürsek, iyi niyetli görünen anlaşmalar, pekâlâ güçlü ülkelerin ötekiler üzerinde üstünlük kurmalarının bir yolu olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle ülkelerin bağımsızlığı ve her ülkenin kendi yolunu çizmesi gereğinden söz edenlerin, küresel adalet derken, küresel adaletsizliğe yol açacak uygulama ve müdahalelerden ürkenlerin haklı yanları olduğu kuşkusuz. Ancak bunların da ötesinde daha temel mesele, küresel düzeyde bölüşüm adaleti dendiğinde bunun getireceği sorumluluk ve yükümlülüklerden kaçma eğilimi. Evet, yeryüzü ve insanlık, insan hakları ve adalet dendiğinde bugünkü koşulların

ciddi biçimde dönüşümünün gerektiği anlaşılıyor; ancak bu dönüşümün zengin ve gelişmiş dünya için büyük bir maliyet getireceği de açık.

Beşinci olarak, entelektüel anlamdaki sorunlardan da söz edilebilir. Örneğin birçok adalet anlayışında olduğu gibi, tartışmaya hiç katılmamış toplumlar ve bireyler düşünülürse, küresel adalet konusunda da Batı'nın kültürel emperyalizminin bir tezahürünü bulmak mümkün. Örneğin Patomaki'nin işaret ettiği gibi, ortaya çıkan farklı adalet anlayışları var. Patomaki bunlardan hiçbirinin, bu adalet anlayışının temel metaforu yeryüzündeki tüm toplumlar tarafından kabul edilmedikçe, evrensel anlamda doğru olduğunun düşünülemeyeceğini söylemekte, ki haklı (Patomaki, 2006, s. 115,116). Bugünkü liberal anlayışın adalet yaklaşımına birçok çevrede karşı çıkılırken, Batı'nın çifte standartlarından söz edilirken ve uluslararası kuruluşların güçlü ülkelerden yana politikaları eleştirilere konu olurken, Batı'dan yükselen adalet anlayışlarının da kuşkuyla karşılanması doğal olsa gerek. En başta çalışma standartlarına uyulması yönündeki adalet arayışlarının, bu standartların emek açısından anlamı ve önemi nedeniyle değil, küresel ticarette üstünlüklerini koruma amacıyla gündeme geldiğini biliyoruz. Dolayısıyla Patomaki, küresel adalet konusunda akılcı diyaloglara ve barışçı politik mücadelelere ihtiyaç olduğunu, diyaloga dayalı bir akılcılığın görecelilik içereceğini söylemekte ve epistomolojik göreceliliği öne sürerek, hiçbir adalet anlayışının tartışılmaksızın kesin veya öncelikli sayılamayacağı sonucuna varmaktadır.

Benzer kaygıları taşıyan başkaları da var. Örneğin, kozmopolit görüşlerin ve "evrensel" iddiaların tarihsel olarak modernleşmenin derin ve küresel eşitsizliklerinden yararlanmış toplumların üyeleri tarafından savunulduğu düşünülürse, kozmopolit yaklaşımların evrensellik iddiasının, ancak bu yaklaşımların Batılı ve Batılı olmayan her toplumun serbestçe diyalog süreci içine girmesiyle sınanabileceği düşünülmekte ve böyle bir yöntem önerilmektedir (Shane O'Neill; Caroline Walsh, 2009, s. 131-133). Hatta yalnız toplumların değil, halkların da eşit olarak katılacağı böyle bir diyalog paylaşılan değerlerin ne olduğunu ortaya koyacak, ancak ondan sonra objektiflikle evrensellikten söz edilebilecektir. Öte yandan, kültürel farklılıkları tanımaya dayalı diyalog süreci, tarihsel adaletsizliklerin üstünde durmak ve kültürel farklılıkların da sömürgeleştirme ve kültürel egemenliğin yapılandırdığı farklılıklar olabileceğini dikkate alarak, etnisite merkezli tanımaya karşı uyanık olmak durumundadır. Tanıma, kültürel farklılıkların kutlanmasının yanı sıra, sömürgeciliğe, emperyalizme ve kölelik düzenine maruz kalmış insanların unutulmuş katkılarının teslim edilmesi için gereken maddi

yeniden-dağıtım biçimini gerektirdiği için de önemlidir. Devlet dışında adalet istemek, eşitlikçi küresel bir düzenin sosyo-ekonomik koşullarının kurulmasını istemek anlamını taşımaktadır. Bu sürecin başlaması için, herkesin modernitenin başarılarına yaptığı farklı katkıların tanınması öncelik arz etmektedir. Farklılıkları tanıma, tarihsel adaletsizliklere dokunmadıkça, yalnız etnisite merkezli bir yaklaşım olur.

Görülüyor ki, kozmopolit yaklaşımlar ve bu yaklaşımların üzerinde durduğu küresel ekonomik adalet konusunda tartışmalar çok yoğun. Getirilen önerileri de, bunlara yönelik eleştiri ve tartışmaları da çok önemsemek gerektiğini düşünüyorum. Bu fikirlerin olgunlaşıp tamamlanması ve güçlenmeleri açısından da bu gerekli. Kaldı ki, kozmopolit düşüncelerin Batı çıkışlı olduğu ve çok sınırlı, çok yanlı bir dünyayı temsil ettiği yolundaki eleştirilere hak verildiğinde, geri kalan dünyanın bunlar üzerinde düşünüp konuşması daha da gerekli olmakta. Batı dışındaki dünya ise, çoğunlukla kendiyle sınırlı ve yine çoğunlukla kendileri için güncel meselelere gömülmüş yaşamakta.

Entelektüel tartışmalar arasında bile, bu sınırları aşanlar azınlıkta. Türkiye'den yola çıkarak, bu sınırlanmayı yaratan bir faktörün de, belirli ideolojik kalıplar içinde düşünme ve tartışma alışkanlığından kaynaklandığı söylenebilir. Marksist yaklaşımlar için işçi sınıfı üzerine inşa edilen tartışmalar, sanki kapitalizmin sömürüsü yalnız emekle ilgiliymiş ya da emek değişmemiş gibi devam etmekte ve bunun dışına çıkan yaklaşım ve tartışmalar büyük ölçüde baştan "yok" veya "anlamsız" sayılmaktadır. Liberal yaklaşımlar, ekonomik büyüme ve küçülme, para ve faiz politikaları dışındaki küresel gelişmelere zaten sınırlı ilgi duyarken, kapitalizmin sömürüsü, küresel ve ulusal adaletsizlik, bölüşüm gibi konuları konuşmayı "abesle iştigal" saymaktadırlar. Sosyal demokrasiden yana yaklaşımların ilgi alanı, sosyal devletten –o da oldukça eksik biçimde– öteye gidememektedir. Postmodern ya da liberal-sol için varsa yoksa kültürel farklılıklarımızdır. Ara sıra başka alanlarda entelektüel çıkışlara rastlansa da, bunlar bile etnik, dinsel, kültürel farklılıklarımızın bizi nasıl tükettiği ve sorunlarımızın çaresi olarak çoğulcu politikaların iyileştirici etkilerine inanmamız gerektiği gibi sonuçlara varır.

Liberal yaklaşımlar için bir şey diyemem; ancak Marksist yaklaşımların, bu tartışmalar çerçevesinde geliştirecekleri birçok şey var: Örneğin, işçi sınıfına dayalı değilse de, toplumsal emek odaklı bir kozmopolitizme varılması, küresel ekonomik adalet tartışmalarında dile getirilen, kaynak paylaşımından zengin ülkelerin tarihsel sorumluluğuna kadar birçok konuda ileri sürülen argümanlara dayalı yeni tartışmalar

geliştirmeleri ne zor ne yanlış olur. Türkiye'deki liberal sol açısından, Batı'da kendi grubunda olanların da kültürel farklılıklar dışında ekonomi odaklı adalet gibi konulara fena daldıklarının fark edilmesinin getireceği yararlar da çok.

Dördüncü Bölüm

Nereye Doğru veya Dönüşüm Umudu Var mı?

> Eğer dünyamız gelecekte iyi bir dünya olacaksa, hemen şimdi, ortak üyelik ve ortak avantajlarıyla, öz çıkarı kadar merhametiyle, tüm insanlarda insan onuru sevgisiyle bir araya gelen, birbirine bağımlı tek bir dünyanın vatandaşları olduğumuzu bilmemiz gerek; hatta diğerleriyle işbirliği yapmaktan bir kazancımız olmasa da bu böyle. Ya da kazanmamız gereken, zaten adil ve ahlaken dürüst bir dünyaya katılmak gibi her şeyin üstünde bir şeydir.[1]

Kitaba başlarken finansal kriz alevlenmişti, kitabı bitirirken krizin bittiğinden söz ediliyor; ama milyarlarca insan için olumlu anlamda değişen bir şeyler olduğunu söylemek zor. Aksine açlık çekenler, yoksullar, işsizler çoğaldı, çevre tehdidi arttı, savaşlar yayıldı ve içimizdeki güvensizlik biraz daha büyüdü. Bu koşullarda daha barışçı, daha adil, daha insani bir dünyaya doğru yol almak isteyenlerin seslerinin kısıldığı ya da daha duyulmaz olduğu da söylenebilir; ama "nereye gidiyoruz" sorusu tüm haşmetiyle karşımızda. Ortaya atılan birçok düşünce ve öneri, dünyayı dönüştürmek için yola çıkmış birçok insan ve kuruluş da söz konusu. Böyle bir mücadele-yolculukta nereden yola çıkılacağı, neyin öne alınıp neyin hedefleneceği, hangi araçlar ve kurumların kullanılacağı gibi yanıtlarını tam bilemediğimiz birçok soru da var; Bunlara uygun yanıtlar bulmak da kolay değil. Yine de küreselleşme, gelişme derken artan olumsuzluklar bizi bunları konuşmaya çağırıyor.

Ortaya çıkan tablo veya nerede olduğumuzla ilgili vurgulanması gereken bazı noktalar var; bunları hatırlatarak nereye doğru gittiğimizi kestirebilir miyiz? Bir bakalım...

• İlk olarak, pek iç açıcı olmayan bir "*dünya ahvali*"nden konuşmak durumunda olduğumuzu söyleyebiliriz.

Başta da değinmiştim, çağımızla ilgili birçok tanım var, bazıları da oldukça vaatkâr. Örneğin teknolojinin hızı ve getirdiklerinin göz kamaştırıcı olduğu yadsınamaz; bunlara bakıp arka plandakileri görmemek de mümkün, geçmişe bakıp, "ne zaman sorun yoktu ki" diye dü-

1. Martha Nussbaum, "Beyond the Social Contract: Capabilities and Global Justice", Oxford Development Studies, 2004, s. 18.

şünmek de. Oysa artan şiddet ve savaşlardan siyasetin ve demokrasinin tıkanıklığına, açlığın önlenemeyişinden işsizlik gerçeğine, yoksulluk ve dışlanmışlıktan körleşen ahlak anlayışına kadar birçok konuda ilerleme ve gelişme söylemini yalanlayan gerçekler karşımızda. Yakında televizyonu da üçboyutlu seyredeceğiz; eee, sonra...

Bu nedenle, ilk olarak, ekonomik krizlerden daha önemli insani, toplumsal, küresel sorunlar var ve "asıl kriz" buralarda demek ve teknolojik gelişmeleri alkışlamadan önce kendimize, insanlığa bir borcumuz olduğunu hatırlamak gerekiyor.

• İkinci olarak, dünya ahvalini anlamak çoklu yaklaşımları gerektirdiği gibi, bunları konuşmak ve dert etmek için şu veya bu ideolojiden yola çıkmak da gerekmiyor.

Bu kitabın esas olarak siyasal ekonomi odaklı kaygıları ele aldığı ve kapitalizme eleştirel bir yaklaşımı benimsediği ortada. Bu eleştirel yaklaşımla kitapta, dünyanın Batılılaşmasının (modernleşme de diyebilirsiniz) ne anlama geldiğini sorgulamak, yaşanan küreselleşme sürecinin çok yüzlü gerçeğini irdelemek, ilerleme gibi görünürken yeryüzü ve insan adına kayıp anlamına gelecek gelişmelerden ve milyarların paylaştığı bir türlü alt edilemeyen vahim sorunlardan söz etmek gibi bir çizgi de izledim.

Yine de yaptığım tartışmalarda, şu veya bu ideolojik görüşe bağlılıktan çok bunların sentezi olabilecek bir yaklaşımı esas almaya çalıştım. Bunun nedenleri de var: İlk olarak, içinde bulunduğumuz sistemin ortaya çıkan sonuçları birçok açıdan rahatsız edici; doğa için, insan için, kadın için, siyaset ya da insan hakları için birçok olumsuz sonuç söz konusu. Bu nedenle kapitalist sistemi eleştirmek için ille Marksist olmak gerekmediği gibi, daha kapsamlı bir eleştiri için "Marksist" yaklaşımların sınırlarını aşmak gerekiyor diye de düşünülebilir. Örneğin Marksist bir yaklaşımla bakıldığında bu sistemin eleştirel yanları çok da liberal yaklaşımla bakıldığında durum çok mu parlak? Ya da emek-sınıf-sömürü ilişkisinden yola çıktığımızda kapitalizmin eşitsiz ilişkileri nasıl ürettiğini görüyoruz da liberalizmin temel iddiaları olan eşitlik-özgürlük-kardeşlik (dayanışma) söylemini yalana dönüştürdüğünü görmüyor muyuz? Yalnızca "yaşamın kutsallığı" desek bile, yeryüzündeki yaşamın tehlikeye girdiğini, birçok insan için yaşama hakkının yok olduğunu; ortaya çıkan bu tablonun tüm insanlık ve gelişme odaklı söylemi dinamitlediğini fark etmeyecek miyiz?

Bunun ötesinde, dünya ve insanı tüm karmaşası ve çeşitliliği içinde anlamak ve bunlara karşı yanıtlar üretmek için farklı yaklaşım ve duyarlılıklara ihtiyacımız olduğu ortada. En başta yaşananlardan utanç

gibi insani duyarlılıklar, bunca adaletsizlik karşısında duyulan vicdani rahatsızlıklar, empati duygumuzu geliştirmeye yönelik insancıl bakışa ihtiyacımız var. Bunlar olmadan sistemlerden, çözümlerden söz etmek pek bir işe yaramıyor. Bunun ötesinde, çevre felaketi, kadının ezilmişliği, yöneten-yönetilen ayrımında ortaya çıkan büyük eşitsizlik, farklılıkları tanıma gibi ele alınması gereken konu çok; bunlar için de farklı bakış açıları ve anlatılara başvurmak durumundayız.

Özetle, liberalizmin özgürlük anlayışı, sosyalizmin dayanışmacı ahlakı, feminizmin yaşamın yeniden-üretimine ilişkin duyarlılığı, postmodernizmin farklılık ve çoğulculuk arayışı ya da "küçük güzeldir" diyen alternatif yaklaşımların hepsine birden ihtiyaç duyduğumuzu düşünüyorum. Ancak nereden bakarsanız bakın, "insan" adına bu dünyadan rahatsız olmamak mümkün değil.

Yeryüzü ve insanlığın kurtuluşu, herkes için onurlu ve adil bir yaşamın var edilebilmesi için de birçok duyarlılığın yeniden harmanlanmasıyla mümkün görünüyor; yapmamız gereken bu duyarlılıkları harekete geçirecek yeni söylemleri ve melez yaklaşımları kotarmak olabilir.

• Çoklu bir yaklaşıma ihtiyaç var; fakat karşımızdaki dünya ahvali, kapitalizm gibi küresel bir gerçekliği merkeze almanın gerekli olduğunu gösteriyor.

Şöyle söyleyeyim: Farklı yaklaşımları esas alsak da çok yerde karşımıza çıkan bir hegemonya var; adına da kapitalizm desek yanlış olmaz. Örneğin şu soruların yanıtlarını arayalım: 1) Yaşadığımız küreselleşme sürecinde hemen her yere bayrağını diken, "*piyasa*" namı altında "*kapitalizm*" değil mi? 2) Dil, din, kültür gibi farklılıkların önemsizleştiği ya da kenara koyulduğu bir yer varsa, o da bu ekonomik sistem olmuyor mu? 3) Küresel devlerin varlığı ve birçok azgelişmiş ülkeyi geçen zenginlikleri söz konusuysa, bunun yalnız zenginlik değil, aynı zamanda *küresel kural koyma gücü* anlamına geldiği yadsınabilir mi? 4) Ekonomik (kapitalist) sistemin toplumsal bağlardan ve denetimden koparak bağımsızlaştığı bir gerçekse, bu aynı zamanda *kendi iyi ve doğrularını kabul ettirme gücüne kavuşan bir sistem* karşısında olduğumuzu göstermiyor mu?

Bu sorulara verebileceğimiz yanıtlar, bir yandan küreselleşen kapitalizm gibi bir gerçeklikten söz etmenin kaçınılmazlığını; öte yandan bu sistemin teknolojiyle de beslenerek ekonomik bir sistem olmanın ötesinde sosyokültürel bir gerçeklik haline dönüştüğünü ortaya koyuyor. "Tarih bitti!" diyen yazar abartıyordu kuşkusuz; ama yeryüzünü kaplayan, "dışarısı" bırakmayan bu gerçekliğe işaret ederken, büsbütün/tamamen yanlış olmadığını da düşünmek gerekiyor. Tabii burada kapi-

talizmin öncülüğünde sürüp giden Batılılaşma veya modernleşmeden de, Batı'nın siyasal ve ekonomik gücün ötesinde sahip olduğu kültürel emperyalizmden de söz edilebilir. Bununla ilgili epeyce tartışma yaptık.

Genişleyen ve derinleşen etkisi, bugün kapitalizme eleştirel bakmanın yalnız emek ve emek sömürüsü çevresiyle sınırlanamayacağını, kapitalist imparatorluk içinde bir bütün olarak yeryüzü, insan ve yaşam adına tehlikelerin arttığından söz etmenin daha doğru olacağını gösteriyor. Ulus-devletin değişen konumu, siyasetin gerilemesi, demokrasinin işlevsizleşmesi veya postmodern topluma özgü bazı nitelikler de böyle bir bütün içinde anlam kazanmakta. Kuşkusuz bu gerilemelerin tek nedeni kapitalist sistem değil; ama insan ve yaşamın metalaşmasını, eşitlik, adalet, dayanışma gibi temel ilkelerin içinin boşalmasını ya da siyaset ve demokrasi gibi kurumların işlevsizliğini bu sistemin etkisini hesaplamadan değerlendirmek mümkün değil.

Günümüzü ve dünya ahvalini anlamak istediğimizde, küresel kapitalizmin hegemonyasından ve sosyal, siyasal, kültürel özellikler üzerinde tek değilse de başat rolünden söz etmek kaçınılmaz görünüyor.

• Öte yandan "zamanın ruhuna" niteliğini kazandırmakta büyük payı bulunan bu gerçeklik, bir tarafta küreselleşen kapitalizmin hegemonyası, öte tarafta insanlarla sistemi birbirine bağlayan "çıkarcı mantık"la birlikte var olmakta ve güçlenmekte.

"Kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez!" gibi özdeyişleri hatırlayarak, böyle bir mantığın ezelden beri varolduğunu yadsıyamayız; yani insanın bencilliği ve çıkarcılığında şaşılacak bir şey yok. "Gemisini kurtaran kaptan" anlayışı da her çağ ve toplumda var. Ancak zamanımızda dikkat çeken şey, kapitalizm yayılıp güçlendikçe bu mantığın öteki insani özellikleri gerileten, önemsizleştiren bir güç kazanması; bu mantık güçlendikçe de kapitalizmin hükümranlığa dönüşmesi.

Evet bu mantık büyüme, zenginleşme hırsıyla birçok gelişmeyi sağladı; dinamizmine diyecek yok. Ancak şimdi bu mantık açısından bile iyi gitmeyen epeyce şey var. Dünya ve yaşam tehlike altında, birçok insani ve toplumsal değer yerlerde sürünmekte. Kendisini dizginleyemeyeceği de açık; aksine, küreselleşme ile kapitalizm el değmemiş topraklar ve kaynaklar bulunca, standartmış, kuralmış, korumaymış, ne varsa bunlardan kurtulmaya ve daha güçlenmeye bakmakta ve başarmaktadır da.

Hegemonyanın bir göstergesi de bunca az görülmesi. Örneğin günümüzde risk toplumundan, modernite krizi ve demokrasi krizinden sıkça söz edilmesine ve sıklıkla ekonomik krizler yaşanmasına rağmen bu risk veya krizlerle kapitalizm arasında ilişki kuranlar azınlıktadır.

Oysa son finansal krizin arkasında toksik varlıklardan söz edilirken; daha geride bu aşırı varlık değerlendirmesini gerekli ve mümkün kılan "en kısa sürede en çok kâr" mantığını, buna olanak veren organizasyon ve işleyişi nasıl görmezlikten geleceğiz?

Üç maymunu oynadığımız başka şeyler de var: İnsan haklarından, insanların eşit olduğundan bahseder, sonra acımasız, vahşi, adaletsiz dünyayı "realite" diye kabul ederiz. Bir malın ne koşullarda üretildiğini biliriz; ama bilmezlikten gelip tüketim sarhoşluğuna kapılırız. Elimizde belirsizlik, göreçelilik, (kişisel kurtuluş dışında) çaresizlikten başka bir şey bırakılmaz, yine de sisteme ve dünyaya eyvallah demekte çare ararız. Tüm bu kabul ediş ve boyun eğmeler o ülke, bu kültür, şu iktidar diyerek değişmez, yine de bu ortaklık nedendir diye sormayız.

Bu sosyokültürel sistem içinde yoksullukların, yoksunlukların, eşitsizliklerin, adaletsizliklerin ortadan kalkacağı bir ütopyadan söz etmek "abesle iştigal" diye tanımlanır; buna karşın "daha fazla ve daha hızlı" diyen *guru*ların müritleri durmadan artar.

Kaybedenler bile, karaya vurmuş milyonlarca denizyıldızı gibi yeniden denize atılma hikâyelerine kanmayı tercih etmiyorlar mı? "Onun için fark etti, benim için de olur"; neden olmasın?

Oysa bu koşullarda hepimizin ödediği bedeller var. En başta da bunca ekonomik gelişmeye; bunca insan, yaşam, özgürlük, eşitlik vaatlerine karşı "anlam ve güven" kaybı içinde değil miyiz?

• Peki, bu koşullarda kaygı ve korkularınızı gidermek adına kullanabileceğimiz araçlar yok mu? Bir bakalım:

Örneğin siyaset mi, demokrasi mi yaşadığımız sorunları azaltacak ve daha adil bir dünyada birlikte yaşamak için gereken değerleri üretecek? Olabilir ve olmalı da; siyaset ve demokrasinin vazgeçilmez önemde olduğunu yadsıyamayız. Ancak yere göğe konulmayan demokrasi uluslararası ilişkilerde hiç yoktur; aslolan hegemonyadır. Ulus-devletin demokratikliğiyse, uzun süredir tartışmalıdır. Patron partileri, yandaş cumhuriyetleri, parti örgütleri derken, demokrasi birçok ülkede sandık demokrasisine dönmüştür. Bir de ulus-devlet küresel piyasaların "moderatörü" konumuna gelmişse, ondan siyasal demokrasi ve toplum adına fazla bir şey beklemenin mümkün olmadığı da anlaşılmakta. Bunların yanı sıra, bireyin siyasetten geri çekilmesi de söz konusu. Postmodern toplum ortak paydalarımızın değil; bireycilik, farklılık, bağımsızlık ve otonomi arayışlarımızın önemini vurgularken, siyasal alan bir de bu nedenle içine çekilmekte. Sonuç olarak elimizde güdük bir siyasetle, biçimsel bir demokrasi kalmakta.

Bir başka önemli araç "*serbest piyasa*"; en azından iddialar böyle.

Fakat piyasanın da öncelikleri belli. Örneğin eşitsizlik gerektiren rekabetle, eşitlik gerektiren bütünleşmeyi piyasa nasıl bir arada gerçekleştirebilir? Gerçekleştiremediği ortada, değil mi? Bunun da ötesinde gerçekten serbest olması değil, serbest olduğu imajını vermesinin önemli ve yeterli olduğunu bildiğimiz bir piyasa; yani "kanatsız kuşa" dönmüş bir piyasa varsa ne olacak? Bu piyasadan, bırakınız adaleti, eşitlik ve özgürlük temelli bir küresel-toplumsal-bireysel varoluşu beklemek mümkün mü?

Gelişen teknolojiye, artan bilgiye, bilgi toplumuna güvenmemiz mi isteniyor? *Bilgi önemli de, bilgi* toplumu diye yere göğe konulamayan söylem içinde felsefi düşüncenin, eleştirel yaklaşımların, insani ve ahlaki kaygıların, toplumsal politikaların öne çıkarıldığını göremiyoruz. Örneğin ekonomik ilişkileri birtakım matematik modellerle anlamaya ve anlatmaya dönüşen iktisat bilimiyle mi insan, doğa, toplum, yeryüzü gerçeklerini dikkate alacak ve en çok insanın ihtiyaçlarını karşılamayı başaracak bir üretim ve paylaşımı sağlayacağız? Bilgi, teknoloji ve piyasayla ilgiliyse değerli, bunun dışında kalıyorsa genellikle "işe yaramaz" kabul ediliyorsa; bilginin güç olmaktan çok neye-kime hizmet edeceği çoktan belirlenmiş bir araç olduğu ortada çıkmıyor mu? Revaçta olan bilgiyi kullananların güç elde ettikleri aşikâr aşikâr olmasına da, bu güç kimin, neyin işine yarıyor? İnsanı araçsallaştıran bu bilginin kullanımıyla dünya, insan ve yaşam için tehlikelerin artacağından korkulur ancak.

Ya teknolojik gelişmeler? Tabii ki teknolojik gelişmelerin insanın yaşamını kolaylaştıran, iyileştiren yanları çok. Ancak bir de şöyle düşünelim: Durmadan yeni teknolojiler üretilirken, bu teknolojileri kullanamayan milyarlar var; ne yazık ki çoğu da bu "piyasa oyuncaklarından" kişisel bir gelişme, güçlenme gibi yararlar sağlayamıyor. Nedendir acep? Daha da önemlisi, *teknolojik yatırımlar açısından* ne gibi *alternatiflerimiz* olduğunu bilmek ve bir seçim yapmak şansımız yok. Bir avuç insanın verdiği kararların sonuçları –ki onların da bu kararları alırken hangi etkenleri dikkate aldıkları sır değil– önümüze bazı olanaklar sunuyor, bize de bunları kullanmak düşüyor. Örneğin cep telefonu ve internetin sağladığı olanakları yadsımasak bile, başka ne tür alternatiflerimiz olduğunu bilmek istemez miydik? Sağlıksız organlar yerine konulacak yapay organlar yapacak bir teknolojik ilerlemeye karşı çıkmasak bile; bu teknolojiler kadar, daha çok insan için, daha ucuz ve daha sağlıklı yaşam koşulları sağlayabilmeyi düşünmez miydik? O zaman da sormamız kaçınılmaz: Seçim hakkımızın olmadığı bu sürecin, insanın değeri, özgürlüğü, gelişimiyle ne ölçüde ilgisi olabilir?

Bu anlatılanlar tüm bu araçları gereksiz, işe yaramaz bulmak anlamına gelmiyor kuşkusuz; daha çok, bunlar karşısında sorgulayıcı olmamız gerektiğini ve bu sorgulamanın geride kalan ya da görünmez kılınan sistemle ilişkisini dikkate alarak yapılmasını vurgulamaya çalışıyor. Öte yandan, tüm bu araçların ancak yaşam, insan, yeryüzü gibi çok temel bazı ilkelerin kabul edilmesi, bunları denetleyecek koşul ve kurumların yaratılmasıyla iddia ettikleri amaçları gerçekleştirebileceklerini hatırlatmakta.

Dolayısıyla insan için "araç" olması gereken araçların (siyaset, bilgi, teknoloji, ekonomi, piyasa gibi) insanın önüne geçmesi, başka bir şeylerin aracı haline gelmesi gibi kayıplarımız da var. Bu araçlara inanıyorsak, yapmamız gereken, bunlar var "mış" işe yarıyor "muş" gibi yapmak yerine, bunların insan için çalışacak biçimde dönüşümünü sağlamak olmalı.

• Hemen herkesi etkileyen sorunlar yaşıyoruz ve istenirse bunların çözülmesi de. Bunun için sistemde, öncelik ve paradigmalarda değişim gerekiyorsa, bunu da konuşmak ve istemek durumundayız.

İşte son finansal kriz; karşısında da milyarları ilgilendiren işsizlik.

Finansal mucize yarattıkları için yıllarca milyar dolar primlerle ödüllendirilenlerin aslında zehirli bir mucize yarattıkları anlaşılınca saadet zinciri koptu; peki, ne oldu? Bu balonlardan nemalananlar varlıklarını korudular; işsizlik, yoksulluk, sosyal hizmetlerden söz edilince maliyetleri konuşan ve kara deliklerden söz edenler, bankaları, şirketleri kurtarmak gerekince kesenin ağzını açmakta tereddüt etmediler. Peki faturayı kim ödedi? Önce sönen balonlar nedeniyle evini, işini kaybedenler, sonra kurtarma operasyonunun bedelini ödeyen sade vatandaşlar. Zaten hiç eksik olmayan işsizlik ve yoksulluğun daha da artmış olması nedeniyle üzerlerindeki tehdidin artması da cabası.

Şimdi, borçların ve kredilerin devreye girmesi, tüketim olanaklarının şu veya bu yolla artırılmasıyla çöküşün durdurulması sağlanmaya çalışılmakta ve yeni bir kredi cümbüşü bizi beklemektedir. Böylece krizin asıl niteliğinin unutulması/unutturulması da sağlanacaktır. Ta ki yeni bir krize kadar.

Krizden sonra çare diye "söylenenlere" bakalım. Musibet çok da söylenenler girişimciyi destekle, faizleri indir, tüketiciye borç ver, ücretleri düşür, vergileri azalt gibi bilinenlerden öte değil. Tabii krizden sonra işsizlik ve gelir dağılımını daha fazla konuşuyoruz; herhalde bunların öneminden söz edilmesiyle teselli bulmamız istenmekte. Peki, bu söz edişler ne işe yarıyor diye soralım. Örneğin bunları konuşan iktisatçılar ve siyasetçiler tarafından, bugünkü büyümenin yeterli istihdam

yaratamadığı –kaldı ki büyümenin sınırlarını da hesap etmemiz gereken bir aşamadayız– ekonomiden elini çekmesi istenen devletin istihdam yaratmak için vergileri düşürmekten daha fazlasını yapamayacağı; ücret ve vergileri düşürmenin hem birçok ülkede sınıra vardığı hem devleti borçlanmaya, piyasayı daralmaya itmek gibi iki taraflı keskin kılıca benzediği; işgücü eğitimi derseniz bunun için ciddi yatırım gerekirken bu yatırıma ne devletin ne işverenin niyetli olduğu gibi tıkanıklıkların bilinmediğini mi düşünelim? Hiç olur mu? Ancak bunların ötesinde bir şeylerden söz etmenin, sistem dışına çıkmak, çarkları yavaşlatmak demek olacağı da bilinmekte; buna izin verilemeyeceğinden kısırdöngüde dolanmaktan başka çare yok.

Oysa insan, eşitlik, özgürlük filan dendiğinde bile, geliri piyasadan bekliyor ve siyaseti (devleti) devre dışı bırakıyorsak; öncelikle insanları kendilerinin pek de sorumlu olmadıkları bu işsizlikten kurtarmak gerekiyor. Öyleyse niye insanlara bu çileyi reva görmektense işlerin daha adil dağılımını düşünmüyoruz?

Çalışma saatlerini azaltarak bir yerine iki insana iş yaratmak gibi bir öneriyi ağza bile alamıyoruz; konuşma cesaretini gösterenlere hayretle bakıyoruz; sebebi ne?

Tabii, hemen ülkelerarası rekabetten, küresel piyasadan söz edilecek, biliniyor. İyi de, işsizlik gibi hemen her ülkenin ortak bir derdi varsa rekabetin, ticaretin, piyasanın kurallarını bu yolda değiştirmek niye mümkün olmasın? Piyasayı serbestleştirmek için kurallar koyuyoruz da insanları serbestleştirmek için aynı şeyi neden yapamıyoruz? Hem piyasa ile demokrasi arasındaki ilişkiden böbürleneceksin hem kimseye muhtaç olmadan yaşayabilmek mücadelesi içindeki kitlelerin "insanlığını" görmeyeceksin! Neden? Kapitalizmin "kâr" aşkından öte bir şey söyleyen varsa, beri gelsin.

Teknolojiler sürekli olarak daha az "insan emeğine" ihtiyaç duyulmasını sağlarken, bu gelişmenin çalışan insan için bir yarara dönüşmesini neden düşünmeyelim?[2] Yani teknolojik gelişmeden, daha az insanın çalışması değil, her insanın daha az çalışması biçiminde yararlanmak mümkün; niye böyle yapamıyoruz? Sermayenin azalacak kârlılığı mı

2. Aralık 2009'da Tekel işçilerinin Ankara'daki eylemlerine tanık olduk. Özelleştirme sonucu geçici kadroya ve çok düşük ücretlere geçmeleri istenen işçiler, özetle kazandıkları hakları korumak istiyorlar. Buna karşı Başbakan Tayyip Erdoğan, kamuoyunun da desteğini kazanan bu direnişi kırmak adına, işyerlerinde boş oturanlardan söz ederek, kendince daha fazla ücret istemelerinin haksızlığını ortaya koymaya çalışmakta. Bu noktada, herhalde en başta daha az insana ihtiyaç duyulmasının faturasının niye insanlara çıkarıldığını sormak gerekmekte. Bunun yerine, biraz ücret düşüklüğü olsa da daha çok insanın daha az saat çalışması niye mümkün olmaz? Hatta sendikalar bile bunu konuşmaya niye cesaret edemez? Sebep belli değil mi?..

böyle düşünmemize engel; yoksa bazı insanların boş zaman ve kişisel gelişim olanağını hak etmediğini mi düşünüyoruz?

Özetle, gerek büyümenin sınırları gerek teknolojinin sağladığı üretici güç ortada; bu koşullarda ciddi bir istihdam artışı ancak çalışma sürelerinin radikal biçimde azalmasıyla mümkün görünüyor. Aslında esneklik adı altındaki uygulamalarla, bu amaçlanmakta. Ne var ki bu esneklik anlayışı çalışanın işine yaramayan, onun güvencesizliğini artıran bir uygulama olurken; bu koşulları çalışanın lehine olacak biçimde kullanmak mümkün olmaz. Oysa yapılması gereken de bu.

İşsizlere iş, insana ve topluma gelişme, siyaset ve demokrasiye hayatiyet mi istiyoruz? Buyurun; 8 saatlik işgününden 4 saatlik işgücüne geçelim. Böylece herkes, biraz ücret eksilmesi olsa bile, iş bulabilsin, yine herkes daha fazla serbest zaman ve kendi kapasitesini geliştirme olanağı bulsun.

Piyasayı "esas" kabul edenler bunun kabul edilemez olduğunu söylerler; bakmayın. İstedikleri sistemin insana ve ihtiyaçlarına değil, insanın sisteme ve bu koşullara teslim olması. Asıl teraneleri buralarda aramamız gerekiyor.

İşte Kopenhag fiyaskosu; karşılığı da yeryüzünde yaşamın tehlikeye girmesi.

Bakın, ormanların bitmesi, hava ve suyun kirlenmesi, toprağın erozyonu yetmedi; birçok bilim insanı, birçok gözlem ve rapor doğrudan bu dünyadaki yaşamı tehdit eden küresel ısınma gibi bir tehlikeyle karşı karşıya olduğumuzu ortaya koydu. Ne oldu? Bu dünyanın "lider" denilen siyasetçileri, şirketleri kurtarmak adına milyar dolarları vermekte tereddüt göstermezken, dünyayı ve yaşamı kurtarmakta "durun bakalım" demeyi tercih ettiler.

Gerçekten bir felaket karşısında olmadığımızı mı düşünüyorlar yoksa teknoloji ve piyasa mucizelerine(!) inanmayı mı tercih ediyorlar dersiniz? "İklim mi bozuluyor, yeşil enerji, yeşil piyasa ne güne duruyor; besin yetersizliği mi söz konusu, gökdelenlerde seralar kurup beslenme ihtiyacını karşılarız; bazı ülkeler sular altında mı kalacak, Kuzey ve Güzey Kutbu gibi el değmemiş topraklar var." Öyle mi?

Aksine bunca insan ve bulgu, sınırsız büyüme ve bu açgözlü sistem eliyle oluşan ve zengin, fakir kimseyi ayırt etmeyen bir felaketin kapımızı çaldığını ortaya koymakta. Ne gam? Bu büyümeden en çok yararlanan zengin ülkeler bu felaketi başımıza sararken, sorumluluklarını da kabul etsinler istenmekte. Nerdeee? Onlar geri adım atmazken, gelişmekte olan ülkeler de onların yollarını izlemekten geri kalmamakta. Sonuç?

Suç ortaklığının pekişmesi ve dünyadaki yaşamı mahvetmeye devam ederken sorumluluğu birbirlerinin üzerine atma yollarının aranması. Uluslararası toplantıların hali, bu toplantılarda karara bağlanan küçücük değişikliklerin akıbeti başka neyi anlatıyor? Her ülkenin kendi çıkarını ve vatandaşını koruması gibi ikna edici bir söylem de varsa; anlaşmalardan, görev ve sorumluluklardan kaçmak pek de zor olmuyor.

Tabii büyüyen korkuları yatıştırmak üzere bazı mekanizmaların da devreye girmesi gerekli. Bu nedenle şimdi sistemin canını acıtmayacak "arazi temizliği" anlamında öneriler revaçta. İklim değişikliğiyle ilgili tehdit algısı yükselince, yetersiz de olsa karbon salınımıyla ilgili bazı kısıtlamalar, yenilenebilir enerji, yeni teknoloji, yeşil ekonomi gibi söylemler devreye girmekte, böylelikle korkular savuşturulurken yeni umutlar yeşertilmeye çalışılmaktadır. Finansal sistemin toksik üreten hali açığa çıkınca finansal sistemle ilgili bazı düzenlemelerden söz edilmesi gibi; hegemonik ilişkiler göze batınca daha danışmacı sistemler, uluslararası kuruluşlarda daha şeffaf "*governance*"lardan söz etmek gibi; açlık ve yoksulluk vicdanlara sığmaz hale gelince biraz borç silmek, biraz yardım kervanları düzenlemek gibi. Yeter ki sistem "tıkır tıkır" işlemeye devam etsin.

Oysa çevre kullanımıyla ilgili tartışmaları ve bölüşüm adaleti konusundakileri hatırlayacak olursak, büyümenin yalnız yeraltı ve yerüstü kaynakların kullanımı değil, her ülkenin sahip olduğu "ekolojik alanın" kullanımıyla elde edildiğini ve bir şey üretirken başka bir şeyi tükettiği veya dönüştürdüğünü biliyoruz. Bu durumda, ilk olarak yeryüzünün tüm insanlığa ve tüm canlılara ait olduğunu kabul etmek, buna dayalı bir dünya ve insanlık yaklaşımı geliştirmek gerekiyor. İkinci olarak, bir yerdeki gelişmenin hem kaynaklar hem sonuçlar açısından bütünle ilgisi varsa, gelişmiş dünyanın geldiği noktayı da sadece onların çalışkanlıkları, becerileri ve gelişmişliklerine bağlayamayacağımızı kabul etmek doğru olur. Bu zenginlik yeryüzünün, doğanın, insanların sağladığı çeşitli olanakların kullanımıyla elde edilmekte. Hem bugün hem gelecek adına bunu dikkate almak durumundayız.

Bu nedenle büyüme ve bölüşüm konusunda, bugüne dek oluşmuş paradigmalarda temel değişiklikler gerekiyor; neden olmasın?

Bir yandan, zenginleşme yeryüzünün çeşitli olanaklarını kullanarak gerçekleştiğine göre, dünyadaki gelirin % 80'ini üreten ve bunda hak sahibi olduğunu iddia eden zengin ülkelerin dünyaya ve insanlığa epeyce borçlu olduklarını düşünmek doğru olacaktır.

Öte yandan, dünyanın tehlike çanları çaldığı ortadayken, özellikle gelişmiş ekonomilerden büyümeyi değil, varolanın daha adil dağılımı-

nı; yani bölüşümü öne alan bir ekonomi anlayışı beklemek gibi bir hakkımız olduğu da ortaya çıkmakta.

Bunlara ütopya mı dediniz? Sisteme biraz aykırı her söylem "ütopik" bulunmakta; biliniyor. Tabii, bunda ütopyaları sonlandıran ideolojilerin de payı var. En başta sol ideolojiler ütopyalarını yitirdiler gibi; ya kendi sınırları ütopyalarını sınırlamakta ya da küresel sistem karşısında aciz kalmakta ve umut olmayı başaracak bir şey üretememekteler. Bu kısıtlı çevrede en çok dikkati çekenler de sistem içinden gelen; fakat farklı bir toplumsal-küresel sistem önerenler, yani "gerçekçi ütopyalar" olmakta.

• Tabii geleceği merak edenler, "nereye doğru" gittiğimizi soranlar çok; farklı senaryolar da var. Ancak çoğunluğu ülkelerle ilgili. Oysa daha çok merak etmemiz gereken, yeryüzüne, insanlara, insanlığa ne olacağı değil mi?

Örneğin şöyle soralım: Gelecek yalnızca ABD, Çin veya Türkiye'ye ne olduğu, kimin gücünü nasıl artıracağıyla mı ilgili; yoksa insanlara, yaşamlara, değerlere, hukuka, adalete ne olacağı meselesini mi düşünmeliyiz? Yani asıl mesele yeni hegemonyaların kim tarafından ve nasıl olacağıyla mı; yoksa savaş ve adaletsizlikten başka bir şey vaat etmeyen bu hegemonik dünyanın, bu kutuplaşmanın sona erdirilmesiyle mi ilgili? İlk seçenek reel dünyayı gösteriyor; bu yolun bizi nereye götürdüğü de belli. İkinci seçenekse, insanı göreve çağırıyor ve yukarıda bazılarına yer verdiğimiz gibi birçok temel konuda paradigma ve politika değişikliklerini gerektirmekte. Bu görevi üstlenmek de, bu dönüşümler de kolay değil; fakat yapılmak zorunda.

Bu nedenle küresel sorunlardan söz edenler, çözüm konusunda ya oldukça karamsar ya da ancak ihtiyatlı bir iyimserlik sergilemekte. Haklılar da. Yaşadığımız hegemonik ilişkiler ve insanı unutan sistemlerden çıkıp şurada veya burada değil, her yerdeki insanı, her yerde eşitlik ve adaleti dikkate alan bir dönüşümü gerçekleştirmek ya da herkesin katılımını ve ekonomik konular da dahil çok daha fazla konunun konuşulur olmasını mümkün kılan demokratik bir dünyaya doğru yol almak hiç kolay değil. Örneğin küresel ve bölgesel parlamentolar, küresel anayasa, daha şeffaf ve demokratik uluslararası kuruluşlar, bütünlükçü insan hakları anlayışı ve bu alanda küresel denetim ve yaptırımlar veya küresel bölüşüm adaleti gibi birçok önerinin dile getirildiğini biliyoruz. Ne güzel! Fakat bu yolda adımlar atılması bir yana, bunları geniş bir çevrede konuşmanın bile mümkün olmadığı görülmekte.

Yine de, evet yine de ekonomik krizleri ve işsizliği çoğumuz yaşarken, savaş değilse de şiddet ve terör hepimizi tehdit ederken, çevre

kirliliği bir yana iklim değişikliğinin getireceği tehlikeler kapımızda beklerken yeryüzünü koruma ve birlikte varolma anlayışına ihtiyacımız olduğunu söylemek, felaketler kadar nimetleri paylaşmak açısından da bu birlikteliği hatırlamak ve hatırlatmak[3] durumundayız. Çok bölünmüş ve kavgalı bir dünya, kendi kaygıları, çelişkileri ve karmaşası içinde çırpınan insanlar, ulusal düzeyde bile iyi çalışmayan siyaset ve demokrasi gibi mekanizmalar olsa da küresel sorunlara küresel çözümler aramak ve yine insana güvenmek durumundayız.

Bunun için "biz" demeyi öğrenmek, insanlıktan, yeryüzünden söz etmek gerekiyor. Atomize olmuş bireyler, darmadağınık olmuş toplumlar, tedavülden kalkan ütopyalar ve içi boş söylemlere karşın; anlamlı bir gelecek kurmak istiyorsak yine, "biz" düşüncesine, hak, adalet, dayanışma gibi değerlere dönmek gerektiği anlaşılmakta.

Evet, söyleyelim; yine söyleyelim: Neoliberal politikaları, dayanışmayı unutmuş toplumları, "toplum dışılaşan" "siyasa-dışılaşan" bireyleri, "biz" demeye dili varmayan postmodernizmine rağmen geldiğimiz nokta, "biz"e "biz"i, insanlığı ve yeryüzünü hatırlatıyor; bunları öne çıkarmamız gerektiğini söylüyor.

• Bazı başlangıç noktalarından söz edilebilir. Örneğin bugün sorunları dile getiren birçok kişinin insan haklarından yola çıktığı görülmekte; bu başlangıç hem anlamlı hem kaçınılmaz görünüyor.

Anlamlı; çünkü farklı bir dünya ve sistem amaçlıyorsak, eşitsizlik ve adaletsizlikten yakınıyorsak, bu dünya için ancak her insanın eşit değerde hak ve özgürlük sahibi olduğu fikri doğru bir başlangıç ve temel olabilir. Kaçınılmaz da; çünkü eşitlik ve adalet arayışı ancak bu değerlere dayalı bir hukuk ve siyasetle var edilebilir, haklı kılınabilir.

Kuşku yok ki insan hakları meselesi oldukça sorunlu. Örneğin yoksulluğu bir iki dolarla tanımlamak ne kadar bir şey anlatmıyorsa, insan haklarına kalkınmacı bir yaklaşımla bakmak da pek bir şey söylemiyor; yoksul ülkelerdeki en büyük günahkârlar baskıcı hükümetler ve yolsuzluk yapan elitlerdir, demek doğru olsa da eksik kalmakta. Evet, işsizlik ve yoksulluk insan hakları ihlalidir; fakat sorumlusu yalnız ulusal hükümetler olamaz, çareyi de yalnız onlar bulamaz. Üstelik küreselleşmenin uluslararası sözleşmeler ve mekanizmalar tarafından kontrol edilemeyen küresel şirketler gibi yeni bir insan hakkı ihlalcisini ortaya çıkardığı

3. Brezilya Devlet Başkanı Lula'nın G-20 toplantısı öncesinde Britanya Başbakanı Brown'ın ziyareti sırasında düzenlenen basın toplantısında "krizin ortaya çıkışı ve yayılmasında yerliler, siyahlar ve yoksulların değil, mavi gözlü beyazların sorumlu olduğunu" söylemesi (*Radikal*, 28 Mart 2009); bazı gerçeklerin eskisinden daha farklı biçimde ortaya konulacağını gösterir mi, bilemem; ama bu gerçeğin bir devlet başkanı tarafından dile getirilmesi açısından önemli.

bilinirken, küresel piyasayla bütünleşeceğim diye esneklik adı altında çalışma yaşamına ilişkin standartlar gözden çıkarılırken; sosyal politikalar tırpanlanıp yardımseverlik gösterilerine dönüşürken, özellikle gelişmekte olan ülkelerde "eli mahkûm" ulusal hükümetlerin bunlara çare bulmasını bekleyemeyiz.

Kısacası, insan haklarından başlamaya, evet; ama insan hakları konusunda temel haklar derken sosyoekonomik hakları unutmak, bunlardan söz ederken yoksul ülkeler, kayıtsız ekonomi gibi günah keçileri yaratmak ya da hak ihlallerinden ulus-devletleri sorumlu tutmak yerine "küresel sistemle" kavgaya tutuşmak gerek; aksi yine "yalan" olur.

• Bu koşullarda öncelikli konu nedir; "evrensel" insan hakları söylemini yalandan gerçeğe dönüştürmenin yolu nereden geçer?

Örneğin BM'nin, yoksulluğu insan hakkı ihlali olarak nitelemesi, insani gelişme endekslerine başvurması, küresel şirketlerle küresel sözleşme yapması gibi gelişmeleri doğru bulsak da yeterli bulabilir miyiz? Bu yolda gösterilen çabaların işe yarar sonuçlar getirdiklerini söylemek zor. Bir kere, insan hakları meselesinin yalnız hukuk ya da siyasal sistemle ilgili olarak görülmesi, yalnız ulus-devletlerin işi gibi algılanması yanlış. İyi bilinen fakat yapılamayan şeyse, hem küresel ekonomik sistemi dönüştürmek hem bu hakların hayal olduğu diyarlarda öncelikle yaşam koşullarını iyileştirmek; yani buralardaki insan kapasitesini geliştirerek bu insanları kendi hakkını korur hale getirmekle ilgili. Oysa ciddi boyutta insani ve sosyal yatırım yapmak demek, sistemi az çok dönüştürmek, yeniden bölüşüm meselesini gündeme getirmek demek. Bu konuda en mütevazı adımların atılmasının bile kolay olmadığını görüyoruz. İşte en az 30 yıldır gündemde olunan mütevazı Tobin Vergisi'nin, işte BM tarafından da gündeme getirilen sosyal fon önerisinin akıbeti.

Öte yandan, yalnız yoksulluk sorununu geriletmek veya ekonomik adaleti biraz olsun hayata geçirmek açısından değil insan kapasitesini geliştirmek ve insan haklarını var etmek, demokrasi anlayışını güçlendirmek ve siyaseti işler kılmak için de tek gerçekçi çözüm burada. Dünya nüfusunun büyük çoğunluğu yarını çıkarmak endişesi içindeyken, bırakınız toplumsal ve siyasal bir "özne" olmayı, ucuza alınıp satılan bir "meta" olmaktan bile çıkamamakta. Bu durumda insan haklarından, "evrensellik" masalından söz etmek zor da, demokrasiden söz etmek kolay mı? Aslında masal umut vericiydi; ne yazık ki kandırmacaya dönüştü.

Dolayısıyla insan, insan hakları gibi laflar ediliyor ve insan hakları söylemine gerçeklik kazandırmak isteniyorsa, öncelikle milyarların

yalnız açlıktan ve yoksulluktan kurtarılmaları değil, "insanlıklarını" kazanmalarını sağlamak gerek. Hak sahibi olmadan, ne yazık ki insanlık da kazanılamıyor.

Bugün zengin ülkelerin çok yetersiz kalan kalkınma yardımlarını bile (GSMH içinde % 0,3-4 gibi), Monterrey Toplantısı'nda söz verdikleri % 0,7 gibi bir düzeye bile çıkaramayışlarını, çok yoksul ülkelerin borçları konusundaki ikiyüzlülüklerini ya da tüm ülkelerin silahlanma harcamalarından yapılacak küçük kesintilere bile razı olmayışlarını bilmekteyiz. Yine de insan hakları söyleminden yola çıkmak, insan haklarının herkes için geçerli olduğu bir dünya hayalini ortaya koymak ve bunun mücadelesini yapmaktan başka yol yok. Bu yolun çıkışı da hukuki düzenlemeler, ulusal ve küresel yaptırımların ötesinde, küresel düzeyde gelirin yeniden-dağıtımını sağlayacak mekanizmalar oluşturmaktan geçiyor.

Bugün yalnız "alter-küreselleşme" taraftarları değil, kapitalist sistemi doğrudan hedef almayan veya bu konuda açık bir eleştiriye girmeyen birçok yazar bile Tobin Vergisi gibi bir vergi uygulamasından yana. Çeşitli hesaplamalarla finansal hareketlerden alınacak çok düşük düzeyli bir vergiyle bile, yoksul ülkelere ayrılan kalkınma yardımlarının epeyce üstünde bir gelir elde edileceği ortaya konmakta. Örneğin % 0,5 gibi düşük bir vergi konulduğunda yılda 100 milyar dolar toplanabileceğini söyleyen Beck, bu tür bir vergiyi dünya risk toplumunun en acil ihtiyacı olarak nitelemektedir (Beck, 2002, s. 91). ATTAC ise, Tobin'in önerdiği gibi 0,1 gibi çok düşük düzeyde bir vergilemeyle bile her yıl yaklaşık 100 milyar dolar gibi bir kaynağın oluşacağını ileri sürmektedir (Houtard ve Polet, 2001, s. 70-71).

Bu nedenle, insan hakları deniyorsa küresel vergi ve yeniden-dağıtım mekanizmaları öncelikli şartlar olmalı. Tek başına hiçbir ülkeye yük olmayacağı için küresel düzeyde bir vergi sisteminin kurulması ve günümüzdeki serbestlikten en çok getiri sağlayan bir sektör olarak finansal sektörden, uluslararası para hareketlerinden küçük de olsa bir vergi alınarak bu kârlı serbestliğin küresel yarar sağlaması gibi bir yola başvurulmasını, bu sistemin ve zengin dünyanın insanlığa borcu olarak görmek gerek.

• Bu çerçevede kozmopolit yaklaşım ve önerilerin yeniden canlandığı bir dönem yaşıyoruz; bu tartışmaların geleceğin kurgulanması açısından önemli oldukları ortada. Bu nedenle bu tartışmalara ve üzerinde durulması gereken bazı noktalara değinmek istiyorum.

Kozmopolit yaklaşım ve önerilerin dayandıkları bazı temelleri hatırlayalım: Örneğin bugünkü küresel düzende artan dengesizlik ve bitme-

yen ihtilaflar ortada; uluslararası kuruluşların artan gücü ve etkileri karşısında karar verenlerle bu kararlardan etkilenenler arasında büyüyen boşluk söz konusu. Ulus-devletin işlevi geriler veya değişirken ulusal sınırlar içinde kalan vatandaşlık hakları ve demokrasinin kadükleştiğini yadsımak kolay değil; tüm bunlar küresel çözüm arayışlarının gerekliliğini gösteriyor. Öte yandan bu yaklaşımlarda temelde insandan yola çıkan, herkes için eşit haklar ve özgürleşme isteyen, taşıyacağı büyük tehlike nedeniyle tek bir dünya devletine sıcak bakmayıp küresel düzeyden bölgesel, ulusal, yerel düzeye uzanan çok ayaklı bir demokratik yapılanma üzerinde duran eğilimler ağır basmakta. Bu nedenle daha yatay karar verme süreçleri ile bu süreçlerde katılım ve müzakereyi öngören bir demokrasi anlayışına ihtiyaç duyulmakta ve insan hakları, eşitlik ve özgürlükler, vatandaşlık anlayışı, politik alan, ulus-devlet ve egemenlik anlayışı gibi birçok konuda anlayış ve kurumsal değişiklikler istenmektedir. Bazıları federatif yapılanmadan söz etse de kozmopolit yaklaşımlar, bu düzenin adını koymaktansa, dikkate alınacak temel ilkeler üzerinde durmayı tercih etmekte diyebiliriz.

Bu düşünce ve önerilerin tartışılacak yanları olduğu da yadsınamaz. Örneğin bu arayış ve yaklaşımların çoğunda siyaset, demokrasi, insan hakları gibi liberal değerlerin merkezde olduğu düşünüldüğünde, kandırmacaya döndüğünü gördüğümüz bu değerler üzerine bir şeylerin inşa edilmeye çalışılması kuşkuyla karşılanabilir. Tanımlanması zor ve farklı olan etik ile adalet etrafında yoğunlaşmaları, radikallik ile gerçekçiliği bir araya getirme arayışları, çözüm yeri olarak bunca eşitsiz ve sorunlu olduğu bilinen küresel düzeyi göstermeleri gibi konular da tartışılabilir. Öte yandan insan merkezli bir dünyanın liberal değerleri esas almadan kurulamayacağı, bu yaklaşımlarla istenilenin bu değerlere gerçek potansiyellerini kazandırmak olduğu da düşünülebilir. Küresel düzeyde bölüşüm adaleti istenirken sisteme dair bir eleştiri getirilmemesi de eksik bulunabilir. Bununla birlikte, adı anılsa veya anılmasa da böyle bir söylemin ve dile getirilen önerilerin, kapitalist sistem için kökten bir değişiklik anlamına geleceğini de düşünmek yanlış olmaz.

Kuşkusuz, bu vaatkâr önerileri kim hayata geçirecek sorusu da var. Örneğin bugünkü koşullarda küresel bir devlet fikri gerçekten tiranlığı düşündürüyor. Öte yandan anlaşmalara bağlı sorumlulukların bugüne dek nasıl işlediği de bilinmekte: işte İnsan Hakları Sözleşmesi, işte Kyoto Protokolü. Bu nedenle küresel bir egemenlik olmadan, ulus-devletler topluluğunu anlaşmalarla bağlamanın olanaksızlığından söz edenler de az değil. Öte yandan küresel sivil muhalefetin Kuzey'de yoğunlaşması gibi, bu öneriler de Kuzey'den veya Batı'dan gelmekte. Bunun büyük

bir eksiklik oluşturduğu açık; kısacası kozmopolit yaklaşımlar da Batı merkezli; bunun bazı soru işaretleri doğurması da kaçınılmaz.

Kozmopolit öneriler arasında kimilerinin alternatif-küreselleşmeyi Batı'dan, Kuzey'den beklediğini görüyoruz. Örneğin buralarda sosyal korumadan çekilen desteğin hegemonya karşıtı küreselleşme hareketini güçlendireceğini ve bu hareket güçlenmeden sosyal koruma yanlısı politikaların da, demokrasinin de gelişemeyeceğinin anlaşılacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda Kuzey'in belirli haklara alışmış, demokrasi kültürü ve alışkanlıkları daha güçlü vatandaşlarının küreselleşmeye alternatif bir hareket yaratmalarının mümkün hale geleceği varsayılmaktadır. Gerçekten küresel vatandaşlığı alıp uygulayacak gelişmiş bir birey ve sivil toplumu Batı'da bulmak daha çok imkân dahilinde. Kuşkusuz, orada da her yerde değil. Dünyanın diğer bölgelerinde çoğunlukla vatandaşlık, siyasal haklar ve demokrasi gibi gelişmelerin çok yetersiz kaldığı bilinmekte. Dünya vatandaşlığı fikrininse pek paylaşılmadığı görülüyor.

Buna karşın, Güney ülkeleri ve buradaki vatandaşların küreselleşen sermayenin getirdiği tehdit ve risklerle çok daha fazla karşı karşıya olmaları, çok daha fazla etkilenmeleri gibi gerçekler de var. Bunun Güney Amerika'da olduğu gibi sol doğrultuda iktidarlar ve politikalar getirme olasılığı da söz konusu. Ancak Güney Amerika'da başlayan bu değişimin kalıcı olması, daha geniş bir coğrafyayı etkileyerek güçlenmesi gibi gelişmelerin beklenip beklenemeyeceğini bilemediğimiz gibi, çok daha farklı koşullar ve toplumların nereye doğru evrileceğini de bilemiyoruz.

Batı'nın sahip olduğu olanaklar nedeniyle buralarda gerçekleşme olasılığı olan bazı öneriler de olabilir; bunlar karşısında kozmopolit tavrın nasıl olacağı gibi bir soru da sorulabilir. Örneğin, yoksulluk yardımının ötesinde bir temel gelir fikri ve bunun zengin ülkelerde uygulanma olasılığı karşısında –ne kadar mümkün olur ayrı bir mesele– kozmopolit olma iddiasındaki bir yaklaşım ne düşünebilir? Böyle bir öneri ve olasılığı dünyanın içinde bulunduğu durumu dikkate almadan tartışmak doğru olur mu? Sanırım, iddialarda tutarlılık adına iki noktanın gözden kaçırılmaması gerekiyor. Birincisi, bu tür uygulamaların Güney'den gelen rekabetin tehdidi altında oldukları göz ardı edilemez; ikincisi de bu bölgelerin sahip olduğu ayrıcalıkların dünyanın öteki bölgelerine ödettiği bedeller unutulamaz. Rekabetin tehdit olmaktan çıkması için, koşulların iyileşmesini daha geniş bir coğrafya içinde düşünmek gerektiği gibi, Batı'daki sosyal refahın ne pahasına gerçekleştiğini de dikkate almak gerek.

Bir düşünürsek, kozmopolit olma adına, böyle bir geliri var etmek adına bu ülkelerin büyüme ve zenginleşme hırslarının nasıl önleneceği, bu büyümenin yeryüzüne verdiği zararları kimin karşılayacağı gibi sorulara da yanıt bulmak gerektiği ortaya çıkmakta. Bunların yanıtları bugünün devamı doğrultusunda olacaksa, kozmopolitlik iddiasından eser kalmaz. Dolayısıyla Batı'da başlayan temel gelir tartışmaları küresel, bölgesel ve ulusal düzeyde gelir dağılımı meselesiyle, ekonomik ve ekolojik adaletsizlikle ilişkilendirildiğinde anlamlı olabilir.

Bu durumda dikkat çekilmesi gereken önemli bir nokta, kozmopolit öneri ve tartışmaların ancak Güney ve Doğu'nun katılımıyla kozmopolit olma niteliğini kazanacağının unutulmamasıdır. Bu nedenle de buralardan gelecek tartışmalara ihtiyaç duyulmakta. Dünyanın bu bölgeleri ve özellikle buralardaki sol yaklaşımlarsa, kendi sorunları öncelikli olsa da bunlarla birlikte hem kozmopolit tartışmalara katılmak ve öneriler üretmek hem bu mücadelelerde yer almak sorumluluğuyla karşı karşıyadır.

Örnek vermek gerekirse, ortaya çıkan birçok adalet anlayışı olduğunu biliyoruz; bir de tartışmaya hiç katılmamış toplumlar ve bireyler düşünülürse, küresel adalet konusunda ileri sürülen argüman ve önerileri Batı emperyalizminin bir uzantısı olarak değerlendirmek zor olmaz. Örneğin insan hakkı, bireysel özgürlük, sosyal refah gibi gelişmeleri şu veya bu toplum için istemek iyi bir şeydir; adalet gereğidir. Yukarıda işaret ettiğimiz temel gelir doğrultusundaki taleplerin daha eşitlikçi, daha adil, daha güvenli bir toplum adına istendiği ortada. Ancak yeryüzü ve küresel toplum gibi bir bütün içinden bakıldığında, bu tür istemler ayrıcalıkların devamını istemek olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, Patomaki'nin işaret ettiği gibi, ortaya çıkan farklı adalet anlayışlarının hiçbirinin, bu adalet anlayışının temel metaforu yeryüzündeki tüm toplumlar tarafından kabul edilmedikçe "evrensel" olarak doğru kabul edilmesi mümkün değildir (Patomaki, 2006, s. 115,116). Adaletin tanımı gibi, gerçekleşme yolları açısından da benzer yaklaşımın geçerli olacağı kuşku götürmez.

Öte yandan kozmopolit yaklaşımların çoğu, kapitalist ekonomiyle olduğu gibi, ekonomik kalkınmanın önceliğiyle de ilgili fazla bir şey söylememekte. Oysa bölüşüm adaletsizliği, kapitalist büyüme modeli ve ekonomik kalkınma önceliğinden ayrı düşünülemez. Çevre kirliliği, küresel ısınma gibi sorunlar da doğrudan ekonomik büyümeyle ilintili. Bununla bağlantılı olarak, ekonomik adalet ile sürdürülebilirlik arasında ilişki kurulmaması da bir eksiklik. Örneğin yeryüzü kaynakları tüketildikçe ve ortada bölüştürülecek daha az şey kaldıkça, bölüşüm

adaletini düşünmenin çok daha zor olacağı açık. Dolayısıyla en başta ekonomi açısından oldukça çok tartışılan sürdürülebilirlik kavramını da, adalet kavramını da bu boyutlarıyla yeniden tanılamak gerekmekte.

Bu nedenle kozmopolit yaklaşımlar büyüme ve bölüşüm ilişkisini kurarken doğru bir noktadan hareket ediyor olsa bile, dünyanın çaldığı çanlar büyüme, tüketim, refah gibi konularda radikal değişiklikler gerektirdiğinden, kozmopolit önerilerin bunları göz önüne alması gibi bir zorunluluk da var. Örneğin sürdürülebilirlik, yalnız ekonomi ve üretimle sınırlanabilecek bir kavram değil; bölüşüm adaletini de içermek üzere sürdürülebilirliği birçok boyutta düşünmek veya bölüşüm adaletini sürdürülebilirliğe bağlamak kaçınılmaz.

Tabii normatif soru ve sorunlar gibi, pratik meseleler de var. Örneğin ana düşünce, yerel sorunların yerel çözümler, küresel sorunların ise ulus-üstü veya küresel çözümler gerektirdiği yönünde olsa bile, küresel düzeyde böyle bir yükümlülüğü kimin üstleneceği meselesi belli değil. Bu noktada ulus-devletten vazgeçmeden ulus-üstü yapılanmalar sağlanması kozmopolit yaklaşımlar için önemli görünüyor.

Bu nedenle sosyal refah yönünde bir dönüşümü 1945 sonrası az ya da çok gerçekleştirmiş Batı Avrupa ile bu modeli Avrupalılaştırmak gibi bir söylemi ve niyeti bulunan Avrupa Birliği epeyce ilgi çekmekte. Bu model ve bütünleşme projesiyle ilgili bugünkü gelişmeler birçok soru işareti ve kuşkuya neden olsa da kozmopolit yaklaşımların bu modelden epeyce esinlendikleri açık. İklim değişikliği konusunda da genel olarak Avrupa'nın daha duyarlı olduğu görülmekte. Kısacası kozmopolit önerilerin hayata geçmesinde işe yarayacak "ajan" kim sorusunun yanıtı bilinemese de bazı alan ve konularda ortaya çıkan anlaşmaların, AB gibi ulus-üstü kurumlaşmaların bu yolda örnekler olarak ele alındıkları ve bunların gelişmesinin beklendiği söylenebilir.

Yine de Güney'in hangi modele yakınlık duyacağı, hangi modelin daha başarılı bulunacağı gibi meseleler olduğu gibi, Avrupa Bütünleşmesi'nin alacağı anlam, kazanacağı boyutlar; yani bu projenin geleceğinin ne getireceği de bilinememekte.

Şöyle de diyebiliriz: Avrupa ve gerçekleşme yolunda bazı adımlar atılan ulus-üstü yapılanma ve bütünleşme projesi küresel bir fırsatla da, küresel bir meydan okumayla da karşı karşıya. Bunu nasıl değerlendireceğiyse, onunla birlikte dünyayı da ilgilendirmekte.

Böyle bir dönüşümün kimden, nereden beklenebileceğinin ötesinde, kitlelerin nasıl harekete geçirilebileceği gibi sorular da var. Örneğin en başta, bu dönüşüm zengin ülkeler için pek alışık olmadıkları fedakârlıklar anlamına geleceğinden, zengin ülke halklarının bu fedakârlığı nasıl ka-

bul edecekleri gibi bir mesele söz konusu.[4] Örneğin hem daha az büyüyelim hem daha fazla paylaşalım, ya da "bölüşümle birlikte büyüyelim" (Kimenyi'den aktaran Hertel, 2006, s. 225) demek, kolay mı? Tehdit ve risklerin daha görünür olması ya da Güney'den bu yönde gerçekten güçlü bir baskının gelmesi harekete geçirici etkenler olabilir. Güney'in oldukça zayıf konumuysa böyle bir baskının önünde engel.

Bir başka olasılık, öncelikle kendi toplumsal sorunları konusunda farklı politika uygulamaya çalışan Avrupa ve Güney Amerika ülkeleri gibi ülkeler arasında ittifakların kurulması ve bu ittifakların desteğinde alternatif-küreselleşme arayışlarını destekleyecek politikalara gidilmesi olabilir. Tabii bu tür ittifakların önündeki en büyük engeli ulusal bölgesel çıkarlar ile bu tür değişikliklere aldırmayacak ülkelerin varlığı ve getireceği rekabettir.

• Sorunlar, tartışmalar, öneriler derken, ortaya çıkan hareket küresel bir muhalefet de yarattı: Bu muhalefetin ortaya koyduğu tartışma ve olasılıklar da oldukça önemli.

Açıkçası, solun enternasyonalizm rüyasını ilk önce uluslararasılaşan sermaye gerçekleştirdi; en iyi anlatımı da "küresel köy" olsa gerek. Küresel toplum tasavvuru da buna göre oluştu. Yani küresel piyasanın, en başta iletişim olmak üzere teknolojik olanakların birbirine bağladığı bir tasavvur olmaktan öteye gidemedi; dünya vatandaşlığı da haberleşme ağları, web siteleri, alışveriş olanaklarının paylaşımı anlamına geldi. Bu köyde, eşitsiz ve adaletsiz dünyayı, hegemonik küreselleşmeyi dönüştürme gibi bir derdin yeri de yoktu.

Buna karşın, ne iyi ki "başka bir köy" aramaya koyulanlar oldu. Bugün, "küreselleşmeye karşı alternatif yok" diyenlere karşı, "neoliberalizm bir alternatif değildir" diyenler ve bu mücadeleye girişenleri görüyoruz. Kimileri başka bir dünya, başka bir düzen hayalleri kurmakta; kimileri bu yoldaki önerilerini dile getirmekte; kimileri örgütlenmekte, küresel ağlar kurmakta, bilgi toplamakta, eylem yapmakta, protestolar düzenlemektedir. Artık küresel muhalefet, alter-küreselleşmeciler, aşağıdan küreselleşmeciler, hegemonya karşıtı küreselleşmeciler gibi çeşitli adlarla anılan bir küresel hareketlenme var karşımızda.

Alternatif-küreselleşme hareketi çok parçalı; çevre duyarlılığından kadın meselelerine, borçlu ülkelerden yoksulluğa, insan haklarından

4. Bırakın küresel toplum için, zengin ülke halklarının kendi vatandaşları için bile daha fazla fedakârlık yapmaya yönelebileceklerini düşünmek zor. Bu ülkelerde sürüp giden işsizlik ve yoksulluk sorunları gibi, 2009 Eylül'ünde Obama'nın genel sağlık sigortası yönündeki reform önerilerine karşı vergilerin yükseleceği endişesiyle sokaklara dökülen milyonlarca insan da epeyce şey anlatmakta. Refah ve dayanışma anlayışında devrimci nitelikte değişimler bu nedenle gerekli.

savaşlara ve Kuzey'den Güney'e uzanan birbirinden farklı birçok duyarlılık ve kaygı paylaşılmakta. Ortaya konulan duyarlılık ve argümanlarda solun izleri görülse de küresel muhalefetin ideolojik bir yaklaşımı temsil ettiği söylenemez. Birçok ideolojinin buluştuğundan söz etmek daha doğru olur.

Örneğin bu hareket içinde feminist yaklaşımların önemi büyük. Feminist yaklaşımlar için, eril değerler ve eril dünyanın tek boyutluluğu ve eksikliği kadar eril değerlerden gelen acımasızlığı ve şiddetinin giderilmesinin de önem taşıdığını biliyoruz. Eşitlikçi demokrasiden kadınlara karşı ayrımcılığın giderilmesine, kadın istismarının önlenmesinden kadınların kapasitelerinin gelişmesine öncelik verilmesine kadar birçok konu da gündemlerinde. Çıkar mantığı, hesapçı bir akıl, erk ve iktidar arayışı, nesnel ve yüzeysel bakış gibi eril değerlerin istendiği ve ödüllendirildiği bir dünyadan; eşit ilişkiler, duygusal bağlar, karşılıklı bağımlılık, dayanışma ve empati duygularının önemsendiği bir dünyaya doğru yol almak istemekteler. Başka bir dünyanın feminist yaklaşım ve duyarlılıkları dikkate almaması da düşünülemez.

Duyarlılık ve önceliklerindeki farklılıklara karşın, alternatif arayışların hemen hepsinin daha demokratik ve daha adil bir küresel toplum, kozmopolit bir dünya hayali olduğu gibi, şu veya bu biçimde ekonomik sistemde dönüşümü hedefledikleri de ortada.

Bir hatırlatma yapmak üzere Beck'in bu sürecin on büyük hatasına karşı ürettiği on karşılıktan söz edebiliriz (Beck, 2000, s. 12 ve devamı): 1-Uluslararası işbirliği; 2- Ulus-üstü devlet ve "kapsamlı egemenlik"; 3- Sermayenin ortak mülkiyeti; 4- Eğitim politikalarının yeniden düzenlenmesi; 5- Şirketlerin demokrasiye karşı mı yoksa antidemokratik mi oldukları meselesi; 6- Sivil emek için ittifak; 7- Yeni kültürel, siyasal ve ekonomik amaçlar; 8- Deneyimsel kültür, küçük piyasalar ve kendini yenileyen toplum; 9- Sosyal girişimcilik ve kendileri için çalışan insanlar; 10- Dışlanmaya karşı sosyal sözleşme.

Daha dar alanda ve daha "gerçekçi" öneriler olarak, 70'ten fazla ülkede sivil toplum örgütlerinin oluşturduğu Sosyal İzleme (Social Watch) grubunun, BM'nin son kriz sonrası oluşturduğu Stiglitz Komitesi'ne sunduğu önerilere bakabiliriz. Social Watch, küresel durgunlukla baş etmek ve yoksulluktan kurtulmak için, aslında yıllardır dile getirilen 10 temel öneriyi sıralamakta (Social Watch, 2009): 1- İnsana yatırım 2- İnsan haklarının gelişimi 3- Yeşil ekonomiye geçiş 4- Ticaret rejiminin çok taraflı olarak yeniden müzakere edilip belirlenmesi 5- Sermaye akışının kontrolü 6-Bankaların kamulaştırılması (Batmasına göz yumulamayacak kadar büyümüş ve vatandaşların vergileriyle kurtarılma duru-

muna gelmişse, kamulaştırmak daha uygun olmalı) 7- Vergi konusunda küresel bir işbirliğine gidilmesi; 8- Finansal yatırımlarla ilgili reformlar yapılması 9- Kabul edilebilir bir borç mekanizmasının kurulması 10- Sorunlara çok daha kapsayıcı müzakerelerle yanıtlar aranması.

Kısacası, kapitalizmi ortadan kaldırmak mümkün mü ya da nasıl olur gibi meseleler var ve olmalı. Ancak onlar bir yana, kendi dayanakları ve iddialarını ciddiye aldığımızda bile, sistemi dönüştürme gerekliliği ortaya çıktığı gibi, bu yolda birçok karşı ses ve örgütlenme de görüyoruz. Sistem tartışması yapmayanlar bile, küresel düzeyde farklı duyarlılıklarla farklı müdahalelere ve özellikle bu düzeyde yeniden-dağıtım mekanizmalarına ihtiyaç olduğunu söylemekte.

Diğer bir deyişle, başka bir dünya hayalinde birbirinden farklı istekler yer almakta; ama istenmeyenler arasında, savaşlar, bugünkü hegemonik sistem, ekolojik ve ekonomik adaletsizlik, insanın sömürüsü olduğu bir gerçek.

• Yaşanan sorunlar, ortaya çıkan kozmopolit tartışmalar, bunlar karşısında solun konumunu konuşmayı da gerektirmekte. Tüm insanlara düşen sorumluluklardan, hatta borçlardan söz ediyoruz. Ancak bu borç ve sorumlulukları siyasallaştırmak da gerekli. Bunu gerçekleştirecek olan da ulusaldan küresele uzanacak sol bir hareketlenme. Bu konuda söylenecek çok şey var; kabaca bir iki konudan söz etmekle yetinelim.

Bugün için asıl aktörler ulus-devletler; siyaset orada cereyan ediyor ve sol yaklaşımlar da hâlâ ulus-devlet düzeyinde politika üretmekte. Ancak yalnız ekonomi değil, uluslararası hukuk da giderek güç kazanmakta ve daha fazla uluslararası anlaşmaya ihtiyaç duyulurken, küresel düzeyde siyaset de giderek güç kazanmaktadır. Bu siyasetin belirleyicilerinin kimler olduğu da ortada. Bu durumda solun, daha baştan hedefi olan "enternasyonalizmi" hayata geçirmesinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmakta. Farklı kamusal alanlar, farklı ulus-üstü kurumsallaşmalar oluşmakla birlikte buralarda ne insanların, halkların, toplumların ne sol yaklaşımların sesi duyulmakta. Neoliberal politikalar bu alanlarda geniş yer tutarken, sol siyaset her düzeyde kayıplara karışmaktadır.

Kısacası, kullanılmaya devam edilecek olsa da sol için ulusal düzeyli siyaset artık yeterli değil; siyasallaşmayan bir dayanışma içinde olmak da pek bir şey getirmiyor. Ulusal ve toplumsal düzeyde yaşanan sorunların, küresel ölçekte paylaşılan sorunların çözümü küresel politikalarla ilgili. Bu nedenle sol siyasetin, bir ucu ulusal meselelere, öteki ucu küresel sorunlara ve küresel politikalara uzanan bir söylem, yaklaşım ve mücadele inşa etmesi gerekiyor. Küreselleşen ekonominin

karşısına ancak siyasal alanın küreselleşmesiyle çıkılabilir. Bu nedenle söylem, politika ve mücadele ulusal sınırları aşmak durumunda.

Sınırların aşılması gibi, tartışmalara odak noktası olan konuların da aşılması gerekiyor. Solun yukarıda sıralanan konu ve tartışmaların dikkate alması ve ulusal düzeyden küresel düzeye uzanacak bir eksende hangi yoldan, nasıl güçlenileceğini konuşması kaçınılmaz görünüyor. Örneğin ekolojik ve ekonomik adalet, sol adına konuşulacaksa öncelikli ve zorunlu konular olarak öne çıkmakta; toplumsal emek tartışmaları da küresel güçlenmenin anahtarı olarak kullanılmayı beklemektedir.

Toplumsal emek kavramı, güçlenme arayışında olan yeni bir sol hareket için vazgeçilmez nitelikte. Geçmişte Marx'ın kapitalizm içinde antagonist güç olarak kapitalist sisteme içkin proletaryayı almasına karşın; bugün birçok yazar farklı emek tanımına ihtiyacı dile getirdiği gibi, kapitalizme karşıtlığın dar bir sınıf anlayışıyla ifade edilemeyeceğini de düşünmekte. Örneğin küresel düzene bir alternatif arayacak sol için Hardt ve Negri'nin kullandığı "çokluk" kavramı karşımıza çıkmaktadır. Çokluk, esasında şu veya bu yolla topluma katkı sağlayan toplumsallaşmış emektir ve küresel veya geç-kapitalizm içindeki emek ve üretim biçimlerini de, çeşitli biçimlere bürünen çatışmayı da anlamamız için kullanılan bir kavram olarak anlam taşır.

Dolayısıyla, küresel muhalefetin sahiplendiği birçok konuya ilişkin duyarlılık geliştirmek, emek konusundaki tıkanıklıkları aşmak, enternasyonal bir varoluş arayışına girmek solun geleceği için vazgeçilmez önem taşıyor. Örneğin insan-emek ilişkisini gerçekçi biçimde açıklayan ve merkeze alan bir yaklaşım, insanı ve emeği harekete geçirecek bir ortaklık kurma potansiyeline sahip olabilir. Bu anlamda eğitimin ve sağlığın piyasalaşması da, tarımın gerilemesi veya küresel tekellerin eline geçmesi de, enerji ihtiyacı adı altında doğal hayatın yok edilmesi de tüketim üzerinden alınan vergiler de, işsizlik de, sendikasızlaştırma da, ev içi sömürü de, sosyal hizmetlerin gerilemesi de toplumsal emeğin veya insan-emeğin karşılaştığı sorunlar. Tüm bu sorunların çözümü de hepsini kapsayan bir sol yaklaşımı bekliyor.

Öte yandan, nitelikli olsa da işine ve kendine yabancılaşan emek meselesi var. Büyük kitleler için meta olmaktan öte bir anlam taşımıyor. İşin yaratıcılığını geliştirecek, işle özel yaşamı bütünleştirecek, insana daha fazla serbest zaman kazandıracak koşulları gündeme getirmek ve bunlar üzerine politikalar üretmek de gerekiyor. Buralardan yola çıkılarak, geniş anlamda toplumsal emekle buluşacak noktalar bulmak da mümkün. Örneğin tüm bunların nedeni olan bir sistem, neden ortak payda olarak kullanılmasın?

Aslında, yeni bir sol anlayış ve solun enternasyonal varlığı kadar solun kendisinde bir dönüşüm de gerekli görünüyor.

Bir yazar, küresel kapitalizmin Faustvari değerleri ve yol açtığı zararlar karşısında, yoksul olanla olmayanlar arasında geliştirilecek yeni bir sosyal ilişkiler haritasına, "dördüncü dünyaya" ihtiyaç olduğunu söylemekte (St. Claire, 2006, s. 151-154). Gerçekten farklı bir dünya haritasına ihtiyacımız var; bunun hayata geçmesi de bugünkü hegemonik sistemi geriletecek sol bir anlayışın güçlenmesiyle mümkün. Bu nedenle şöyle de söylenebilir: "Geleceğin solu" her yerdeki insanın, doğanın, yaşamın, adaletin esas alındığı bir "dördüncü dünya" hayalini ortaya koyan, bunun gerçekleşmesi için çaba harcayan bir siyaset olabilir. Sol böyle bir dünyayı konuşmayacak ve var etmeye çalışmayacaksa, zaten artık soldan söz etmek de pek mümkün olmayacak demektir.

Bu nedenle, küresel muhalefeti ve alternatif arayışları, ulusal düzeyde gerileyen solun, küresel düzeyde ve farklı duyarlılıkları da içine katarak "canlanma" ihtiyacı olarak yorumlasak; klasik anlamda odak noktasında ücretli emeği değil de insanı alan, insan adına küreselleşen kapitalizmin dönüşümünü, ekonomik ve ekolojik adaleti isteyen bir yaklaşıma ihtiyaç var desek; sol için gelecek, önceliği, söylemi ve politikasıyla ulusal sınırlar içine hapsolan ve giderek ulusallaşan bir sol yerine, hem yerel sorunları küresel sisteme bağlayan ve mücadeleyi buraya taşıyan hem küresel bir toplum hayaliyle yola çıkan, böyle bir dayanışma ve mücadele için yola koyulan bir söylem ve siyaseti gerektiriyor diye düşünsek, nasıl olur?

Özetle, başarılması zor olsa da bu dünya ve insanlık solu bu anlamda hem değişime hem göreve çağırıyor, desek nasıl olur?

• Uzun sözün kısası, dünyanın büyük çoğunluğunu ilgilendiren sorunlardan ve büyük bir dönüşüm ihtiyacından söz ediyoruz; uzun soluklu bir mücadeleyi göze almak gerektiğini de biliyoruz.

Şöyle de diyebiliriz: "Çokluk" korku, kaygı ve kayıplar içinde; buna karşın sistem devam ediyor; dönüşüm gerektiği ortada ve yola çıkmaktan başka çare yok. Raymond Willams'ın dile getirdiği gibi, "uzun devrimi" mümkün kılan insan enerjisini, başlangıçta şaşkınlık ve öfkeyle karşılanan taleplerin zaman içinde sıradanlaşmasını, karşılaştığımız başarısızlıklar olsa da geçmişten bugüne uzanan değişimleri dikkate aldığımızda, bu mücadelenin uzun süreceğini düşünebilir ve dönüşümün gerçekleşeceğini umabiliriz.

Bu uzun yolculuğun sürdürülmesi, konuşulanları alıp zenginleştirecek, geliştirecek veya dönüştürecek tartışmalara da ihtiyaç göstermekte; insanca bir yaşamın herkes için geçerli olduğunu kitlelere anlatmanın

yolu da bulunmalı. Bu nedenle konuşmalıyız. Yol gösterici bazı rehberlerimiz de var; korku ve kaygılardan da, birlikte yaşama deneyiminden de, siyasal arayışlardan da, geleneksel değerlerden de yararlanmalıyız. Sonuç olarak, tüm bunların harmanlandığı yeni ve melez söylemler ile gelecek kurgularını aramak ve güç kazandırmaktan vazgeçmememiz gerekiyor.

• Bu uzun yolculukta, altını çizebileceğimiz bir şeyler de ortaya çıkıyor.

1. İlk olarak, Kuzey'den yükselen/yükselecek muhalefetin güçlenmesi ve kozmopolitlik iddiasının gerçeklik kazanması için "Güney'in katılımı", Güney'den gelecek tartışma ve eylemlerin gerekliliği meselesi var.

Dolayısıyla alternatif-küreselleşme hareketinde olduğu gibi, kozmopolit tartışmalarda da katılım, öneriler ve uygulamalar açısından Kuzey-Güney birlikteliğinin sağlanması şart. Bugün bu noktadan çok geride olduğumuz ortada; bu nedenle Güney ve Doğu'nun kendi öncelik ve duyarlılıklarını, kendi tanım ve arayışlarını belirlemek, bunu küresel düzeye sözü edilen taşımak için ciddi çaba göstermesine gerek var. Bu anlamda bölgelerdeki küresel muhalefete, sol arayışlara, emek örgütlerine ve "insanlara" epey iş düşüyor.

2. Küresel muhalefetten gelen bazı çaba ve öneriler de var; ama bunların güç kazanması için küresel ortaklıkları, "ortak paydaları" tesis etmek bir gereklilik.

Birçok yazar, alternatif-küreselleşmenin, yeryüzü ve insanlık adına yeni bir özgürleşme anlamı taşıyacak kolektif bir tasavvuru ortaya koyabilmesinin öneminin farkında. Yani proje ve söylem olarak "başka bir dünya" vaatleri önemli; ama başka dünyanın üzerinde uzlaşma sağlanan ilkelerine de varlık kazandırmak gerekmekte. Kısacası "kavga etmeye değer" ve radikal olarak "daha iyi bir şeylerin" yakalanması gerekiyor.

Eğer insan hakları, emek, kadın, çevre gibi farklı alanlardaki duyarlılıklar ve ulus-üstü sosyal hareketler kendi amaçlarını da içerecek biçimde birbirlerine yakınlaşmayı ve ortak hareket etmeyi başarırlarsa, işte o zaman bu dünyanın "başka bir dünya" olacağını umabiliriz. Bu nedenle dünyanın dönüşmesi için uğruna mücadele edilecek ortak amaç veya paydaların bulunması da önem taşımakta.

3. Ortak paydaların bulunması açısından "insanlık ideali" önemli, "insan haklarından" yola çıkılması doğru görünmekte. Ancak dikkate alınması gereken koşullar da var.

Her şeyden önce Kuzey ve Güney ayrımı ile aynı ülke içindeki Birinci ve Üçüncü dünyalar arasındaki ayrımların odak noktasına alınma-

sına ihtiyaç var; öte yandan yasal düzenlemeleri değil, yaşanan sosyoekonomik koşulları esas almak gerekli.

Bu nedenle insan hakları dendiğinde ve buradan yola çıkan bir dönüşümden söz edildiğinde, yoksul bölgeler ve yoksul kitleler için sosyoekonomik hakları önceleyen bir insan hakları anlayışına ihtiyaç duyulmaktadır. İnsani bir yaklaşımın inandırıcı olması için, önce milyarlarca insana "insanlıklarını" kazandıracak bir sosyoekonomik dönüşümü hedeflemek kaçınılmaz görünmekte.

4. Böyle bakıldığında, "ekonomik adaleti" başa almak da kaçınılmaz görünüyor.

Kuşkusuz adalet istenecek alan çok; ama ekonomik adaletsizlik veya bölüşüm adaletsizliği herhangi bir adalet anlayışı inşa edilmesine izin vermeyecek kadar vahim. Milyarlarca insan –bırakınız insanca yaşamı– hayatta kalma savaşı verirken, ortaya çıkan toplumsal-küresel çöküş, savaş ve şiddet, hiçbir adalet anlayışının var edilmesine izin vermeyecek nitelikte. Bu nedenle, küresel düzeyde en kötü durumdakilerden başlayacak bir müdahale ve iyileştirme istemi, hem etik ve adalet gereği hem sağlayacağı yararlar açısından önemli.

Kısacası, ister küreselleşmeden, küresel toplumdan ve bunun bazı konularda anlaşma ve uzlaşma gerektirdiği (toplumsal sözleşme benzeri) düşüncesi esas alınsın; ister insan hakları meselesinden yola çıkarak bu iddialara gerçeklik kazandırılmak istensin; ister yaşanan eşitsizlik ve adaletsizliklerin bu dünyayı tehdit ettiği düşüncesinden yola çıkılsın, ilk olarak ekonomik adaletten, bölüşümdeki adaletsizliği gidermekten söz etmenin gerekli olduğunu söylemek yanlış olmaz.

5. Ancak bu önceliğin, yeryüzünün karşılaştığı tehlikeler düşünülünce "ekolojik adaletle" birlikte düşünülmesi gereği de ortaya çıkmakta. Dolayısıyla ortak paydaların bulunması ve küreselleşmenin dönüşümü açısından, "ekolojik ve ekonomik adalet" gibi bir hedef ortaya çıkmakta.

Kısaca söylersek, insanca yaklaşımların gerektirdiği bir adalet arayışı kadar, dünya kaynaklarının kullanılmasıyla oluşan zenginlik ve refahın tüm insanlığa hizmet etmesine yönelik bir adalet arayışına ihtiyaç var. Bugün karşılaştığımız küresel tehlikeler de bu refahın artmasından çok paylaşılmasını düşünmeye ihtiyacımız olduğunu göstermekte.

Bu nedenle, bir yandan sürekli büyüyen ekonomilerin tüm yeryüzü ve insanlık açısından yarattığı sorunları gündeme getirmek ve büyüme paradigmalarını değiştirmek; öte yandan büyüme ve bölüşme ilişkisini dikkate alan bir yaklaşımla daha adil bir gelir dağılımını hedeflemek, alternatif arayışlar ve kozmopolit iddialar açısından öncelikli olmaktadır.

6. Ekonomik ve ekolojik adalet, "ekonominin yönetilmesi" ve denetlenmesiyle, küresel düzeyde "yeniden-dağıtımın" gereğini de ortaya çıkarmakta.

Küreselleşmenin dönüşümü için yeni bir toplum anlayışı gibi, yeni bir siyasal alan yaratmaya ihtiyaç duyulduğu kuşku götürmez; farklı kamusal alanlar, farklı ulus-üstü kurumsallaşmalara doğru açılımlar da istenmekte. Fakat yarattığı sonuçlar dikkate alınınca, en başta küresel ekonomiyi küresel toplumun ihtiyaçları ve denetimine tabi kılmak gerekli görünüyor. Ticaretin serbestleşmesi doğrultusunda uluslararası kural ve kuruluşlara gerek duyan kapitalist küreselleşmeye karşı, küresel toplumun ihtiyaçlarına yanıt verecek doğrultuda uluslararası kurum ve mekanizmalar istenmesiyle yanıt bulunabilir.

Dolayısıyla, ekolojik ve ekonomik adaletin önceliği gibi, hegemonik küreselleşmeyi dengeleyecek, küresel bir denetime olanak verecek doğrultuda bir yapılanma da öncelikli görünüyor. Bu doğrultuda küresel vergi ve küresel yeniden-dağıtım mekanizmaları yönünde değişimler ilk adımlar olarak önemli.

7. Ekonomik sistemin dönüşümü, sahip olduğu hegemonya düşünülürse; ancak küresel düzeyde "güç dengelerini" değiştirecek bir hareketlenmeyle mümkün görünüyor. Bu nedenle, güçlenmenin nasıl, hangi yoldan gerçekleşeceği gibi önemli sorular var.

Burada, emeğin öncü rolü ve devrimci niteliğiyle ilgili tartışmalara girmesek de emeğin konumu ve gücünü bir yana koyamayacağımızı bilmek durumunda olduğumuz söylenebilir. Neden?

İlk olarak, Batı Avrupa'da kapitalizmin az veya çok dönüşümünün sağlanmasında, esas olarak işçi sınıfının ekonomik ve siyasal örgütlenmesi ve bunların güç kazanması ile orta sınıflarla oluşturduğu ittifakların önemli rolü olduğunu biliyoruz. Bu konuda, kimileri Doğu'da yükselen sosyalist blokun oynadığı rolden söz ediyor, kimileri Hıristiyan Demokratlar ve orta sınıfları öne çıkarıyor. Bu iddiaların haklılık payı olsa da bu dönüşümde ve ülkelere göre farklılaşan modellerin ortaya çıkmasında en açıklayıcı faktör güç ilişkilerinde emekten yana olan değişim; yani emeğin siyasal güç ve taraf konumu kazanmasıdır. Küresel düzeyde de alternatif-küreselleşme arayışlarının güçlenmesi "omurga" yerine geçecek böyle bir gücün varlığı ve mücadelesiyle mümkün.

İkinci olarak, küresel sivil muhalefetin ancak küresel-bölgesel-ulusal düzeyde bazı yaptırımlar uygulayabilme olanağı bulmasıyla güç kazanacağı açık. Kuşkusuz kitlesel protestolar ve eylemlerin, duyarlılıkların büyümesi, katılımın artması, bazı geri adımlar atılması anlamında etkileri var. Bununla birlikte temel bir politika değişikliğini, açık ve

somut tehditler sağlayabilir. Daha büyük krizler ve dünya savaşı gibi olasılıklar dışında ancak üretimin durması açık ve somut bir tehdit oluşturabilir ve dolayısıyla yaptırım gücüne sahiptir.

Dolayısıyla küresel sermayeye karşı en etkili yaptırım gücü, mal ve hizmet üretiminin üzerinden kazanılabilir. Burada ulusal düzeyden küresel düzeye uzanan bağlantıların kurulmasında sendikalara önemli rol düşüyor. Bugüne dek bu konuda gerçekleştiremedikleri dayanışma ve ortak hareket etme alışkanlığını kazanmaları ve hepsini toptan ilgilendiren sistemin dönüşümü için kıtalar, bölgeler, ülkelerarası dayanışmayı hayata geçirmeleri gerektiği ortada.

Üçüncü konu da bugün çeşitli nedenlerle hem daralan hem güç kaybeden emek anlayışının yeniden inşa edilmesiyle ilgili. Bugün sistemi dönüştürecek kitlesel bir hareket ve güç için, bir yandan dar kapsamlı emek-sınıf yaklaşımının aşılması gerekiyor; öte yandan kitlelerin yaşamsal çıkarlarının kapitalizmle uymadığının somutlaşmasına ihtiyaç var. Kitlesel güçsüzlüğü, tüm yaşamı ve tüm ilişkileri kapsayan bir emek anlayışıyla aşmak mümkün.

Kısacası hayatın yeniden-üretimi için vazgeçilmez önemde olan, buna karşın kadının görünmeyen ev içi emeğini de, ailesi için ücretsiz çalışanı da, işsizi de kapsayacak veya teknolojiyle bütünleşerek görünmez kılınan, kendini emekten saymayanları da içine alacak bir emek anlayışı gerekli. Bir başka deyişle, maddi emek, gayri maddi emek, duygulanımsal emek, bakım emeği, entelektüel emek gibi parçalara ayrılan emek, "toplumsal emek" adı altında ve bütün içinde ele alınabilir ve bu bütün içinde insan-emeğin sermayeye olan tabiyeti, az ya da çok mağduriyeti ortaya konulabilirse, sistem ile insan-emek arasındaki asıl büyük çatışma da ortaya çıkmış olacaktır.

Kapitalizmin hegemonyası içinde ortaya çıkan birçok çatışmanın temelde "kapitalizm-insan-emek" çatışması olduğu açıklık kazanırsa; "çokluğa" ulaşmak da, güçlenmek de mümkün olabilir.

Bu nedenle küresel kapitalizmle karşıtlığın geniş bir kabul görmesi ve güç kazanması, insan odaklı yaklaşımın insandan ayrılamayan emekle tamamlanmasıyla yakından ilişkili. Bu yaklaşım birçok ilişki içinde gözden kaçan tabiyet ve sömürü ilişkisinin ortaya konulması açısından da açıklayıcı nitelikte; "çoklukla" buluşmak açısından da vazgeçilmez.

8. Farklı bölgeler, ülkeler, gruplar, duyarlılıklar arasında yakınlaşmayı sağlamak açısından Dünya Sosyal Forumu (DSF) gibi muhalefet alanlarının varlığı ve sürdürülmesi de çok önemli.

Burada da soru çok: Yine de DSF başka bir dünya söyleminin içini dolduracak kolektif tasavvuru oluşturma konusunda, Kuzey ağırlıklı

alter-küreselleşmecilerin Güney'i, Güney'den öğrenmelerini sağlama konusunda olumlu bir işlev görebilir. Yaşanan ve yaşanacak bir dolu sorun ve farklılıklara karşın, buluşma ve uzlaşmanın sağlanması, Kuzey ve Güney'in birbirini ezmeden var olabilmesi, içinde daha güçlü bir muhalefetin ortaya çıkması açısından bu forumlara ihtiyaç var.

Bu nedenle, hem DSF' nin bir platform, bir alan, bir forum olarak kalması önemli hem içinden etkin bir karşı koyuşu örgütleyecek dayanışma ve güçleri çıkarması gibi ikili bir işleve yönelmesi önemli görünüyor. DSF' nin bu ikili görevi başarması durumunda, küresel muhalefetin güçlenmesi de, Kuzey-Güney buluşması ve farklı çıkar ve öncelikler arasında uzlaşma olasılığı daha mümkün görünmekte.

9. Son olarak, anlam dünyasını dönüştürmek gibi, ütopyalarımızı da geri almalıyız demek isterim.

Bir yandan teknolojinin gelişmesi insanın kendine olan güvenini öyle artırdı ki, bu alan içinde "olmayacak bir şey" düşünmek abes hale geldi. Öte yandan ekonomik düşünce ütopyaları öyle istila etti ki maddiyattan söz etmeyen ütopyalar yeryüzünden çekilir oldu. Veya bir yandan gelişen teknolojiyle geçmişin birçok ütopyası sıradanlaştı ve yakınlaştı, öte yandan kredi kartları ile reklam dünyası ütopyaları istila etti.[5]

Bu koşullarda insanlara sanal anlamda da olsa hemen her şeye erişmenin mümkün olduğu anlatıldı; bunlardan yoksun olmak ise felaket anlamına geldi. Tehlike ve güven, kaygı ve umut, ceza ve ödül, kayıp ve vaat düalitesi içinde insanları istim üstünde tutmak, çabaları ve yaratıcılıkları sağlamanın en sağlam yolu olarak kullanıldı.

Kısacası teknoloji ve piyasanın ütopya oluşturmak açısından eline su dökülemeyeceği anlaşıldı; Altın Küreler, Oscarlar, Nobeller ve benzeri de bunları ödüllendirmekte.

İyi de bir tek gezegen var; burada 6-7 milyar "insan" yaşıyor; yeryüzü "fazla ısındım" diyor; 1 milyarın keyfi yerinde, buna karşın 1 milyar açlık çekiyor; 2,5 milyar günde iki dolarla "yaşamaya" çalışıyor; yüz binlerce insanı öldürmek için her yıl milyar dolarlar silah üretimine harcanıyor vb. Kısacası hani nerede insanlık dedirtecek gerçekler de var.

Öyleyse ütopyalarımızı geri almalıyız: Çok mütevazı olsa, daha paylaşımcı, daha adil, karşılıklı bağımlılık ile karşılıklı dayanışmayı

5. Televizyonlardaki hemen her reklamı, arzu uyandırma amaçlı bir ütopya olarak görmemek mümkün mü? Birkaç günlük uygulamayla gençleştiren kremler, küçük taksitlerle alınan evler, mobilyalar, zaman kazandıran, özgürleştiren akıllı aletler, hayallerinizdeki sevgiliyi size getiren kokular, bisküviler; ne isterseniz var. Son bir örnek; bir yapı şirketi yaptığı reklamlarla "yalnız gezilen değil, oturulan bir Boğaziçi" satıyor. Reklamı yapılan sitenin Boğaziçi'yle uzaktan yakından ilgisi yokmuş, ne gam; hayaller sığ ve sağ olsun!..

esas alan bir dünya; ücretli çalışma ile tüketime bağımlılık kısırdöngüsünden çıkan bir yaşam gibi, kendini gerçekleştirme arayışını da, beni düşünürken bizi unutmamayı da dikkate alan ütopyalarımız olmalı. Bunlardan başlayarak başka bir dünya yaratmak hayalini korumalıyız.

Sonuç olarak başka bir dünya hayalimiz ve böyle bir dönüşümü gerçekleştirecek güce ihtiyacımız var. Kökten bir dönüşümün nasıl zorlu ve uzun soluklu bir mücadeleyi gerektirdiğini de yinelemeye gerek yok. Ancak bu durum, ne bunların konuşulması ve vurgulanması gerekliliğini ne küçük fakat sürekli adımlarla ileri gitmenin önemini ortadan kaldırıyor. Evet, gerçekten Birleşmiş Milletler anlamını taşıyacak küresel toplumu yaratmak da, savaşları durdurmak da, bölüşümü esas alan bir büyüme-gelişme hedefine sahip çıkmak da bugün için hayal. Ama uygarlık ve gelişme diyorsak, insanca yaşamaktan söz ediyorsak, yalandan da, korkudan da kurtulmak istiyorsak, ulaşılması gereken hedefler bunlar.

Bunun için alternatif-küreselleşmecilere destek vermekten başlayarak, gündelik hayatımızda değişiklik yapmaya kadar uzanan birçok yol kullanabiliriz. Bu dünyanın neden insanların, halkların, toplumların seslerini duyuramadığı bir dünya olduğunu, tükettiğimiz malın nasıl, hangi koşullarda üretildiğini sorabiliriz. Savaş ve yoksulluğa dur diyenlere katılır ve silahlanmaya karşı da çıkabiliriz; küçük güzeldir, yavaş iyidir, mutluluk paylaşmadır deyip kendi yaşam anlayış ve alışkanlıklarımızı değiştirme yoluna gidebiliriz. Hepimizin atacağı küçük, büyük adımlara ihtiyaç var; bunların bir şeyleri değiştireceği umudunu korumalıyız.

Bu değişim bugün için ütopik bulunabilir; öyledir de. Fakat tarih, ütopik kabul edilen önerilerin, bunlardan yola çıkan çözümlerin hayat bulduğunu gösteren sayısız örnekle dolu. Bu noktada, "Sistemli ütopya, en iyi haliyle bize tarihin değişkenliğini hayal gücünü çalıştırarak hatırlatır" diyen Williams'a hak vermemek mümkün değil (1989, s. 23). Tabii, bunca engelden söz ederken; engellerin mi galip geleceğini, ütopyaların mı gerçekleşeceğini bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz şey, bunun büyük ölçüde insana, bizlere bağlı olduğu.

Şarkının söylediği gibi, "cevabı bunun rüzgârda dostum, rüzgârda" demek yerine, "cevap bizde" dediğimiz zaman, işte o zaman...

Son sözü Nâzım Hikmet'e verelim:

(...)

İnsanlar, sizleri çağırıyorum;

kitaplar, ağaçlar, balıklar için,

buğday tanesi, pirinç tanesi ve güneşli sokaklar için,

üzüm karası saçlar, saman sarısı saçlar ve çocuklar için.

Kaynakça

Açıkalın, Neriman (2007), "Yoksulluk ve Genç Kuşakların Toplumsal Hareketlilik Olanakları: İstanbul ve Gaziantep Örnekleri", *Çalışma ve Toplum*, 3, s. 131- 153.

Adkins, Lisa (2005), "Social Capital: The Anatomy of a Troubled Concept", *Feminist Theory*, 6 (2), s. 195-211.

Akkaya, Yüksel (2002), "Göç, Yoksulluk ve Kentsel Şiddet", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, (Der.) Yasemin Özdek. TODAİE, Ankara, s. 203-215.

Akyüz, Yılmaz; Heiner Flassbeck; Kozul-Wright, Richard (2003), "Küreselleşme, Eşitsizlik ve İşgücü Piyasası", *İktisat Üzerine Yazılar 1 Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul, s. 475-513.

Alada, Adalet B.; Sayıta, Sevgi Usta; Temelli, Sezai (2002), "Küreselleşme, Yoksulluk ve Şiddet Bağlamında Sokak Çocukları", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, (Der.) Yasemin Özdek, TODAİE, Ankara, s. 235-269.

Alber, Jens (2006), "The 'European Social Model' and USA", *Discussion Paper*- Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, http://www.wzb.eu/

Albo, Greg; Zuege, Alan (1999), "European capitalism today: Between the Euro and the third way", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos, s. 1-17

Ali, Tarık (2002), *Fundamentalizmler Çatışması, Haçlı Seferleri, Cihatlar ve Modernite*, Çev. Abdullah Yılmaz, Everest Yay., İstanbul.

Allen, David (2000), "Cohesion and the Structural Funds", Policy Making in the European Union, (Der.) H. Wallace; W. Wallace, Oxford University Press, New York.

Amin, Samir (2006), "Beyond Liberal Globalization: ABetter or Worse World", *Monthly Review*, 58 (7), http://monthlyreview.org

Amir, S. (2001), "Imperialism and Globalization", *Monthly Review*, 53 (2), http://monthlyreview.org

Amin, S. (2000), "The Political Economy of the Twentieth Century", *Monthly Review*, 52 (2), http://monthlyreview.org

Amoroso, Bruno (2003), "Globalization and Welfare", Caffe Centre International Home Page, http://www.ssc.ruc.dk/frederico

Ancelovici, Marcos (2002), "Organizing Against Globalization: The Case of ATTAC in France", *Politics and Society*, 30 (3), s. 427-463.

Andersen, Jenny (2006), "The People's Library and the Electronic Workshop: Comparing Swedish and British Social Democracy", *Politics and Society*, 34: 431-460.

Andersen, Kenneth; Rieff, David (2004), "Global Civil Society: A Sceptical

View", *Global Civil Society Year Book*, http://www.Ise.ac.uk/Depts/global/yearbook

Anheier, Helmut; Glasius, Marlies; Kaldor, Mary (2001), "Introducing Global Civil Society", *Global Civil Society Year Book*, http//www.Ise.ac.uk/Depts/global/yearbook

Annesly, Claire (2007), "Lisbon and Social Europe: Towards a European 'adult worker model' welfare system", *Journal of European Social Policy*, 17 (3), s. 195-205.

Arango, Rodolfo (2003), "Basic Social Rights, Constitutional Justice, and Democracy", *Ratio Juris*, 16 (2), s. 141-154.

Arendt, Hannah (2000), *The Human Conalition* [*İnsanlık Durumu*, 2. Baskı Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul].

Armingeon, K. (1997), "Trade Unionists and Politics. A Comparative Analysis", *Transfer-European Review of Labour And Research*, 3.

Auer, Peter (2007), "Security in labour markets: Combining flexibility with security for decent work", *ILO Economic and Labour Market Papers-12*, http://www.ilo.org/publications

Balcı, Şebnem Gökçeoğlu (2007), *Tutanamayanlar ve Hukuk*, Dost Kitabevi, Ankara.

Barber, Benjamin R. (2000), "Can Democracy Survive Globalization?", *Government and Opposition*, Yaz, 35 (3).

Barber, B. J. (1995), *Jihad vs. McWorld*, Ballantine Boks, New York.

Barnet, Richard J.; Cavanagh, John (1995), *Küresel Düşler-İmparator Şirketler ve Yeni Dünya Düzeni*, Sabah Kitapları, İstanbul.

Barry, Brian (1996), "Survey Article: Reel Freedom and Basic Income", *The Journal of Political Philosophy*, 4 (3), s. 242-276.

Barry, Christian; Gilabert, Pablo (2008)" Review article: Does global egalitarianism provide an impractical and unattractive ideal of justice?", *International Affairs*, 84 (5);1025-1039.

Bauman, Zygmunt (2005), *The Indiridualized Society* [*Bireyselleşmiş Toplum*, Çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yay., İstanbul].

Bauman, Z. (2000), *In Search of Politics*, [*Siyaset Arayışı*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul].

Bauman, Z. (1999) Work, *Consumerison and the New poor* [*Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, Çev. Ümit Öktem, Sarmal Yayınevi, İstanbul].

Bauman, Z. (1998), *Globalization*, Cambridge.

Beck, Ulrich (2005), "Neither Order Nor Peace", *Common Knowledge*, 11 (1), s. 1-7.

Beck, U. (2000), *What is Globalization*?, Polity Pres, Cambridge.

Beck, U. (1999), *World Risk Society*, Polity Pres, Cambridge.

*Begg, Iain; Draxle, Juraj; Mortensen, Jorgen (2008), "Is Social Europe Fit for Globalisation?", *Center For European Studies*, European Commission.

Begg, Iain; Berghman, Jos (2002), "Introduction: EU social (exclusion) policy revisited", *Journal of European Social Policy*, 12 (3);179-194.

Beitz, Charles R. (2005), "Cosmopolitism and Global Justice", *The Journal of Ethics*, 9, s. 11-17.

Beitz. Charles R. (2001). "Does Global Equality Matter?", *Metaphilosophy*, 32 (1/2), s. 95-112.

Beitz. Charles R. (1999). "Social and Cosmopolitan Liberalism", *International Affairs*. 75 (3). 515- 529.

Bergmann, Barbara R. (2004). "A Swedish-Style Welfare State or Basic Income: Which Should Have Priority?" *Politics and Society*. 32, s. 107-118.

Bergmark Ake; Joakim, Palme (2003). "Welfare and the unemployment crisis: Sweden in 1990s", *International Journal of Social Welfare*, 12, s. 108-122.

Berktay, Fatmagül (2008), "Tek Bir Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (Der.) H. Birsen Örs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay..

Betcherman, Gordon; Luinstra, Amy; Ogawa. Makoto (2001). "Labor Market Regulation: International Experience in Promoting Employment and Social Protection", *WB Social Protection Unit*, http://www.worldbank.org/sp.

Beyeler, Michelle (2003), "Globalization, Europeanization and Domestic Welfare State Reforms", *Global Social Policy*, 3 (2), s. 153-172.

Bhalla, Surjit S. (2004), "Poor Results and Poorer Policy: A Comparative Analysis of Estimates of Global Inequality and Poverty", *CESifo Economic Studies*, 50 (1), s. 85-132.

Bohman, James (2007), "Beyond Distributive Justice and Struggles for Recognition: Freedom, Democracy, and Critical Theory", *European Journal of Political Theory*, 6 (3);267-276.

Bohman, J. (2005a), "The Democratic Minimum: Is Democracy a Means to Global Justice?", *Ethics and International Affairs*, 19 (1), s. 101-116.

Bohman, J. (2005b), "From *Demos* to *Demoi*: Democracy across Borders", *Ratio Juris*, 18 (3), s. 293-314.

Bohman, J. (2003), "Constitution Making and Democratic Innovation", *European Journal of Political Theory*, (3).

Boratav, K. (2004), "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?" *Küreselleşme-Emperyalizm-Yerelcilik-İşçi Sınıfı*, (der.) Ahmet Tonak, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.

Bouget, Denise (1998), "Social Policy in the EMU Area: Between a Dream and a Nightmare", *Transfer-European Review of Labour And Research*, (1).

Bowles, Samuel; Gintis, Herbert (1996) *Democracy and Capitalism Property, Commenity and the Contradictions of Modern Social Thaught* [*Demokrasi ve Kapitalizm*, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yay., İstanbul].

Börzel, Tanja A.; Risse, Thomas (2000), "Who is Afraid of a European Federation?", How to Constitutionalise a Multi-Level Governance System", *Harvard Jean Monnet Working Paper (Symposium)*, http://www.hls/

Bradley, D.; Huber E. Moller, S. Nielsen, F. Stephens, J. D. (2003), "Democracy, Income Distribution, Political Science, Welfare", *World Politics*, Baltimore, 55 (2).

Brady, David (2003), "The Poverty of Liberal Economics", *Socio-Economic Review*, 1 (3), s. 369-409.

Brague, Remi (1995), *Avrupa: Roma Yolu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Braudel, F. (1996), *Medeniyet ve Kapitalizm*, Çev. Mustafa Özel, İz Yay. İstanbul.

Brennan, Geoffrey; Buchanan, James M. (2000), *The Reason of Rules: Constitutional Political Economy*, Indianapolis Inc., Library of Economics Liberty, http://www.econlib.org/cgi-bin/

Burgess, Michael (2000), *Federalism and European Union: The Building of Europe, 1950-2000*, Routledge.

Burgoon, Brian; Baxandall, Phineas (2004), "Three Worlds of Working Time: The Partisan and Welfare Politics of Work Hours in Industrialized Countries", *Politics and Society*, 32 (4), s. 439-473.

Burgoon, Brian (2001), "Globalization and Welfare Compensation: Disentangling the Ties that Bind", *International Organization*, 55 (3), s. 509-551.

Cahill, Michael (2001), "The Implications of Consumerism for the Transition to a Sustainable Society", *Social Policy and Administration*, 35 (5), s. 627-639.

Caney, Simon (2008), "Global Distributive Justice and the State", *Political Studies*, 56, s. 487-518.

Caney, S. (2006), "Global Justice: From Theory to Practice", *Globalization*, 3 (2), s. 121-137.

Caney, S. (2001), "International Distributive Justice", *Political Studies*, 49, s. 974-997.

Cantillon, Bea; Marx, Ive; Bosch, Karel Van den (2003), "The puzzle of egalitarianism, About the relationships between employment, wage inequality social expenditures and poverty", Paper to be presented at the *ESPAnet Conference "Changing European Societies-The Role for Social Policy"* 13-15 Kasım, Kopenag, Danimarka; http://www.ufsia.ac.be/csb

Castles, Francis G. (2002) "Developing new measures of welfare state change and reform", *European Journal of Political Research*, 41, s. 613-641.

Cerny, Philip G. (1999), "Globalization and the Erosion of Democracy", *European Journal of Political Research*, 36, s. 1-26.

Chambers, Iain (2005), *Migrancy, Culture, Identity* [*Göç, Kültür, Kimlik*, Çev. İsmail Türkmen –Mehmet Beşikçi, Ayrıntı Yay., İstanbul].

Chandler, David (2009), "Critiquing Liberal Cosmopolitanism" Limits of the Biopolitical Approach", *International Political Sociology*, 3, s. 53-70.

China Labour Bulletin (2009a), *Protecting Workers' Rights or Serving the Party*, CLB Research Report, http://www.clb.org.hk/.

China Labour Bulletin (2009b), *Going it Alone: The Workers' Movement in China*, CLB Research Report, http://www.clb.org.hk/.

China Labour Bulletin (2007), *Small Hands: A Survey Report on Child Labour in China*, CLB Research Report, http://www.clb.org.hk/.

Chomsky, Noam (2009), "Her zaman mücadele ve direniş olanağı vardır", *Küresel krize küresel yanıtlar-Yazı Dizisi, Birgün*, 15 Eylül 2009.

Chomsky, N. (2000), *The Globalisation of Poerty* [Dünya Düzeni: Eskisi Yenisi[, Çev. Ali Çakıroğlu-Tuncay Birkan, Metis Yay. İstanbul.

Chossudovsky, Michel (1999), *World Orders Old and New* [*Yoksulluğun Küreselleşmesi*, Çev. Neşenur Domaniç, Çiviyazıları, İstanbul].

Clark, Ian (1998), *Globalization and Fragmentation*, Oxford University Pres.
Clarke, John (2001), "Globalization and Welfare States: Some Unsettling Thoughts", *Globalization and Erupean Welfare States*, (Der.), Sykes, R.; Palier, B.; Prior, P. M., Palgrave, Hampshire.
Clasen, Jochen (2002), "Modern Social Democracy and Eropean Welfare State", *Social Policy and Society*, 1(1): 67-76.
Clift, Ben (2000), "Social Democracy and Globalisation: The Case of France and the UK", *Government and Opposition*: 466-500.
Cohen, Joshua. (1999), "Reflections on Habermas on Democracy", *Ratio Juris*, (4).
Collste, Göran (2005), "Globalisation and global justice", *Studia Theologica*, 59, s. 55-72.
Connell, Raewyn; Crawford, June (2007), "Mapping the intellectual labour process", *Journal of Sociology*, 43 (2), 187-205.
Cox, Robert Henry (1998), "The Consequences of Welfare Reform; How conceptions of social rights are changing", *Journal of Social Policy*, 27 (1), s. 1-16.
Cruft, Rowan (2005), "Human Rights and Positive Duties", *Ethics and International Affairs*, 19 (1), s. 29-37.
Cunliffe, John; Erreygers, Guido, (2003), "Basic Income? Basic Capital? Origins and Issues of Debate", *The Journal of Political Philosophy*, Cilt 11. Sayı 1,2003, s.89-110.
Daguerre, Anne; Taylor-Gooby, Peter (2003), "Adaptation to Labour market Change in France and the UK: Convergent or Parallel Tracks?", *Social Policy and Administration*, 37 (6), s. 625-638.
Dahl, Robert A.(1992), "Why Free markets Are Not Enough?", *Journal of Democracy*, 3 (3).
Day, Allan (2002), "The Prospects of a Cosmopolitan World Order", Glo*bal Social Policy*, 2 (3), s. 295-318.
Deacon, Bob (2005), "From 'Safety Nets' to 'Universal Social Provision': Is the Global Tide Turning?", *Globl Social Policy*, 5 (1), s. 19-28.
Deacon, B. (2001), "International Organizations, the EU and Global Social Policy", *Globalization and Erupean Welfare States*, (Der.) Sykes, R.; Palier, B.; Prior, P. M.; Palgrave, Hampshire.
Deacon, B. (2000), *Globalization and Social Policy: The Threat to Equitable Welfare*, UNRISD Occasional Paper No-5, http://www unrisd.org/
Deacon B. (1999), *Socially responsible globalization: A challenge for the European Union,* Finnish Ministry of Social Affairs and Health, http:/www.vn.fi/stm/english/tao/publicat/deacon/contents.htm
Dean, Hartley (2001), "Green Citizenship", *Social Policy and Administration*, 35 (5), s. 490-505.
Dean, Thaliff (2009), "Migration: Remittances Also Drive Political Change", *Inter Pres Service*, 5 Ekim, www.globalissues.org/news/
Deneulin, Severine; McGregor, J. Allister (2009), "The Capability Approach and the Politics of a Social Conception of Wellbeing", *WED Working Paper-43*, Bath University, http://www.wed.uni.bath.uk/

Diamond, Jared (1997), *Guns, Germs and Stell The Fates of Human Societies*, [Tüfek, Mikrop ve Çelik], Çev. Ülker İnce, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitaplığı, İstanbul

Dirlik, Arif (2006), *Global Modernite ve Sosyalizm*, (Der.) Veysel Batmaz, Salyangoz Yay., İstanbul.

Dirlik, A. (2005), *Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi*, Çev. Galip Doğduyaslan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Diskin, Jonathan (2003), "Global Economy, Global Justice", *Review of Radical Political Economics*, 35, s. 201-204.

Doğuç, Seçil (2005), "Yeni orta sınıfların gözünden zenginlik ve yoksulluk", *Toplum ve Bilim*, 104, s. 73-91.

Dorsey, Dale (2005), "Global Justice and The limits of Human Rights", *The Philosophical Quarterly* , 55 (221) , s. 562-581.

Dower, Nigel (2004), "Global Economy, Justice and Sustainability", *Ethical Theory and Moral Practice*, 7, s. 399-415.

Dryzek, John S. (2008), "The ecological crisis of the welfare state" JESP symposium: Climate change and social policy, *Journal of European Social Policy*, 18 (4), s. 325-344.

Duffy, Andrew; Williams, Sihirley (2001), *European Futures: Alternative Scenarios for 2000*; The Federal Trust, Londra.

Dupuy, Pierre-Marie (2003), "Internatioanl Law: Torn Beytween Coxistence, Cooperation and Globalization", *European Journal of International Law*, 9 (2); http://www.ejil.org/journal/

EC (2007a), "Reform the Budget, Changing Europe", *Communication from the Commission*, http://www.wc.europe.eu/budget/reform/

EC (2007b), "Towards Common Principles of Flexicurity: More and better jobs through flexibility and security", *Communication from the European Commission*, http://www.wc.europe.eu/

EC (2005), "European Values in the Globalised World", *Communication from the European Commission*, http://www.wc.europe.eu/

EC (2004), *Industrial Relations in Europe 2004*, Europen Commission, Brüksel.

EC (2001a), *Laeken Declaration*, http://www.euconvention.be/static/Laeken-Declaration.asp

EC (2001b), *Employment and Social Affairs*, European Commission, Brüksel.

EC (2001c), *The Social Situation in the European Union*, European Commission, Brüksel.

EC, (2000a), "Presidency Conclusions", *Nice European Council Meeting, Annex I, Social Agenda*, http://www.wc.europe.eu/

EC (2000b), *Employment Policies in the EU and in the Member States*, European Commission, Brüksel.

EC (1998), *The European Social Fund: an overview of the programming period 1994-1999*, European Commission, Brüksel.

EC (1994), *European Social Policy: A Way Forward for the Union. A White Paper* , European Commission, Brüksel.

EFILWC, (2007), *Approaches to Flexicurity: EU Models*, European Foundation for Improving Living and Working Conditions, ttp://www.efilwc.org/
EIRO (2002), *Industrial Relations in the EU Member States and Candidate Countries*, European Industrial Relations Observatory on-line, http://www.eiro-euro-found.eu.int/2002/07/feature/tn0207104f.html
Ercan, Fuat (2003), "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine", *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, (Der.) A. H. Köse; F. Şenses; E. Yeldan, İletişim Yay., İstanbul.
Erçel, Kenan (2007), "Terhaneler: Emeğin 'oryantal' halleri", *Birikim*, 217, s. 23-30.
Escobar, A. (1996), "Construction Nature: Elements for a post-structuralist political ecology", *Futures*, 28 (4), s. 325-343.
Esping-Andersen, Gosta, (2000), "A New European Social Model for the 21st Century", *Policy Report for the Portugese Presidency of the European Unio*, http://dcpis.epf.edu/gosta-esping-andersen/
Ethical Corporation (2006), "UN Global Compact: Financial markets the next big targets", ECM, 25, 06, 2006, http://www.unglobalcompact.org/
ETUC (2009a), European Parliament Elections, *Newsletter* http:/www.etuc.org/a/6111manifesto
ETUC (2009b), *Newsletter*, March 1, http://www.etuc.org/publications/
ETUC (2007a), *The Sevile Manifesto*, http://www.etuc.org/publications/
ETUC (2007b), *Overview of Restructuring in Europe*, http:// www.etuc.org
ETUC (2005), *The Case for Europe: Shaping a Strong and Social Europe*, www.etuc.org
Euractive (2008), *Structural Funds,http://www.euroactive*
Eurostat (2008), *Social Protection in the European Union*, http://ec.europe.eu/eurostat
Eurostat (2008), *Key Figures on Europe-2007/2008*, http://ec.europe.eu/eurostat
Eurostat (2005), *Living Conditions in Europe-* 2002-2005, http://ec.europe.eu/eurostat
Evans, Peter (2008), "Is an Alternative Globalization Possible?", *Politics and Society*, 36 (2), s. 271-305
Fabre, Cecile (2003), "Justice and Culture: Rawls, Sen, Nussbaum and O'Neill", *Political Studies Review*, 1, s. 4-17.
Fabre, C. (1998), "Constitutionalising Social Rights", *The Journal of Political Philosophy*, 6 (3), s. 263-284.
Falk, Richard A. (2005), *The Declining World Order* [Dünya Düzeni Nereye?], Çev. Neşenur Domaniç-Nusret Arhan, Metis Yay., İstanbul.
Falk, R. A. (2001), *Yırtıcı Küreselleşme*, Çev. Ali Aksu, Küre Yay., İstanbul.
Falk, R. A.(2000), "The Decline of Citizenship in an Era of Globalization", *Citizenship Studies*, 4 (1), s. 5-17.
Falkner, Gerda (1998), *EU Social Policy in the 1990s-Towards a Corporatist Policy Community*, Routledge.
Ferge, Z. (2001), "Welfare and 'Ill-Fare' Systems", *Globalization and Erupean Welfare States*, (Der.) Sykes, R.; Palier, B.; Prior, P. M., Palgrave, Hampshire.

Ferrera, Alessandro (2003), "Two Notions of Humanity and the Judgment Argument for Human Rights", *Political Theory*, 31 (3), s. 392-420.
Ferrera, Maurizio; Hemerijck, Anton; Rhodes, Martin (2001), "The Future of the European 'Social Model' in the Global Economy", *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 3, s. 163-190.
Ferrera, M.; Hemerijck, A.; Rhodes, M. (2000), "The Future of Social Europe: Recasting Work and Welfare in the New Economy", *Report for the Portuguese Presidency of the European Union*. http://www.wc.europe.eu/
Fine, Ben; Saad-Filho, Alfredo (2006), *Marx'ın Kapitali*, Yordam Kitap, İstanbul.
Fine, Robert (2009), "Cosmopolitanism and Human Rights: Radicalism in a Global Age", *Metaphilosphy*, The Author, 40 (1), s. 8-20.
Fisher, Joscka (2000), "From Confedaracy to Federation: Thoughts on the Finality of European Integration", Speech at the Humbold University in Berlin, 12 Mayıs 2000, *Harvard Jean Monnet Working Paper (Symposium)*, http://www.hls/
Fletcher, Bill (2005), "Globalization Labour and Justice", *The Journal of Labour and Society*, 8, s. 59-69.
Fligstein, Neil; Merand, Frederic (2002), "Globalization or Europeanization? Evidence on the European Economy since 1980", *Acta Sociologica*, 45, s. 7-22.
Fligstein, N. (1998), "Is Globalization the Cause of the Crises of Welfare States?", *Paper for the Annual Meeting of the American Sociological Association*, http:// www.asanet.org
Flora, A. ve Alber, J. (1990), "Modernization, Democratization and the Development of Welfare States in Western Europe", *The Development Of Welfare States in Europe and America*, (Der.) P. Flora; A. J. Heidenheimer, Transaction, Londra.
Foden, D. (1998), "Trade union proposals towards EMU", *Transfer-European Review Of Labour and Research*, (1).
Forsender, Annika (2002), "Immigration and Economy in the Globalization Process: The Case of Finland", *Sitra Report Series-20*, http://www.sitra.fi/
Forst, Rainer, (2001), "The Rule of Reasons: Three Models of Deliberative Democracy", *Ratio Juris*, (4).
Fraser, Nancy (2007), "Identity, Exclusion, and Critique: A Response to Four Critics", *European Journal of Political Theory*, 6 (3), s. 305-338.
Friedman, Milton; Friedman, Rose (1980), *Free To Choose*, Harcourt Brace Jovanovich, New York.
Friedman, Lawrence M. (2002), *The Horigontal Society* [Yatay Toplum], Çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Yay., İstanbul.
Fritzell, Johan; Ritakallio, Veli-Matti (2004), "Societal Shifts and the Changed Patterns of Poverty", *JF&VMRNantespaper doc*; 23/04/2004, s. 1-27.
Fortune, *Fortune 500*, http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2008
Fukayama, F. (tarihsiz), *End of History [Tarihin Sonu mu?*, Rey Yayıncılık, Kayseri].

Fuller, Lisa L. (2005), "Poverty Relief, Global Institutions, and the Problem of Compliance", *Journal of Moral Philosophy*, 2 (3), s. 285- 297.
Gamble, Andrew, (2009),"The Western İdeology", *Government and Opposition*, 44 (1), s. 1-9.
Ganssman, Heiner (2000), "Labor Market Flexibility, Social Protection and Unemployment", *European Societies*, 2 (3), s. 243-269.
Garcia, Frank J. (2007), "Global Justice and the Bretton Woods Institutions", *Journal of International Economic Law,* 10 (3), s. 461-481.
Garret, Geoffrey (1998), "Global Markets and national Policies: Collision Course or Virtuous Circle?", *International Organization*, 52 (4);787-824,http://www.jstor.org/
Gasper, Des (1995), *Markest Forces and Global Development* ["Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?", *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma,* (Der.) Renee Prendergast ve Frances Stewart, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1995, s. 205-235].
Genschel, Philipp (2005), Globalization and the transformation of the tax state", *European Review*, 13 (1), s. 53-71.
Genschel, P. (2004), "Globalization and the welfare state:a retrospective", *Journal of European Public Policy,* 11 (4), s. 613-636.
George, Susan (2008), "Globalisation and War", *Transnational Institute,* March 10, 2008, www.globalpolicy.org/globalization
George, S. (2004), "The Global Justice Movement: Where it Came From;Where We Hope it's Going", *Anthropology of Work Review*, 15 (3-4), s. 1-9.
George Vic; Wilding, Paul (2002), *Globalization and Human Welfare*, Palgrave, Londra.
Gereffi, Grey (2009), "Development Models and Industrial Upgrading in China and Mexico", *European Sociological Review*, 25 (1), s. 37-51.
Gerhards, Jürgen; Lengfeld, Holger (2008), "The growing remit of the EU in climate change policy and citizens' support across the Union", JESP symposium: Climate change and social policy, *Journal of European Social Policy*, 18 (4), s. 325-344.
Geyer, Robert R. (2003), "Globalization, Europenization Complexity, and the Future of Scandinavian Exceptionalism", *Governance: An International Journal of Policy, Administration and Institutions*, 16 (4), s. 559-576.
Ghadge, Ravi R. (2000), "Globalization and the Trade Union Response", *Seminar Workshop: Cultural Globalization*, www.zmk.uni-freiburg.de/
Giddens. Anthony (2002), *Beyond left and Right the Future of Radical Politics* [*Sağ ve Solun Ötesinde Radikal Politikaların Geleceği*, Çev. Müge Sözen-Sabir Yücesoy, Metis Yay., İstanbul].
Giddens, A. (2000), *Runaway World* [*Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, Çev. Osman Akınhay, Alfa Yay., İstanbul].
Giddens, A (1994), *Beyond Left and Right –The Future of Radical Politics*, Polity Press.
Gilpin, R. (2000), *The Challenge of The Global Capitalism*, Princeton University Pres.
Glenn, John (2008), "Globalization's Alternatives: Competing or Complementary Perspectives?", *Government and Opposition*, 43 (1), s. 79-110.

Global Policy (2007), "World Economy and Development", *Global Policy*, http://www.globalpolicy.org/
Global Policy Forum (2004), Global Compact Counter-Summit, Global Policy Forum, http://www.globalpolicyforum.org/
Gorz, Andre (2001), *Misereo du present du possible* [*Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri*, Çev. Nilgün Tutal, Ayrıntı Yay., İstanbul].
Gorz, A. (1986), *Adieux au Porolétariat* [*Elveda Proletarya*, Çev. Hülya Tufan, Afa Yay., İstanbul].
Gosepath, Stefan (2001), "The Global Scope of Justice", *Metaphilosophy*, 32 (1/2) , s. 135-159.
Gough, Ian; Meadowcroft, James; Dryzek, John; Lengfeld, Holger; Markandya, Anil; Ortiz, Ramon (2008), "JESP symposium:Climate change and social policy", *Journal of European Social Policy*, 18 (4), s. 325-344.
Graziano, Paolo (2003), "Europeanization or Globalization?", *Global Social Policy*, 3 (2), s. 173-194.
Grote, J. R. ve Schmitter, P. C. (1999) "The Renaissance of National Corporatism: Unintended side-effect of European Economic and Monetary Union or calculated response to the absence of European Social Policy?" *Transfer-European Review of Labour And Research*, 1-2.
Guan, Xinping (2000), "China's Social Policy: Reform and Development in the Context of Marketization and Globalization", *Social Policy and Administration*, 34 (1),115-130.
Gutman, A.; Thompson, D. (2002), "Deliberative Democracy Beyond Process" *The Journal of Political Philosophy*, 10 (2), s. 153-174.
Habermas, J. (2001), "Why Europe Needs a Constitution", *The Left Review*, 11, Eylül-Ekim.
Hall, P. A.; Soskice, D. (2001), *Varieties of Capitalism*, Oxford University.
Hansen, James E. (2009), *Küresel Isınmanın Kırılma Noktası*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul.
Hardt, Michael; Negri, Antonio (2004), *Multitude War and democracy in the Age of Empire* [*Çokluk-İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, Çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yay., İstanbul].
Hardt, M.; Negri, A. (2003), *A Critique of the State-Form* [Dionysos'un Emeği, Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi], Çev. Ertuğrul Başer, İletişim Yay., İstanbul.
Hardt, M.; Negri, A. (2001), *Empire* [*İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul].
Harris, Paul G. (2008), "Climate Change and Global Citizenship", *Law and Policy*, 30 (4), s. 481-501.
Hart, Johann (2008), "Çinli işçilerin katline herkes ortak", *Radikal-Yorum*, 9 Ağustos 2008
Hart-Landsberg, Martin, (2006), "Neoliberalism: Myths and Reality", *Monthly Review*, 57 (11), Nisan.
Hay, Colin (2006), "What's globalization Got to Do with It? Econmic Interdependence and the Futures of European Welfare States", *Government and Opposition*, The Author, 2006, Journal Compilition.

Hayek, Friedrich A. (1999), *The Road to Serfdom* [*Kölelik Yolu*, Çev. Turan Feyzioğlu-Yıldıray Arsan, Liberte Yay., Ankara].
Hayward, Tim (2006), "Global Justice and Distribution of National Resources", *Political Studies* , 54, s. 349-369.
Hayward, T. (2005), "Thomas Pogge's Global Resources Dividend: A Critique and an Alternative", *Journal of Moral Philosopphy*, 2 (3), s. 317-332.
Heidenreich, M. (2003), "Regional inequalities in the enlarged Europe", *Journal of European Social Policy*, 13 (4).
Heintz, James (2006), "Globalization, economic policy and employment: Poverty and gender implications", *ILO Employment Strategy Papers* , 3.
Held, David (2003), "Global Social Democracy: Toward a New Global Covenant", *Centre for the Study of Global Governance*, http:/www.lse.ac.uk/Depts/global
Held, D. (1995), *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Cambridge Polity.
Held, D. (1990), The Contemporary Polarization of Democratic Theory: The Case for a Third Way", *New Developments in Political Science*, (der.) Adrian Leftwich, Edward Elgar Publishing.
Hertel, Shareen (2006), "Why Bother? Measuring Economic Rights: The Research Agenda", *International Studies Perspectives*, 7, s. 215-230.
Hewitt, Paul S. (2002), "The End of The Postwar Welfare State", *The Washington Quarterly*, 25.02.2002, s. 7-16.
Hinders, Barry (1997), "Antipolitical Motifs in Western Political Discourse", *The End of Politics*, (der.) Andreas Schedler, Macmillan Press, UK.
Hisrt, Paul (2002), "Globalization and the Nation State", SEF Symposum 2002,
Hirst, P. ve Thompson, G. (1996), *Globalization in Question*, Polity Pres, Cambridge.
Hoffmann, Jurgen (2004), *Coordinated continental European market economies under pressure from globalisation. Case study: Germany's "Rhineland capitalism"* Working Paper Series (8), The Canadian Centre for German and European Studies.
Huntington, Samuel P. (2004), *The Clash of Civitizations and the Remaking of World Order* [*Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, 3. Baskı, Çev. Mehmet Turhan; Y. Z. Cem Soydemir, Okuyan-Us, İstanbul].
Huyssen, Andreas, (1993), "Postmodernin Haritasını Yapmak", *Modernite Versus Postmodernite*, (Der.) Mehmet Küçük, Vadi Yay., Ankara.
Hyman, Richard (2005), "Trade Unions and the Politics of the European Social Model", *Economic and Industrial Democracy*, 26 (1), s. 9-40.
ICEM, *Power and Counterpower*, Pluto Pres.
İKV (2000), *Amsterdam Anlaşması*, İKV, İstanbul.
ILO, (2009), *Global Employment Trends*, ILO, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/
ILO (2006), The End of *Child Labour: Within Reach, Report of the Director-General*, http://www.ilo.org/globalthemes/child_labour/

ILO (2006), *Global Employment Trends- Brief*, January, www.ilo,org/public/english/employment/strat/wrest.htm.

İnsel, Ahmet (2007), "İktisat Aklına Sokulan Siyasal Çomak: Vatandaşlık Geliri", *Vatandaşlık Gelirine Doğru*, (Der.) Ayşe Buğra; Çağlar Keyder, İletişim Yay., İstanbul.

International Organization of Employers (2006), *Trade and Labour Standarts*, IOE, http://www.ioe-emp.org

Jeager, Mads Meier; Kvist, Jon (2003), "Pressures on State Welfare in Post-industrial Societies: Is More or Less Beter?", *Social Policy and Administration*, 37 (6), s. 555-572.

Jameson, Fredric (2005), *Kültürel Dönemeç*, Çev. Kemal İnal, Dost Kitabevi, Ankara.

Jameson, F. (1997), *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham.

Jansen, T. (1999), "European Identity and/or the Identity of the European Union", *Reflections on European Identity-European Commission Working Paper*, (Der.), T. Jansen, Brüksel

Jegede, Francis (2001), "Globalisation: The New Order or Disorder? Consequences for Individuals, Nation-States and Society", Paper Presented at the *1.InternationalConference of the Global Studies, Networks and Transformation*, Manchester Metropolitan University, UK, 2-4 Temmuz 2001.

Jepsen, Maria; Pascual, Amparo Serrano (2005), "The European Social Model: an exercise in deconstruction", *Journal of European Social Policy*, 15 (3), s. 231-245.

Jessop, Bob (2002), *The Future of the Capitalist State* [*Kapitalist Devletin Geleceği*, Çev. Ahmet Özcan, Epos Yay., 2009].

Jessop, B. (1999), "The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Functions, Scale, and Modes of Coordination", *Social Policy and Administration*, 33 (4), s. 348-359.

Jones, Charles (2001), *Global Justice-Defending Cosmopolitanism*, Oxford Uni. Press.

Joxe, Alain, (2003), *Kaos İmparatorluğu*, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yay., İstanbul.

Kaldor, Mary (2003), "The ides of global civil society", *International Affairs*, 79 (3), s. 583-593.

Kaldor, Mary; Anheier, Helmut; Glasius, Marlies (2004), "Introduction", *Global Civil Society Year Book*, http//www.Ise.ac.uk/Depts/global/yearbook

Kaldor, Mary; Anheier, Helmut; Glasius, Marlies (2003), "Introduction", *Global Civil Society Year Book*, http//www.Ise.ac.uk/Depts/global/yearbook

Karlsson, Ingmar (1999), "How to Define the European Identity Today and in the Future?", *Reflections on European Identity*, (Der.) T. Jansen, European Commission, Brüksel.

Keane, John, (1998), *Reflections on Violence* [*Şiddetin Uzun Yüzyılı*, Çev. Bülent Peker, Dost Kitabevi, Ankara].

Kell, Georg (2006), "Interview", ECM, 25, 06, 2006, http://www.unglobal-compact.org/

Kellner, Douglas (1999), "Theorizing Globalization Critically", http://www.pseis.ucla.edu

Kellner, D. (1993), "Bazı Meydan Okumalar ve Sorunlar", *Modernite Versus Postmodernite,* (Der.) Mehmet Küçük, Vadi Yay., Ankara.

Kersenberg, Kees Van (2003), "Welfare State Reform and Political Allegiance", *The European Legacy*, 8 (5), s. 559-571.

Kersenberg, K. V. (2000), "Political allegiance and European integration", *European Journal of Political Research,* **37**, s. 1–17.

Khor, Martin (2009), "Reality Behind the Hype of the G20 Summit", *South Centre*, www.southcentre.org/

Ki-Moon, Ban (2007), "Going Global for Good", *Washington Times*, July 9, www.globalpolicy.org/

Klein, R. (1993), "O Goffe's tale", *Welfare State in Europe*, (Der.) C. Jones, Routledge.

King, Desmond S.; Waldron Jeremy, (1988), "Citizenship, Social Citizenship and the Defence of Welfare Provision", *British Journal of Political Science*, 18 (4), 415-443.

Koray, Meryem; Çelik, Aziz (2007), *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog*, Belediye-İş Yayını, Ankara.

Koray, M. (2005), *Avrupa Toplum Modeli*, İmge Kitabevi, Ankara.

Koray, M (2001), "Gerçeklerin 'stilize' edildiği bir dünyada 'ötekileşen' yoksulluk", *Toplum ve Bilim*, Yaz (89), s. 218-241.

Korpi, W. (2003), "Welfare State in Regress in Western Europe Politics", *Annual Review of Sociology*, 29.

Korpi, W.; Palme, J. (2003), "New Politics and Class Politics in the Context of Austerity and Globaliziton: Welfare State Regress in 18 Countries 1975-95", *American Political Science Review,* 97 (3).

Korten, David C. (2005), "Paranın Ekolojisi", *Üç Ekoloji*, 4, s. 15-23.

Köse, Ahmet Haşim; Öncü, Ahmet (2003), "İktisadın Piyasası, Kapitalizmin Ekonomisi", *İktisat Üzerine Yazılar I-Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar,* (Der.) A. H.Köse; F. Şenses; E. Yeldan, İletişim Yay. İstanbul.

Krugman, Paul (2009), *The Conscience of a Liberal* [*Bir Liberalin Vicdanı*, Çev. Neşenur Domaniç, Literatür, İstanbul].

Kumar, Tila (2000), "Politics of Globalism: A Hegemonic Discourse on Nation, Community and Humanity", *LEC- Seminar Workshop on the "The Limits of Cultural Globalization,* http://www.zmk-uni-freiburg.de/

Kvist, Jon (2004), "Does EU enlargement start a race to the bottom? Strategic interaction among EU member states in social policy", *Journal of Eureopean Social Policy*, 14 (3), s. 301-318.

Kuper, Andrew (2000), "Rawlsian Global Justice. Beyond the Law of Peoples to a Cosmopolitan Law of Persons", *Political Theory*, 28 (5), s. 640-674.

Kurasawa, Fuyuki, (2009), "Global Justice as Ethico-Political Labour and Enactment of Critical Cosmopolitanism", *Rethinking Marxism*, 21 (1), s. 85-102.

Kunz, J. (2002), *Labour Mobility and EU Enlargement*, ETUI.

Latouche, Serge (1993), *L'occidentalisation du Monde Essaisurla Signification, la Portee et les Limites de L'Uniformisation Planetaire* [*Dünyanın Batılılaşması Gezegenimizin Bir Örnekleşmesinin Anlamı, Önemi ve Sınırları Üstüne Bir Deneme*, Çev. Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yay. İstanbul].

Laurent, Eloi (2000), "Globalization: End of the Beginning-Or Beginning of the End?", *Globalist*, (Eylül), www.globalpolicy.org/globalization/

Leibfried, Stephan (2000), "National Welfare States, European Integration and Globalization: A Perspective for the Next Century", *Social Policy and Administration*, 34 (1), s. 44-63.

Leibfried S.; Pierson, P. (2000), "Social Policy", *Policy-Making in the European Union*, (Der.) H.Wallace; W. Wallace, Oxford University Press, NewYork.

Leisering, Lutz (2003), "Nation State and Welfare State: An Intellectual and Political History", *Journal of European Social Policy*, 13 (2), s. 175-185.

Lendvai, Noami (2004), The Weakist Link? EU Accession and enlargement: dialoguing EU and post-communist social policy", *Journal of European Social Policy*, 14 (3).

Lewis, Sarah (2003), "Are democracy and Capitalism Incompatible?" *Student Economic Review*, 17, s. 41-48.

Li, Shi; Zhao, Renwei (2007), "Changes in the Distribution of Wealth in China, 1995-2002", *Research Paper No 2007/03*, United Nations University, http://www.unu-wider.edu/

Lister, Ruth (2003), "Investing in the Citizen-workers of the Future: Transformations in Citizenship and the State under New Labour", *Social Policy and Administration*, 37 (5), s. 427-443.

Lodovici, Manuela Samek (2003), "The Dynamics of Labour Market Reform in European Countries", *Why Deregulate Labour Markets*?, (Der.) Gosta Esping–Andersen; Marino Regini, Oxford Uni. Pres.

Londra Summit (2009), *Global Plan for Recovery and Reform*, 02/04/2009 http://www.londonsummit.gov.uk/resources/en/news/15766232/communique-020409

Lordoğlu, Kuvvet (2007), "Türkiye'deki Çalışma Hayatının Bir Parçası Olarak Yabancı Çalışanlar", *Çalışma ve Toplum*, 3, s. 11-28.

Madra, Ömer (2007), *Küresel Isınma ve İklim Krizi*, (*Söyleşi: Ümit Şahin*), Agora Kitaplığı, İstanbul.

Madra, Yahya M. (2007), "İktisadın emeğinden emeğin siyasi iktisadına", *Birikim*, 217, s. 10-22.

Magdoff, Harry, (2005), *Imperialism Without Colonies* [*Sömürgesiz Emperyalizm*, Çev. Çiğdem Çidamlı, Devin Yay., İstanbul].

Mandel, Ernest (1993), "Fazla Üretim", *Liberalizm, Refah Devleti, Eleştiriler*, (Der.) Kemali Saybaşılı, Bağlam Yayıncılık, Ankara.

Marcuse, Peter (2000), "The Language of Globalization", *Monthly Review*, 52 (3).

Marshall, T. H. (1965), *Class, Citizenship and Social Development*, Anchor Boks, New York.

Martens, Jens (2005), "A Question of Political Will", *Briefing Papers-Dialogue on Globalization*, FES, http://fes.de.globalization

Marx, Karl (1976), "Ücretli Emek ve Sermaye", *Seçme Yapıtlar*, K. Marx; F. Engels, Çev. M. Ardos; S. Belli; A. Kardam; K. Somer, Sol Yay., Ankara.
Mbonda, Ernest-Marie, (2004), "Poverty as a Violation of Human Rights: Towards a Right Non-poverty", *UNESCO 2004*, Blackwell Publishing, Oxford, 277-288.
McGovern, Patrick; Smeaton, Deborah; Hill, Stephen (2004), "Bad Jobs in Britain", *Work and Occupation*,31 (2);225-249.
McGrew, Anthony (2002), "Between Two Worlds: Europe in A Globalizing Era", *Government and Oppostion*, (Summer), 37 (3), s. 343-358.
Meadowcroft, James (2008), "From welfare state to environmental state?", "JESP Symposium:Climate change and social policy", *Journal of European Social Policy*, 18 (4), s. 325-344.
Merkel, Wolfgang (tarihsiz) "Social Justice and the Three Worlds of Welfare Capitalism", *DFG-Forschungsproject*, http://www.dritte-wege.uni.hd.de
Menendez, J. A. (2000), "Another View of the Democratic Deficit over No Taxation without Represantation", *Harvard Jean Monnet Working Paper (Symposium)*, Cambridge.
MESS (2001), *Yenilenen Ekonomi-Dinamik bir Avrupa için iş yaklaşımları*, MESS, İstanbul.
Miller, David (2008), "National responsibility and global justice", *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 11 (4), s. 383-399.
Minc, Alain, (1995), *Le Nouveavu Moyen Age* [*Yeni Ortaçağ*, Çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, İmge Kitabevi, Ankara].
Mitchell, Jeremy (1992), "The Nature and Government odf the Global Economy", *Global Politics*, (Der.) Anthony G. McGrew; Paul G. Lewis, Etal, Polity Press.
Mishra Ramesh (2005), "Social rights as human rights; globalizing social protection", *International Social Work*, 48 (1), s. 9-20.
Mishra, R. (2001), "Alternatives to Neoliberalism: Change and choice in welfare globalization", http://www.richis.org/healh/2001/sp091340.pfd.
Mishra, R. (1998), "Beyond the Nation State: Social Policy in an Age of Globalization", *Social Policy and Administration*, 32 (5).
Montero, Dario (2007), "Scarcity Amid Abundance", *Inter Pres Service*, October 16, www.globalpolicy.org/
Moore, Mike (2003), *Sınırların Olmadığı Dünya*, CSA Yayın Ajansı, İstanbul.
Morgan, Jamie (2006), "Interview with Michael Hardt", *Theory, Culture, Society*, 23 (5), s. 93-113.
Morse, Stephen (2008), "Post-Sustainable Development", *Sustainable Development*, 16, s. 341-352.
Martens, Jens (2005), "The Development Agenda after the 2005 Millenium + 5 Summit", *FES Briefing Paper November 2005*; http.//www.fes.de/globalization.
Mosel, Leah; Sarkar, Urmila (2009), "Impacts of the Global financial and Economic Crisis on chilad labour and youth Employment", *ILO Global Job Crisis Observatory*, http://www.ilo.org/public/ english/support/lib/
Mouffe, Chantal (1993a), *The Return of the Political*, Verso, Londra.

Mouffe, Chantal, (1993b), "Radikal Demokrasi: Modern mi, Postmodern mi?", *Modernite Versus Postmodernite*, (Der.) Mehmet Küçük, Vadi Yay., Ankara.
Nagel, Thomas (2005), "The Problem of Global Justice", *Philosphy and Public Affairs*, 33 (2), 113-147.
Naude, Wim (2009), "The Global Economic Crisis after One Year: Is a New Pradigm for Recovery in Developing Countries Emerging?", *United Nations University Policy Brief*, (2), www.unu.edu/
Navarro, Vincent (2006), "The Worldwide Class Struggle", *Monthly Review*, 58 (4), http:/monthlyreview.org/0906navarro.
Navarro, Vicente; Schmitt, John; Astudillo, Javier (2004), "Is globalization undermining the welfare state?", *Cambridge Journal of Economics*, 28 (1), s. 138-152.
Noel, Alain (2006), "The New Global Politics of Poverty", *Global Social Policy*, 6 (3), s. 304-333.
Nussbaum, Martha (2004), "Beyond the Social Contract: Capabilities and Global Justice", *Oxford Development Studies*, 32 (1), s. 3-18.
Nussbaum, Martha (2003), "Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice", *Feminist Economics*, 9, s. 33-59.
Nussbaum, Martha (2002), "Capabilities and Social Justice", *International Studies Review, 4 (2)*; 123-135.
Ocampo, Jose Antonio (2006), "Market, Social Cohesion, and Democracy", *DESA Working Paper 9*, http://www.un.org/esa/desa/papers/
OECD, (2008), *Are we growing unequal?* http://www.oecd.org/els/social/inequality
OECD (2006), *Employment Outlook-Boosting Jobs and Incomes*, OECD, http://www.oecd.org/els/employment/
Offe, Claus (2003), "The European Model of 'Social' Capitalism: Can it Survive European Integration?", *The Journal of Political Philosophy*, 11 (4), s. 437-469.
Ohmae, K. (1990), *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*, Fontana, Londra.
Olofsson, G. (1999), "Embeddedness and Integration", *Capitalism and Social Cohesion*, (Der.) I. Gough; G. Olofsson, Palgrave, Macmillan, Londra.
Oktay, Ahmet (2002), *Türkiye'de Popüler Kültür*, Everest Yay., İstanbul.
O'Nelly, Onora (2001), "Agents of Justice", *Metaphilosophy*, 32 (1/2), s. 180-195.
O'Neill, Shane, Walsh, Caroline (2009), "Recognition and Redistribution in Theories of Justice Beyond the State", *European Journal of Political Theory*, 8 (123), s. 123-135.
O'Reilly, Anne (1993), "Child prostitution: The next push for human rights", *Human Rights*, 20 (3).
Oskay, Ünsal; Çelebi, Melis (2004), *Peki, Konuşalım!*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.
Önder, İzzettin (2003), "Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye'de Devletin Yeri ve İşlevi", *İktisat Üzerine Yazılar 1-Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar* (Der.) A. H. Köse; F. Şenses; E. Yeldan, İletişim Yay., İstanbul.

Özgün, Aras (2007), "Kılçıksız emek, yağsız sermaye: Gayri maddi emek tartışması", *Birikim* 217, s. 31-45.

Panitch, Leo (2000), "Globalisation and the State", http://aid.org.za/archieves/gl-and-satate.html.

Palier, Bruno (2004), "The Europeanistion of welfare Reforms", *Paper presented at Cost Conference*, 20-22 May 2004, http://palissy.humana.univ-nantes.fr/msh/costa15/

Palier, Bruno; Sykes, Robert (2001), "Challenges and Change: Issues and Perspectives in the Analysis of Globalization and the European Welfare States", *Globalization and Erupean Welfare States*, (Der.), Sykes, R.; Palier, B.; Prior, P. M., Palgrave, Hampshire.

Pateman, C. (2004), "Democratizing Citizenship: Some Advantages of Basic Income", *Politics and Society*, 32, s. 89-105.

Patomaki, Heikki (2006), "Global Justice: A Democratic Perspective", *Globalizations*, 3 (2), s. 99-120

Patomaki, H. (2001), *Democratising Globalisation, The Leverage of the Tobin Tax*, Zed Book, Londra.

Patten, Alan (2005), "Should We Stop Thinking about Poverty in Terms of Helping the Poor?", *Ethics and International Affairs*, 19 (1), s. 19-27.

Pauly, Louis (1997), "Market Versus Politics: On Globalization Language and Legitimacy", *The End of Politics*, (Der.) Andreas Schedler, Macmillan Press, UK.

Pennings, Paul (1999), "European Social Democracy Between Planning and Market: A Comparative Exploration of Trends and Variations", *Journal of European Public Policy*, 6 (5): 743-756.

PES (2004), "Europe 2004-Changing the Future", *Political Decleration High Level Policy Group on Globalisation*, Party of European Socialists, http://www.pes.org/

Petersmann, E. U. (2003), "Time for a United Nations 'Global Compact" For Integrating Human Rights into; http://www.ejil.org/journal/Vol13/No3/art1.html.

Petrella, R. (1996), "Globalization and internationalization. The dynamics of emerging world order" *State Against Markets: The Limits of Globalization*, der. R. Boyer ve D. Drache, Londra; Routledge.

Petras, James (2000), "The Process of Globaliztion-The Role of the State and Multinational Corporations", http://aidc.org.za/archieves/petras.html, 08.03.2000.

Petras, James, (2003), *Küreselleşme ve İmparatorluk*, Çev. Saim Özen, Cosmopolitik Kitaplığı, İstanbul.

Pierson, Paul (2000), "Three Worlds of Welfare State Resarch", *Comparative Political Studies*, 33 (6-7).

Pierson, P. (1996), "The new politics of the welfare state" *World Politics*, 48 (2), 1996- 143-179; file://D:/b/archieve/listesecond entry/04.html, 20.12.2004.

Pierson, P.; Liebfried, S. (1996), "Welfare state limits to globalization", *Politics and Society*, 26 (4).

Pieterse, Jan Nederven (1999), "Europe, Travelling Light: Europeanization and Globalization", *The European Legacy,* Cilt 4, (3).
Polanyi, K. (2000), *The Great Transformaion* [*Büyük Dönüşüm*, Çev. Ayşe Buğra, İletişim Yay., İstanbul].
Pogge, Thomas W. (2006), *World Poverty And Human Lights Cosmopalitan Responsibilities And Reforms* [*Küresel Yoksulluk ve İnsan Hakları*, Çev. Güneş Kömürcüler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.].
Pogge, Thomas W. (2005)," World Poverty and Human Rights", *Ethics and International Affairs*, 19 (1), s. 1-7.
Pogge, Thomas W. (2002), "Moral Universalism and Global Economic Justice", *Politics, Philosophy and Economics,* 1 (1), s. 29-58.
Pratt, Nicola (2004), "Biringing politics back in: Examining the link berween globalization and democratization", *Review of International Political Economy*, 11 (2), s. 311-336.
Prodi, Romano (2000), 2000-2005: Shaping the New Europe, http://europa.eu.int/rapid/start/c...=gt&doc=SPEECH/00/41(0)
Radice, Hugo (2001), "Globalization, labour and socialist renewal", *Capital and Class*, 75, s. 113-127, http://proquest.umi.com/pqdweb?
Rahmene, Majid (2007), "Yoksulluk", *Üç Ekoloji*, 6, s. 15-33.
Rasmussen, Poul Nyrup (2003), *Europe and the New Global Order*, A Report for the Party of European Socialists, http:www.pes.org
Rawls, John (2003), *Halkların Yasası ve 'Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması'*, Çev. Gül Evrin, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
Rawls, J. (2001), *Collected Papers*, (Der.) Samuel Freeman, Harvard University Press.
Regini, Marino (2003), "Work and labour in global economies: the case of Western Europe", *Socio-Economic Review*, 1, 2, s. 165-184.
Reidy, David A. (2004), "Rawls on International Justice. A Defense", *Political Theory*, 32 (3), s. 291-319.
Rhodes, M. (2003), "The enlargement crisis of the European Union", *Journal of European Social Policy*, 13 (1).
Rhodes, M. (1996) "Globalization And West European Welfare States: A Critical Review Of Recent Debates", *Journal Of European Social Policy*, 6 (4).
Risse, Mathias (2005), "Do We Owe Global Poor; Assistance or Rectification?", *Ethics and International Affairs*, 19 (1), s. 9-18.
Ritzer, George (2005), "Söyleşi-Hiçbir Şeyin Küreselleştiği Dünya-Tüketim Toplumu", *Üç Ekoloji,* 6, s. 24-34.
Ritzer, George (1998), *The McDonaldization of Society An Investigaiton info the Changing Character of Corctemporory Social Life* [*Toplumun McDonaldlaştırılması Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Şen Süer Kaya, Ayrıntı Yay., İstanbul].
Robertson, Ronald (1992), *Globalization-Social Theory and Global Culture*, Sage Publications.
Robeyns, Ingrid (2005), "Assesing Global Poverty and Inequality: Income, Resources and Capabilities" *Metaphilosophy,* 36 (1/2) , s. 30-49.
Robinson, Fiona (2003), "NGOs and the advancement of Economic and Social

Rights: Philosophical and Practical Controversies", *International Relations*, 17 (1), s. 79-96.

Rodrik, D. (2000), *The Neva Economy and Developing Countries: Making Openness Work [Yeni Küreselleşen Ekonomi ve Gelişmekte Olan Ülkeler Dışa Açılma Nasıl Gerçekleştirilmeli?*, Çev. Sultan Gül, Sabah Kitapları, İstanbul, 2000].

Rodriquez-Garavito, Cesar A. (2005), "Global Governance and Labour Rights: Codes of Conduct and Anti-Sweatshop Struggles in Global Apparel Factories in Mexico and Guatemala", *Politics and Society*, 33 (2), s. 203-233.

Roebroeck, Joop M. (1993), "İmages of the Future: The Basic Income Challenge", *Policy Studies Review*, 12: 1/2.

Rorty, Richard, (1993), Habermas, Lytord ve Postmodemiite", *Modernite Versus Postmodernite*, (Der.). Mehmet Küçük, Vadi Yay., Ankara.

Rosales, Jon (2008), "Economic Growth, Climate Change, Biodiversity Loss: Distributive Justice for the Global North and South", *Conservation Biology*, 22 (6), s. 1409-1417.

Rosanvallon, Pierre, *Civil Society and the State New European Perspectives* "Toplumsal Görünürlüğün Çöküşü", *Sivil Toplum ve Devlet*, (Der.) John Keane, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993.

Rosamond, Ben (2002), "Globalisation and European Union", *National Europe Centre Paper No. 12* , Paper presented to conference on The European Union in International Affairs, Australian National University, 3-4 July, s. 1-11.

Rothstein, B o (2001), "The Universal welfare state as a social dilemma", *Rationality and Society*, 13 (2), s. 213-233.

Ryan, Michael (1993), "Postmodern Siyaset", *Modernite Versus Postmodernite*, (Der.) Mehmet Küçük, Vadi Yay., Ankara.

Said, Edward W. (1998), *Culture and Imperialism* [*Kültür ve Emperyalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Hil Yayın, İstanbul].

Sane, Pierre (2004), "Poverty, the next frontier in the struggle for human rights", *UNESCO 2004*, Blackwell Publishing, Oxford, s. 271-275.

Santos, Boaventura de Sousa (2008), "The World Social Forum and the Global Left", *Politics and Society*, 36 (2), s. 247-270.

Santos, Boaventura de Sousa (2005/2006), "The World Social Forum-Introduction", *Global Civil Society Year Book*, http//www.lse.ac.uk/Depts/global/yearbook

Savran, Sungur (2008), *Kod Adı Küreselleşme-21. Yüzyılda Emperyalizm*, Yordam Kitap, İstanbul.

Satz, Debra (2005), "What do We Owe the Global Poor?", *Ethics and International Affairs*, 19 (1), s. 47-54.

Scharpf, Fritz W. (2002), "The European Social Model: Coping with the Challenges of Diversity", *Journal of Common Market Studies*, 40 (4), s. 645-670.

Scharpf, F. W. (1997), "Economic Integration, Democracy and the Welfare State", *Journal of European Public Policy*, 4 (1), 18-36.

Schedler, Andreas (1997), "Introduction: Antipolitics-Closing and Colonizing

The Public Sphere", *The End of Politics,* (Der.) Andreas Schedler. Macmillan Press, UK.
Schneider, Heinrich (1999), "The Dimensions of the Historical and Cultuıral Core of a European Identity", *Reflections on European Identity,* (Der.) T. Jansen, European Commission, Brüksel.
Seidman, Gay. W. (2004), "Deflated Citizenship: Labour Rigths in a Global Era", *Paper presented at the Amerixcan Association Meeting,* Chicago, August.
Sen, Amarty (2004a), *Development as Freedom* [*Özgürlükle Kalkınma*, Çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yay., İstanbul].
Sen, Amartya (2004b), "Elements of a Theory of Human Rights", *Philosophy and Public Affairs,* 32 (4), s. 315-356.
Sen, Amartya (1987), *On Ethics and Economics*, The Royel Lectures, Blackwell, Oxford.
Senneth, Richard (2009), *The Culture of the New Capitalism*, [*Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Ayrıntı Yay., İstanbul].
Shah, Anup (2009), "Clinmate Change and Global Warming", *Global Isuues*, http://www.globalisues.org/article/
Shaw, Martin (2000), *Theory of the Global State*, Cambridge University Pres.
Shue, Henry (2002), "Rawls and the outlaws", *Politics, Economics, Philosophy*, 1, s. 307-323.
Shutt, H. (2003), *Yeni Bir Demokrasi, İflas Etmiş Dünya Düzenine Alternatifler,* Çev. Mahmut Tekçe; Bilge Gürsu Nomer, Kitap Yayinevi, İstanbul.
Sima, Bruno; Paulus, Andreas L. (2003), "The 'International Conmmunity' Facing the Challenge of Globalization", *European Journal of International Law*, 9 (2).
Smith, Michael (1992), "Modernization, Globalization and the Nation-State", *Global Politics*, (Der.) Anthony G. McGrew; Paul G. Lewis, Etal, Polity Press.
Social Watch (2009), *Submission by Social Watch to Stiglitz Commission on Reforms to the Global Economic and Financial System*, http://www.socialwatch.org/en/noticias/
Social Watch (2007), *Social Watch Report 2007-in dignity and rights*, http:// www.socialwatch.org/en/
Sohn-Rethel, Alfred (2007), Zihin emeği ve kol emeği Materyalist bir kuram çabası", *Birikim*, 217, s. 65-78.
Spet, James Gustave (1998,) "Poverty: A Denial of Human Rights", *Journal of International Affairs*, 52 (1).
Standing, Guy (2007), "Temel Gelir: Küreselleşen Bir Dünyada Yoksullukla Bir Mücadele Yöntemi", *Vatandaşlık Gelirine Doğru*, (Der.) Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, İletişim Yay., İstanbul.
Stares, Sally (2009), "Global Poverty Statistics and Civil Society", *Global Civil Society Year Book*, http//www.lse.ac.uk/Depts/global/yearbook
Starke, Peter (2006), "The Politics of Welfare State Retrenchment; A Literatur Review", *Social Policy and Administration*, 40 (1), 104-120.

St. Claire, Asuncion Lera (2006), "Global Poverty: Development Ethics Meets Global Justice", *Globalizations*, 3 (2);139-157.
Stevenson, Torben (2002), "Globalization: Marketization and Power", *Scandanivian Political Studies*, 25 (3).
Stiglitz, Joseph (2009), "Report", *The Commission of Experts of the President of the UN General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System*, http://www.un.org/ga/president/63/commission/i_remarks.pdf
Stiglitz, J. (2003), Globalization And Its Discontents "Globaliztion and the economic Role of the state in the new millenium", *Industrial and Corporate Change*, 12 (1), s. 3-26.
Stiglitz J. (2002), *Globalization And Its Discontents* [*Küreselleşme-Büyük Hayal Kırıklığı*, Çev. Arzu Taşçıoğlu-Deniz Vural, Plan B, İstanbul].
Strange, Susan, (1994), *States and Markets*, 2. Baskı, Pinter Publishers, Londra.
Sweezy, P. (2004), "Finans kapitalin yükselişiyle güç odağı yer değiştirdi", *İktisat Dergisi*, S.451
Szalai, J. (2003), "Whose claim and whose risk?", *Journal of European Social Policy*, 13 (1).
Şenses, Fikret (2001), *Küreselleşmenin Öteki Yüzü*, İletişim Yay., İstanbul.
Tasioulas, John (2005), "Global Justice Without End?", *Metaphilosopy*, 36 (1/2), s. 3-29
Taylor-Gooby, Peter (2004), "Open Markets and Welfare Values", *European Societies*, 6 (1), 29-48.
Tinnevelt, Ronald; de Shutter, Helder (2008), "Global justice as justice for a world of largely independent nations? From dualism to a multi-level ethical position", *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 11 (4), s. 519-538.
TİSK, (1992), *100 Soruda Maastricht Anlaşması*, TİSK, Ankara.
Tobin, J. (1978), "A Proposal for Monetary Reform", *The Eastern Economic Journal*, (4).
Toffler, Alvin (1992), *Powershift* [*Yeni Güçler, Yeni Şoklar*, Çev. Belkıs Çorakçı, Altın Kitaplar, İstanbul].
Tomka, Bela (2003), "Western European welfare states in the 20th century: convergences and divergences in a long-run perspective", *International Journal of Social Welfare*, 12, s. 249-260.
Tormey, Simon (2001), "Post-Marxism, Democracy and the Future of Radical Politics", *Democracy and Nature*, 7 (1), s. 119-134.
Toscano, Alberto (2007), "Vital Strategies: Maurizio Lazzarato and the Metaphysics of Contemporary Capitalism", *Theory, Culture and Society*, 24 (6), s. 71-91.
Toth, A.; Langewiesche, R. (2000), "Introduction: Challenges of transition and preparations for EU accession", *Transfer-European Review of Labour And Research*, 6 (3).
Touraine, Alaine (2000); *Pourrons Nous Vivre Ensemble? Eqaux et Differentes*, [*Birlikte Yaşayabilecek miyiz? Eşitsizliklerimiz ve Farklılıklarımızla*, Çev. Olcay Kunal, YKY, İstanbul].

Twiss, Sumner B. (2004), "History, Human Rights and Globalization", *Journal of Religious Ethics*, 32 (1), s. 39-70.
UN (2004), *Global Compact Counter-Summit*; http://www.globalpolicy.org/
UN (2003), *Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development*, http://www.un.org/esa/ffd
UN (2002), "Proposal to establish a world fund for poverty eradication", *Report of the Secretary- General*, http://un.org/poverty/docs/
UNDP (2009a), *Human Development Report- 2009*, http:/hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/
UNDP (2009b), *Living Up to Commitments- UNDP Annual Report*, htpp://hdr.undp.org/annualreports/
UNGC (2005), *Global Compact's Next Phase*, http://www.unglobalcompact.org/
UNDP (2005) *Human Development Report-2005*, htpp://hdr.undp.org/en/reports/global
Van den Anker, Christien (2005), "Cosmopolitan Justice and the Globalization of Capitalism: The UNDP and ILO Proposals", *Globalizations*, 2 (2), s. 254-270.
Van der Veen, Robert J. (1998), "Real Freedom versus Reciprocity: Competing Views on the Juistice of Unconditional Basic Income", *Political Studies*, XLWI, 140-163.
Van Hooft, Stan (2008), "Cosmopolitanism, Identitiy and Recognition", *The International Journal of Humanities*, 6 (6), s. 121-127.
Van Parijs, Philippe (2004), "Basic Income: A Simple and Powerful Idea for the Twenty-First Century", *Politics and Society*, 32, s. 7-39..
Parijs, P.(1996), "Justice and Democracy:Are They Incompatible?", *The Journal of Political Philosophy*, 4 (2);101-117.
Vaughan-Whitehead, Daniel C. (2003), *EU Enlargement versus Socual Europe?*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
Veit-Wilson, John (2000), "States of Welfare; A Conceptual Challenge", *Social Policy and Administration*, 34 (9), s. 1-25.
Viser, Jelle (2000), "From Kenynesianism to the Third Way: Labour Relations and Social Policy in Postwar Western Europe", *Economic and Industrial Democracy*, 21, s. 421-456.
Vobruba, Georg (2003), "Debate on the Enlargement of the European Union", *Journal of European Social Policy*, 13 (1).
Vosko, Leah F. (2002), "Decent Work: The Shifting Role of the ILO and the Struggle for Global Social Justice", *Global Social Policy*, 2 (1), s. 19-46.
Wahl, Asbjorn (2002), "European labor: Social dialogue, social pacts, or a social Europe?", *Monthly Review*, (June);1-8, http://monthlyreview.org
Wagner, Antonin (2004), "Redefining citizenship for the 21st century: from the National Welfare State to the UN Global Compact", *International Journal of Social Welfare*, 13, s. 278-286
Wallach, Lori; Sforza, Michelle (2002), *DTÖ: Kimin Örgütü*, Metis Yay., İstanbul

Wallace, Helene (2000), "Analysing and Explaining Policies", *Policy-Making in the European Union*, (Der.) H. Wallace; W. Wallace, Oxford University Press.

Wallerstein, Immanuel (2003), *The End of the World os We Know it, Social Science for the Twenty-First Century* [*Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay.. İstanbul].

Wallerstein, Immanuel (2002), "New Revolts Against the System", *New Left Review*, 18, (November-December), http://www.newleftreview.org/

Wallerstein, I. (1998), *After Liberalizm* [*Liberalizmden Sonra*, Çev. Erol Öz, Metis Yay. İstanbul].

Wallerstein, I. (1992), *Historical Catitalism*, [*Tarihsel Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yay. İstanbul].

Webster, Edward (2003), "Recasting Labour Studies in the Twenty-First Century", *Labour Studies Journal*, 33 (3), s. 249-259.

Wells, Don (2007), "Too Weak for the Job", *Global Social Policy*, 7 (1), s. 51-74.

Went, Robert (2003), "Globalization: Can Europe Make a Difference?", *Paper for the EAEPE Conference*, 7-10 Nov. Maastricht.

White, Stuart (2006), "Reconsidering the Exploitation Objection to Basic Income", *Basic Income Studies*, 1 (1), s. 1-17.

Whitaker, Chico (2005/2006) "The World Social Forum-Introduction", *Global Civil Society Year Book*, http//www.lse.ac.uk/Depts/global/yearbook

Wichterich, Christa (2003), *Küreselleş(tiril)en Kadın*, Çev. Tunç Tayanç-Füsun Tayanç, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Widerquist, Karl (2006), "Who Exploits Who?", *Political Studies*, 54, s. 444-464.

Williams, Raymond (1989), *Towrards 2000* [*İkibine Doğru*, Çev. Esen Tarım, Ayrıntı Yay., İstanbul].

Wincott, Daniel (2001), "Reassessing the Social Foundations of Welfare (State) Regimes", *New Political Economy*, 6 (3), s. 409-425.

Wispelaere, Jurgen de; Stirton, Lindsay (2004), "The Many faces of Universal Basic Income", *The Political Quarterly*, s. 266-273.

Wivel, A (2004), "The Power Politics of Peace: Exploring the Link Between Globalization and European Integration from a Realist Perspective", *Journal of the Nordic International*, Vol 39 (1).

Wood, Adrian (1998), "Globalisation and the Rise in Labour Market Inequalities", *The Economic Journal*, 108, s. 1468-1482).

Wood, Ellen Meiksins (2006), *The Retreat From Class*, [*Sınıftan Kaçış-Yeni 'Hakiki' Sosyalizm*, Çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, İstanbul].

Wood, E. M. (2003), *Democracy Against Capitalism: Renevsing Historical Materialzm*, [*Kapitalizm Demokrasiye Karşı, Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumu*, Çev. Şahin Artan, İletişim, İstanbul].

World Bank (2009a), *Global Economic Prospects: Commodities at the Crossroads*, WB, http://web.worldbank.org/WEBSITE/

WB (2009b), *Migration and Development Brief*, http://siteresources.worldbank.org/INTGEP2009/

WB (2006), *Global Economic Prospects: Economic Implications of Remittances and Migration*, World Bank, www.econ.worldbank.org/external/

WB (2006), *World Development Report- Equity and Development*, The World Bank, Oxford University Press.

WB (2000), *World Development Report 1999/2000*, Oxford University Press.

World Trade Organization (1996), "Trade and Labour Standarts", *Press Relief*, http://www.wto.org

Yeates, N. (2002), "Globalization and Social Policy", *Global Social Policy*, 2 (1).

Yeldan, E. (2003), "Neoliberalizmin ideolojik bir söylemi olarak küreselleşme", *İktisat Üzerine Yazılar 1-Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, (Der.) A. H. Köse; F. Şenses; E. Yeldan, İletişim Yay. İstanbul.

Ylanko, Maaria (2002), "The Two Faces of Globalization: Migration and globalization of cultures", *Immigration and Economy in the Globalization Process-The Case of Finland*, (Der.) Annikla Forsender, Sitra Report Series 20, http://www.sitra.fi/

Zoellick, Robert (2009), "59 milyon kişi işsiz kalacak, 30 bin bebek ölecek", *Radikal-IMF-WB Toplantıları*, 7 Ekim 2009.

A
adalet-adaletsizlik 8, 26, 91, 93, 97, 98, 113, 119, 120, 121, 124, 128, 130, 131, 141, 142, 148, 152, 162, 169, 170, 179, 191, 198, 220, 226, 254, 275, 345, 349, 354, 371, 372, 380, 382, 385, 387, 388, 392, 396, 397, 399, 400, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 411, 413, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 429, 430, 434, 435, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 450, 458, 461, 463, 464, 468, 471, 472
Afrika 9, 53, 62, 77, 138, 145, 285, 286, 291, 293, 294, 296, 357, 362, 363, 364
aile-alilevi 76, 109, 139, 209, 219, 222, 223, 224, 226, 275, 291, 292, 293, 294, 299, 312, 335, 340, 343, 357, 358, 359, 368, 436
akılcı-akılcılık 17, 66, 114, 186, 257, 317, 335, 441, 442
alacak-alacaklı 10, 46, 102, 124, 133, 137, 139, 141, 152, 155, 171, 205, 226, 269, 292, 295, 320, 327, 379, 410, 430, 452, 473
Amerika (ABD) 9, 14, 30, 31, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 53, 57, 60, 66, 86, 107, 124, 139, 163, 182, 183, 187, 212, 260, 265, 266, 275, 281, 282, 283, 285, 288, 294, 295, 296, 311, 312, 343, 359, 361, 362, 366, 376, 462, 465
Amnesty International 142, 322, 399
anarşi-anarşist 98
antagonist 341, 468
antidemokratik 85, 135, 141, 305, 466
Arango, Rudolfo 394, 395, 396, 477
Arjantin 51, 152, 156, 405
artıdeğer 280, 337, 339, 340
asgari ücret 261, 286
Asya 9, 45, 46, 47, 55, 86, 107, 187, 265, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 291, 292, 294, 296, 302, 320, 324, 357, 362, 363
Avrupa 1, 14, 17, 30, 32, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 51, 53, 57, 59, 60, 66, 67, 77, 81, 82, 83, 84, 86, 92, 93, 107, 109, 118, 124, 127, 133, 134, 135, 147, 148, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 220, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 282, 283, 288, 289, 295, 296, 298, 302, 303, 305, 306, 310, 311, 312, 313, 328, 332, 333, 335, 336, 342, 343, 345, 346, 350, 358, 365, 369, 370, 374, 378, 383, 384, 397, 406, 407, 419, 425, 437, 464, 465, 472, 478, 488, 490
Avrupa Birliği (AB) 1, 14, 40, 57, 93, 134, 165, 166, 167, 169, 171, 172, 176, 181, 197, 234, 248, 252, 255, 343, 369, 464, 488
Avrupa Bütünleşmesi 176, 233, 239, 253, 254, 256, 257, 259, 260, 264, 267, 270, 271, 336, 464
Avrupa-merkezci/Avrupamerkezcilik 41
Avrupa Sendikaları Konfederasyonu 81
Avrupa Toplum Modeli 1, 164, 166, 195, 196, 198, 199, 200, 204, 206, 211, 227, 230, 231, 232, 239, 247, 249, 250, 251, 253, 257, 260, 336, 488
Avusturya 170, 203, 216, 219, 245,

267, 295
Aydınlanma 38, 70, 121, 180
ayrımcılık 100, 295, 305, 319
azgelişmiş ülkeler 45, 126, 225, 277, 296, 368

B
Bangladeş 53, 93, 297
banka-bankacılık 18, 54, 55, 378
Barber, Benjamin 23, 42, 65, 72, 82, 83, 87, 98, 106, 115, 116, 117, 477
Barnet, Richard J. 50, 477
Barry, Chrestian 111, 343, 421; 434. 440, 477, 486
Batı-Batılılaşma 9, 10, 11, 30, 32, 34, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 60, 62, 75, 79, 80, 81, 84, 89, 92, 95, 97, 107, 113, 130, 137, 138, 140, 141. 145, 153, 154, 171, 176, 180, 186, 188, 191, 197, 214, 216, 247, 269, 283, 294, 296, 298, 315, 324, 343, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355. 371, 389, 394, 398, 401, 402, 403, 406, 408, 413, 414, 429, 437, 438, 442, 443, 444, 450, 461, 462, 463, 464, 472
Bauman, Zygmunt 32, 71, 101, 108, 112, 117, 329, 350, 351, 371, 477
Beck, Ulrich 38, 45, 46, 79, 80, 84, 106, 117, 120, 121, 128, 134, 135, 205, 220, 460, 466, 477
Begg, Iain 184, 196, 203, 228, 251, 477
Beitz, Charles R. 128, 402, 403, 419, 420, 421, 422, 429, 433, 477, 478
Beyeler, Michelle 190, 191, 478
bilgi 11, 12, 19, 24, 25, 29, 40, 43, 46, 47, 51, 65, 68, 73, 74, 75, 80, 115, 124, 127, 132, 138, 139, 154, 161, 171, 174, 181, 184, 186, 199, 204, 210, 218, 225, 228, 249, 275, 278, 299, 300, 301, 314, 323, 327, 340, 362, 376, 380, 393, 438, 452, 453, 465
bilim-bilimsel 40, 46, 47, 127, 455
birey-bireycilik 12, 64, 68, 71, 100, 101, 109, 122, 136, 137, 286, 336, 357, 408, 410, 413, 430, 462
Birinci Dünya 81, 84, 353
Birleşmiş Milletler (BM) 15, 16, 168, 294, 308, 321, 353, 379, 384, 475
Birleşmiş Milletler Sosyal Sözleşmesi (BMSS) 321
borç-borçlu 16, 35, 36, 254, 383, 415, 431, 433, 453, 456, 467
bölüşüm 56, 89, 91, 98, 100, 127, 131, 157, 207, 236, 275, 276, 349, 354, 357, 365, 373, 390, 396, 399, 401, 402, 403, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 419, 424, 427, 429, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 443, 456, 457, 459, 461, 463, 464, 471
Brezilya 46, 95, 149, 152, 156, 282, 363, 368, 458
burjuva-burjuvazi 128, 354
bütünleşme 32, 40, 84, 131, 133, 134, 162, 163, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 204, 209, 220, 230, 233, 234, 237, 238, 239, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 261, 262, 263, 266, 270, 331, 364, 464
büyüme 8. 12, 13, 15, 19, 35, 41, 52, 62, 75, 78, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 98, 104, 157, 196, 213, 236, 242, 254, 258, 261, 275, 276, 277. 282, 284, 285, 304, 314, 335, 348, 349, 351, 352, 368, 373, 374, 377, 382, 399, 401, 404, 405, 439, 443, 450, 455, 456, 463, 464, 471, 475

C
Caney, Simon 55, 128, 136, 411, 419, 421, 426, 431, 433, 440, 479
Cargill 51
Cenevre 87
Centre for Economic aand Social Rights

CEO 23, 281, 340, 366
Chomsky, Noam 17, 46, 48, 114, 115, 479
cinsiyet 39, 78, 152, 262, 326
Cruft 429, 480
çatışma 29, 109, 115, 117, 128, 135, 299, 328, 337, 338, 349, 393, 473
çevre-çevreci 37, 39, 62, 75, 77, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 105, 106, 122, 123, 126, 133, 140, 145, 147, 175, 183, 194, 196, 252, 253, 255, 262, 264, 292, 296, 307, 321, 324, 351, 352, 360, 427, 428, 430, 437, 440, 447, 449, 456, 457, 465, 470
çevre kirliliği 92, 94, 122, 147, 352, 427, 437, 457
çevre sorunu-sorunları 89, 90, 93, 351
çıplak ücret 330
Çin 14, 45, 46, 50, 61, 66, 79, 83, 85, 86, 87, 90, 94, 126, 165, 184, 189, 277, 283, 284, 289, 292, 293, 297, 298, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 324, 410, 457
çoğulcu 8, 25, 27, 48, 49, 62, 73, 76, 81, 101, 106, 124, 137, 174, 336, 443

D
dağıtım 35, 113, 124, 127, 133, 147, 155, 163, 178, 194, 201, 207, 223, 225, 231, 232, 233, 237, 253, 259, 279, 313, 348, 370, 412, 413, 429, 434, 436, 437, 443, 460, 467, 472
Danimarka 93, 203, 216, 227, 297, 306, 334, 384
demokrasi 9, 11, 23, 25, 26, 42, 43, 47, 73, 88, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 141, 147, 162, 164, 165, 167, 171, 174, 175, 191, 193, 195, 198, 205, 206, 207, 220, 232, 247, 248, 254, 258, 266, 269, 305, 336, 353, 354, 382, 388, 394, 401, 408, 409, 420, 426, 450, 451, 454, 458, 459, 461, 462
demokratik-demokratikleşme 8, 48, 58, 59, 70, 83, 87, 98, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 137, 147, 148, 155, 162, 163, 164, 171, 185, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 204, 205, 206, 225, 243, 259, 261, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 309, 313, 318, 342, 382, 387, 390, 395, 406, 407, 408, 409, 418, 420, 425, 429, 433, 434, 435, 437, 438, 440, 457, 461, 466
denetlenebilirlik 15, 69, 71
destek-destekçi 7, 44, 55, 57, 58, 155, 157, 167, 195, 208, 214, 230, 231, 244, 253, 259, 260, 269, 297, 303, 320, 335, 343, 350, 378, 398, 427, 475
devrim-devrimci 12, 31, 128, 150
dil 47, 73, 78, 106, 109, 138, 153, 154, 165, 244, 275, 297, 327
Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF) 93
Doğu Avrupa 53, 157, 171, 179, 201, 236, 237, 241, 245, 246, 247, 248, 255, 258, 260, 283, 296
Doğu Bloku 12, 31, 34, 43, 115, 126, 139, 208, 234, 240, 248, 265, 284, 336
Dorsey, Dale 396, 397, 481
Dower, Nigel 438, 439, 481
Dünya Ticaret Örgütü (WTO) 36, 123, 124, 192, 308, 376
düşük ücret 245, 279, 287, 312, 313, 327, 329, 368

E
eğitim 17, 40, 47, 71, 86, 110, 114, 115, 118, 148, 202, 211, 214, 225, 226, 227, 235, 241, 262, 268, 284, 297, 299, 300, 314, 327, 330, 331, 334, 346, 358, 359, 361, 363, 364, 367, 370, 375, 376, 379, 381, 387, 389, 394, 399, 403, 433

eko-devlet 92
ekoloji-ekolojik 38
ekonomi-ekonomik 8, 11, 12, 13, 18, 25, 27, 34, 35, 36, 38, 42, 46, 52, 57, 58, 59, 67, 73, 76, 83, 86, 89, 90, 109, 113, 114, 117, 122, 125, 126, 162, 163, 165, 169, 176, 182, 185, 186, 204, 207, 220, 221, 222, 224, 244, 248, 249, 253, 254, 257, 261, 265, 266, 267, 269, 275, 277, 281. 321, 328, 350, 354, 356, 374, 377, 378, 386, 388, 395, 402, 423, 425, 438, 444, 448, 453, 456, 457, 459, 464, 467
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) 79, 369
emek-emekçi 8, 9, 28, 29, 51, 52, 68, 71, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 88, 100, 125, 126, 127, 128, 135, 145, 155, 157, 165, 196, 205, 206, 211, 213, 214, 217, 222, 227, 231, 263, 268, 271, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 288, 290, 292, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 319, 322, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 349, 352, 354, 370, 373, 374, 388, 436, 442, 443, 448, 450, 466, 468, 470, 473, 491
emekli-emeklilik 1, 226
emperyal-emperyalizm 43, 48, 75, 103, 107, 154
Endonezya 86, 156, 364
endüstri-endüstriyel 24, 47, 52, 53, 65, 67, 68, 81, 85, 89, 90, 145, 199, 211, 235, 290, 291, 296, 299, 308, 311, 314, 336, 341
enformasyon-enformeleşme 12, 27, 40, 74, 75, 77, 111, 112, 116, 132, 180, 225, 227, 279, 299
esnek-esneklik 82, 84, 100, 177, 179, 212, 223, 228, 229, 256, 263, 264, 278, 302, 307, 310, 318, 330, 350, 369, 404, 405
eşitlik-eşitlikçi 8, 39, 42, 44, 45, 60, 70, 76, 109, 116, 118, 119, 120, 121, 129, 130, 131, 136, 146, 147, 162, 179, 191, 196, 199, 201, 202, 205, 220, 222, 224, 229, 250, 254, 313, 345, 366, 372, 382, 385, 387, 388, 389, 390, 403, 406, 407, 408, 413, 418, 421, 434, 448, 450, 451, 452, 454, 457, 458, 461
eşitsizlik 8, 15, 45, 56, 100, 109, 116, 145, 147, 161, 165, 218, 227, 250, 256, 268, 269, 315, 317, 366, 371, 377, 390, 403, 405, 407, 410, 414, 415, 449, 452, 458, 471
etik 67, 95, 98, 325, 350, 356, 360, 391, 392, 412, 416, 438, 461, 471
evrenselcilik 128, 422, 423
evrensel-evrensellik 23, 24, 39, 49, 71, 74, 140, 149, 194, 199, 210, 228, 333, 343, 352, 353, 354, 421, 424, 426, 442, 459, 463

F
Fabre 360, 390, 393, 394, 395, 396, 419, 482
fabrika-fabrikasyon 53, 65, 295, 338, 341
faktoring 70
Falkland Adaları 61
Falk, Richard 46, 47, 48, 58, 61, 77, 97, 98, 106, 107, 118, 128, 131, 132, 133, 434, 482
fark ilkesi 415, 421
Fas 298
feminist 218, 303, 336, 337, 340, 466
Filistin 47
finans-finansal 15, 16, 34, 35, 38, 46, 47, 58, 59, 71, 81, 87, 122, 130, 143, 147, 148, 152, 182, 185, 210, 381, 431
finans piyasası 34
Finlandiya 61, 93, 170, 203, 215, 216, 236, 313, 365
formel-formeleşme 84, 176, 246, 276, 290, 297, 325, 326, 399
fosil yakıt 89, 96
Fransa 96, 147, 148, 152, 156, 167,

171, 201, 203, 204, 208, 212, 217, 221, 235, 237, 238, 258, 261, 267, 297, 303, 311, 312, 334, 335, 384
Fraser, Nancy 408, 483

G
Gana 297, 366
Garcia 152, 414, 415, 484
gayrimenkul 53
Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 201
geçici iş 287, 368
gelenek-geleneksel 230, 257
gelir-gelir dağılımı 35, 41, 45, 52, 55, 76, 78, 79, 80, 97, 100, 110, 118, 120, 126, 127, 148, 149, 184, 185, 196, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 211, 215, 216, 220, 221, 222, 225, 226, 228, 229, 235, 237, 241, 242, 246, 250, 253, 255, 264, 275, 284, 295, 297, 315, 320, 328, 331, 335, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 385, 386, 389, 392, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 410, 418, 421, 422, 428, 453, 460, 462, 463, 471
gelişmekte olan ülke 136, 157
gelişmiş ülke 13, 34, 94
genel sağlık sigortası 17, 465
Giddens, Anthony 30, 38, 128, 213, 223, 224, 225, 266, 269, 484
Gilabert 421, 434, 440, 477
Gini katsayısı 45, 203, 315
girdi 50, 51, 52, 149, 169, 171
girişim-girişimcilik 262, 321, 385
Gorz, Andre 23, 91, 278, 303, 336, 346, 347, 485
göçmen-göçmenler 84, 219, 262, 283, 284, 292, 295, 296, 305, 315, 316, 324, 358, 359, 432
gönüllü-gönüllülük 61, 321, 322, 323, 324, 340, 384, 390, 413, 420, 424
gönüllü kuruluş-kuruluşlar 340
göreçelilik 69, 76, 121, 442, 451
göreceli yoksulluk 82, 312, 334, 350, 357, 364, 365, 367, 374, 399, 405
Greenpeace 138, 322, 341
güç-güçlü-güçsüz 13, 14, 18, 25, 28, 29, 31, 38, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 57, 58, 64, 65, 67, 73, 74, 75, 78, 89, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 112, 114, 122, 127, 145, 147, 149, 151, 153, 157, 165, 168, 170, 181, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 195, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 230, 239, 241, 243, 247, 248, 250, 254, 255, 256, 258, 260, 261, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 288, 305, 307, 309, 310, 313, 318, 323, 331, 339, 341, 342, 351, 354, 366, 367, 377, 378, 379, 384, 385, 388, 389, 392, 397, 403, 407, 408, 418, 420, 437, 450, 452, 455, 467, 468, 470, 472, 473, 496
gümrük 54, 167, 252
Güney Amerika 9, 47, 53, 107, 139, 294, 361, 362, 462, 465
Güney Kore 50, 55, 72
güvenlik 46, 66, 83, 98, 102, 105, 121, 152, 169, 170, 194, 196, 199, 205, 210, 214, 216, 217, 219, 220, 223, 226, 245, 250, 258, 263, 268, 330, 334, 335, 346, 347, 348, 376, 386, 387, 389, 390, 394, 399
güvenlik şemsiyesi 330

H
hammadde 28, 83, 284, 351
harcama 16, 72, 96, 201, 216, 233, 313, 316, 334, 346, 427
Hardt, Micheal 8, 42, 48, 52, 56, 60, 61, 67, 76, 77, 110, 135, 137, 290, 300, 332, 336, 338, 341, 342, 379, 388, 468, 485, 490
Hayward 97, 428, 486
Held, David 30, 101, 106, 120, 127, 128, 129, 130, 131, 434, 435, 486
hesaplılık 70, 71
Hindistan 23, 24, 46, 54, 72, 79, 81,

86, 87, 90, 93, 149, 156, 165, 184, 189, 276, 282, 293, 297, 313, 327, 410
hizmet sektörü 53, 81, 291, 295, 299, 337
Hollanda 93, 167, 171, 203, 216, 217, 219, 227, 306, 311, 312, 313, 334, 365
homo-economicus 13, 62, 63, 64, 86
Hong Kong 52, 277
hukuk-hukuki-hukuksal 26, 37, 43, 59, 76, 101, 130, 338, 390, 391, 408, 417, 421, 458, 459, 467
Human Rights Watch 399
hümanist-hümanizm 8, 386, 409

I-İ
Irak 40, 47, 48, 123, 138, 145, 305
ırk ayrımı (apartheid) 46
ırkçılık 295
ideoloji-ideolojik 27, 31, 37, 42, 132, 138, 349, 373
ihracat 53, 181, 292
ihraç 18, 52, 53, 54, 284, 323
İkinci Dünya Savaşı 46, 103, 183
iklim değişikliği 89, 94, 95, 153, 157, 304, 352
iktisat-iktisatçı 14, 125, 374, 452
iletişim 19, 24, 29, 39, 106, 116, 136, 140, 174, 181, 300, 398, 465
imalat 52, 53, 81, 85, 211, 282, 315
imge 73
imparatorluk 39, 43, 57, 67, 68, 69, 77, 187, 450
insan hakları 8, 9, 24, 26, 31, 37, 39, 43, 49, 60, 100, 106, 126, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 142, 147, 153, 167, 195, 238, 246, 258, 259, 317, 320, 321, 325, 351, 352, 353, 354, 372, 379, 381, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 406, 409, 411, 415, 421, 430, 434, 435, 440, 441, 448, 457, 458, 459, 460, 461, 470, 471
İnsan Hakları Evrensel Bildirisi 386
İrlanda 53, 171, 203, 207, 217, 226, 234, 235, 236, 312, 317
İspanya 61, 152, 156, 203, 217, 221, 226, 234, 236, 242, 254, 298, 311
istatistik 7, 315, 361
istihdam 1, 14, 35, 79, 81, 82, 85, 87, 100, 168, 170, 179, 196, 198, 199, 210, 211, 212, 214, 218, 219, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 233, 235, 236, 238, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 299, 303, 310, 311, 312, 315, 326, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 369, 373, 374, 375, 382, 389, 404, 405, 454, 455
İsveç 66, 156, 170, 201, 203, 204, 215, 216, 221, 236, 245, 251, 267, 289, 297, 298, 313, 334, 346, 365, 384, 404
işbirliği 16, 88, 126, 134, 135, 153, 168, 181, 213, 255, 268, 305, 307, 308, 331, 436, 438, 447, 466
işbölümü 61, 282
işçi 14, 23, 29, 87, 144, 145, 205, 206, 224, 245, 247, 262, 276, 284, 287, 293, 295, 296, 297, 298, 300, 308, 315, 316, 319, 320, 323, 324, 325, 333, 336, 338, 342, 363, 432, 443, 472
işgücü 16, 35, 78, 82, 83, 86, 87, 109, 179, 184, 205, 209, 213, 218, 219, 220, 225, 226, 227, 229, 235, 245, 250, 261, 267, 268, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 294, 295, 296, 297, 299, 302, 303, 307, 309, 310, 311, 315, 316, 319, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 344, 350, 404, 454
işlem hacmi 35
işletme 66, 191, 213, 263, 284, 287, 296, 307, 331, 334
işveren 205, 206, 247, 320, 340
İtalya 152, 156, 167, 192, 201, 203, 204, 209, 217, 226, 234, 235, 236, 261, 300, 313

ithal-ithalat 11, 18, 53, 54, 60, 85, 279, 292, 294

J

Japonya 14, 50, 66, 67, 156, 164, 181, 182, 184, 185, 199, 283, 383, 429

K

Kafkaslar 47
Kaliforniya 60
kalkınma 11, 13, 16, 82, 92, 194, 196, 199, 234, 258, 268, 317, 351, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 398, 406, 407, 409, 410, 412, 415, 426, 432, 433, 437, 438, 460, 463
Kamu İktisadi Teşekkülü (KIT) 66
kamu-kamusal 36, 66, 82, 105, 106, 110, 111, 124, 130, 132, 144, 148, 152, 169, 198, 199, 200, 201, 205, 217, 222, 223, 226, 230, 239, 242, 253, 254, 262, 266, 276, 299, 301, 308, 314, 346, 348, 377, 378, 380, 399
Kanada 156, 207, 217, 298, 312, 313, 365
kapitalist-kapitalizm 13, 28, 29, 38, 48, 56, 60, 64, 66, 67, 68, 75, 77, 84, 89, 98, 99, 100, 114, 115, 116, 117, 119, 125, 126, 142, 148, 205, 207, 221, 253, 301, 304, 337, 338, 341, 342, 348, 350, 352, 374, 386, 395, 410, 413, 414, 436, 437, 439, 448, 449, 450, 460, 461, 463, 468, 472
kâr 12, 23, 66, 75, 86, 90, 147, 323, 331, 343, 426, 427, 451, 454
karbon salınımı 89, 92, 96
karşıdevrim 42, 60
kartel 50
katma değer 53, 56
kaynak 16, 91, 92, 97, 139, 162, 190, 223, 236, 329, 336, 357, 367, 375, 384, 393, 404, 407, 428, 433, 434, 435, 443
Kellner, Douglas 29, 74, 487
kimlik 12, 23, 69, 71, 78, 100, 109, 110, 125, 169, 170, 178, 243, 401, 440
kira 53
kolektif-kolektivite 95, 306, 347, 470, 473
kol gücü 326, 342
Kore Cumhuriyeti 52, 156
korporatizm 185, 206, 239, 313
kozmopolit-kozmopolitizm 44, 87, 95, 101, 106, 108, 120, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 141, 148, 153, 162, 174, 269, 353, 385, 401, 402, 407, 408, 409, 411, 412, 420, 421, 422, 424, 426, 431, 433, 434, 435, 440, 441, 442, 443, 460, 461, 462, 463, 464, 466, 467, 470, 471
kriz 7, 14, 15, 16, 18, 19, 34, 54, 58, 71, 77, 112, 122, 163, 294, 297, 369, 378, 447, 448, 453, 466
Krugman, Paul 359, 366, 371, 488
Kuper 420, 421, 426, 488
kuram-kuramsal 495
kuruluş 15, 173, 340, 376, 385, 447
kutuplaşma 82, 120, 310
Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) 281
kültür-kültürel 12, 13, 23, 29, 30, 39, 40, 41, 58, 62, 69, 74, 75, 77, 96, 135, 165, 243, 297, 438, 449, 451, 466
küresel ısınma 27, 89, 90, 94, 122, 410, 437, 455, 463
küresel köy 48, 465
küresel-küreselleşme 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131,

132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 164, 165, 170, 171, 176, 180, 181, 182, 183, 185, 189, 191, 192, 193, 210, 214, 218, 223, 224, 225, 229, 241, 249, 250, 253, 254, 256, 258, 259, 261, 262, 263, 268, 269, 270, 271, 275, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 289, 290, 294, 295, 296, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 313, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 332, 333, 335, 338, 340, 341, 349, 351, 352, 353, 354, 360, 361, 363, 368, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 389, 392, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 479

Küresel Sendikalar Federasyonu (GUF) 308

L

Latin Amerika 285, 288

liberal-liberalizm-liberalleşme 8, 14, 27, 36, 42, 58, 59, 60, 62, 66, 83, 87, 104, 107, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 136, 137, 154, 171, 186, 202, 206, 207, 215, 217, 221, 225, 228, 238, 244, 246, 250, 269, 271, 289, 303, 323, 328, 330, 333, 335, 344, 348, 353, 358, 359, 365, 370, 371, 373, 374, 378, 379, 389, 390, 395, 396, 406, 407, 409, 411, 412, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 427, 435, 442, 443, 444, 448, 461

Londra 15, 60, 87

M

mal 34, 35, 36, 45, 56, 84, 115, 182, 188, 275, 300, 317, 318, 329, 337, 356, 360, 393, 414, 473

Malezya 52

maliyet 66, 115, 195, 319, 373, 440, 442

Mandel, Ernest 28, 68, 489

manipülasyon 300, 340, 437

marka 51

Marksist-Marksistler 8, 26, 27, 28, 31, 51, 62, 65, 67, 102, 103, 116, 125, 149, 164, 280, 328, 336, 339, 410, 443, 448

Marksizm 19, 336

Marx, Karl 13, 43, 57, 64, 68, 73, 290, 312, 328, 336, 337, 339, 341, 347, 468, 479, 483, 489

McWorld 23, 77, 82, 106, 477

medya 50, 68, 73, 74

Meksika 50, 52, 53, 60, 61, 85, 152, 156, 275, 281, 283, 297, 323, 404, 405

menkul 182

Merkel, Wolfag 411, 412, 419, 490

meta-metalaşma 122, 279, 305, 328, 337, 459, 468

mezhep 78

Mısır 152, 283

milliyet-milliyetçilik 275, 326

Minc, Alain 43, 106, 490

modern-modernite-modernleşme 8, 29, 39, 63, 65, 69, 70, 75, 111, 116, 200, 329, 330, 334, 341, 359, 366, 367, 368, 370, 371, 421

Monterrey Toplantısı 381, 460

Morris, Philip 51

Moskova 87

muhalefet 9, 113, 123, 126, 135, 138, 139, 144, 151, 307, 321, 322, 371, 378, 402, 465, 473

N

Nagel, Thomas 424, 425, 426, 490

NATO 46
negatif gelir vergisi 343, 344, 347, 348
Negri, Antonio 8, 42, 48, 52, 56, 60, 61, 67, 76, 77, 110, 135, 137, 290, 300, 332, 336, 338, 341, 342, 379, 388, 468, 485
neoliberal-neoliberalizm 18, 31, 34, 37, 38, 43, 109, 111, 123, 131, 134, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 153, 162, 163, 176, 185, 187, 193, 195, 209, 222, 253, 260, 270, 288, 302, 305, 310, 317, 324, 378, 397, 406, 415
Nestle 51
Nike 83, 282, 289, 323, 324
Norveç 215, 216, 221, 384, 404

O-Ö
OECD 79, 189, 210, 215, 216, 219, 288, 289, 297, 298, 308, 312, 317, 361, 369, 375, 376, 383, 384, 403, 404, 491
offshore 54
oligopol (tekelci) piyasa 51, 183
ombudsman 322
O'Neill, Onora 441, 442, 482, 491
Orta Asya 46, 296
Ortadoğu 40, 46, 47, 107, 282, 285, 362
ortak-ortaklık 12, 16, 26, 30, 31, 32, 34, 40, 63, 68, 71, 76, 83, 88, 97, 98, 105, 107, 108, 123, 131, 132, 133, 135, 138, 146, 153, 154, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 177, 179, 189, 190, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 222, 223, 229, 231, 249, 252, 257, 258, 263, 268, 309, 331, 334, 388, 408, 415, 416, 423, 424, 425, 431, 447, 451, 454, 466, 468, 470, 471, 473, 485
orta sınıf 72, 290, 366
otonomi 336, 451
Oxfam 13, 322, 399, 429
örgüt-örgütlenme 150, 308
özel çıkar-çıkarlar 105
özelleştirme 103, 242, 247, 376, 410
özgürlük 8, 12, 39, 42, 44, 64, 70, 71, 76, 96, 99, 110, 112, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 131, 152, 165, 205, 258, 287, 326, 329, 336, 344, 345, 357, 358, 360, 388, 390, 391, 395, 410, 418, 419, 438, 448, 449, 451, 452, 454, 458, 463

P
para 13, 16, 36, 52, 55, 58, 63, 73, 115, 181, 252, 296, 367, 372, 373, 383, 432, 443, 460
Patten, Alan 427, 428, 492
pazar 26, 134, 177, 179, 181, 182, 260, 317
pazarlama 27, 279
pazarlık 66, 139, 195, 199, 206, 212, 216, 217, 239, 244, 276, 288, 304, 305, 306, 307, 308, 319, 321, 332, 348, 384
pazarlık hakkı 319
perakende 51, 53
personel 66, 70, 217
Peru 405
petrol 24, 46, 50, 97, 427
piyasa reformu 314
Pogge, Thomas 97, 128, 373, 391, 392, 413, 417, 419, 420, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 431, 433, 435, 486, 492, 493
politika-politik 1, 18, 23, 36, 39, 42, 52, 73, 82, 87, 90, 93, 101, 103, 109, 110, 111, 124, 130, 136, 138, 157, 167, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 182, 183, 184, 185, 187, 190, 198, 212, 213, 216, 218, 219, 222, 225, 227, 229, 233, 237, 238, 239, 240, 244, 246, 247, 248, 249, 252, 255, 256, 259, 261, 262, 266, 267, 268, 278, 280, 290, 302, 303, 307, 320, 331, 340, 347, 360, 418, 457, 465, 467, 468, 472
postkolonyalizm 61
postmodern-postmodernizm 7, 9, 19, 30, 56, 57, 65, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 87, 99, 108, 116, 121, 122, 125, 140, 338, 342, 348,

450
pozitivizm 69
propaganda 26, 60, 151, 340

R
realite-realizm 114, 130, 451
reel ekonomi 36
refah devleti 32, 59, 132, 163, 164, 166, 176, 180, 185, 188, 197, 200, 201, 202, 204, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 226, 230, 240, 256, 260, 265, 268, 289, 310, 313, 314, 331, 332, 347, 365, 370, 374, 379, 397, 402, 406
reform-reformcu-reformist 15, 66, 142, 148, 150, 184, 188, 204, 219, 220, 223, 230, 237, 267, 269, 311, 333, 342, 378, 419, 465, 479, 481
Reidy, David A. 420, 493
rekabet 53, 61, 66, 83, 84, 85, 88, 104, 116, 122, 165, 171, 179, 181, 184, 186, 187, 189, 196, 197, 210, 211, 214, 220, 222, 223, 227, 240, 242, 246, 257, 259, 260, 268, 286, 287, 296, 304, 314, 317, 318, 319, 320, 321, 330, 410, 415, 416
reklam-reklamcı 64, 65, 68, 72, 99, 300, 474
Resmi Kalkınma Yardımları 383, 384
Risse, Mathias 175, 176, 413, 414, 478, 493
Rusya 50, 86, 87, 156, 288
rüşvet 55, 321

S-Ş
sağlık 17, 37, 80, 110, 114, 115, 118, 194, 199, 202, 205, 211, 214, 215, 216, 219, 226, 248, 268, 287, 297, 300, 314, 324, 346, 348, 361, 363, 364, 370, 371, 375, 376, 377, 386, 387, 389, 394, 399, 403, 413, 414, 418, 465
sanayi 36, 54, 79, 167, 296
Sane 401, 494
Satz 428, 494
savaş 11, 19, 80, 130, 199, 258, 352, 364, 401, 405, 420, 432, 457, 471
sektör-sektörel 51, 276, 282, 286, 316, 460
Sen, Amartya 119, 131, 291, 348, 353, 356, 357, 360, 361, 380, 390, 391, 392, 393, 397, 409, 418, 482, 491, 495
sendika-sendikal-sendikalaşma 66, 81, 215, 304, 305, 306, 307, 316, 324
sera gazları 89
serbest piyasa ekonomisi 169
sermaye-sermaye birikimi 27, 28, 29, 34, 35, 36, 43, 44, 47, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 59, 68, 78, 79, 80, 84, 85, 104, 110, 114, 115, 116, 117, 128, 142, 144, 181, 182, 188, 205, 206, 211, 213, 214, 231, 242, 243, 245, 260, 268, 276, 277, 278, 283, 297, 310, 317, 319, 331, 332, 337, 340, 341, 343, 400, 402, 431, 465, 491
sınıf bilinci 302
sınıf-sınıfsal 37, 39, 62, 72, 88, 100, 116, 125, 126, 212, 213, 224, 263, 276, 277, 279, 280, 290, 298, 300, 302, 305, 307, 308, 326, 328, 336, 337, 338, 341, 366, 386, 388, 448, 468, 473
Sınır Tanımayan Doktorlar 429
sigorta-sigortalı 14, 58, 215, 240, 370, 371
silah 47, 48, 62, 410, 474
Singapur 321
siyasal 8, 9, 13, 24, 25, 26, 32, 35, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 65, 66, 68, 70, 75, 76, 77, 83, 84, 91, 92, 99, 100, 103, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 118, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 139, 144, 146, 148, 151, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 200, 204,

205, 207, 209, 213, 214, 216, 218, 230, 231, 232, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 289, 297, 303, 306, 307, 313, 325, 332, 334, 344, 345. 349, 354, 355, 356, 358, 366, 377, 378, 387, 389, 390, 391, 394, 395, 396, 397, 402, 406, 413, 416, 417, 419, 421, 424, 425, 426, 431, 432, 436, 438, 440, 448, 450, 451, 459, 462, 466, 468, 470, 472
siyaset-siyasetçi 8, 11, 63, 88, 99, 100, 101, 109, 111, 113, 114, 120, 121, 127, 136, 161, 162, 163, 164, 204, 205, 206, 218, 266, 269, 328, 341, 391, 402, 408, 420, 421, 440, 448, 450, 451, 453, 455, 458, 461, 467, 469
siyasi 63, 83, 112, 125, 489
Soğuk Savaş 11, 77, 107, 420
sosyal-damping 318
Sosyal Deklarasyon 319
sosyal devlet 11, 103, 191, 200, 205, 219, 282, 283, 330, 344, 389, 407
Sosyal Hareket Sendikacılığı 304
sosyal hizmetler 38, 346, 370, 377
sosyalist 123, 125, 143, 210, 217, 242, 243, 309, 336, 342, 343, 354, 472
sosyalizm 9, 49, 124, 125, 150, 336
sosyal refah devleti 59, 200, 201, 214, 256, 406
sosyal sermaye 278, 331
sosyal sorumluluk projesi-projeleri
Sosyal Sözleşme Zirvesi 322
sosyal şart 84, 133, 135, 318, 319, 320, 323, 325
sosyal ücret 330
sosyoekonomik 7, 19, 25, 43, 46, 48, 61, 77, 82, 89, 99, 100, 108, 109, 110, 120, 127, 132, 133, 161, 163, 170, 173, 178, 192, 194, 200, 228, 230, 238, 239, 242, 244, 249, 259, 263, 270, 459, 471
sosyokültürel 8, 19, 68, 69, 90, 99, 135, 281, 308, 346, 348, 366, 449, 451
Sovyetler Birliği 336
sömürge-sömürgeleştirmek 61, 424
sömürü-sömürge 68, 97, 278, 280, 305, 332, 338, 388, 448, 468, 473
sözleşme-sözleşmeli 135, 217, 294, 316, 322, 324, 381, 401, 402, 408, 409, 411, 421, 430, 459, 466, 471
Sri Lanka 364, 372
statü 64, 66, 99, 266, 329, 367, 393, 414
Stephan Gosepath 436
Strasbourg 87
strateji-stratejik 65, 66, 128, 137, 228, 249
Suudi Arabistan 48
sürdürülebilir kalkınma 92, 194, 196, 199
şeffaf-şeffaflık 12, 16, 55, 124, 125, 318, 324, 382, 456, 457
şiddet 19, 132, 352, 364, 420, 448, 457, 471
Şili 156, 405
şirket evliliği 51

T
tarım 54, 85, 91, 242, 276, 291, 292, 293, 341, 359
Tayland 86, 282, 372
Tayvan 52
tekel-tekelci 98
teknoloji-teknolojik 23, 24, 29, 40, 50, 51, 52, 71, 75, 79, 181, 184, 219, 277, 278, 280, 282, 295, 299, 326, 327, 341, 351, 452, 453, 455, 456, 474
telekomünisyon 506
temel gelir 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 462, 463
temel sermaye 343
temsil-temsilci 9, 17, 45, 48, 59, 69, 70, 83, 84, 92, 105, 129, 140, 141, 144, 145, 147, 150, 151, 153, 163, 167, 172, 174, 180, 191, 195, 209, 210, 212, 215, 228, 231, 244, 252, 253, 258, 268, 288, 289, 290, 305,

307, 308, 309, 344, 346, 365, 376, 408, 409, 411, 443, 466
ticaret-ticari 35, 36, 53, 78, 82, 102, 142, 152, 167, 168, 183, 210, 211, 252, 255, 257, 260, 308, 318, 320, 321, 325, 337, 381, 383, 401, 402, 415, 416, 431
Tinnevelt, Ronald 440, 496
toplumsal emek 29, 126, 309, 339, 349, 352, 443, 468, 473
toplum-toplumcu 12, 15, 26, 30, 31, 36, 43, 59, 60, 62, 63, 68, 73, 75, 78, 80, 99, 100, 101, 106, 107, 111, 125, 127, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 153, 154, 162, 163, 164, 166, 176, 180, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 198, 199, 200, 211, 220, 222, 223, 224, 225, 231, 238, 243, 253, 268, 277, 278, 296, 297, 310, 321, 322, 324, 328, 329, 331, 335, 344, 358, 359, 360, 361, 370, 375, 376, 380, 381, 382, 385, 398, 399, 407, 414, 417, 418, 420, 421, 422, 424, 434, 435, 436, 451, 452, 458, 463, 465, 466, 469, 472
toplu pazarlık 195, 199, 212, 216, 217, 239, 276, 306, 307, 308, 319, 332
tröst 506
tüketim-tüketici 15, 24, 26, 64, 65, 66, 68, 72, 73, 86, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 110, 115, 276, 277, 279, 367, 368, 371, 439, 451, 453, 464, 468
türev piyasaları 506
Türkiye 1, 14, 18, 19, 48, 52, 54, 61, 76, 82, 86, 93, 121, 156, 164, 212, 241, 243, 247, 255, 261, 270, 282, 283, 287, 291, 292, 293, 295, 296, 303, 304, 355, 359, 370, 371, 394, 396, 404, 405, 414, 443, 444, 457, 482, 488, 489, 491

U-Ü

Uganda 297
ulusal-ulusalcı 11, 12, 14, 26, 28, 34, 35, 36, 37, 57, 59, 78, 83, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 112, 113, 114, 118, 120, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 153, 155, 156, 161, 164, 170, 174, 191, 194, 197, 199, 213, 222, 230, 232, 233, 234, 238, 239, 240, 248, 255, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 320, 322, 324, 325, 346, 349, 361, 368, 370, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 384, 389, 400, 402, 405, 406, 407, 408, 409, 411, 412, 413, 416, 417, 418, 420, 422, 423, 424, 430, 434, 439, 440, 441, 443, 458, 459, 460, 461, 463, 465, 467, 468, 469, 472, 473
Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 37, 276, 294
Uluslararası Para Fonu (IMF) 16, 17, 36, 192, 375, 376
Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC) 308
uluslararası-uluslararasılaşma 12, 14, 16, 27, 28, 30, 34, 36, 37, 44, 45, 46, 47, 57, 59, 60, 61, 84, 90, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 120, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 134, 137, 138, 140, 143, 144, 146, 153, 155, 161, 165, 174, 182, 187, 188, 189, 224, 227, 258, 263, 268, 294, 296, 298, 306, 307, 308, 318, 320, 325, 343, 370, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 385, 387, 397, 398, 400, 401, 402, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 420, 421, 424, 425, 428, 429, 430, 433, 440, 441, 442, 451, 456, 457, 458, 460, 461, 467, 472
ulus-üstü 25, 30, 34, 36, 49, 50, 101, 105, 106, 107, 130, 133, 134, 135, 140, 144, 147, 161, 162, 163, 164, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 187, 191, 192, 193, 194, 197, 248, 252,

255, 265, 266, 308, 345, 402, 421, 440, 441, 464, 467, 470, 472
uzay 12, 19, 24
ücretsiz aile işçiliği 368
ücret-ücretli 66, 79, 83, 85, 189, 215, 226, 239, 245, 261, 263, 279, 286, 287, 290, 292, 295, 298, 299, 308, 311, 312, 313, 324, 327, 329, 330, 340, 342, 368, 370, 389, 404, 405, 454, 455
Üçüncü Dünya 12, 48, 68, 80, 81, 82, 84, 103, 152, 353, 354, 394, 424, 431, 481
üretim-üretici 26, 28, 29, 43, 46, 50, 53, 56, 62, 65, 66, 68, 71, 72, 73, 76, 78, 88, 90, 91, 93, 97, 99, 115, 135, 185, 228, 276, 279, 280, 282, 289, 291, 292, 299, 301, 305, 309, 315, 328, 329, 330, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 347, 352, 400, 437, 452, 468

V
van Hoft, Stan 435
van Parijs, Philippe 345, 422
vatandaş-vatandaşlık 23, 136, 140, 156, 198, 343
vergi-vergilendirme 14, 16, 51, 54, 55, 83, 95, 99, 124, 127, 148, 152, 207, 208, 215, 218, 269, 278, 318, 334, 344, 346, 348, 365, 377, 383, 385, 428, 430, 431, 460, 472

W
Washington 15, 51, 59, 87, 151, 486, 488

Y
yabancı düşmanlığı 62, 82, 152, 295
yabancılaşma 43, 80, 106
yapabilirlik 119, 295, 297, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 380, 391, 397, 431
yatırım-yatırımcı 34, 35, 95, 128, 130, 182, 184, 225, 228, 233, 234, 282, 292, 295, 303, 320, 330, 331, 433, 454, 459, 466
yeniden-dağıtım 35, 113, 124, 127, 133, 147, 155, 163, 178, 194, 201, 207, 223, 225, 231, 232, 233, 237, 253, 259, 313, 348, 370, 413, 434, 436, 437, 443, 460, 467, 472
yeniden yapılanma 81, 103, 241
Yeni Zelanda 60, 298
Yeşil Devrim 68
yeşil ekonomi 90, 456
yeşil vatandaşlık 92
yoksul-yoksulluk 13, 16, 38, 55, 59, 72, 80, 86, 91, 93, 95, 97, 130, 149, 157, 161, 205, 221, 224, 254, 275, 287, 293, 294, 297, 312, 315, 316, 331, 351, 357, 359, 363, 364, 366, 370, 374, 375, 376, 377, 380, 381, 395, 396, 400, 403, 404, 405, 409, 412, 413, 414, 417, 423, 424, 428, 430, 431, 432, 433, 437, 438, 458, 459, 460, 469, 471

Z
zengin-zenginlik/zenginleşme 16, 19, 46, 48, 52, 54, 65, 72, 79, 80, 83, 84, 86, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 113, 157, 162, 189, 202, 205, 221, 224, 225, 246, 254, 282, 315, 325, 349, 354, 363, 364, 372, 373, 374, 380, 381, 383, 384, 385, 400, 403, 404, 405, 407, 410, 411, 414, 417, 423, 424, 425, 427, 428, 429, 430, 433, 435, 436, 437, 441, 442, 443, 455, 456, 460, 462, 464, 465

"...Biliyorum, dünya düz değil; karmaşık ve çelişik gerçeklikleri var; tek yönlü açıklamalar yetmez; postmodern dünya ve toplumlara, postmodern açıklamalar da gerekir. Yine de küresel ve toplumsal düzeyde milyarları ilgilendiren bunca sorun karşısında bu kadar tevekkül, boş vermişlik veya bu kadar durumsallığın kabul edilebilir olacağını düşünmüyorum..."

Kapitalizmin kollarında biçimlenen bu dünyada, sola ve soldan gelen eleştirilere ihtiyacın bugün eskiye oranla daha fazla olduğuna kuşku yok. Ancak sistemin bir bütün olarak ulaştığı boyutlar düşünüldüğünde, farklı yaklaşımların dikkate alınması ve bugünkü sisteme karşı çoğulcu bir düşüncenin geliştirilmesi de gerekiyor.

Bugün, adına geç kapitalizm, teknokapitalizm, küresel kapitalizm dense de, hem bölgesel farklılıkları hem dil, din, kültür gibi farklılıkları aşan, böylece sosyokültürel yapı kuran bir sistem söz konusu. Sistemin sosyokültürel gerçekliği ise, hemen her alanda "iyi, güzel ve doğru"yu belirleme gücüne ulaşması, diğer bir deyişle, ekonomik sistemden daha etkin bir kültürel hegemonyayı doğurması anlamına geliyor.

Ekonomik büyümeden modernleşmeye, küresel piyasadan ulus-devlete, insan haklarından demokrasiye, "homo economicus"tan postmodern anlayışlara kadar birçok konuda, "sosyoekonomik sisteme dönüşen kapitalizm" gerçeğini dikkate alan okumalara ihtiyaç vardır. İşte bu kitap, bu ihtiyaca cevap arama yönünde bir çağrı olarak görülebilir.

Dünya Ahvali'nde Meryem Koray, bu dünyadan kaygı duyan birçok araştırmacıya ve farklı bir dünya adına sunulan önerilere değinerek, Türkiye'den gelecek tartışmalara da çağrı yapıyor. Yazar, küresel bir toplumun, enternasyonal bir dayanışmanın ve kozmopolit bir dünyanın gerçekleşmesi için, Batı'dan başka dünyaların, Batı'dan başka dillerin, Batı'dan farklı kaygı ve yaklaşımların bu evrene dökülmesine duyulan ihtiyacı vurguluyor.

Kısaca bu kitap, sol düşünceden kaynaklanan bir duyarlılıkla, küreselleşen kapitalizmin şekillendirdiği "dünya ahvalini" gözler önüne seriyor.

AYRINTI • DÜNYA SORUNLARI
ISBN: 978-975-539-589-0
9 789755 395890

35 TL